

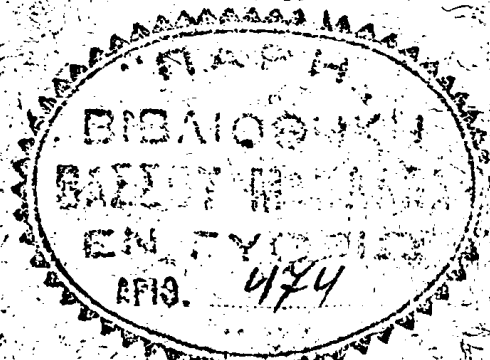
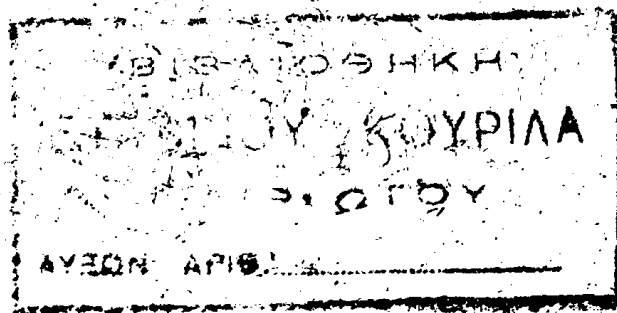
G. F. LIPPS
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΙ ΖΥΡΙΧΗΣ

ΑΙ
ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΖΩΗΣ
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

ΚΑΙ
ΤΑ ΙΔΕΩΔΗ ΠΕΡΙ ΜΟΡΦΩΣΕΩΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΟΥ
Δ.Φ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Α.Ε.
4-ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ-4
1932

ΑΙ ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΖΩΗΣ
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Αριθ. εσο. 141.823

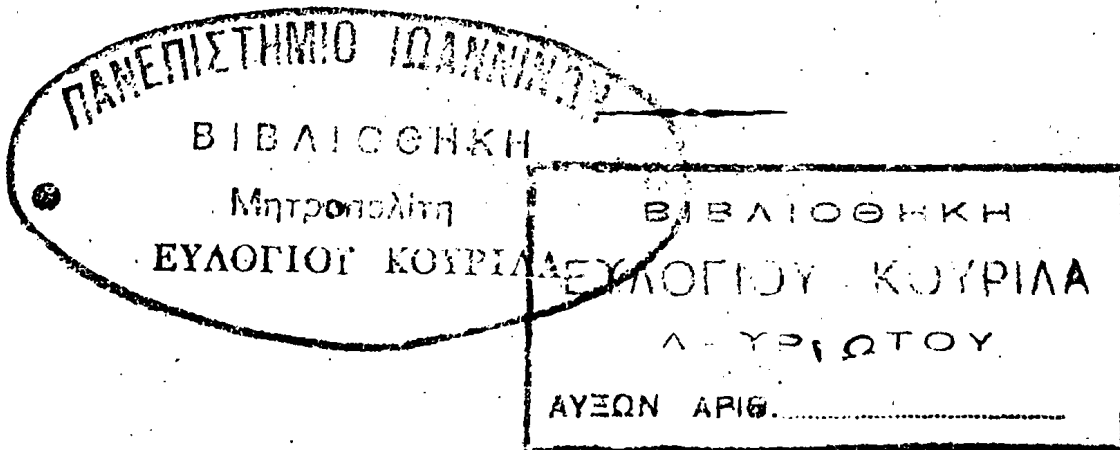
G. F. LIPPS
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΙ ΖΥΡΙΧΗΣ

ΑΙ
ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΖΩΗΣ
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

ΚΑΙ
ΤΑ ΙΔΕΩΔΗ ΠΕΡΙ ΜΟΡΦΩΣΕΩΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΟΥ
Δ.Φ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Α.Ε.
4-ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ-4
1932

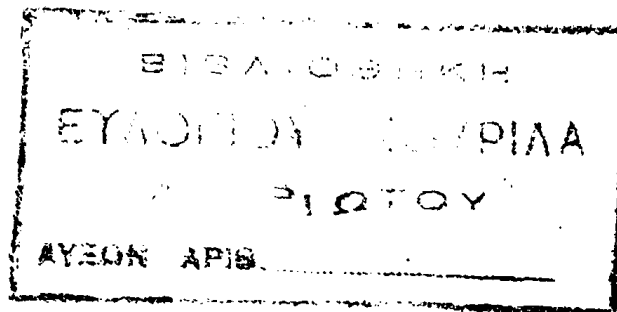
Πᾶν ἀντίτυπον δεόν νά φέρη τήν ὑπογραφήν τοῦ μεταφραστοῦ.

6
Παραμυθία

Ἐτυπώθη τόν Δεκέμβριον τοῦ 1931
εἰς τὸ Ἔργαστάσιον Γραφικῶν Τεχνῶν
τοῦ Ἐκδοτικοῦ Οἴκου Δημητράκου Α.Ε.

PRINTED IN GREECE — 1931

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μεταγλώττισις τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Meltanschauung und Bildungsideal» συγγράμματος τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ζυρίχης τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς ψυχολογίας, Παιδαγωγίας καὶ Φιλοσοφίας, Διευθυντοῦ τοῦ ψυχολογικοῦ Ἰνστιτούτου κλπ. Κυρίου G. F. Lipps, ἐγένετο ὄχι μόνον διὰ νὰ πλουτισθῇ ἀπλῶς ἡ Ἑλληνικὴ παιδαγωγικὴ καὶ φιλοσοφικὴ βιβλιογραφία δι' ἑνὸς ἐπὶ πλέον σπουδαίου ἔργου, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ καταστῶσι γνωσταὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον ἀρχαί τινες καὶ ἀξιώματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατ' ἀνάγκην βασίζεται καὶ θὰ βασίζεται πάντοτε ἡ ἐκπαίδευσις καὶ ἀγωγή, εἴτε κατὰ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ μέσα αὐτῆς, εἴτε κατὰ τὴν ἄλλην ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ὀργάνωσιν. Τοῦτο, διότι, ἡ τόσον μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἀγωγήν ἐκδηλοῦσα ἐποχὴ ἡμῶν, παρουσιάζει καὶ ἀπείρους συγχρόνως θεωρίας ἀλληλοσυγκρουομένας, ἀντιφασκούσας καὶ ἐπικινδύνως δυναμένας νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς σκέψεως καὶ ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς καὶ Παιδείας. Πλεῖστα δηλαδὴ ιδεώδη, προκύπτοντα ἐξ ἀτομικῶν ἀντιλήψεων καὶ πόθων τῶν ἀσχολουμένων εἰς τὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐκ παρερμηνείας πολλάκις τῶν ἐν γένει κοινωνικῶν ἀντιλήψεων καὶ ιδεωδῶν, ἢ καὶ ἐξ ἀντιλήψεων καὶ πόθων ὠρισμένων κοινωνικῶν τάξεων καὶ ομάδων, αἱ ὁποῖαι φροντίζουσι νὰ πραγματοποιήσωσι τὰ ιδεώδη των ταῦτα διὰ τῆς παρὰ τῆς πολιτείας ἀναλόγου ὀργανώσεως καὶ μεταρρυθμίσεως τῆς Ἐκπαιδεύσεως, συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν θεωριῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων καὶ παρασύρουσιν εἰς τὴν λήψιν μέτρων, πᾶν ἄλλο ἢ τὴν ἐκπαίδευσιν πραγματικὸν παράγοντα τῆς ἐν γένει κοινωνικῆς ζωῆς ἀναδεικνύοντων. Τὸ τοιοῦτον ἀποδεικνύουσιν αἱ σύγχρονοι, παρ' ἡμῶν καὶ εἰς ἄλλας χώρας, τάσεις πρὸς μεταβολήν, ἄνευ περισκέψεως κατὰ τὸ πλεῖστον, τῶν ἐκπαιδευτικῶν καθεστώτων καὶ οἱ ἐντεῦθεν προκαλούμενοι ἀγῶνες πρὸς τοὺς συντηρητικούς, οἱ πολλαχοῦ λαμβάνοντες χώραν ἄσκοποι πειραματισμοί, αἱ ἀπο-

τυχαίαι διαφόρων εκπαιδευτικῶν συστημάτων, τὸ παρὰ ταῦτα ἀδύνατον νὰ συγχρονισθῇ ἢ ἐκπαίδευσις ὅσον καὶ ὅπως πρέπει καὶ νὰ φέρῃ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα, τὸ ἄγειν καὶ φέρεσθαι ἰδίως ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων—ἀπὸ παιδαγωγικᾶς θεωρίας καὶ εκπαιδευτικὰ συστήματα πολλάκις ἀνατέλλοντα διὰ νὰ δύσωσιν, αἱ ἐκ πάντων τούτων τέλος πλάναι αἱ καθιστῶσαι πολλούς—ὄχι μὴ σπουδαίους—ἀρμοδίους νὰ κανονίζωσι τὰ τῆς Ἐκπαιδέσεως, πεπλανημένους πλάνους, ὅπως λέγει καὶ ὁ Πεσταλότσι.

Διὰ τοῦ ἀνὰ χειρας συγγράμματος αὐτοῦ ὁ G. F. Lipps παραδέχεται μὲν ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις ὀφείλει, συγχρονιζομένη ἐκάστοτε καὶ ἐξυπηρετοῦσα τὸν βίον, νὰ προσαρμόζηται πρὸς τὰ ιδεώδη τὰ γενικά, τονίζει ὅμως ὅτι τοιαῦτα ιδεώδη, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀγωγή καὶ Παιδεία θὰ ἔπρεπε νὰ λαμβάνῃ τὸν σκοπὸν καὶ τὰ μέσα, δὲν εἶναι οὔτε πόθοι ἀτομικοὶ καὶ ἐπιθυμίαι, οὔτε τάσεις λαϊκαὶ καὶ ὁμαδικαὶ πρὸς θεραπείαν ὠρισμένην πιεζουσῶν τό γε νῦν ἀναγκῶν. Εἰς τὴν ἀνακάλυψιν λοιπὸν τῶν πραγματικῶν ιδεωδῶν καὶ εἰς τὸν τρόπον τῆς εὐρέσεως αὐτῶν ἀσχολούμενος διὰ τοῦ συγγράμματός του τούτου, φέρει εἰς φῶς ὅτι βαθύτερον τῶν ἐπιπολαζόντων διαφορῶν, κατ' ἐκδηλώσεις τοῦ βίου καὶ συνθήκας, ιδεωδῶν, ὑπάρχουσι γενικώτερα τινὰ ἐλατήρια καὶ τάσεις, ἅτινα προκαλοῦνται ἐκ τῶν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεων, ὄχι τῶν τυχαίων καὶ τῶν ἐξ ἀμέσου ἀλληλεπιδράσεως πρὸς τὴν ζωὴν καὶ πρὸς τὴν φύσιν, ἀλλ' ἐξ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι, ὁμαλῶς ἐξελισσόμεναι πάντοτε ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παρελθόντος καὶ τῶν ἀλληλεπιδράσεων τοῦ παρόντος, ἀποτελοῦσι τὰς γενικὰς γραμμὰς καὶ κατευθύνσεις, ἃς ἀπαραιτήτως ἀκολουθεῖ ἡ ζωὴ κατὰ τὴν ἐξέλιξίν τῆς. Τοιοῦτοτρόπως ἔρχεται λίαν ἐπικαίρως νὰ ὑποδείξῃ τὰς πραγματικὰς βάσεις τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας, καὶ νὰ στερεώσῃ ἐκ νέου τὰ μετὰ τὴν παρακμὴν τῶν θεωριῶν καὶ τοῦ συστήματος τοῦ Ἑρβάρτου, διασαλευθέντα θεμέλια τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης καὶ τέχνης. Τοῦτο, διότι δὲν εἶναι ἄγνωστον πλέον ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Ἑρβάρτου περὶ στηρίξεως τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ τῆς Διδακτικῆς εἰς τὴν θεωρητικὴν (περὶ παραστάσεων-ψυχοδυναμικὴν) ψυχολογίαν καὶ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν Ἠθικὴν, ἐξησθένησε τόσον, ὅσον ἡ ψυχολογία ἀναπτυχθεῖσα ὑπερέβη τὰ ὅρια τῆς περὶ παραστάσεως θεωρίας καὶ ἐφαρμοσθεῖσα διὰ τῶν

πειραμάτων εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὸν πρακτικὸν βίον παρέσυρε καὶ τὴν παιδαγωγικὴν ἀπὸ τὰς θεωρητικὰς καὶ φιλοσοφικὰς αὐτῆς βάσεις εἰς τὴν ὑπερβολικὴν πειραματικὴν ἔρευναν, καὶ ὅσον ἡ Ἠθικὴ ἀφήσασα τὰς φιλοσοφικὰς καθαρῶς θεωρίας καὶ τὸ κῶρος, τὸ ὅποιον ἔδωκεν εἰς αὐτὴν ὁ Κάντιος, δι' ἐπιδράσεως τῆς Κοινωνιολογίας, ἐπηρεάσθη παρὰ πολὺ ἐκ τῶν ἀναπτυχθεισῶν νεωτέρων θεωριῶν περὶ σχέσεων ἀτόμου καὶ κοινωνίας καὶ ἀντιλήψεων περὶ κόσμον καὶ ζωῆς. Μέχρι τοῦδε ἡ Παιδαγωγικὴ καὶ ἡ Διδακτικὴ ἐβασίζετο εἰς τὴν κατὰ μονομερῆ τρόπον (παραστάσεις) ἐρμηνείαν τῆς ἀτομικῆς ψυχοπνευματικῆς συστάσεως, καὶ εἰς ἠθικὰς θεωρίας καὶ ἀξιώματα, ἅτινα ἐλάμβανον τὸν ἄνθρωπον ὑπ' ὄψιν ὡς ἄτομον, ἀνεξαρτησίας τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὸ περιβάλλον, τῆς ἰδιοτυπίας καὶ ἰδιοτροπίας του κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν παθῶν αὐτοῦ καὶ ὁρμῶν, δυνάμενον νὰ ἠθικοποιηθῇ. Ἦδη ὁμως τὴν θεωρίαν περὶ παραστάσεων μόνων ἀποτελουσῶν τὸν ψυχοπνευματικὸν βίον, περὶ γνώσεων ἐπομένως, ὡς πρέπει νὰ προσπορίζῃ ἢ ἐκπαίδευσις, περὶ διαφερόντων κλπ., ἀντικατέστησε νέα περὶ ὀλοκληρωτικῆς συστάσεως ψυχοπνευματικοῦ ὄργανισμοῦ ἐνεργοῦντος, συνολικῶς ἀλληλεπιδρῶντος, ἐξελισσομένου κατ' ἴδιον τρόπον καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένων βαθμῶν ἐξελίξεως, καὶ ἐκδηλουμένου διὰ λειτουργιῶν τῆς συνειδήσεως διανοητικῶν, βουλευτικῶν, δι' ἐπιθυμιῶν, τάσεων, ὁρμῶν κλπ. ἀποτελουσῶν πολυμερῆ ἀπλῶς ἐκδήλωσιν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ζωῆς συνολικῆς ὑπάρξεως. Τὰς ἠθικὰς θεωρίας περὶ νόμων καὶ ἀξιωμαίων, ἐχόντων ὑπ' ὄψιν ἄνθρωπον ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ὄχι ὅπως πράγματι εἶναι καὶ γίνεται διὰ τῆς ἐξελίξεως, ἀντικατέστησαν ἐπίσης νέα, ἀποδίδουσαι ἀξίαν ὄχι εἰς ταύτας ἢ ἐκεῖνας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ πράξεις, ἀλλ' εἰς τὴν ἄρμονικὴν τῆς συνολικῆς ὑπάρξεως σχέσιν καὶ δρᾶσιν καὶ εἰς τὴν ἄρμονικὴν ταύτης σχέσιν καὶ ἀλληλεπίδρασιν πρὸς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Καὶ σημειοῦται μὲν, ὅπως παρατηροῦμεν, διὰ τούτων σπουδαία πρόοδος, παρουσιάζεται ὁμως, λόγῳ ἐλλείψεως συστήματος ἐνιαίου, ὅπως ἄλλοτε, καὶ εὐκαιρία νὰ ἐρμηνεύωνται κατ' αὐτὸν ἢ ἐκεῖνον τὸν τρόπον καὶ πρὸς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν κατεύθυνσιν τὰ τῆς ζωῆς καὶ δρώσης συνολικῆς ὑπάρξεως, ἢ τὰ κατὰ τὰς ἠθικὰς σχέσεις, ἀλληλεπιδράσεις ἀτόμου καὶ κοινωνίας καὶ τὰ

κατὰ τὰς ἠθικὰς ἀξίας. Ἐντεῦθεν προκύπτουσι πλεῖσται θεωρίαι καὶ ἀντιλήψεις παρασύρουσαι καὶ τὴν Παιδαγωγικὴν ἐπιστήμην, καὶ μετακινουῦσαι αὐτὴν ἀπὸ τὰς μονίμους, φυσικὰς καὶ ἐνιαίας φιλοσοφικὰς αὐτῆς βάσεις.

Διὰ τοῦτο λοιπὸν ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἔρευνα πρὸς εὗρεσιν τῶν ἀληθῶν καὶ πραγματικῶν βάσεων τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας. Ὡς τοιαύτη δὲ κυρία βάσις ἐτέθη ἐνταῦθα τὸ ἰδεῶδες, τὸ ἐκ τῶν γενικῶν ἀντιλήψεων καὶ τάσεων προκῦπτον, τὸ ἀνεξάρτητον ὅμως, ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσθη, ἀτομικῶν πόθων καὶ ἐπιθυμιῶν ἢ ἀπλῶς ὁμαδικῶν τάσεων καὶ κλίσεων. Διὰ τοῦ τοιούτου ἰδεώδους γίνεται κατανοητὸν ὅτι καὶ ὁ Ἐρβαρτος καὶ ὁ Πεσταλότσι καὶ πᾶς τις ἐκ τῶν νεωτέρων καὶ συγχρόνων παιδαγωγῶν, διὰ τῶν παιδαγωγικῶν θεωριῶν των καὶ διὰ τῆς πράξεως, ἐπιδιώκουσιν ὅ,τι καὶ ὅπως ἔλαβον ὑπ' ὄψιν καὶ ἠρμήνευσαν ἐκ τοῦ ἐν γένει βίου καὶ ἐκ τῶν ἐν γένει περὶ κόσμον καὶ ζωῆς ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἰδεωδῶν. Ἐκ τῆς ὀρθῆς δ' ἐρμηνείας τούτων ἐξηρητήθη καὶ ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ ἐπωφελῆς ἐπίδρασις τοῦ ἔργου των. Ἐπίσης διὰ τῆς ὀρθῆς καὶ τελείας ἐννοίας τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ δύνανται νὰ κριθῶσιν αἱ τοιαῦται ἢ τοιαῦται ἀντιλήψεις καὶ θεωρίαι ἢ ταῦτα καὶ ἐκεῖνα τὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα. Οὕτως ἡ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἐν γένει κοινωνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἀντιλήψεων καὶ θεωριῶν ἐμβαθύνουσα φιλοσοφικὴ σκέψις, διὰ τῆς εὐρέσεως τῶν αἰτίων καὶ βάσεων, ὅπως καὶ τῶν γενικῶν κατευθύνσεων τῆς κινήσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καὶ μετὰ τούτων δι' ἀνακαλύψεως τῶν πραγματικῶν ἰδεωδῶν, ἐπαναφέρει τὴν Παιδαγωγικὴν ἐπιστήμην καὶ τέχνην εἰς τὰς φυσικὰς αὐτῆς βάσεις, τὰς ἐδραίας καὶ ἀπαρασαλεύτους. Πῶς γίνεται ἡ ἐμβάθυνσις αὕτη εἰς τὰς ἀντιλήψεις καὶ θεωρίας καὶ πῶς ἐκ τούτων ἐξάγεται τὸ ἰδεῶδες, ὅπερ δίδει τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ μέσα εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ ἐκπαίδευσιν, πάντων τούτων θὰ λάβῃ γνῶσιν ὁ ἀναγνώστης διὰ μελέτης καὶ σπουδῆς τῶν ἐπομένων κεφαλαίων τοῦ βιβλίου τούτου.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει σαφῶς ἡ σπουδαιότης καὶ ἀξία τοῦ ἔργου τούτου, ὅπερ διὰ τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ δικαίως σπουδαιότατη συμβολὴ εἰς τὴν ἐπανέρεσιν τῶν βάσεων τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας καὶ τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης. Λόγω δὲ τῆς σπουδαιότητος αὐτοῦ ταύτης δύναται νὰ ἀποτελέσῃ καὶ

πολύτιμον βοηθόν, ὄχι μόνον τῶν διδασκόντων τὰ Παιδαγωγικά καὶ τῶν ἄλλων καθηγητῶν, διδασκάλων καὶ ἀσχολουμένων εἰς τὰ τῆς Ἐκπαιδεύσεως, ἀλλὰ καὶ παντὸς φιλοσοφοῦντος καὶ ἐνδιαφερομένου διὰ τὰς κατευθύνσεις, ἃς λαμβάνουσιν ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐκπαίδευσις κατὰ τὴν ἐξέλιξίν των. Τοῦτο, διότι, μετὰ τῶν ἄλλων, περιλαμβάνει καὶ γενικωτέραν ἀντίληψιν καὶ θεωρίαν περὶ τῆς πορείας τῆς ἐν γένει πνευματικῆς ἐξελίξεως, δυναμένην νὰ δίδῃ τὸν κατάλληλον καὶ ὀρθὸν προσανατολισμὸν καὶ νὰ ὑποβοηθῇ σπουδαίως εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὰς κρατούσας ἀντιλήψεις περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἐν γένει καὶ εἰς τὰ ιδεώδη. Ἐπὶ πλέον διὰ τῆς ἐρεῦνης τῶν ἐποχῶν τῆς ἀρχαιότητος, τοῦ Μεσαίωνος καὶ τῶν κατόπιν, καὶ διὰ τῆς παραθέσεως, συσχετίσεως καὶ ἐρμηνείας τῶν κατὰ τὰς διαφόρους ταύτας ἐποχὰς ἀναπτυχθεισῶν παιδαγωγικῶν θεωριῶν, ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον τοῦτο πρωτότυπον κριτικὴν ἱστορίαν, τρόπον τινά, τῆς Παιδαγωγικῆς. Διὰ τοῦτο δὲ δύναται καὶ πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ ἀπαραίτητον βιβλίον διὰ τὴν παιδαγωγικὴν μόρφωσιν καθηγητῶν καὶ διδασκάλων, οἵτινες εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχωσι βαθεῖαν γνῶσιν τῶν ἀφετηριῶν καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῶν παιδαγωγικῶν θεωριῶν, ἃν δὲν πρέπει νὰ μορφώνωνται ἐπιπολαίως καὶ νὰ διδάσκονται δογματικῶς τὴν Παιδαγωγικὴν καὶ Διδακτικὴν, πράγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐξασφαλίζει, οὔτε τὴν ὀρθὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν, οὔτε τὴν εὐδοκίμησιν εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ σχολείῳ δρασίαν. Τοῦτου ἕνεκα δὲν θὰ ἦτο ὑπερβολικὴ ἢ ἀξίωσις νὰ εἰσαχθῇ τὸ βιβλίον τοῦτο ὡς διδακτικὸν εἰς τὰ Διδασκαλεῖα τῆς μέσης καὶ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως.

Χάριν τῆς τελειότερας προσαρμογῆς τοῦ ὅλου ἔργου πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἰδεολογίαν, καὶ διὰ νὰ κατορθωθῇ, ὥστε ἐν περιλήψει καὶ κατ' ἐφαρμογὴν νὰ παρασταθῶσιν αἱ κεντρικαὶ ἰδέαι περὶ σκοποῦ καὶ μέσων τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας, καθὼς καὶ αἱ περὶ τῶν προϋποθέσεων τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκπαιδεύσεως τοιαῦται, προσετέθη καὶ Ἔον Μέρος συμπληρωτικὸν διὰ σχετικῶν κεφαλαίων παρὰ τοῦ ὑποφαινόμενου.

Τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου «Weltanschauung und Bildungsideal» μετεφράσαμεν «Αἱ περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ιδεώδη περὶ μορφώσεως», διότι ἐνομίσαμεν ὅτι τοιουτοτρόπως

ἀποδίδεται τελειότερον ἢ ἔννοια καὶ ἡ σημασία τοῦ περιεχομένου. Ἡ πιστὴ τοῦ ἀνωτέρω τίτλου μετάφρασις διὰ τῶν λέξεων «Κοσμοθεωρία καὶ ιδεῶδες μορφώσεως», δὲν ἀποδίδει, κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν, ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐννοεῖ ὁ συγγραφεύς. Ὡσαύτως καὶ ἡ μετάφρασις διὰ τῶν : «Ἀντίληψις περὶ κόσμου καὶ ιδεώδης μόρφωσις» πολλὰς παρανοήσεις καὶ παρερμηνείας θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προκαλέσῃ. Αἱ λέξεις «ἀντιλήψεις καὶ ιδεώδη» εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀριθμὸν, κατήντησαν ἄλλως τε συνήθεις εἰς τὴν σημερινὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἀποδίδουσιν ἀκριβέστερον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον σήμερον γερμανιστὶ λέγεται «Anschauung» ὑπὸ γενικωτέραν σημασίαν, διότι εἰδικώτερον «Anschauung» λέγεται καὶ ἡ ἰδέα, ἡ γνώμη καὶ ἡ «ἐποπτεία» παιδαγωγικῶς, ἐξ οὗ καὶ «Anschauungsunterricht» = ἡ ἐποπτικὴ διδασκαλία.

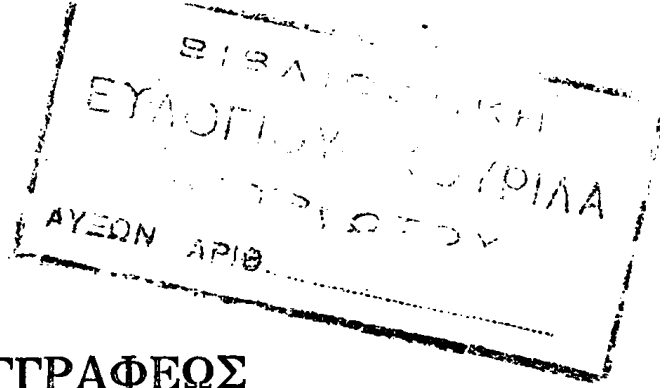
Κατὰ τὰλλα περιορισθήμεν εἰς τὴν πιστὴν ἀπόδοσιν καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ ὕφους τοῦ συγγραφέως. Ὅπου εἶχομεν νὰ προσθέσωμέν τι, εἴτε χάριν διασαφηνίσεως, εἴτε δι' ἄλλους λόγους, ἐγράψαμεν τοῦτο ἐν ὑποσημειώσεσι καὶ ὑπὸ τὰ ἀρχικὰ γράμματα Γ.Π., ἵνα διακρίνωνται αἱ ἰδικαί μας ὑποσημειώσεις ἐκείνων, τὰς ὁποίας αὐτὸς ὁ συγγραφεύς ἔχει γράψει.

Πρὸ τοῦ κλείσωμεν τὸν παρόντα πρόλογον καθήκον θεωροῦμεν νὰ ἐκφράσωμεν ἐνταῦθα τὰς θερμὰς ἡμῶν εὐχαριστίας πρὸς τὸν συγγραφέα καθηγητὴν Κύριον G. F. Lipps καὶ πρὸς τὸν ἐν Γερμανίᾳ (Λειψία, Βερολίνω κλπ.) ἐκδοτικὸν οἶκον B. G. Teubner, διὰ τὴν καλωσύνην ἣν εἶχον νὰ ἀναθέσωσιν εἰς ἡμᾶς τὸ ἀποκλειστικόν, διὰ τὴν μεταγλώττισιν τοῦ ἔργου εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, δικαίωμα.

ΓΕΩΡΓ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ

δ. φ. καθηγητῆς

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

Τὸ μέγα ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐκδηλοῦται διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἀγωγὴν, ἐπιτρέπει νὰ θεωρηθῇ εὐπρόσδεκτος ἢ διὰ τῆς παρουσίας ἐρεῦνης στήριξις τῆς ἀγωγῆς καὶ διδασκαλίας εἰς τὰ περὶ μορφώσεως ἰδεώδη, ὡς εἰς ἀληθῆ καὶ πραγματικὴν βάσιν. "Ὅστις, βαρυνθεὶς πλέον τὰς ἄνευ ἀποτελέσματος διαστάσεις καὶ διαφορὰς τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων ἀντιλήψεων, στρέψῃ τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν ἐνταῦθα βασικὴν διασαφήνισιν τῶν πραγμάτων, εὐκόλως θὰ σχηματίσῃ τὴν πεποιθήσιν, ὅτι ἡ ὀργάνωσις καὶ μεταρρυθμίσις τῆς Παιδείας ἐν γένει, δὲν πρέπει νὰ στηρίζηται, οὔτε εἰς τὰ καθιερωμένα καὶ κατὰ παράδοσιν, οὔτε εἰς τυχαίας ἐμπειρίας, ἀλλ' ὅτι πρέπει νὰ γίνηται κατὰ συμφωνίαν καὶ προσαρμογὴν πρὸς τὰ ἐπικρατοῦντα ἰδεώδη περὶ μορφώσεως. Τοῦτο, διότι εἶναι ἀνάγκη νὰ σχηματισθῇ σαφῆς καὶ ὠρισμένη ἰδέα περὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐξελίξεως, προκειμένου νὰ εὐρεθῶσι καὶ ἐφαρμοσθῶσι τὰ κατάλληλα διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ μέσα. Τὸ ἰδεῶδες δὲ τοῦτο ἀποτελεῖ κατ' ἀνάγκην μέτρον διὰ τὰ κατὰ τὴν ἀγωγὴν καὶ Παιδείαν καὶ ὡς τοιοῦτον ἐνδείκνυται καὶ ἐπιβάλλεται ἐπιστημονικῶς. Δὲν πρέπει νὰ φέρῃ ἀξίαν μόνον ἐκ τῶν παραδόσεων καὶ τῶν δεδομένων, οὔτε νὰ δικαιολογῆται δι' ὑποκειμενικῶν τάσεων καὶ πόθων. Λαμβάνει ὁμως τὸ ἰδεῶδες τοιαύτην γενικὴν ἀξίαν καὶ σημασίαν καθαρῶς ἐπιστημονικὴν, ὅταν παρουσιάζηται ὡς ἄμεσος ἀπόρροια τῆς ἐπικρατούσης κατὰ τὴν ἐποχὴν ἡμῶν ἀντιλήψεως καὶ ἰδεολογίας περὶ κόσμου καὶ ζωῆς. Γενικὴ τις δηλαδή, καὶ καθ' ἑαυτὴν βásiμος καὶ σταθερὰ ἀντίληψις περὶ οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, φέρει ἀναποφρέκτως εἰς ἀνάλογον ἀντίληψιν καὶ περὶ τοῦ σκοποῦ, ὃν τις τίθεται διὰ τὴν ἐξέλιξιν καὶ μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τῆς γνώσεως δὲ τοῦ σκοποῦ ἐξαρτῶνται κατόπιν καὶ τὰ μέσα, ἅτινα πρέπει νὰ χρησιμοποιῶνται διὰ τὴν ἐπιτυχίαν αὐτοῦ. Κατὰ ταῦτα

λοιπὸν πρέπει νὰ ἐξακριβωθῆ καὶ διασαφηνηθῆ ἡ σχέσις τοῦ περιμορφώσεως ἰδεῶδους πρὸς τὴν περι κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψιν καὶ ἡ ἐξάρτησις ἐκείνου ἐκ ταύτης. Οὐδεμίαν ἱκανοποιητικὴν λύσιν τοῦ τόσου ἐρευνηθέντος προβλήματος περι ἀγωγῆς καὶ περι διδασκαλίας εὐρίσκομεν, ἐὰν δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ ἀναπτύξωμεν τὰ κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ἡμῶν ἐπικρατοῦσαν ἀντίληψιν περι κόσμου καὶ ζωῆς, ἵνα δι' ἀναλόγου ἐμβαθύνσεως παραγάγωμεν καὶ διατυπώσωμεν τὸ ἐξ αὐτῆς προκῦπτον ἰδεῶδες περι μορφώσεως.

Ἄλλὰ κατὰ πρῶτον πρέπει νὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐξακριβώσωμεν καὶ διασαφηνίσωμεν τὴν περι κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψιν, τῆς ὁποίας ἔχομεν ἀνάγκην, διότι δὲν πρέπει νὰ νομίζωμεν ὅτι αὕτη παρουσιάζεται ὑπὸ σταθερὰν καὶ πλήρη μορφήν. Τοιοῦτόν τι θὰ ἦτο δυνατόν μόνον ὅταν ἡ σύγχρονος ζωὴ θὰ ἔφθανεν εἰς τὸ τέλος αὐτῆς καὶ θὰ συνεπλήρωνε τὴν ἐξέλιξίν της. Μόνον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ζωὴ θὰ ἐξεδηλοῦτο ὑπὸ ὠρισμένην μορφήν καὶ θὰ παρουσίαζεν ὠρισμένον ἰδεῶδες μορφώσεως καὶ μετὰ τούτου ὠρισμένα ἐπίσης μέσα διὰ τὴν ἀγωγήν καὶ παιδείυσιν. Ἡ ζωηρὰ ὁμως ἐνασχόλησις εἰς τὰ ζητήματα τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας ἀποτελεῖ τοῦναντίον ἀλάνθαστον τεκμήριον, ὅτι ἡ ἐποχὴ ἡμῶν χωρεῖ πρὸς νέαν διαμόρφωσιν τῆς ζωῆς, ἡ τοιαύτη δὲ τάσις, ὅπως ἕκαστον ἄνθρωπον ἀναγκάζει νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ κατ' αὐτόν, οὕτω προκαλεῖ καὶ τὴν ἀνάγκην σαφοῦς ἀντιλήψεως καὶ τῶν κατὰ τὴν ἐν γένει ζωὴν. Ἡ τοιαύτη αὐτοεμβάθυνσις καὶ ἔρευνα λαμβάνουσι χώραν, φυσικῶ τῶ λόγῳ, ἐν τῇ ἡρεμίᾳ, ἐν τῇ ἀποφευγούσῃ τὴν τύρβην καὶ τὸν θόρυβον φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης καὶ σκέψεως. Διὰ τοῦτο καὶ εὐκόλως δύναται νὰ παραγνηρισθῆ καὶ νὰ μὴ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἡ σημασία καὶ σπουδαιότης αὐτῆς. Διὰ τῆς διασαφηνίσεως ὁμως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς συνολικῆς περι κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως, ἡ φιλοσοφικὴ αὕτη ἔρευνα ἀκριβῶς, φέρει εἰς τὴν συνείδησιν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐπιδρᾷ ἀναπλαστικῶς καὶ διαμορφωτικῶς ἐπὶ τῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ Hegel ("Ἐγγελ), ἐν τῷ Προλόγῳ του «τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου» λέγει ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔρχεται πάντοτε πολὺ ἀργὰ καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων, ὡς σκέψις περι τοῦ κόσμου ἐμφανίζεται τότε μόνον, ὅταν ἡ πραγματικότης εἶναι καθ' ὅλα

έτοιμη και ἔχη συμπληρώσει τὸν σχηματισμὸν αὐτῆς και τὴν διαμόρφωσιν». «Ὅταν ἡ φιλοσοφία παριστάνη μὲ ἀμυδρὰ χρώματα, τότε ἡ μορφή τῆς ζωῆς ἔχει γίνει πλέον παλαιὰ και διὰ τῆς ἀμυδρᾶς ταύτης παραστάσεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνανεωθῆ, ἀλλὰ μόνον κἄπως νὰ ἀναγνωρισθῆ· ἡ γλαῦξ τῆς Ἀθηνᾶς ἀρχίζει τὴν πτῆσιν αὐτῆς περὶ τὸ λυκόφως κατὰ τὸ τέλος τῆς ἡμέρας». Ἡ παρατήρησις αὕτη εἶναι βεβαίως ὀρθή, ἐφ' ὅσον, ὅταν πρόπη νὰ γίνῃ ἡ αὐτοεμβάθυνσις και ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα, ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους και τοῦ ἀτόμου κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ ἔχωσιν ὠρισμένον περιεχόμενον και μορφήν. Ἀλλὰ διὰ τῆς τοιαύτης ἐμβαθύνσεως ἡ ζωὴ δὲν φθάνει εἰς τὸ τέλος αὐτῆς· μᾶλλον τείνει νὰ ἀναπτυχθῆ περισσότερον και νὰ βασισθῆ βαθύτερον. Ἄλλως τε ἴδιον τῆς ζωῆς εἶναι, τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς νὰ σημαίνει και ἀρχὴν νέας ἐποχῆς. Ἡ ἑσπέρα εἶναι συγχρόνως και πρωία και ἐκ μιᾶς ἑσπέρας και πρωίας γίνεται νέα ἡμέρα. Παραλλήλως πρὸς τὸν ἀπαισιοδοξισμὸν (Πεσιμισμὸν), ὅστις πανταχοῦ βλέπει τὸν θάνατον και τὴν ἀπονέκρωσιν τοῦ παρελθόντος, δικαιούται και αἰσιοδοξισμὸς τις (Ὀπτιμισμὸς) βιώσιμος, νὰ τονίζῃ τὴν ἐπαναβίωσιν τοῦ παρελθόντος και τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀνάπτυξιν τελειότερας και πλουσιωτέρας ζωῆς. Καὶ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς τοιαύτης νέας ζωῆς ἀκριβῶς, ὑπάρχει ἀνάγκη καταλλήλου προσανατολισμοῦ, διὰ κριτικῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὰ κατὰ τὴν σύστασιν και οὐσίαν τοῦ κόσμου και τοῦ ἀνθρώπου, ἐπὶ τῇ βάσει σοβαρᾶς φιλοσοφικῆς ἐργασίας.

Διὰ τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ζωὴ, ἡ προελθοῦσα ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς και ἐκ τοῦ Μεσαιῶνος και, διὰ τῆς μηχανικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσεως κατὰ τὸν δέκατον ἑβδομον αἰῶνα, ἀποτελέσασα τὸν καθ' αὐτὸ χαρακτῆρα τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, διανύει ἀκόμη τὸ πρῶτον αὐτῆς στάδιον. Ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διαφωτίσεως (aufklärung) θεωρία ἐπίστευεν ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅτι, ἄνευ τινὸς κόπου, δι' ἀπλῆς μεταφορᾶς τῶν νόμων κα ἀξιομάτων τῆς μηχανικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσεως και εἰς τὰς ἰδιορρυθμίας τῆς ζωῆς και τῆς συνειδήσεως, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποδώσῃ τὴν νεωτέραν περὶ κόσμου και ζωῆς ἀντίληψιν καθ' ὅλα. Ἀντιθέτως ὅμως πρὸς τὴν τοιαύτην ἐπιπολαίαν ἀντίληψιν και ἐρμηνείαν, εἶναι ἀνάγκη νὰ τονισθῆ ὅτι τὸ πνεῦμα, ἐν τῇ ἀο-

χικῆ αὐτοῦ ἐνότητι, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σχηματισθῆ ἐκ στοιχείων καὶ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοηθῆ ἡ ζωὴ ὡς μηχανισμός. Ὁ ἰδεαλισμός, τοῦναντίον, παραδέχεται μὲν τὴν ἰδιοτροπίαν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀνυποδιαίρετον ἐνότητα τοῦ Πνεύματος, καὶ λαμβάνει ὑπὸ σπουδαίαν ἔποψιν τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως, λόγῳ ὅμως στηρίξεώς του εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν μεσαιωνικὴν ἰδέαν περὶ αὐτομάτου, ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω ἐνεργούσης διανοητικῆς ἢ βουλευτικῆς δυνάμεως, ἀδυνατεῖ νὰ καταστήσῃ σαφὲς καὶ κατανοητὸν, πῶς πράγματι ἐξελίσσονται ἡ ζωὴ καὶ ἡ συνειδήσις ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν ἐξωτερικῶν παραγόντων, οἷτινες κατὰ τὴν ἰδεολογίαν τῆς ἐποχῆς τῆς διαφωτίσεως ἐλαμβάνοντο ὡς ἄμεσος καὶ ἀποκλειστικὸς ὅρος τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως.

Ἐνεκα τούτου παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη τῆς περαιτέρω ἀναπτύξεως τῆς νεωτέρας περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς ἐρεῦνης, ἵνα τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως μὴ λυθῆ μόνον φαινομενικῶς, οὔτε δὲ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἐπαναφορᾶς θεωριῶν καὶ ἀντιλήψεων πράγματι παρελθουσῶν ἐποχῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον συμβαίνει ὥστε νὰ ἔρχηται πρὸ ἡμῶν ἡ περὶ ἐξελίξεως θεωρία. Αὕτη μᾶς ἀναγκάζει νὰ παραδεχόμεθα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπαρξιν κατάλληλον νὰ διαπαιδαγωγηθῆ καὶ νὰ μορφωθῆ, καὶ διδάσκει συγχρόνως νὰ θεωρῶμεν τὴν ἀγωγήν καὶ μόρφωσιν ὡς ἐξέλιξιν λαμβάνουσαν χώραν δι' ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων δὲ ὁ ἄνθρωπος οὐδόλως πρέπει νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ὡς εἶδος μηχανῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἐκ μερῶν καὶ κατὰ τὰς κινήσεις της ἀκολουθεῖ ἀπλῶς τὴν ἔξωθεν ἐρχομένην πίεσιν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀνάγκη νὰ αἰσθάνεται καὶ νὰ δοκιμάζῃ μόνος του πᾶν ὅ,τι πρέπει νὰ ἐπιδράσῃ ἐπ' αὐτοῦ, κατὰ τρόπον ὥστε ἡ ἔξωθεν ἐρχομένη ἐπίδρασις νὰ διαμορφώνηται ἐν αὐτῷ.

Τούτου ἔνεκα ἡ ἔχουσα ὑπ' ὄψιν ἐξωτερικὰς συνθήκας καὶ ἐπιτυχίας, μηχανικῶς δὲ γινομένη διδασκαλία, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζουσιν ὡς διὰ τῆς βίας καὶ ἀντιθέτως πρὸς τὴν φύσιν τῶν μαθητῶν λαμβάνουσαν χώραν, κατ' οὐδένα τρόπον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιδράσῃ παιδαγωγικῶς καὶ μορφωτικῶς. Τοιαύτη διδασκαλία παραλύει καὶ καταπνίγει τὴν πνευματικὴν ζωὴν ἀντὶ νὰ ἀναπτύξῃ

αὐτὴν καὶ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἐξέλιξίν της. Ἐὰν δ' ἐπρόκειτο ὠρι-
 σμένα μαθήματα κατὰ τοιοῦτον μόνον τρόπον νὰ διδάσκωνται,
 τότε θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ καταργῶνται ταῦτα ἀμέσως. Ἡ
 διδασκαλία οὐδέποτε καὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ πρέπει νὰ γίνηται πρὸς
 βλάβην καὶ καταστροφὴν τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Καὶ αὐτὴ ἀ-
 κόμη ἢ πρόφασις ὅτι ἡ διδασκαλία κατ' ἀρχάς, χάριν τῶν μι-
 κρῶν μαθητῶν, κατὰ τοιοῦτον μηχανικὸν τρόπον πρέπει νὰ γί-
 νηται, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ σχηματισθῶσι κατάλληλοι βάσεις
 διὰ μελλοντικὴν κατὰ τὴν ὠριμον ἡλικίαν καλλιέργειαν τοῦ πνεύ-
 ματος, εἶναι ἀστήρικτος. Ὅπως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ταπεινῶνται
 ἄνθρωπός τις μέχρι τοῦ σημείου νὰ καταστῇ ὄργανον ξένων ἀτο-
 μικῶν καθαρῶς σκοπῶν, οὕτω δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θυσιάζωνται
 καὶ τὰ ἔτη τῆς παιδικῆς ἡλικίας χάριν τῶν κατόπιν ἡλικιῶν.
 Τοιαύτη ἄλλως τε θυσία θὰ ἦτο ἐντελῶς ἄσκοπος καὶ ἀνωφελής,
 διότι μόνον ἡ ὁμαλὴ ἀνάπτυξις καὶ ὄχι ἡ καταστροφὴ τοῦ ζω-
 ικοῦ πυρῆνος, εἶναι κατάλληλος νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν ἐξέ-
 λιξίν τῆς ὠριμωτέρας ἡλικίας. Τοῦ εἴδους τούτου μηχανικὴ ἀν-
 τίληψις περὶ διδασκαλίας ἴσως νὰ συμφωνῇ πρὸς τὰς περὶ ἀν-
 θρώπου θεωρίας τῆς ἐποχῆς τῆς διαφωτίσεως, κατ' οὐδένα ὁμως
 τρόπον ἱκανοποιεῖ αὕτη βαθυτέραν ἀντίληψιν διαβλέπουσαν τὴν
 βάσιν διὰ τὴν ἐξέλιξίν τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἰς ὅ,τι μόνος τοῦ
 ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται, συναισθάνεται, δοκιμάζει καὶ ζῇ.

Ἐπιμένων τις, λοιπόν, εἰς τὸ ὅτι μόνον ὅ,τι ζῇ καὶ δοκιμάζει
 αὐτὸς ὁ ἴδιος, διαμορφούμενον ἐκ τῶν ἔνδον πρὸς τὰ ἔξω, ἐπιδρα-
 μορφωτικῶς, δὲν εἶναι διατεθειμένος νὰ ἀναγνωρίσῃ καὶ εἰς τὴν
 ταχύτητα τῆς ἀντιδράσεως, εἰς τὴν ἐτοιμότητα, μεθ' ἧς δίδεται ἀ-
 πάντησίς τις μόλις καὶ πρὸ τοῦ ἀκόμη γίνῃ ἡ ἐρώτησις, ἀσφαλῆ
 καὶ βεβαίαν ἐκδήλωσιν πνευματικῆς εὐκινήσιας. Ὁ τοιοῦτος
 ἐκτιμᾷ μᾶλλον τὴν αὐτενεργικὴν ἀντίληψιν καὶ ἐπεξεργασίαν
 καὶ θεωρεῖ ταύτην περισσοτέρου λόγου ἀξίαν καὶ ὅταν ἀκόμη
 ἐκδηλώνηται καὶ διατυπώνηται αὕτη δυσκολώτερον καὶ βραδύ-
 τερον. Ἀρκεῖ ὅτι θὰ ἐγίνετο μετὰ μεγαλυτέρας ἐμβαθύνσεως.
 Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι εἶναι δυνατόν
 νὰ λαμβάνῃ χώραν βαθυτάτη κίνησις τῆς διαλανθανούσης ζωῆς,
 χωρὶς νὰ ἐκδηλώνηται αὕτη εὐκόλως καὶ ἄνευ βοηθείας. Οὕτω
 δὲ μαρθάνει τις νὰ ἐκτιμᾷ δεόντως καὶ τὰς φύσεις τῶν Παρσι-

φάλ, αἱ ὁποῖαι κρύπτουσιν ἐν ἑαυταῖς ἄφθονον χρυσόν, ἐνῶ συγχρόνως φαινομενικῶς δίδουσιν ἐντύπωσιν ἡλιθιότητος, αἱ ὁποῖαι ὅμως εἶναι ἱκαναὶ διὰ τῆς μὴ χρησιμοποιηθείσης δυνάμεώς των καὶ διὰ τῆς μεγάλης αὐτῶν καρδίας μὲ διαπεραστικὸν βλέμμα νὰ εἰσδύωσιν εἰς τὸ βάθος καὶ εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Αἱ τοιαῦται φύσεις ἐκπλήσσονται πρὸ τῶν θαυμάτων τοῦ ἐν ᾧ ζῶσι κόσμου, καὶ λησμονοῦσι νὰ ἐρωτῶσι περὶ τοῦ τί καὶ διὰ τί, διὰ τὰ ὁποῖα πρέπει κατὰ πρῶτον νὰ προπαρασκευασθῶσι καὶ ἀσκηθῶσιν. Μόνον ἡ σοφιστευομένη διάνοια διὰ τῶν ἐρωτήσεων προσπαθεῖ νὰ καλύψῃ τὸ κενὸν τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ τὴν ἀδυναμίαν αὐτῆς τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι.

Ὅσο περισσότερον λοιπὸν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν καὶ ὑπολογίζεται ἡ ἰδιοτροπία αὕτη τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τόσω ὀλιγότερον αἰσθάνεται τις ἑαυτὸν ἱκανοποιημένον ὅταν ἀκούῃ περὶ διαφόρων δυνάμεων καὶ διαθέσεων καὶ περὶ συστήματος διαφόρων μαθημάτων παραλλήλως διδασκομένων καὶ ὑποβαλλομένων εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα κατὰ τὴν ἀπεριόριστον αὐτοῦ μορφωτικότητα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει λαμβάνει τις ὑπ' ὄψιν τὴν πνευματικὴν ζωὴν μᾶλλον ὡς ἰδιότροπὸν τι καὶ ἰδιότυπον φυσικὸν φαινόμενον, καί, ἀντὶ τύπων καὶ μορφῶν κατὰ συνθήκην, ἀναγνωρίζει τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ ἐνότητα καὶ τὴν ἰδιότητα τοῦ νὰ ἐξελίσσηται πολλαπλῶς καὶ πολυμόρφως.

Διὰ νὰ λάβωμεν ἔννοιαν τῆς τοιαύτης πνευματικῆς ζωῆς, δὲν ἀρκεῖ νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν πορείαν τῆς ἐξελίξεως μικροῦ τινος ἢ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἐκ συγκεντρουμένων περιπτώσεων καὶ παρατηρήσεων, θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀνακαλύψωμεν τοὺς νόμους τῆς ἐξελίξεως. Τοιαύτη προσπάθεια θὰ ἦτο τόσον ματαία, ὅσον καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ «Baco von Verulam» (Βάκων ἐκ Βέρουλαμ) νὰ ἀναπτύξῃ νέαν περὶ φύσεως θεωρίαν διὰ καθαρῶς ἐμπειρικῶν μεθόδων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔφερεν αὐτὸν εἰς τὸ νὰ ὑπαγάγῃ τὰς παρατηρήσεις του εἰς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς καὶ τοῦ μεσαίωγου, χωρὶς νὰ ἐπιτύχῃ οὔτε τὴν διὰ τοῦ Κέπλερ καὶ τοῦ Γαλιλεῖ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του μορφωθεῖσαν ἀρχὴν τῆς νέας μηχανικῆς παρατηρήσεως καὶ ἐρμηνείας τῆς φύσεως. Ἡ περὶ πνευματικῆς ζωῆς θεωρία, ἔχει ἀνάγκην, ὅπως καὶ ἡ θεωρία περὶ φαι-

νομένων καὶ συμβαινόντων ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει, διασαφηνίσεως τῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιωμαίων αὐτῆς, καθ' ὅσον κατὰ πᾶσαν ἐκτίμησιν τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας εἰκασίαι καὶ ὑποθέσεις ὑπερβάλλουσιν εἰς ἐπίδρασιν. Ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Φυσικὴ δύνανται νὰ στηριχθῶσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐμπειρίαν καὶ νὰ θεωρῶνται ἐμπειρικὰ ἐπιστῆμαι, ἀνεξάρτητοι τῆς φιλοσοφίας, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν ἤθελον ἀσχοληθῆ εἰς τὴν κατ' ἀρχὴν ἀντίληψιν περὶ κόσμον, ζωῆς καὶ ἀνθρώπου, ὅποθεν ἐξαρτᾶται ὁ καθορισμὸς τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας. Αὐτὸ τοῦτο ἰσχύει καὶ ὅταν, ἀντὶ τοῦ ἀτόμου, ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον ἐρεῦνης. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποκτᾶ τις μὲν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καλύτερον καὶ εὐνοϊκώτερον ἀντικείμενον ἐρεῦνης, ἐφ' ὅσον τὸ ἄτομον μόνον ἐν συμβίωσει πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους ἀναπτύσσεται καὶ ἐξελίσσεται, αἱ δ' οὐσιώδεις κατευθύνσεις τῆς φύσεώς του μόνον ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ ἐκδηλοῦνται κατὰ πρῶτον, ἡ ἔρευνα ὁμως καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐν γένει καὶ κοινωνικῆς ζωῆς ὑπόκειται ὄχι ὀλιγώτερον εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς θεμελιώδους καὶ γενικωτέρας ἀντιλήψεως περὶ ὄντος καὶ συμβαίνοντος ἐν γένει, καὶ κατὰ τρόπον ὥστε καὶ ἐνταῦθα νὰ παρουσιάζηται ἀπαραίτητος ἡ ἀνάγκη διασαφηνίσεως τῶν ἀρχῶν καὶ ἀπόψεων, αἱ ὁποῖαι ἐκδηλοῦνται εἰς τὴν φιλοσοφικὴν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς θεωρίαν καὶ ἀντίληψιν.

Ἡ ἀξία τῆς τοιαύτης ιδέας εἶναι δυνατὸν νὰ φαίνηται ἀμφίβολος, ἐφ' ὅσον ἀγνοεῖ τις τὸν τρόπον, διὰ τοῦ ὁποίου δύνανται νὰ ἀναπτύξῃ περαιτέρω τὴν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀνεγνωρίσαμεν ἀναγκαῖον. Θὰ ἦτο δύσκολον καὶ ἄνευ ἀποτελέσματος τὸ νὰ ἀφεθῆ ἡ τοιαύτη περαιτέρω ἀνάπτυξις εἰς τὴν τύχην. Δὲν ὑπάρχει ὁμως φόβος νὰ συμβῆ τοιοῦτόν τι, διότι ἀνέκαθεν καὶ ἀφ' ὅτου ὑπάρχει ἐπιστημονικὴ γνῶσις καὶ ἐμβάθυνσις, ὑπάρχει ἡ τάσις πρὸς σχηματισμὸν γενικωτέρας ἀντιλήψεως περὶ τοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὰς παρελθούσας μορφὰς τῆς ζωῆς, ἐξ ὧν προέκυψεν ἡ ζωὴ τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, ἀπαντῶμεν διὰ τοῦτο σαφῶς διαγεγραμμένας καὶ εὐκόλως γνωριζομένας διαμορφώσεις τῆς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς γενικωτέρας ἀντιλήψεως, τῶν ὁποίων τὴν ἐξέλιξιν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν. Ὡς ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως θὰ ἔχωμεν

τότε τὴν νεωτάτην καὶ ἤδη ἰσχύουσαν ἀντίληψιν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς. Τοῦτο προσδιορίζει τὴν πορείαν τῆς παρουσίας ἡμῶν ἐρεῦνης. Ἡ ἀσυμφωνία εἰς τὸν τρόπον παρατηρήσεως καὶ ἐρμηνείας μεταξὺ τῆς ἐποχῆς τῆς διαφωτίσεως καὶ τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἡ ὁποία παρουσιάζεται καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν εἰς τὴν περὶ πνευματικῆς ζωῆς ἀντίληψιν καὶ θεωρίαν, ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ διασαφηνίσωμεν τὰς ἀρχαίας καὶ τὰς μεσαιωνικὰς περὶ κόσμου ἀντιλήψεις ἐν συνδυασμῶ ἡμῶν πρὸς τὰ ἐκ τούτων πηγάζοντα περὶ μορφώσεως, διὰ νὰ εὕρωμεν τὴν βᾶσιν πρὸς καθορισμὸν καὶ ἐρμηνείαν τῆς νεωτάτης περὶ κόσμου ἀντιλήψεως καὶ τοῦ ἐκ ταύτης προκύπτοντος ιδεώδους περὶ μορφώσεως. Λαμβάνοντες δ' οὕτω πλήρη ἔννοιαν τῆς ἀδιακόπου ἐξελίξεως καὶ προσόδου τῆς πνευματικῆς ζωῆς διὰ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, δὲν θὰ πλανηθῶμεν πιστεύοντες ὅτι ἐποχὴ τίς ποτε κατεῖχεν ὅλα, ὅσα σήμερον δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν διὰ νὰ ἀποκτήσωμεν. Δὲν θὰ ὑποπέσωμεν εἰς τὴν πλάνην, ὅτι δηλαδὴ τότε καὶ ἄλλοτε κατωρθώθησαν πανθ' ὅσα δύναται νὰ κατορθώσῃ ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ὅτι εἰς ἡμᾶς δὲν ἀπομένει, παρὰ νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ ἀπομιμώμεθα τὰ ἀνέφικτα ἐκεῖνα πρότυπα.

Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψις κανονίζει καὶ ἐξαρτᾶ τὸ περὶ μορφώσεως ιδεῶδες καὶ τὰ κατὰ τὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ, πρέπει κατ' ἀνάγκην ἡ διαμόρφωσις καὶ ὀργάνωσις τῶν τῆς Ἐκπαιδεύσεως νὰ θεωρῆται ζήτημα τῆς φιλοσοφίας. Ὅπως δ' ὁ Πλάτων ἤθελε νὰ ἐξαστήσῃ τὴν διακυβέρνησιν τῆς πολιτείας ὀλοκλήρου ἐκ τῆς φιλοσοφίας, δηλαδὴ ἐκ τῆς τελείας καὶ ἀσφαλοῦς ἐμβαθύνσεως εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, οὕτω καὶ ἡμεῖς πρέπει νὰ ἐνισχύσωμεν τὰς ἀπαιτήσεις αὐτοῦ ταύτας τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν, διὰ νὰ ἐπιδιώκῃται ὄχι ἐξωτερικὴ τις ἄσκησις χάριν ἰδιαιτέρου τινὸς σκοποῦ, ἀλλ' αὕτη αὕτη ἡ διαμόρφωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἡ ἀναλογοῦσα καὶ ἀνταποκρινομένη πρὸς τὴν ιδιότητα καὶ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐξελίσσηται.

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΥΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΕΞΑΡΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΙΔΕΩΔΟΥΣ ΜΟΡΦΩΣΕΩΣ

ΕΚ ΤΗΣ

ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΖΩΗΣ ΑΝΤΙΑΗΨΕΩΣ

1. Stein (Στάϊν), Scharnhorst (Σιάρνχορστ), Fichte (Φίχτε).

Ἐποχὴ καταπτώσεως καὶ καταστροφῆς εἶχε σημειωθῆ εἰς τὸ γερμανικὸν ἔθνος περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος. Ἡ Πρωσία, μετὰ τὴν καταστροφὴν ἐν Ἰένχ καὶ τὰς φρικτὰς ἐξ αὐτῆς συνεπείας, ἐφαίνετο διαλυθεῖσα τελείως, ἀφοῦ μάλιστα πρότερον ἢ Αὐστρία εἶχεν ἐξαναγκασθῆ εἰς σύναψιν τῆς ταπεινωτικῆς ἐκείνης εἰρήνης τοῦ Πρεσμπούργκ ἢ δὲ νότιος καὶ ἡ μέση Γερμανία διὰ τῆς ἐνώσεως τοῦ Ρήνου εἶχον προσαρτισθῆ εἰς τὸ κράτος τοῦ Ναπολέοντος.

Ἀκριβῶς ὅμως ἡ καταστροφὴ αὕτη καὶ παράλυσις τοῦ πολιτειακοῦ βίου ἀφύπνισε τοὺς πνευματικούς τοῦ ἔθνους ἡγέτας καὶ ἠνάγκασεν αὐτοὺς εἰς ἀποφασιστικὴν καὶ σκόπιμον δρᾶσιν. Τοῦτο ἀποδεικνύουσι πρὸ πάντων αἱ ἐν Πρωσίᾳ μεταρρυθμιστικαὶ καὶ ἀναδιοργανωτικαὶ τάσεις μετὰ τὴν εἰρήνην τοῦ Τιλσίτ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ ἐκ τῶν εὐγενῶν vom Stein (φὸμ Στάϊν) εἰσηγήθη τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ συνταγματικοῦ χάρτου διὰ καταργήσεως τῆς ἀπολύτου κυριότητος καὶ τῆς ἀτομικῆς ὑποτελείας καὶ διὰ τοῦ σχηματισμοῦ κοινοτήτων αὐτοδιοικουμένων. Ἀνεχώρει—ὅπως ἀναφέρει εἰς τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ ¹ —ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν συνεργατῶν του ἀπὸ τῆς ιδέας, τοῦ

1. Lebenserinnerungen von Karl Freiherr vom Stein; Hagen 1901; σελ. 24.

«να ἐμπνεύσῃ εἰς τὸ ἔθνος πνεῦμα πατριωτισμοῦ, ἠθικότητος καὶ θρησκευτικότητος, να ἐμφυτεύσῃ πάλιν θάρρος, αὐτοπεποίθησιν, προθυμίαν διὰ πᾶσαν θυσίαν χάριν τῆς ἀπὸ τῶν ξένων ἀνεξαρτησίας αὐτοῦ καὶ χάριν τῆς τιμῆς τοῦ ἔθνους, καὶ να ἐπωφεληθῇ τῆς πρώτης εὐκαιρίας διὰ να ἀρχίσῃ τὸν αἱματηρὸν καὶ τολμηρὸν ἀγῶνα δι' ἀμφοτέρα ταῦτα».

Ὡς προϊστάμενος τῆς συγκροτηθείσης μεγάλης ἐπιτροπῆς διὰ τὴν διοργάνωσιν τοῦ στρατοῦ ὁ Scharnhorst (Σχάρνχορστ) ἐπεδίωκε συγχρόνως τὴν ἐπὶ ἐθνικῶν βάσεων ἐκπαίδευσιν καὶ μόρφωσιν τοῦ στρατοῦ διὰ καταργήσεως τῶν ἐκτελεστικῶν ποιῶν, δι' ἰδρύσεως καταλλήλων στρατιωτικῶν σχολῶν, καὶ διὰ τῆς συνδυασθείσης πρὸς τὴν κατάργησιν τῶν διομολογήσεων πρὸς τοὺς ξένους καὶ τῶν ἰδιαιτέρων δικαιωμάτων πρὸς τοὺς εὐγενεῖς, γενικῆς ὑποχρεώσεως πρὸς στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, συμφώνως πρὸς τὸ ἄξιωμα, ὅτι ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς πολιτείας εἶναι συγχρόνως καὶ οἱ φυσικοὶ ὑπερασπισταὶ αὐτῆς. «Εἶναι ἀνάγκη», ἔγραφεν οὗτος πρὸς τὸν Clausewitz ¹ (Κλαούζεβιτς), «να ἐμφυσήσῃ τις εἰς τὸ ἔθνος τὸ συναίσθημα τῆς ἀνεξαρτησίας· εἶναι ἀνάγκη να δώσῃ τις εἰς αὐτὸ τὴν εὐκαιρίαν να γνωρίσῃ τὸν ἴδιον ἑαυτόν του, να δεχθῇ τὸν ἑαυτόν του ἐν τῇ ψυχῇ του· τότε μόνον θὰ γνωρίζῃ να ἐκτιμᾷ δεόντως ἑαυτὸ καὶ να ἀπαιτῇ καὶ ἐπιτυχάνῃ τὴν παρὰ τῶν ἄλλων δέουσαν ἐκτίμησιν».

Ἐὰν ἔπρεπεν ὅμως τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα να διαπλασθῇ καὶ ὄπλισθῇ διὰ θάρρους καὶ αὐτοθυσίας, διὰ σταθερᾶς βουλήσεως καὶ αὐτοπεποιθήσεως προκαλούσης ἐκτίμησιν καὶ θαυμασμόν, τότε ὅχι μόνον ἡ διοίκησις ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ἡ στρατιωτικὴ συγκρότησις, ἀλλὰ καὶ ὁ βίος ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ θὰ ἦτο ἀνάγκη να στηριχθῶσιν ἐπὶ νέων βάσεων.

Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατέληξεν ὁ Φίχτε. Τούτου ἕνεκα ἀπαιτεῖ μεταβολὴν ὁλοκλήρου τῆς μέχρι τοῦδε Ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀντικατάστασιν αὐτῆς διὰ νέου τρόπου μορφώσεως, καθ' ὃν

1 K. Schwartz, *Leben des generals von Clausewitz*; 1 τόμ. σελ. 116

ἠθικὴ ἀναγέννησις καὶ ἀναδημιουργία παντὸς ὅ,τι κατεστράφη καὶ παρέλυσεν, ἐκ τῶν ἔνδον καὶ ἐκ τῶν ψυχῶν νὰ κατορθώνηται καὶ νὰ συντελεῖται. Τὸν τοιοῦτον τρόπον μορφώσεως ἀναφέρει ὁ Fichte (Φίχτε) «ὡς τὸ μόνον μέσον, δι' οὗ θὰ καθίστατο δυνατόν νὰ διατηρηθῇ ἐν τῇ ζωῇ τὸ γερμανικὸν ἔθνος» εἰς τὰς «Ὁμιλίαις αὐτοῦ πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος ¹», τὰς ὁποίας συνέγραψε καὶ ἐδίδαξε κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1807—1808. Διὰ τῶν ὁμιλιῶν του αὐτῶν ἐμφανίζεται ὁ Fichte (Φίχτε) ὡς παιδαγωγὸς καὶ μεταρρυθμιστῆς ἢ ἀναμορφωτῆς πρὸ τοῦ Γερμανικοῦ λαοῦ. Ὅχι μόνον ἐξ ἀγάπης καὶ τάσεως πρὸς ἐμβάθυνσιν εἰς τὰ κατὰ τὴν ζωὴν καὶ κατανόησιν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα καὶ ἐξ ἐνθουσιασμοῦ πρὸς πραγματοποίησιν καὶ ἐφαρμογὴν τοῦ ὡς ὀρθοῦ καὶ ἀληθοῦς ἀναγνωρισθέντος, αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἐλαυνόμενον νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν συγχρόνων του, νὰ διαφωτίσῃ τὰς κρίσεις καὶ τὸ φρόνημα αὐτῶν, νὰ καθορίσῃ τὰς κατευθύνσεις τῆς βουλήσεως αὐτῶν καὶ τῆς ἐνεργείας. Τούτου ἕνεκα αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ εὐρίσκηται εἰς σταθερὰν ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἐποχὴν του, καὶ μετὰ πάθους νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ κατ' αὐτὴν καὶ νὰ κατανοῇ αὐτά.

2. Ἡ θεμελιώδης ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὁρμή.

Ἦδη εἰς τὰ μαθήματα περὶ τῶν «βασικῶν κατευθύνσεων τῆς συγχρόνου ἐποχῆς», τὰ ὁποῖα ὁ Fichte (Φίχτε) ἐδίδαξε κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1804—1805, ² προσεπάθει νὰ καθορίσῃ τὴν χρονικὴν ἐποχὴν, ἐν ἣ ἔζη, ὡς τμῆμα μιᾶς ἐπὶ τῇ βάσει νόμων συμβαινούσης σειρᾶς ἐξελίξεως, νὰ κατανοήσῃ αὐτὴν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παρελθόντος, ὅθεν προήρχετο καὶ νὰ προῖδῃ τὰς διὰ τὸ μέλλον συνεπειὰς αὐτῆς. «Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους»—οὕτω λέγει εἰς τὴν δευτέραν αὐτοῦ διδασκαλίαν—«δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τυφλῆς τινος τύχης, οὔτε εἶναι, ὅπως συχνάκις ἢ ἐπιπολαιότης ἀφίνει νὰ ἐννοῆται, παντοῦ καὶ πάντοτε καθόλου ὁμοία πρὸς ἑαυτήν, ὥστε πάντοτε νὰ ἦτο τοιαύτη, ὁποῖα τώρα εἶναι καὶ νὰ παραμένῃ πάντοτε καὶ εἰς τὸ μέλλον τοιαύτη, ἀλλὰ συμβαίνει καὶ προ-

1. Johann Gosslieb Fichtes rämtliche Werke, τόμ. 7, σελ. 274.

2. Sämtliche Werke, τόμ. 7. σελ. 17, 10, 21, 66, 35.

χωρεῖ ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένου σχεδίου, τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκη πρέπει νὰ ἐκτελεσθῇ καὶ διὰ τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ ἐκτελεσθῇ».

Διὰ νὰ κατανοηθῇ τὸ σχέδιον τοῦτο ἢ ὁ ὠρισμένος τῆς ζωῆς σκοπός, συνδυάζει ὁ Fichte (Φίχτε) τὴν εἰς πάντα κοινὴν ἀντίληψιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει διανοητικῶν ἐπιδράσεων κανονίζει τὰς πράξεις καὶ ἐνεργείας του, πιστεύων εἰς ἀντικειμενικὴν τινα ὑπόστασιν τῆς διανοίας, ἣ ὁποία, ὡς ἀρχική, τελεία καὶ θεία ζωή, φέρει εἰς φῶς πᾶν γεγονὸς καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καθορίζει ἐπίσης καὶ τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος. Προσπαθεῖ δηλαδὴ νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν σκοπὸν πάσης ἐξελίξεως εἰς τὸ ὅτι τὸ ἄτομον διακρίνει ἐν τῇ σκέψει αὐτοῦ τὴν ἀντικειμενικὴν ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τοιαύτης γνώσεως ὑποβάλλει οἰκιοθελῶς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀτομικὴν ὑπαρξιν εἰς τὴν τὰ πάντα διέπουσαν διανόησιν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ σύμπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος ἀποτελεῖ κατ' ἀνάγκη «ἐκδήλωσιν καθαρὰν τῆς διανοήσεως» καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης τείνει νὰ σχηματίσῃ τὰ κατ' αὐτό.

Ὁ τοιοῦτος ὁμως σχηματισμὸς μόνον βαθμηδὸν εἶναι δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ. Τοῦτο, διότι οἱ ἄνθρωποι δὲν κανονίζουσιν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὸν βίον των κατ' ἐλευθέραν ἀπόφασιν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διανοήσεως, ἣ ὁποία κατ' ἀρχὰς ἐκδηλοῦται κυριαρχοῦσα ἀπλῶς ὡς ὄρμη καὶ «τυφλὸν ἐνστικτον», καὶ ἣ ὁποία ἐν τῇ συνειδήσει, ὅταν ἐλλείπη σαφὴς ἀποψις τῶν κινητηρίων ἀφετηριῶν τῆς ἐνεργείας, ἐπιδρᾷ ὑπὸ μορφήν «σκοτεινῶν συναισθημάτων». Ἐνῶ ὁμως τὸ διανοητικὸν τοῦτο ἐνστικτον, τὸ ὁποῖον ἐνώνει τὴν κοινωνίαν εἰς συμβίωσιν, «εἰς ἰσχυρότερα ἄτομα», ὡς «ἐξωτερικῶς διευθύνουσα δύνამις,» ἐκδηλοῦται καὶ ἐπιβάλλεται, προκαλεῖ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους «τὴν ὄρμην τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας». Τοῦτο δίδει τὸ σύνθημα τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς κυριαρχίας καὶ κατὰ τῆς ἐν αὐτῇ κατ' ἐνστικτον μόνον, ἄνευ σαφοῦς συνειδήσεως, κυριαρχούσης διανοήσεως. Ἡ γνῶσις λοιπὸν διεκδικεῖ τὸ δικαίωμα αὐτῆς, ἀναχωροῦσα ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος ὅτι «οὐδὲν πρέπει νὰ λαμβάνηται ὡς ὑπάρχον καὶ ἐπιβαλλόμενον ἢ ὡς ἔχον ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα, πλὴν ἐκείνου ὅπερ εἶναι κατανοητὸν καὶ δυνάμενον νὰ ἐπιβληθῇ λογικῶς». Ἡ τοιαύτη ὁμως γνῶσις περιορίζεται κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ ἀτόμου;

χωρίς νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς διανοήσεως, ἡ ὁποία ἐνεργεῖ ἐν τῇ ζωῇ τοῦ γένους, μέχρις ὅτου ἐπὶ τέλους κατανοήσῃ τὰς πολεμουμένας κυριαρχίας ὡς ἀτελεῖς τρόπους ἐκδηλώσεως τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας καὶ ἀντικαταστήσῃ ταύτας δι' αὐτῆς τῆς διανοήσεως ὡς μόνης καὶ ἀπαρασαλεύτου κυριαρχίας. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει «ἡ διανόησις καὶ οἱ νόμοι αὐτῆς γίνονται κατανοητὰ μετὰ σαφοῦς συνειδήσεως» καὶ «ὅλοι οἱ νόμοι τοῦ γένους κανονίζονται καὶ ὀργανοῦνται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νόμων ἐκείνων τῆς διανοήσεως».

Κατὰ τὴν διαδοχὴν ταύτην τῶν βαθμῶν ἐξελιξεως (ἀπὸ τοῦ ἀσυνειδήτου καὶ κατ' ἐνστικτον μέχρι τῆς ἐνσυνειδήτου ἐπικρατήσεως τῆς διανοήσεως) ὁ Fichte (Φίχτε) τάσσει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐποχὴν εἰς τὸ μέσον, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς τυφλῆς διανοητικῆς ὁρμῆς καὶ συγχρόνως διὰ τῆς ἐλλείψεως τῆς προσηκούσης ἰδέας περὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ πραγματικῆς οὐσίας τῆς διανοήσεως. Διὰ τοῦτο ἐπικρατεῖ τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ, κατὰ τὸν Fichte (Φίχτε) «ἡ ὄλως ἀτομικιστικὴ, ἡ προσωπικὴ ζωή», ὁ «καθαρὸς καὶ γυμνὸς Ἐγωισμὸς». Εἰς τοῦτον δὲ πρέπει νὰ ζητηθῇ ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς παρακμῆς, τῆς καταπτώσεως καὶ τῆς καταστροφῆς.

Ἐνῶ δηλαδὴ ὁ συμφώνως πρὸς τὴν διανόησιν καὶ τὴν φρόνησιν βίος ἐκδηλοῦται εἰς τὸ ὅτι «τὸ ἄτομον ὑπάρχει διὰ τοῦ γένους, καὶ τὴν ζωὴν αὐτοῦ θέτει εἰς τὴν ζωὴν τοῦ συνόλου θυσιάζον αὐτὴν χάριν τούτου», ὁ ἄνευ τοιαύτης διανοήσεως καὶ φρονήσεως βίος χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ ὅτι «τὸ ἄτομον δι' οὐδὲν ἄλλο σκέπτεται, εἰμὴ δι' ἑαυτό, οὐδὲν ἄλλο ἀγαπᾷ, εἰμὴ τὸν ἑαυτόν του καὶ τὰ ἐν σχέσει πρὸς ἑαυτόν, τὴν δὲ ζωὴν αὐτοῦ ὅλην ἀπλούστατα ἀφιερώνει εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀτομικὴν εὐημερίαν. Τούτου ἕνεκα ὑπάρχει, ἐὰν ἤθελε χαρακτηρίσει τις συγχρόνως τὸ πρὸς τὴν διανόησιν συμφωνοῦν ὡς ἀγαθόν, καὶ τὸ ἀντίθετον πρὸς ταύτην ὡς κακόν, «μία μόνον ἀρετὴ, ἡ τοῦ νὰ λησμονῇ τις ἑαυτόν ὡς ἄτομον, καὶ μία μόνον κακία, ἡ τοῦ νὰ ἔχῃ πάντοτε τὸ ἄτομόν του ὑπ' ὄψιν.» Τοῦτο θέλει νὰ καταστήσῃ ἀπολύτως κατανοητὸν ὁ Fichte καὶ ἐπιμένει εἰς αὐτό, διότι προσθέτει: «Καὶ ὅστις μόνον τὸν ἑαυτόν του ὡς πρόσωπον ἔχει ὑπ' ὄψιν καὶ ἐπιθυμεῖ βίον τινὰ ἢ ὑπαρξίν καὶ ἀτομικὴν τινὰ ἀπόλαυσιν, ἀποκλείων τὸ

γένος καὶ τὸ σύνολον καὶ μὴ προορίζων ἐκεῖνα διὰ ταῦτα, εἶναι κατὰ βάθος καὶ βάσιν, μολονότι δι' ἄλλων ἔργων ἀγαθῶν προσπαθεῖ νὰ καλύψῃ τὴν ἀσχημίαν του, κοινός τις, μικρός, κακός καὶ συγχρόνως ἄθλιος ἄνθρωπος». Εἶναι δ' ἐν τούτοις αὐτονόητον ὅτι ζωὴ ἀπαλλασσομένη τῆς διανοήσεως κατ' ἀνάγκην καταστρέφεται, ἐφ' ὅσον συμφώνως πρὸς τὸν Fichte (Φίχτε) ὡς ἀληθῆς βάσις πάσης ζωῆς ἤθελε ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἢ ἐπικράτησις τῆς διανοήσεως.

Ὅπως τὴν πηγὴν τῆς διαφθορᾶς, οὕτω καὶ τὸ μέσον τῆς σωτηρίας ἐπίστευεν ὅτι ἀνεκάλυψεν ὁ Fichte (Φίχτε), ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀντιλήψεως του ταύτης, εἰς τὴν κατ' οὐσίαν ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως.

Εἶχε σχηματίσει τὴν ἀδιάσειστον πεποίθησιν ὅτι τὸ κράτος τοῦ Ἐγωισμοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχε διακρίνει ἀναπτυσσόμενον εἰς τὸν δημόσιον βίον τῆς ἐποχῆς του, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑφίσταται διαρκῶς. Διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ διέκρινεν ἕτερον κράτος, μὴ δυνάμενον νὰ ἐννοηθῆ ὑπὸ τοῦ Ἐγωισμοῦ, μὴ λαμβανόμενον μάλιστα ὑπ' ὄψιν καθόλου καὶ διὰ τοῦτο μὴ πολεμούμενον, τὸ ὁποῖον ὅμως καθ' ἑαυτὸ θὰ ἦτο εἰς θέσιν τὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐγωισμόν μετ' ἀκατανικήτου δυνάμεως νὰ ὑπερβάλῃ καὶ καταστρέψῃ ὅπως τὸ φῶς διαπερᾶ καὶ διαλύει τὸ σκότος. Τὸ νέον τοῦτο εἰς τὴν ἐπίδρασιν καὶ ἐπενέργειαν τῆς διανοήσεως βασιζόμενον κράτος δὲν ἔρχεται ἔξωθεν εἰς τὸν ἄνθρωπον· οὐδεὶς ἕτερος ἄνθρωπος, οὐδεμία φυσικὴ δύναμις οὔτε αὐτὴ ἢ θεία ἐπίδρασις δύναται ἔξωθεν νὰ ἐπιβάλῃ αὐτὸ καὶ στερεώσῃ· εἶναι ἀνάγκη ἐν αὐτῷ τῷ ἀνθρώπῳ νὰ ἀναπτυχθῆ ἐκ τοῦ ἐνδομύχου αὐτοῦ πυρῆνος νὰ μεγαλώσῃ καὶ ἀναπτυχθῆ.

Ὁ ἐνδόμυχος ὅμως πυρῆν τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖται κατὰ τὸν Fichte (Φίχτε) ἐκ π ρ ω τ ο γ ε ν ο ὺ ς τ ι ν ο ς ὀ ρ μ ῆ ς, ἢ ὁποῖα καθ' ὅλας τοῦ βίου τὰς μεταβολὰς παραμένει ἀναλλοίωτος· ἐξ ὀρμῆς, διὰ τῆς ἐνεργείας τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἐμβαθύνει εἰς ἑαυτόν, κατανοεῖ ἑαυτόν καὶ ἔρχεται εἰς κατάστασιν συνειδήσεως. Ἡ κατ' αὐτόν τὸν τρόπον ἀναπτυσσομένη συνειδήσις, ἐν τῇ πρώτῃ, τῇ πρωτογόνῳ καὶ λανθανούσῃ ὅλως αὐτῆς μορφῇ, εἶναι σκοτεινόν τι συναίσθημα ἐκδηλούμενον εἰς ὅλως ὑλικὴν αὐτοσυντηρησίαν καὶ εὐεξίαν, ὡς ἀπλῆ βούλησις πρὸς τὸ

ζῆν, καὶ ἀποκαλύπτου τὴν σύστασιν αὐτοῦ εἰς τὸν Ἐγωισμόν καὶ τὴν φιλαυτίαν. Κατὰ τὴν προοδευτικὴν ἐξέλιξιν μεταβάλλεται τὸ ἄντικτιον εἰς σαφῆ γνῶσιν καὶ συνείδησιν κανονίζουσαν τὴν ἐνέργειαν καὶ δρᾶσιν ἐξ ἑαυτῆς. Τοῦτο, διότι ἡ σαφῆς γνῶσις, ὅπως καὶ τὸ σκοτεινὸν ἐπίσης συναίσθημα πρότερον, δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑποκειμενικὴ τις κατάστασις, ἀλλὰ οὐσιώδης τις, ἰσχυρὰ ἐκδήλωσις τῆς θεμελιώδους ἐκείνης ὀρμῆς, ἡ ὁποία ἀμέσως καὶ μετ' ἀπολύτου ἀναγκαιότητος φέρει εἰς τὴν ζωὴν. Κατὰ τὴν νέαν ταύτην πρὸς τὴν ζωὴν ὥθησιν τὸ Ἐγὼ λαμβάνει συνείδησιν ἑαυτοῦ, ὅχι πλέον δι' ἐπιδιώξεως ἐγωιστικῶν ἀπολαύσεων, ἀλλὰ δι' ἠθικῆς βουλήσεως καὶ κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελέσῃ τμῆμα τῆς αἰωνίας καὶ ἀπείρου ἀλύσεως μιᾶς πνευματικῆς ζωῆς, νὰ ὑποβληθῆ εἰς ἀνωτέραν τινα διάταξιν καὶ ἐν τῇ καθαρᾷ εὐαρεσκείᾳ πρὸς τὸ ἀγαθὸν νὰ μὴ δύναται πλέον νὰ παραλείπῃ ὅ,τι ἀνεγνωρίσθη ὡς ἀγαθὸν καὶ ἀντ' αὐτοῦ νὰ πράττῃ ὅ,τι ἐχαρακτηρίσθη ὡς κακόν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, πρὸς τὴν κατάστασιν σαφοῦς καὶ καθαρᾶς γνώσεως, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσαρμοσθῆ ἡ ἐγωιστικὴ καὶ φίλαυτος ἀντίληψις. Αὕτη ἐκμηδενίζεται ἄνευ ἀντιστάσεως, μόλις ἀναγνωρισθῶσι καὶ κατανοηθῶσιν αἱ ἠθικαὶ ἀξίαι. Τούτου ἕνεκα, σκοπὸς πάσης ἐξελίξεως εἶναι ὁ κόσμος τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ὅχι ὡς πεπερασμένης τινὸς ὑπάρξεως, ἀλλ' ὡς ζωῆς θείας, διαρκῶς κινουμένης καὶ ἀπεριορίστως τεινούσης πρὸς τὰ ἐμπρός. Ὁ σκοπὸς δ' οὗτος εἶναι δυνατὸν κατὰ τὸν Fichte (Φίχτε), νὰ ἐπιτευχθῆ, ὅχι μόνον κατ' ἐξαίρεσιν παρὰ τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ παρ' ὅλου τοῦ λαοῦ, ἀρκεῖ νὰ μεταβληθῆ καὶ μεταρρυθμισθῆ ὁ μέχρι τοῦδε τρόπος ἀγωγῆς καὶ παιδεύσεως.

3. Τὸ νέον εἶδος ἀγωγῆς καὶ παιδεύσεως.

Ἄνεκαθεν ἐγένετο προσπάθεια εὐρέσεως καταλλήλου εἴδους ἀγωγῆς καὶ παιδεύσεως καὶ ἐφαρμογῆς αὐτοῦ. «Εἶναι ἀνάγκη», λέγει ὁ Fichte ¹ (Φίχτε), «νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἡ μέχρι τοῦδε

1. Reden an die deutsche Nation, sämtliche Werke, τόμ. 7. σελ. 175 συν. 282 συν. 286.

ἀγωγή καὶ παιδευσίς δὲν καθυστερεῖ εἰς τὸ νὰ θέτῃ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν τροφίμων καὶ διδασκομένων εἰκόνα τινα καὶ τύπον θρησκευτικοῦ, ἠθικοῦ καὶ κανονικοῦ τρόπου σκέψεως καὶ νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν τάξιν, τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν καλῶν συνθηθειῶν. Ἐπίσης προσεπάθει νὰ πείσῃ τοὺς τροφίμους καὶ διδασκομένους διὰ παντὸς μέσου νὰ ἐφαρμόσωσι καὶ ἐκδηλώσωσιν ἐν τῷ βίῳ των, ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐδιδάχθησαν ἐν τῷ σχολείῳ». «Οἱ τρόφιμοι ὅμως—ἐκτὸς σπανίων, ὄχι διὰ τῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ δι' ἄλλων συνθηκῶν παρασκευασθεισῶν ἐξαιρέσεων—δὲν ἠκολούθουν τὰς ιδέας ἐκεῖνας καὶ τὰς παραινέσεις· ἠκολούθουν τὰς παρωθήσεις τοῦ φυσικοῦ καὶ παρὰ τὰς προσπαθείας τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης ἀναπτυχθέντος ἐγωισμοῦ καὶ τῆς φιλαυτίας.» Τοῦτο δ' ἀκριβῶς ἀποδεικνύει τὴν ἐλαττωματικότητα τοῦ μέχρι τοῦδε τρόπου ἐκπαίδευσως, ἡ ὁποία μόνον τὴν πρὸς τὰ ἔξω ζωῶν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὕλικὴν αὐτοῦ ὑπαρξιν, τὴν μνήμην αὐτοῦ, τὴν φαντασίαν καὶ τὴν μονομερῆ βούλησιν καὶ ἐνέργειαν, γνωρίζει καὶ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν. Διὰ νὰ ἀρθῇ ἡ ἔλλειψις αὕτη, πρέπει ὁ νέος τρόπος ἀγωγῆς νὰ «εἰσχωρήσῃ μέχρι τῆς ρίζης τῆς πραγματικῆς ζωικῆς πηγῆς καὶ κινήσεως» καὶ νὰ «μορφώσῃ» τὴν ρίζαν ταύτην. Τὴν μέχρι τῆς ρίζης τῆς ζωικῆς πηγῆς καὶ κινήσεως διείσδυσιν ἡ νέα ἀγωγή καὶ παιδευσίς δύναται νὰ ἐπιδιώξῃ συμπληρώνουσα τὴν μέχρι τοῦδε ἐκπαίδευσιν, διὰ τῆς μορφώσεως ὄχι πράγματος ἢ ἰκανότητός τινος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀλλὰ μορφώνουσα αὐτὸν τοῦτον τὸν ἄνθρωπον, καὶ καθιστῶσα τὴν μόρφωσιν ὄχι κτῆμα τι ἔξωθεν προστιθέμενον, ἀλλ' ἀναπόσπαστον μέρος τῆς προσωπικότητος τοῦ τροφίμου. Καὶ ἀκριβῶς, διότι περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ προσώπου πρόκειται καὶ ὄχι περὶ ἐπιδράσεώς τινος ἀπλῆς, ἡ νέα ἀγωγή καὶ ἐκπαίδευσίς δὲν πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς μειονότητά τινα κατὰ προτίμησιν, ἀποτελοῦσαν ἢ τείνουσαν νὰ ἀποτελέσῃ ἰδιαιτέραν τινὰ τάξιν πολυμαθῶν καὶ πεπαιδευμένων, ἀλλὰ μᾶλλον πρέπει νὰ διαδοθῇ εἰς τὸ ἔθνος ἐν τῷ συνόλω αὐτοῦ δι' «ἐθνικῆς τινος ἀγωγῆς».

Ἡ ἐπιτυχία τῆς εἰσχωρήσεως τῆς ἀγωγῆς μέχρι τῆς πηγῆς τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως ἐκδηλοῦται εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ διὰ ἀπλασιν τῆς βουλήσεως. Δὲν ἀρκεῖ νὰ διδάσκωμεν καὶ νὰ παραινῶμεν, νὰ ἀφίνωμεν δὲ τὴν συμμόρφωσιν πρὸς τὴν διδασκαλίαν

καὶ τὰς παραινήσεις, εἰς τὴν ἐλευθέραν ἐκλογὴν τοῦ τροφίμου. Εἰς τὴν θέσιν τῆς τοιαύτης ἐλευθερίας βουλήσεως καὶ τῆς αὐθαιρεσίας, πρέπει νὰ ἔλθῃ ἡ ἀπαράβατος ἀναγκαιότης κατὰ τὴν ἀπόφασιν, εἰς τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ὑπολογίζῃ τις καὶ νὰ ἐμπιστευθῇ τὴν περαιτέρω δρᾶσιν τοῦ τροφίμου.

Ἐὰν δηλαδή ἐλλείπωσι σταθεραὶ βάσεις εἰς τὰς κατευθύνσεις τῆς βουλήσεως, πᾶσαι αἱ ἀγαθαὶ καὶ σκόπιμοι συμβουλαὶ καὶ παραινήσεις ἀποβαίνουσιν ἄκαρποι. «Εἶναι μάταιον νὰ εἴπωμεν πέταξε—εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει πτερὰ· παρ' ὅλας τὰς ἰδικὰς σου παραινήσεις καὶ προτροπὰς οὔτε δύο βήματα ὑπὲρ τὸ τὸ ἔδαφος δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ἀνέλθῃ· ἀνάπτυσσε ὅμως, ἐὰν δύνασαι, τὰ πνευματικὰ αὐτοῦ πτερὰ καὶ ἄφες αὐτὸν νὰ ἀσκῇ καὶ νὰ δυναμώῃ ταῦτα, ὅποτε τίποτε ἄλλο δὲν θὰ θέλῃ καὶ θὰ δύναται, παρὰ τὸ νὰ πετᾷ, καὶ τοῦτο ἄνευ τῶν ἰδικῶν σου προτροπῶν».

Διὰ νὰ παρασκευάσῃ ὅμως σταθερὰν καὶ ἄκαμπτον βούλησιν ἡ νέα ἀγωγή καὶ παιδείαις ἔχει ἀνάγκην «ἀσφαλοῦς τινος καὶ ἄνευ ἐξαιρέσεων ἰσχύοντος κανόνος». Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος βούλεται καὶ ἐπιδιώκει ἐκεῖνο μόνον, τὸ ὁποῖον φαίνεται εἰς αὐτὸν ἄξιον ἐπιδιώξεως καὶ προκαλεῖ τὴν εὐαρέσκειαν αὐτοῦ, διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ὑπερακοντισθῇ ἢ κλίσις αὐτοῦ πρὸς ἠθικὰς ἀπλῶς εὐαρεσκείας καὶ ἀντὶ ταύτης νὰ προηγηθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ ἡ εὐαρεσκεία του διὰ τὴν νέαν ζωὴν, ἧς προώρισται νὰ συμμετάσχῃ. Τοῦτο προϋποθέτει εἰκόνα τινὰ πνευματικὴν τῆς νέας ταύτης ζωῆς, ἡ ὁποία ὡς ὑπόδειγμα θὰ ἔφερον εἰς τὸ ὅ,τι διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐνεργείας τὸ πνεῦμα κατορθώνει. Πρέπει, κατὰ ταῦτα, νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ ἐνέργεια πρὸς τὸ σχηματίζειν τοιαῦτα πρότυπα καὶ ὑποδείγματα καί, ἐπειδὴ ἡ τοιαύτη ἐνέργεια φέρει εἰς φῶς τὴν γνῶσιν, νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ γνωστικὴ δύναμις. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων μορφώνεται ἡ βούλησις καὶ συγχρόνως αὐτὸς οὗτος ὁ ἄνθρωπος, ἀφιέμενος εἰς ἰδίαν αὐτοῦ πνευματικὴν ἐνέργειαν. «Πρώτιστον μέλημα τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης εἶναι νὰ ἀνακινήσῃ τὴν αὐτενέργειαν ταύτην τοῦ τροφίμου καθ' ὄρισμένον καὶ γνωστὸν χρονικὸν σημεῖον. Τούτου κατορθωθέντος, δὲν μένει παρὰ ἡ ἀνακινήθεισα αὐτενέργεια ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου νὰ τηρῆται ζωηρὰ καὶ νὰ ἀναζωογονῆται, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατὸν διὰ κανονικῆς μόνον προόδου, ὅπου καὶ πᾶσα λελανθασμένη τῆς ἀγωγῆς

ἐπέμβασις ἀποκαλύπτεται ἀμέσως δι' ἀποτυχίας εἰς τὴν ἀπόκτησιν τοῦ ποθουμένου τούτου».

Ὁ πρὸς ἐφαρμογὴν κανῶν βασίζεται λοιπὸν «εἰς τὸν αἰώνιον καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξαιρέσεως ἰσχύοντα νόμον τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ὃν οὗτος ἀμέσως τείνει εἰς πνευματικὴν ἐνέργειαν». Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται διὰ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν συμβαίνουσιν εἰς τοὺς ἀρχαίους πεπολιτισμένους λαοὺς καὶ εἰς τὰ τέκνα ἡμῶν, καὶ παρὰ ταῦτα καὶ εἰς ἀπολίτιστα γένη ἀνθρώπων, ἅτινα δὲν ὑποφέρουσι τόσον πολὺ ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῆς ζωῆς. Πανταχοῦ ἀπαντῶμεν τάσεις πρὸς τὸ πέραν τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἀμέσων τοῦ βίου ἀναγκῶν, πρόοδον πρὸς πνευματικὴν καθαρῶς δρᾶσιν καὶ αὐτενέργειαν. Ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ δηλαδὴ δράσει καὶ ἐνεργείᾳ ἀνακαλύπτει ὁ ἄνθρωπος ἑαυτὸν, λαμβάνει συνείδησιν τῆς ἰδίας ἐνεργείας, ἣ ὁποία, ἀκριβῶς διότι εἶναι ἰδία αὐτοῦ πράξις, προκαλεῖ τὴν εὐαρέσκειάν του καὶ παρωθεῖ αὐτὸν εἰς τὴν πρόοδον ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ ἐξελίσσει. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος σταθερὰς κατευθύνσεις τῆς δράσεώς του, ἠθικὴν τινα βούλησιν καὶ τὴν μετὰ τῆς βουλήσεως καὶ δράσεώς του συγχρόνως ἀδιαρρήκτως συνδεδεμένην γνῶσιν.

Οὕτω τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀπόκτησις γνώσεων καὶ βουλευτικῶν κατευθύνσεων, αἱ ὁποῖαι ἀδιασπᾶστως συνδέονται πρὸς ἀλλήλας. Τοῦτο, διότι αἱ γνώσεις δὲν συνίστανται—ὅπως διὰ τοῦ μέχρι τοῦδε τρόπου ἀγωγῆς ἐπιστεύετο—ἐκ παθητικῆς τινος προσλήψεως διὰ τῆς μνήμης, ἀλλ' ἐκ κατανοήσεως τῶν νόμων, καθ' οὓς συμβαίνει ἡ ἰδία πνευματικὴ ἐνέργεια. Ἐνῶ λοιπὸν, κατὰ ταῦτα, συνδέεται ἡ εὐαρέσκεια πρὸς τὴν ἰδίαν ἐνέργειαν καὶ δρᾶσιν, ἀναπτύσσεται συγχρόνως ἡ βούλησις πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐνεργείας, καὶ ἡ βούλησις προσαρμόζεται πόσον σαφέστερον πρὸς τὴν ἐνέργειαν ταύτην, ὅσω σαφέστεραι εἶναι αἱ γνώσεις. Διὰ τοῦτο τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως συνίσταται εἰς τὴν σαφῆ γνῶσιν καὶ εἰς τὴν καθαρὰν καὶ σταθερὰν βούλησιν. Αὐτὸς εἶναι ὁ καρπός, ὅστις ὠριμάζει ἀναπτυσσόμενος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὅταν ὁ ἐσωτερικὸς αὐτοῦ πυρὴν, ἡ βασικὴ δηλαδὴ καὶ θεμελιώδης ἐκείνη ὁρμή, ἣ ὁποία ἀφ' ἑαυτῆς τείνει νὰ

ἀναπτυχθῆ, ὑποβοηθῆται εἰς τὴν ἀνάπτυξίν τῆς καὶ ἀπαλλάσσεται τῶν ἐμποδίων.

Ἐμβαθύνοντες εἰς τὰ κατὰ τὴν ἐνταῦθα παρουσιαζομένην ἀντίληψιν περὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, κατανοοῦμεν καὶ δικαιολογοῦμεν τὴν μεγάλην ἐλπίδα, τὴν ὁποίαν ἐστήριζεν ὁ Fichte (Φίχτε) εἰς τὸν νέον τρόπον ἀγωγῆς καὶ παιδείσεως. Κατ' οὐδένα ἄλλως τε τρόπον ἐπρόκειτο ἐκ τοῦ μηδενὸς νὰ δημιουργηθῆ τι. Δὲν ἐπρόκειτο δηλαδή, εἰς ὃν τι ἀπὸ φύσεως φίλαυτον καὶ ἐγωιστικὸν νὰ ἐμφυτευθῆ ἠθικὴ βούλησις διὰ τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείσεως. «Πῶς θὰ ἦτο δυνατόν», λέγει ὁ Fichte (Φίχτε), «ἡ ἀγωγή νὰ καταστήσῃ ποτὲ ἠθικὸν τὸ παιδίον, ἐὰν ἡ ἠθικότης δὲν ὑπῆρχεν ἐξ ἀρχῆς καὶ πρὸ πάσης ἀγωγῆς ἐν αὐτῷ;» Διὰ τοῦτο μᾶλλον πρόκειται περὶ ἐξελίξεως μόνον καὶ ἀναπτύξεως τῆς ἤδη ὑπαρχούσης θεμελιώδους ὁρμῆς», ἡ ὁποία ὡς ἀρχικὴ ὁρμὴ μετὰ παρατήρησιν καὶ σπουδῆν παρουσιάζεται φέρουσα ἐν ἑαυτῇ τὸν σπόρον πρὸς γνῶσιν τοῦ ὀρθοῦ καὶ ἀγαθοῦ, τῆς ἀξίας τῆς ἀληθείας καὶ τῆς αὐτοκυριαρχίας.

Παρὰ ταῦτα ὁ Fichte (Φίχτε) ἠδύνατο νὰ ἐλπίζῃ μετὰ μεγαλειτέρας πεποιθήσεως εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ιδεώδους του διὰ τὴν μόρφωσιν, καὶ τοῦτο διότι δὲν ἦτο μόνος. Ἦδύνατο νὰ παραπέμπῃ καὶ εἰς τὰς συγγενεῖς τάσεις τοῦ Πεσταλότσι, αἱ ὁποῖαι εἶχον πραγματοποιηθῆ πλέον μέχρις ἐπιτυχοῦς ἀναδιοργανώσεως τῆς ἀγωγῆς καὶ διδασκαλίας.

4. Ἡ πορεία τῆς φύσεως ἐν τῇ ἀγωγῇ κατὰ τὸν Πεσταλότσι (Pestalozzi).

Καὶ ὁ Πεσταλότσι ἐπεδίωκε τὴν στερέωσιν τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης ἐπὶ σταθερῶν κανόνων καὶ δι' ἐλευθέρας πνευματικῆς αὐτενεργείας. Εἰς τὰς «ἐρεῦνας» αὐτοῦ «περὶ τῆς πορείας τῆς φύσεως ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἀνθρωπίνου γένους» ἀνεκάλυψε καθ' ὁμοίον τρόπον ὅπως καὶ ὁ Fichte (Φίχτε), ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ἐμμείνῃ εἰς ἀπλῶς ὑλικὴν τινα κατάστασιν. «Ἡ φύσις μου» — λέγει ¹ — «δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιορισθῆ εἰς τὸ ση-

1. Pestalozzis sämtliche Schriften ; τόμ. 7 σελ. 189.

μείον τῶν ἀπλῶν ὑλικῶν ἀπολαύσεων· τῇ βοηθείᾳ τῆς συστάσεώς μου ἀναγκάζομαι τὴν ὑλικὴν ταύτην ἀπόλαυσιν νὰ καταστήσω μέσον τῶν τάσεών μου καὶ τοῦ σκοποῦ, εἰς ὃν καταλήγουσιν αἱ τάσεις αὗται». Τούτου ἕνεκα ὁ ἄνθρωπος ὑπερπηδᾷ τὴν καθαρῶς ζωικὴν καὶ κτηνώδη αὐτοῦ κατάστασιν, εἰς ἣν ὑπόκειται κατὰ τυφλὴν ἀναγκαιότητα ὡς ἔργον τῆς φύσεως. Μανθάνει νὰ γνωρίζῃ λοιπὸν τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἀλήθειαν. Ἐνῶ ὅμως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔρχεται εἰς κοινωνικὸν τινα σύνδεσμον, περιορίζεται διὰ σχέσεων καὶ συμφωνιῶν ἢ ὑποχρεώσεων. Διὰ τούτων χάνει ὡς «ἔργον τοῦ γένους του» τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ ὑπὸ τὴν πίεσιν ἐξωτερικῆς ἐργασίας, τὴν ὁποίαν ὑποχρεοῦται νὰ ἐκτελῇ χάριν τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου. Διὰ τοῦτο εἶναι ἠναγκασμένος ἐκ νέου νὰ χωρήσῃ πρὸς τὰ ἐμπρός, διὰ νὰ κατορθώσῃ ἐπὶ τέλους νὰ ἀνακαλύψῃ ἑαυτόν.

«Κατέχω»—λέγει ὁ Πεσταλότσι ¹ —«μίαν δύναμιν εἰς τὸν ἑαυτόν μου, διὰ τῆς ὁποίας, πάντα τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου τούτου ἐν ἐμοί, ἀνεξαρτήτως τῆς ζωώδους τάσεώς μου καὶ τῶν κοινωνικῶν μου σχέσεων, ὅλως ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ τί συνεισφέρουσιν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν μου ἐξευγένισιν, ἔχω ὑπ' ὄψιν μου καὶ μόνον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐπιθυμῶ ἢ ἀπορρίπτω αὐτά». Ἡ δύναμις αὕτη προκύπτει ἐκ τοῦ ἐν ἐμοί θεμελιωδῶς ὑπάρχοντος συναισθήματος: τελειοποιῶ ἑμαυτόν, «ὅταν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρέπει (τὸ πρέπον) κάμνω κανόνα δ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θέλω». Τοιοῦτοτρόπως ὁ ἄνθρωπος ὡς ἔργον τοῦ ἑαυτοῦ του ἀποκτᾷ ἠθικὴν τινα ἰδέαν περὶ τοῦ κόσμου, περὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ, καθὼς καὶ περὶ τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἀδικίας αὐτοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς τοιαύτης γνώσεως καθίσταται ἱκανὸς πρὸς ἠθικὴν δρᾶσιν. Τὴν πορείαν ταύτην τῆς φύσεως προτίθεται νὰ παρακολουθήσῃ ὁ Πεσταλότσι διὰ τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας. Ὅπως ἡ φύσις ἀναπτύσσει τὸ παιδίον μόλις γεννηθῆ καὶ καταστῆ ἱκανὸν νὰ δέχῃται τὰς ἐντυπώσεις καὶ ἐπιδράσεις διὰ τῶν αἰσθητηρίων, καθιστῶσα αὐτὸ ἱκανὸν νὰ ἀναπτύσῃ τοὺς ἐν ἑαυτῷ ὑπάρχοντας πυρῆνας καὶ νὰ προάγῃ τὴν αὐτοανάπτυξιν καὶ αὐτοδιάπλασιν, οὕτω καὶ ἡ ἀγωγή καὶ παιδείαις πρέπει νὰ φέρῃ εἰς

1. Pestalozzi's sämtliche Schriften, τόμ. 7 σελ. 162.

τὴν συνείδησιν τοῦ παιδίου τὰς ἰδίας, ἀγνώστους ἀκόμη εἰς αὐτό, δυνάμεις του καὶ νὰ συντελῇ εἰς τὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν δι' αὐτενεργείας. Συγχρόνως πρέπει αἱ ἐπὶ τοῦ παιδίου ἐπιδράσεις νὰ συμφωνῶσι πρὸς τὰς ἐκάστοτε βαθμίδας τῆς ἐξελίξεως καὶ νὰ προσαρμύζωνται πρὸς ταύτας. «Υἰπάρχει», λέγει ¹ ὁ Πεσταλότσι, «εἰς τὰς ἐντυπώσεις, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ δοθῶσιν εἰς τὸ παιδίον διὰ τῆς διδασκαλίας, διαδοχικὴ τις σειρά, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ πρόοδος πρέπει νὰ συμβαδίζωσιν ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν πρόοδον τῶν δυνάμεων τοῦ παιδίου, αἵτινες πρέπει νὰ ἀναπτυχθῶσιν». Καὶ ὁ Πεσταλότσι ἀνεκάλυψεν, ἐν «τῇ ἐρεύνη τῶν διαδοχικῶν τούτων σειρῶν, καθ' ὅλον τὸ εὐρὸν περιεχόμενον τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ θεμελιώδη σημεῖα, ὁπόθεν ἐκκινεῖ ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος», τὸν ἀπλούστατον καὶ μόνον τρόπον «δι' οὗ κατορθώνομεν νὰ ποριζώμεθα κατάλληλα καὶ ἐπαρκῆ εἰς τὴν φύσιν καὶ εἰς τὰς ἀνάγκας ἡμῶν σχολικὰ καὶ διδακτικὰ βιβλία». Τούτου ἕνεκα ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆς ἐποπτείας, δηλαδὴ ἀπὸ τῆς πλαστικῆς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος, εἰς τὴν ὁποίαν πᾶσα γνῶσις βασίζεται. Συνέλαβε τὴν ιδέαν ἐνὸς «ABC (ἄλφαβήτου) τῆς Ἐποπτείας», τὸ ὁποῖον παρέχει εἰς τὸν νοῦν τὴν δυνατότητα ἤδη νὰ ἐνεργῇ κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν αἰσθητηρίων καὶ διὰ προοδευτικῆς ἀσκήσεως νὰ τελειοποιῆται.

Ἄναφέρει δηλαδή: «Ἐχω προσδιορίσει τὸ ἀνώτατον ἀξίωμα καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς διδασκαλίας, διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἐποπτείας ὡς ἀπολύτου βάσεως πάσης γνώσεως, καὶ προσεπάθησα, διὰ παραμερίσεως πάσης ἰδιαιτέρας καὶ μονομεροῦς διδασκαλίας, νὰ ἀνακαλύψω τὴν καθ' αὐτὸ σύστασιν τῆς διδασκαλίας καὶ τὸν ἀρχικὸν αὐτῆς τύπον, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ μόρφωσις τοῦ γένους ἡμῶν ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ὄρων αὐτῆς τῆς φύσεως κατ' ἀνάγκην κανονίζεται». Συμφώνως πρὸς ταῦτα ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀποβῇ ἀνεξάρτητος καὶ αὐτενεργικός, «διότι ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ Θεοῦ οὐδεὶς βοηθεῖ ἢ δύναται νὰ βοηθήσῃ αὐτόν, ἐὰν δὲν δύναται νὰ βοηθῇ αὐτὸς ἑαυτόν». Εἶναι δὲ πρὸς τοῦτο ἱκανός, διότι εἶναι

1. «Wie Gertrud ihre Kinder lehrt» Betlam, σελ. 21, 22, 19.

ἀγαθὸς καὶ ἐπιθυμεῖ τὸ ἀγαθόν. Διὰ τοῦτο καὶ διὰ τὸν Πεσταλότσι, ὅπως καὶ διὰ τὸν Fichte (Φίχτε) ἡ ἐξευγένισις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους δὲν εἶναι ἀπλοῦν ὄνειρον. Ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις δύναται νὰ διακρίνη τοὺς νόμους τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως καὶ νὰ ἀκολουθῇ αὐτούς.

5. Τὸ Εὐαγγέλιον τῆς φύσεως κατὰ τὸν Rousseau (Ρουσσώ).

Ἡ παρακολούθησις τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πεσταλότσι μᾶς διδάσκει, ὅτι τὸ ἐκπαιδευτικὸν καὶ μορφωτικὸν ἰδεῶδες, ὅπως ὁ Fichte (Φίχτε) καθορίζει αὐτό, δὲν στηρίζεται μόνον εἰς τὴν ἰδιοτροπίαν καὶ ἰδιοτυπίαν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Fichte (Φίχτε) ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἀλλαχόθεν προερχομένης θεμελιώδους ἀντιλήψεως περὶ οὐσίας καὶ συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Τὴν θεμελιώδη καὶ βασικὴν ταύτην ἀντίληψιν εὐρίσκομεν ἤδη ἀναπτυσσομένην εἰς τὸν Rousseau (Ρουσσώ), ¹ ὅστις ὁμιλεῖ εἰς τὸν «Αἰμίλιόν» του περὶ ἀγωγῆς ἐκ μέρους τῆς φύσεως, τὴν ὁποίαν ἔχει ὑπ' ὄψει ὡς τὴν «ἔσωτερικὴν ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ἱκανότητων ἡμῶν καὶ τῶν ὀργάνων», καὶ ὁ ὁποῖος τὴν φυσικὴν ταύτην ἐξέλιξιν ἐπιμένει νὰ ἀναγνωρίζῃ ὡς σκοπὸν καὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου διαπαιδαγωγήσεως. Τοῦτο, διότι φύσις καὶ διὰ τὸν Ρουσσώ δὲν σημαίνει ἀπλῶς ἔξωθεν ἐμφυτευομένην συνήθειαν καὶ ἔξιν. Βασίζεται εἰς ἀρχικὰς προδιαθέσεις, εἰς τὴν δύναμιν τοῦ αἰσθάνεσθαι, εἰς τὴν ἰδιότητα τοῦ νὰ ἐπιδιώκηται τὸ ἀρέσκον καὶ νὰ ἀποφεύγηται τὸ δυσάρεστον, εἰς τὸ δυνατόν τοῦ σχηματισμοῦ διὰ τῆς διανοητικῆς λειτουργίας τῆς ἐννοίας πίστεως καὶ τελειότητος, τὴν ὁποίαν καθιστᾶ θεμελιώδη κανόνα τῆς δράσεως καὶ ἐνεργείας αὐτοῦ ὁ ἀνθρώπος.

Αἱ προδιαθέσεις αὗται ἐξελίσσονται διὰ τινος ἔσωθεν ἀναπηδώσεως ἐνεργείας. Ὡστε ἡ πραγματικὴ καὶ ἀληθὴς ἀγωγή συνίσταται «ὀλιγώτερον εἰς ὑποδείξεις καὶ διαταγὰς παρά εἰς ἀσκήσεις». Ἀρχίζει συγχρόνως πρὸς τὴν ζωὴν. «Ἀρχίζομεν

1. Emile ou de l' Education, nouvelle édition, σελ. 3, 24, 97, 121, 340, 76, 1.

νά διδάσκωμεν ἑαυτοὺς εὐθὺς καθὼς ἀρχίζομεν νά ζῶμεν». Ὅπως δ' ἡ ζωὴ αὐτὴ ἀναγκάζει ἡμᾶς εἰς ἀκατάπαυστον ἐνέργειαν καὶ δρασίην, οὕτω καὶ ἡ ἀγωγή πρέπει νά ἀποτελεῖται ἐκ διαρκουῶς ἀσκήσεως. Κατ' ἀρχὰς πρέπει νά ἐνδυναμώνη τὸ σῶμα, διότι «τὸ σῶμα πρέπει νά ἔχη δύναμιν διὰ νά δύναται νά ὑπακούῃ εἰς τὴν ψυχὴν». Περαιτέρω ἡ ἀγωγή πρέπει νά ὑποβοηθήσῃ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπομακρύνουσα βλαβερὰς ἐπιδράσεις καὶ προάγουσα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰς φυσικὰς διαθέσεις, χωρὶς νά προκαλῆ τεχνητὴν τινα καὶ πρόωρον ὠριμότητα. «Εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ὑπολανθάνει ἡ διανόησις».

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς διανοήσεως στηρίζεται εἰς τὴν ἐνέργειαν τῶν αἰσθήσεων, «διότι πᾶν ὅ,τι εἰσδύει εἰς τὴν δύναμιν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὴν αἰσθήσεων εἰσέρχεται». Διὰ τοῦτο αἱ αἰσθήσεις πρέπει νά τελειοποιῶνται διὰ τῆς χρήσεως. Διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ κινήσεως πρέπει τὸ παιδίον νά κατορθώσῃ νά ἀντιλαμβάνηται χωρικῶν ἀποστάσεων· πρέπει νά μάθῃ νά διακρίνῃ ποσὰ καὶ μορφὰς χώρου, χρώματα, χρόνον καὶ ἀρμονίαν, αἰσθήματα ὀσφρήσεως καὶ γεύσεως. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον πρέπει νά καταστῆ ἱκανὸν νά παρατηρῇ τὰ ἀντικείμενα ἐν τῷ περιβάλλοντι αὐτοῦ, νά σχηματίζῃ γεωγραφικὰς καὶ ἀστρονομικὰς στοιχειώδεις ἐννοίας δι' ἰδίας ἐποπτείας, καὶ ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν ἑνὸς παιδαγωγοῦ νά προσδιορίζῃ τοὺς ἀπλοῦς νόμους τῶν ἐν τῇ φύσει συμβαινόντων. Καθ' ὅμοιον τρόπον πρέπει καὶ ὁ ἡλικιούμενος ἄνθρωπος, δι' ἀναπτύξεως τοῦ ἀρχικοῦ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντος συναισθήματος περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου, νά καθοδηγηθῇ εἰς ἀντίληψιν τῶν ἠθικῶν σχέσεων. Διὰ τούτων οὐδὲν νέον ἐμφυτεύεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἕξωθεν. Τοῦτο, διότι «εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς ὑπάρχει ἐμφυτὸς τις ἀρχὴ περὶ δικαιοσύνης καὶ ἀρετῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς παρ' ἡμῶν ἀκολουθουμένους κανόνας, τὰς πράξεις καὶ ἐνεργείας ἡμῶν καὶ τῶν ἄλλων κρίνομεν ὡς ἀγαθὰς ἢ κακάς».

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν κατὰ τὴν τοιαύτην μόρφωσιν καὶ διάπλασιν πρόκειται περὶ ἀναπτύξεως πυρῆνων ἀπλῶς ἐξ ἀρχῆς ὑπαρχόντων, ὁ ἄνθρωπος κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φέρεται εἰς τελειοποίησιν. Ἄλλως τε «δὲν ὑπάρχει ποσῶς ἀρχικὴ τις καὶ πρωτογενὴς διαφθορὰ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ καρδίᾳ, οὔτε εὐρίσκεται λάθος τι καὶ ἐ-

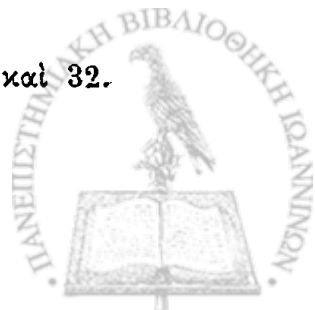
λάττωμα ἐν αὐτῇ, περὶ τοῦ ὁποίου νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ πῶς καὶ διὰ ποίου μέσου προέκυψε». Μᾶλλον «τὰ πάντα εἶναι ἀγαθὰ ὅπως προέρχονται ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ δημιουργοῦ».

6. Ἡ κατὰ τὸν Herder (Χέρντερ) ἀνθρωπιστικὴ μόρφωσις.

Τὰ περὶ τῆς φύσεως χαρᾶς εὐαγγέλια τοῦ Ρουσσώ, κατὰ τὰ ὁποῖα ἡ φύσις ἀσκεῖ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου πᾶσαν ἀγαθὴν ἐπίδρασιν καὶ καλλιεργεῖ ἐν αὐτῷ τὸ ἀγαθόν, συνέπεσαν πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ καὶ ἀπέκτησαν πολὺ μεγάλην σπουδαιότητα καὶ ἐπίδρασιν. Καὶ ὁ Χέρντερ διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ταύτην. Παρ' αὐτῷ, ἡ κατανόησις καὶ ἀναγνώρισις τῶν ἀρχικῶς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ λανθανόντων πυρήνων τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἤνοῦτο πρὸς τὴν ἐνθουσιώδη ἐκτίμησιν τῶν παρὰ τοῖς διαφόροις μὲν λαοῖς, πρὸ πάντων ὅμως παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν, ἐκ τῶν πυρήνων τούτων ἀναπτυχθέντων καρπῶν καὶ τῆς ἀνθηρότητος πολιτισμοῦ.

Ὁ Χέρντερ ὠνόμασε τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προσέπιπτεν εἰς τὴν ἀντίληψίν του, «ἀνθρωπισμὸν» (Humanitat) ¹ Ἐν τούτῳ διέκρινε τὸν σκοπὸν, ὃν πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ ὁ ἀνθρωπος καὶ τοῦ ὁποίου πράγματι δύναται νὰ ἐπιτύχῃ, διότι «δὲν εἶναι μηχανικόν τι μόνον τμῆμα ἐν τῇ ἀλύσει τῆς φύσεως», ἀλλὰ μετὰ βουλήσεως καὶ διανοήσεως πεπροικισμένος καί, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γνώσεως τῶν δυνάμεων καὶ προδιαθέσεών του, φέρει τὴν ἰκανότητα νὰ δημιουργήσῃ ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ του ὅ,τι εἶναι δυνατὸν καὶ πρέπον νὰ γίνῃ ἐξ ἑαυτοῦ». Πᾶσαι αἱ προσπάθειαι καὶ αἱ προπαρασκευαὶ τοῦ ἀνθρώπου, πᾶσαι αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τέχναι, εἰάν θέλωσι νὰ εἶναι τέλειαι εἰς τὸ εἶδος των, οὐδένα ἄλλον σκοπὸν δύνανται νὰ ἔχωσιν, εἰμὴ τὸ νὰ ἐξ ἀ ν θ ρ ω π ί ζ ω σ ι ν ἡμᾶς, δηλαδὴ νὰ κάμνωσιν τὸν μὴ ὄντα ἀνθρωπον ἢ τὸν μισάνθρωπον ἀνθρωπον, καὶ νὰ δώσωσιν εἰς τὸ γένος ἡμῶν κατ' ἀρχὰς εἰς μικρὰ μέρη τὸν τύπον,

1. Briefe zu Beforderung der Humanitat; Ἐπιστολὴ 29 καὶ 32.

ὄν ἐπιβάλλει ἢ διανόησις, τὸν ὁποῖον ἀπαιτεῖ τὸ καθήκον, πρὸς τὸν ὁποῖον τείνει ἢ ἀνάγκη ἡμῶν.

Χάριν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τούτου, ὁ ὁποῖος ὡς σπόρος εὐθύς ἐξ ἀρχῆς εὐρίσκεται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἀναπτύσσεται διὰ φυσικῆς τινος ἐξελίξεως, ἤδη οἱ ἀρχαῖοι ἐκοπίασαν καὶ εἰργάσθησαν. Αἱ «τέχναι τῶν Μουσῶν» παρὰ τοῖς Ἑλλησιν, ὅπως καὶ αἱ «literae humaniores ἢ studia humanitatis» (σπουδαὶ ἀνθρωπιστικαὶ ἢ μελέται ἀνθρωπισμοῦ) τῶν Ρωμαίων ἐπεδίωκον τὴν μὀρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν «τῆς ἰδιότητος τοῦ ὀμιλεῖν καὶ τῆς γλώσσης, τῆς διανοήσεως, τῆς κοινωνικότητος, τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους συμπαθείας, τῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν ἄλλων χάριν τοῦ συνόλου τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ διὰ τούτων ἐφρόντιζον νὰ κάμωσι «τὸν ἀνθρωπον ἀνθρωπον» καθ' ὄλην τὴν σημασίαν τῆς λέξεως.¹

Ἐπειδὴ δ' οἱ Ἕλληνες διὰ τῶν μορφῶν τῶν ἡρώων καὶ τῶν θεῶν αὐτῶν ἐδημιούργουν καθαρούς καὶ ἰδεώδεις τύπους τῆς ἀνθρωπότητος, ἐπειδὴ «πᾶν τὸ ὠραῖον, ἔξοχον, ἐξαιρετικὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀνέπτυσσον μέχρι τῆς ἀνωτάτης αὐτοῦ ἀξίας καὶ σημασίας, μέχρι τοῦ ἀνωτάτου βαθμοῦ τῆς τελειότητος αὐτοῦ, μέχρι θεότητος» καὶ «τὸ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θεῖον ἀνύψωνον μέχρι τοῦ θεοῦ», διὰ τοῦτο πρέπει νὰ θεωρῶνται διδάσκαλοι ἡμῶν πρὸς τὸν ἀνθρωπισμὸν. Διὰ τοῦτο «ἐκδοσίς τις, παράφρασις ἢ πραγματικὴ ἐρμηνεία τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ποιητοῦ, φιλοσόφου καὶ ἱστοριογράφου» ἀποκτᾷ ἤδη σημασίαν ὡς «τμῆμα τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος τῆς μορφώσεως τοῦ γένους ἡμῶν διὰ τε τὸν παρόντα καὶ διὰ τὸν μέλλοντα χρόνον»—“Ὅχι ὡς ἀντικείμενον ὅμως σχολαστικῶν σπουδῶν ἢ μαθητικῆς ἀπομιμήσεως, ἀλλ' ὡς προοριζόμενον νὰ ἀφυπνίσῃ ἐν ἡμῖν «τὸν τρυφερὸν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ πυρῆνα». “Ὅστις εἰς τὸν Ὀμηρον καὶ εἰς ὄλους τοὺς γνησίους ἑλληνικοῦ πνεύματος συγγραφεῖς, μέχρι τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοῦ Λογγίνου, ἐπιδίδεται διὰ νὰ μάθῃ ἑλληνικὴν ἀπλῶς γλῶσσαν, ἢ οἰανδήποτε ἄλλην ἐπιστήμην ἀπλῶς, ὅστις παρακολουθεῖ τὰ ἐν αὐτοῖς μετ' ἐπιμελείας χαρακτηριζούσης τοὺς βορείους, χωρὶς

1. Herder: Vom echten Begriff der schönen Wissenschaften und von ihrem Umfang unter den Schulstunden; Ἔργα (Suphan) τόμ. 30 σελ. 143.

νά παρακολουθῆ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς συνθέσεως καὶ συστάσεως των, τὴν ἔξοχον ταύτην ἀκμήν, μετ' ἐνδομύχου συμφωνίας τῆς καρδίας αὐτοῦ, αὐτὸς θὰ ἠδύνατο»—λέγει ὁ Χέρντερ (Herder) ¹— ἀντ' αὐτῶν καλλίτερον νά μελετᾷ Κινέζους καὶ Μογγόλους».

7. Ἡ κατὰ τὸν Schiller (Σίλλερ) αἰσθητικὴ διαπαιδαγώγησις.

Κατὰ τὰνωτέρω, ἡ ἰκανότης τοῦ ἀνθρώπου νά ἔχη καὶ καλλιεργῆ καλαισθητικὰς σχέσεις, ἀποτελεῖ τὸν θεμελιώδη ὄρον διὰ τὴν ἀνθρωπιστικὴν μόρφωσιν, ὡς ἐννοεῖ αὐτὴν ὁ Herder. Ἡ τοιαύτη αἰσθητικὴ σχέσις ἐπίσης λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν παρὰ τῶν ποιητῶν καὶ καλλιτεχνῶν, κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς διὰ τῆς ἀρμονίας μὲν καὶ ὠραιότητος, διὰ τῆς δημιουργίας δὲ καὶ ἀπολαύσεως καλλιτεχνικοῦ ἔργου, τελειοποιουμένης ἀνθρωπίνης φύσεως.

Τούτου ἕνεκα ὁ Schiller διακρίνει τὴν ὁδὸν τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐξελιξέως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν αἰσθητικὴν τούτου διαπαιδαγώγησιν. «Πᾶς ἄνθρωπος ὡς ἄτομον» λέγει, ² «φέρει ὡς προδιάθεσιν καὶ ἰδιοφυΐαν ἐν ἑαυτῷ ἓνα καθαρῶς ἰδεώδη ἄνθρωπον, ἡ πρὸς τὴν ἀναλλοίωτον ἐνότητα τοῦ ὁποίου συμφωνία αὐτοῦ, καθ' ὅλας τὰς παραλλαγὰς καὶ τροπὰς, ἀποτελεῖ τὸν κύριον σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς του». Μόνον εἰς τὸ ἄτομον, ὅπερ διατελεῖ ὑπὸ φυσικοῦς ὄρους, καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον, εἰς τὸν ὁποῖον κυριαρχεῖ ἡ ὕλικὴ ὁρμή, εἶναι δυνατὸν νά ἀναπτυχθῆ καὶ ἐξελιχθῆ ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος μετὰ τῶν τάσεών του πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ δίκαιον, μετὰ τῶν ροπῶν του πρὸς κανόνας, νόμους, μορφὰς καὶ τύπους. Ἀλλὰ καὶ παρ' ὅλα ταῦτα, ὡς διανοουμένη ὑπαρξις, καὶ κατ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀνωτάτην τῆς ἐξελιξέως του βαθμίδα, διατηρεῖ ἀδιαρρήκτους δεσμοὺς πρὸς τὴν ὕλικὴν ὑπαρξιν, πρὸς τὴν αἴσθησιν. Διὰ τοῦτο διανόησις καὶ αἴσθησις συνυπάρχουσι κατ' ἀνάγκην ἐν ἀρμονικῇ πρὸς ἀλλήλας ἐπιδράσει.

1. Briefe zu Beförderung der Humanität; Ἐπιστολὴ 66, 31, 71.

2. Schiller: Über die aesthetische Erziehung des Menschen, ἐν τῇ τετάρτῃ ἐπιστολῇ.

Διὰ τοῦ τοιούτου συνδέσμου των ἢ διανόησις καὶ ἢ αἰσθησις καθορίζουσι καὶ κανονίζουσι τὴν αἰσθητικὴν κατάστασιν (τὸ συναίσθημα τοῦ ὠραίου), διὰ τῆς ὁποίας «ἀφίνεται ἐλευθέρα ἢ αὐτενέργεια τῆς διανοήσεως ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν αἰσθημάτων, ἢ δύναμις τῆς αἰσθήσεως περιορίζεται εἰς τὰ ὅρια αὐτῆς καὶ ὁ κατὰ φύσιν ζῶν ἄνθρωπος ἐξευγενίζεται καὶ διαπλάττεται ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ὁ πνευματικὸς πλέον ἄνθρωπος τοῦ λοιποῦ νὰ ἔχη ἀνάγκην νὰ ἀναπτυχθῇ ἐν αὐτῷ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νόμων τῆς ἐλευθερίας». Κατὰ τὰς αἰσθητικὰς ὅμως σχέσεις αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὑπ' ὄψιν τὴν ὠραιότητα, δυνάμει τῆς ὁποίας, ὡς ἄνθρωπος μὲν κατὰ φύσιν καὶ αἰσθανόμενος «καθοδηγεῖται εἰς τὴν μορφήν ἢ τὸν τύπον καὶ εἰς τὴν σκέψιν», ὡς πνευματικὸς δὲ τοιοῦτος «ἐπιστρέφει εἰς τὴν ὕλην καὶ εἰς τὸν αἰσθητικὸν κόσμον». Δύνανται λοιπὸν «αἰσθησις καὶ πνεῦμα, προσληπτικὴ καὶ διαπλαστικὴ ἢ μορφωτικὴ δύναμις νὰ ἀναπτυχθῶσιν ἐπιτυχῶς ἐξ ἴσου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν ψυχὴν τοῦ ὠραίου καὶ τὸν ὅρον ὑπάρξεως τῆς ἀνθρωπότητος». ¹

Ἐνῶ ὁ Schiller (Σίλλερ) κατὰ τὴν διάκρισιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἄτομον καὶ εἰς ἰδεώδη, λαμβάνει ὑπ' ὄψιν «τὰ μαθήματα πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ πεπαιδευμένου» τοῦ Fichte (Φίχτε), ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν εἰς τὸ ὅτι ὁ Fichte (Φίχτε), ἐκείνην τὴν περὶ οὐσίας καὶ συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀντίληψιν ὑποστηρίζει φιλοσοφικῶς, τὴν ὁποίαν αὐτὸς προϋποθέτει. Πράγματι δὲ ἡ πρωτογενὴς ὁρμὴ, εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ὁποίας κατὰ τὸν Fichte (Φίχτε) συνίσταται ἡ ἀγωγή καὶ ἡ μόρφωσις, εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ βάση τῆς αἰσθητικῆς σχέσεως, διὰ καλλιέργειας τῆς ὁποίας ὁ Schiller (Σίλλερ) θέλει νὰ ἐπιφέρῃ τὴν τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τῆς βασικῆς δηλαδὴ ἐκείνης ὁρμῆς προέρχεται ἡ συνείδησις, σχετιζομένων κατ' ἀρχὰς ἀπλοϊκῶς καὶ ἄνευ κριτικῆς ἐμβαθύνσεως τῶν κατ' αἰσθησιν ἀντιληπτῶν γενομένων ἀντικειμένων πρὸς τὴν ἰδίαν ἡμῶν ζωὴν, ἵνα κατόπιν, ὅταν ἀφυπνισθῇ ἡ κριτικὴ ἡμῶν διανόησις, εἰς τὴν οὐσίαν τῶν ἀντικειμένων τούτων ἀναγνωρίζωμεν τὴν ἰδίαν ἡμῶν διανοητικὴν ὑπαρξιν. Ἐνῶ κατ'

1. Schiller: Briefe über aesthetische Erziehung 23, 18, 26.

αὐτὸν τὸν τρόπον πλανώμεθα εἰς τὰ ἀντικείμενα καὶ ἐπανευρίσκομεν ἑαυτοὺς εἰς αὐτά, συνδέομεν τὴν ἰδίαν ἡμῶν ζωικὴν ὑπόστασιν πρὸς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα αἰσθανόμεθα καὶ ἀντιλαμβανόμεθα. Αὕτη δ' εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ὠραιότητος, τὴν ὁποίαν ἀπολαμβάνομεν, ὅταν κατανοήσωμεν τὴν πνευματικὴν ἡμῶν ὑπαρξιν εἰς τὸν περικυκλοῦντα ἡμᾶς, κατ' αἴσθησιν γινόμενον ἀντιληπτὸν, κόσμον.

8. Ἡ παιδαγωγίσις πρὸς σεβασμὸν κατὰ τὸν Goethe (Γκοέτε).

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος δι' ἐξελίξεως τῆς ἐν αὐτῇ ἐμφύτου καὶ βασικῆς ὀρμῆς ἀναπτυχθῆ μέχρι τοῦ νὰ διακρίνη τὰς αἰσθητικὰς αὐτοῦ σχέσεις καὶ ἐπὶ τῇ βᾶσει τούτων νὰ ἀναγνωρίζῃ εἰς πᾶν αἰσθητὸν καὶ ἀντιληπτὸν γινόμενον, τὴν ζωὴν, ἢ ὁποῖα ἐμψυχώνει καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον, τότε δύναται ἄνευ φόβου καὶ τρόμου νὰ συναισθάνηται ἑαυτὸν ἐξαρτώμενον ἐκ τοῦ κόσμου, εἰς τὸν ὁποῖον βλέπει ἑαυτὸν τοποθετημένον. Τοῦτο, διότι εἰς ὅ,τι κυριαρχεῖ καὶ ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτοῦ δὲν διαβλέπει πλέον ἐχθρικὰς ἢ παραδόξους δυνάμεις καὶ ἐπιδράσεις, ἀλλὰ ἐν εἶδος μόνον ἀνωτέρας καὶ κατωτέρας ὑπάρξεως τῶν δυνάμεων τούτων καὶ ἐπιδράσεων, αἵτινες οὕτως ἐκδηλοῦνται εἰς ὅ,τι αὐτὸς ὁ ἴδιος διανοεῖ καὶ πράττει. Προκαλεῖ δηλαδὴ τὸν σεβασμὸν αὐτοῦ, τὸ νὰ συναισθάνεται ἑαυτὸν ἀνυψούμενον ὅταν ἔρχηται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ ἀνωτέρα τις, καθαρωτέρα μορφή τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ ὑπάρξεως, δι' ἐκεῖνου τὸ ὁποῖον ὑπερβάλλει τὰς δυνάμεις αὐτοῦ καὶ ὑπερέχει. Τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως αὐτοῦ δὲν σημαίνει κώλυσιν τινα, ἀλλὰ προαγωγὴν μόνον καὶ ἀνάπτυξιν, αὐτὴν ταύτην τὴν πραγματικὴν τελειοποίησιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ ζωῆς.

Τούτου ἕνεκα ὁ Goethe ¹ (Γκοέτε) τὴν βᾶσιν καὶ οὐσίαν πάσης μορφώσεως καὶ ἀγωγῆς διαβλέπει εἰς τὴν ἔμπνευσιν σεβασμοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἐκ τούτου «ἐξαρτῶνται πάντα, δι' ὧν ὁ ἄνθρωπος καθ' ὅλας τὰς κατευθύνσεις γίνεται ἄνθρωπος». Πρώτιστον εἶναι «ὁ σεβασμὸς πρὸς ὅ,τι ὑπεράνω ἡμῶν ὑπάρχει»,

1. Wilhelm Meisters Wanderjahre, II, 1. I, 4 καὶ II, 10.

πρὸς τὸν θεόν, «ὅστις ἀπεικονίζεται καὶ ἐκδηλοῦται εἰς τοὺς γονεῖς, εἰς τοὺς διδασκάλους καὶ εἰς τοὺς ἀνωτέρους ἡμῶν». Δεύτερον ἔρχεται «ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ ἐκτίμησις πρὸς ὅ,τι κατωτέρω ἡμῶν ὑπάρχει» πρὸς τὴν γῆν, ἡ ὁποία τρέφει ἡμᾶς καὶ πραγματοποιεῖ «ἀνεκφράστους χαράς», ἀλλὰ καὶ «σοβαροὺς κόπους καὶ πάθη» παρασκευάζει. Εἰς ταύτην διακρίνει ὁ Goethe (Γκοέτε) τὴν βάσιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας κατὰ τὴν σύστασιν καὶ συγκρότησιν τῆς ὁποίας, «ἡ γῆ δὲν πρέπει νὰ ἀφήται κάτω καὶ νὰ παραμελῆται διὰ νὰ ἀνάγηται ἡ γέννησις εἰς ἀνώτερόν τινα τόπον, ἀλλὰ καὶ ἡ ταπεινότης καὶ ἡ πενία, καὶ ἡ περιφρόνησις καὶ ἡ χλεύη, καὶ ἡ ἀθλιότης μετὰ τῆς καταφρονήσεως, καὶ ὁ θάνατος μετὰ τῶν παθῶν πρέπει νὰ ἀναγνωρίζονται ὡς θεῖα, μάλιστα δὲ αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἀμαρτία καὶ τὸ ἔγκλημα ὄχι ὡς ἐμπόδια, ἀλλ' ὡς τάσεις πρὸς λατρείαν καὶ ἀγάπην τοῦ ἀγίου καὶ ἱεροῦ πρέπει νὰ θεωρῶνται». Ἡ τρίτη διαμόρφωσις τοῦ σεβασμοῦ σχετίζεται πρὸς «ὅ,τι εἶναι ὅμοιον πρὸς ἡμᾶς», πρὸς τοὺς ὁμοίους δηλαδή ἡμῶν ἀνθρώπους καὶ πρὸς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα. Αὕτη εἶναι τὸ στοιχεῖον τοῦ φιλοσόφου, ὅστις ζητεῖ τὴν ἀλήθειαν καὶ εὐρίσκει αὐτὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδει πᾶν ὑψηλὸν καὶ πᾶν ταπεινόν. «Διὰ τῆς ἐρεύνης τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τοὺς ὁμοίους του καὶ διὰ τούτων πρὸς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα, διὰ θεωρίας τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς πᾶν ἕτερον ἐπίγειον περιβάλλον ἀναγκαῖον ἢ τυχαῖον, ζῆ ὁ φιλόσοφος ὑπὸ τὴν κοσμικὴν ἔννοιαν ἐν τῇ ἀληθείᾳ καὶ πραγματικότητι καὶ μόνον». «Ἐκ τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν σεβασμοῦ προκύπτει ὁ ἀνώτατος σεβασμὸς, ὁ πρὸς ἑαυτόν, καὶ ἐκ τούτου πάλιν ἀναπτύσσονται τὰ εἶδη ἐκεῖνα τοῦ σεβασμοῦ, οὕτω δ' ὁ ἄνθρωπος φθάνει εἰς τὸ ὕψιστον, ὅπερ δύναται νὰ ἐπιτύχη, νὰ δύναται δηλαδή νὰ θεωρῆ ἑαυτόν ὡς τὸ ἄριστον ἐξ ὧν ἐδημιούργησαν ὁ θεὸς καὶ ἡ φύσις, καὶ νὰ δύναται νὰ παραμένῃ μάλιστα εἰς τὸ ὕψος τοῦτο τῆς ἀναπτύξεώς του, χωρὶς νὰ παρασυρθῆ δι' ἐπισκοτίσεως καὶ ἐγωισμοῦ καὶ πάλιν εἰς κοινὴν καὶ χυδαίαν κατάστασιν».

Διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ ἄνθρωπος πρέπει ἐν τῇ ἐσωτερικῇ αὐτοῦ ζωῇ νὰ τηρῆ συμφωνίαν καὶ ἁρμονίαν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν περιβάλλον. «Ἡ ἀρίστη διδασκαλία λαμβάνεται ἐκ πλήρους καὶ τελείου περιβάλλοντος». Δὲν διδάσκεται τις ἄριστα

μόνον γλώσσας ἐκεῖ ὅπου αὐταὶ ἀνήκουσιν· ἐπιτυχάνει τις ἐπίσης νὰ γνωρίσῃ κατὰ βάθος τὴν φύσιν μόνον δι' ἐπικοινωνίας πρὸς αὐτήν. Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι προῖον ἀπλοῦν τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ: μόνον ὅ,τι ὁ ἴδιος δοκιμάζει καὶ ἐπιζῆ, ὅ,τι ὁ ἴδιος κατορθώνει εἶναι εἰς θέσιν νὰ κατέχη. «Ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος δέον νὰ πράττῃ, πρέπει νὰ προέρχεται ἐξ αὐτοῦ ὡς δευτέρον τι ἐγώ, πῶς θὰ ἦτο ὁμῶς δυνατὸν τοιοῦτόν τι, ἐὰν τὸ πρῶτον αὐτοῦ ἐγὼ δὲν διέπνέετο καθ' ὀλοκληρίαν ὑπὸ τούτου!» Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ φέρῃ εἰς ἐξέλιξιν ἐκεῖνο τὸ ἰδιαίτερον, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς αὐτόν. Τότε δύναται νὰ ἐξυπηρετήσῃ καὶ τὸ σύνολον. «Ἄσκει ἑαυτὸν εἰς ἐπιδέξιον βιολιστὴν καὶ ἔσο βέβαιος ὅτι ὁ διευθυντὴς τῆς Ὀρχήστρας θὰ σὲ τοποθετήσῃ εὐμενῶς εἰς τὴν κατάλληλον ἐν τῇ Ὀρχήστρᾳ διὰ σὲ θέσιν. Κάμε ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ σου ἐν ὄργανον χρήσιμον καὶ περίμενε διὰ νὰ ἴδῃς ὁποῖαν θέσιν ἢ ἀνθρωπότης μετ' εὐμενείας ἐν τῇ γενικῇ ζωῇ θὰ ὑποδείξῃ εἰς σέ». Ἐφ' ὅσον λοιπὸν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ πράττειν καὶ τὸ ἀποφεύγειν ἀναπτύσσεται ἐκ τοῦ πυρῆνος τῆς ἰδίας ἡμῶν οὐσίας, δὲν εἶναι τι ξένον καὶ παρείσακτον, ἀλλὰ «προσφιλὴς καὶ οἰκεία συνήθεια, τὴν ὁποῖαν οὐδόλως θέλει τις νὰ ἐγκαταλείψῃ». Εἰς τὴν συνήθειαν ἐγκείται ἢ μόνῃ τοῦ ἀνθρώπου εὐχαρίστησις· «καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ δυσαρέστου, εἰς τὸ ὁποῖον τυχὸν ἠθέλομεν ἐθισθῆ, ὄχι εὐχαρίστως παραιτούμεθα».

Ἄλλ' ἡ ἀγωγή δὲν προτίθεται μ' ὅλα ταῦτα νὰ ἀναπτύξῃ αὐτὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἐξ ἀρχῆς ἐγκείται καὶ ὑπολανθάνει εἰς τὸν ἄνθρωπον. Πρέπει νὰ λύσῃ καὶ τὸ μετὰ ταύτην συνεχόμενον ζήτημα τοῦ νὰ διακανονίσῃ ὀρθῶς τὴν σχέσιν τοῦ αὐτοαναπτυσσομένου ἀνθρώπου πρὸς τὸ περιβάλλον, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου οὗτος ἀποσπᾷ ἑαυτὸν καὶ ἐν τούτοις παραμένει ἐξ αὐτοῦ ἐξηρητημένος. Ἡ τοιαύτη ὀρθὴ σχέσις ὁμῶς κανονίζεται διὰ τῆς αἰσθητικῆς ιδιότητος, ἐνῶ δηλαδὴ τὴν ἰδίαν ἡμῶν ὑπαρξιν κατανοοῦμεν καὶ ἀνακαλύπτομεν εἰς πάντα τὰ ἐπουράνια καὶ τὰ ἐπίγεια ἀντικείμενα καὶ εἰς τοὺς ὁμοίους ἡμῶν, καὶ ἐνῶ τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν παντὸς ὅ,τι ἔξω ἡμῶν κεῖται, ἐπανευρίσκομεν εἰς ἡμᾶς αὐτούς. Ἡ αἰσθητικὴ αὕτη σχέσις καὶ ιδιότης δὲν εἶναι οὔτε γνῶσις, οὔτε βούλησις· μᾶλλον συνίσταται ἐκ τῆς κατὰ βάθος διαθέσεως τοῦ ἀνθρωπίνου συναισθηματικοῦ ἢ θυμικοῦ, ὁπόθεν καὶ μόνον

σκέψις και ἐνέργεια ὡς ἀδιάσπαστος ἐνότης συνυφασμένοι προ-
κύπτουσιν. Διὰ τοῦτο ὁ καρπὸς τῆς μορφώσεως και ἀγωγῆς
ἐμφανίζεται εἰς τὸ διανοεῖσθαι και ἐνεργεῖν. «Σκέπτεσθαι και
πράττειν, πράττειν και σκέπτεσθαι εἶναι τὸ ἄθροισμα πάσης σο-
φίας, ἀνέκαθεν ἀναγνωρισθέν, ἀνέκαθεν ἐφαρμοσθέν, ὄχι παρ'
ἐκάστου ὅμως κατανοηθέν. Ἀμφότερα, ὅπως ἡ ἐκπνοὴ και ἡ
εἰσπνοή, πρέπει ἐν τῇ ζωῇ αἰωνίως και διαρκῶς νὰ κινῶνται
ὁμοῦ και νὰ συνυπάρχωσιν· ὅπως ἡ ἐρώτησις και ἡ ἀπόκρισις,
οὔτω και αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ συμβαίνωσι τὸ ἐν ἄνευ τοῦ ἄλλου».
«Ἡ μόρφωσις και ἐκπαίδευσις καθ' ἑαυτὴν συνίσταται ἐν τούτοις
εἰς τὸ νὰ διεγείρωσι τὴν αἰσθητικὴν ἐκείνην θεμε-
λιώδη διάθεσιν τοῦ θυμικοῦ, τὴν ὁποίαν ὁ
Goethe (Γκοέτε) ὀνομάζει κατὰ στασιν ἐκφράσεως
σεβασμοῦ.

9. Ἰδεαλισμὸς και διαφώτισις (aufklärung) (ύλισμός.)

Ἡ περὶ οὐσίας και συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀντίληψις,
ὡς ἐτέθη πρὸ ἡμῶν ὑπὸ διαφόρους μορφὰς διὰ τῶν Fichte (Φί-
χτε) και Pestalozzi (Πεσταλότσι), τοῦ Rousseau (Ρουσσώ)
και τοῦ Herder (Χέρντερ), διὰ τοῦ Schiller (Σίλλερ) και διὰ τοῦ
Goethe (Γκοέτε), στηρίζεται εἰς τὴν ἀναγνώρισιν μιᾶς αὐτο-
μάτως ἐπιδρώσης, αὐλοῦ δυνάμεως, λειτουργούσης διὰ τῆς βου-
λήσεως και τῆς διανοήσεως και διὰ τῆς ἐνεργείας αὐτῆς βασι-
ζούσης ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ κράτος τοῦ ὠραίου, ἀγαθοῦ και ἀλη-
θοῦς. Τοιαύτην τινὰ δύναμιν ἐπίστευεν ὅτι ἀνεκάλυψεν ὁ Πλάτων
εἰς τὰς αἰωνίας και ἀναλλοιώτους ιδέας, αἱ ὁποῖαι φέρουσιν εἰς
φῶς, κατ' αὐτόν, πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει (οὐσία) και γίγνεται ἐν τῷ
κόσμῳ, και τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνεκα
τούτου τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἀντιλήψεως περὶ οὐσίας και συστάσεως
τοῦ κόσμου και τοῦ ἀνθρώπου, χαρακτηρίζεται ὡς ἰδεαλισμὸς.

Πράγματι βεβαίως αἱ ιδέαι τοῦ Πλάτωνος οὐδὲν ἄλλο εἶναι
εἰμὴ αἱ ἔννοιαι, εἰς τὰς ὁποίας ὁ διανοούμενος ἀνθρωπος ἀναγνω-
ρίζει τὴν οὐσίαν τῶν ἀντικειμένων. Ὡς ἀπλαῖ δὲ ὑποκειμενικαὶ
πνευματικαὶ εἰκόνες δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ στηρίζωσι καθ' ὅλα
τὴν ἰδεαλιστικὴν ἄποψιν. Διὰ νὰ κατορθωθῇ τοῦτο θὰ ἔπρεπε

πέραν τῆς ἀπόψεως ταύτης νὰ ληφθῶσιν ὡς ἐκδηλώσεις μιᾶς ἀντικειμενικῆς ὑπαρχούσης διανοητικῆς δυνάμεως. Ἐν τοιαύτῃ ὁμως περιπτώσει ἡ σημασία αὐτῶν περιορίζεται κατ' οὐσίαν εἰς τοῦτο, ὅτι προκαλοῦσι τὴν παραδοχὴν μιᾶς αὐτομάτως ἐπιδρώσης, ἀύλου δυνάμεως. Δύναται δὲ διὰ τοῦτο, πᾶν εἶδος ἀντιλήψεως προϋποθέτον καθ' ὅμοιον τρόπον αὐτενεργόν τινα, ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω κατευθυνομένην ἐξέλιξιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, νὰ θεωρῆται ἰδεαλισμὸς καὶ ἂν ἀκόμη ἡ διανόησις ἤθελεν ἀντικατασταθῆ διὰ τῆς βουλήσεως, ἡ ὁποία καὶ μόνον προκαλεῖ ἐποπτείας, ἡ πνευματικὰς εἰκόνας καὶ διανόησιν, ἡ διὰ τῆς ἐν τῷ συναισθήματι ἐκδηλουμένης καὶ ἀφ' ἑαυτῆς παραγούσης διανόησιν καὶ βούλησιν θεμελιώδους ὀρμῆς. Ὁ σκοπὸς τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἠδύνατο νὰ ζητηθῆ ὄχι μόνον εἰς τὴν σαφή γνῶσιν, ἀλλὰ πρὸ πάντων καὶ εἰς τὴν σαφή βούλησιν καὶ εἰς τὴν τὸ ὠραῖον καὶ ὑπέροχον μετὰ σεβασμοῦ καταλαμβάνουσαν αἰσθητικὴν ἰδιότητα.

Ὁ Ἰδεαλισμὸς οὗτος εὕρισκει σπουδαιοτάτην ὑποστήριξιν ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τοῦ Καντίου (Kant), ἡ ὁποία διὰ κριτικῆς τῆς ἀνθρωπίνης γνωστικῆς δυνάμεως δημιουργεῖ χῶρον εἰς τὴν πίστιν πρὸς τινα εἰς τὸ βάθος τοῦ φαινομενικοῦ κόσμου κειμένην ὑπερ-αισθητικὴν οὐσίαν. Αὕτη ὁμως ἔρχεται ἤδη εἰς τὴν περὶ μονάδων θεωρίαν τοῦ Leibniz (Λάϊμπνιτς), διότι αἱ μονάδες, κατὰ τοῦτον, ἐπέχουσιν ἀρχικὴν τινα τάσιν δρῶσαν κατὰ τὸν σχηματισμὸν παραστάσεων ἢ ἰδεῶν, καὶ δύνανται διὰ τοῦτο αὐτομάτως καὶ ἐλευθέρως ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῶν φύσεως νὰ ἐξελίσσωνται. Αὗται εἶναι αἱ παρὰ τῷ Καντίῳ (Kant) βασιζούσαι τὸ νοητὸν κράτος τῶν καθ' αὐτῶν ἀντικειμένων, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ διὰ τῶν διανοητικῶν ἀξιωματῶν διακανονιζομένη ἠθικὴ βούλησις καὶ ἐνέργεια, ἡ ὅπως ὡς ξένη εἰς τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων ἐμφανιζομένη, ἔχει τὴν θέσιν της. Αἱ μονάδες αὗται ἐν τῇ εἰς τὸν Kant στηριζομένῃ φιλοσοφικῇ θεωρίᾳ ἀναλύονται κατόπιν εἰς τὴν ἄπειρον ἐκείνην τάσιν, ἐκ τῆς ὁποίας ἀναπτύσσεται τὸ ἀντικειμενικῶς συμβαῖνον, ὅπερ παριστᾷ τὸν κόσμον μετὰ τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πνεύματι ἐκδηλουμένης πρὸ τοῦ κόσμου συνειδήσεως. Ἡ τάσις αὕτη εἶναι διὰ τὸν Fichte ἡ θεμελιώδης ὀρμὴ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὅστις διὰ τῆς

ἐνεργείας καὶ δράσεώς του ἐκδηλοῖ τὸ ἐγὼ αὐτοῦ καὶ συγχρόνως παράγει ἐν ἑαυτῷ τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα θέτουσι περιορισμούς εἰς τὴν ἐνέργειαν. Παρὰ τοῦ Schelling (Σιέλλιγκ) λαμβάνεται ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος τάσις ὡς ὑποκειμενοαντικείμενον (Subjekt—Objekt) ὑπ' ὄψιν, τὸ ὁποῖον ἐκδηλοῦται εἰς τὰ ἀντικείμενα καὶ δι' αὐτῶν παριστᾷ τὸν ὑποκειμενικὸν καὶ τὸν ἀντικειμενικὸν παράγοντα κατὰ ποσοτικὴν διαφορὰν. Παρὰ τοῦ Schopenhauer (Σιοπενχάουερ) καλεῖται βούλησις ἐκδηλουμένη εἰς τὰ ἀντικειμενικῶς συμβαίνοντα. Καὶ εἰς τοὺς κατωτέρους μὲν βαθμούς τῆς ἐξαντικειμενικεύσεώς της ὡς σκοτεινὴ ὁρμὴ ἐκδηλοῦται, εἰς τοὺς ἀνωτέρους δὲ βαθμούς τούναντίον προκαλεῖ τὸ φῶς τῆς διανοήσεως. Διὰ δὲ τὸν Hegel (Χέγκελ) ἡ τοιαύτη τάσις σημαίνει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐν τῇ ἐνεργείᾳ καὶ δράσει αὐτοῦ ἐξελίσσεται καὶ ἐμφανίζεται πρὸς ἑαυτὸ κατὰ τρόπον ὥστε ἐπὶ τέλους νὰ ἀναγνωρίζῃ ἑαυτὸ ὡς ἀπόλυτον πνεῦμα καὶ νὰ καταλήγῃ εἰς γνῶσιν καὶ κατανόησιν τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ἡ ἰδεαλιστικὴ ἐν τούτοις ἀντίληψις περὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐξελιξέως ἢ μορφώσεως καὶ ἀναπτύξεως αὐτοῦ, τότε μόνον θὰ ἠδύνατο νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὡς γενικῶς ἰσχύουσα καὶ νὰ ἐπιβληθῇ ἄνευ ἰδιαιτέρων ὄρων, ὅταν ἡμεῖς θὰ ἤμεθα ἠναγκασμένοι, πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ συμβαίνοντα καὶ μετὰ τούτων καὶ πᾶσαν ἐξέλιξιν ἢ μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀποδίδωμεν εἰς πρωτογενεῖς καὶ ἐκ τῶν ἔσω προερχομένας καὶ ἐνεργούσας δυνάμεις. Τοῦτο δέ, διότι μόνον ἐπὶ τῇ βάσει ἐλευθέρως ἀντιφάσεως καὶ ἐνιαίας ἀντίληψεως περὶ τοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ προκύψῃ καὶ νὰ στηριχθῇ ἀσφαλῆς τις ἰδεολογία περὶ τῆς ἐξελιξέως ἢ μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄλλ' ἤδη περὶ τὰς ἀρχὰς τῶν νεωτέρων χρόνων καὶ μάλιστα κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος, ὅτε ἐγένετο ἡ ἔρευνα τῆς κινήσεως τῶν Πλανητῶν διὰ τοῦ Κέπλερ (Kepler) καὶ καθωρίζετο ὁ νόμος τῆς πτώσεως παρὰ τοῦ Γαλιλεῖ (Galilei), ἦλθεν εἰς φῶς διάφορός τις ἀντίληψις, ἡ ὁποία κατὰ πρῶτον περιωρίζετο εἰς τὰ ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει συμβαίνοντα.

Ὁ Κέπλερ δηλαδή, μολονότι ἀνεχώρησεν ἀπὸ τῆς παραδοχῆς μιᾶς ἐνοικούσης εἰς τὰ οὐράνια σώματα τάσεως καὶ ζωῆς, κατέληξεν ἐν τούτοις εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι τοιαύτη ἔμφυτος καὶ ἐνδόμυχος τάσις καὶ ζωὴ δὲν ὑπάρχει, καὶ ὅτι μᾶλλον ἕκαστον σῶμα, ἐφ' ὅσον ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνου, κατ' ἀνάγκην παραμένει ἐν ἡρεμίᾳ εἰς οἰανδήποτε θέσιν τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ χώρου. Μόνον διὰ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ἄλλου σώματος παρὰ τὸ ἕτερον, ἐνόμιζεν ὅτι καθίσταται δυνατὴ ἡ κίνησις τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸ ἕτερον, ἢ ὁποῖα κατὰ ταῦτα δὲν προέρχεται ἐκ τινος ἀρχικῆς τάσεως, ἀλλ' ἐκ τινος ἔξωθεν ἐπερχομένης ἐπιδράσεως. Ὅτι ὁμως ὄχι ἡ ἡρεμία, ἀλλ' ἡ ὁμοιόμορφος καὶ εὐθύγραμμος κίνησις πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ἀρχικὴ καὶ πρωτογενὴς κατάστασις, τοῦτο ἀνεκάλυψεν ὁ Γαλλιλεῖ (Galilei). Αἱ ἔρευναι αὐτοῦ τῆς κινήσεως τῶν σωμάτων ἐπὶ κεκλιμένου ἐπιπέδου ἔφερον αὐτὸν εἰς ἀνακάλυψιν τῆς αἰτίας μὲν τῆς ἐπιταχύνσεως εἰς τὴν ὑπερβάλλουσαν κλίσιν τοῦ ἐπιπέδου, τῆς αἰτίας δὲ τῆς ἐπιβραδύνσεως ἐν τῇ ταχύτητι εἰς τὴν μειουμένην κλίσιν, ὥστε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπὶ ὀριζοντίου ἐπιπέδου κίνησις, ἐφ' ὅσον ἠθέλεν ἀποκλεισθῆ πᾶν κώλυμα, εἶναι ἀκατάπαυστος καὶ ὁμοιόμορφος λαμβάνουσα χώραν κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Γαλλιλεῖ (Galilei) μετὰ τοῦ Κέπλερ (Kepler) εἰσήγαγον τὴν μηχανικὴν ἐρμηνεῖαν τῶν ἐν τῇ φύσει συμβαινόντων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας πᾶν σῶμα, καθ' ἑαυτὸ λαμβανόμενον, ἐμμένει εἰς τὴν κατάστασίν του καὶ ταύτην οὐδέποτε αὐτομάτως μεταβάλλει, ἀλλ' ἀπλῶς ἀλλάσσει κατάστασιν διὰ τῆς συνυπάρξεως αὐτοῦ πρὸς ἄλλα σώματα καὶ δυνάμει τῆς ἐκ τούτων προερχομένης ἐπιδράσεως. Τὸ πῶς συμβαίνει ἡ ἀλλαγὴ αὕτη τῆς καταστάσεως δι' ἀπλώσεως καὶ πιέσεως, τοῦτο κατ' ἀρχὴν εἶναι ἀδιάφορον· οὐσιῶδες καὶ σπουδαῖον εἶναι τοῦτο μόνον, ὅτι αἱ καταστάσεις καὶ αἱ ἀλλαγαὶ καταστάσεως τῶν σωμάτων διὰ ποσοτήτων εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῶσιν καὶ ὅτι κατὰ ταῦτα ἡ ἀλλαγὴ τῆς μιᾶς ποσότητος ἐπιφέρει πάντοτε τὴν ἀλλαγὴν μιᾶς ἄλλης ποσότητος. Οὕτω πᾶν φυσικὸν γεγονός καὶ φαινόμενον ἀνάγεται εἰς τὸν καθορισμὸν ποσοτήτων, αἱ ὁποῖαι μεταβάλλονται ἐν ἀλληλουχίᾳ πρὸς ἀλλήλας.

Ἐὰν λοιπὸν ἡ ἐρμηνεῖα αὕτη τῶν ἐν τῇ φύσει συμβαινόντων,

εἰς τὴν ὁποίαν βασιζονται αἱ ἐπιτυχίαι τῆς νεωτέρας φυσικῆς ἐπιστήμης, ἤθελε ληφθῆ ὡς βάσις καὶ χρησιμοποιηθῆ κατὰ τὴν ἔρευναν καὶ τοῦ ἀνθρώπου χάριν ἐρμηνείας τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ ζωῆς, τότε ἡ οὐσία καὶ σύστασις τῆς πνευματικῆς ζωῆς κατ' ἀνάγκην ἤθελεν ἀναζητηθῆ εἰς κατάστασιν τινα, ἡ ὁποία δὲν ἐξελίσσειται αὐτομάτως καὶ ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω, ἀλλὰ προέρχεται καὶ διαμορφοῦται δι' ἐπιδράσεων πρωτίστως, αἱ ὁποῖαι ἐνεργοῦσιν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν ἀναγνωρίζεται ἐνδόμυχός τις πυρῆν ἢ θεμελιώδης ὀρμή, ἡ ὁποία ἀφ' ἑαυτῆς νὰ τεῖνη πρὸς ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν, οὔτε γίνεται παραδεκτὸς λαθάνων τις πυρῆν, δυνάμενος νὰ αὐτοδιαπλασθῆ, ἀλλὰ καθ' ὃν τρόπον τὸ αἶσθημα προκαλεῖται διὰ τοῦ ἐρεθισμοῦ καὶ κατ' ἐπιπολαίαν παρατήρησιν φαίνεται ὅτι προέρχεται ἐκ τούτου, οὔτω καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν λαμβάνεται ὡς ἀπλῆ ἐπίδρασις τοῦ ἔξω κόσμου. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τούτων καὶ κατὰ τὴν ἀγωγὴν ἢ μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν μόνον ἡ πρὸς τὰ ἔξω ἐμφανιζομένη ζωὴ, ἡ κατ' αἶσθησιν ὑπαρξίς αὐτοῦ, αἱ ἐπιδόσεις τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας αὐτοῦ, αἱ ἐπιτυχίαι τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ. Ἄλλ' αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ τρόπος ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως, ἐναντίον τοῦ ὁποίου στρέφεται ὁ Fichte (Φίχτε), διότι «δὲν κατορθώνει νὰ διεισδύῃ μέχρι τῆς ρίζης τῆς ζωικῆς ὀρμῆς καὶ κινήσεως». Δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν αὐτὸν ὡς τρόπον ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διαφωτίσεως (Aufklärung), ἐφ' ὅσον τὸ χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τῆς ἐποχῆς ταύτης διακρίνομεν εἰς τοῦτο, ὅτι τὰ δυνάμενα νὰ ἐξελιχθῶσιν ἔμψυχα ὄντα καὶ πρὸ παντὸς ὁ διὰ συνειδήσεως πεπραιοκισμένος ἀνθρωπος καθ' ὅλως ὅμοιον τρόπον πρὸς τὰ ἄψυχα τῆς φύσεως ἀντικείμενα συνίστανται ἐκ στοιχείων, καὶ ὅτι αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως ἀνάγονται εἰς ἀπλῶς δυναμένας νὰ προσδιορισθῶσιν ἢ ἐπιβαλλομένας αἰτιώδεις συνδέσεις, ἀπαράλλακτα ὅπως ὅταν πρόκηται περὶ μηχανικῶν γεγονότων ¹.

1. Σημ. Τὸ γνῶρισμα τοῦτο χαρακτηρίζει τὴν νεωτέραν ἐποχὴν τῆς δια-

Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χαρακτηρισμοῦ τούτου, δὲν θὰ περιορίσωμεν τὴν ἐποχὴν τῆς διαφωτίσεως εἰς τὸν δέκατον ἔβδομον καὶ

φωτίσεως περὶ ἧς καὶ μόνον ἐν-αὐθα πρόκειται. Ἐπιτυχῶς βεβαίως ὁ Βίλμαν (Willmann) (Didaktik als Bildungslehre 1894. Τόμ. 1 σελ. 346) συγκρίνει τὴν ἐποχὴν τῆς διαφωτίσεως «πρὸς αἰθριάζοντα τὴν ομίχλην καὶ τὰ νέφη ἀποδιώκοντα οὐρανὸν» καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ λάμπρυνσις τοῦ πνευματικοῦ ὀρίζοντος θὰ κατορθωθῇ «διὰ διανοητικῆς καὶ κριτικῆς παρατηρήσεως καὶ ἐρεῦνης τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν» ἢ ὅποια «τὸ ὑποκείμενον (Subjekt) ἀπὸ τῆς ἀπόψεώς του ὑπὲρ πᾶν δεδομένον καὶ πρὸ πάντων ὑπεράνω τῶν εἰς τὴν ἰδίαν εὐεξίαν ἀφορώντων ζητημάτων διαθέτει.» Ἐκ τούτων προσδοκῶνται «ὄχι μόνον διανοητικαί, ἀλλὰ καὶ ἠθικαὶ ἐπιτυχίαι», διὰ καταργήσεως τῆς ἐξαρτήσεως καὶ συγχρόνως τῆς κηδεμονίας τοῦ ἀνθρώπου, «διὰ τῆς ὁποίας ἐκράτουν αὐτὸν στερεῶς ἡ παράδοσις καὶ αἱ ἐπιδράσεις τοῦ παρελθόντος». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διὰ πάντα διαφωτισμένον δημιουργεῖται τὸ καθῆκον «τοῦ νὰ ἀνυψῶνῃ τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου διὰ διαδόσεως τῶν ἀντιλήψεων τῆς διαφωτίσεως καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτὴν γενικὴν κατὰ τὸ δυνατὸν». Ἄλλ' ἡ μόρφωσις τῆς διανοίας τὴν ὁποίαν ἀπέβαλε κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἡ διαφώτισις ὅπως ὁ Βίντελμπαντ (Windelband) («Die Philosophie in deutschen geistleben des» XIX Jahrhunderts» 1909 σελ. 11) μετὰ πολλῆς λεπτότητος ἐκθέτει, «εἶχεν ὑπερτιμηθῇ συνεπείᾳ τῶν προόδων καὶ ἐπιτυχιῶν τῆς νέας ἐπιστήμης περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναγεννήσεως». «Πρὸ αὐτῆς ἔκειτο ἡ Μαθηματικὴ ἐπιστήμη ὡς ιδεῶδες ἀφηρημένης μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀκριβοῦς συγχρόνως γνώσεως. Ἐπίστευεν ὅτι μετὰ τῆς αὐτῆς σαφηνείας καὶ ἀκριβείας θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκχωρήσῃ εἰς τὸ σύνολον τῆς πραγματικότητος καὶ πανταχοῦ νὰ εὔρῃ τὰ ἀπλᾶ στοιχεῖα τῆς συστάσεως αὐτῆς. Ἐλευθέρᾳ πάσης προκαταλήψεως, ἀνεξάρτητος πάσης κηδεμονίας καὶ παραδόσεως ἢ διανόησις ἤθελε νὰ θέσῃ ἐκποδῶν ἀπὸ τῆς ζωῆς καὶ τῆς γνώσεως πᾶν ἶχνος ἀσαφείας καὶ ἀμφιβολίας. Ἡ ὅλη νοολογικὴ αὕτη κατεύθυνσις προῆλθεν ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῆς φύσεως κατὰ τὸν 17 αἰῶνα καὶ καθορίζεται διὰ τοῦ εἶδους καὶ τῶν σκοπῶν τῆς γνώσεως τῆς τελευταίας τοιαύτης. Κατηυθύνετο δηλαδὴ πρὸς τὴν κατανόησιν τῶν αἰωνίων νόμων πάντων τῶν ἀντικειμένων, πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀναγκαιότητα παντὸς συμβαίνοντος, πρὸς τὸ ὅμοιον, πρὸς τὸ διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενον κατ' ἀλληλουχίαν πρὸς τὴν φύσιν. Εἰς τὴν μεγάλην ταύτην ἀλληλουχίαν ἔπρεπε καὶ ὁ ἀνθρώπινος βίος νὰ ὑπαχθῇ. Ἐπρεπεν ὡς μέλος τοῦ σύμπαντος ἐκ τῶν νόμων τούτου νὰ παραχθῇ καὶ ἐρμηνευθῇ. Ἐπειδὴ ἔνεκα τούτου τὸ φυσικὸν καὶ ὡς διανοητικὸν ἐξετιμᾶτο, ἐπειδὴ οἱ κανόνες τῆς ἀξίας ἐπὶ τέλος δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι διάφοροι ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς ὑπάρξεως, δια τούτο ἡ διαφωτισθεῖσα τώρα συνείδησις ἔπρεπεν ὄχι μόνον νὰ εἰσχωρῇ μέχρι καὶ τῶν τελευταίων σημείων τῆς πραγματικότητος διὰ τῆς σαφοῦς αὐτῆς γνώσεως ὅπως κατανοῇ τὰ πάντα καὶ τὰ πάντα ἀποδεικνύῃ καὶ ἐρμηνεύῃ, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωὴν ἐπίσης μέχρι καὶ τῶν

εἰς τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα, ἀλλὰ θὰ ἐπεκτείνωμεν αὐτὴν μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, ἐφ' ὅσον καὶ τώρα ἀκόμη διαρκῶς παρατηρεῖται ἡ τάσις τοῦ νὰ παράγονται ἡ ζωὴ καὶ ἡ συνειδήσις ἐκ στοιχείων ἐν αἰτιώδει σχέσει καὶ ἀλληλουχίᾳ πρὸς ἄλληλα ὑπαρχόντων. Τὸν δὲ πατέρα τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναγεννήσεως δὲν θὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὸν Leibniz (Λάϊμπνιτς), οὐτινος αἱ μονάδες δὲν συμβιβάζονται πρὸς τοιαύτην τινὰ θεωρίαν, ἀλλ' εἰς τὸν Locke (Λόκ), τὸν ὁποῖον ὁ Leibniz (Λάϊμπνιτς) πολεμεῖ καὶ εἰς τοῦ ὁποίου τὰς «νέας ἐρεύνας τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως»¹ ἀντιτίθεται.

τελευταίων νὰ σχηματίζῃ ἐκ τῆς διανοήσεως. Αὐτὰ ἦσαν τὰ ιδεώδη τοῦ νοολογισμοῦ, θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς συγχρόνως, διαπνεόμενα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος φυσικοῦ καὶ διανοητικοῦ».—Ἡ πραγματικὴ λοιπὸν ἐπιτυχία τῆς ἐρεύνης τῆς φύσεως κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, συνίσταται (ὅπως μᾶς διδάσκουσιν ἡ ἀνωτέρω εἰς τὸν Κέπλερ καὶ εἰς τὸν Γαλιλεῖ παραπομπῇ καὶ αἱ ἀνάλογοι ἀναπτύξεις εἰς τὸ τέταρτον μέρος τοῦ παρόντος, εἰς τὴν γνῶσιν καὶ ἀντίληψιν ὅτι πᾶν σῶμα, καθ' ἑαυτὸ λαμβανόμενον, παραμένει εἰς τὴν τῆς ἡρεμίας κατάστασιν αὐτοῦ ἢ εἰς τὴν ὁμοιόμορφον, εὐθύγραμμον κίνησιν καὶ ὅτι τὴν κατάστασιν ταύτην, μόνον συνεπεῖα ἐξωτερικῶν αἰτιῶν, προερχομένων ἐκ τῶν καταστάσεων ἄλλων σωμάτων, μεταβάλλει ἐνῶ εἰς τὴν κλασικὴν διὰ τοῦ μεσαιῶνος διατηρηθεῖσαν ἐρμηνείαν τῆς φύσεως προσιδιάζει ἡ ἀπόδοσις σκοπίμων δυνάμεων εἰς σώματα, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ σώματος, ἐξαρτᾶται ἡ αὐτόματος καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἀλλαγὴ τῆς καταστάσεώς του, μέχρις ὅτου καταλήξῃ εἰς τὸν δι' ὃν προώρισται σκοπόν. Ἐὰν λοιπὸν εἰς τὴν κατὰ βάσιν ὑποτιθεμένην μηχανικὴν ἐρμηνείαν τῶν γεγονότων τῆς φύσεως ἤθελεν ὑπαχθῆ καὶ ὁ ζῶν καὶ διὰ συνειδήσεως πρὸ πάντων πεπρωκισμένος ἄνθρωπος, τότε θὰ ἔπρεπεν, ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσθη, αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς ἀπλᾶς, αἰτιώδεις συνδέσεις. Πράγματι δὲ εἰς τὸν βραχὺν τοῦτον τύπον συνίστανται ἡ οὐσία καὶ τὸ ὅλον τῆς νεωτέρας διαφωτίσεως καὶ ἐν τούτῳ ἐκδηλοῦνται πλήρως.

1. Αἱ παρὰ τοῦ Paulsen (Πάουλσεν) (Geschichte des gelehrten Unterrichts 2 ἐκδ. 1 τόμ. σελ. 496 καὶ 498) ἐκτιθέμεναι γνῶμαι περὶ διαμορφώσεως τῆς διδασκαλίας ὅπως ὁ Leibniz (Λάϊμπνιτς) ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ «nova methodus discendi docendique juris» καὶ κατὰ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα «quaenam discenda ad usum vitae?» ἐξέφερον αὐτάς, ἔχουσιν ἐν πάσῃ περιπτώσει ὑπ' ὄψιν τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιτυχίαν καὶ ἀναπτύσσονται συμφώνως πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς διαφωτίσεως. Δὲν εἶναι δυνατὸν ὅμως νὰ θεωρηθῶσι καὶ ὡς ἀπόρροια τῶν κυρίως φιλοσοφικῶν αὐτοῦ θεωριῶν, διότι ἡ μονὰς δύναται ἀπλῶς τὸν ἐν αὐτῇ πυρῆνα φιλοσοφικῶν αὐτοῦ θεωριῶν νὰ ἀναπτύξῃ διὰ τῆς ἐν αὐτῇ ὑπαρχούσης.

10. Ὁ κατὰ τὸν Locke (Λόκ) σχηματισμὸς τοῦ πνεύματος ἐκ στοιχείων.

Πράγματι ὁ Locke¹ (Λόκ) θεωρεῖ τὰς παραστάσεις καὶ ἰδέας, ἅς ὁ ἄνθρωπος ἔχει κατὰ τὴν ἐνσυνείδητον αὐτοῦ κατάστασιν, ὑποδιαιρετὰς εἰς τὰ ἔσχατα ἀποτελοῦντα αὐτὰς μέρη, ἅτινα καλεῖ ἀπλᾶς ἰδέας ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ τὰς οὐσίας τοῦ ὕλικου κόσμου τὰς ἀποτελουμένας ἐκ στοιχείων, εἰς τὰ ὅποια οὗτος δύναται νὰ διαλύηται καὶ ἐκ τῶν ὁποίων πάλιν δύναται νὰ σχηματίζεται. Αἱ ἀπλαῖ αὗται ἰδέαι ἀποτελοῦσι «τὴν ἀκατέργαστον ὕλην πάσης γνώσεως ἡμῶν». Εἰς αὐτὰς καὶ δι' αὐτῶν ἐνεργεῖ ὁ νοῦς, ἔχων «τὴν δύναμιν νὰ ἐπαναλαμβάνη, νὰ συγκρίνη αὐτὰς καὶ κατ' ἀπείρους ποικιλίας καὶ παραλλαγὰς νὰ συνδυάζη αὐτὰς, οὕτω δὲ κατὰ βούλησιν νὰ σχηματίζη νέας συνθέτους ἰδέας». Οὗτος ὁμως δὲν δύναται, οὔτε νέαν τινα ἀπλήν ἰδέαν νὰ παραγάγῃ, οὔτε ὑπάρχουσάν τινα τοιαύτην νὰ καταστρέψῃ. Αἱ ἰδέαι παράγονται μᾶλλον ἐν τῇ συνειδήσει, ἀφ' ἐνὸς μὲν δι' ἐπιδράσεων ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ἄνευ τῶν ὁποίων ἡ συνείδησις θὰ ἦτο κενή, ὡς λευκὸν τι φύλλον χάρτου, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἐκ τῆς ἀντιλήψεως τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ τοῦ πνεύματος, ὅταν τοῦτο ἀσχολεῖται εἰς αὐτὰς.

ἀρχικῆς τάσεως καὶ ἄνευ προσοχῆς εἰς ἐξωτερικοὺς ὄρους. Διὰ τοῦτο ὁ Leibniz θέτει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν μόνον τὸ ἰδεῶδες μορφώσεως τῶν ὕλικῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διαφωτίσεως, ἐφ' ὅσον καὶ διὰ τῆς πολυμαθείας καὶ τῆς πολυμεροῦς ἀναπτύξεώς του φέρει εἰς ἐκδήλωσιν καὶ τὰς τάσεις καὶ τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς ἐν ἧ ζῆ. Ὁ Leibniz ὁμως δὲν εἶναι μόνον ὁ «αὐλικὸς φιλόσοφος τοῦ Ἀνοβέρου καὶ τοῦ Βερολίνου» καὶ ὁ ἰδιοφυῆς καὶ ἀκάματος ὀργανωτῆς, ὅπως θεωρεῖ αὐτὸν ὁ Πάουλσεν (Paulsen). Μᾶλλον ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἐποχῆς του διὰ σαφοῦς κατανοήσεως τῆς ἀρχῆς τῆς σταθερότητος καὶ ἐπ' αὐτῆς στηρίζει τὴν περὶ μονάδων θεωρίαν αὐτοῦ, διὰ τῆς ὁποίας προπαρασκευάζει τὴν παρὰ τοῦ Kant (Κάντ) καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ ἀναπτυχθεῖσαν κατόπιν φιλοσοφικὴν θεωρίαν. Τούτου ἕνεκα αὐτὸς πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῆ καὶ ὡς ἰδρυτῆς τῶν θεωριῶν ἐκείνων, αἱ ὅποια τὴν ἀγωγὴν καὶ μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔχουσιν ὑπ' ὄψιν ὡς ἐξέλιξιν τινα καὶ ἀνάπτυξιν ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω συμβαίνουσαν.

1. An Essay concerning human understanding; II, 1 καὶ 2.

Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ πνεῦμα διαθέτει δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἄνευ ἄλλης διατυπώσεως ἐνεργοῦσι κατὰ τὴν πρόσληψιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῶν ἀπλῶν ἰδεῶν, διὰ τοῦτο εἶναι δυνατὸν ὁ ροῦς τῶν ἀντιλήψεων κατ' εὐνοϊκὰς περιστάσεις, ὅπως συμβαίνει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του, νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀπαιτουμένην ἐξέλιξιν.

Κατὰ κανόνα ὁμοῦς ὁ ροῦς οὗτος ἔχει ἀνάγκην τεχνητῆς διακανονίσεως διὰ προσχεδιασμένης τινὸς ἀγωγῆς, ἐὰν πρόκηται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀποβῆ χρήσιμον μέλος τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. «Παραδέχομαι», λέγει ὁ Locke ¹ (Λόκ), «ὅτι ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, τῶν ὁποίων τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ φύσεως τόσον ἰσχυρὰ καὶ ἄρτια ἔχουσι πλασθῆ, ὥστε νὰ μὴ ἔχωσι μεγάλην ἀνάγκην τῆς βοηθείας ἄλλων. Ἐκ γενετῆς, διὰ τῆς ἰσχυρᾶς αὐτῶν ἰδιοσυγκρασίας καθοδηγοῦνται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον εἰς πᾶν ἕξοχον ἔργον καὶ τὸ πλεονέκτημα τῆς εὐτυχοῦς γεννήσεώς των καθιστᾷ αὐτοὺς ἱκανοὺς διὰ μεγάλα ἔργα. Τοιαῦτα παραδείγματα ὁμοῦς εἶναι σπάνια καὶ νομίζω ὅτι δύναμαι νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ἐκ δέκα προσώπων τὰ ἐννέα πάντοτε διὰ τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδεύσεώς των εἶναι ὅ,τι εἶναι: ἀγαθὰ ἢ κακὰ, ὠφέλιμα ἢ βλαβερὰ εἰς τὴν κοινωνίαν. Ἡ ἀγωγή καὶ ἐκπαίδευσις πραγματοποιεῖ τὴν μεγάλην μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων διαφορὰν».—Καὶ ἡμεῖς προσθέτομεν εἰς ταῦτα: Ἡ ἀγωγή, ἡ ὁποία διαμορφώνει καὶ διακανονίζει τὴν σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῶν ἕξωθεν ἐρχομένων ἐπιδράσεων αὐτῆς. Ἄλλως τε κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Locke (Λόκ) δύναται τις κατὰ βούλησιν νὰ διαπλάττῃ καὶ διαμορφώσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου πρὸ πάντων διὰ τῶν ἐντυπώσεων τῆς πολὺ μικρᾶς παιδικῆς ἡλικίας:» αἱ πρῶται ἐντυπώσεις συμβαίνουσιν ὅπως καὶ ὁ ροῦς ἐνὸς ποταμοῦ, τὸ ὕδωρ τοῦ ὁποίου ἄνευ πολλοῦ κόπου δυνάμεθα νὰ κατευθύνωμεν εἰς ὅλως ἀντιθέτους κατευθύνσεις μεταβάλλοντες τὸν ροῦν αὐτοῦ εἰς τὰς πηγὰς του ὁπότε καὶ λαμβάνει ὅλως διάφορον κατεύθυνσιν καὶ χύνεται εἰς ὅλως ἀντίθετα μέρη».

Διὰ τούτων δὲν ἐμποδίζεται ὁ Locke (Λόκ) ἀπὸ τοῦ νὰ ἀνα-

1. Some Thoughts concerning education; § 1.

γνωρίζη ἐμφύτους ἐπιδόσεις καὶ προτερήματα τοῦ παιδίου. «Εἰς πολλὰς περιπτώσεις, λέγει, πᾶν ὅ,τι δυνάμεθα νὰ πράξωμεν ἢ ἔχομεν ὑπ' ὄψιν νὰ ἐκτελέσωμεν, περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ἐκμεταλλευώμεθα ὅσον τὸ δυνατόν καλλίτερον ὅ,τι ἡ φύσις ἔχει θέσει ἐν τῷ παιδίῳ, νὰ παρακολουθῶμεν τὰ μειονεκτήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα, πρὸς τὰ ὁποῖα τὸ ἐν ἢ τὸ ἕτερον εἶδος τῶν τάσεων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κλίνει, καὶ νὰ ἀναπτύσσωμεν ὅλα τὰ πλεονεκτήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ προέλθωσιν. Πρέπει νὰ ἀναπτύσσεται καὶ διαμορφῶται ὅσον τὸ δυνατόν ἡ φυσικὴ ἐνέργεια καὶ δρᾶσις τοῦ παιδίου». Αὕτη ὅμως ἀποτελεῖται κατὰ τὸν Λόκ (ὅπως διδάσκει τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ περὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως), ἐκ τῶν δυνάμεων ἀπλῶς τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι, ἀναμνήσκεσθαι, διακρίνειν, συγκρίνειν, συνδυάζειν, κατονομάζειν καὶ ἀφαιρεῖν· αὗται δ' αἱ δυνάμεις μόνον δρῶσι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, ὅταν σχηματίζονται αἱ ἰδέαι, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦνται διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας. Τὰ δῶρα λοιπὸν τῆς φύσεως καὶ αἱ ἐνδιάθετοι δυνάμεις οὐδόλως εἶναι εἰς θέσιν νὰ προκαλέσωσι ἐξέλιξιν τινὰ ἐκ τῶν ἔσσι πρὸς τὰ ἔξω.

11. Ὁ μηχανισμὸς τῶν παραστάσεων κατὰ τὸν Herbart (Χέρμπαρτ).

Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν τοιαύτην πηρὶ συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀντίληψιν καὶ πρὸς τὸ δυνατόν τῆς μορφώσεως αὐτοῦ, ἐσχηματίσθη διαρκοῦντος ἤδη τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ἡ πεποίθησις ὅτι δὲν συμβιβάζεται ἡ ἰδιοτροπία καὶ ἡ ἀπεριόριστος πρὸς ἐξέλιξιν ἰκανότης τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος πρὸς τὴν παραδοχὴν ἀμεταβλήτων στοιχείων δυναμένων νὰ ἐνῶνται καὶ νὰ χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων. Ἡ ἀπλῆ ὅμως πεποίθησις περὶ ὑπαρξεως ἰδιοτρόπου τινὸς καὶ αὐτενεργητικῆς ζωῆς, οὐδόλως καθιστᾷ κατανοητὴν τοιαύτην τινὰ ζωὴν. Τούτου ἕνεκα, αὕτη αὕτη ἡ ἰσχυρὰ ἀντίδρασις τοῦ Fichte (Φίχτε) κατὰ τῆς ἐξωτερικῆς ἐκείνης ἀντιλήψεως, ἡ ὁποῖα ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξιν πρωτογενοῦς τινος ὀρμῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀφ' ἑαυτῆς τεινούσης εἰς ἐξέλιξιν, δὲν ἤμπόδισε τὸν Herbart (Χέρμπαρτ)—ὅλως ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς παλαιότερας, ἐν τῷ Λόκ (Locke) ἐνσαρκουμένης διαφωτί-

σεως—πάλιν νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὴν πνευματικὴν τοῦ ἀνθρώπου σύστασιν ὡς προῖόν ἐξωθεν ἐρχομένων ἐπιδράσεων. Ἀντὶ τῆς παθητικότητος ὅμως, ἡ ὁποία προκύπτει ἐκ τῆς συγκρίσεως τῆς συνειδήσεως πρὸς ἄγραφον φύλλον χάρτου, προϋποθέτει ὁ Herbart (Χέρμπαρτ) τὴν ἰκανότητα τῆς δι' ἀντεπιδράσεώς τινος ἀντίδρασιν πρὸς ἐπίδρασίν τινα καὶ κατὰ τρόπον, ὥστε διὰ τῆς διαταραχῆς καὶ μεταβολῆς τῆς ὑπαρχούσης ἐν τῇ συνειδήσει καταστάσεως νὰ προκαλῆται συγχρόνως καὶ ἡ τάσις πρὸς ἐπανάκτησιν τῆς καταστάσεως αὐτῆς.

Εἰς τοιαύτας διαταραχάς, μεταβολὰς καὶ αὐτοσυντηρήσεις ἀπλῶν οὐσιῶν, προσπαθεῖ νὰ ἀναγάγῃ τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως, ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ τὰ ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει συμβαίνοντα, ἐρμηνεύων, ὡς παραστάσεις τὰς ἀντεπιδράσεις ἢ αὐτοσυντηρήσεις πρὸ πάντων ἐκείνων τῶν ἀπλῶν οὐσιῶν, εἰς ἃς ἐπίστευεν ὅτι ἀνεκάλυπτε τὰς ψυχάς.

Κατὰ ταῦτα ἡ πνευματικὴ ζωὴ καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν στηρίζεται εἰς τὰς παραστάσεις τὰς προερχομένας ἐξ ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων καὶ γινομένας δυνάμεις ¹ «διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλας ἀντιδράσεως». Διὰ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τούτου τῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι κωλύουσιν ἀλλήλας καὶ ἐπισκοτίζουσιν ἢ συνδέουσιν ἀλλήλας καὶ ἀφομοιοῦνται, παράγονται πᾶσαι αἱ ἐσωτερικαὶ ἐκεῖναι ποικίλαι καταστάσεις, αἱ διαθέσεις καὶ ὄρμαί, αἱ κλίσεις καὶ αἱ ἐπιθυμίαι, τὰ διανοήματα, οἱ συλλογισμοὶ καὶ αἱ ἀποφάσεις.

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως διαμορφῶν καὶ διαπλάττων ἑαυτὸν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, διὰ τῶν ἀκανονίστως ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδρωσῶν ἐντυπώσεων, θὰ ἀπέβαιεν ἔργον τῆς τύχης καὶ τῶν συμπτώσεων. Δὲν θὰ εἶχε πλέον τι ἐκτὸς τῆς ἀτομικότητός του «τῆς ποικιλίας ἐκείνης, ἡ ὁποία συγκεντροῦται εἰς τὸ συναισθηματικὸν καὶ τὸ θυμικὸν ἐνὸς ἡλικιωμένου ἀνθρώπου, καὶ ἀποτελεῖται» ἐκ γνώσεων καὶ φαντασιοπληξιῶν, ἐξ ἀποφάσεων καὶ ἀμφιβολιῶν, ἐκ καλῶν, κακῶν, ἰσχυροτέρων, ἀσθενεστέρων, ἐνσυνειδήτων καὶ ἀσυνειδήτων φρονημάτων καὶ κλίσεων», καὶ ἡ ὁποία διαφόρως

1. Herbart Lehrbuch der Psychologie § 10 2) Πρβλ. Über den Stand der Beurteilung der Pestalozzischen Unterrichtsmethode (Pädagogische Schriften I σελ. 305).

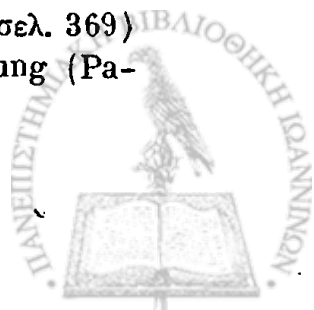
εἰς τοὺς διαφόρους ἀνθρώπους εἶναι συντεθειμένη. Τούτου ἕνεκα εἶναι ἀπαραίτητος ὁ παιδαγωγός. Οὗτος δὲν πρέπει βεβαίως νὰ καταστρέψῃ τὴν ἀτομικότητα, ἀλλὰ «νὰ ἀφήσῃ αὐτὴν ὅσον τὸ δυνατὸν ἀκεραίαν» ἵνα «εἰς τὸν ἄνδρα ὁ ὁποῖος ἐτέθη εἰς τὴν διάθεσίν του, διαφαίνεται ζωηρῶς ὁ χαρακτήρ τοῦ προσώπου, τῆς οἰκογενείας, τῆς καταγωγῆς καὶ τοῦ ἔθνους». Πρέπει ὅμως νὰ ἀφυπνίσῃ «πολυμερές ἐνδιαφέρον», ἵνα αὐξάνῃ ἢ δρᾷσις καὶ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν τῷ σταθεροποιημένῳ βίῳ τῶν παραστάσεων ἀναπτύσσεται ὁ «ἠθικὸς χαρακτήρ». 1

Τούτου ἕνεκα ἡ διδασκαλία—«ἡ συνθετικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία δι' ἰδίων λίθων ἀνοικοδομεῖ»—φέρει εἰς πέρας τὸ ὅλον τῆς ἀγωγῆς ἔργον. Πορίζεται τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐκ τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐκ τῆς φιλολογίας. Περιλαμβάνει «πᾶσαν τὴν μαθηματικὴν ἐπιστήμην καὶ ὅ,τι προηγεῖται ἢ ἔπεται ταύτης—πᾶσαν τὴν διὰ βαθμίδων ἀνύψωσιν τῆς ὑφισταμένης τὴν ἐπίδρασιν τῆς μορφώσεως ἀνθρωπότητος, ἀπὸ τῶν ἀρχαίων πρὸς τοὺς νέους χρόνους», ἀλλὰ καὶ «τὸν πυθαγόρειον πίνακα καὶ τὰ φωνήεντα καὶ τὴν Γραμματικὴν». Θὰ ἡδύνατό τις μάλιστα νὰ θέσῃ καὶ «εἰς τὸ λίκνον ἀκόμη τοῦ παιδίου ὠραῖα τρίγωνα», εἰς πίνακα δὲ διὰ ὠραίων καρφίδων νὰ χαράξῃ καὶ θέσῃ διαρκῶς αὐτὰ πρὸ ὀφθαλμῶν», νὰ θέσῃ «ράβδους μικρὰς καὶ σφαίρας διαφόρων χρωμάτων», ἐπίσης δὲ «ἀπλοῦς τόνους καὶ μουσικὰ διαστήματα» νὰ παράγῃ, καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον πάντα «τὰ στοιχεῖα τῆς συνθέσεως ἐνωρὶς νὰ καθιστᾷ μέρη τῆς καθημερινῆς τοῦ παιδίου ἐμπειρίας». Ἐξαρτᾶται ἄλλως τε τὸ πᾶν ἐκ τοῦ νὰ παρασταθῶσι τὰ στοιχεῖα ἐκ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ἡ ὅλη πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου». Τὸ πᾶς καθορίζεται ὁ πνευματικὸς κύκλος, ἀποτελεῖ τὸ πᾶν διὰ τὸν παιδαγωγόν. Καὶ τοῦτο διότι ἐκ τῶν σκέψεων σχηματίζονται συναισθήματα καὶ ἐκ τούτων ἀξιώματα καὶ τρόποι ἐνεργείας. «Ἡ δ' ἀνθρωπότης αὐτὴ διαπαιδαγωγεῖ ἑαυτὴν διαρκῶς διὰ τοῦ κύκλου τῶν σκέψεων, τὸν ὁποῖον σχηματίζει» 2

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ παιδαγωγός δὲν δύναται νὰ συγ-

1. Πρβλ. Herbart, Allgemeine Pädagogik, aus den zwecke der Erziehung abgeleitet: I Buch II Kap. (Pädagogische Schriften I σελ. 369)

2. Πρβλ. τὸ αὐτὸ σύγγραμμα II βιβλ. V Κεφ. καὶ Einteitung (Pädagogische Schiriften I σελ. 421. 422, 342, 349).

κριθῆ πρὸς κηπουρὸν ὑποβοηθοῦντα ἀπλῶς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φυτῶν, χωρὶς νὰ προκαλῆ ἢ παράγη αὐτὴν, ἀλλὰ πρὸς οἰκοδόμον, ὅστις συνεπικολλᾷ τοὺς λίθους κατὰ βούλησιν καὶ ἰδρύει καὶ συμπληρώνει τὸ οἰκοδόμημα.

Ὁ Herbart (Χέρμπαρτ) τάσσεται ἀνεπιφυλάκτως πρὸς τὸν τοιοῦτον τρόπον ἀντιλήψεως. Ἐρωτᾷ (εἰς τὸν λόγον τοῦ «Ueber den Standpunkt der Beurteilung der pestalozzischen Unterrichtsmethode. «Περὶ τῆς ἀπόψεως κατὰ τὴν κρίσιν τῆς διδακτικῆς τοῦ Πεσταλότσι μεθόδου»¹): «Φέρει ὁ ἄνθρωπος ἐν ἑαυτῷ τὴν βάσιν τῆς μορφώσεώς του, ὅπως εἰς τὸν σπόρον εὐρίσκεται προητοιμασμένη ἢ ὅλη μορφή τοῦ φυτοῦ, ἢ ἔρχεται εἰς φῶς ἢ συγκρότησις τῆς ἀτομικότητός του μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς;» Περίπου δηλαδὴ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὅπως διὰ καταλλήλου ἐπιδράσεως «φυτικός τις βλαστὸς διὰ τῆς ἀναπτύξεώς του τελειοποιεῖται καὶ μεταβάλλεται εἰς βρῦον, τοῦτο δὲ πάλιν βαθμηδὸν εἰς χόρτον, τὸ χόρτον εἰς θάμνον καὶ οὗτος εἰς καρποφόρον δένδρον, ἢ συμβαίνει καὶ τὸ ἀντίθετον, ὅποτε θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχθῆ τις, ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν ὀργανισμῶν τούτων εἶναι τι τὸ καθ' ἑαυτὸ περιορισμένον, ἀλλ' ὅτι ἐξωτερικαὶ περιπτώσεις ἐπιδρῶσιν ἐφ' ὀλοκλήρου ἐπὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀναπτυσσομένου φυτοῦ καὶ μεταβάλλουσι τοῦτο, ὅπως πράγματι ἡ τέχνη τοῦ κηπουροῦ πολλὰ ἄνθη μεταβάλλει δι' ἐξευγενίσεως καὶ ἐμβολιασμοῦ, ἐφ' ὅσον ἐκ φύσεως εἶναι ἀπλᾶ;» Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει—παρατηρεῖ περαιτέρω ὁ Herbart (Χέρμπαρτ)—θὰ περιεμένομεν ἀπὸ τὴν τέχνην τοῦ κηπουροῦ κανονικῶς καὶ καλῶς διαμορφωθέντα φυτὰ καὶ εἰς τὴν ἀνικανότητα τοῦ κηπουροῦ θὰ ἀπεδίδομεν πᾶσαν κακὴν διαμόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν φυτῶν. Ἀλλὰ τότε καὶ θὰ εὐρίσκομεν, ἀναλόγως πρὸς τὸ αἶσθημα καὶ τὴν ὄρεξιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἄνθη καὶ δένδρα εἰς τὴν Γερμανίαν, ἀλλὰ εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ ἄλλα εἰς τὴν Ἀγγλίαν, πᾶν δ' ἔθνος θὰ ἐτήρει μετ' ἐπιμελείας τὸ σχῆμα καὶ τὸ εἶδος τῆς ἀναπτύξεως τῶν δένδρων αὐτοῦ, ἀπαράλλακτα ὅπως τώρα οἱ πατέρες τοὺς υἱοὺς αὐτῶν καὶ οἱ καλοὶ πατριῶται τὴν νέαν γενεάν τῶν συμπα-

1. Herbart's Padagogische Schriften I; σελ. 305 f.

τριωτῶν των φροντίζουσι νὰ διαπαιδαγωγήσωσι καὶ μορφώσωσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδίων αὐτῶν ἰδεῶν, ἢ ὅλως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἰδίου αὐτῶν προτύπου». Ἀλλὰ πράγματι τὸ μελλοντικὸν σχῆμα τοῦ φυτοῦ εἶναι ἤδη προδιαγεγραμμένον ἐν τῷ σπόρῳ. Περαιτέρω δ' εἰς τὸ ζῶον ἀπαντῶμεν ἔνστικτα ἢ ἀπλᾶς ὁρμάς. «Τούτου ἔνεκα ὁ βίος ὅλων τῶν μελισσῶν καὶ ὁ βίος ὅλων τῶν καμπῶν ἐξομοιοῦται ὑπὸ τὸ αὐτὸ γένος». Παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς κινήσεως αὐτῶν ἐνεργοῦσι καὶ δρῶσιν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν ἐρεθισμοῦ τινος καὶ τάσεως συγχρόνως ἐκ τῶν ἔσω, ἡ ὁποία ἀδιακόπως καθοδηγεῖ καὶ κινεῖ αὐτά. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἀντὶ τοῦ ἐνστίκτου ἔχει τὴν διανόησιν, τὸν νοῦν. «Τοῦτο σημαίνει, ὅτι οὐδεὶς ἄλλος μηχανισμὸς καθοδηγεῖ καὶ κινεῖ αὐτόν, εἰμὴ ἐκεῖνος ὅστις παράγεται ἐκ τῶν παραστάσεων, τὰς ὁποίας ἐδέχθη καὶ ἐσχημάτισεν. Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι κωλύουσιν ἀλλήλας, ἀνταγωνίζονται καὶ πάλιν βοηθοῦσι καὶ προάγουσιν ἀλλήλας, εἶναι δυνάμεις, ἀνυψοῦσαι καὶ καταρρίπτουσαι ἑαυτάς, κωλύουσι καὶ ἀπελευθερώνουσιν ἀλλήλας καὶ διὰ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τούτου περιέρχονται εἰς πάσας τὰς ποικιλίας καταστάσεων, τὰς ὁποίας ἡμεῖς διὰ μιᾶς γενικωτάτης καὶ ἀκαθορίστου ὀνομασίας καλοῦμεν βούλησιν». Τούτου ἔνεκα ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν πνευματικὴν του ὑπαρξιν δὲν παρουσιάζει, ὅπως τὸ φυτὸν καὶ ὁ ζωικὸς ὀργανισμὸς, σταθεράν τινα προδιάθεσιν. **Μόνο νὰ ἐπεξεργάζεται τὰ ὅ,τι προσλαμβάνει.** Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀγωγή δὲν συνίσταται εἰς ἀπλὴν ἐπίβλεψιν καὶ προσπάθειαν νὰ προκαλῆ εὐνοϊκὰς συνθήκας καὶ νὰ ἀποκλείῃ μὴ εὐνοϊκὰς. Ὁ ἄνθρωπος, «ὅστις κατὰ βούλησιν δύναται νὰ ἀποβῆ ἄγριον θηρίον ἢ προσωποποίησιν τῆς διανοήσεως καὶ φρονήσεως, ὅστις ἀκαταπύστως διαπλάσσεται παρὰ τῶν περιστάσεων, αὐτὸς ἔχει ἀνάγκην τῆς τέχνης, ἡ ὁποία κανονίζει καὶ συγκροτεῖ αὐτόν, διὰ νὰ ἀποκτήσῃ οὕτω τὴν κανονικὴν μορφήν».

12. Ὁ ἐξελικτικὸς μηχανισμὸς τοῦ Spencer (Σπένσερ).

Ὅπως τὸν Herbart (Χέρμπαρτ) οὕτω καὶ τὸν Σπένσερ ἔχομεν ὑπ' ὄψιν ὡς ἓνα ἀντιπρόσωπον τῆς ἐποχῆς τῆς διαφωτίσεως, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἀνεπτύξαμεν τὰ κατ' αὐτὴν ἀνωτέρω. Καὶ

εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι οὗτος παραδέχεται τὴν θεωρίαν τοῦ Πεσταλότσι, ὅτι δηλαδή «ἡ ἀγωγή τόσο κατὰ τὴν πορείαν τῆς βαθμιαίας ἐξελίξεως ὅσον καὶ κατὰ τὴν μέθοδον, πρέπει νὰ συμφωνῇ πρὸς τὴν κατὰ φύσιν συμβαίνουσαν πνευματικὴν ἐξέλιξιν,—ὅτι ὑπάρχει ὠρισμένη τις διαδοχικὴ σειρά, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ ἱκανότητες καὶ αἱ διαθέσεις ἀναπτύσσονται ἀφ' ἑαυτῶν, πρὸς δὲ καὶ ὠρισμένον εἶδος γνώσεων, τὰς ὁποίας πᾶσα ἱκανότης ἀπαιτεῖ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς, καὶ ὅτι εἰς ἡμᾶς ἀπόκειται νὰ προσδιορίσωμεν τὴν διαδοχικὴν ταύτην σειράν καὶ νὰ προσπορίσωμεν τὰς γνώσεις ταύτας». Συμπίπτουσιν ὁμῶς ἰδιαίτερος αἱ θεωρίαι αὐτοῦ πρὸς τὰς τοῦ Πεσταλότσι καὶ εἰς τὸ ὅτι «κατὰ τὴν ἀγωγήν θὰ ἔπρεπε νὰ δοθῇ μεγίστη ὠθησις εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς αὐτοεξελίξεως καὶ αὐταναπτύξεως». «Ὅπως δηλαδή ἀφίνομεν τὸ παιδίον κατὰ τὴν μικρὰν αὐτοῦ ἡλικίαν νὰ ἀναπτυχθῇ ἄνευ διδασκαλίας σχολειακῆς, ὁπότε ἀφ' ἑαυτοῦ βεβαίως μαθαίνει νὰ ὁμιλῇ καὶ δι' ἀκαταπαύστου παρατηρήσεως σχηματίζει πλούσιον θησαυρὸν ἐμπειρίας, οὕτω νομίζει ὅτι θὰ ἔπρεπε, «ὑπὸ κατάλληλόν τινα καθοδήγησιν νὰ ἀφήσωμεν καὶ κατὰ τὰ ἀκόλουθα ἔτη αὐτοῦ τὸ πνεῦμα εἰς τὸν ἴδιον τρόπον αὐτοαναπτύξεως, τοῦ ὁποίου ἔκαμε χρῆσιν κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη» διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν «τὸν ἀνώτατον βαθμὸν εἰς δύναμιν καὶ ἐνέργειαν»¹.

Ἡ σύμπτωσης ὁμῶς καὶ συμφωνία αὕτη εἶναι ἀπλῶς ἐξωτερικὴ, κατορθουμένη διὰ τῆς ἀπὸ κοινοῦ χρήσεως τῆς λέξεως «ἐξέλιξις», ἐνῶ αἱ ἔννοιαι τὰς ἐξελίξεως παρὰ Πεσταλότσι καὶ Σπένσερ εἶναι κατὰ βάθος ὅλως διάφοροι. Ἡ ἐξέλιξις δηλαδή, ὑφ' ἣν ἔννοιαν λαμβάνει αὐτὴν ὁ Πεσταλότσι δὲν εἶναι δημιουργία τις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐκ στοιχείων ὑλικῶν, ἀλλ' ἀνάπτυξις ἀρχικοῦ τινος πυρῆνος εἰς αὐθυπόστατον ζωήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ὑλικὴ οὐσία μόνον ὡς βοηθητικὸν μέσον χρησιμεύει. Ὁ Σπένσερ τοῦναντίον διακρίνει πανταχοῦ ἐξέλιξιν τινα, ὅπου συμβαίνει μετατροπὴ τις ἀπὸ τοῦ ἀπλοῦ εἰς σύνθετον, ἀπὸ τοῦ ἀκαθορίστου εἰς ὠρισμένον, καὶ ὅταν ἀκόμη πρόκηται περὶ μεταβολῆς ὁμιχλώδους τινὸς κηλίδος εἰς ἡλιακόν τι σύστημα, ὅπως καὶ ὅταν

1. Πρβλ. Education, intellectual, moral and physical II Κεφ.

πρόκειται περί ἀναπτύξεως ζώσης ὑπάρξεως ἐκ γονιμοποιηθέντος ὠαρίου. Ὅ,τι ὁμως ἐξελίσσεται, κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι διάφορον ἀπὸ τὴν ὕλην, ἣ ὁποία συνίσταται ἐκ κινητῶν μερῶν. Τοῦτο διότι ἡ ἀρχικῶς ὑπάρχουσα, κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἀνεξερεῦνητος δύναμις, εἰς τὴν ὁποίαν ζητεῖ νὰ εὕρῃ ὁ Σπένσερ τὸ ἔσχατον αἷτιον πάσης γενήσεως καὶ ὑπάρξεως, ἐκδηλοῦται μόνον εἰς τὴν παραγωγὴν κινουμένης ὕλης, ἣ ὁποία πάλιν ἐξ ἑαυτῆς φέρει εἰς φῶς τὴν συνείδησιν. Ὁ κόσμος τῶν σωμάτων ἢ τὸ «ὄχι ἐγώ» παρίσταται διὰ «ζωηρῶν ἐκδηλώσεων» τῆς ἀρχικῆς δυνάμεως, ἐνῶ τὸναντίον τὸ Ἐγὼ δι' «ἀσθενῶν ἐκδηλώσεων, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἐκ τῶν ζωηρῶν». Αἱ ἐκδηλώσεις δ' αὐταὶ «δὲν εὐρίσκονται ἀπλῶς εἰς ἀλληλεξάρτησιν καὶ ἀλληλουχίαν πρὸς ἑαυτάς, ἀλλ' εἰς ἀλληλουχίαν ἣ ὁποία εἶναι ὠρισμένου καὶ ἀπαραλλάκτου εἴδους». «Τὰ εἶδη τῆς ἀλληλεξάρτησεως, εἰς τὰ ὁποῖα ἀμεταβλήτως ἐμφανίζονται αἱ ἐκδηλώσεις καὶ διὰ τῶν ὁποίων ἀμεταβλήτους ἐπίσης παραστάσεις αὐτῶν προκαλοῦσι, καλοῦμεν, καθ' ἑαυτὰ μὲν λαμβανόμενα, χῶρον καὶ χρόνον καὶ ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰς ἐκδηλώσεις ταύτας, ὕλην καὶ κίνησιν. Ἡ ἐσωτερικὴ σύστασις τῶν εἰδῶν τούτων εἶναι ἄγνωστος, ὅσον καὶ ἡ ἐνδόμυχος σύστασις ἐκείνου, τὸ ὁποῖον οὕτω ἐκδηλοῦται». Τούτου ἕνεκα πᾶν γινόμενον καὶ συμβαῖνον συνίσταται κυρίως εἰς τὸν «διάφορον καταμερισμὸν ὕλης καὶ κινήσεως» δι' ἧς λαμβάνει χώραν ἡ ἐκδήλωσις τῶν ἀντικειμένων ἐκ τοῦ μὴ αἰσθητοῦ καὶ ἀντιληπτοῦ καὶ ἡ ἐκ νέου ἐξαφάνισις αὐτῶν εἰς τὸ μὴ ἀντιληπτόν, ἐνῶ ἡ ὕλη δὲν καταστρέφεται καὶ ἡ κίνησις διαρκεῖ, διότι ἡ εἰς τὸ βάθος ἐνεργοῦσα δύναμις ἐξακολουθεῖ πάντοτε νὰ ὑπάρχη καὶ μόνον παραλλαγὰς ὑφίσταται. «Ἡ μετάβασις ἀπὸ καταστάσεώς τινος διαλελυμένης, μὴ αἰσθητῆς εἰς τινα συμπεπυκνωμένην καὶ αἰσθητὴν κατάστασιν εἶναι ὁλοκλήρωσις τις (ἔνωσις εἰς ἓν σύνολον) τῆς ὕλης συνοδευομένη παρὰ διασκεδάσεώς τινος τῆς κινήσεως, καὶ ἡ μεταβολὴ ἀπὸ συμπεπυκνωμένης τινός, αἰσθητῆς καταστάσεως εἰς διαλελυμένην καὶ μὴ αἰσθητήν, εἶναι ἀπορρόφησις τις κινήσεως συνοδευομένη ὑπὸ διαλύσεως (καταστροφῆς τῆς συνοχῆς) τῆς ὕλης». Εἰς τὰς λειτουργίας ταύτας συνίσταται ἡ ἐξέλιξις καὶ ἡ διάλυσις. «Ἐξέλιξις εἶναι ὁλοκλήρωσις τῆς ὕλης καὶ μετὰ ταύτης συνδεδεμένη καταστροφή

καὶ διασκέδασις τῆς κινήσεως, ὅποτε ἡ ὕλη ἀπὸ ἀκαθορίστου τινός, μὴ συνεχομένης ὁμοιοτροπίας μεταβάλλεται εἰς καθωρισμένην, συνεχομένην ἄνομοιοτροπίαν, τῆς καθυστερούσης κινήσεως ὑφισταμένης ἀνάλογον μεταμόρφωσιν¹.

Καθ' ὅμοιον λοιπὸν τρόπον καὶ ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις² συνίσταται ἀπλῶς εἰς διαφορικὴν τινὰ διαίρεσιν ὕλης καὶ κινήσεως. Ἡ συνείδησις δηλαδὴ ἀπεικονίζει τὴν ἐσωτερικὴν μόνον πλευρὰν τῶν τοιούτων μεταβολῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἐξωτερικὴ ἀποψις ἀναγνωρίζεται εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν νεύρων, οὕτως ὥστε ἐκάστη παραλλαγή εἰς τὴν διαίρεσιν ὕλης καὶ κινήσεως ἐν τῷ νευρικῷ συστήματι νὰ παρουσιάζηται ὡς διάφορος κατάστασις καὶ τῆς συνειδήσεως ἢ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. «Αἱ μεταβολαί, αἱ ὁποῖαι λαμβανόμεναι ὡς καταστάσεις τοῦ ὄχι ἐγὼ παρουσιάζονται εἰς ἐκδηλώσεις κινήσεων, ὅταν λαμβάνονται ὡς καταστάσεις τοῦ Ἐγὼ πρέπει νὰ ἀποδίδονται εἰς ἐκδηλώσεις τοῦ συναισθηματικοῦ» —κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον περίπου προσπαθεῖ ὁ Σπένσερ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν συνείδησιν κατὰ τὴν ἐξάρτησιν αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἀντικειμενικῆς οὐσίας. Ἐν τούτοις δὲ λαμβάνει τὴν συνύπαρξιν ἢ τὴν σύμπτωσιν πνεύματος καὶ νευρικῆς ἐνεργείας ὡς γεγονός τι κατὰ τὰλλα ἀνερμήνευτον, διότι εἴμεθα, ὅπως νομίζει, «ἀνίκανοι ὅλως νὰ λάβωμεν ἔννοιαν ἢ καὶ ἀπλῶς μόνον νὰ φαντασθῶμεν, εἰς ποίαν σχέσιν διατελοῦσι πρὸς ἄλληλα». Εἴμεθα ἀναγκασμένοι διὰ τοῦτο νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἀρχικῆς δυνάμεως, ἥτις τόσον εἰς τὸ ἐγὼ ὅσον καὶ εἰς τὸ ὄχι ἐγὼ κατ' ἀκαθόριστον τρόπον ἐκδηλοῦται, «διότι τὸ ἀπροσδιόριστον, ὅπως ἐκδηλοῦται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς συνειδήσεως ὑπὸ μορφήν συναισθήματος, ὄχι ὀλιγώτερον ἀνεξερεύνητον εἶναι ἀπὸ τὸ ἄγνωστον καὶ ἀκαθόριστον ἐκεῖνο, ὅπερ ἐκδηλοῦται πέραν τῶν ὁρίων τῆς συνειδήσεως ὑπὸ ἄλλας μορφάς».

Ἀκριβῶς ὅμως διὰ τοῦτο, ἐπειδὴ ὁ Σπένσερ ὑποθέτει ἀπροσδιόριστόν τινα οὐσίαν πνευματικὴν συνυπάρχουσαν, ἄνευ μεσολα-

1. A system of synthetic philosophy, τομ. 1, First principles (γερμανιστὶ ὑπὸ Vetter) §§ 51, 92, 94, 145.

2 Principles of Psychology (γερμανιστὶ ὑπὸ Vetter) §§ 41, 56, 63, 60.

βήσεως ἐτέρου τινός, μετὰ τοῦ ἀντικειμενικῶς ἐν τῇ κινήσει τῆς ὕλης ἐκδηλουμένου συμβαίνοντος, καταλήγει εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὴν ὅλην αὐτοῦ ἀντίληψιν περὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς παραδοχὴν ἐσχάτων ἐνοτήτων (μονάδων), διὰ τῶν ὁποίων συγκροτεῖται ἡ συνειδήσις. Πρὸς τοὺς στοιχειώδεις ἐρεθισμοὺς τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἀνταποκρίνονται, ὅπως νομίζει, στοιχειώδεις καταστάσεις τῆς συνειδήσεως ἢ συναισθηματικοὶ τόνοι, ἐκ τῆς ὀλοκληρώσεως τῶν ὁποίων προκύπτει ἡ πνευματικὴ ζωή. Θεωρεῖ ἀναμφισβήτητον ὅτι παραδείγματος χάριν ἐκ τῶν παλμῶν τοῦ ἀέρος, οἷτινες προκαλοῦσι τὸ αἶσθημα τοῦ ἤχου, ἕκαστος ἐὰν κατώρθωνε νὰ ἐπιδράσῃ, θὰ ἐγένετο ἀντιληπτὸς ὡς θόρυβος, ὅτι δ' οἱ θόρυβοι κατὰ τὴν ἀπαιτουμένην ταχεῖαν ἀλληλοδιαδοχὴν «δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῶσιν εἰς χωριστὰς καταστάσεις συνειδήσεως ὡς τοιοῦτοι, «ἀλλ' ὅτι εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν προκύπτει συνεχῆς τις κατάστασις συνειδήσεως, ἡ ὁποία καὶ ὀνομάζεται εἰς ἤχος ἢ τόνος». Ὁ ἤχος οὗτος μεταβάλλει τὴν ποιότητα αὐτοῦ, γίνεται ὀξύτερος ἢ βαθύτερος, ἐφ' ὅσον ἡ ἀλληλοδιαδοχὴ τῶν ἡχητικῶν κυμάτων εἶναι ταχύτερα ἢ βραδυτέρα. Ἐπομένως ἐκ μονάδων συναισθήματος τοῦ αὐτοῦ εἴδους προέρχονται πολλὰ συναισθήματα, δυνάμενα νὰ διακριθῶσιν ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὸ ποῖόν, ὅσω αἱ μονάδες αὗται θὰ ἐνεφανίζοντο περισσότερον ἢ ὀλιγότερον ὀλοκληρωμένοι. Καὶ ἂν ἀκόμη πρὸς τούτοις ἤθελον παραχθῆ καὶ αἱ ἀναλογοῦσαι πρὸς τοὺς λεγομένους ἄνω τόνους σειραὶ ἀπηχῆσεων, τότε παρουσιάζεται ὡς νέον γνῶρισμα ἡ ποιότης ἐκείνη τοῦ ἤχου, τὴν ὁποίαν καλοῦμεν ἀπόχρωσιν αὐτοῦ ἢ χρωματισμόν». Καὶ οὕτω προκύπτει, ὥστε μέγα ποσὸν ποιοτικῆς διαφόρων εἰδῶν συνειδήσεως, ἅτινα ἐκάστοτε φαίνονται ὅτι εἶναι στοιχειώδους φύσεως, νὰ σχηματίζονται μῶλα ταῦτα ἐξ ἐνὸς καὶ μόνου ἀπλοῦ εἴδους συνειδήσεως, τὸ ὁποῖον μόνον καθ' ἑαυτὸ ἔχει συνδυασθῆ κατὰ τὸν μάλιστα διάφορον τρόπον». Ἐφ' ὅσον ὅμως θὰ ἡδύνατό τις κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ σχηματίσῃ τὸ αἶσθημα τοῦ ἤχου ἐκ μιᾶς κοινῆς ἐνότητος (μονάδος), τότε κατ' ἀνάγκην, λέγει ὁ Σπένσερ, θὰ ἡδύνατο καὶ νὰ καταλήγῃ λογικῶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αὐτὸ τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὰ αἰσθήματα τῶν ἄλλων αἰσθητηρίων καὶ μάλιστα ὅτι εἰς τὸ βάθος καὶ ὅλων αὐτῶν τῶν ἐν ὀξεῖᾳ ἀντιθέσει πρὸς ἀλλήλας διατελουσῶν τάξεων αἰσθημάτων,

ὑπάρχει μία κοινή ἐνότης. Τὴν ἐνότητα ταύτην δὲ ζητεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ εἰς τὴν ὑποκειμενικὴν ἐπίδρασιν, ἢ ὁποῖα φέρει εἰς τὴν συνειδήσιν νευρικόν τινα ἐρεθισμόν. Θεωρεῖ πιθανὸν μάλιστα «ὅτι κάτι τι παρομοίας διατάξεως ὅπως ἡ τοῦ νευρικοῦ ἐρεθισμοῦ, ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν ἐνότητα τῆς συνειδήσεως καὶ ὅτι ὅλαι αἱ διαφοραὶ εἰς τὰ ἡμέτερα. συναισθήματα μόνον ἐκ διαφόρων μορφῶν τῆς ὀλοκληρώσεως τῶν ἐσχάτων τούτων ἐνοτήτων (μονάδων) προέρχονται».

Ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λοιπὸν γινομένη συγκρότησις τοῦ πνεύματος ἐκ στοιχείων, θεωρεῖται παράγων καθορίζων τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ τιοῦτος παράγων προσδιορίζει τὴν διαδοχικὴν σειράν, καθ' ἣν ἀναπτύσσονται αἱ ἐπιδόσεις καὶ αἱ δυνάμεις αἱ πνευματικαὶ τοῦ παιδίου, καὶ τὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας ἀπαιτεῖ πᾶσα ἐπίδοσις κατὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς. Διὰ νὰ κατανοηθῇ ἡ διαδοχικὴ αὕτη σειρά συμφώνως πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Σπένσερ, εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ δεκτὸν τὸ ἀξίωμα, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ παρουσιασθῇ σύνθετος κατάστασις τῆς συνειδήσεως, χωρὶς νὰ προϋπάρξωσιν αἱ ἀποτελοῦσαι αὐτὴν ἀπλάϊ καταστάσεις τῆς συνειδήσεως. Κατὰ ταῦτα, τὰ ἀπλάϊ αἰσθήματα, τὰ παραγόμενα δι' ἐπίσεως, διὰ φωτὸς καὶ δι' ἤχου κλπ. εἶναι τὰ πρῶτιστα φαινόμενα τῆς πνευματικῆς λειτουργίας, ἅτινα κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ προϋπάρξωσι διὰ νὰ καταστήσῃ δυνατὴ ἡ ἀντίληψις συνθέτων φαινομένων. Καὶ ἡ ἀγωγή ἔχει σκοπὸν νὰ βοηθῇ τὸ παιδικὸν πνεῦμα κατὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν στοιχείων ἐκείνων καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὸ κατὰ τὴν ἐπακολουθοῦσαν ἐνέργειαν τῆς συνδέσεως καὶ συνθέσεως τῶν στοιχείων αὐτῶν. «Γνωρίζομεν»—λέγει ὁ Σπένσερ εἰς τὸ βιβλίον αὐτοῦ περὶ ἀγωγῆς (εἰς τὸ δεύτερον Κεφάλαιον)—«τὴν ὄρατὴν μορφήν διὰ τῶν διαφόρων εἰδῶν καὶ τρόπων τοῦ φωτὸς καὶ τὴν μορφήν τῆς ἀφῆς διὰ τῶν διαφόρων τρόπων τῆς ἀντισιᾶσεως. Καθ' ὅμοιον τρόπον οὐδεμία ἑναρθρὸς φωνὴ καθίσταται καταληπτὴ, χωρὶς νὰ γίνωσι προηγουμένως ἀντιληπτοὶ οἱ ἀποτελοῦντες μέρη αὐτῆς ἑναρθροὶ τόνοι φωνητικοί. Αὐτὸ δὲ τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην περίπτωσιν. Διὰ τοῦτο θὰ ἔπρεπεν, ἀκολουθοῦντες τὸν ἀναγκαῖον νόμον τῆς προόδου ἀπὸ τοῦ ἀπλοῦ πρὸς τὸ σύνθετον, νὰ προετοιμάζωμεν χάριν τοῦ παιδίου ἀρκετὸν ἀριθμὸν ἀντικειμένων παρι-

στώντων τούς διαφόρους βαθμούς και τὰ εἶδη τῆς ἀντιστάσεως, ὅμοιον ἀριθμὸν ἀντικειμένων, καθιστώντων καταληπτὰ τὸν διάφορον βαθμὸν ἰσχύος καὶ τὰς ιδιότητας τοῦ φωτός, καὶ παρόμοιον ἐκ τόνων ἀποτελούντων ἀντιθέσεις κατὰ τὴν ἔντασιν, τὸ ὕφος καὶ τὸν χρωματισμόν.» "Ὡστε πρέπει νὰ καταστήσωμεν τὸ παιδίον ἐνήμερον τῶν ἀπλῶν σειρῶν τῶν διαβαθμισμένων αἰσθημάτων, ἵνα μετὰ ταῦτα ἀπὸ τῆς «ἀσκήσεως τῶν αἰσθητηρίων» προχωρήσωμεν εἰς τὴν «ἐποπτικὴν καὶ κατ' αἴσθησιν διδασκαλίαν», εἰς τὴν γνῶσιν τῶν μορφῶν καὶ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐννοιῶν. Καθ' ὅμοιον δὲ τρόπον πρέπει καὶ ἡ ἠθικὴ ἀγωγή νὰ βασισθῇ εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ἐνεργειῶν καὶ πράξεων πρὸς τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν.

13. Ἡ ψυχικὴ αἰτιότης.

Ἡ ἀγωγή λοιπὸν καὶ ἐκπαίδευσις, ἡ βασιζομένη εἰς τὰς θεμελιώδεις ἀντιλήψεις τοῦ Λόκ, τοῦ "Ερμπαρτ ἢ τοῦ Σπένσερ, θεωρεῖ σπουδαιότατον αὐτῆς σκοπὸν, τὸ νὰ ἐμφυτεύσῃ εἰς τὸ παιδίον εἰ δυνατόν καὶ ἀπὸ τοῦ λίκνου ἀκόμη τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα αἰσθημάτων, διὰ νὰ ἐξελίσσηται οὕτω ἡ πνευματικὴ ζωὴ καὶ νὰ σχηματίζεται ὁ κύκλος τῶν ἰδεῶν, ἐξ οὗ προέρχεται ἡ ἠθικὴ καὶ ἐνάρετος πρᾶξις καὶ ἡ κατανόησις καὶ ἐκτίμησις παντὸς ὠραίου καὶ ἀγαθοῦ.

Ἐὰν πρόκηται νὰ κατανοηθῇ ἡ τριαύτη μὲν μορφή κατὰ τὰ οὐσιώδη αὐτῆς γνωρίσματα, τότε εἶναι ἀνάγκη νὰ χωρισθῇ τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τῶν ψυχικῶν στοιχείων, ἀπὸ τοῦ ζητήματος περὶ ἐπενεργείας καὶ ἐπιδράσεως τῶν στοιχείων τούτων κατὰ τὴν συγκρότησιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τοῦτο, διότι ἐκ τῶν δύο τούτων ζητημάτων τὸ πρῶτον οὔτε νὰ τεθῇ σοβαρῶς θὰ ἔπρεπε, καθ' ὅσον μόνον εἰς τὸ δεύτερον εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ ἀπάντησις καὶ οὕτω ἡ εἰκὼν τοῦ ὑπὸ ἔρευναν προβλήματος τῆς μορφώσεως.

Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ὁ "Ερμπαρτ παραδέχεται ἀπλᾶς ψυχικὰς οὐσίας πεπρικοισμένας διὰ τῆς τάσεως πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς αὐτοσυντηρησίας των, καὶ ὁ Σπένσερ ὑποθέτει μίαν, κατ' οὐσίαν μὴ δυναμένην νὰ κατανοηθῇ ἀρχικὴν δύναμιν, διὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἐκδήλωσιν τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως, ἀναγκαζόμεθα

νά ανατρέξωμεν εἰς μίαν ἀρχὴν καὶ ἀφετηρίαν, τὴν ὁποίαν πράγματι οὐδόλως εἴμεθα εἰς θέσιν νά κατανοήσωμεν. Τοῦτο δὲ δικαιολογεῖ κυρίως, ὅ,τι ἤδη ὁ Χιούμ εἰς τὸ βιβλίον του «Διατριβὴ περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως» σαφῶς καὶ ἐμπεριστατωμένως ἐξάγει, ὅταν ἀναφέρῃ τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως ἢ τὰς «προσλήψεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος» εἰς στοιχειώδεις ἐντυπώσεις διὰ τῶν αἰσθητηρίων καὶ κατόπιν προσθέτει: ¹ «Προκειμένου περὶ τῶν ἐντυπώσεων, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἐκ τῶν αἰσθητηρίων, κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, εἶναι ἀδύνατον νά κατανοηθῇ ἡ τελευταία αὐτῶν αἰτία καὶ πηγὴ διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦς· πάντοτε θὰ εἶναι ἀδύνατον νά ἀποφανθῇ τις μετὰ βεβαιότητος καὶ ἀκριβείας, ἂν σχηματίζονται ἀμέσως δι' ἐπιδράσεως τῶν ἀντικειμένων ἢ διὰ τῆς δημιουργικῆς τοῦ πνεύματος δυνάμεως, ἢ ἂν τέλος ἔχωσι τὴν προέλευσίν των εἰς τὸν δημιουργὸν τῆς ἰδίας ἡμῶν ὑπάρξεως». Ἀναγνωρίζει ἐπίσης ὁ Χιούμ ὅτι τὸ ὅλον ζήτημα περὶ προελεύσεως τῶν ψυχικῶν στοιχείων εἶναι ἄνευ μεγάλης σπουδαιότητος καὶ προσθέτει: «Δυνάμεθα νά ἐξαγάγωμεν συμπεράσματα ἐκ τῆς συνοχῆς καὶ ἀλληλουχίας τῶν προσλήψεων ἡμῶν (Perception), καὶ ἂν ἀκόμη ὑποτεθῇ ὅτι αἱ προσλήψεις αὗται εἶναι ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς ἢ ὅτι παριστῶσιν ἀκριβῶς τὴν φύσιν, ἢ εἶναι ἀπλῶς ἀπάται τῶν αἰσθητηρίων». Εἴμεθα ὅμως ἠναγκασμένοι τὸ ζήτημα ἐκεῖνο ἀκριβῶς ὡς παράλογον νά χαρακτηρίσωμεν, καθ' ὃ ἀναλογιζόμεθα, ὅτι ἐκ τῶν ψυχικῶν στοιχείων, ἐὰν ἤθελεν ὑποτεθῇ ὅτι ὑπάρχουσι τοιαῦτα, παράγεται κατ' ἀνάγκην τὸ συνολικὸν περιεχόμενον τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἐπειδὴ δηλαδὴ εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦτο ἀνήκει καὶ ἡ δῆθεν γνῶσις περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν στοιχείων, θὰ ἔπρεπεν ἡ ψυχὴ ἢ ἡ ἐκ τοῦ ἀφανοῦς ἐπιδρῶσα δύναμις, ἐφ' ὅσον θὰ ἦτο ἀνάγκη νά γίνῃ κατανοητὴ καὶ νά καθορισθῇ ἐν τῇ σκέψει, ἐκ τῶν αὐτῶν στοιχείων νά σχηματισθῇ ἢ νά προέλθῃ, τὰ ὁποῖα πάλιν ὡς ἐνέργεια τῆς ψυχῆς ἢ τῆς ἀρχικῆς ἀορίστου δυνάμεως πρέπει νά νοηθῶσιν.

Ἐὰν ὑπάρχωσι ψυχικὰ στοιχεῖα καθόλου, πρέπει νά θεωρῶνται ὡς μὴ παραγόμενα, ὡς ἀρχικαὶ ἀφετηρία. Τότε ὅμως πρέπει πράγ-

1. Πρβλ. Ντάβιντ Χιούμ, Διατριβὴ περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Περὶ τῆς διανοήσεως, Μέρος III κεφ. 5.

ματι ἐξ αὐτῶν νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ παράγῃται καὶ νὰ ἐρμηνεύηται ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἄλλ' ἡ παραδοχὴ ψυχικῶν στοιχείων εἶναι φανερόν πλέον ὅτι προέρχεται ἐκ μιμήσεως τῆς ἐπιτυχοῦς μεθόδου κατὰ τὴν νεωτέραν ἔρευναν τῆς φύσεως, καθ' ἣν τὰ σώματα διαιροῦνται μέχρι τῶν τελευταίων ἀμεταβλήτων μερῶν ἢ ἀτόμων, τὰ ὅπῃα καθ' ἑαυτὰ λαμβανόμενα ὑπ' ὄψιν ἐμμένουσιν εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἡρεμίας ἢ τῆς ὁμοιόμορφου καὶ εὐθυγράμμου κινήσεως, διὰ τῶν χωρικῶν ὅμως αὐτῶν σχέσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων φέρονται εἰς ἀλλαγὰς τῆς καταστάσεώς των, ὁπόθεν προέρχονται τὰ διάφορα συμβαίνοντα εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν σωμάτων. Τὰ φαινόμενα τῆς πνευματικῆς ζωῆς μόλα ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῶσι κατ' ἀναλογίαν τοιαύτην εἰς τὴν ἀπλῆν συνύπαρξιν καὶ ἀλληλουχίαν ψυχικῶν στοιχείων.

Τοῦτο διδάσκει ἡ ἀπλῆ καὶ σαφὴς παράστασις, τὴν ὁποίαν ὁ Χιούμ ἤδη παρέχει περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ζητήματος, τὸ ὁποῖον μᾶς ἀπασχολεῖ. Οὗτος, ἐνῶ καθ' ὅμοιον τρόπον ὅπως καὶ ὁ Λόκ πρὸ αὐτοῦ, διακρίνει ἐντυπώσεις ἐκ τῶν αἰσθημάτων ἀπὸ ἐντυπώσεις ἐκ τῆς αὐτοσυναισθησίας καὶ ἀντιπαραθέτει εἰς τὰς ἐντυπώσεις τὰς ἐξ αὐτῶν προερχόμενας παραστάσεις¹, λέγει : «Μία ἐντύπωσις ἐπιδρᾷ κατὰ πρῶτον ἐπὶ τοῦ αἰσθητηρίου καὶ προκαλεῖ τὸ αἶσθημα θερμότητος ἢ ψύχους, πείνης ἢ δίψης, εὐαρεσκείας ἢ δυσαρεσκείας, τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ εἶδος τέλος. Ἐκ τῆς ἐντυπώσεως ταύτης παράγει τὸ πνεῦμα μίαν εἰκόνα, ἡ ὁποία παραμένει καὶ μετὰ τὴν παῦσιν τοῦ ἐρεθισμοῦ· τὴν εἰκόνα ταύτην ὀνομάζομεν παράστασιν ἢ ιδέαν. Ἡ παράστασις ὅμως τῆς εὐαρεσκείας ἢ δυσαρεσκείας προκαλεῖ κατόπιν, ἐὰν ἤθελεν ἐκ νέου ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ψυχὴν, νέας ἐντυπώσεις ἢ νέους ἐρεθισμοὺς — τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς ἀποφυγῆς, τῆς ἐλπίδος καὶ τοῦ φόβου. — Αἱ ἐντυπώσεις ἢ οἱ νέοι οὗτοι ἐρεθισμοὶ δύνανται νὰ ὀνομασθῶσιν ἐρεθισμοὶ ἐκ τῆς αὐτοσυναισθήσεως, διότι κατὰ ταύτην ἔρχονται κυρίως εἰς φῶς. Οὗτοι μετασχηματίζονται πάλιν ὑπὸ τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας καὶ ἀποβαίνουσιν οὕτω παραστάσεις, αἵτινες

1. Πρὸβλ. ὡς ἄνωτ. Μέρος I κεφάλ. 2.

ἐξ ἑαυτῶν ἴσως προκαλοῦσι πάλιν ἄλλους ἐρεθισμούς, ἐντυπώσεις καὶ παραστάσεις. Οἱ ἐρεθισμοὶ καὶ αἱ ἐντυπώσεις ἐκ τῆς αὐτοσυναισθήσεως προηγούνται κατὰ ταῦτα τῶν ἀναλογουσῶν πρὸς ταύτας παραστάσεων, ἐνῶ ἀκολουθοῦσι καὶ διαδέχονται τὰς παραστάσεις ἐκ τῶν αἰσθημάτων καὶ εἰς ταύτας ἔχουσι τὴν αἰτίαν αὐτῶν καὶ τὴν ἀρχήν».

Ἐκ τῶν ἀρχικῶν ἐρεθισμῶν σχηματίζονται λοιπὸν κατ' ἀρχὰς παραστάσεις καὶ ἐκ τούτων ἐρεθισμοὶ καὶ ἐντυπώσεις πάλιν ὅλως διάφοροι μετὰ τῶν σχετικῶν παραστάσεων. Καὶ ἡ λειτουργία αὕτη, διὰ τῆς ὁποίας ὅλως νέον τι καὶ ἰδιότροπον ἐκ τοῦ ἐκάστοτε ὑπάρχοντος ἔρχεται εἰς φῶς, λαμβάνει χώραν πάντοτε καὶ ἐπαναλαμβάνεται, μέχρις ὅτου σχηματισθῇ ὅλος ἐκεῖνος ὁ πλοῦτος τῶν διαφόρων καὶ ἀσυγκρίτων πρὸς ἄλληλα εἰδῶν τῶν περιεχομένων τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Ἐνῶ ὁ Χιούμ (Hume) ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ παραστήσῃ τὸν σχηματισμὸν τῆς συνειδήσεως ἐκ τῶν στοιχείων αὐτῆς οὕτως, ὅπως φαίνεται εἰς αὐτὸν ὅτι λαμβάνει χώραν, ὡς γενικῶς δεδομένον τι, προδίδει βαθυτέραν ἀπὸ τὸν Ἑρμπαρτ καὶ ἀπὸ τὸν Σπένσερ ἀντίληψιν τῆς ἰδιοτροπίας τῶν γεγονότων τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τοῦτο, διότι ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις κατ' οὐσίαν παραγνωρίζεται, ἐὰν ἤθελε θεωρηθῆ ἰσχυρόν, ὅτι ἡμπορεῖ νὰ ἀναλύηται εἰς μηχανισμόν τινα τῶν παραστάσεων ἢ εἰς διάφορον καταμερισμὸν ὕλης καὶ κινήσεως ἐν τῷ νευρικῷ συστήματι, τὸ ὁποῖον θεωρεῖται βάσις.

Ἡ παραδοχὴ ψυχικῶν στοιχείων ἀπαιτεῖ μᾶλλον τὴν ἀναγνώρισιν ἰδιοτρόπου τινὸς ψυχικῆς αἰτιότητος. Ἄλλως κατ' οὐδένα τρόπον εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ κατανοητόν, πῶς ἐκ τῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἀναπτύσσονται εἰς δυνάμεις διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλας ἀντιστάσεως ἢ συνδέσεως καὶ συγχωνεύσεως, προέρχονται ὅλαι αἱ ποικίλαι ἐκεῖναι ὁρμαί, ἐπιθυμίαι καὶ βουλήσεις, ἢ πῶς ὁ κατ' οὐσίαν πάντοτε ὁμοίτροπος διαφορικὸς καταμερισμὸς ὕλης καὶ κινήσεως τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἀποτελεῖ ἀφετηρίαν τῶν διαφόρων φαινομένων ἐν τῇ συνειδήσει.

* Εἶναι χαρακτηριστικὸν πράγματι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Wundt¹

1. Πρβλ. W. Wundt, Grundzüge der physiologischen Psychologie 5 Aufl., Bd. III Prinzipien der psychischen Kausalität, σελ. 778.

(Βούντ). διὰ τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν, «ὅτι τὸ ἐξ οἰουδήποτε ἀριθμοῦ στοιχείων παραγόμενον προῖον εἶναι περισσώτερόν τι ἀπὸ τὸ ἀπλοῦν ἄθροισμα τῶν ἀποτελεσάντων αὐτὸ στοιχείων, καὶ εἶναι πλέον τι παρὰ ἀπλῶς ὁμοιόμορφον πρὸς ταῦτα τὰ στοιχεῖα ὄχι δὲ μόνον κατὰ τὴν σύστασιν αὐτοῦ κἄπως ποιοτικῶς ἢ ποσοτικῶς παραλλάσσον, ἀλλ' εἶναι ὅλως νέον τι κατὰ τὰς κυρίας αὐτοῦ ιδιότητας ἀσύγκριτον πρὸς τοὺς παράγοντας, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὸν σχηματισμὸν του». Τούτου ἕνεκα ὁ Βούντ ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν «δημιουργικῶν συντελεστῶν». Ἐπιμένει δηλαδή εἰς τοῦτο, «ὅτι ὑπάρχουσι μοναδικά, ἐμπειρικῶς ἀποδεικνυόμενα στοιχεῖα ἢ συνδέσεις, ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται ἐκεῖνοι (οἱ συντελεσταὶ) κατ' ἀναλόγους σταθεροὺς νόμους, ὅπως συνιστῶσιν αἱ μόνάδες μιᾶς μηχανικῆς κινήσεως τὸ σύνολον ἢ ἀποτέλεσμα τῆς κινήσεως», συγχρόνως ὅμως τονίζει, ὅτι τὸ παραγόμενον ἀποτέλεσμα ἐνταῦθα δὲν εἶναι ὅπως κατὰ σχηματιζομένην κίνησιν, τοῦ αὐτοῦ εἶδους καὶ τῆς αὐτῆς ἀξίας ὅπως καὶ τὰ συνιστῶντα αὐτὸ μέρη, ἀλλ' ὅτι πράγματι εἶναι νέον τι, ἐν τοῖς στοιχείοις παρεσκευασμένον, ἀλλὰ μὴ ἐσχηματισμένον προῖον, καὶ ὅτι ἡ ἀξία καὶ σημασία αὐτοῦ πράγματι εἶναι νέα, εἰς ἀνωτέραν ἀνήκουσα βαθμίδα». Εἰς πᾶσαν ψυχικὴν σύνδεσιν διαβλέπει ὁ Βούντ τοιαύτην τινὰ «δημιουργικὴν σύνθεσιν». «Μία συνήχησις εἶναι τι περισσώτερον ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν μερικῶν τόνων. Ἐνῶ δηλαδή οὔτοι συγχωνεύονται εἰς μίαν Ἐνότητα, ὁ βασικὸς τόνος ἀποκτᾶ, διὰ τῶν λόγῳ τῆς ἐλαχίστης ἐντάσεώς των ὡς αὐτοτελῆ στοιχεῖα κατὰ κανόνα μὴ ἀσκούντων ἐπίδρασιν τινὰ ὑψηλοτέρων τόνων, χρωματισμὸν τινὰ, ὁ ὁποῖος καθιστᾶ αὐτὸν πολὺ πλουσιώτερον σύστημα τονικόν, παρ' ὅ,τι εἰς ἀπλοῦς τόνος εἶναι». Ἐντεῦθεν προέρχεται «ἐπὶ τῆ βάσει τῶν ἀπλῶν μόνον καθ' ὕψος καὶ βάθος διαβαθμιζομένων τόνων ὁ ἀπέραντος καὶ πολυποίκιλος κόσμος τοῦ ἡχητικοῦ ἢ μουσικοῦ χρωματισμοῦ». «Καθ' ὅμοιον τρόπον εἶναι πᾶσα παράστασις χώρου προῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ὠρισμένα στοιχεῖα πάλιν ἔχουσιν ἀπωλέσει τὴν ἰδίαν αὐτῶν ὑπόστασιν, διὰ νὰ προσδώσωσιν εἰς αὐτὸ ὅλως νέαν ιδιότητα, τὴν κατὰ χῶρον διάταξιν τῶν αἰσθημάτων. Κατὰ τὴν ὄρασιν δι' ἀμφοτέρων τῶν ὀφθαλμῶν ἐξαφανίζονται τὰ χωριστὰ εἶδωλα τῶν ὀργάνων τῆς ὄρασεως, διὰ νὰ ἀποτελεσθῇ ἐν τῇ γενικῇ

καὶ κοινῇ εἰκόνι ἢ ἄμεσος παράστασις τοῦ βάθους καὶ τῶν διαστάσεων τῶν σωμάτων. «Συγγενῆ, καὶ συγχρόνως ὁμῶς ιδιότροπα φαινόμενα παρουσιάζονται κατὰ τὸν σχηματισμὸν συνθέτων συναισθημάτων». Τὸ συναίσθημα ἐκ μιᾶς ἁρμονίας ὑπερβαίνει τὴν ἀσκουμένην ἐπίδρασιν παρὰ τῶν μερικῶν συναισθημάτων τόνου ἢ ἤχου, τῶν μετεχόντων εἰς τὸν σχηματισμὸν του, ἐνῶ συγχρόνως ἀπορροφᾷ ταῦτα μερικῶς κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἐπίδρασιν. Μία παραφωνία καὶ ἡ ἀκολουθοῦσα ταύτην λύσις εἰς συμφωνίαν ἐμπεριέχει συναισθηματικὸν τόνον καὶ ἀξίαν πολὺ ἀνωτέραν ἀπὸ τὰ παράγοντα αὐτὴν μέρη. Ἡ ἐξ ἑνὸς μόνον ρυθμικοῦ κτύπου ἐντύπωσις εἶναι μηδὲν ἀπέναντι τοῦ συνολικοῦ ρυθμοῦ, καὶ οὗτος πάλιν ὑποχωρεῖ κατὰ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν παράγει ὁ συνδυασμὸς ἁρμονίας καὶ ρυθμοῦ. Κατὰ τὰ πάθη καὶ τὰς ὁρμάς, ἐν μερικόν, μετέχον εἰς τὸν σχηματισμὸν τούτων συναίσθημα, ἀπορροφᾷται ἀπὸ τὸ σύνολον τοῦ πάθους ἢ τῆς ὁρμῆς ταύτης, καὶ τὰ πάθη καὶ τὰ συναισθήματα, ἅτινα σχηματίζουσι μίαν ἐκδήλωσιν βουλήσεως, συγκροτοῦσιν διὰ ταύτης πάλιν νέον ὅλως φαινόμενον βαθέως ἐφ' ὅλου τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐπιδρῶν. Ἐντὸς τῶν λειτουργιῶν τῆς βουλήσεως τέλος ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ἐλατηρίων φέρει εἰς φῶς πάντοτε συνθετωτέρους τύπους τῆς βουλήσεως, οἵτινες πάλιν ὡς ιδιότροπα ψυχικὰ προϊόντα ἐμφανίζονται πρὸ τῶν μερικῶν στοιχείων τῶν ὁρμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουσι συντεθῆναι».

Εἶναι λοιπὸν κατὰ ταῦτα ἀδύνατον, νὰ ἀναχθῶσι τὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου εἰς συνύπαρξιν τινα καὶ ἄθροισμα στοιχείων, ἕκαστον ἐκ τῶν ὁποίων, καθ' ἑαυτὸ λαμβανόμενον, μένει ἀμετάβλητον εἰς τὴν κατάστασιν αὐτοῦ καὶ ἀπλῶς, μόνον διὰ τῆς ἐπιδράσεως ἄλλων στοιχείων ἀναγκάζεται νὰ ἀλλάξῃ κατάστασιν. Ἄλλ' ἀκριβῶς τὸ δυνατὸν τοιαύτης τινὸς σχέσεως ὑπῆρξεν ἡ ἀφετηρία πρὸς παραδοχὴν, ὅτι τὰ ἐν χώρῳ σώματα εἶναι κράματα μικροτάτων μερῶν μάζης, καὶ ὅτι πᾶσα μεταβολὴ τῆς καταστάσεως τῶν σωμάτων προέρχεται ἐκ μεταβολῆς τινος ἐν τῇ καταστάσει τῶν μικροτάτων μερῶν τῆς μάζης, ἐνῶ συγχρόνως ἕκαστον τοιοῦτον μέρος καὶ κατὰ τὴν μεταβεβλημένην αὐτοῦ κατάστασιν παραμένει ὅ,τι εἶναι, καὶ εἰς ἀλλαγὴν τῆς καταστάσεώς του μόνον διὰ τῆς χωρικῆς συνυπάρξεως πρὸς ἄλλα μερίδια ἐξαναγκάζεται.

Καὶ εἶναι ἀναγκασμένος τις νὰ παραδεχθῆ, ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρξεν ἡ ἐλπίς, καθ' ὅμοιον τρόπον ὅπως διὰ τὰ ἐν τῇ φύσει συμβαίνοντα καὶ διὰ τὸν ψυχικὸν βίον, νὰ εὑρεθῆ ἑρμηνεῖα τις δι' ἀναφορᾶς εἰς στοιχεῖα.

Ἐὰν ἐπραγματοποιεῖτο ἡ ἐλπίς αὕτη, τότε δὲν θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ περιορίζηται τις εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρίζῃ ἐμπειρικῶς μόνον ἀποδεικνυόμενα στοιχεῖα ὡς ἐνεργοὺς παράγοντας τῶν ψυχικῶν συμβάντων. Θὰ ἠδύνατο μετὰ τοῦ Σπένσερ νὰ ὑποθέτῃ τελευταίας ἐνότητος, εἰς οὐδεμίαν ἐμπειρίαν διδομένας, χάριν τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ πνεύματος, ἢ μετὰ τοῦ Ἐρμπαρτ ἀπὸ τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως νὰ ὑπερπηδᾷ εἰς τὰς προκαλούσας τὰ φαινόμενα ταῦτα οὐσιώδεις δυνάμεις—ἀπὸ τῆς παραστάσεως δηλονότι εἰς τὴν τάσιν πρὸς τὸ παριστάνειν—θὰ ἠδύνατο ἐπὶ πλεόν τὰ στοιχεῖα τοῦ ψυχικοῦ βίου νὰ ἀναζητῆ ὅχι μόνον εἰς τὰ ἀπλᾶ αἰσθήματα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ στοιχειώδη συναισθήματα ἢ βουλευτικὰς κινήσεις, χωρὶς διὰ τούτου νὰ ἐπέλθῃ οὐσιώδης τις μεταβολὴ εἰς τὴν ἀντίληψιν περὶ ψυχικοῦ βίου, παρ' ὅλας τὰς ἐπὶ μέρος διαφορὰς. Καὶ ἀπὸ τὴν φυσιοδίφην ἄλλως τε οὐδεὶς ἀπαιτεῖ τὴν ἐμπειρικὴν ἀπόδειξιν τῶν μορίων καὶ ἀτόμων· μάλιστα ἐπιτρέπεται εἰς τοῦτον ἡ παραδοχὴ καὶ ἀναγνώρισις μυστηριωδῶν μαζῶν καὶ διαφευγουσῶν τὴν παρατήρησιν κινήσεων, καὶ μένει εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ νὰ ἀντικαθιστᾷ τὴν μηχανικὴν, τὴν εἰς τὴν κίνησιν τῶν μορίων τῆς μάζης βασιζομένην μέθοδον παρατηρήσεως, διὰ τῆς ἠλεκτροδυναμικῆς, τῆς ἀπὸ στοιχειωδῶν ἠλεκτρικῶν καὶ μαγνητικῶν καταστάσεων καὶ ἀλλαγῶν καταστάσεων ἀναχωρούσης.

Ἐὰν δὲ καὶ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δὲν παρουσιάζωσιν ἀπλῆν τινα σύστασιν στοιχείων καὶ λόγῳ τούτου δι' ἀναφορᾶς εἰς στοιχεῖα οὐδόλως ἐρμηνεύονται, τότε θὰ ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην ἡ δημιουργικὴ σύνθεσις τῶν στοιχείων καὶ τῶν συνδέσεων αὐτῶν νὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς ἡ βασικὴ μορφή τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἐφ' ὅσον πράγματι λαμβάνει χώραν.

Ἐπάρχει λοιπὸν πράγματι τοιαύτη τις σύνθεσις; Προέρχεται ὁ ἦχος ἐκ τῶν μερικῶν τόνων, οἱ ὅποιοι καθ' ἑαυτοὺς οὐδένα ἡχητικὸν γνῶρισμα ἰδιαιτέρον (χαρακτῆρα) ἔχουσι; Συνίσταται ἡ ἀντίληψις τοῦ χώρου ἐκ τῆς συγχωνεύσεως ὠρισμένων καθ' ἑαυτὰ

ανεξαρτήτως χώρου αντιληπτά γενόμενα αίσθηματα (τ. ἔ. ποιοτικῶς ἡμβλυθέντα, ἐκ τοῦ τόπου ἐρεθισμοῦ ἐξαρτώμενα αίσθηματα τοῦ γυρεοειδοῦς χιτῶνος, καὶ μεγαλειτέρας ἐντάσεως, διὰ τῆς κινήσεως καὶ θέσεως τοῦ ὀφθαλμοῦ καθοριζόμενα ἐντονώτερα αίσθηματα, ὅπως ὑποθέτει αὐτὰ ὁ Βούντ χάριν τῆς θεωρίας αὐτοῦ περὶ παραστάσεων τοῦ χώρου διὰ τῆς ὀράσεως); Σχηματίζεται τὸ πάθος καὶ ἡ ὁρμὴ ἐξ ἀπλῶν συναισθημάτων καὶ ἐκ συναισθημάτων καὶ παθῶν ἢ ὁρμῶν καὶ τάσεων ἢ ἐκπληροῦσα ταῦτα πάντα βουλευτικὴ ἐνέργεια;

Ὅστις δὲν θεωρεῖ τὴν παραδοχὴν ψυχικῶν στοιχείων καὶ τὴν συγχώνευσιν αὐτῶν ὡς ἀληθῆ καὶ αὐτονόητον εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, εἶναι διατεθειμένος νὰ ἀποκριθῆ διὰ τοῦ ὄχι εἰς ὅλας ταύτας τὰς ἐρωτήσεις. Τοῦτο, διότι καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ἀπλούστατος τόνος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον λείπουν ὅλοι οἱ φυσικῶς δυναμένοι νὰ ἀποδειχθῶσιν ἀνώτεροι τόνοι, ἤδη ἔχει μῶλα ταῦτα χαρακτηριστικὴν τινὰ ἀπήχησιν, δυναμένην μὲν νὰ σχετίζεται πρὸς τὴν ἔλειψιν τῶν ἀνωτέρων ἐκείνων τόνων, καθιστῶσαν ὅμως δυνατὴν τὴν σύγκρισιν τοῦ ἀπλοῦ τόνου, ἐξ οὗ ἀφηρέθη δῆθεν ὁ ἰδιαίτερος ἡχητικὸς χαρακτήρ, πρὸς πάντα ἄλλον ἔχοντα τοιοῦτον ἡχητικὸν χαρακτήρα τόνον. Ἐὰν ἐπὶ πλέον ἤθελε γίνεαι παραδεκτὸν ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχωνται αἱ παραστάσεις τοῦ χώρου ἐκ καθ' ἑαυτῶν ἀσχέτως πρὸς τὸν χῶρον, ἀντιληπτῶν γενομένων αἰσθημάτων, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι δυνατὴ κατάστασις τις τῆς συνειδήσεως, καθ' ἣν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ καταστῆ ἀντιληπτὴ πραγματικότης τις ἀνευ χώρου. Τειαύτη τις ὅμως κατάστασις εἶναι πράγματι ἀπίθανος, ἐφ' ὅσον ἕκαστον αἶσθημα προϋποθέτει ἀλληλουχίαν καὶ συνύπαρξιν εὐκόλως διακρινομένων ἀπ' ἀλλήλων ποιότητων, ἐν τῇ συνοχῇ τοῦ διακρινομένου τῶν ὁποίων ἡ χωρικὴ ἀντίληψις ἤδη ἔχει δοθῆ¹. Διὰ τοῦτο πᾶν αἶσθημα σχετίζεται πρὸς ἓν αἶσθη-

1. Εἰς τὴν «Μυθοπλασίαν καὶ Γνώσιν (Mythenbildung und Erkenntnis) ἀπέδειξα, ὅτι ἡ πραγματικότης κατὰ τὴν ἀντιληπτὴν γινομένην αὐτῆς μορφήν συνίσταται εἰς τὴν συνύπαρξιν διακρινομένων ἀπ' ἀλλήλων μερῶν καὶ φέρει τὸν τύπον συνεχοῦς τινος ὅλου δυναμένου νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἐπιφανειακὸν ἢ δύο διαστάσεων, καὶ ὅτι ἐπὶ πλέον ἡ πραγματικότης ἐν γένει ἀναπτύσσεται εἰς ἀνεξάνλητον πλῆθος μορφῶν ὑπάρξεως, δυναμένων νὰ γίνωσιν ἀντιληπτὰ ὡς διαδοχικῶς καὶ συγχρόνως πρὸς ἀλλήλας ὑπάρχουσαι.

τὸν γενόμενον χωρικὸν σῶμα καὶ αὐτὴ δ' ἀκόμῃ ἢ ἀντίληψις τῶν συναισθηματικῶν καταστάσεων δὲν καθίσταται δυνατὴ ἄνευ συσχετίσεως πρὸς τὸ ἴδιον ἡμῶν σῶμα. Τόσον ὀλιγώτερον εἶναι καὶ κατάστασις τις τῆς συνειδήσεως νοητὴ, ἢ ὁποία νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ τόσον ὡς πάθος ὅσον καὶ ὡς λειτουργία βουλήσεως, καὶ δὴ κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ μὴ ἐμφανίζεται ὡς σύνθεσις στοιχειωδῶν, καθ' ἑαυτὰς ἄνευ γνωρισμάτων πάθους καὶ βουλήσεως συναισθηματικῶν καταστάσεων.

Μᾶλλον φαίνεται ὅτι οὐδεμία γενικῶς κατάστασις τῆς συνειδήσεως εἶναι δυνατὸν νὰ λάβῃ χώραν χωρὶς καὶ κατὰ τὴν μᾶλλον πρωτόγονον αὐτῆς μορφήν νὰ ἐκδηλῶται τόσον ὡς κατάστασις τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ διανοεῖσθαι ὅσον καὶ τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ βούλεσθαι, οὕτως ὥστε νὰ δύναται μὲν τις νὰ διακρίνῃ ἀνεπτυγμένας καὶ μὴ, πενιχρὰς καὶ πλουσίας καταστάσεις τῆς συνειδήσεως, νὰ ἀναγνωρίζῃ ὅμως καὶ νὰ ἀποδίδῃ ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὴν συνείδησιν τὰ οὐσιώδη ἀπλῶς μόνον διακρινόμενα, πράγματι δὲ ἀδιαίρετα καὶ ἀχώριστα ἀπ' ἀλλήλων φαινόμενα τοῦ διανοεῖσθαι καὶ αἰσθάνεσθαι, τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ βούλεσθαι, ἅτινα ἀποτελοῦσιν ἀδιάλυτον καὶ ἀδιαίρετον ἐνότητα.

14. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξελίξεως.

Εἰς τὴν θέσιν τῆς ψυχικῆς αἰτιότητος, εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς ὁποίας ἔφερον ἢ παρὰ τοῦ Λόκ (Locke) παρασκευασθεῖσα, καὶ εἰς τὴν μηχανικὴν φυσικὴν θεωρίαν βασισθεῖσα ἀντίληψις περιττῆς οὐσίας καὶ συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, παρουσιάζεται λοιπὸν ἀνάγκη νὰ προϋποτεθῇ ἐξελίξις τις, ἢ ὁποία ἀναχωρεῖ ἀπὸ πρωτόγονων, εἰς ἀρχικὴν ἐνότητα καὶ τελειότητα συνισσαμένην, ὅχι ἐκ στοιχείων τὸ πρῶτον διὰ δημιουργικῆς τινος συνθέσεως ὡς νέον τι σχηματιζομένων καταστάσεων, καὶ ἢ ὁποία κατὰ τὴν πο-

Τούτου ἕνεκα εἰς τὴν οὐσίαν τῆς πραγματικότητος ἀνήκει, νὰ καθίσταται ἀντιληπτὴ τόσον ὑπὸ τὸν τύπον τῶν τριῶν χωρικῶν διαστάσεων, ὅσον καὶ ὑπὸ τὸν τύπον τοῦ χρόνου (ἴδε σελ. 172 κ.έ.). Ἐκ τῆς ἐκεῖ (σελ. 185 κ.έ.) γενομένης παραγωγῆς τοῦ χωρικοῦ σώματος καὶ τοῦ χώρου τῶν τριῶν διαστάσεων προκύπτει ἡ γνώσις, ὅτι ὅχι εἰς τὰ αἰσθήματα, ἀλλ' εἰς τὴν πολλαπλότητα τῶν δι' αἰσθηματικῶν ποιότητων χαρακτηριζομένων μερῶν ἔγκειται, τὸ νὰ συνίσταται ἡ πραγματικότης ἐκ χωρικῶν σχέσεων διὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν (σελ. 203).

ρείαν αὐτῆς φέρει εἰς ὠριμότητα καὶ τελειότητα μόνον ὅ,τι δυναμικῶς καὶ κατὰ πυρῆνα εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχει.

Τοιαύτην τινὰ ἐξέλιξιν προϋποθέτει, παραδείγματος χάριν, ὁ Φίχτε (Fichte). "Ὅ,τι ὀνομάζει θεμελιώδη ὄρμην τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι τι τὸ ἐκ στοιχείων παραγόμενον. Μᾶλλον θέλει νὰ παραστήσῃ τοῦτο τὴν πνευματικὴν ζωὴν ἐν τῇ ἀρχικῇ αὐτῆς μορφῇ. Ἀποτελεῖ τοῦτο τὸν πυρῆνα, ὁ ὁποῖος ἤδη ἐγκλείει εἰς ἑαυτὸν ὅλας τὰς ἐκτυλισσομένας φάσεις τοῦ ἐξελισσομένου πνεύματος εἰς ἀδιαιρέτον συναρμολογικὴν σειρὰν. Τούτου ἕνεκα ἡ ἐξέλιξις δὲν εἶναι, οὔτε ἐκ τοῦ μηδενός τι προερχόμενον, οὔτε ἐπίδρασις τις ἐξωτερικῶν αἰτίων, ἀλλὰ μόνον ἀνάπτυξις ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ὑπὸ συνεπτυγμένην ἤδη κατάστασιν ὑφίσταται. Καὶ τὸ ἀναπτυσσόμενον ἀφ' ἑαυτοῦ πνεῦμα κατέχει ἤδη εἰς ἐκάστην βαθμίδα ἐξελίξεως πάσας τὰς φάσεις, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουσιν εἰς αὐτό. Δὲν εἶναι ποσόν τι ἢ μέγεθος ἀποτελούμενον ἐκ μερῶν, ἀλλ' ἐνότης τις καθ' ἑαυτὴν καὶ ἀδιαιρέτος.

Διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως ὅμως τῆς ἐνότητος καὶ προτεραιότητος τοῦ πνεύματος δὲν κατορθοῦται καὶ ἡ κατανόησις καὶ ἐρμηνεῖα τῆς ἐξελίξεως αὐτοῦ τῆς συντελουμένης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐξωτερικῶν παραγόντων καὶ περιστάσεων. Τούτου δ' ἕνεκα ὁ Ἑρμπαρν (Herbart), ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τρόπου τοῦ διανοεῖσθαι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διαφωτίσεως, ἠδυνήθη, ἐναντίον τῶν θεωριῶν τοῦ Φίχτε, νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν θεωρίαν περὶ προελεύσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐκ στοιχείων, ἅτινα παράγονται δῆθεν δι' ἐπιδράσεων ἐκ τῶν ἔξω. Εἶναι πεπεισμένος, ὅτι οὐδεμία ἀμφιβολία χωρεῖ ὡς πρὸς τὴν σύστασιν τοῦ πνεύματος ἐκ στοιχείων, καὶ ὅτι διὰ τῆς συνδέσεως καὶ ἀφομοιώσεως, ἢ διὰ τοῦ χωρισμοῦ καὶ τῆς ἀντιθέσεως τῶν στοιχείων εἶναι δυνατόν νὰ διασαφηνισθῶσι καὶ νὰ κατανοηθῶσι πλήρως τὰ πάντα, ὅσα δηλαδὴ ὄνειροπολῶν τις ἰδεαλισμὸς νομίζει, ὅτι πρέπει νὰ θεωρῆ ὡς αὐτόματον ἀνάπτυξιν πυρῆνος τινὸς μὴ ἐξελιχθέντος. Μετὰ τῆς τοιαύτης πεποιθήσεως λέγει λοιπὸν : ¹ «Τὸν Ἰδεαλισμὸν διακρίνει ἡ παραγνώρισις τοῦ ψυχολογικοῦ Μηχανισμοῦ. Ἐφ' ὅσον δὲν βλέπει αὐτόν, πιστεύει,

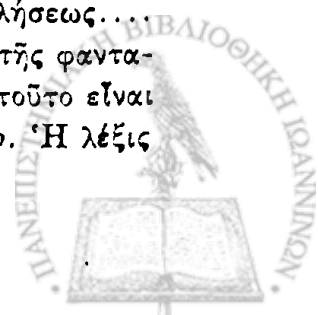
1. Ἐν τῇ πραγματείᾳ «Über das Verhältnis des Idealismus zur Pädagogik» 1831.

ὅτι καὶ δὲν ὑπάρχει». Καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς καταπτώσεως καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀποσυνθέσεως, ὅτε ὁ Φίχτε (Fichte) ἐξεφώνει τοὺς λόγους τοῦ πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος καὶ ἀνέπτυσε τὸ σχέδιον μιᾶς ἐθνικῆς ἀγωγῆς, προσθέτει ὁ Ἑρβαρτ (Herbart): «Κατὰ περιστάσεις τῆς ἀνάγκης καὶ δυστυχίας παρηγορεῖται τις δι' ἰδεωδῶν καὶ ἐπιδρῶσι ταῦτα λυσιτελῶς, τοῦλάχιστον ἐπ' ἐκείνων, οἱ ὅποιοι εἶναι προσηλωμένοι εἰς αὐτά. Ἐν τῇ πράξει ὁμοῦς δὲν ὠφελοῦσι, διότι ἡ εὐτυχία στρέφεται, καὶ μάλιστα δι' ὅλων διαφόρου πράξεως καὶ ἐργασίας».

Ἐν τούτοις αἱ περιστάσεις τῆς ἀνάγκης καὶ δυστυχίας φαίνεται ὅτι μᾶλλον τῶν ἄλλων προκαλοῦσι τὴν αὐτογνωσίαν καὶ τὸν ὀρθολογισμὸν καὶ παρακινοῦσιν εἰς δραστηρίαν ἐνέργειαν. Τοῦτε διότι οἱ λόγοι τοῦ Φίχτε πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος ὑπῆρξαν ἔργον μέγα καὶ πολλῆς σπουδαιότητος. Καὶ τὸ φρόνημα, τὸ ὁποῖον ἐξεδηλώθη διὰ τοῦ Φίχτε, ἦτο ἐπίσης ζωηρὸν καὶ ἐν τῷ βαρῶν Φὸν Στάιν καὶ εἰς τὸν Σιάρχορνστ (Scharnhorst) καὶ ἐφηρμόσθη ὄχι μόνον εἰς συναισθήματα καὶ λόγους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ πολιτειακοῦ βίου καὶ τοῦ στρατοῦ. «Ὅταν ἐμψυχώνηται τις ἀπὸ τὸ φρόνημα αὐτό, καὶ διαπνέηται ἀπὸ πλήρη ἐμπιστοσύνην πρὸς τὴν αὐτενέργειαν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν ἰκανότητα, παρ' ὅλας τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις νὰ ἐξελίσσηται κατὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ τρόπον, τότε κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ἑρμπαρτ¹

1. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Herbart (Ἑρμπαρτ) καὶ καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Πεσταλότσι καὶ ὁ Νάτορπ (Natorp) ἐπίσης (Herbart, Pestalozzi und die heutigen Aufgaben der Erziehungslehre 1899) πρεσβεύει τὴν ἰδεαλιστικὴν ἀποψιν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως. «Ἡ θεμελιώδης μορφή τῆς πνευματικῆς ἀυξήσεως», λέγει, (ἴδ. ὡς ἄ. σελ. 74, 75), «ὑπάρχει ἀρχικῶς καὶ ἐξ Ἰσοῦ ἐσχηματισμένη εἰς τοὺς πρῶτους πυρῆνας τοῦ αὐτομορφουμένου πνεύματος, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔρχηται εἰς φῶς ὡς δευτερεύουσα ἐπιτυχία ἐξωτερικῆς τινος ἐπεξεργασίας, ὅπως οὔτε καὶ ὡς ἐπακόλουθον μηχανικὸν ἀποτέλεσμα πολλῶν ἀθύποστατων μονομερῶν κινήσεων τῶν ψυχικῶν στοιχείων, τῶν κατὰ Ἑρμπαρτ παραστάσεων Ἀπὸ τῆς ρίζης ἀκόμη τείνει ἡ μόρφωσις τῆς παραστάσεως πρὸς σαφήνειαν ἐν τῇ κατανοήσει..... ἡ μόρφωσις τῶν ὁρμῶν πρὸς σταθερότητα τῆς βουλήσεως.... καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ φαινομενικῶς διαφεῦγον τὸν κανόνα παίγνιον τῆς φαντασίας τείνει πρὸς γνῶσιν τῆς καλλιτεχνικῆς διαμορφώσεως». Διὰ τοῦτο εἶναι ἡ μόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου διάπλασις «ἑαυτοῦ διὰ τοῦ ἑαυτοῦ του». Ἡ λέξις

καὶ πρὸς τὰς ἀντιλήψεις καθ' ὅλου τῆς ἐποχῆς τῆς διαφωτίσεως θὰ ἐμμένῃ εἰς τὸ ὅτι ἐν τῷ σχηματισμῷ τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐγκτεται συγχρόνως ἡ αἰτία καὶ βᾶσις διὰ τὴν ὄχι ἐξωθεν τεχνητῶς προκαλουμένην, ἀλλ' ἐκ τῶν ἑνδον πρὸς τὰ ἐξω κατὰ φύσιν συντελουμένην ἐξέλιξιν τῆς ζωῆς ταύτης. Τούτου ἕνεκα νομίζει τις ἑαυτὸν ὑποχρεωμένον νὰ προϋποθέσῃ ἀρχικὴν τινα, δυναμικὴν, κυρίαν καὶ οὐσιώδη θεμελιώδη ὄρμην ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὁ ὁποῖος, ὅπως ὁ ἀναθάλλον σπόρος ἐνὸς φυτοῦ ἢ ὅπως ἡ ἐμβρυακὴ κατάστασις τοῦ ζωικοῦ ὀργανισμοῦ, φέρει ἤδη ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐν τῷ μέλλοντι διαμόρφωσίν του. Εἰς τὴν σύστασιν τῆς θεμελιώδους ἐκείνης ὄρμης ἀποδίδει τις κατόπιν, τὴν καθαρὰν βούλησιν, καὶ τὴν σαφῆ γνῶσιν καθὼς καὶ τὸ διὰ τῆς αἰσθητικῆς σχέσεως τελειοποιούμενον συναίσθημα.

Ἀκριβῶς ὁμως τὴν προέλευσιν ταύτην καὶ τὴν ἀφ' ἑαυτοῦ ἐξέλιξιν ἐπιθυμεῖ τις νὰ γνωρίσῃ καὶ κατανοήσῃ. Δι' ἀπλῆς ἀναφορᾶς εἰς τὴν θεμελιώδη ὄρμην δὲν καθίσταται τοῦτο κατανοητόν. Ἡ δὲ σύγκρισις πρὸς τὰς πρωτογόνους βαθμίδας ἐξελίξεως τοῦ φυτοῦ καὶ τοῦ ζώου προκαλεῖ μᾶλλον τὴν περαιτέρω χωροῦσαν ἀπαίτησιν, τοῦ νὰ διαφωτισθῇ τις καὶ περὶ τῶν ἀρχῶν ἐπίσης καὶ τῶν διαμορφώσεων τῆς ζωῆς κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴν τῆς ἀποψίν, ἀνευ συσχετίσεως πρὸς τὴν ἐκδήλωσιν αὐτῆς ἐν ταῖς ὑποκειμενικαῖς καταστάσεσι τῆς συνειδήσεως.

Τούτου ἕνεκα δὲν ἀρκεῖ, νὰ παραδεχθῶμεν ἀνευ ἐτέρου τὴν ἰδεαλιστικὴν ἀποψίν καὶ ἀντίληψιν. Εἶναι ἀνάγκη νὰ κοπιᾶσῃ τις, νὰ καταστήσῃ αὐτὴν κατανοητὴν, νὰ στηρίξῃ αὐτὴν καὶ ἀναπτύξῃ καὶ ἐν ἀνάγκῃ νὰ ὑπερασπίσῃ αὐτὴν. Ἐχομεν ἀνάγκην ἀπαντήσεως εἰς τὸ ἐρώτημα: Πῶς συντελεῖται ἡ ἐξέλιξις τοῦ πνεύματος; Πῶς συμβαίνει ὥστε ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐξωτερικῶν παραγόντων καὶ συνθηκῶν, νὰ ὀριμάζῃ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὡς δυνάμενος νὰ ἐξελιχθῇ πυρῆν;

Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δώσωμεν τὴν δέουσαν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην, ἐφ' ὅσον ἡ διάστασις τῶν δύο καὶ κατὰ τὰς

μόρφωσις σημαίνει, ὅτι κάτι σχηματίζεται ἐν ἡμῖν, ὄχι δ' ὅτι ἡμεῖς ὡς ἀψυχος, εὐπλαστος κηρὸς πλαττόμεθα ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς μορφῆς, τὴν ὁποῖαν ἂ προυτίμα ὁ πλάττων καλλιτέχνης».

ἡμέρας ἡμῶν ὑπαρχουσῶν ἀντιθέτων ἀντιλήψεων καθιστᾷ ἐπαρκῶς αἰσθητὴν τὴν ἔλλειψιν μιᾶς ἰκανοποιητικῆς ἀπαντήσεως.

Ἡ ἀπλή παρατήρησις τῆς πραγματικῶς συντελουμένης ἐξέλιξεως δὲν φέρει εἰς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Δὲν φέρει δὲ ἐπίσης καὶ ὅταν ἀκόμη αὕτη παρασταθῇ ὅσον τὸ δυνατὸν ἀκριβέστερον καὶ ἐρευνηθῇ διὰ πειραματικῶν μεθόδων. Τοῦτο, διότι πρόκειται μᾶλλον περὶ κατανοήσεως τῶν ὄρων καὶ συνθηκῶν, ὑφ' οὓς εἶναι δυνατὴ μία ἐξέλιξις ἐν γένει τοῦ πνεύματος.

Διὰ τὴν καταστήσωμεν τοῦτο σαφέστερον, ὑπενθυμίζομεν, ὅτι καὶ ἡ ἀντίληψις περὶ τῶν ἐν τῇ φύσει γεγονότων, ἡ ὁποία εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν νέαν ἐποχὴν, δὲν προῆλθεν ἐκ τῆς συσσωρεύσεως καὶ τῆς τελειοποιήσεως τῶν παρατηρήσεων καὶ ἐκ τῆς ὑποβοηθήσεως τούτων διὰ πειραμάτων. Ὁ Βάκων ὁ ἐκ Βέρουλαμ (Bacon of Verulam) παρὰ τοὺς μακροὺς πίνακας καὶ καταλόγους, ὅπου εἶχε συσσωρεύσει ἀποτελέσματα παρατηρήσεως καὶ ἐμπειρίας, παραμένει προσδεδεμένος εἰς τὴν ἀρχαίαν θεμελιώδη ιδέαν περὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἐν τῇ φύσει συμβαίνοντος. Καὶ αὐτόν, ὅπως καὶ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους, διαφεύγει, ὅτι ὁ ἀληθὴς καὶ πραγματικὸς καθορισμὸς τοῦ ἐν τῇ φύσει συμβαίνοντος φέρει εἰς δυνάμενα τὴν ἐρευνηθῶσι ποσὰ καὶ μεγέθη, μεταβαλλόμενα κατὰ τὴν πρὸς ἄλληλα ἀλληλουχίαν καὶ ἀλληλεπίδρασίν των. Τούτου ἕνεκα ὁ Κέπλερ καὶ ὁ Γαλλιλαῖος πράγματι ἀνεδείχθησαν θεμελιωταὶ τῆς νέας περὶ φύσεως ἀντιλήψεως, διότι αὐτοὶ ἀπέδωκαν τὴν αἰτίαν εἰς τὸν τρόπον ἐρεύνης τὸν ἀφορῶντα εἰς ποσὰ καὶ μεγέθη καὶ εἰς τὰς παραλλαγὰς καὶ μεταβολὰς τούτων. Τοῦτο ὅμως ἐγένετο δυνατὸν τότε μόνον, ὅταν οἱ ριζικέλευθοι οὗτοι ἐρευνηταὶ καὶ φυσιοδίφαι κατέληξαν εἰς τὴν νέαν βασικὴν ἀντίληψιν, ὅτι πᾶν σῶμα, ὅχι ὅπως οἱ ἀρχαῖοι ἐδίδασκον, διαπνέεται ὑπὸ δυνάμεων τεινουσῶν πρὸς ὠρισμένον σκοπὸν, ἀλλ' ὅτι ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπιμένει εἰς τὴν κατάστασίν του, τὴν ὁποίαν ὁ Κέπλερ ἐζήτην ἐν τῇ ἡρεμίᾳ, ἐνῶ ὁ Γαλλιλαῖος ἀνεγνώρισεν αὐτὴν ὡς ὁμοιόμορφον, εὐθύγραμμον κίνησιν. Τὸ βασικὸν τοῦτο νέον εἶδος ἀντιλήψεως κατέστησε κατὰ πρῶτον δυνατὸν, διὰ παρατηρήσεων καὶ πειραμάτων, τὸν προσδιορισμὸν τῶν νόμων, καθ' οὓς λαμβάνουσι χώραν αἱ ἀλλαγαὶ τῶν καταστάσεων. Αὐτὸ τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ἀντιλήψεως ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ ἡ ἀφετηρία, ὥστε—ὅπως φαί-

νεται, λίαν ταχέως καὶ ἄνευ τῆς καταλλήλου ἐκτιμήσεως τῶν ὑπαρχουσῶν δυσκολιῶν—καὶ τὰ φαινόμενα καὶ αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως νὰ θεωρηθῶσιν κατ' ἀνάλογον τρόπον ὡς ἀλλαγὰὶ καταστάσεων, προκαλουμένων δι' ἐπιδράσεων ἕξωθεν. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν χαρακτηριστικὸν τοῦτον διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διαφωτίσεως τρόπον ἀντιλήψεως, ἐτόνιζεν ὁ φιλοσοφικὸς ἰδεαλισμὸς τὴν αὐθόρμητον ἐξέλιξιν τοῦ ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχοντος πνεύματος, καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου προσήγγιζε πάλιν καὶ πρὸς τὴν κλασικὴν παραδοχὴν δυνάμεων τεινουσῶν πρὸς ὠρισμένον σκοπὸν, ἀπαράλλακτα ὅπως πράγματι καὶ ἡ ἔννοια τῆς μονάδος κατὰ τὸν Λάϊμπνιτς (Leibniz), ἐξ ἧς ὁρμῶνται αἱ θεωρίαι τῶν μεγάλων ἰδεαλιστικῶν συστημάτων, ὅλως φανερῶς φέρει ὀπίσω εἰς τὸν ἀρχαῖον τρόπον ἀντιλήψεως.

Ἐφ' ὅσον ὅμως καὶ ὁ νεώτερος τρόπος παρατηρήσεως τῆς φύσεως, διὰ τῆς παραδοχῆς καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι καθ' ἑαυτὰς λαμβανόμεναι ὑπ' ὄψιν παραμένουσιν ἀμετάβλητοι καὶ μόνον δι' ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων προκαλοῦνται εἰς ἀλλαγὰς καὶ μεταβολάς, δὲν καθιστᾷ ἀμέσως κατανοητὴν τὴν ἐξέλιξιν ζώντων, διὰ συνειδήσεως πεπροικισμένων ὄντων καὶ πρὸ παντὸς τὴν ἀναπαραγωγὴν καὶ μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἀφίνει νὰ ἐννοηθῆ ὅτι κατέχει κατὰ πρῶτον μόνον τὸ ζήτημα τῶν συμβαινόντων ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει, θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ μῶλα ταῦτα ὅτι εἶναι δυνατόν, ἢ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ τρόπου παρατηρήσεως τῆς διαφωτίσεως καὶ τοῦ ἰδεαλιστικοῦ τοιούτου νὰ γεφυρωθῆ καὶ νὰ ἐκλείψῃ, μία δὲ νέα συνολικὴ ἀντίληψις περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, περὶ τῆς ἐμψύχου καὶ τῆς ἀψύχου φύσεως νὰ ἐπικρατήσῃ, ἢ ὁποῖα τὰ δεδομένα καὶ τὰ γεγονότα ἐν τῇ ζωῇ καὶ ἐν τῇ ἐξελίξει νὰ καθιστᾷ κατανοητά, χωρὶς νὰ ἀναφέρηται εἰς ἀρχαίαν ἰδεολογίαν καὶ ἀντίληψιν ὀριστικῶς ἀκυρωθεῖσαν παρὰ τῆς νεωτέρας ἐρεύνης τῆς φύσεως εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν συμβαινόντων ἐν τῷ ἀνοργάνῳ κόσμῳ. Ἐὰν κατορθώσωμεν τοῦτο, τότε θὰ παρουσιασθῆ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν κατὰ τρόπον ἀναμφίβολον καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως, τὸ ὁποῖον ἀναλογεῖ καὶ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν νεωτέραν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψιν.

Τοῦτο ὅμως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῆ κατὰ τρόπον ἀδια-

φιλονίκητον, ἐὰν ἠθέλομεν καταστήσει σαφεῖς τὰς βάσεις, εἰς τὰς ὁποίας στηρίζεται ἡ νέα ἐποχή. Τὰς βάσεις ταύτας ὅμως εὐρίσκομεν εἰς τὰς ἀρχαίας κλασικὰς καὶ εἰς τὰς χριστιανικομεσαιωνικὰς ἀντιλήψεις περὶ κόσμου καὶ ζωῆς, αἱ ὁποῖαι ἔχουσι τὴν ἰδίαν τῶν φυσιογνωμίαν καὶ ἐκδήλωσιν εἰς τὰ ἰδεώδη περὶ ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως τῆς ἀρχαίας κλασικῆς καὶ τῆς χριστιανικομεσαιωνικῆς ἐποχῆς.

Τὸ κλασικὸν ἀρχαῖον ἰδεῶδες περὶ μορφώσεως καὶ ἀγωγῆς μανθάνομεν ἐκ τῆς νοολογικῆς πολιτείας τοῦ Πλάτωνος, τὸ δὲ Χριστιανικομεσαιωνικὸν ἰδεῶδες περὶ μορφώσεως εὐρίσκομεν ἀναπτυσσόμενον ἐν τῇ θεῖᾳ πολιτείᾳ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.

Κατὰ ταῦτα λοιπόν, κατὰ πρῶτον πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν πολιτείαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸ ἀρχαῖον ἰδεῶδες περὶ μορφώσεως, καὶ ὕστερον τὴν θεῖαν πολιτείαν τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τὸ χριστιανικομεσαιωνικὸν ἰδεῶδες μορφώσεως, διὰ νὰ δυνηθῶμεν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ καταλήξωμεν εἰς τὰς νεωτέρας ἀντιλήψεις περὶ κόσμου καὶ περὶ ζωῆς καὶ εἰς τὰ ἀνάλογα πρὸς ταύτας ἰδεώδη μορφώσεως.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Η ΝΟΟΛΟΓΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

ΚΑΙ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΝ ΙΔΕΩΔΕΣ ΠΕΡΙ ΜΟΡΦΩΣΗΣ

15. Ἡ ἵδρυσις τῆς πολιτείας.

Ἐν τῇ διὰ τοῦ νοῦς καὶ τῆς φρονήσεως ὀργανωμένη καὶ διευθυνομένη πολιτεία τοῦ Πλάτωνος, ἕκαστος προορίζεται διὰ τὴν εἰς αὐτὸν κατάλληλον καὶ πρὸς τὴν φύσιν αὐτοῦ ἀνταποκρινομένην θέσιν, ἵνα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὡς ἐντιμος, ἠθικός, χρησιμος ἄνθρωπος τὰ καθ' ἑαυτὸν πράττη, χωρὶς νὰ ἀναμιγνύηται εἰς ἀλλότρια καὶ πολλαπλᾶ ἔργα. Ἡ οὐσία τῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία ἐξαρτᾷ τὴν εὐτυχίαν καὶ εὐδαιμονίαν τοῦ συνόλου, συνίσταται εἰς τοῦτο καὶ μόνον, εἰς τὸ «ἐκαστον τὰ αὐτοῦ πράττειν».

Ἡ ἐπικράτησις αὕτη τοῦ νοῦς καὶ τῆς φρονήσεως δὲν ἐκδηλοῦται μῶλα ταῦτα αἰφνιδίως καὶ κατὰ πρῶτον εἰς τὴν πλήρως καὶ τελειωτικῶς μορφωθεῖσαν καὶ διαπλασθεῖσαν πολιτείαν. Μόνον σαφέστερον παρουσιάζεται αὕτη πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἐνταῦθα. Τοῦτο, διότι ὁ νοῦς καὶ ἡ διανόησις εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα (ὅπως καὶ κατὰ τὰς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις ὅλων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων ἐν γένει) μία δύναμις, ἐνεργοῦσα καὶ ἐκδηλουμένη εἰς τὸ νὰ καθορίζη σκοπούς, ἐπιδιώκουσα τούτους καὶ κρατοῦσα αὐτούς σταθερούς. Διὰ τοῦτο ἐπικρατεῖ καὶ κυριαρχεῖ πανταχοῦ, ὅπου ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ αὐτῆς καὶ ἔφερεν εἰς πέρας ἐξέλιξίν τινα. Αὕτη ὅμως εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ καθοδηγοῦσα δύναμις τῆς ὅλης ἐξελίξεως. Οὕτω δὲ καὶ ἡ γένεσις τῆς πολιτείας ἀκόμη ἀποδίδεται εἰς μέτρα τῆς διανοήσεως ἐτυπηρετοῦντα σκοπούς θεωρουμένους ἀξίους ἐπιδιώξεως. Ἐπειδὴ δηλαδή, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων, ἕκαστον ἄτομον κδὲν εἶναι αἰ-

ταρκες, ἀλλ' ἔχει ἀνάγκην παρὰ πολλῶν πραγμάτων», διὰ τοῦτο προσλαμβάνει «ὁ εἷς τὸν ἄλλον, τοῦτον μὲν διὰ ταύτην, ἐκεῖνον δὲ δι' ἐκείνην τὴν ἀνάγκην», καὶ οὕτω συναθροίζονται «πολλῶν ἐνδεεῖς καὶ συγχρόνως πολλοὶ σύντροφοι καὶ συμβοηθοὶ εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον κατοικίας». Λόγω τῆς συγκατοικήσεως ταύτης ἰδρύνουσι μίαν πολιτείαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ εἷς δίδει καὶ λαμβάνει παρὰ τοῦ ἄλλου, «μὲ τὴν πεποίθησιν, ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ καλύτερον δι' αὐτόν»¹.

Ἄσκοπος καὶ ἄνευ προορισμοῦ παραγωγῆ καὶ ἄνευ κανόνων ἐπικοινωνία, ὅπως ἀπαιτεῖ συνήθως ἡ ἀνάγκη τῆς στιγμῆς, θὰ ἦτο λοιπὸν ὄχι κατάλληλος καὶ ἐποικοδομητικῆ. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἄλλωστε, ὅπως ὁ Πλάτων περαιτέρω ἀναφέρει, ἐκ φύσεως διάφοροι². Ἐκαστος εἶναι κατάλληλος δι' ἄλλο τι ἔργον καὶ δι' ἄλλην ἐνασχόλησιν. Καὶ εἶναι διὰ τοῦτο προτιμότερον νὰ ἐκλέγηται ὁ κατάλληλος καιρὸς δι' ἐκάστην ἐργασίαν καὶ νὰ ἀποφεύγωνται τοιοῦτοτρόπως κωλύσεις δι' ἄλλων διαφόρων ἀπασχολήσεων

«Κατὰ ταῦτα τὰ πάντα θὰ ἐδημιουργοῦντο ἐν ἀφθονίᾳ καὶ ὠραιότερον καὶ εὐκολώτερον, ἐὰν ἕκαστος ἐξετέλει τι ἀνάλογον πρὸς τὴν φύσιν αὐτοῦ καὶ ἐγκαίρως, ἀφίνων κατὰ μέρος πᾶν ἄλλο»³. «Ἡ σκέψις αὕτη φέρει εἰς ἓνα καταμερισμὸν ἐργασίας διαιροῦντα καὶ πᾶσαν τὴν ἐν τῇ πολιτείᾳ συμβιοῦσαν κοινότητα. Οὕτως ἕκαστος δὲν θὰ ἱκανοποιῇ τὰς ἀπαραιτήτους διὰ τὴν ζωὴν ἀνάγκας

1. Πρὸβλ. Πλάτωνος Πολιτείας Β'. XI. 369. «Γίγνεται τοίνυν ἦν δ' ἐγώ, πόλις, ὡς ἐγῶμαι, ἐπειδὴ τυγχάνει ἡμῶν ἕκαστος οὐκ αὐτάρκης, ἀλλὰ πολλῶν ἐνδεής· ἢ τίν' οἶει, ἀρχὴν ἄλλην πόλιν οἰκίζειν; Οὐδεμίαν, ἢ δ' ὅς. Οὕτω δὴ ἄρα παραλαμβάνων ἄλλος ἄλλον ἐπ' ἄλλου, τὸν δ' ἐπ' ἄλλου χρεῖα, πολλῶν δεόμενοι, πολλοὺς εἰς μίαν οἴκησιν ἀγείραντες κοινωνοὺς τε καὶ βοηθοὺς, ταύτη τῇ ξυνοικίᾳ ἐθέμεθα πόλιν ὄνομα. ἢ γάρ; Πάνυ μὲν οὖν. Μεταδίδωσι δὴ ἄλλος ἄλλω, εἴ τι μεταδίδωσιν, ἢ μεταλαμβάνει οἰόμενος αὐτῷ ἄμεινον εἶναι».

2. Πλάτ. Πολιτ Β'. 370 B. «...πρῶτον μὲν φύεται ἕκαστος οὐ πᾶν ὅμοιος ἐκάστω, ἀλλὰ διαφέρων τὴν φύσιν, ἄλλος ἐπ' ἄλλου ἔργου πράξει...»

3. Πλάτ. Πολιτ Β'. 370 C. «Ἐκ δὲ τούτων πλείω τε ἕκαστα γίγνεται καὶ κάλλιον καὶ ῥῆον, ὅταν εἷς ἐν κατὰ φύσιν καὶ ἐν καιρῷ, σχολὴν τῶν ἄλλων ἄγων, πράττη».

μόνον τοῦ ἑαυτοῦ του, ἤτοι τροφῆς, κατοικίας καὶ ἀμφιέσεως, ἀλλ' ὁ εἷς θὰ γίνῃ γεωργός, ὁ ἕτερος κτίστης, ὁ τρίτος καὶ ὁ τέταρτος ὑφαντῆς καὶ ὑποδηματοποιός. Ἐπὶ πλέον ὁ γεωργός «δὲν θὰ δύναται νὰ κατασκευάζῃ μόνος του τὸ ἄροτρον του, ἐφ' ὅσον θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τοῦτο καλὸν καὶ κατάλληλον, οὔτε καὶ τὸν κύλινδρον, οὔτε τὰ ἄλλα διὰ τὴν γεωργίαν ἀπαιτούμενα ἐργαλεῖα. Ἐπίσης οὔτε καὶ ὁ οἰκοδόμος, ὁ ὁποῖος ὡσαύτως ἔχει ἀνάγκην πολλῶν. Ἐπίσης καὶ ὁ ὑφάντης καὶ ὁ ὑποδηματοποιός»¹. Πλὴν δὲ τῶν ξυλουργῶν καὶ ραπτῶν καὶ ἄλλων χειρωνακτῶν, οἱ ὁποῖοι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἶναι ἀναγκαῖοι, πρέπει νὰ προσθέσῃ τις καὶ «τοὺς βουκόλους, τοὺς ποιμένας καὶ τοὺς ἄλλους, τοὺς ἀσχολουμένους εἰς τὴν περίθαλψιν τῶν ζώων, διὰ νὰ ἔχωσιν οἱ γεωργοὶ βοῦς νὰ ἄροτριῶσιν καὶ οἱ οἰκοδόμοι μετὰ τῶν γεωργῶν νὰ κάμνωσι χρῆσιν τῶν ὑποζυγίων διὰ τὰς μεταφορὰς καὶ οἱ ὑφάνται καὶ οἱ ὑποδηματοποιοὶ διὰ νὰ ἔχωσι δέρματα καὶ ἔρια πρὸς καταργασίαν»². Ἀφοῦ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔλθωσιν εἰς φῶς εἰς διαφόρους τόπους πολιτεῖαι, ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλίματος καὶ τῆς συστάσεως τοῦ ἐδάφους καὶ ἄλλων συνθηκῶν παρομοίων, ἐκδηλοῦται κατ' ἰδιαιτέρον ἑκασταχοῦ τρόπον. Διὰ τοῦτο εἶναι δυνατὸν ἢ μία πολιτεία νὰ παράγῃ ἐν ἀφθονίᾳ ὅ,τι ἐκ τῆς ἄλλης ἐλλεῖπει ἐντελῶς. Τὸ ζήτημα τοῦτο προκαλεῖ τὴν παρὰ τοῦ Πλάτωνος το-νιζομένην ἀνάγκην τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς ἐξαγωγῆς προϊόντων, καὶ τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως ἐμπόρων, καθιστῶντων δυνατὴν τὴν συναλλαγὴν. Εἰς τούτους προστίθενται καὶ ἄνθρωποι ἔμπειροι τῶν κατὰ θάλασσαν ἔργων, ἐὰν πρόκηται τὸ ἐμπόριον νὰ γίνηται κατὰ θάλασσαν³. Ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῆς ἰδίας συμβιούσης κοινό-

1. Πρβλ. Πλάτωνος Πολιτείας Β'. 370 Δ. «...ὁ γὰρ γεωργός, ὡς ἔοικεν, οὐκ αὐτὸς ποιήσεται ἑαυτῷ τὸ ἄροτρον, εἰ μέλλει καλὸν εἶναι, οὐδὲ σμινύην οὐδὲ τἄλλα ὄργανα ὅσα περὶ γεωργίαν· οὐδ' αὖ ὁ οἰκοδόμος· πολλῶν δὲ καὶ τούτω δεῖ ὡσαύτως δ' ὁ ὑφάντης τε καὶ ὁ σκυτοτόμος».

2. Πλατ. Πολιτ. Β'. 370. Ε. «...Ἄλλ' οὐκ ἂν πω πάνυ γε μέγα τι εἴη, οὐδ' εἰ αὐτοῖς βουκόλους τε καὶ ποιμένας τοὺς τε ἄλλους νομέας προσθεῖμεν, ἵνα οἱ τε γεωργοὶ ἐπὶ τὸ ἄροῦν ἔχοιεν βοῦς, οἱ τε οἰκοδόμοι πρὸς τὰς ἀγωγὰς μετὰ τῶν γεωργῶν χρῆσθαι ὑποζυγίοις, ὑφάνται δὲ καὶ σκυτοτόμοι δέρμασί τε καὶ ἐρίοις».

3. Πλατ. Πολιτ. Β'. 371 κ. ε.

τητος εἶναι ἀνάγκη νὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἀγορὰ καὶ ἡ πώλησις. Τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐξυπηρετοῦσιν «ἡ ἀγορὰ καὶ τὰ νομίσματα»¹ ὡς τόπος καὶ βοηθητικὸν μέσον διὰ τὴν συναλλαγὴν καὶ δημιουργοῦνται οὕτω πωληταὶ καὶ κάπηλοι, καθήμενοι ἐν τῇ ἀγορᾷ διὰ νὰ ἀγοράζωσι καὶ πωλῶσιν ἀντὶ χρημάτων. Εἰς τοὺς πωλητὰς τούτους, οἱ ὁποῖοι «εἰς καλῶς ὀργανωμένας πολιτείας εἶναι σχεδὸν πάντοτε οἱ σωματικῶς ἀσθενέστατοι, οἱ μὴ ὄντες κατάλληλοι νὰ φέρωσιν εἰς πέρας ἄλλο τι ἔργον»² προσθέτει τέλος ὁ Πλάτων καὶ τοὺς ἡμερομισθίους «αἵτινες λόγῳ τῆς πνευματικῆς τῶν συγκροτήσεως δὲν ἀξίζουσι μὲν καὶ τόσον νὰ προσμετρῶνται εἰς τὴν κοινωνίαν, οἱ ὁποῖοι ὁμως ἔχουσιν ἐπαρκῆ σωματικὴν ρώμην διὰ διαφόρους ἐπαχθεῖς ἐργασίας καὶ πωλοῦσι διὰ τοῦτο ἀντὶ μισθοῦ τὴν χρῆσιν τῶν δυνάμεών των, τῶν σωματικῶν»³.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λοιπὸν οἱ πολῖται μιᾶς τοιαύτης πολιτείας «θὰ παράγωσι σιτηρὰ καὶ οἶνον, θὰ κατασκευάζωσιν ἐνδύματα καὶ ὑποδήματα καὶ θὰ κτίζωσιν οἰκίας»⁴. Θὰ τρέφονται «παρασκευάζοντες ἐκ τῶν κριθῶν ἄλφιτα (ἄλευρα) καὶ ἐκ τοῦ σίτου ἄλευρον, τὸ ὁποῖον θὰ ζυμώνωσι καὶ θὰ ψήνωσι καὶ τοιουτοτρόπως τὰ ὠραιότερα ζυμαρικὰ καὶ τοὺς ἄρτους θὰ παραθέτωσιν ἐπὶ καλάμων ἢ καθαρῶν φύλλων δένδρου καὶ αὐτοὶ θὰ εὐωχῶνται μετὰ τῶν τέκνων των κατακλινόμενοι ἐπὶ στρωμάτων ἐκ τά-

1. Πρβλ. Πλάτ. Πολιτ. Β' 371 Β. «Ἀγορὰ δὲ ἡμῖν καὶ νόμισμα σύμβολον τῆς ἀλλαγῆς».

2. «Πλάτ. Πολιτ. Β'. 371 C—D. «...οἱ τοῦτο ὁρῶντες ἑαυτοὺς ἐπὶ τὴν διακονίαν τάττουσι ταύτην ἐν μὲν ταῖς ὀρθῶς οἰκουμέναις πόλεσι σχεδὸν τι οἱ ἀσθενέστατοι τὰ σώματα καὶ ἀχρεῖοί τι ἄλλο ἔργον πράττειν».

3. Πλάτ. Πολιτ. Β'. 371. D—E. «Ἐπι δὲ τινες, ὡς ἐγῶμαι, εἰσὶ καὶ ἄλλοι διάκονοι, οἱ ἂν τὰ μὲν τῆς διανοίας μὴ πάνυ ἀξιοκοινωνῆτοι ᾧσι, τὴν δὲ τοῦ σώματος ἰσχύον ἰκανὴν ἐπὶ τοὺς πόνους ἔχωσιν· οἱ δὲ πωλοῦντες τὴν τῆς ἰσχύος χρείαν τὴν τιμὴν ταύτην μισθὸν καλοῦντες, κέκληνται, ὡς ἐγῶμαι, μισθωτοί».

4. Πλάτ. Πολιτ. Β'. 372 A—B. «... Τίνα τρόπον διαιτήσονται οἱ οὕτω παρεσκευασμένοι. Ἄλλο τι ἢ σῖτόν τε ποιοῦντες καὶ οἶνον καὶ ἱμάτια καὶ ὑποδήματα, καὶ οἰκοδομησάμενοι οἰκίας... Θρέψονται δὲ ἐκ μὲν τῶν κριθῶν ἄλφιτα σκευαζόμενοι, ἐκ δὲ τῶν πυρῶν ἄλευρα, τὰ μὲν πέψαντες, τὰ δὲ μάζαντες, μάζας γενναίας καὶ ἄρτους ἐπὶ καλάμον τινα παραβαλλόμενοι ἢ φύλλα καθαρὰ...»

ζου καὶ μυρτέας, οἶνον πίνοντες καὶ ἐστεφανωμένοι τοὺς θεοὺς δοξολογοῦντες» καὶ «θὰ διέρχονται τὴν ζωὴν των εἰρηνικῶς καὶ ὑγιεῖς καὶ θὰ ἀποθνήσκωσι κατὰ πᾶσαι πιθανότητα ὑπέργηροι, ἀφίνοντες εἰς τοὺς ἀπογόνους των παρομοίαν τινὰ ζωὴν».

16. Ἡ συντήρησις καὶ διακυβέρνησις τῆς πολιτείας.

Ἡ ἐνταῦθα παρασταθεῖσα μετὰ φρονήσεως καὶ μέτρου ἱκανοποίησις τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ βίου δὲν καθιστᾷ μόλα ταῦτα τὴν πολιτείαν ἡμῶν τελείαν. Ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ κτηνώδους ὑπάρξεως βεβαίως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμπληρώσῃ οὕτω τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς. Ὁ Πλάτων τούναντίον δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ στερήσῃ τὸν ἄνθρωπον μιᾶς ἀφθονίας ἐν τῇ ζωῇ ὑπερβαινούσης τὰ ὅρια τῆς πλήρους ἱκανοποιήσεως τῶν ἀπαραιτήτων ἀναγκῶν. Θεωρεῖ βεβαίως ὀρθὴν πολιτείαν τὴν μέχρι τοῦδε περιγραφεῖσαν, «ἢ ὅποιά συγχρόνως εἶναι αὐτάρκης καὶ ὑγιής». Ἐπιθυμεῖ ὅμως νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἐν χλιδῇ, ἀφθονίᾳ καὶ πολυτελείᾳ ζῶσαν πολιτείαν (ἀνθρωπίνην κοινωνίαν), διὰ νὰ εὔρῃ εἰς αὐτὴν τὴν ἀφετηρίαν τοῦ πολέμου καὶ διὰ τούτου τὴν πηγὴν τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως ¹.

Τὴν φαινομενικῶς μὴ ἐπαρκῶς δεδικαιολογημένην μεταστροφὴν ταύτην ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ Πλάτωνος δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι κατ' οὐδένα τρόπον εἶναι δυνατόν εἰς τὸν ἄνθρωπον, νὰ σταματήσῃ καὶ μείνῃ εἰς τὴν ἀπόλαυσιν μόνον τῆς ὑπάρξεώς του. Πάντοτε δημιουργοῦνται καὶ παρουσιάζονται

1. Πρβλ. Πλάτωνος Πολιτ. Β'. 372 E—373 A. «οὐ πόλιν, ὡς εἶκοι, σκοποῦμεν μόνον ὅπως γίγνεται, ἀλλὰ καὶ τρυφῶσαν πόλιν. Ἴσως οὖν οὐδὲ κακῶς ἔχει σκοποῦντες γὰρ καὶ τοιαύτην τάχ' ἂν κατίδοιμεν τὴν τε δικαιοσύνην καὶ ἀδικίαν, ὅπῃ ποτὲ ταῖς πόλεσιν ἐμφύονται. ἢ μὲν οὖν ἀληθινὴ πόλις δοκεῖ μοι εἶναι ἢν διεληλύθαμεν, ὡσπερ ὑγιής τις· εἶδ' αὖ βούλεσθε καὶ φλεγμαίνουσαν πόλιν θεωρήσωμεν, οὐδὲν ἀποκωλύει. ἐκείνη γὰρ ἢ ὑγιεινὴ οὐκέτι ἱκανή, ἀλλ' ἤδη ὄγκου ἐμπληστέα καὶ πλήθους, ἃ οὐκέτι τοῦ ἀναγκαίου ἐνεκά ἐστὶν ἐν ταῖς πόλεσιν, οἷον οἳ τε θηρευταὶ πάντες, οἳ τε μιμηταί, πολλοὶ μὲν οἳ περὶ τὰ σχήματά τε καὶ τὰ χρώματα, πολλοὶ δὲ οἳ περὶ μουσικήν, ποιηταί τε καὶ τούτων ὑπηρέται, ῥαψωδοί, ὑποκριταί, χορευταί, ἐργολάβοι.»

νέαι ἀνάγκαι, καὶ ἂν ἀκόμη ἦτο δυνατὸν νὰ ζῆ τις ὑπὸ τόσον γλυκὺν οὐρανόν, ὅπως ὁ Ὀδυσσεὺς περιγράφει αὐτὸν κατὰ τὰς περιτλανήσεις του ἐν τῇ χώρᾳ τῶν εὐθύμων Φαιάκων, ὅπου καθ' ὄλον τὸ ἔτος παρὰ τὴν ἀκατάπαυστον ἀνθησιν ὠρχιότατοι καὶ εὐγευστότατοι καρποὶ ὠριμάζουσι καὶ ἡ ἄφθονος βλάστησις ἀποδιώκει πᾶσαν φροντίδα διὰ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον. "Ὅσω περισσότερον δηλαδὴ ἀφροντις καὶ ἄνετος ἡ ζωὴ σχηματίζεται τόσον περισσότερον αὐξάνει ἡ ἐκτίμησις τῶν ἀπολαύσεων καὶ ἀνέσεων τῆς ζωῆς καὶ ἡ ἰκανότης τῆς ἀπολαύσεως αὐτῶν. Ἐκεῖ καὶ ἡ ἀφθονία καὶ ἡ χλιδὴ ἀποβρίνουσιν ἀμέσως ἀνάγκαι: ἡ εὐχαρίστησις εἰς διασκεδάσεις καὶ ἀπολαύσεις, εἰς πολύτιμα κοσμήματα καὶ εὐαρέστους στολισμούς, εἰς διασκεδαστικὴν ποίησιν καὶ εἰς ὠραῖα ἀντικείμενα τέχνης παντὸς εἴδους. Ταῦτα δὲ πάντα ἀκριβῶς διδουσι τὸ σύνθημα τῆς προόδου. Ἡ πολιτεία λοιπὸν πρέπει πράγματι, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων, «νὰ πληρωθῆ διὰ μαζῶν λαοῦ, συγκεντρωνομένου ὄχι πλέον χάριν τῶν ἀπαραιτήτως ἀναγκαίων μόνον, διὰ παντὸς εἴδους κυνηγῶν καὶ τεχνιτῶν καὶ πολλῶν ἄλλων ἀσχολουμένων εἰς σχήματα καὶ χρώματα καὶ διὰ μουσικῶν, ἐπίσης καὶ ποιητῶν καὶ τῶν βοηθῶν τούτων ραψωδῶν, ἠθοποιῶν, χορευτῶν, ἐπιχειρηματιῶν καὶ τεχνιτῶν διὰ διάφορα εἶδη, πρὸ πάντων καὶ διὰ τὸν καλλωπισμὸν τῶν γυναικῶν»¹. Συγχρόνως ἀναπτύσσεται ἡ ζήτησις ὑπηρετῶν, «παιδαγωγῶν, τροφῶν, τιθῶν, κομμωτριῶν, κουρέων καὶ ἀκόμη καὶ πάλιν καὶ ἄρτοποιῶν καὶ μαγείρων»². Ἐπίσης καὶ οἱ ἰατροὶ καθίστανται ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει κατὰ πολὺ ἀναγκαϊότεροι, παρὰ κατὰ τὸν προηγούμενον ἀπλούστερον τρόπον τοῦ ζῆν. Τέλος δὲν ἐπαρκεῖ πλέον τὸ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς δοθὲν ἔδαφος διὰ τὴν διατροφήν ὅλων τῶν κατοίκων. «Διὰ τοῦτο», συμπεραίνει ὁ Πλάτων, «εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἀποκόψωμεν καὶ νὰ προσαρτήσωμεν χώραν ἐκ τῶν γειτόνων, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἔχωμεν ἄρκετὸν τόπον διὰ τὴν κτηνοτροφίαν καὶ διὰ τὴν γεωργίαν, ἢ καὶ νὰ παραχωρήσωμεν τοιαύτην ἐκ τῆς ἰδικῆς μας, ἐὰν καὶ οἱ γείτονες ἡμῶν ἤθελον ἐπιδοθῆ εἰς κατακτή-

1. Πλάτωνος Πολιτ. Β'. XIII 373 B.

2. Ἐπίσης Πλατ. Πολιτ. 373 κ.ε.

σεις καὶ ὑπερπηδήσαντες τὰ ὄρια τοῦ ἀναγκαίου, ἤθελον τείνει εἰς ἀπόκτησιν ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέρων περιουσιῶν». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ πόλεμος καθίσταται ἀναπόφευκτος καθὼς καὶ ἡ ἱκανοποίησις τῆς νέας ἀνάγκης πρὸς ἀπόκτησιν χώρας καὶ πρὸς φύλαξιν τῆς ἀποκτηθείσης τοιαύτης (Πολιτ. Πλάτωνος II, 373). Τὸν πόλεμον δὲν εἶναι δυνατόν λογικῶς νὰ θεωρῶσιν ὡς πάρεργόν τι οἱ πολῖται καὶ νὰ διεξάγωσιν αὐτὸν ἄνευ τῆς δεούσης ἐπιμελείας. Τοῦτο, διότι καὶ ἡ διεξαγωγή τοῦ πολέμου εἶναι τέχνη, ἡ ὁποία πρέπει νὰ διδαχθῇ καὶ ἀποκτηθῇ δι' ἀσκήσεως. Ἐφ' ὅσον δ' ὁ γεωργὸς δὲν πρέπει νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ οἰκοδόμος καὶ νὰ μετέρχεται καὶ ἕτερον ἔργον, καὶ ὁ πολεμιστὴς πολὺ περισσότερον, ὁ ἐξασφαλίζων ὡς φρουρὸς τῆς πολιτείας τοὺς ὄρους τῆς ζωῆς ὅλης τῆς κοινωνίας, πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερος πάσης ἄλλης ἐνασχολήσεως, διὰ νὰ φέρῃ εἰς αἴσιον πέρας τὴν λίαν δύσκολον καὶ σπουδαίαν αὐτοῦ ἀποστολήν. Καὶ ἐπειδὴ προκύπτει ἀνάγκη πολλῶν τοιούτων ἀνδρῶν, διὰ τοῦτο κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ ἐκλεγῇ καὶ χωρισθῇ ἀπὸ τὴν λαϊκὴν μάζαν ὁλόκληρος στρατιὰ πολεμιστῶν ἢ φρουρῶν.

Δὲν εἶναι πᾶς τις κατάλληλος, διὰ νὰ καταταχθῇ εἰς τὸν στρατὸν τοῦτον. Διότι εἰς καλὸς καὶ κατάλληλος πολεμιστὴς πρέπει, ὅπως ὁ Πλάτων συμπεραίνει ἐκ τῆς συγκρίσεως αὐτοῦ πρὸς εὐγενῆ κυνηγετικὸν κύνα, «νὰ εἶναι ὀξύς κατὰ τὴν αἴσθησιν καὶ ταχύς, ὥστε νὰ καταλαμβάνῃ τὸ αἰσθητὸν γενόμενον καὶ ἰσχυρός, ὥστε ἐν ἀνάγκῃ νὰ διαφιλονικῇ καὶ νὰ κερδίζῃ ὅ,τι ἐπεθύμησε νὰ ἀποκτήσῃ». Ἐπίσης πρέπει νὰ εἶναι ἀνδρεῖος, ἐὰν πρόκηται νὰ μάχεται καλῶς», πλήρης θάρρους καὶ ἀκαταμαχήτου ζήλου μὴ ἐπιτρέποντος νὰ ἀναπτυχθῇ αἴσθημα φόβου. Τὸ θάρρος δ' αὐτοῦ τοῦτο καὶ τὴν τόλμην πρέπει νὰ ἐπιδεικνύῃ μόνον εἰς τὸν ἐχθρόν, ἐνῶ πρὸς τοὺς συντρόφους τοὺς καὶ πρὸς τοὺς πολίτας τῆς ἰδικῆς του πολιτείας μᾶλλον ἤπιος καὶ ἡσυχος πρέπει νὰ εἶναι (Πλάτ. Πολιτ. II, 375).

Καὶ φαίνεται μὲν λοιπὸν κατανοητὸν τοῦτο, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ ἀναβρασμοῦ θυμοῦ ἐκ προξενηθέντος πόνου καὶ περὶ φιλικῆς διαθέσεως ἐξ εὐεργεσίας, τὴν ὁποίαν ἐδέχθη τις. Τοιαύτας παραλλαγὰς διαθέσεων πᾶς τις δοκιμάζει. Ὁ φρουρὸς ὅμως τῆς πολιτείας πρέπει νὰ εἶναι ἱκανὸς ὥστε νὰ μὴ ὑποτάσσεται εἰς τὰς

κατὰ περιστάσεις ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἐνεργούσας ὁρμὰς τόσον τὰς θυμοειδεῖς καὶ ἐν τῇ ὀργῇ ἐκδηλουμένας, ὅσιν καὶ τὰς ἠπίας καὶ ἐν τῇ ἀγάπῃ καὶ φιλίᾳ ἐκδηλουμένας.

Εἰς τὴν ἀμφιβολίαν, ἂν τοιοῦτόν τι εἶναι δυνατὸν ἐν γένει, ἀντιτάσσει ὁ Πλάτων τὴν ἀνάλογον στάσιν καὶ συμπεριφορὰν, τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ διακρίνη τις εἰς ζῶα ἰστάμενα εἰς ἀνωτέραν βαθμίδα ἐξελίξεως. Ἰδιότης τῶν εὐγενῶν κυνῶν εἶναι, ὅπως λέγει, «ἐκ φύσεως πρὸς οἰκείους καὶ γνωστούς νὰ εἶναι ἡμεροὶ ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον, ἐνῶ πρὸς ἀγνώστους συμπεριφέρονται κατὰ ὅλως ἀντίθετον τρόπον». Τοιοῦτόν τι δὲ ζῶον δίδει νὰ ἐννοηθῇ, ὅπως φρονεῖ ὁ Πλάτων, ὅτι ἡ αἰτία τῆς ἐκάστοτε ἐφαρμογῆς τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ εἶδους τῆς συμπεριφορᾶς πράγματι δὲν ἔγκειται εἰς ἰδιαιτέρας ὁρμὰς καὶ ἐνστικτα, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὴν ἰκανότητα τῆς διακρινούσης διανοίας. «Ἄμα ἴδη ἀγνωστὸν τινα, διατίθεται κακῶς, χωρὶς νὰ ἔχη προξενήσει τις προηγουμένως εἰς αὐτὸ κακόν τι, ὅταν ὅμως ἀντικρύσῃ γνωρίμῳ τινα, συμπεριφέρεται φιλικῶς πρὸς αὐτόν, καὶ ἂν οὗτος οὐδέποτε ἔπραξε καλόν τι πρὸς αὐτόν». Ἐπιδεικνύει κατ' αὐτόν τὸν τρόπον τὸ ζῶον «ἀληθῶς φιλόσοφον» σύστασιν, ἐπειδὴ «εἰς οὐδὲν ἄλλο διακρίνει φιλικόν τι βλέμμα ἀπὸ μὴ τοιοῦτον, εἰμὴ εἰς τὸ ὅτι τὸ ἐν γνωρίζει καὶ τὸ ἕτερον τυγχάνει πρὸς αὐτὸ ἀγνωστον» (Πολιτ. Πλάτ. II, 376). Κατ' αὐτόν τὸν τρόπον πρέπει λοιπὸν καὶ εἰς καλὸς τῆς πολιτείας φρουρὸς ὄχι μόνον ἐπιδέξιός καὶ ἰσχυρὸς νὰ εἶναι, ἀλλὰ καὶ ὀργίλος συγχρόνως καὶ ἐν τῷ ζῆλῳ αὐτοῦ συγχρόνως φρόνιμος καὶ περίσκεπτος καὶ ὄχι ὀλιγώτερον νὰ ἐπιδιώκῃ ἑαυτὸν ἰκανὸν πρὸς φιλικὴν ἠπιότητα καὶ ἀγάπην.

Ἄλλὰ μολονότι οἱ φύλακες ἢ φρουροὶ ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν λαμβάνονται ἐκ τῆς λαϊκῆς μάζης, εἶναι ἀνάγκη ἐν τούτοις καὶ καθ' ἑαυτοὺς πάλιν νὰ διακρίνωνται καὶ χωρίζωνται, ἵνα οὕτω διὰ λογικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας νὰ ἐκτελῶσι πλήρως τὸ καθήκον των. Ἰδίᾳ πρέπει νὰ γίνηται ὁ χωρισμὸς μεταξὺ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, διατασσόντων καὶ ὑπακουόντων. Οἱ γεροντότεροι, οἱ πλουσιώτεροι κατὰ τὴν ἐκ τῆς ζωῆς πείραν, οἵτινες ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ σκέπτονται διὰ τὸ καλὸν τῆς πολιτείας, εἶναι ἰδιαιτέρως κατάλληλοι νὰ ἄρχωσιν. «Ὡστε πρέπει» λέγει ὁ Πλάτων,

«ἐκ τῶν κοινῶν φυλάκων νὰ ἐκλέξωμεν ἄνδρας τοιούτους, περὶ τῶν ὁποίων κατὰ προσεκτικὴν παρατήρησιν σχηματίζομεν τὴν γνώμην, ὅτι καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν ζωὴν, ἐκεῖνο τὸ ὅποιον θεωροῦσι συμφέρον τῆς πολιτείας, θὰ πράττωσι μετὰ παντὸς ζήλου, ἐκεῖνο δὲ τὸ ὅποιον δὲν θεωροῦσι συμφέρον αὐτῆς, κατ' οὐδένα τρόπον θὰ θέλωσι νὰ θέτωσιν εἰς ἐφαρμογὴν»¹.

Ὁ στρατὸς τῶν φυλάκων (φρουρῶν) πρέπει νὰ ἐκλέξη, ποῦ εἶναι πλεονεκτικώτερον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς πολιτείας, νὰ στήσῃ τὸ στρατόπεδόν του, ἵνα ἐκεῖθεν τόσον τοὺς ἐντὸς τῆς πολιτείας νὰ κρατῇ καλύτερον ἐντὸς τῶν καθωρισμένων ὁρίων, ἐφ' ὅσον δὲν θὰ ἤθελέ τις νὰ ὑπακούσῃ εἰς τοὺς νόμους, ὅσον καὶ νὰ ἀποκρούῃ τοὺς ἔξωθεν, ἐὰν λ.χ. ἐχθρὸς τις ὡς «λύκος θὰ ἤθελε νὰ ἐπιπέσῃ κατὰ τῆς ἀγέλης». Ἐπίσης πρέπει «καὶ αἱ κατοικίαι αὐτῶν καὶ ἅπασαι αἱ περιουσίαι των νὰ διατίθενται τοιουτοτρόπως, ὥστε διὰ τούτου οὔτε οἱ φύλακες νὰ ἀποβάλλωσι τὴν ιδιότητα, τοῦ νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν ἐπιδεξιώτεροι καὶ ἐξοχώτεροι, οὔτε δὲ καὶ νὰ ἐρεθίζωνται καὶ παρακινῶνται εἰς τὸ νὰ κακουργῶσι κατὰ τῶν ἄλλων πολιτῶν»². Διὰ τοῦτο οὔτε ἰδίαν περιουσίαν πρέπει νὰ ἔχωσιν, οὔτε νὰ ἐπιφορτίζωνται διὰ τῆς φροντίδος πρὸς πορισμὸν τροφῆς καὶ ἀμφιέσεως, ἀλλὰ πάντα τὰ ἀναγκαζοῦντα νὰ λαμβάνωσι παρὰ τῶν ἄλλων πολιτῶν. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προφυλάσσονται ἀπὸ τοὺς κινδύνους τοῦ πλούτου καὶ τῆς πενίας ὁμοιοτρόπως, θὰ εὐρίσκωσι τὴν εὐτυχίαν των καὶ τὴν ἱκανοποίησίν των εἰς τὴν φροντίδα χάριν τῆς εὐημερίας τοῦ συνόλου.

Ἐν τῇ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὀργανωμένῃ καὶ κυβερνωμένῃ πολιτείᾳ ἐπικρατεῖ πράγματι ἡ διανόησις καὶ ὁ νοῦς. Οὗτος ἐκδηλοῦται ἀμέσως ἐν τῇ σοφίᾳ τῶν ἀρχόντων. Ἐπίσης δὲ φαί-

1. Πλάτωνος Πολιτείας III 412 XIX D—E. «Ἐκλεκτέον ἄρ' ἐκ τῶν φυλάκων τοιούτους ἄνδρας, οἳ ἂν σκοποῦσιν ἡμῖν μάλιστα φαίνωνται παρὰ πάντα τὸν βίον, ὃ μὲν ἂν τῇ πόλει ἡγήσωνται ξυμφέρειν, πάσῃ προθυμίᾳ ποιεῖν, ὃ δ' ἂν μὴ, μηδενὶ τρόπῳ πρᾶξαι ἂν ἐθέλειν».

2. Πλάτ. Πολιτεία III 416... καὶ τὰς οἰκίσεις καὶ τὴν ἄλλην οὐσίαν τοιαύτην αὐτοῖς παρεσκευάσθαι, ἥτις μήτε τοὺς φύλακας ὡς ἀρίστους εἶναι παύσοι αὐτούς, κακουργεῖν τε μὴ ἐπαροῖ περὶ τοὺς ἄλλους πολίτας».

νεται καὶ ἐν τῇ ἀνδρείᾳ τῶν φυλάκων, οἵτινες δὲν ἀκολουθοῦσι τοὺς ἀναβρασμοὺς τοῦ θυμικοῦ των, ἀλλὰ μᾶλλον μόνον διὰ τῆς προσοχῆς καὶ ἐκτιμήσεως τοῦ καλοῦ τῆς δλότητος διακρίνονται καὶ καθοδηγοῦνται, ἐφ' ὅσον πρόκειται νὰ συντελῶσιν εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν νόμων καὶ νὰ προστατεύωσιν αὐτοὺς ἀπὸ ἐπαπειλοῦντας ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν κινδύνους. Περαιτέρω ἐκδηλοῦται ἡ ἐκτίμησις τῆς διανοήσεως εἰς τὴν φρόνησιν καὶ τὴν σωφροσύνην, διὰ τῶν ὁποίων ἕκαστος πολίτης τῆς πολιτείας ἡμῶν πρέπει νὰ εἶναι πεπρoικισμένος, ἐφ' ὅσον, εἴτε ὡς ἄρχων, εἴτε ὡς ὑπηρέτης, δὲν πρόκειται νὰ ἀκολουθῇ τοὺς ἰδίους αὐτοῦ πόθους καὶ τὰς κλίσεις, ἀλλὰ νὰ ὑπολογίζῃ καὶ νὰ ἐκτιμᾷ τὰς συνεπείας τῶν πράξεών του καὶ νὰ ὑποβάλλῃ ἑαυτὸν εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν τάξιν. Ἡ διανόησις ὅμως ἡ ὁ νοῦς εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ βᾶσις τῆς ὅλης πολιτείας, τὴν ὁποίαν σχηματίζει ὡς ἁρμονικὸν σύνολον καθ'αυτὸ ὑποδιαιρούμενον, καὶ ἐφ' ὅσον παρέχει τὴν εὐκαιρίαν εἰς ἕκαστον ἄτομον ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν σχέσει καὶ ἁρμονίᾳ πρὸς τὸ σύνολον νὰ ἔρχηται εἰς ἀνάπτυξιν τῶν ἰδίων αὐτοῦ δυνάμεων καὶ ἱκανοτήτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ κρατεῖ αὐτὸ περιορισμένον εἰς τὰ ὅρια ὅπου καθ' αὐτὸ ἀνήκει. Διὰ τοῦ μέσου τούτου δημιουργεῖ ἡ διανόησις τὴν δικαιοσύνην, ἐν τῇ ὁποίᾳ πᾶσα ἀρετὴ εὐρίσκει τὴν τελειοποίησιν τῆς.

Οὕτω ἐνδείκνυται διὰ τὸν Πλάτωνα ἡ διανόησις ὡς δύναμις δημιουργοῦσα καὶ συντηροῦσα τὴν πολιτείαν.

17. Ἡ ἐπίδρασις καὶ ἐνέργεια τῆς διανοήσεως.

Κατὰ τὴν ἐπίδρασιν καὶ ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως, τὴν ὁποίαν ἀπαντῶμεν ἐνταῦθα, διακρίνονται τρία τινά: ἡ μετὰ σοφίας γνώσις τοῦ σκοποῦ, ἡ χάριν τῆς γνώσεως ταύτης λαμβάνουσα χώραν θαρραλέα πάλη καὶ τάσις πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ ἡ σῶφρων, ἐκ τῆς κατανοήσεως τῆς σκοπιμότητος τοῦ ἐπιτευχθέντος προερχομένη, ἐμμονὴ εἰς τὸν σκοπὸν αὐτόν.

Τὰ τρία ταῦτα σημεῖα ἀπαντῶμεν σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων διακεκριμένα εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς πολιτείας, ἐφ' ὅσον ἡ σοφία ἀποδίδεται ὡς κυρία ἰδιότης ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς ἄρχοντας, ἡ ἀνδρεία καὶ τὸ θάρρος εἰς τοὺς φύλακας, ἡ σωφροσύνη δ' εἰς τὸ σύνολον

τῶν πολιτῶν. Αἱ ιδιότητες ὅμως αὐταὶ ἢ ἀρεταὶ δὲν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων. Διότι περὶ πολιτείας τότε μόνον δύναται νὰ γίνῃ λόγος, ὅταν νόμοι καὶ διαταγαὶ παρὰ τῶν ἀρχόντων συντάσσονται καὶ ὀρίζονται, παρὰ τῶν ἐκτελεστικῶν ὀργάνων ἐφαρμόζονται καὶ ἐπιβάλλονται καὶ παρὰ τοῦ λαοῦ ἀναγνωρίζονται καὶ ἀπολαύωσι τοῦ ἀπαιτουμένου σεβασμοῦ. Καὶ συμφώνως πρὸς ταῦτα, οὐδέποτε δύναται νὰ ἐννοηθῇ φρόνιμος πρᾶξις, ἐφ' ὅσον δὲν τίθεται σκοπὸς αὐτῆς τόσον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ κατὰ τὴν σύλληψιν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν ἐπιδιώξιν καὶ ἐπιτυχίαν αὐτοῦ. Τούτου ἕνεκα ἡ δικαιοσύνη ἢ καθιστῶσα δυνατὴν τὴν συμβίωσιν ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ἐπιβάλλουσα ταύτην, συνίσταται ἐκ τῆς ἀμέσου ἐπιδράσεως τῆς διανοήσεως, ἡ ὁποία ἐνώνει ἐν ἑαυτῇ τὰς ἀρετὰς τῆς σοφίας, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς σωφροσύνης καὶ καθορίζει τὸ ὀρθῶς ἢ δικαίως πράττειν. Ἐξ ἄλλου δὲ πᾶσα ἐνέργεια τῆς διανοήσεως οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἡ ὀρθὴ καὶ δικαία σύνθεσις τῆς γνώσεως, τῆς ἐπιδιώξεως τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ἐμμονῆς εἰς αὐτόν, εἰς αὐθυπόστατον καὶ πλήρη ἐνότητα, διὰ τῆς ὁποίας πᾶσα ἀρετὴ καὶ ἱκανότης ἔρχεται εἰς φῶς.

Κατὰ ταῦτα λοιπὸν καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἐφ' ὅσον λογικῶς καὶ φρονίμως ἐνεργεῖ καὶ πράττει, κατέχει ἐξ ἴσου τὰς ἀρετὰς τῆς σοφίας, τῆς ἀνδρείας, τῆς σωφροσύνης καὶ τὴν τελειότητα τούτων ἐν τῇ δικαιοσύνῃ. Ἐνεργεῖ δ' οὗτος πράγματι φρονίμως καὶ λογικῶς, διότι ἡ διανόησις, ἡ θεμελιούσα καὶ συντηροῦσα τὴν πολιτείαν, μόνον εἰς τὰ ἄτομα, ἐξ ὧν συνίσταται ἡ πολιτεία, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνεργήσῃ καὶ ἀναπτυχθῇ.

Ὅ,τι ἡμεῖς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀνεπιφυλάκτως συμπεραίνομεν, ὁ Πλάτων οὐδόλως παριστᾷ αὐτὸ ὡς αὐτονόητον καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον. Δὲν ἀναλύει δηλαδὴ ἀπλῶς τὰς ἀρετὰς τῆς σοφίας, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς σωφροσύνης εἰς τὰς μόνον ἐν τῇ σχέψει διακρινόμενας φάσεις τῆς ἐνεργείας τῆς διανοήσεως. Μᾶλλον προσπαθεῖ νὰ καταστήσῃ αὐτὰς νοητὰς ὡς καταστάσεις ἢ ιδιότητας τριῶν διαφόρων φύσεων, παρουσιαζομένων ἐν τῇ πολιτείᾳ χωριστὰ ἀπ' ἀλλήλων καὶ μόνον διὰ τῆς δικαιοσύνης παρακινουμένων εἰς ἀρμονικὴν τινα ἀπὸ κοινοῦ δρᾶσιν. Διὰ τοῦτο θέτει πρὸ αὐτοῦ τὸ πρόβλημα τοῦ νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχουσι τρεῖς χωρισταί, ἱκαναὶ εἰς τὸ νὰ δρῶσιν ἀπὸ κοινοῦ

Αἱ περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις

δυνάμεις, διὰ τὴν ἀποδώσῃ εἰς τὴν ἁρμονίαν αὐτῶν τὴν ιδιότητα τοῦ δικαίου καὶ τελείου ἀνθρώπου, ὅπως ἔπραξε πρότερον καὶ διὰ τὴν κατανόησιν τῆς συστάσεως τῆς ἁρμονικῆς καὶ δικαίας πολιτείας.

Εἶναι δηλαδή, λέγει, ἡ πολιτεία ὀρθὴ καὶ δικαία, «ὅτε ἐν αὐτῇ τριττὰ γένη φύσεων ἐνόητα τὸ αὐτῶν ἕκαστον ἔπραττε· σώφρων δὲ αὖ καὶ ἀνδρεία καὶ σοφὴ διὰ τῶν αὐτῶν τούτων γενῶν ἄλλ' ἄττα πάθη τε καὶ ἔξεις... καὶ τὸν ἕνα ἄρα... οὕτως ἀξιῶσομεν, τὰ αὐτὰ ταῦτα εἶδη ἐν τῇ αὐτοῦ ψυχῇ ἔχοντα, διὰ τὰ αὐτὰ πάθη ἐκείνους τῶν αὐτῶν ὀνομάτων ὀρθῶς ἀξιῶσθαι τῇ πόλει». (Πολιτ. Πλάτ. IV, 435).

Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων εὐρίσκει ὁ Πλάτων κατὰ πρῶτον δύο εἰδῶν φύσεις ἐν τῇ ψυχῇ τὸ διανοητικὸν μὲν καὶ λογικὸν ἀφ' ἑνός, τὸ ἀλογον δὲ καὶ ἐπιθυμητικὸν ἀφ' ἑτέρου, τοῦτέστι ἀφ' ἑνός μὲν «τό... ὧ λογίζεται τὸ λογιστικὸν τῆς ψυχῆς» ἀφ' ἑτέρου δὲ «τὸ ὧ ἐρᾷ τε καὶ πεινῇ καὶ διψῇ καὶ περὶ τὰς ἄλλας ἐπιθυμίας ἐπτόηται ἀλόγιστόν τι καὶ ἐπιθυμητικόν, πληρώσεών τινων καὶ ἡδονῶν ἐταῖρον» (Πολιτείας Πλατ. IV 439). Εἰς ταῦτα προστίθεται ὡς τρίτον καὶ ὁ θυμὸς ἢ θυμικόν, ὅπερ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συγκαταριθμηθῇ, οὔτε εἰς τὸ ἐπιθυμητικόν, οὔτε εἰς τὸ λογιστικόν καὶ διανοητικόν, διότι ἀνεξαρτήτως κατέχον θέσιν μεταξὺ ἀμφοτέρων τούτων λαμβάνει μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ διανοητικοῦ καὶ προορίζεται νὰ λαμβάνῃ τὰ ἄλλα ὑπὲρ τούτου. Ἐὰν ἡ σύνθεσις τῆς ψυχῆς ἀνταποκρίνηται πλήρως πρὸς τὴν συγκρότησιν τῆς πολιτείας, τότε, ἀποφαίνεται ὁ Πλάτων, καὶ ὁ εἰς ἄνθρωπος κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὅπως ὀλόκληρος ἡ πολιτεία εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι δίκαιος καὶ ἁρμονικός, ἐφ' ὅσον δηλαδή ἐκάστη τῶν ἐν αὐτῷ τριῶν δυνάμεων τὰ ἑαυτῆς ἤθελε πράττει καὶ οὕτω καὶ ὀλόκληρος ὁ ἄνθρωπος τὸ καθ' ἑαυτὸν ἐκτελῇ.

Τοιουτοτρόπως λοιπὸν τὸ μὲν διανοητικὸν θὰ κυριαρχῇ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, «διότι εἶναι σοφὸν καὶ ἔχει τὴν ὑπὲρ ἀπάσης τῆς ψυχῆς προμήθειαν,» τὸ δὲ θυμικὸν προσήκει... «ὑπηκόῳ εἶναι καὶ ξυμμάχῳ τούτου» (τοῦ διανοητικοῦ), ἀμφοτέρω δὲ πάλιν «προστατήσετον τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ὃ δὴ πλεῖστον τῆς ψυχῆς ἐν ἐκάστῳ ἐστὶ καὶ χρημάτων φύσει ἀπληστότατον ὃ τηρήσετον, μὴ τῷ πῖμ-πλασθαι τῶν περὶ τὸ σῶμα καλουμένην ἡδονὴν πολὺ καὶ ἰσχυρὸν

γενόμενον οὐκ αὐτὰ αὐτοῦ πράττη, ἀλλὰ καταδουλώσασθαι καὶ ἄρχειν ἐπιχειρήσῃ ὧν οὐ προσῆκον αὐτῷ γένει καὶ ξύμπαντα τὸν βίον πάντων ἀνατρέψῃ». Ἡ ἀδικία τούναντίον εἶναι κατ' ἀνάγκην «διάστασις τις τῶν τριῶν τούτων καὶ πολυπραγμοσύνη καὶ ἄλλοτριπραγμοσύνη καὶ ἐπανάστασις ἐνὸς μέρους τῆς ψυχῆς κατὰ τοῦ ὅλου αὐτῆς διὰ τὴν ἐπικυριαρχήσῃ, χωρὶς τὴν εἶναι ἀρμόδιον, ἐνῶ φύσει εἶναι τοιοῦτον, ὥστε πρέπει τὴν δουλεύῃ καὶ τὴν ὑποτάσσεται εἰς τὸ ἐκ φύσεως προωρισμένον τὴν ἄρχῃ». «Τοιαῦτ' ἄττα, οἶμαι, φήσομεν καὶ τὴν τούτων ταραχὴν καὶ πλάνην εἶναι τὴν τε ἀδικίαν καὶ ἀκολασίαν καὶ δειλίαν καὶ ἀμαθίαν καὶ ξυλλήβδην πᾶσαν κακίαν». Ἐνεκα τούτου δ' ἡ ἀρετὴ «εἶναι ὑγεία καὶ ὠραιότης καὶ εὐεξία τῆς ψυχῆς, ἐνῶ ἡ κακία εἶναι νόσος καὶ ἀσχημία καὶ ἀσθένεια αὐτῆς». (Πολιτ. Πλάτ. IV, 441, 442, 444)».

Ἀκριβῶς ὅμως τοιαῦται ἀναπτύξεις τοῦ ζητήματος προκαλοῦσι τὴν ἀμφιβολίαν περὶ χωριστῆς ὑπάρξεως τῶν τριῶν φύσεων. Τοῦτο, διότι ἡ παραδοχὴ ὅτι οἱ ἄρχοντες, οἱ φύλακες καὶ οἱ πολῖται (δημιουργοὶ) ὡς φορεῖς τῆς σοφίας, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς σωφροσύνης παριστῶσι τρεῖς διαφόρους φύσεις τῆς πολιτείας, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρισθῶσι καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τοιαῦται ἐπίσης φύσεις. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει καὶ ὁ πλήρης σοφίας ἄρχων ὡς ἄνθρωπος μετέχει κατ' ἀνάγκην τῆς ἀνδρείας τοῦ φύλακος καὶ τῆς σωφροσύνης τοῦ (δημιουργοῦ) κοινοῦ πολίτου, καὶ ὁ κοινὸς πολίτης ὅπως καὶ ὁ φύλαξ εἶναι ὄχι ὀλιγώτερον μέτοχος τῆς διὰ τὸ ἄρχειν καὶ κυβερνᾶν προωρισμένης σοφίας, ὅποτε ἡ δικαιοσύνη ἐν γένει, ἡ ὁποία ἐνώνει καὶ τὰς τρεῖς φύσεις εἰς ἀρμονικὴν ἀπὸ κοινοῦ ἐπίδρασιν καὶ ἐνέργειαν, ἐντοπίζεται εἰς ἕνα ἕκαστον ἐξ ἴσου. Κατὰ ταῦτα ὅμως ἡ συνύπαρξις τῶν τριῶν φύσεων ἐν ἑκάστῳ ἀνθρώπῳ αἴρει καὶ καταργεῖ τὴν χωριστὴν αὐτῆν ὑπάρξιν ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὅπως εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐτέθη. Τοῦτο δὲ ἔχει ὡς συνέπειαν καὶ τὸ ὅτι ὁ χωρισμὸς τῶν τριῶν φύσεων ἐν τῷ ἀτόμῳ δὲν φαίνεται ἀπαραίτητος πλέον. Ἀποδεικνύεται προσέτι ὁ χωρισμὸς οὗτος ὡς ὅλως ἀπίθανος, ὅταν τις ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου χωρήσῃ πρὸς τὰς μερικὰς αὐτοῦ ἐνεργείας καὶ πράξεις, δι' ὧν ὁ ἄνθρωπος δρᾷ ὡς μέλος τῆς πολιτείας. Διότι καὶ ἐκάστη πρᾶξις πρέπει νὰ δικαιολογηθῆται ὅταν ὁ ἄνθρωπος ὡς σύνολον, ὅστις ἐκτελεῖ τὴν πρᾶξιν ταύτην, πρόκηται νὰ

εἶναι δίκαιος. Κατ' ἀνάγκην δηλαδή πρέπει καὶ αὕτη καθ' ὅμοιον τρόπον, ὅπως καὶ ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ πολιτεία, νὰ παράγῃται ἐκ τῆς ἀπὸ κοινοῦ ἐνεργείας τῶν τριῶν φύσεων, ἐκάστη τῶν ὁποίων «τὰ αὐτῆς πράττει» καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδιοτροπίας της ὡς «σώφρων, ἀνδρεία καὶ σοφή» ἐκδηλοῦται.

Διὰ τοῦτο ἡμεῖς δυνάμεθα τὰς τρεῖς φύσεις, τὰς ὁποίας ὁ Πλάτων χωρίζει ἀπ' ἀλλήλων, μόνον ὡς τρεῖς διακρινομένας ἀπ' ἀλλήλων ἀπόψεις νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, αἱ ὁποῖαι ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ καὶ εἰς τὰς πράξεις καὶ ἀποχὰς τοῦ ἀτόμου, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἐκάστης πράξεως, παρουσιάζονται καὶ διὰ τῆς συνυπάρξεώς των ἀποτελοῦσι τὴν ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως ὡς θεμελιώδους καὶ βασικῆς δυνάμεως καθόλου. Τούτου ἕνεκα πᾶσα ἰκανότης καὶ ἀρετὴ περιορίζεται εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως, ἥτις συνιστᾷ καὶ συντηρεῖ τὴν πολιτείαν καὶ ἤδη εἰς ἕκαστον ἄτομον παρουσιάζεται συνυφασμένη πολλαπλῶς εἰς συνθετωτέρας, ἀρμονικῶς πρὸς ἀλλήλας διατελούσας συνεχεῖς, ἀλληλοστηριζομένας καὶ ἀλληλοκαπτυσσομένας ἐνεργείας καὶ πράξεις.

18. Διανόησις καὶ ἐπιθυμία.

Ἡ εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως ἀνωτέρω ἐμβάθυνσις ἀποκλείει ἐν τούτοις τὸ δυνατόν, μετὰ τοῦ Πλάτωνος νὰ ἀντιπαραβάλλωμεν τὸ «ἄλογον καὶ ἐπιθυμητικὸν» πρὸς τὸ «λογιστικὸν καὶ διανοητικὸν» ὡς ἰδιαίτερον εἶδος καὶ νὰ κάμνωμεν λόγον περὶ «ἀγῶνος τινὸς τῆς διανοήσεως κατὰ τῶν ἐπιθυμιῶν». Ἐπειδὴ καὶ ἡ φαινομενικῶς ἄλογος ἐπιθυμία ἔχει τὸν σκοπὸν αὐτῆς, ὃν γνωρίζει, ἐπιδιώκει καὶ εἰς τὸν ὁποῖον ἐμμένει, διὰ τοῦτο παρουσιάζει καὶ αὐτὴ σοφίαν, ὅταν μετὰ συνειδήσεως συλλαμβάνῃ τὸν σκοπὸν καὶ ἀποφασίζῃ, ἐπίσης καὶ θάρρος ἢ θυμὸν, ὅταν τὰ πάντα διαθέτῃ διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ, μάλιστα δὲ καὶ σωφροσύνην, ἐφ' ὅσον διατρίβει εἰς τὸν σκοπὸν ἀπολαύουσα καὶ ἀπομακρύνει πᾶν ἐμπόδιον τῆς ἡδονῆς καὶ ἀπολαύσεως. Ἐν τοσούτῳ λοιπὸν καὶ αὐτὸ τὸ ἄλογον εἶναι λογικὸν καὶ κατὰ ταῦτα ὀρθὸν καὶ δίκαιον. Μόνον ὅταν συγκρινόμενον πρὸς γενικωτέρους καὶ ὑψηλοτέρους σκοποὺς πρόκηται νὰ διαιρεθῇ εἰς σύστημά τι σκοπῶν

διαφόρους κατευθύνσεις ακολουθούντων, παρουσιάζεται ως ἐχθρὸς τοῦ καλυτέρου, ὡς ἀπορριπτέον καὶ κακόν. Παρ' ὅλα δὲ ταῦτα καθ' ἑαυτὸ λαμβανόμενον τὸ ἐπιθυμητικόν, παραμένει λογικόν· καὶ ὅταν ἀκόμη πρόκηται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς παράλογον, εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοηθῆ ὡς τι ὀλιγώτερον λογικὸν ἀπλῶς.

Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Πλάτων τὸ κακόν καὶ ἄδικον, «τὴν ἐπανάστασιν ἐνὸς οἴουδῆποτε μέρους κατὰ τοῦ ὅλου» ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀτόμου, κατορθώνει νὰ καταστήσῃ νοητὸν μόνον διὰ τοῦ ὅτι ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ πράγματι μόνη κυριαρχοῦσα διανόησις ἀντὶ τοῦ ἀληθῶς ἀγαθοῦ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιδιώκῃ σκοποὺς ἄνευ ἀξίας καὶ ἐπὶ τέλος βλαβερούς.

Ἐὰν δηλαδὴ οἱ ἄρχοντες καὶ φύλακες ἀπομακρυνόμενοι τῆς σοβαρᾶς σοφίας ἐκτιμῶσι τὰ θορυβώδη πολεμικὰ πλεονεκτήματα περισσότερον ἀπὸ τὴν νικηφόρον δρᾶσιν ἐν ἡρεμίᾳ, τότε καθίστανται οὔτε φιλόνοι καὶ δοξομανεῖς. «Βιαζομένων δὲ καὶ ἀντιτείνοντων ἀλλήλοις, εἰς μέσον ὠμολόγησαν γῆν μὲν καὶ οἰκίας κατανειμαμένους ἰδιώσασθαι, τοὺς δὲ πρὶν φυλαττομένους ὑπ' αὐτῶν ὡς ἐλευθέρους φίλους τε καὶ τροφείας δουλωσάμενοι τότε περιείκους τι καὶ εἰκέτας ἔχοντες αὐτοὶ πολέμου τε καὶ φυλακῆς αὐτῶν ἐπιμελεῖσθαι» (Πολιτείας VIII, 547). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λοιπὸν ἡ παρεκτροπὴ τῆς διανοίας ἀφ' ἑαυτῆς, ἔχει ὡς πρώτην συνέπειαν τὴν ἀντίθεσιν τῶν κατόχων καὶ μὴ κατόχων, τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν δούλων.

Ἡ ἀπαξ ὅμως ἀρξάμενη παρεκτροπὴ καὶ κατάπτωσις χωρεῖ ταχέως πρὸς τὰ ἐμπρός, καὶ τότε ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ἰδιοκτησία ἐκτιμῶνται περισσότερον ἀπὸ τὴν ἀρετὴν. «Ἀντὶ δὲ φιλονεικῶν καὶ φιλοτίμων ἀνδρῶν φιλοχρηματισταὶ καὶ φιλοχρήματοι τελευτῶντες ἐγένοντο, καὶ τὸν μὲν πλούσιον ἐπαινοῦσι τε καὶ θαυμάζουσι καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς ἄγουσι, τὸν δὲ πένητα ἀτιμάζουσιν» (Πολιτ. VIII, 551). Κατὰ τοιαύτας περιστάσεις ἡ πολιτεία ἀναγκάτως τεμαχίζεται: «Δὲν εἶναι πλέον μία ἀλλὰ δύο» ἐκ τῶν ὁποίων τὴν μὲν μίαν ἀποτελοῦσιν οἱ πτωχοί, τὴν δ' ἄλλην οἱ πλούσιοι, καὶ ἀμφοτέρωτεροι συγκατοικοῦσι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον πάντοτε «ἐπιβουλευόντες ἀλλήλους». Ἰπὸ τοιαύτας συνθήκας τέλος ὁ μὲν εἰς γίνεται ὑπέρπλοτος ἐνῶ ὁ ἄλλος κατανατᾷ πάμπτωχος, ἀμ-

φότεροι δ' ὁμοιάζουσι πρὸς κηφῆνας ἀπλῶς οὐδένα προορισμὸν ἔχοντες ἐν τῇ πολιτείᾳ: τρώγουσι μόνον καὶ σπαταλῶσι καὶ ἀναπτύσσουσι τὴν ἀταξίαν καὶ ἀθλιότητα. Διότι ὅπου ὑπάρχουσιν ἐπαῖται, «εἰσὶ που ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ ἀποκεκρυμμένοι κλέπται τε καὶ βαλαντιοτόμοι καὶ ἱερόσυλοι καὶ πάντων τῶν τοιούτων κακῶν δημιουργοί» (Πολιτ. VIII, 552).

Ἐνῶ ὁμως ἡ ἄρχουσα τάξις ἐντροφῶσα εἰς τὰ πλούτη, ἐκνευρίζεται καὶ ἀποχαυνοῦται, ἐνισχύεται ἡ μᾶζα τῶν στερουμένων παντὸς δικαίου πτωχῶν διὰ τῶν ἐλλείψεων ἐν τῇ ζωῇ καὶ ἀφαρπάζει τὴν κυριαρχίαν καὶ διακυβέρνησιν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φκίνεται ὡς νὰ ἐκλείπη ἡ δουλεία. Σύμπασα ἡ πολιτεία εἶναι «ἐλευθερία...»... μεστή καὶ παρρησίας... καὶ ἐξουσία ἐν αὐτῇ ποιεῖν ὅ,τι τις βούλεται» (Πολιτ. VIII, 457). Πράγματι ὁμως ἡ τοιαύτη ἐλευθερία εἶναι ἀχαλινωσία, καταστρέφουσα τὸν πολιτειακὸν σύνδεσμον καὶ ἐπιτρέπουσα νὰ ἄρχῃ μόνον ἀκυβέρνητός τις πλειονότης. Τὴν ὀλοφάνερον ἀκαταστασίαν παρουσιάζει ἤδη τὸ ἄτομον, τὸ ὁπεῖον διαρκῶς εἶναι ἔρμαιον τῶν ἐκάστοτε διαθέσεων αὐτοῦ καὶ ἐπιθυμιῶν καὶ διάγει ἄλλοτε μὲν πλουσιοπαρόχως, ἄλλοτε δὲ λιτῶς, νῦν μὲν ἐπιχειροῦν διάφορα μετὰ πολλῆς δραστηριότητος καὶ ἔπειτα παραδιδόμενον πάλιν εἰς τὴν γλυκεῖαν σχολὴν καὶ ἀργίαν.

Αἱ συνέπειαι δὲν βραδύνουσι νὰ ἐκδηλωθῶσιν: διὰ τῆς καταργήσεως πάσης πειθαρχίας καὶ τάξεως καταντῶσιν ἐπὶ τέλους καὶ τὸ ἄτομον καὶ ἡ πόλις (κοινωνία) ὀλόκληρος, δοῦλοι. Ἐπὶ τοῦ ἀσώτου ἀνθρώπου κυριαρχεῖ ἡ ἐπιθυμία τῆς στιγμῆς μετ' ἀκαταβλήτου δυνάμεως, καὶ ἐν τῇ ἀκυβερνήτῳ πολιτείᾳ ἀφαρπάζει τὴν κυριαρχίαν ὁ τύραννος, ἦν πανούργως ὡς δῆθεν προστάτης τῆς ἐλευθερίας ἰδιοποιεῖται, ἵνα δι' ἐπιβολῆς, πιέσεων καὶ αἵματηρῶν πράξεων μένη κύριος αὐτῆς.

Οὕτω λοιπὸν παρουσιάζονται περιορισμένοι καθόλου καὶ καταστρεπτικοὶ τῆς τε πολιτείας καὶ τοῦ ἀνθρώπου σκοποὶ εἰς τὴν θέσιν τῶν γενικῶν, οἵτινες περιλαμβάνουσι τὸ ἀγαθὸν καὶ τὴν εὐτυχίαν τοῦ τε ἀνθρώπου ὡς συνόλου καὶ τῆς πολιτείας συμπάσης. Ὅπως δὴποτε μένει ἡ ἐπιδιώξις σκοπῶν καὶ μετ' αὐτῆς ὑπόλοιπόν τι τῆς διανοήσεως, εἰς τὸ ὁποῖον δύναται τις νὰ ἐμπιστευῆται, ἄτινα πάλιν ἐπανέρχονται εἰς τὴν ὀρθὴν αὐτῶν τροχίαν.

καὶ ἐκ νέου, ὅπως καὶ κατὰ τὴν πρώτην τῆς πολιτείας ἴδρυσιν χωροῦσιν ἀπὸ τῆς ἀπλῆς ἐπιθυμίας εἰς τὴν ἐπιδιώξιν τῆς ἐπιτυχίας ἐνὸς συστήματος σκοπῶν πολυμόρφως καὶ ἁρμονικῶς πρὸς ἀλλήλους προσαρμοζομένων.

19. Ὁ κόσμος ὡς νοολογικὴ πολιτεία.

Ἐφ' ὅσον κατὰ τὰνωτέρω, πᾶσα μεταβολὴ εἰς τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου ἀποδίδεται εἰς παραλλαγὰς τῆς ἐνεργείας καὶ ἐπιδράσεως τῆς διανοήσεως, διακαιολογεῖται καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ νὰ γνωρίσῃ τις καὶ τὴν αἰτίαν τῶν παραλλαγῶν τούτων καὶ μεταβολῶν. Τοῦτο, διότι σχηματίζει τις τὴν ἐλπίδα, ὅτι διὰ τῆς τοιαύτης ἐμβαθύνσεως θὰ καταστῇ δυνατόν, ὥστε νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς πολιτείας καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ ὑποβοηθήσῃ εἰς τὴν γενικὴν πρόοδον καὶ ἀνάπτυξιν, οὕτω δὲ νὰ ἐπιβάλλῃ πλήρη τινὰ καὶ τελείαν κυριαρχίαν τῆς διανοήσεως.

Ἐν τοσοῦτῳ ὁ Πλάτων ἐρμηνεύει τὴν κατάπτωσιν τῆς πολιτείας λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὴν γενικὴν κίνησιν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ κόσμου. «Ἐπειδὴ πᾶσαν γένεσιν ἀκολουθεῖ καὶ ἡ φθορά», λέγει, «διὰ τοῦτο καὶ ἡ πλήρως καὶ τελείως ἄπαξ ὀργανωθεῖσα πολιτεία δὲν θὰ ὑπάρχῃ αἰωνίως ἀλλὰ θὰ φθαρῇ καὶ θὰ διαλυθῇ». («Ἐπεὶ γενομένῳ παντὶ φθορά ἐστίν, οὐδ' ἡ τοιαύτη ξύστασις τὸν ἅπαντα μένει χρόνον, ἀλλὰ λυθήσεται» Πολιτ. VIII 546). Ἡ διάλυσις καὶ φθορά ἐνυπάρχει εἰς νόμον τινὰ τῆς γενέσεως ἐπικυριαρχοῦντα παντὸς ζῶντος καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τούτου «οὐ μόνον φυτοῖς ἐγγείοις, ἀλλὰ καὶ ἐν ἐπιγείοις ζώοις φορὰ καὶ ἀφορία ψυχῆς τε καὶ σωμάτων γίνονται, ὅταν περιτροπαὶ ἐκάστοις κύκλων περιφορὰς ξυνάπτωσι, βραχυβίοις μὲν βραχυπόρους, ἐναντίους δὲ ἐναντίας» (Πολιτ. VIII 546). Ἡ δὲ μετατροπὴ τῆς ἀναρχίας καὶ ἀχαλινωσίας εἰς δουλείαν ἐπιβεβαιοῖ ἐξ ἴσου τὸν γενικὸν κανόνα ἀκριβῶς, καθ' ὃν ἡ ὑπέρμετρος τάσις πρὸς σκοπὸν τινὰ ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν μετατροπὴν εἰς τὸν ἀντίθετον σκοπὸν. «Καὶ τῶ ὄντι τὸ ἄγαν τι ποιεῖν μεγάλην φιλεῖ εἰς τοῦναντίον μεταβολὴν ἀνταποδιδόναι, ἐν ὥραις τε καὶ ἐν φυτοῖς καὶ ἐν σώμασι, καὶ δὴ καὶ ἐν πολιτείαις οὐχ ἥκιστα.... Ἡ γὰρ ἄγαν ἐλευθερία ἔοικεν οὐχ

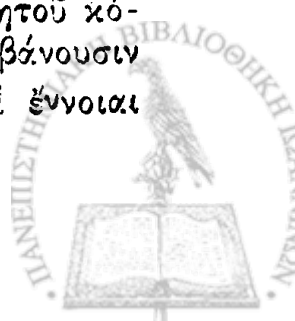

εἰς ἄλλο τι ἢ εἰς ἄγαν δουλείαν μεταβάλλειν καὶ ἰδιώτη καὶ πόλει...» (Πολιτ. Πλάτ. XIII, 564).

Καὶ ναὶ μὲν ἡ πρὸς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ συμβαίνουσαν κίνησιν ἀναλογία αὕτη δὲν καθιστᾷ καθόλου νοητὰς τὰς περιπτώσεις μεταβολῶν ἐν τῇ ἐπίδρασει τῆς διανοήσεως, δεικνύει ὅμως σαφῶς ὅτι ὁ Πλάτων διαβλέπει εἰς τὰ ἐν τῷ κόσμῳ συμβαίνοντα τὴν αὐτὴν σταθερὰν καὶ κανονικὴν γένεσιν καὶ φθοράν, ὅπως καὶ εἰς τὸν βίον τῆς πολιτείας καὶ τοῦ ἀτόμου. Ἐφ' ὅσον, ὅπως κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Πλάτωνος εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ παραδεχθῶμεν, τίθεται ἡ ἐπίδρασις τῆς διανοήσεως, ἐπικυριαρχεῖ αὕτη οὕτω ὅχι μόνον τῆς πολιτείας καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ὅλου τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀποτελεῖ νοολογικὴν τινὰ πολιτείαν μεγάλης μορφῆς καθὼς ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἄτομον, τοιαύτην ἐν σμικρῷ.

Πράγματι δ' οὕτω παριστᾷ τὸν κόσμον ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ. Διακρίνει ἐν αὐτῷ τὸ εἰς τὴν διανόησιν προσιτὸν «αἰωνίως ὑπάρχον, τὸ μὴ συμβιβασζόμενον πρὸς οὐδὲν γίγνεσθαι», ἀπὸ τὸ εἰς τὰς ἀπλᾶς παρυστάσεις διὰ τῶν αἰσθήσεων παρουσιαζόμενον διαρκῶς γίγνεσθαι, «ὅπερ ὑπόκειται εἰς τὴν γένεσιν καὶ εἰς τὴν φθοράν καὶ οὐδέποτε εἶναι πραγματικὴ ὑπαρξίς, οὐσία». Ἐπειδὴ ὅμως οὐδὲν γίνεται ἄνευ αἰτίας, διὰ τοῦτο καὶ πᾶσα γένεσις κατ' ἀνάγκην πρέπει «νὰ προκύπτῃ δυνάμει αἰτίας τινός». Τὸ αἴτιον τοῦτο ἀναζητεῖ ὁ Πλάτων, ἐφ' ὅσον εἰς τὴν διανόησιν πρέπει νὰ γίνῃ προσιτὸς, εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ὄντος, τῆς οὐσίας. Ἐν τούτῳ ὑποθέτει δημιουργόν τινα, ἔχοντα εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ πρότυπα «ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ὁπρίων φέρει εἰς φῶς τὴν μορφὴν ἀντικειμένου τινός καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ».

Τοιαύτην τινὰ αἰτίαν πρέπει νὰ ἔχῃ καὶ τὸ ἐν τῷ κόσμῳ συμβαῖνον. Διότι ὁ εἰς τὰς αἰθήσεις προσιτὸς κόσμος εἶναι τι τὸ γιγνόμενον, ὅπερ γεννᾶται καὶ ἀπόλλυται καὶ οὐδέποτε εἶναι ὄντως ὄν. Ἐναντι τοῦ κόσμου τούτου ἐμφανίζεται τὸ εἰς τὴν διανόησιν προσιτὸν ὄντως ὄν, ὅπερ καθ' ἑαυτὸ οὐδέποτε γίνεται, ἀποτελεῖ ὅμως τὴν αἰτίαν πάσης γενέσεως. Εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ὄντος τούτου λοιπὸν πρέπει νὰ ζητηθῇ ἡ αἰτία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου (Τίμαιος, V, 27, 28). Τὰ πρότυπα, ἅτινα λαμβάνουσιν ἐν τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ πλείστας ἀπεικονίσεις εἶναι αἱ ἔννοιαι

ἢ ἰδέαι, εἰς τὰς ὁποίας καταλήγομεν, ἀνακαλύπτοντες καὶ τονίζοντες κοινὰ γνωρίσματα καὶ ὁμοιότητας εἰς συγγενῆ καὶ συνυπάρχοντα ἀντικείμενα, ἅτινα χαρακτηρίζομεν οὕτω διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος. «... Εἶδος (έννοια) γὰρ πού τι ἐν ἑκάστων εἰώθαμεν τίθεσθαι περὶ ἑκάστα τὰ πολλὰ, οἷς ταῦτόν ὄνομα ἐπιφέρομεν» ἀναφέρει ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ αὐτοῦ (X, 596), καὶ εἰς ἄλλην τινὰ θέσιν (Πολιτείας VI, 507) λέγει διεξοδικώτερον: «Πολλὰ καλὰ,... καὶ πολλὰ ἀγαθὰ καὶ ἑκάστος οὕτως εἶναι φαμέν τι καὶ διορίζομεν τῷ λόγῳ... Καὶ αὐτὸ δὴ καλὸν καὶ αὐτὸ ἀγαθὸν καὶ οὕτω περὶ πάντων, ἃ τότε ὡς πολλὰ ἐτίθεμεν, πάλιν οὐ κατ' ἰδέαν μίαν ἑκάστου ὡς μιᾶς οὔσης τιθέντος, ὅ ἐστιν ἑκάστων προσαγορεύοντες... Καὶ τὰ μὲν δὴ ὀραῖσθαι φαμέν, νοεῖσθαι δ' οὐ, τὰς δ' αὖ ἰδέας νοεῖσθαι μὲν, ὀραῖσθαι δ' οὐ».

Τὰς ἰδέας ταύτας, τὰς ὁποίας ἡμεῖς μετὰ τόσοῦ κόπου ἀναζητοῦμεν, ἔχει ἐν τούτοις ὁ δημιουργὸς ὑπὸ ἀκάλυπτον σαφήνεια ὅλας ἐξ ἴσου πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του. Εἶναι δ' οὗτος κατὰ ταῦτα διὰ τῆς σοφίας αὐτοῦ καὶ τελειότητος οὐδὲν ἄλλο εἰμὴ ὁ νοῦς, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γνώσεώς του εἶναι ἰκανὸς πρὸς πᾶσαν δρασίαν καὶ ἐνέργειαν. Καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀγαθός, θέλει ἐπίσης νὰ δρᾷ καὶ ἐνεργῆ, «ἵνα τὰ πάντα καταστῶσιν αὐτῷ ὅμοια ὅσον τὸ δυνατόν» (Τίμαιος VI, 29). Τούτου ἕνεκα παρουσιάζεται εἰς τὴν γνῶσιν ἡμῶν ὡς ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ὁποία διὰ τῆς καλοκαγαθίας αὐτῆς κατέχει τὴν ἀφετηρίαν πρὸς δρᾶσιν καὶ ἡ ὁποία ὡς ἐπιδρῶσα διανόησις, ἡ θεός, κατορθώνει πάντα, ὅσα ἐν τῷ κόσμῳ συμβαίνουσιν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νομίζει ὁ Πλάτων ὅτι δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἀρχὴν τῆς γενέσεως καὶ τοῦ κόσμου. «Ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ θεὸς ἠθέλησεν, ἐφ' ὅσον τὰ πάντα κατὰ τὸ δυνατόν εἶναι ἀγαθὰ καὶ οὐδὲν κακόν, ὅλα δ' ὅσα ἐφαίνοντο εὐρίσκοντο ὄχι ἐν ἡρεμίᾳ ἀλλ' εἰς ἀκανόνιστον καὶ ἄτακτον κίνησιν, ἔφερον αὐτὰ ἐκ τῆς ἀταξίας εἰς τὴν κατάστασιν τῆς τάξεως, διότι ἔτρεφε τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ κατάστασις αὕτη εἶναι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καλύτερα ἐκείνης». Ἡθέλησεν ὁμοῦς νὰ φέρῃ εἰς φῶς τὸ τελείως καλόν, τὸ ὑποῖον μόνον εἰς ἐν ἔμψυχον, πεπρωικισμένον διὰ τοῦ νοῦς ἔργον εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ. «Μὲ τὴν ἰδέαν αὐτὴν ἐπλασε τὸν νοῦν εἰς μίαν ψυχὴν καὶ τὴν ψυχὴν εἰς σῶμα, καὶ διὰ τούτων ἑκά-

νόνισε τὴν δημιουργίαν τοῦ σύμπαντος, ἵνα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φέρῃ εἰς φῶς φύσει τὸ κατὰ τὸ δυνατόν ὠραιότατον καὶ κάλλιστον ἔργον. Οὕτω δὲ δύναται τις μετὰ πιθανότητος νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ κόσμος οὗτος ἐγένετο δυνάμει τῆς θείας προνοίας ὡς πράγματι ἐμψυχός τις καὶ διανοουμένη ὑπαρξίς». (Τίμαιος VI, 30).

Ὁ δημιουργικὸς νοῦς πρέπει ἐν τούτοις νὰ φέρῃ τὸ ἔργον τοῦ εἰς φῶς διὰ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καὶ τοῦτο ἐπηρεάζει τὸ ἔργον, διότι εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον ἐπικρατεῖ «ἡ τυφλὴ ἀναγκαιότης» ἢ ἐκδηλουμένη εἰς «ἀσκόπους τῆδε κάκεῖσε κυκλοφορούσας αἰτίας» (Τίμαιος XVII, 48).

Ἡ διάνοια ἐν τῇ ἀπλῇ γενέσει ἐμφανίζεται ὡς ἀδιάκοπος γένεσις καὶ φθορά, ὡς ἀκανόνιστος καὶ ἄτακτος κίνησις. Ἐνυπάρχει ὅμως εἰς πᾶν τὸ γιγνόμενον ἢ διανόησις ὡς «οὐσία» τις, ἥτις, κατὰ τὸν Πλάτωνα, πάντοτε εἶναι «μία καὶ ἡ αὐτή». «Διότι οὐδέποτε ἀποβάλλει τὴν σύστασίν της. Δέχεται τὰ πάντα χωρὶς νὰ λαμβάνῃ κατ' οὐδένα τρόπον καὶ μορφήν τινα, ἡ ὁποία νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς ὅσα ἔρχονται εἰς αὐτήν, ἀλλ' ὡς πλαστικὴ τις μᾶζα εἶναι ἐτοιμὴ εἰς πᾶν δι' ἀποτύπωσιν καὶ δι' ὅλων ὅσα ἐγγιζουσιν αὐτὴν τίθεται εἰς κίνησιν καὶ λαμβάνει μορφάς, ἐμφανιζομένη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἄλλοτε μὲν ὑπὸ ταύτην ἄλλοτε δ' ὑπ' ἐκείνην τὴν μορφήν. Ὅ,τι ὅμως εἰς αὐτὴν εἰσέρχεται καὶ ἐξέρχεται, εἶναι πάντοτε ἀπεικονίσεις τοῦ ὄντος, φέρουσιν τύπον ἐπὶ τῇ βάσει τούτου κατὰ τρόπον δυσκόλως δυνάμενον νὰ περιγραφῇ καὶ θαυμαστόν» (Τίμαιος, XVIII, 50). Ἐπειδὴ λοιπὸν πᾶσαι αἱ ἀπεικονίσεις τῶν ἰδεῶν παρουσιάζονται ὑπὸ μορφήν χωρικῆς σχέσεως τῆς αἰσθήσεως. διὰ τοῦτο ἡ σύστασις ἐκείνη, ἡ ἐμφανιζομένη ὡς κωλύουσα τὴν διάνοιαν καὶ ἐπὶ τέλους νικῶσα—κατὰ τὸν Πλάτωνα—οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ὁ ὑποκείμενος εἰς πᾶσαν διαμόρφωσιν, καθ' ἑαυτὸν ὅμως ὅλως ἄμορφος χῶρος, εἰς τὸν ὁποῖον εὐρίσκει θέσιν πᾶσα γένεσις.

Οὕτω λοιπὸν σχηματίζουσιν «ἡ οὐσία, ὁ χῶρος καὶ ἡ γένεσις» τρία χωριστὰ εἶδη, ὑπάρξαντα καὶ προτοῦ ἀκόμῃ ἔλθῃ εἰς φῶς ὁ κόσμος» (Τίμαιος, XIX, 52). Ἐρχονται παραλλήλως πρὸς τὰς τρεῖς φύσεις τῆς πολιτείας καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου: ἡ οὐσία, εἰς ἣν ἐνυπάρχουσιν αἱ ἰδέαι, ἀνταποκρίνεται πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῆς πολιτείας καὶ πρὸς τὴν θέσιν τοῦ διανο-

ητικοῦ ἐν τῇ ψυχῇ· ὁ χῶρος, ἐν τῷ ὁποίῳ αἱ ἰδέαι καθίστανται δραστικά, παριστᾷ τὴν πολυπληθῆ λαϊκὴν μᾶζαν καὶ τὴν θέσιν τῶν ἐπιθυμιῶν· ἐν τῷ γίνεσθαι τέλος, δι' οὗ αἱ ἰδέαι ἀποκτῶσιν ἐν τῷ χώρῳ μορφήν τινα, δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὴν ἐνέργειαν καὶ δράσιν τῶν φυλάκων ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τοῦ θυμικοῦ ἐν τῇ ψυχῇ.

Τὰ χωριστὰ ταῦτα τρία εἶδη, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ὑπάρχουσι καὶ προτοῦ ἀκόμῃ ἔλθῃ ὁ κόσμος εἰς φῶς. Δύνανται ὅμως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τοιούτων ἀντιλήψεων, νὰ χαρακτηρισθῶσι μόνον ὡς ἀπαραίτητοι ὅροι τῆς ὑποστάσεως τοῦ κόσμου. Διότι μόνον ὁ πραγματικῶς ὑπάρχων κόσμος, ὅχι δὲ καὶ κατάστασις τις, προηγηθεῖσα τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου, εἶναι προσιτὸς εἰς τὴν διανοίαν—καὶ ὁ κόσμος, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πλάτωνος, γίνεται κατανοητὸς ὅταν ὑποτεθῇ ὡς αἰωνία ὑπαρξίς, ἢ ἐν τῷ ἀντικειμένῳ χώρῳ μεταμορφουμένη δι' ἀδιακόπου γενέσεως καὶ φθορᾶς.

Ὅτι ὅμως τὰ ἀνωτέρω τρία εἶδη πρὸς τούτοις ὅχι ὡς τρία χωριστὰ ἀπ' ἀλλήλων πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ἀν καὶ εἶναι κατ' οὐσίαν τρεῖς συνυπάρχουσαι καὶ καθορίζουσαι ἀλλήλας πραγματικότητες, ἀλλ' ὡς τρεῖς, γνωστὰς ἤδη εἰς ἡμᾶς φάσεις τῆς κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως, τοῦτο γίνεται σαφές. ἐὰν ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς τὴν αἰτίαν, ἢ ὁποῖα παρακινεῖ τὸν Πλάτωνα, νὰ ἀντιπαραθέτῃ τὸν χῶρον ὡς ἰδιαιτέραν, ἀντίπαλον δύναμιν πρὸς τὴν διανόησιν καὶ νὰ ζητῇ νὰ εὔρῃ τὴν συνδέουσαν τὰ δύο ταῦτα δύναμιν εἰς τὸ γίνεσθαι, εἰς τὴν γένεσιν.

Ἡ αἰτία αὕτη ἐγκεῖται δηλαδὴ εἰς τὴν ἀντίφασιν μεταξὺ τῆς τελειότητος, ἣν προσδοκῶμεν ἐκ τῆς ἐνεργείας τοῦ νοῦς καὶ τῆς διανοήσεως, καὶ τῆς ἀτελείας, ἣτις χαρακτηρίζει ὅλα τὰ προϊόντα ἐκ τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας λόγῳ τοῦ ἐφημέρου αὐτῶν. Τούτου δ' ἕνεκα ἀντιπαραθέτει ὁ Πλάτων πρὸς τὴν διανόησιν τὴν ἀναγκαιότητα, ἢ ὁποῖα τυφλῶς ἐπιδρᾷ, διότι δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν οὐδένα σκοπὸν καὶ μόνον διὰ τῶν παραινέσεων τῆς διανοήσεως ἔρχεται εἰς περίσκεψιν καὶ σύνεσιν.

Ἐν τούτοις καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς τυφλῆς ἀναγκαιότητος γίνεται καταληπτὴ ἐν τῇ διανοήσει, «ὡς ἀκανόνιστος, ἄτακτος κίνησις», ἢ ὁποῖα καὶ κατ' αὐτὴν τὴν παροδικὴν γένεσιν καὶ φθορὰν ἢ ἀπο-

σύνθεσιν, δεικνύει σχηματισμόν τινα, μολονότι τελείως ἐξαφανιζόμενον. Τούτου ἕνεκα καὶ αὐτὸ τὸ χάος ἀποτελεῖ κόσμον τινὰ ἐν γενέσει. Ἐπειδὴ ὅμως, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἐμποδίζει τὴν ἐμφάνισιν τοῦ καλλίστου καὶ ἀρίστου, διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστῇ τὴν ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως· κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ στηρίξη τὴν αἰτίαν του εἰς τὸν χῶρον, ὅστις ἀποτελεῖ τὸν ἀπαράιτητον ὅρον πάσης γενέσεως καὶ φθορᾶς. Ἄλλ' ὁ χῶρος εἶναι, ὅπως ἐν τῷ Τιμαίῳ (XVIII 51) ὁ Πλάτων λέγει, «ἀόρατόν τι καὶ ἄμορφον, τὰ πάντα εἰσδεχόμενον εἶδος, ὅπερ ὅλως παραδόξως εἰς ἐκεῖνα τὰ ἀντικείμενα ἀνήκει, τὰ ὅποια μόνον εἰς τὸν νοῦν εἶναι προσιτά, καὶ διὰ τοῦτο δυσκόλως εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθῇ». Οὕτω δ' εἶναι, ἐπίσης ὅπως καὶ πάντα ὅσα γίνονται καταληπτὰ διὰ τῆς διανοήσεως, μία ἰδέα: ἡ ἰδέα τῆς γενέσεως, ἡ ὅποια «εἰς πᾶν ὅ,τι γίνεται καὶ γεννᾶται, καθορίζει μὲν τόπον τινά, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ὅμως εἶναι ἀπρόσιτος εἰς τὰς αἰσθήσεις, καὶ παρὰ τῆς διανοήσεως μόνον διὰ τινος νόθου οὕτως εἰπεῖν συλλογισμοῦ συλλαμβάνεται καὶ μόλις καθορίζεται ἀσφαλῶς» (Τίμαιος XVIII, 52). Ἐφ' ὅσον ὅμως ὁ χῶρος ἀποτελεῖ ἰδέαν τινά, ἀνήκει εἰς τὴν σφαῖραν τῆς διανοήσεως, καὶ ἡ ἐκ τοῦ χώρου γενησομένη ἀναγκαιότης κατ' ἀνάγκην ἐπίσης, ὅπως ἡ ἐν τῷ ἀτόμῳ ὑπάρχουσα ἐπιθυμία καὶ ἡ πρᾶξις καὶ ἐνέργεια τῆς ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν κυβερνωμένης λαϊκῆς μάζης, γίνεται κατανοητὴ ὡς ἐπίδρασις τις καὶ ἐνέργεια τῆς διανοήσεως.

Πρέπει νὰ ἔχωμεν τὸ θάρρος μόνον, ὥστε καὶ τὸ περιορισμένον καὶ πεπερασμένον, τὸ μέρος καὶ τὴν ἀντίθεσιν νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν ὡς διανοητικὰ καὶ ὅ,τι ὀνομάζομεν κακόν, νὰ θεωρῶμεν καλὸν κατωτέρου βαθμοῦ ἀποδεικνυόμενον ὡς χειρότερον μόνον διὰ συγκρίσεως πρὸς τὸ καλύτερον. Τότε μόνον ἀνακαλύπτομεν, ὅτι καὶ τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν οὐσίαν τῆς διανοήσεως, βαθμηδὸν καὶ κατ' ἀλλαγὴν κατευθύνσεως ὡς πρὸς τὸ κάλλιστον καὶ ἄριστον διευθυνόμενον. Διότι, καὶ ἂν ἀκόμη ἡ διανόησις διὰ τῆς σοφίας ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν τελικὸν σκοπὸν πάσης ἐξελίξεως καὶ δυνάμει τῆς ἀγαθότητος αὐτῆς κατέχει τὸ θάρρος καὶ τὴν γενναϊότητα νὰ ἐπιδιώκῃ πᾶσαν τελειότητα, ἐν τούτοις τότε μόνον δύνανται νὰ πραγματοποιήσῃ ὅ,τι γνωρίζει καὶ θέλει, ὅταν δρᾷ καὶ ἐνεργῇ συνετῶς καὶ φρονίμως. Κατὰ τὴν πραγμάτωσιν ὅμως

ταύτην τὸ ἐν παράγεται ἐκ τοῦ ἄλλου καὶ ὑπάρχει παραλλήλως πρὸς τοῦτο. Οὕτω περιορίζει καὶ καθορίζει τὸ ἐν τὸ ἄλλο καὶ παρυσιάζεται τὸ περιορισμένον καὶ καθωρισμένον ὡς ἀτελές καὶ παράλογον, ἐνῶ πράγματι ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον στοιχεῖον κατὰ τὴν ἐνεργεῖαν καὶ ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως, σημεῖον τῆς θείας φρονήσεως, τῆς χωρούσης μετὰ θείας σοφίας καὶ θείας γενναϊότητος ἀπὸ σκοποῦ εἰς σκοπὸν καὶ ὑπαγούσης πάντας τοὺς σκοποὺς εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ συνόλου, κατὰ τρόπον ὥστε τὸ κάλλιστον καὶ ἄριστον ἐπὶ τέλος νὰ πραγματοποιηῖται διὰ τῶν βαθμίδων τῆς ὅλως σκοπίμου καὶ προδιαγεγραμμένης ἐξελίξεως.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀνάγκη ἀλόγου τινός, τυφλῆς ἀναγκαιότητος, ἢ ὁποῖα ὡς πηγὴ παντὸς κακοῦ νὰ ἐμποδίζῃ τὴν τελειότητα ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῆς διανοήσεως. Ἡ διανόησις αὐτὴ αὕτη εἶναι ἐκείνη, ἢ ὁποῖα θέτει περιορισμοὺς εἰς ἑαυτήν, προκειμένου νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πραγματοποίησιν ἐκείνων, ἅτινα ἐπιδιώκει. Δὲν ἀνταγωνίζεται πρὸς ἀλόγους δυνάμεις, ἀλλὰ διαμορφοῦται καθ' ἑαυτήν καὶ παρίσταται ἢ ἐκδηλοῦται εἰς πάντα σχηματισμὸν, εἰς πᾶν φυσικὸν γεγονός καὶ εἰς πᾶσαν πράξιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐφ' ὅσον ὅμως εἰς τὴν διανοητικὴν δυνάμιν οὐδεμίαν ἄλογος ἢ μὴ διανοουμένη οὐσία ἀντιπαρατίθεται, δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη καὶ τρίτης τινός ὑπάρξεως, τοῦ γίνεσθαι, διὰ τοῦ ὁποίου ἢ διανόησις νὰ ὑπερπηδᾷ τὸ μὴ διανοούμενον καὶ ἄλογον. Μᾶλλον εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν διανόησιν εὐρίσκομεν τὴν βασικὴν δυνάμιν, ἣτις παρουσιάζει τὴν ἐν τῷ χώρῳ γένεσιν καὶ φθορὰν καὶ διὰ τῆς ἐνεργείας τῆς δεικνύει ὑπὸ μορφήν ἀλύτου ἐνότητος τὰς τρεῖς φάσεις: τὸ ἐν τῇ διανοήσει γνωστὸν γινόμενον, τὴν ἔννοιαν, ἢ ὁποῖα ὡς ἀδιάφθορος καὶ πάντοτε ὑπάρχουσα οὐσία ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τὸ τελευταῖον αἷτιον πάσης πραγματικότητος, τὴν εἰς τὴν ἔννοιαν ὡς εἰς δυναμικὴν οὐσίαν βασιζομένην τάσιν πρὸς διαμόρφωσιν καὶ τὴν ἐν τῷ χώρῳ αἰσθητῶς ἀντιληπτὴν γινομένην διαμόρφωσιν τῆς ἐννοίας.

Εἰς ταῦτα εὐρίσκομεν τὸν πυρῆνα τῆς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως τοῦ Πλάτωνος, τὴν ὁποῖαν ἀπαλλάσσομεν μόνον ἀπὸ περιττὸν τι συμπλήρωμα, ἀντιπαραθέτοντες πρὸς τὴν εὐσιώδη, διὰ τῆς σοφίας καὶ ἐνεργείας δρῶσαν διανόησιν ὅχι ἄλλην τινά, ἄλογον, τυφλῶς ἐνεργοῦσαν οὐσίαν, ἀλλ' ἀποδίδοντες καὶ τὰς ἀτε-

λείας τῶν ἐν τῷ κόσμῳ συμβαινόντων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων εἰς τὴν ἀπὸ βαθμίδος εἰς βαθμίδα χωροῦσαν ἐνέργειαν καὶ ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐμφανίζεται πρὸ ἡμῶν ὁ κόσμος ὅλος ὡς συνεχῆς καὶ ἐξηρητημένη ἐξ ἑαυτῆς λειτουργία ἐξελίξεως, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἐκάστοτε κατορθούμενον ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητον καὶ καθ' ἑαυτὴν νοολογικὴν βάσιν διὰ πᾶν ὅ,τι εἰς τὸ μέλλον θὰ συμβῆ, οὕτως ὥστε ἐπὶ τέλους πραγματοποιεῖται πᾶν ὅ,τι προηγουμένως ἐν τῇ γνώσει καὶ σοφίᾳ τῆς διαμορφώσεως ἑαυτὴν καὶ μετασχηματιζομένης, μόνης δ' ἐνεργούσης διανοήσεως, ὡς πιθανότης προϋπῆρχεν.

20. Ἡ περὶ κόσμου ἰδέα τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ πίστις, ὅτι εἰς τὸ βάθος τοῦ ὑπάρχοντος κόσμου ὑπάρχει παντοδύναμός τις οὐσία καὶ ὑπαρξίς, διὰ τῆς γνώσεως καὶ σοφίας αὐτῆς ἐνισχυομένη εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ ἐπίδρασιν τῆς, στηρίζεται εἰς τὴν χαρακτηρίζουσαν πάντας ἡμᾶς τάσιν, τοῦ νὰ θεωρῶμεν τὰς καταστάσεις τῆς συνειδήσεως ἡμῶν αἰτίας πάσης ἐνεργείας καὶ ἀποχῆς. Εὐθύς καθὼς δηλαδὴ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς ὡς πρὸς ἐνσυνειδήτητα τοῦ σκοποῦ ἐνεργοῦντα ὄντα, πιστεύομεν ἀνεπιφυλάκτως ὅτι εἰς τὰς παραστάσεις ἡμῶν καὶ εἰς τὴν διανόησιν ἔγκειται ἡ αἰτία τῆς πράξεως καὶ ἐνεργείας ἡμῶν. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει δὲν λαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν τὴν συνειδήσιν ἡμῶν ὡς κατάστασιν τινα, κατὰ τὴν ὁποίαν πᾶν ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῷ κόσμῳ καὶ πᾶν ὅ,τι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι πράττομεν, βλέπομεν ὡς εἰς κάτοπτρόν τι, ἀλλ' ὡς δυναμικὴν τινα οὐσιώδη ὑπαρξίαν, ἐμπεριέχουσαν ἤδη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ μορφὴν πυρῆνος τὴν ἀφετηρίαν πάσης ἐνεργείας ἡμῶν καὶ ἀποχῆς. Οὕτω δὲ φαίνεται εἰς ἡμᾶς κατανοητὸν καὶ πᾶν τὸ ἐν τῷ κόσμῳ συμβαῖνον, ἔχον καθ' ὅμοιον τρόπον εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ ἀποδίδωμεν αὐτὸ εἰς ἔμφυχόν τινα δι' ἐνσυνειδήτων τάσεων καὶ ἐνεργειῶν ὠπλισμένην ὑπαρξίαν.

Εἰς τὴν βαθμίδα ταύτην τῆς γνώσεως ἴσταται, ὅπως εἶδομεν, ὁ Πλάτων. Εἰς τὴν αὐτὴν ὅμως βαθμίδα μετὰ τοῦ Πλάτωνος ἴσταται συγχρόνως καὶ ὅλη ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία. Ἡ πορεία τῆς ἐξελίξεως τῆς δεικνύει, πῶς ἡ ἀντίληψις περὶ μιᾶς ζωῆς ἀρχικῆς

αίτιας, εἰς ἣν βασιζέται πᾶν ὅ,τι ἐν τῷ κόσμῳ συμβαίνει καὶ ἡ ἀνθρώπινος ἐνέργεια, ἀπὸ ἀρχικῆς τινος ἀσαφείας ἐξελίσσεται βαθμηδὸν εἰς τὴν σαφήνειαν καὶ εἰς τέλειον καθορισμόν, ὅπως ἀπαντῶμεν αὐτὸν παρὰ Πλάτωνι.

«Ὅπως ἡ ψυχὴ ἡμῶν εἶναι ἀήρ καὶ διὰ τούτου συγκραταῖ ἡμᾶς, οὕτω καὶ τὸ σύμπαν πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει»—λέγει ὁ ἰωνικὸς φυσιοφιλόσοφος Ἀναξιμένης εἰς διασωθὲν μέχρις ἡμῶν ἀπόσπασμα¹. Ἐνόμιζε δηλαδή ὅτι ἀνεκάλυψε τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν τῆς ζώσης καὶ ἐνεργούσης ἐν τῷ σώματι ψυχῆς εἰς τὴν πνοήν, ὅπως συμβαίνει νὰ εἶναι φυσικὸν τοῦτο εἰς πρωτόγονόν τινα τρόπον ἀντιλήψεως, καὶ ἐθεώρει κατὰ ταῦτα τὴν αὐτὴν ζωηφόρον ὕλην, καὶ αἰτίαν συγχρόνως παντὸς ἐν τῷ κόσμῳ συμβαινόντος. Οἱ πρὸ αὐτοῦ, ὁ Θαλής καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος ἄλλως καθώριζον τὴν ζωηφόρον ταύτην δύναμιν: Ὁ Θαλής ἐπίστευεν ὅτι ἀνεκάλυψεν αὐτὴν εἰς τὸ ὕδωρ. «Εἰς τὴν ιδέαν ταύτην κατέληξεν, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης², «ἴσως διότι παρετήρησεν ὅτι ἡ τροφὴ πάντων εἶναι ὑγρὰ καὶ ὅτι αὐτὴ ἀκόμη ἡ θερμότης ἐκ τῆς ὑγρασίας προέρχεται καὶ διὰ ταύτης ἀναπτύσσεται,.... ἐπίσης παρετήρησεν ὅτι ὁ σπóρος παντὸς ὄντος εἶναι φύσει ὑγρὸς καὶ ὅτι τὸ ὕδωρ ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν τῆς ὑγρότητος. Ἴσως καὶ νὰ εὐρίσκητο ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν, ὅπως ὡσαύτως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, τοῦ παναρχαίου μύθου περὶ τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῆς Θέτιδος, «τῶν γονέων τῆς γενέσεως». Τούναντίον ὁ Ἀναξίμανδρος παραδέχεται ὅτι οὔτε τὸ ὕδωρ, οὔτε ἄλλη τις ὠρισμένη ὕλη ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῶν ὄντων, ἀλλὰ τὸ ἄπειρον ἢ ἀκαθόριστον. Τὰ ὄντα προέρχονται ἐκ τῆς ἀμόρφου, ἀπεριορίστου ἀρχικῆς πηγῆς καὶ ἐπιστρέφουσιν εἰς αὐτὴν πάλιν: «ὀπόθεν ἡ γένεσις αὐτῆς εἶναι, ἐκεῖ φέρει καὶ ὁ θάνατός των κατ' ἀνάγκην. Διότι ἀποτίουσι ποινὴν καὶ ζημίαν ἕνεκα τῆς ἀνοσιότητός των πρὸς τὴν τοῦ χρόνου τάξιν»³.

Ἐνταῦθα παρουσιάζεται ἡ ἀρχὴ ἐπιστημονικῆς τινος ἢ φιλοσοφικῆς ἀντιλήψεως περὶ τοῦ κόσμου καὶ περὶ τῶν ἀνθρώπων.

1 H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, Ἀναξιμένης. 2.

2 Ἀριστοτ. Μεταφυσικά I, 3.

3 H. Diels, Die Fragm. d. Vorsokratiker, Ἀναξίμανδρος, 9.

ὕλη τις, τὴν ὁποίαν νομίζει τις ἐξαρτῶσαν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ζωὴν, λαμβάνεται ὡς ἡ ρίζα πάσης ζωῆς, ἐκδηλουμένης εἰς τὴν γένεσιν καὶ εἰς τὴν μεταβολὴν τῶν ὄντων. Πᾶν τὸ ἐν τῷ κόσμῳ συμβαῖνον εἶναι κατὰ ταῦτα ζωικὴ τις λειτουργία, δυναμένη νὰ ἐρμηνευθῆ καὶ κατανοηθῆ, ὅταν γίνῃ γνωστὴ ἡ ὕλη, ἐξ ἧς προκύπτει.

Μετὰ βαθυτέρας κατανοήσεως ἐζήτουν οἱ Πυθαγόρειοι τὴν ζῶσαν αἰτίαν πάντων τῶν ὄντων εἰς τὸν ἀριθμὸν, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπέδιδον οὐσιαστικὴν τινα ὑπαρξίν. Ἐθεώρουν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης¹, τὸν ἀριθμὸν ὡς τὴν ἀρχὴν καὶ συγχρόνως ὡς τὴν ὕλην τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν καταστάσεων αὐτῶν καὶ ιδιοτήτων. Τὴν ἐπίδρασιν ὅμως καὶ τὴν ὄντοτητα τῶν ἀριθμῶν, λέγει ὁ Φιλόλαος², «πρέπει νὰ κρίνη τις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δυνάμεως, ἣτις ἐνυπάρχει εἰς τὴν δεκάδα. Διότι αὕτη εἶναι μεγάλη, τὸ πᾶν τελειοποιῶσα, εἰς πᾶν ἐπιδρῶσα καὶ ἀρχὴ καὶ ρυθμιστὴς τῆς θείας, ἐπουρανίου καὶ ἀνθρωπίνης ζωῆς. «Ἐνεκα τούτου πᾶσα δυναμένη νὰ καταστῆ γνωστὴ ὑπαρξίς καὶ γένεσις στηρίζεται εἰς τὸν ἀριθμὸν:» οὐδὲν τῶν ὄντων θὰ ἦτο σαφὲς οὔτε κατὰ τὰς σχέσεις πρὸς ἑαυτό, οὔτε κατὰ σχέσεις του πρὸς ἄλλα, ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ σύστασις αὐτοῦ. Ὅπως ὅμως ὁ ἀριθμὸς ἔχει, φέρει πάντα τὰ ὄντα εἰς συμφωνίαν πρὸς τὰς αἰσθήσεις ἐν τῇ ψυχῇ καὶ καθιστᾷ αὐτὰ οὕτω γνωστὰ καὶ σχετικὰ καὶ ἀνάλογα πρὸς ἄλληλα κατὰ τὴν φύσιν τοῦ γνώμονος, δίδων εἰς αὐτὰ σωματικὴν ὑπόστασιν καὶ χωρίζων τὰς σχέσεις τῶν ἀρτίων καὶ τῶν περιττῶν ὄντων καθ' ἑαυτάς». Αὕτη δ' αὕτη ἡ θεμελιώδης δύναμις ἐκδηλοῦται καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου: «Δύνασαι νὰ διακρίνης τὴν φύσιν τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τὴν δύναμιν ὅχι μόνον εἰς δαιμόνια καὶ θεῖα ὄντα, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ εἰς πᾶν ἔργον καὶ λόγον ἀνθρώπινον, ὅπως καὶ εἰς πάσας τὰς τεχνικὰς ἐνασχολήσεις καὶ εἰς τὴν Μουσικὴν».

Ἡ διαμορφοῦσα καὶ τακτοποιοῦσα δύναμις, ἣτις παρὰ τῶν Πυθαγορείων χαρακτηρίζεται ὡς ἀριθμὸς, εἶναι κατὰ τὸν Ξενοφάνη³ ἡ λογιστικὴ τοῦ πνεύματος δύναμις, ἡ ἐνεργοῦσα

1. Μεταφυσικ. I. 5.

2. H. Diels: Fragm. d. Vorsokr. Φιλόλαος. 11.

3. H. Diels: Fragm. d. Vorsokr. Ξενοφάνης 23, 25, 26.

τόσον εἰς τὰ ἐν τῷ κόσμῳ συμβαίνοντα, ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐνεργείας καὶ ἀποχὰς τοῦ ἀνθρώπου. «Εἷς μόνος θεός, μέγιστος μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων, οὔτε κατὰ τὴν μορφήν, οὔτε κατὰ τοὺς λογισμοὺς ὁμοιάζων πρὸς τοὺς θνητούς» εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ σύμπαντος. «Ἄνευ κόπου κινεῖ τὸ σύμπαν μὲ μόνον τὴν λογιστικὴν τοῦ πνεύματος δύναμιν.» Ἡ δὲ σοφία, ὁ καρπὸς τῆς διανοήσεως, ὁ καθιστῶν τὸν ἄνθρωπον ἰκανὸν πρὸς δρᾶσιν, ἀποτελεῖ καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ (ἀτόμῳ) τὸ πολυτιμότερον ὄλων. Αὕτη εἶναι «καλυτέρα ἀπὸ τὴν δύναμιν ἀνθρώπων καὶ ἵππων. Ἡ διανοητικὴ αὕτη δύναμις εἶναι ὁ «λόγος» τοῦ Ἡράκλειτου, ὁ προκαλῶν πᾶν γιγνόμενον καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐνεργῶν ἐπίσης, ὁ τοῖς πᾶσι κοινὸς καὶ τὰ πάντα κινῶν.

Ἐνῶ ὅμως, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ξενοφάνους, ὁ ἔχων τὴν διανοητικὴν τοῦ πνεύματος δύναμιν ἀνώτατος Θεὸς «μένῃ πάντοτε ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ καὶ ἀκίνητῃ καθόλου» ἐπειδὴ δὲν ἀρμόζει εἰς αὐτόν, «να μεταφέρηται πότε ἐδῶ καὶ πότε ἐκεῖ», διακρίνει ὁ Ἡράκλειτος τὸν ἐν τῷ σύμπαντι καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐνεργοῦντα λόγον εἰς τὸ αἰωνίως ζῶν καὶ ἀκαταπαύστως μεταβαλλόμενον πῦρ. Τὴν ἐπὶ πάντων τῶν ὄντων κρατοῦσαν τάξιν τοῦ σύμπαντος «οὐδεὶς θεὸς ἢ ἄνθρωπος ἐδημιούργησεν, αὕτη ὑπῆρχε πάντοτε καὶ ὑπάρχει καὶ θὰ ὑπάρχη αἰωνίως ζῶν πῦρ, κατὰ μέτρον ἀναπτυσσόμενον καὶ κατὰ μέτρον σβῦνον». Τὸ διὰ νοὸς πεπροικισμένον τοῦτο πῦρ διευθύνει τὸ σύμπαν καὶ ἐνεργεῖ ἐν τῇ ψυχῇ παντὸς ἀτόμου. «Τούτου ἕνεκα εἶναι καθήκον, νὰ συμμορφώμεθα πρὸς τὸν κοινόν» καὶ «ἡ σοφία συνίσταται εἰς τοῦτο, εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὸν νοῦν (λόγον), ὡς γνωρίζοντα νὰ διευθύνῃ καὶ ρυθμίζῃ τὰ πάντα καὶ ἕκαστον».

Ὁ Παρμενίδης τὸναντίον, ὅστις μετὰ τῆς αὐτῆς ἀυστηρότητος ὅπως καὶ ὁ Ἡράκλειτος ἀπορρίπτει τὸ φαινομενικὸν ἐκ τῶν αἰσθήσεων, καὶ ὡς πραγματικὸν καὶ ἀληθὲς ἀναγνωρίζει μόνον ὅ,τι διὰ τῆς διανοήσεως συλλαμβάνεται, συνιστᾷ προσοχὴν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἐρεῦνης, «ἥπου τῆδε κάκεισε πλανῶνται οὐδὲν γινώσκοντες θνητοί, διπλαῖ κεφαλαί, πρὸς τὰς ὁποίας ὄν καὶ μὴ ὄν σημαίνει ἐν καὶ τὸ αὐτὸ καὶ ὄχι ἐν καὶ τὸ αὐτό, διὰ τὰς ὁποίας εἰς πάντα ὑπάρχει καὶ μία ἀντίθετος ὁδός». Πιστεύει, ὅτι μόνον τὸ ὄν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοηθῇ καὶ διὰ τοῦτο ὅτι μόνον τὸ ὄν ὑπάρ-

Αἱ περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις.

χει: «ἐπειδὴ δὲν ἐγεννήθη, δὲν ὑπόκειται καὶ εἰς φθοράν, εἶναι ἀκέραιον, αὐτογέννητον, μονογενές, ἀδιατάρακτον καὶ ἄνευ τέλους. Οὔτε ὑπῆρχεν, οὔτε θὰ ὑπάρξῃ, διότι ἐν τῷ συνόλῳ του μόνον κατὰ τὸ παρὸν ὑπάρχει, ἐν καὶ ἀδιαίρετον. Ἔχει ὅμως μορφὴν τινα χώρου, εἶναι «περιορισμένον καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς καθ' ὅμοιον τρόπον ὅπως καὶ ἡ μᾶζα μιᾶς ὀλοστρογγύλου σφαίρας, ἀπὸ τοῦ μέσου καθ' ὅλα τὰ σημεῖα ἐξ ἴσου ἰσχυρόν. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἐδῶ ἢ ἐκεῖ μεγαλύτερον ἢ ἀσθενέστερον.... Διότι τὸ κεντρικὸν σημεῖον, ὁπόθεν ἐξ ἴσου ἀπέχουσιν ὅλα τὰ ἄκρα, ἀνακλᾷ ἐξ ἴσου εἰς τὰ ἕρια». Πῶς ἐκ τοῦ σφαιροειδοῦς τούτου ὄντος γεννᾶται ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ἀδυνατεῖ ὁ Παρμενίδης νὰ ἐρμηνεύσῃ. Συμφώνως ὅμως πρὸς τὰς «ἀνθρωπίνας παραλόγους σκέψεις» ἔρχεται εἰς φῶς, διὰ τῆς Θεᾶς, ἡ ὁποία τὰ πάντα κυβερνᾷ καὶ «πανταχοῦ ὑποκινεῖ ὀδυνηρὰς γεννήσεις καὶ συζεύξεις» ἐκ φωτὸς καὶ σκότους.

Διὰ τοῦτο δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μείνῃ περιορισμένον τὸ ὄν εἰς τὴν ὁμοιόμορφον ἀπλότητα τῆς σφαίρας, ἐφ' ὅσον ἡ πρὸς ἔρευναν ὁδός, ἣν θεωρεῖ ὁ Παρμενίδης ὡς τὴν μόνην κατάλληλον, θὰ ἔπρεπε νὰ φέρῃ εἰς ἀληθῆ γινῶσιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ γίνωσι παραδεκτὰ διάφορα εἶδη ὄντοτήτος, ἅτινα διὰ τῆς ἐνώσεως αὐτῶν καὶ τοῦ χωρισμοῦ προκαλοῦσι τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα κατὰ τὰς μεταβολὰς των, χωρὶς αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ νὰ μεταβάλλωνται. Τοῦτο προκαλεῖ τὴν φαινομενικὴν ἐρμηνείαν, ὅτι δῆθεν ἡ ἀρχικὴ τοῦ κόσμου αἰτία δὲν προυκλήθη πλέον εἰς τὴν ἐνέργειάν της διὰ τινος εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐν αὐτῇ ὑπαρχούσης ζωῆς, ἀλλ' ὅτι πᾶσαν ζωὴν καὶ μάλιστα καὶ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ἔφερον ἡ ἀρχικὴ αὕτη αἰτία εἰς φῶς δι' ἐξωτερικῆς τινος ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναθροίσεως τῶν μερῶν της. Πράγματι ὅμως, ὅπως καὶ πρότερον, πᾶν συμβαῖνον παράγεται ἐκ τινος προὑπαρξάσης ζωῆς, ἡ ὁποία παραβλέπεται εὐκόλως μόνον διὰ τοῦτο, ὅτι ἔνεκα τοῦ ἀμεταβλήτου τῶν ὄντοτήτων καθ' ἑκάστας μόνον εἰς τὸν περιορισμὸν τούτων εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκδηλώνηται.

Τὰ ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχοντα εἶδη ὄντοτήτος εἶναι κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλήν τὰ τέσσαρα στοιχεῖα: πῦρ, ὕδωρ, ἀήρ καὶ γῆ. «Ταῦτα κυριαρχοῦσιν ἐναλλασσόμενα εἰς τὴν περιφορὰν τοῦ κύκλου καὶ φθείρονται καὶ γεννῶνται δι' ἀλλήλων καὶ ἐν ἀλλήλοις

κατὰ σταθερὰς ἀλλαγὰς. Τοῦτο, διότι μόνον ταῦτα (τὰ τέσσαρα στοιχεῖα) ὑπάρχουσι: διὰ μίξεως πρὸς ἄλληλα γίνονται ἄνθρωποι καὶ ἄλλα γένη ζώων». Εἰς τὴν ἔνωσιν αὐτῶν καὶ τὸν χωρισμὸν συνίσταται πᾶσα γένεσις καὶ φθορά. «Γένεσις πράγματι εἰς οὐδὲν τῶν θνητῶν ὄντων ὑπάρχει, καὶ οὐδεμία τελευτὴ φέρει εἰς φθοροποιὸν θάνατον. Μόνον μῖξις ὑπάρχει μᾶλλον καὶ ἀνταλλαγὴ τοῦ μεμιγμένου. Γένεσις εἶναι συνήθης παρὰ τῶν ἀνθρώπων ὀνομασία τῆς λειτουργίας ταύτης». Τὰ στοιχεῖα ἐξαρτῶσι διὰ τῆς μίξεως τὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ζωὴν. «Διότι ἐκ τούτων εὐνοήτως ἔχουσι τὰ πάντα συγκροτηθῆ καὶ δι' αὐτῶν διανοοῦνται, χαίρουσι καὶ ὀργίζονται (οἱ ἄνθρωποι)». Ἡ πρὸς τὴν καρδίαν μάλιστα συνδεομένη λογιστικὴ (διανοητικὴ) δύναμις οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ «τὸ περὶ τὴν καρδίαν κοχλάζον αἷμα». Δὲν πρέπει ὅμως νὰ νομίσωμεν ὅτι ἡ μῖξις καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τοῦ μεμιγμένου λαμβάνει χώραν ἐνταῦθα ὡς μηχανικὴ τις λειτουργία ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς νέας Φυσικῆς. Εἰς τοιαύτην τινὰ ἀντίληψιν θὰ ἦτο ἀντιφατικόν, τὸ ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς γενικεύει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν ζωὴν, τὴν αἰσθανόμεθα ἐν ἡμῖν αὐτοῖς, ὑπὸ τὸ ὄνομα μῖσος καὶ φιλία καὶ εἰς πάντα τὰ συμβαίνοντα ἐν τῷ κόσμῳ. Διὰ τοῦτο λέγει περὶ τῶν στοιχείων: «Ἄλλοτε μὲν ἐνοῦνται πάντα εἰς τάξιν τινὰ ἐν φιλίᾳ, ἄλλοτε δὲ χωρίζονται πάλιν καθ' ἕκαστα ὑπὸ μίσους ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, μέχρις οὗτου, μόλις προφθάσωσι νὰ ἐνωθῶσιν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτό, πάλιν ἀποχωρίζονται». Κατ' αὐτὸν δὲ τὸν τρόπον ἐπὶ τῆς βάσει τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἐμπεδοκλέους διὰ τῆς ἰδίας ἡμῶν ζωῆς λαμβάνομεν ἔννοιαν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ὑπαρχούσης ζωῆς. «Διὰ τῆς ἰδίας ἡμῶν γήινης ὕλης βλέπομεν τὴν γῆν, διὰ τοῦ ἐν ἡμῖν ὕδατος τὸ ὕδωρ, διὰ τοῦ ἐν ἡμῖν ἀέρος τὸν θεῖον αἰθέρα, διὰ τοῦ ἐν ἡμῖν πυρὸς τέλος τὸ καταστρεπτικὸν πῦρ, διὰ τῆς ἰδίας ἡμῶν φιλίας καὶ ἀγάπης ἐπὶ πλέον τὴν ἐν τῷ κόσμῳ φιλίαν καὶ ἐνότητα καὶ τὸ ἐν αὐτῷ (νεῖκος) μῖσος διὰ τοῦ ἰδίου ἡμῶν θλιβεροῦ μίσους». Ἐντὶ τῶν τεσσάρων στοιχείων ὁ Ἄναξαγόρας ὑποθέτει ἀπείρους στοιχειώδεις ὕλας ἢ πυρῆνας. «Πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν», λέγει, «ὅτι εἰς πᾶν ὅ,τι ἐνοῦται ὑπάρχουσι πολλαὶ καὶ διάφοροι ὕλαι καὶ πυρῆνες ὄλων τῶν ὄντων, ἅτινα ἔχουσι ποικίλας μορφάς, χρώματα καὶ ὁσμὴν, καὶ ὅτι καθ' ὅμοιον ἐπίσης τρόπον καὶ οἱ ἄνθρωποι συγκροτοῦνται καθὼς καὶ πάντα

τὰ ὄντα, τὰ ἔχοντα ψυχὴν. «Ὅταν αἱ ὕλαι τεθῶσιν εἰς κίνησιν, χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων «συνεπεία τῆς ὀρμῆς καὶ τῆς ταχύτητος». Ἡ ταχύτης, ἐξ ἧς προκύπτει ἡ ὀρμὴ τῆς κινήσεως καὶ τοῦ χωρισμοῦ, ἀποτελεῖ ἐν τούτοις ἐκδήλωσιν ζωῆς πεπροικισμένης διὰ νοός. «Πᾶν ὅ,τι ἐκεῖ ἀνεμίχθη καὶ ἐχωρίσθη καὶ διεκρίθη ἀπ' ἄλλου, ἦτο γνωστὸν εἰς τὸ πνεῦμα. Τὸ πᾶν δὲ διέταξε τὸ πνεῦμα, ὅ,τι ἐν τῷ μέλλοντι πρέπει νὰ γίνῃ καὶ ὅ,τι πρότερον ἦτο, ὅ,τι πλέον δὲν ὑπάρχει καὶ ὅ,τι τώρα ὑπάρχει. Ὁ νοὺς ὅμως εἶναι ἐν ἀρχῇθεν ὑπάρχον εἶδος ὄντοῦτος. «Εἶναι τὸ λεπτότατον καὶ καθάρωτατον πάντων τῶν πραγμάτων καὶ κατέχει πᾶσαν περὶ πάντων τῶν ἀντικειμένων σύνεσιν καὶ τὴν μεγίστην δύναμιν».

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ ὁ Δ η μ ο κ ρ ι τ ο ς εἰς τὰ ἐν τῷ κόσμῳ συμβαίνοντα οὐδὲν ἄλλο διακρίνει εἰμὴ τὴν κίνησιν τῶν πολυμόρφων ἀτόμων, ἅτινα παριστῶσι τὴν ἀληθῆ καὶ πραγματικὴν ὑπαρξιν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς ὅ,τι ὑποπίπτει εἰς τὰς αἰσθήσεις». Φαινομενικῶς καὶ κατὰ συνθήκην (νόμῳ) ὑπάρχει χεῶμα» ἔλεγεν, «φαινομενικῶς γλυκύ, φαινομενικῶς πικρόν, πράγματι ὅμως οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει εἰμὴ ἄτομα καὶ κενόν». Τὰ ἄτομα ταῦτα φαίνεται ὅτι δὲν ἔχουσιν ἐσωτερικὰς καταστάσεις, ἀλλ' ὅτι δρῶσι καὶ κινεῦνται δι' ὠθήσεως καὶ πίεσεως, ἐνῶ πίπτουσι καὶ κατὰ τὴν πτώσιν προσκρούουσι πρὸς ἄλληλα, οὕτως ὥστε παρεκκλίνουσι τῶν ἄκρων καὶ σχηματίζουσι στροβίλους, ἀποτελοῦντας τὴν ἀρχὴν τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ κόσμου. Πρὸς τούτοις τὰ εὐκίνητοτατα ἐξ αὐτῶν, τὰ καθάρωτατα, λεῖα καὶ στρογγυλά, σχηματίζουσι τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ζωὴ τοῦ ὁποίου κατὰ ταῦτα εἰς οὐδὲν ἄλλο, εἰμὴ εἰς τὴν κίνησιν τῶν ἀτόμων ἐκείνων συνίσταται.

Λόγῳ τῶν τοιούτων ἀντιλήψεων γίνεται λόγος περὶ μηχανικῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Δημοκρίτου, οὕτως ὥστε νὰ θεωρῆται οὗτος πρόδρομος τῆς νεωτέρας περὶ φύσεως θεωρίας καὶ ἀντιλήψεως, ἥτις κατὰ ταῦτα εἰς τὰς ρηξικελεύθους ἐρεῦνας ἐνὸς Κέπλερ καὶ Γαλιλεῖ ἀνανέωσιν τινὰ τῆς ἀρχαίας ταύτης περὶ κόσμου θεωρίας ἐπέφερον. Τοιοῦτοτρόπως ὅμως παραγνωρίζει τις, τόσον τὸν χαρακτῆρα τῆς νεωτέρας ἐπὶ τῆς φύσεως ἐρεύνης τῆς βασιζομένης εἰς τὸν προσδιορισμὸν ποσοτήτων καὶ σχέσεων τῶν μεγεθῶν καὶ ποσοτήτων, ὅσον καὶ τὴν βάσιν καὶ κατεύθυνσιν τῆς ἀρχαίας

περὶ κόσμου ἀντίληψως, ἥτις ἀντιπροσωπεύεται καὶ παρὰ τοῦ Δημοκρίτου.

Πράγματι δηλαδή τὰ ἄτομα θεωροῦνται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς παρὰ τοῦ Δημοκρίτου ζωντανά. Τὴν ζωὴν αὐτῶν ἐκδηλοῦσι διὰ τῆς κινήσεως, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ ἔπρεπε νὰ μένωσιν εἰς τὴν ἄνευ ἀποτελέσματος κατάστασιν τῆς ἐσωτερικῆς ἐντάσεως καὶ διαφορίας, ὅπως ἢ τοῦ ὄντος σφαῖρα κατὰ τὸν Παρμενίδην· καὶ συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχικὴν ταύτην ζωὴν δὲν μένει πλέον ἀκατανόητον πῶς ἐκ τῆς συνυπάρξεως τῶν ψυχικῶν ἀτόμων ὅλαι ἐκεῖναι αἱ πνευματικαὶ καταστάσεις ἔρχονται εἰς φῶς, τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ζῆ καὶ δοκιμάζει εἰς τὸν ἑαυτὸν του, καὶ αἵτινες ἀποτελοῦσι τόσον τὴν διὰ δυνάμεως πεπροικισμένην ὄντοτητα τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον καὶ τῶν ἀντικειμένων ἐν τῇ φαινομενικῶς ἀψύχῳ φύσει. Οὕτω δὲν ἀναγνωρίζεται ἐν πάσῃ περιπτώσει σύμπτωσίς τις καὶ τυφλὴ ἀνάγκη. Τοῦτο ὅμως ὄχι διότι—ὅπως πιστεύει ὁ Lange εἰς τὴν Ἱστορίαν του τοῦ Ἑλισμοῦ¹—κατόπιν ἀπορρίψεως πάσης τελεολογίας καὶ σκοπιμότητος μόνον ὁ μαθηματικομηχανικὸς νόμος ἀναγνωρίζεται, ὃν ἀκολουθοῦσι τὰ ἄτομα κατ' ἀπόλυτον ἀνάγκην ἐν τῇ κινήσει των, ἀλλὰ διότι γίνεται παραδεκτόν, ὅτι τὰ πάνταπροκαθορίζονται ὑπὸ ἐλλόγου τινος ζωικῆς ὁρμῆς. «Οἱ ἄνθρωποι», λέγει ὁ Δημόκριτος, «ἐδημιούργησαν ἐν εἴδωλον τῆς τύχης καὶ τῆς συμπτώσεως διὰ νὰ στολίσωσι τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἄγνοιαν καὶ ἀμηχανίαν. Τοῦτο, διότι μόνον εἰς σπα-

1. Lange: Geschichte des Materialismus I. Ἔκδ. Reclam. σελ. 39. Ἐνταῦθα ἡ ῥῆσις τοῦ Δημοκρίτου «Οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὑπ' ἀνάγκης» ἐρμηνεύεται ὡς ὀλοκληρωτικὴ ἀπόρριψις πάσης «τελεολογίας», ἐπειδὴ δῆθεν ὁ «λόγος—αἴτιον» οὐδὲν ἕλλο σημαίνει εἰμὴ τὸν μαθηματικομηχανικὸν νόμον, πρὸς ὃν συμμορφοῦνται τὰ ἄτομα κατ' ἀπόλυτον ἀνάγκην ἐν τῇ κινήσει των. Τὸν «λόγον» ὅμως ἢ «αἰτίαν» θὰ ἔπρεπε τις συμφώνως πρὸς τὸν ἀρχαῖον τρόπον ἐρμηνείας μᾶλλον ὡς ἐνυπάρχοντα εἰς τὰ ἄτομα νοῦν νὰ ἐρμηνεύσῃ, ὅστις ὑπὸ τὴν πρωτόγονον αὐτοῦ μορφήν ἐκδηλοῦται εἰς τὴν αὐτόβουλον κίνησιν τῆς πτώσεως καὶ οὕτω καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἔκφρασιν τῆς ἰδιαζούσης εἰς τὰ ἄτομα ζωῆς. Μόνον ἡ νεωτέρα ἐποχὴ κατέληξεν εἰς τὴν κατ' ἀρχὴν νέαν ἀντίληψιν περὶ τῶν ἐν τῇ Φύσει συμβαινόντων καὶ οὕτω κατωρθώθη ἡ παραγωγὴ μαθηματικομηχανικῶν νόμων (ἴδ. τὴν βασικὴν ἀντίληψιν περὶ καταστάσεων καὶ παραλλαγῶν αὐτῶν ἐν τῇ ἀψύχῳ Φύσει εἰς τὸ τρίτον μέρος).

νίας περιπτώσεις δρᾶ ἢ τύχη καὶ σύμπτωσις ἀντιθέτως πρὸς τὴν σύνεσιν· τὰ πλεῖστα ἐν τῇ ζωῇ, ἢ ὀρθῶς ἐννοουμένη ὀξυδέρχεια γνωρίζει νὰ φέρῃ εἰς τὴν εὐθεϊαν ὁδόν».

Αἱ ἀντιφάσεις ὅλων αὐτῶν τῶν θεωριῶν περὶ τῆς ἀρχικῆς τοῦ κόσμου αἰτίας, σχετίζονται πρὸς τὸ ὅτι τὸ ὄν τοῦ Παρμενίδου, ὅσον καὶ τὸ γίνεσθαι τοῦ Ἡρακλείτου, δὲν θεωροῦνται καταληπτὰ διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ μόνον διὰ τοῦ νοῦ καὶ τῆς διανοήσεως καθίστανται νοητά, ὁπότε τὸ νοεῖν (τὸ σχηματίζειν τὰς ἐννοίας) δὲν ἔχει κατανοητῇ κατὰ τὰς ιδιότητάς του παρὰ τῶν φιλοσόφων τούτων καὶ ἕνεκα τούτου αὐτὸ τὸ νοεῖν πάλιν ὡς εἶδος αἰσθήσεως καὶ ἀντιλήψεως λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν. Οὕτω δὲ καὶ τὸ ἀπλῶς νοητὸν ἢ νόημα λαμβάνει τὸν χαρακτῆρα τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἀντιληπτοῦ. Τὸ ὄν νοεῖται ὡς σφαῖρα, ἢ γένεσις ὡς ἀεικίνητον πῦρ, καὶ πᾶν ἰδιαίτερον γνώρισμα τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς γένεσεως παριστᾶται ἐξ ἴσου ὑλικῶς ἢ σωματικῶς, εἰς τρόπον ὥστε τοῦτο (ἐφ' ὅσον ἀνάγεται εἰς τὴν ἀρχικὴν τοῦ κόσμου αἰτίαν) νὰ διαφεύγῃ μὲν τὴν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων αἴσθησιν, νὰ θεωρῆται ὅμως καθόλου τοιοῦτοτρόπως ἐσχηματισμένον, ὡς νὰ ἦτο αἰσθητῶς ἀντιληπτόν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον παρουσιάζεται διαλανθάνουσά τις ὑλικὴ ὑπαρξίς καὶ γένεσις παρὰ, ἢ ὀπίσω ἀπὸ τὸν ὄρατὸν κόσμον, ὡς εἶδος σκιᾶς, εἰς μερικάς γραμμὰς ἀποδιδούσας τὴν μορφήν τοῦ σώματος καὶ εἰς ἄλλας ἐξαλειφούσης αὐτήν. Κατὰ τὴν ἐλλείπουσαν ὅμως ἀκόμη ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν μέθοδον τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἐννοιῶν ἐκ τῆς τοιαύτης εἰς τὸ βάθος τῶν πραγμάτων σκιᾶς, δι' ἧς παριστᾶται ἢ καθ' αὐτὸ σύστασις τοῦ κόσμου, λαμβάνεται ἄλλοτε μὲν παρ' ἑνὸς φιλοσόφου αὕτη, ἄλλοτε δὲ παρ' ἄλλου ἢ ἄλλη γραμμὴ καὶ τηρεῖται ἢ ἀπαλείφεται.

Ἐνεκα τούτου ἐπὶ τέλους προὔκληθη ἡ ἀμφιβολία, ἂν ὑπάρχη καὶ εἶναι δυνατὴ καθόλου γνῶσις τις καὶ ἐπιστήμη, ὑπερβαίνουσα τὰ ὅρια τοῦ ἀπλοῦ ἰσχυρισμοῦ, καὶ ἂν μᾶλλον ἢ ἀπλῆ κατ' αἴσθησιν ἀντίληψις ὑπὸ τὴν ἀτομικὴν αὐτῆς μορφήν δὲν θὰ ἦτο ἢ ὀρθότερα καὶ ἱκανοποιητικώτερα. Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ταύτην χαρακτηρίζει ὁ Πρωτόγόρος τὸν ἄνθρωπον μετὰ τῶν μεταβαλλομένων αὐτοῦ αἰσθημάτων καὶ συναισθημάτων ὡς μέτρον πάντων τῶν πραγμάτων.

Διὰ τοῦτο δ' ἀκριβῶς δὲν πρόκειται περὶ ρήξεώς τινος ἐν τῇ ἀπὸ τοῦ Θαλοῦ μέχρι τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Πρωταγόρου διηκούσῃ ἐξελιξεί τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ κατευθύνσεως εἰς ἀσφαλῆ καὶ βέβαιον τρόπον μεθοδικῆς ἐρεῦνης, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὁ Σωκράτης διὰ τῆς ἀκλονήτου πίστεώς του εἰς τὸ δυνατόν τῆς διακρίσεως καὶ τοῦ χωρισμοῦ τῆς ἀληθοῦς γνώσεως ἀπὸ τῆς ἀπατηλῆς δόξης καὶ τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ἐρωτᾷ ἐπίσης περὶ τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων καὶ ἐν τῇ ἀπαντήσῃ εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἀνακαλύπτει τὴν λειτουργίαν τοῦ ἐπίστασθαι, ἣτις ὀδηγεῖ ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως καὶ ἀντιλήψεως τοῦ καθ' ἕκαστον καὶ μερικοῦ εἰς τὴν συγκεφαλαίωσιν ὁμοίων γνωρισμάτων καὶ περιπτώσεων, καὶ διὰ τῆς διακρίσεως τοῦ κοινοῦ, εἰς τὴν σύλληψιν ἢ κατανόησιν τοῦ γενικῶς ἰσχύοντος. Συμφωνεῖ τοῦτο πληρέστατα καὶ πρὸς τὸν χαρακτῆρα ὅλης τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ Πλάτων κατόπιν τὰς ἐννοίας ταύτας ἀντιλαμβάνεται ὄχι ὡς ὀνόματά τινα ἀπλῶς ἢ μορφὰς τῆς διανοήσεως, ἀλλ' ὡς δυναμικὰς ὀντότητας, δρώσας εἰς τὰ πράγματα καὶ τὰ ἀντικείμενα. Τοιοῦτοτρόπως ἀποκομίζομεν τὴν ἀντίληψιν, ὅτι αἱ ἐννοιαὶ ἢ ἰδέαι, τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίζει ἐν τῇ διανοήσῃ αὐτοῦ ὡς τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κυριαρχοῦντος νοός, εἶναι αὐτὸ τοῦτο, ὅ,τι ἐζήτουν οἱ ἰωνικοὶ φυσιοφιλόσοφοι εἰς τὴν ζῶσαν ἀρχικὴν ὕλην, οἱ Πυθαγόρειοι εἰς τὸν ἀριθμὸν, ὁ Ἡράκλειτος εἰς τὸ γίνεσθαι καὶ ὁ Παρμενίδης μετὰ τῶν διαδόχων του εἰς τὸ μὴ διάφορον ὄν καὶ εἰς τὰ διακρινόμενα εἶδη ὑπάρξεως.

Ὁ Πλάτων ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν περὶ ἐνεργείας τῆς διανοήσεως καὶ τοῦ νοός ἀντίληψιν του παρουσιάζει εἰς ἀντίθεσιν τινα πρὸς τοὺς προηγουμένους φιλοσόφους. Τὴν ἀντίθεσιν δὲ ταύτην τονίζει εἰς τὸν Φαίδωνα (96—100), ὅπου ἀφίνει τὸν εἰς θάνατον καταδικασθέντα Σωκράτην ὀλίγας ὥρας πρὸ τοῦ πῆν οὗτος τὸ κῶνειον, νὰ διηγῆται τί συνέβη κατὰ τὰς ἐρεῦνας του περὶ τῶν αἰτίων τῆς γενέσεως καὶ τῆς φθορᾶς. Κατὰ τὴν νεότητά του ἦτο δηλαδή ὁ Σωκράτης, ὅπως ἀναφέρει ἐκεῖ, λίαν περίεργος «νὰ μάθῃ τὴν αἰτίαν παντός, τίνος ἕνεκα δηλαδή πᾶν πρᾶγμα γεννᾶται καὶ διὰ τί φθείρεται καὶ διὰ τίνος μέσου ὑπάρχει». Αἱ σκέψεις του ὁμῶς καὶ ἐρευνᾶ ἐπὶ τῶν ἀλλαγῶν τῶν ἀντικειμένων ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς ἔφερον πρὸ αὐτοῦ πάντοτε τὸ ἄλυτον πρό-

βλημα τῆς γενέσεως, τὸ ὁποῖον φαινομενικῶς μόνον λύεται, ὅταν τις πρὸς τὸ ἐν συνδυάζῃ ἐξωτερικῶς καὶ ἐπιπολαίως καὶ τὸ ἄλλο. Τοῦτο μόνον ἐφαίνετο εἰς αὐτὸν ἀναμφιβόλως βέβαιον, ὅτι τὴν αἰτίαν τῶν πράξεων καὶ ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ ἀναζητῆ τις εἰς τὴν διανόησιν αὐτοῦ καὶ ἀναλόγως πρὸς τοῦτο, πᾶν ὅ,τι λαμβάνει χώραν ἐν τῷ κόσμῳ, ἀποδεικνύεται κατ' ἀνάγκην ὡς τι ἐκ διανοητικῆς λειτουργίας συμβαῖνον. Τούτου ἕνεκα ἤλπιζεν ὅτι θὰ εὔρισκέν ὅ,τι ἐζήτει παρὰ τῷ Ἀναξαγόρᾳ, ὅστις εἶπεν, ὅτι ὁ νοῦς τακτοποιεῖ τὰ πάντα καὶ ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν ὅλων. Ἐν τούτοις διεψεύσθη εἰς τὰς ἐλπίδας του, διότι εὔρεν ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας οὐδόλως ἔκαμνε χρῆσιν τοῦ νοός, καὶ ὅτι ὅχι ἐν αὐτῷ, ἀλλ' «εἰς ἀέρα, αἰθέρα, ὕδωρ καὶ εἰς πολλὰ ἀλλαθουμαστά πράγματα» ἐζήτει νὰ εὔρῃ τὴν αἰτίαν τῆς τάξεως τῶν πραγμάτων. Τοῦτο ἐφάνη εἰς αὐτὸν τόσον παράλογον, ὡς νὰ ἤθελε τώρα νὰ εὔρῃ τὴν αἰτίαν τῆς μὴ ἀποδράσεώς του ἐκ τοῦ δεσμοτηρίου, εἰς τὴν σύστασιν καὶ συγκρότησιν τῶν ὄστων αὐτοῦ καὶ μυῶνων καὶ εἰς τὸ καλυπτόν ταῦτα δέρμα, ἐνῶ ἡ πραγματικὴ αἰτία ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι προτιμᾷ ἀντὶ τῆς φυγῆς καὶ ἀποδράσεως, νὰ ὑποστῇ τὴν παρὰ τῆς πόλεως ἐπιβληθεῖσαν εἰς αὐτὸν πεινήν. Διὰ νὰ κατορθώσῃ λοιπὸν καὶ ἐρευνήσῃ τὴν ἀληθῆ σύστασιν καὶ συγκρότησιν τοῦ ὄντος, κατέφυγεν εἰς λογικοὺς συλλογισμοὺς, εἰς μεθοδικὰς, ἀπὸ τοῦ μερικοῦ καὶ ἀδιαφιλονικήτως ἀνεγνωρισμένου ἀναχωρούσας σχέψεις καὶ ζητήσεις, τηρῶν πάντοτε τὴν διάκρισιν, ὅτι «ἄλλο τι εἶναι ἢ αἰτία καὶ ἄλλο τι ἐκεῖνο, ἄνευ τοῦ ὁποίου τὸ αἷτιον δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ἀποδεικτικόν, τὸ ὁποῖον δηλονότι ὁ πολὺς κόσμος, ὡς ἐν σκότει διατελῶν, δι' ἐφαρμογῆς ἀπρεποῦς τινος ἐκφράσεως καλεῖ αἰτίαν καθ' ἑαυτήν». Μετὰ τούτων καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος πάλιν ἔλαβεν ὡς βάσιν μίαν ὑπόθεσιν. Παρεδέχθη «ὅτι ὑπάρχει καλὸν τι καθ' ἑαυτό, καθὼς καὶ ἀγαθὸν καὶ μέγα καὶ ἄλλα τοιαῦτα». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εὔρεν ὅτι «ἐὰν παρὰ τὸ καθ' ἑαυτό καλὸν ὑπάρχει καὶ ἄλλο τι καλόν, τοῦτο λόγῳ οὐδεμιᾶς ἄλλης αἰτίας εἶναι τοιοῦτον, εἰμὴ διότι μετέχει ἐκείνου τοῦ καθ' ἑαυτό καλοῦ» καὶ ὅτι γενικῶς πᾶν ἀντικείμενον γεννᾶται διὰ τῆς μεθέξεώς του εἰς τὴν ἔννοιαν, ἐν ἣ ἀναγνωρίζεται ἡ οὐσία αὐτοῦ.

Ἡ παρὰ τοῦ Πλάτωνος λοιπὸν ἐξαιρομένη ἀντίθεσις συνίσταται

ἀπλῶς εἰς τοῦτο, ὅτι δηλαδή, ἀφοῦ ὁ Σωκράτης ἀνεκάλυψεν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἐννοίας τὴν λειτουργίαν τοῦ ἐπίστασθαι καὶ γινώσκειν, εἶναι δυνατὴ μεθοδικὴ τις ἔρευνα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ νοῦ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ἡ διάνοια ἐκεῖνο ἀκριβῶς ἐξεργάζεται, ὅπερ εἰς πᾶσαν ἐνέργειαν καὶ ἀποχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς πᾶσαν γένεσιν καὶ φθορὰν ἐν τῷ κόσμῳ γίνεται νοητὸν καὶ δύναται νὰ διατυπωθῇ εἰς ἐννοίας. Ἀγωνίζονται ἐν τούτοις ἤδη οἱ Προσωκρατικοί—ιδίως οἱ Πυθαγόρειοι, οἱ Ἐλεάται καὶ ὁ Ἡράκλειτος—ὄχι ὀλιγώτερον σοβαρῶς διὰ νὰ γνωρίσωσι τὴν δρᾶσιν καὶ ἐνέργειαν τοῦ νοός, τὴν ὁποίαν μόνον διότι ἐλλεῖπει ἐξ αὐτῶν ἡ μέθοδος περὶ σχηματισμοῦ τῆς ἐννοίας, ἀναζητοῦσιν εἰς διαλανθάνουσάν τινα καὶ κεκρυμμένην, παρομοίαν πρὸς τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὑπαρξιν καὶ γένεσιν.

Αὐτὴν ταύτην τὴν ἀντίληψιν περὶ ἀρχικῆς τοῦ κόσμου αἰτίας ἀντιπροσωπεύει ρητῶς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (Προβλ. Μεταφυσικά I, 9, XII, 2, 3, 7). Καταπολεμεῖ μὲν τὴν περὶ ἰδεῶν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος, ἐπειδὴ τὰς ιδέας αὐτὰς ταύτας θεωρεῖ πάλιν εἶδος μερικῶν ἀντικειμένων «ὁμωνύμως πως παρὰ τὰ καθ' ἕκαστα ἀντικείμενα, τὰ εἰς ἓν εἶδος ἀνήκοντα» παρεντιθεμένας καὶ ἀποτελούσας κατὰ τὴν ἀντίληψίν του ἀπλῶς περιττὴν τινα καὶ πλήρη ἀντιφάσεων προσθήκην. Ἐπὶ τούτοις τονίζει, ὅτι πᾶν τὸ εἰς τὴν παρατήρησιν ὑποκείμενον συμβαῖνον ὄχι μόνον σκοπὸν τινα, ἀλλὰ καὶ προέλευσιν καὶ αἰτίαν ἔχει: «τὸ πᾶν προέρχεται ἐκ τινος ὄντος», ἐξ ὕλης τινος, ἐνεχούσης τὴν δυνατότητα νὰ μεταβάλληται καὶ κατὰ ταῦτα «ἐκ τινος δυνάμει ὄντος, ὅπερ δὲν εἶναι πραγματικόν», ἀλλὰ γίνεται τι «πραγματικόν». Ἄλλ' ἡ διάνοια εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία προκαλεῖ πᾶσαν γένεσιν, πᾶσαν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ δυναμικοῦ εἰς τὸ ἐνεργητικόν. Αὕτη εἶναι ἡ καθαρὰ καὶ ἄυλος πραγματικότης «αἰωνία τις, ἀκίνητος, χωριστὴ ἀπὸ παντὸς αἰσθητοῦ ὑπάρχουσα οὐσία». Αὕτη μάλιστα πρέπει κατ' ἀνάγκην ὡς δημιουργὸς καὶ τῆς ὕλης νὰ νοηθῇ, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι ὄχι ὀλιγώτερον ἢ ὕλη γεννᾶται πρότερον ἀπὸ τὴν μορφῶσαν αὐτὴν δύναμιν. Διότι ἡ ὕλη ὑπόκειται (ὅπως καὶ ὁ χῶρος τοῦ Πλάτωνος) ἀπλῶς εἰς τὸ πάθος καὶ παριστᾷ τὴν εἰς τὴν οὐσίαν τῆς διανοίας βασιζομένην πιθανότητα τῆς

γενέσεως, χωρὶς αὐτῆ νὰ ἔχη θετικότητά τινα καθ' ἑαυτὴν δυναμένην νὰ γίνῃ ἀντιληπτῆ.

Τοιουτοτρόπως λοιπὸν εὐρίσκομεν πράγματι εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀντικειμενικῶς ὑπάρχοντος νοῦς τὸ κοινὸν κύριον χαρακτηριστικόν, ὅπερ δίδει τὸ διακριτικὸν γνῶρισμα εἰς ὅλους τοὺς μετασχηματισμοὺς τῆς περὶ κόσμου ἀντιλήψεως τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Τὸ κοινὸν δὲ τοῦτο χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐπίσης ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἀνάπτυξιν ἐνὸς ἰδεώδους περὶ μορφώσεως, ὅπερ εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν κόσμον λαμβάνει γενικὴν ἐκτίμησιν καὶ ἀξίαν καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ διαμορφωθῇ ἀλανθίστως καὶ ἄνευ ἀντιφάσεων.

21. Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἰδεώδη περὶ μορφώσεως.

Ἄφοῦ πᾶσα ἐνέργεια καὶ ἀποχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως καὶ πᾶν ἐν τῇ φύσει λαμβάνον χώραν, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διακυβερνήσεως ἐκ μέρους τῆς διανοίας, καὶ ὁ σκοπὸς ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ἐγκρυπτόμενος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συνίσταται εἰς ἄλλο τι, εἰμὴ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἢ διαπαιδαγωγῆσιν πρὸς ἐνέργειαν σύμφωνον πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ νοῦς, δι' οὗ ἀνυψοῦται ἡ ἀξία καὶ αὐξάνει ἡ δύναμις τοῦ ὅλου ἀνθρώπου, ἢ δ' ἐν αὐτῷ διανοητικὴ δύναμις, ἢ καθιστῶσα δυνατὴν πᾶσαν ἀρετὴν, περιβάλλεται δι' ἀδιαφιλονικητοῦ καὶ ἀπεριορίστου κυριότητος.

Ἡ ἐνέργεια ὅμως τοῦ ἀνθρώπου δὲν θεωρεῖται τότε μόνον σύμφωνος πρὸς τὴν διάνοιαν, ὅταν φαίνεται ὅτι προκύπτει ἀμέσως ἐκ λογικῆς σκέψεως, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἄνευ συνειδήσεως τῶν πρὸς ἐπιδίωξιν σκοπῶν, ὅλως κατὰ συνήθειαν λαμβάνῃ χώραν καὶ ὅταν (ὅπως συνήθως λέγεται) καταστῆ οὕτω δευτέρα φύσις. Ἡ ἀσυνειδήτος αὕτη ἐνέργεια θεωρεῖται καὶ παρ' ὅλα ταῦτα ἔλλογος, διότι παρουσιάζεται ὡς ἐπίδρασις τοῦ ἀντικειμενικῶς ὑπάρχοντος, καίτοι μὴ ἐκδηλουμένου εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου νοῦς. Μάλιστα καὶ τότε ἀκόμη συμφώνως πρὸς τὸ εἶδος τῆς ἀρχαίας ἀντιλήψεως, θεωρεῖται μία ἐνέργεια ἔλλογος, ὅταν προκύπτῃ κατ' ἀναπότρεπτον ἀνάγκην ἐκ τῆς ἐξ ἀρχῆς ὑπαρχούσης καὶ ἀναλλοιώτου παραμενούσης φύσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ παιδεία ἢ ἀγωγή. συμφώνως πρὸς ταῦτα, δὲν δύναται νὰ ἐμφυτεύσῃ ἔξωθεν τὴν διάνοιαν εἰς τὸν ἄνθρωπον· μᾶλλον πρέπει τὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς λειτουργοῦντα νοῦν διὰ σκοπίμου καὶ προδιαγεγραμμένου ἔθισμοῦ καὶ διὰ βαθμιαίως προχωρούσης διδασκαλίας νὰ φέρῃ εἰς θέσιν ὥστε νὰ ἀναπτυχθῇ πλουσιώτερον παρ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπτυχθῇ ὑπὸ τὴν ἀπλήν ἐπίδρασιν τῆς τύχης καὶ τῶν περιστάσεων τοῦ καθημερινοῦ βίου.

Ὅτι δὲ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κατορθοῦται φυσικῆ τις ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κατάστασις, περὶ τούτου ἀναφέρει ρητῶς ἤδη ὁ Δημόκριτος. «Ἡ φύσις καὶ ἡ παιδεία» λέγει, «ὁμοιάζουσιν. Διότι ἡ παιδεία μεταπλάττει μὲν καὶ διαμορφώνει τὸν ἄνθρωπον, διὰ τῆς μεταπλάσεως ὅμως ταύτης δημιουργεῖ μίαν δευτέραν φύσιν» ὑποδεικνύει δ' ὁ Δημόκριτος καὶ τὸν τρόπον τῆς τοιαύτης μεταπλάσεως καὶ διαμορφώσεως, ὅταν τονίζῃ τὴν ἀνάγκην τῆς καλλιέργειας τῆς διανοίας καὶ τὴν διὰ τῆς διανοήσεως ἀνάπτυξιν τοῦ νοεῖν, καθὼς καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς γνώσεως τοῦ ἀγαθοῦ. Λέγει δηλαδή: «Πρέπει νὰ ἐπιδιώκωμεν τὸ πολὺ σκέπτεσθαι καὶ ὄχι τὸ πολλὰ γινώσκειν» διότι «πολλοὶ πολυμαθεῖς δὲν ἔχουσι νοῦν» καὶ «ἡ ἄγνοια τοῦ βελτίονος ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν τοῦ ἀμαρτάνειν καὶ παρεκτρέπεσθαι» ἐνῶ «ἀνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ εἶναι προσιτή».

Ἡ παραδοχὴ τῆς μεταξὺ φύσεως καὶ παιδείας ὁμοιότητος δὲν ἐμποδίζει ἐν τούτοις αὐτόν, νὰ ἐξάρῃ ἀλλαχοῦ καὶ τὴν ἀντίθεσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπόκειται τὸ ἐμφυτον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ δι' ἐπίδρασεων ἐκ τοῦ βίου μετασχηματιζόμενον λόγῳ τῆς παρὰ τῆς παιδείας δημιουργουμένης καταστάσεως. «Τὰ σπουδαῖα πράγματα» λέγει «μόνον μετὰ κόπου ἐξεργάζεται ἡ διδασκαλία, ἐνῶ τὰ μὴ τοιαῦτα τὸναντίον ἄνευ κόπου πίπτουσι μόνα τῶν ἐκ τοῦ δένδρου. Διότι καὶ παρὰ τὴν θέλησιν ἀναγκάζουσι ταῦτα τὸν ἄνθρωπον συχνάκις νὰ γίνῃ τοιοῦτος (δηλαδή μὴ σπουδαῖος) ἐπειδὴ ἐκ φύσεως ὑπάρχει ἐν αὐτῷ μεγάλη ἀδυναμία». Καὶ ὅτι ὁ νοῦς δὲν παρουσιάζεται ἀφ' ἑαυτοῦ κατὰ τὴν πορείαν τῆς ζωῆς, μᾶς διδάσκει τὸ ἐξῆς ρητόν: «Ἐνυπάρχει βεβαίως νοῦς εἰς τοὺς νέους καὶ ἄνοια εἰς τοὺς γέροντας. Τοῦτο διότι ὄχι ὁ χρόνος διδάσκει τὸ λογίζεσθαι καὶ διανοεῖσθαι, ἀλλ' ἡ πρόμος παιδεία καὶ ἡ φυσικὴ προδιάθεσις».

Κατὰ ταῦτα ἡ παιδεία διατελεῖ μὲν ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν φύσιν, ἀλλὰ καὶ ἀντιτίθεται καὶ δίσταται πρὸς ταύτην· ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀρωγῆς καὶ βοηθείας τῆς φύσεως καὶ ἐν τούτοις πολεμεῖται παρὰ ταύτης. Τοιοῦτοτρόπως δ' ἐκδηλοῦται ὡς λειτουργία τις ἐξελίξεως, προκυπτούσης ἐκ τινος ὑπαρχούσης καταστάσεως καὶ χωρούσης πέραν τῆς καταστάσεως ταύτης, τὴν ὁποίαν, ἐνῶ ὑπερπηδᾷ καὶ καταβάλλει, μένει ἐν τούτοις ἐξηρητημένη συγχρόνως ἐκ ταύτης.

Διὰ τούτων διακρίνεται ἡ ἐκπαίδευσις ἀπὸ τῶν λειτουργιῶν ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει, τῇ μὴ ὑποκειμένη εἰς ἐξελίξιν τινα καὶ μὴ ἐπιδεκτικῇ οὔτε διδασκαλίᾳ, οὔτε ἐθισμού. Συμβαίνει λ.χ., ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης¹ παρατηρεῖ, «ὁ λίθος, ὅστις φύσει κάτω φέρεται, νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν διὰ ἐθισμού νὰ ἀχθῇ πρὸς τὰ ἄνω, καὶ ἂν ἀκόμη ἀπείρους φοράς πρὸς τὰ ἄνω ριπτόμενος ἤθελε καταβληθῆ προσπάθεια νὰ ἐθισθῇ εἰς τὸ ἄνω φέρεσθαι, ὅχι δ' ὀλιγώτερον εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐθισθῇ τὸ πῦρ νὰ φέρεται πρὸς τὰ κάτω, οὔτε δὲ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φύσει τι συμβαῖνον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐθισθῇ εἰς ἐνέργειαν καὶ δρᾶσιν ἀντίθετον πρὸς τὴν φύσιν του». Πᾶσα τρόπον τινὰ ἡ διανόησις δηλαδή τοῦ λίθου συνίσταται ἀκριβῶς εἰς τὸ νὰ πίπτῃ οὗτος πρὸς τὰ κάτω, καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον ἡ διανόησις (ἡ ιδιότης) τοῦ πυρός ἐκδηλοῦται εἰς τὸ νὰ βαίνει πρὸς τὰ ἄνω: Αἱ κινήσεις αὗται ἀποτελοῦσι διὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου τὴν ἀμετάβλητον βᾶσιν τῶν ἐν τῷ κόσμῳ συμβαινόντων. Τούτου ἕνεκα ἔπρεπε νὰ ζητηθῇ εἰς ἄλλας ὑλας ὁ φορεὺς τῶν στοιχειωδῶν ἐκείνων λειτουργιῶν. Ἐφ' ὅσον οἱ μέχρι τοῦδε γνωστοὶ γενόμενοι τοιοῦτοι φορεῖς (ὁ Ἀριστοτέλης θέωρει τοιούτους, μετὰ τοῦ ὕδατος καὶ τοῦ ἀέρος, καὶ τὸ πῦρ καὶ τὰ στερεὰ συστατικὰ τῆς γῆς) ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας τόσον πρὸς τὰ ἄνω ὅσον καὶ πρὸς τὰ κάτω ἦτο δυνατὸν νὰ κινῶνται καὶ ἐφ' ὅσον, λόγῳ τούτου ἀκριβῶς, δὲν ἀπεδεικνύοντο οἱ παράγοντες παντὸς συμβαινόντος, ἀλλὰ τὰ προϊόντα καὶ αἱ ἐκδηλώσεις λειτουργίας τοιούτων παραγόντων.

1. Ἠθικὰ Νικομάχεια Β, Ι, 20 «οὐδὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖν ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις ἐθίξῃ τις ἄνω ρίπτων, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδὲ ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖν».

Ὁ ἐπὶ τοιαύτης τινὸς βάσεως δημιουργούμενος κόσμος, ἐν τούτοις δὲν εἶναι ἀπλῆ τις ὑπαρξίς, οὔτε ὁμοίμορφός τις γένεσις ἀπλῆ, εἶναι ζωή τις χωροῦσα ἀπὸ βαθμίδος εἰς βαθμίδα καὶ ὀλο-νὲν ὠριμάζουσα καὶ τελειοποιουμένη. Ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἐκδη-λοῦται ἡ ἐπίδρασις καὶ ἐνέργεια τῆς διανοητικῆς δυνάμεως κατὰ διπλεῦν τρόπον, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς συνηθείας καὶ εἰς τὰ χαρα-κτηριστικὰ τῶν ἐν τῇ ζωῇ ὑπάρξεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἀνά-μνησιν τοῦ παρελθόντος, πρὸς τὸ ὁποῖον ἡ πρόγνωσις τοῦ μέλ-λοντος, ἡ ἐνσυνειδήτως τάσις πρὸς ἐπιτυχίαν σκοπῶν πρότερον τεθέντων, συνδέονται ἀναποσπάστως. Ἀμφότεροι οἱ τρόποι οὗτοι ἐνεργείας καὶ δράσεως εἶναι φανερόν ὅτι συνδέονται ἀδιαλύτως πρὸς ἀλλήλους, μολοντί ἡ ἔννοια τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας καὶ ἐπιδράσεως οὐδένα λόγον τῆς συνυπάρξεώς των ἀφίνει νὰ δια-γνωσθῇ. Ἐπίσης φαίνεται ἀναμφίβολον, ὅτι ἐν τῇ ἐνσυνειδήτως φερομένη εἰς πέρας καὶ ἐν τῇ παρὰ τῆς συνειδήσεως, ὡς φαίνεται, προκαλουμένη πράξει, ἐκδηλοῦται ἡ πλήρης καὶ τελεία κατάστα-σις. Ἐὰν τοῦτο εἶναι ὀρθόν, τότε καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς προσκλήσεως συνηθειῶν καὶ συντελεῖται διὰ τῆς ἐκτελέσεως ἐνσυνειδήτων, ἐξ ὠρίμου, ἐμπεριστατωμένης σκέ-ψεως καὶ ἀναλογισμοῦ προερχομένων πράξεων καὶ ἐνεργειῶν.

Ὅταν κατευθύνηται ἡ προσοχὴ μόνον εἰς τὴν ἐντελῆ καὶ πλήρη κατάστασιν, τότε πᾶσα ἱκανότης ἢ ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως καὶ ὁ Σωκράτης διδάσκει, συνίσταται εἰς τὴν γνῶσιν καὶ μάθη-σιν, τὰς ὁποίας ὡς αἷτια ἀκολουθοῦσιν ἡ ὀρθὴ ἐνέργεια καὶ δρά-σις. Ὅταν δ' ἐξ ἄλλου λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ διαρκῶς ἐν τῇ ζωῇ τοῦ ἀνθρώπου προκύπτουσα δύναμις τῆς συνηθείας, τότε ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην¹ ἡ ἀρετὴ καθορίζεται μόνον ὡς «συνδυασμένη πρὸς γνῶσιν μετὰ λόγου» καὶ ἡ οὐσία αὐτῆς καὶ σύνθεσις ἀναζητεῖται εἰς τινὰ «μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου συν-δυασμένην κατεύθυνσιν τῶν διαθέσεων καὶ συναισθημάτων». Αἱ σταθεραὶ ὅμως κατευθύνσεις τῶν διαθέσεων καὶ συναισθημά-των προέρχονται ἐκ τῶν κατὰ συνήθειαν καὶ ἐξ ἔθους πράξεων

1. Ἠθικὰ Νικομάχεια VI, 13 καὶ II, 1 «... ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἐξίς ἀρετὴ ἐστίν» «..... ἡ δὲ ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίγνεται. .»

καὶ ἐνεργειῶν. Διὰ τοῦτο «οὐ μικρόν... διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθύς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπολυ, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν» (Ἀριστοτ. Ἠθ. Νικομ. Β, 1, 24).

Ἡ μία ἄποψις δὲν ἀποκλείει τὴν ἄλλην, ἀμφότεραι δὲ συμπληροῦσιν ἀλλήλας κατὰ τρόπον ὥστε ἀμφότεραι ἠνωμένα νὰ καθιστῶσι κατανοητὴν τὴν λειτουργίαν καὶ πορείαν τῆς μορφώσεως κατὰ τὴν ιδιότητα αὐτῆς.

Ὁ Ἀριστοτέλης¹ πράγματι παρουσιάζει τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ περὶ τούτου ἀντίθετον πρὸς τὴν τοῦ Σωκράτους. Τοῦτο ὅμως συνίσταται μόνον εἰς τὸ ὅτι θέλει νὰ τονίσῃ τόσον τοὺς ὅρους, ἐξ ὧν εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψῃ ἡ γνῶσις, ὅσον καὶ τὴν ἀνάγκην πράξεως καὶ ἐνεργείας ἀναλόγου πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ μάθησιν. Διὰ τοῦτο χαλαρῶνει παρὰ πολὺ τὴν ἐξάρτησιν τῆς γνώσεως, εἰς ἣν ὁ Σωκράτης ἀναζητεῖ τὴν ἀρετὴν, ἀπὸ τὴν βάσιν αὐτῆς καὶ αἰτίαν, ἐξ ὧν προκύπτει καὶ ἀναπτύσσεται, καὶ ἀπὸ τῶν συνεπειῶν, πρὸς ἃς συνδέεται αὐτή. Δὲν ἀρκεῖ, λέγει, «διὰ τὴν ἀρετὴν ἢ ἀπλῆ γνῶσις, ἀλλὰ πρέπει τις νὰ ἐπιδιώξῃ καὶ τὴν ἀπόκτησιν καὶ τὴν ἀσκήσιν αὐτῆς, ἢ ἄλλως νὰ εὔρη τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ τις καλὸς καὶ ἀγαθὸς ἄνθρωπος». Ὅστις θεωρητικῶς μόνον ἀσχολεῖται εἰς τὴν περὶ ἀγαθοῦ διδασκαλίαν, χωρὶς νὰ πράττῃ τὸ ἀγαθόν, κάμνει ὅ,τι καὶ οἱ ἀσθενεῖς, «οἵτινες ἀκούουσι μὲν τὸν ἰατρὸν μετὰ προσοχῆς, οὐδὲν ὅμως ἐκτελοῦσιν ἐκ τῶν παραγγελιῶν αὐτοῦ». Ὁ σκοπὸς ἄλλως τε δὲν συνίσταται εἰς τὴν θεωρίαν καὶ γνῶσιν ὡς τοιούτων ἀλλ' εἰς τὴν ἐκτέλεσιν καὶ ἐφαρμογὴν τοῦ μεμαθημένου καὶ γνωστοῦ γενομένου. Προσέτι ἡ γνῶσις δὲν ἀποκτᾶται ἄνευ προπαρασκευῆς. «Εἶναι ἀνάγκη νὰ προηγήται καὶ προϋπάρχῃ συνήθειά τις καὶ τάσις συγγενῆς πρὸς τὴν ἀρετὴν, προτιμῶσα τὸ ἠθικῶς καλὸν καὶ ἀποστρεφομένη τὸ κακόν». Διότι «ὅστις ζῆ ὑπὸ τὸ κράτος τῶν παθῶν αὐτοῦ, οὐδέποτε συμμορφοῦται πρὸς τὰς παραινήσεις καὶ συμβουλὰς, οὔτε ἐννοεῖ κἂν τὰ λεγόμενα» δὲν εἶναι δὲ «δυνατόν, ἢ τοῦλάχιστον δὲν εἶναι εὐκόλον, ὅ,τι ἀπὸ μακροῦ χρόνου

1. Ἠθικ. Νικομ. Χ, 10 καὶ ΙΙ, 3. «Οὐδὲ δὲ περὶ ἀρετῆς ἱκανὸν τὸ εἰδέναι, ἀλλ' ἔχειν καὶ χρῆσθαι πειρατέον, ἢ εἰ πως ἄλλως ἀγαθοὶ γινόμεθα».

ἐπεβλήθη εἰς τὸν χαρακτῆρα καὶ παραμένει, νὰ μεταβληθῆ διὰ λόγων».

Πράγματι ὅμως οὐδεμία ἀντίθεσις ὑπάρχει μεταξύ Ἀριστοτέλους καὶ Σωκράτους. Διότι ἡ γνῶσις, περὶ ἧς πραγματεύεται ὁ Σωκράτης, εἶναι αὐτὴ ἐκείνη ἢ ἐκ τῆς ἐμπειρίας προκύπτουσα καὶ ἐν τῇ ἐνεργείᾳ καὶ ἀποχῇ τοῦ ἀνθρώπου ἰσχυρῶς ἐκδηλουμένη μάθησις. Αἱ δὲ συνήθειαι, ἃς θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγκαίαις, πρέπει κατ' αὐτὸν νὰ ἀποκτηθῶσι διὰ φρονίμου καὶ συνετῆς τινος διαγωγῆς ἐν τῇ ζωῇ. «Εἶναι ἀνάγκη» λέγει ¹, «προκειμένου νὰ γίνῃ ὁ ἄνθρωπος καλὸς καὶ ἀγαθός, νὰ διαπαιδαγωγηθῆ ὀρθῶς καὶ νὰ ἐθισθῆ, νὰ κρατηθῆ δ' ἐπειτα εἰς τὸ ἠθικῶς πράττειν καὶ ἐνεργεῖν, κατὰ τρόπον ὥστε, οὔτε οἰκεία βουλήσει καὶ ἐλευθέρως οὔτε ἀκουσίως νὰ πράττῃ τὸ κακόν, πρῶγμα τὸ ὁποῖον κατορθοῦται κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ ζωῆς ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένης συνέσεως καὶ τάξεως, ὀρθῶς ἐπιβαλλομένης καὶ ἰσχυρούσης». Ἡ ἰσχύς αὕτη καὶ ἐπιβολή, νομίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι οὔτε εἰς τὴν «πατρικὴν στέγην» οὔτε εἰς τὰς ἐπιταγὰς ἐνὸς ἀτόμου ἐγκείται, ἀλλ' εἰς τὸν νόμον τὸν ἔχοντα «ἀναγκαστικὴν δύναμιν». Ἐνῶ ὅμως τὸν νόμον ὀρίζει ὡς «λόγον... ἀπὸ τινος φρονήσεως καὶ νοῦ» γινόμενον, κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ θεωρῆ καὶ τὴν ἀνήκουσαν εἰς αὐτὸν ἀναγκαστικὴν δύναμιν ὡς βασιζομένην εἰς τὴν λειτουργίαν καὶ ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως. Καὶ κατὰ τοῦτο ἀκριβῶς συμφωνεῖ πρὸς τὸν Σωκράτην, διότι ἐξυμνεῖ τὸν συνετὸν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διανοήσεως βίον ὡς σκοπὸν πάσης ἐξελίξεως, δι' ἧς ἐπιτυχάνεται ἡ αὐτάρκης καὶ θεία κατάστασις τῆς εὐδαιμονίας. «Ὅ,τι εἰς πᾶν ὄν εἶναι ἴδιον συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν αὐτοῦ, τοῦτο εἶναι διὰ τὸ αὐτὸ ὄν ἄριστον καὶ ἡδιστον. Διὰ τὸν ἄνθρωπον εἶναι τοιοῦτον ἢ μετὰ φρονήσεως ζωὴ, ἐπειδὴ διὰ τούτου εἶναι τὰ μάλιστα ἄνθρωπος καὶ τούτου ἕνεκα ἀποβαίνει βίος τοιοῦτος καὶ εὐδαιμονέστατος». ²

1. Ἀριστοτ. Ἠθικ. Νικομ. Κ, 10, 1180 α, 14. «εἰδ' οὖν, καθάπερ εἴρηται, τὸν ἐσόμενον ἀγαθὸν τραφῆναι καλῶς δεῖ καὶ ἐθισθῆναι, εἴθ' οὕτως ἐν ἐπιτηδεύμασιν ἐπιεικέσι ζῆν καὶ μήτ' ἄκοντα μηδ' ἐκόντα πράττειν τὰ φαῦλα, ταῦτα δὲ γένοιτ' ἂν βιουμένοις κατὰ τινὰ νοῦν καὶ τάξιν ὀρθήν, ἔχουσαν ἰσχύον».

2. Ἀριστοτ. Ἠθικ. Νικομ. Κ, 7, 1178α 5. «τὸ γὰρ οἰκεῖον ἐκάστῳ τῆ

Δυνάμεθα λοιπὸν ἐπὶ τῇ βάσει τούτων νὰ πιστεύωμεν, ὅτι κατανοοῦμεν καὶ ἐρμηνεύομεν τὴν οὐσίαν καὶ βάσιν τῆς ἀγωγῆς ἢ μορφώσεως κατὰ τοὺς ἀρχαίους "Ελληνας, ἀποδίδοντες εἰς τὸν νοῦν, τὴν ἀρχικὴν αἰτίαν πάσης ὑπάρξεως καὶ γενέσεως, τὴν ἀξίαν καὶ ἰκανότητα νὰ φέρῃ εἰς φῶς, παρὰ τὸ ἀναλλοιώτως ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει συμβαῖνον, καὶ ἐνέργειαν καὶ πράξιν τινὰ βασιζομένην εἰς τὴν συνήθειαν καὶ ἐθισμόν τῶν ἐπιδεχομένων ἐξελίξεως ἐμψύχων ὄντων, ἐνῶ ἡ ἐνέργεια καὶ πράξις αὕτη γίνεται συνειδητῇ δυνάμει δράσεως προκυπτούσης ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ διανοήσεως καὶ σκέψεως.

Πρὸς τὰς συνηθείας, αἱ ὁποῖαι ἀναπτύσσουσι καὶ σταθεροποιοῦσιν ἢ καταπολεμῶσι καὶ καταβάλλουσιν ἀλλήλας, ἀντιπαρτίθεται οὕτω ἡ συνείδησις τῶν συνεπειῶν καὶ ἡ εἰς τὴν συνείδησιν ταύτην βασιζομένη τάσις πρὸς ἐπιτυχίαν προκαθορισμένου σκοποῦ, ἣτις συνείδησις ὑπαρχούσας καὶ βλαβεράς ἀποδειχθείσας συνηθείας παραμερίζει, νέας δέ, ἀναλογούσας πρὸς τὴν ἀποκτηθεῖσαν γνῶσιν, σκοπίμους συνηθείας δημιουργεῖ.

Ἡ ἐπέμβασις τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας εἰς τὴν κίνησιν τῶν συνηθειῶν παριστᾷ κατὰ ταῦτα τὸν πυρῆνα τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ μορφωτικῆς ἐργασίας διὰ τὴν ἀρχαίαν ἀντίληψιν, ἣ τοιαύτη δ' ἐκπαίδευσις φέρει κατὰ τοὺς ἀρχαίους εἰς συμπλήρωσιν τὴν ἐπενέργειαν τῆς διανοίας ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπαρτίζει τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως.

Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο τῆς μορφώσεως θέτει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ὁ Πλάτων (Πολιτείας VII, 514—516) διὰ τῆς εἰκόνης περὶ ὑπογείου σπηλαίου καὶ τῆς ἐκ τούτου ἐξόδου εἰς τὸ φῶς τοῦ ἡλίου.

Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ πρόκειται ὁ ἀνθρώπος ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ νὰ σχηματίσῃ τὸν τύπον τινὰ ἐνεργείας καὶ δράσεως τοῦ νοός, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχη γνῶσιν τινὰ τῆς ἐνεργείας καὶ δράσεως τοῦ νοός. Κατ' ἀρχάς ὅμως ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν διὰ τῶν αἰσθήσεων φαινομένων καὶ εἰς ταύτας βασιίζει τὴν γνῶσιν, ἐξ ἧς προκύπτει ἡ πράξις αὐτοῦ καὶ ἐνέργεια. Τούτου ἕνεκα εἶναι ἀνάγκη νὰ μορφωθῇ

φύσει κράτιστον καὶ ἡδιστον ἔστιν ἐκάστω· καὶ τῷ ἀνθρώπῳ δὴ ὁ κατὰ τὸν νοῦν βίος, εἶπερ τοῦτο μάλιστα ἀνθρώπος· οὗτος ἄρα εὐδαιμονέστατος».

καὶ ἀναπτυχθῆ εἰς τρόπον ὥστε νὰ λάβῃ γινῶσιν τῆς πραγματικῆς καὶ ἀληθοῦς οὐσίας, ἐξ ἧς ἀπορρέει ἡ ὀρθὴ καὶ σύμφωνος πρὸς τὸν νοῦν πρᾶξις καὶ ἐνέργεια. Ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἐπαφίεται εἰς τὰ ἀπλᾶ διὰ τῶν αἰσθήσεων παρουσιαζόμενα φαινόμενα, παραβάλλει λοιπὸν ὁ Πλάτων πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις διάγει εἰς ὑπογείον τινα καὶ ἐν σπηλαίῳ κατοικίαν. Ἐκεῖ μένει περιωρισμένος ἀπὸ τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν οὔτε τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ νὰ στρέψῃ δεξιὰ ἢ ἀριστερά. Ὅπισω αὐτοῦ καίει πῦρ καὶ μεταξὺ τοῦ πυρὸς τούτου καὶ τῶν νότων του φέρονται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διάφορα ἀντικείμενα. Αὐτὸς ὅμως—ὁ οὔτω περιωρισμένος—δὲν βλέπει οὔτε τὸ πῦρ, οὔτε τὰ ἀντικείμενα καὶ τοὺς μεταφέροντας αὐτά. Βλέπει μόνον, κατὰ τὰς ἀναλαμπὰς τοῦ ἐκ τοῦ πυρὸς φωτός, τὰς σκιάς τῶν ἀντικειμένων, ἅτινα μετακινουῦνται ὀπισθεν αὐτοῦ, νὰ ὀλισθαίνωσιν ἐπὶ τοῦ ἀπέναντί του κειμένου τοίχου, καὶ πιστεύει, ὅτι διὰ τῶν σκιῶν τούτων ἀντιλαμβάνεται ὅλης τῆς πραγματικότητος. Ἐὰν δ' ἤθελεν ἀπελευθερώσῃ τις αὐτὸν τῶν δεσμῶν του καὶ στρέψῃ αὐτὸν πρὸς τὸ ὀπισθὲν του καῖον πῦρ, τότε θὰ ἀπεθαμβοῦτο μόνον καὶ μόλις θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ διακρίνῃ τὰ ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων πρότερον τὰς σκιάς ἔβλεπεν. Ἐὰν ὅμως ὁ κάτοικος οὗτος τοῦ ὑπογείου σπηλαίου ἤθελεν ἐξαχθῆ τούτου καὶ ὀδηγηθῆ εἰς τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, τότε δὲν θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἴδῃ οὐδὲν ἐξ ὧσων θὰ ἐτίθεντο πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ. Θὰ ἦτο ἀνάγκη βραδέως νὰ προσαρμοσθῆ πρὸς τὸ φῶς καὶ νὰ συνηθίσῃ εἰς αὐτό. Κατ' ἀρχὰς θὰ διέκρινεν εὐκολώτατα τὰς σκιάς καὶ τὰς ἀπεσχοτισμένας ἀντικατοπτρίσεις εἰκόνων εἰς τὸ ὕδωρ, βαθμηδὸν δὲ θὰ καθίστατο δυνατὸν νὰ διακρίνῃ καὶ γνωρίζῃ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ταῦτα. Θὰ προστίμα ἐπίσης ἐν καιρῷ νυκτὸς ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστέρων νὰ βλέπῃ, παρὰ ἐν ἡμέρᾳ ὑπὸ τὸν ἥλιον καὶ τὸ φῶς αὐτοῦ. Κατόπιν ὅλων τούτων θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ προσατενίσῃ καὶ νὰ παρατηρῆ καὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν ἥλιον. Τότε θὰ διέκρινεν εἰς τοῦτον τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς καὶ θὰ ἐμακάριζεν ἑαυτὸν, διότι ἠλευθερώθη ἀπὸ τὰς σκιάς τοῦ σπηλαίου καὶ ἀνῆλθε μέχρι τοῦ φωτός τοῦ ἡλίου. Τότε θὰ κηθίστατο ὅμοιος πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις ἀπὸ τοῦ ἀπατηλοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων ἀνέρχεται εἰς τὴν ἀληθῆ καὶ πραγματικὴν οὐσίαν, ὅστις εἰς τὸ κράτος τῆς ἀληθοῦς οὐσίας ἐπὶ τέ-

λους γνωρίζει τὴν ἀγαθόν, τὴν ἀρχικὴν πηγὴν πάσης πραγματικότητος, τὴν ἐγκλείουσιν ἐν ἑαυτῇ τὸ ἀληθές καὶ καλὸν (ὠραῖον) καὶ προκαλοῦσαν πᾶσαν ὀρθὴν πράξιν καὶ ἐνέργειαν.

Ὅπως δ' ὁ κάτοικος τοῦ σπηλαίου διὰ τῶν αὐτῶν ὀφθαλμῶν, οἵτινες πρότερον μόνον τὰς σκιάς ἔβλεπον, ἐπὶ τέλος συνηθίζει νὰ ἀτενίσῃ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, οὕτω καὶ πᾶς ἄνθρωπος, καθοδηγούμενος ἀπὸ τῆς ἀπάτης τῶν αἰσθήσεων εἰς τὴν ἀληθῆ οὐσίαν, κατέχει τὴν ἐκ φύσεως προικοδοτηθεῖσαν εἰς αὐτὸν δύναμιν τοῦ γινώσκειν. Ἀναπτύσσει μόνον, ὅ,τι ἐξ ἀρχῆς ἔγκειται ἐν αὐτῷ ὡς πυρῆν, ὅταν μανθάνῃ νὰ διακρίνῃ, εἰς τὸν κόσμον τοῦ γίνεσθαι καὶ εἰς τὰ φαινόμενα, τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νοῦς καὶ τῆς διανοήσεως. ¹

22. Ἡ μαθηματικὴ καὶ ἡ διαλεκτικὴ παιδείαις.

Οἱ σπόροι ἐν τούτοις δὲν ἀναπτύσσονται μόνον τῶν· εἶναι ἀνάγκη νὰ καλλιεργηθῶσι διὰ νὰ ἀναπτυχθῶσι. Πρὸς τοῦτο ὑπάρχει ἀνάγκη μεθοδικῆς τινος διδασκαλίας καὶ παιδείσεως. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ διδαχθῇ νὰ διακρίνῃ εἰς τὸν ἐφήμερον κόσμον τὰς ἀπεικονίσεις καὶ σκιάς τῆς οὐσίας καὶ ὑπάρξεως, ὅπως δηλαδὴ καὶ

1. Πρβλ. Πλάτ. Πολιτ. Ζ, 514—516... «Μετὰ ταῦτα δὴ... ἀπέεικασον τοσούτω πάθει τὴν ἡμετέραν φύσιν παιδείας τε πέρι καὶ ἀπαιδευσίας. ἰδὲ γὰρ ἀνθρώπους οἷον ἐν καταγείῳ οἰκῆσει σπηλαιώδει, ἀναπεπταμένην πρὸς τὸ φῶς τὴν εἴσοδον ἐχούσῃ μακρὰν παρ' ἅπαν τὸ σπήλαιον, ἐν ταύτῃ ἐκ παίδων ὄντας ἐν δεσμοῖς καὶ τὰ σκέλη καὶ τοὺς αὐχένους, ὥστε μένειν τε αὐτοῦ εἰς τε τὸ πρόσθεν μόνον ὄραν, κύκλῳ δὲ τὰς κεφαλὰς ὑπὸ τοῦ δεσμοῦ ἀδυνάτους περιάγειν φῶς δὲ αὐτοῖς πυρὸς ἄνωθεν καὶ πῦρρωθεν ὀπισθεν αὐτῶν, μεταξὺ δὲ τοῦ πυρὸς καὶ τῶν δεσμωτῶν ἐπάνω ὄδον, παρ' ἣν ἰδὲ τειχίον παραφωδομημένον, ὡσπερ τοῖς θαυματοποιοῖς πρὸ τῶν ἀνθρώπων πρόκειται τὰ παραφράγματα, ὑπὲρ ὧν τὰ θαύματα δεικνύουσιν... Ὅρα τοίνυν παρὰ τοῦτο τὸ τειχίον φέροντας ἀνθρώπους σκεύη τε παντοδαπὰ ὑπερέχοντα τοῦ τειχίου καὶ ἀνδριάντας καὶ ἄλλα ζῶα λίθινά τε καὶ ξύλινα καὶ παντοῖα εἰργασμένα, οἷον εἰκῆς, τοὺς μὲν φθειγγομένους, τοὺς δὲ σιγῶντας τῶν παραφερόντων.... Τοὺς γὰρ τοιούτους (δεσμώτας) πρῶτον μὲν ἑαυτῶν τε καὶ ἀλλήλων οἶε ἂν τι ἑωρακέναι ἄλλο πλὴν τὰς σκιάς τὰς ὑπὸ τοῦ πυρὸς εἰς τὸ κατάνικρον αὐτῶν τοῦ σπηλαίου προσπιπτούσας; Πῶς γάρ, ἔφη, εἰ ἀκινήτους γε τὰς κεφαλὰς ἔχειν ἀναγκασμένοι εἶεν διὰ βίου;..... Παντάπασι δὴ, οἱ τοιοῦτοι οὐκ ἂν ἄλλο νομίζοιεν τὸ ἀληθές ἢ τὰς τῶν σκευαστῶν σκιάς»....»

κατὰ τὴν ἀνάβυσσον ἀπὸ τοῦ ὑπογείου σπηλαίου εἰς τὸ φῶς τοῦ ἡλίου τὰ ἀντικείμενα κατ' ἀρχὰς γίνονται ἀντιληπτὰ διὰ τῶν σκιῶν αὐτῶν καὶ ἀπεικονίσεων. Τὸ ὄν, ὁ τὸν κόσμον διευθύνων νοῦς, διατυποῦται ἐν τούτοις εἰς τὴν ἀπανταχοῦ ἐμφανιζομένην τάξιν καὶ κανονικότητα, εἰς γεωμετρικὰ σχήματα, εἰς ἀριθμητικὰς σχέσεις, εἰς κίνησιν καθοριζομένην διὰ νόμων καὶ ἀρμονικῶς κεκανονισμένην.

Τούτου ἕνεκα ἀπαιτεῖ ὁ Πλάτων (Πολιτ. VII, 525—536) διὰ τοὺς φύλακας καὶ τοὺς φιλοσόφους κυβερνήτας τῆς πολιτείας αὐτοῦ ἐπιστημονικὴν τινα διδασκαλίαν καὶ μάθησιν. Πρέπει νὰ διδαχθῇ τὸ ἀριθμεῖν καὶ λογιζεσθαι «ἀριθμητικὴν περὶ ἀριθμὸν πᾶσαν καὶ λογιστικὴν». «Πολεμικῶ μὲν γὰρ διὰ τὰς τάξεις ἀναγκαῖον μαθεῖν ταῦτα, φιλοσόφῳ δὲ διὰ τὸ τῆς οὐσίας ἀπτέον εἶναι γενέσεως ἐξαναδύντι». Οἱ φύλακες καὶ κυβερνήται τῆς πόλεως πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὴν λογιστικὴν «.....μὴ ἰδιωτικῶς, ἀλλ' ἕως ἂν ἐπὶ θεῶν τῆς τῶν ἀριθμῶν φύσεως ἀφίκωνται τῇ νοήσει αὐτῇ, οὐκ ὠνῆς οὐδὲ πράσεως χάριν ὡς ἐμπόρους ἢ καπήλους μελετῶντας, ἀλλ' ἕνεκα πολέμου τε καὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς ραστώνης τε μεταστροφῆς ἀπὸ γενέσεως ἐπ' ἀλήθειάν τε καὶ οὐσίαν...» Ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διδασκομένη καὶ ἐφαρμοζομένη λογιστικὴ (τὰ μαθηματικά), ὁδηγεῖ τὴν ψυχὴν ὑψηλὰ καὶ ἀναγκάζει αὐτὴν «περὶ αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν διαλέγεσθαι, οὐδαμῇ ἀποδεχομένην, ἐὰν τις αὐτῇ ὁρατὰ ἢ ἀπτά σώματα ἔχοντας ἀριθμοὺς προτεινόμενος διαλέγηται». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ψυχὴ φέρεται εἰς θέσιν «νὰ κάμῃ χρῆσιν τῆς νοήσεως αὐτῆς ταύτης χάριν τῆς ἀληθείας αὐτῆς». Τότε δὲ θὰ εὕρῃ τις ἐπιβεβαιούμενον «τὸ ὅτι ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι εἶναι φύσει λογιστικοὶ εἰς πάντα τὰ μαθήματα ὡς ἔπος εἰπεῖν ὀξεῖς φύονται, οἳ τε βραδεῖς, ἂν ἐν τούτῳ παιδευθῶσι καὶ γυμνάσωνται, κἂν μηδὲν ἄλλο ὠφελῆθῶσιν, ὅμως εἰς γὰρ τὸ ὀξύτεροι αὐτοὶ αὐτῶν γίγνεσθαι πάντες ἐπιδιδόασιν».

Πρὸς τὴν τοιαύτην λογιστικὴν πρέπει νὰ συνδυασθῇ ἡ γεωμετρική. Αὕτη εἶναι ἐξ ἴσου ὠφέλιμος διὰ τὴν πολεμικὴν τέχνην. «.... Πρὸς γὰρ τὰς στρατοπεδεύσεις καὶ καταλήψεις χωρίων καὶ συναγωγὰς καὶ ἐκτάσεις στρατιᾶς, καὶ ὅσα δὴ ἄλλα σχηματίζουσι τὰ στρατόπεδα ἐν αὐταῖς τε ταῖς μάχαις καὶ πορείαις,

διαφέρει ἂν αὐτὸς αὐτοῦ γεωμετρικὸς καὶ μὴ ὢν». Ἡ καθ' αὐτὸ σπουδαιότης ὅμως τῆς γεωμετρικῆς δὲν συνίσταται εἰς τοῦτο, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὸ ὅτι ἀναγκάζει ἡμᾶς «τὴν οὐσίαν θεάσασθαι», ὅτι φέρει εἰς τὴν γνῶσιν «τοῦ ἀεὶ ὄντος» καὶ τῆς οὐσίας καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ μέσον «ἀπεργαστικὸν φιλοσόφου διανοίας». Τοῦτου ἕνεκα συντελεῖ καὶ αὕτη «πρὸς τὸ ποιεῖν κατιδεῖν ῥᾶον τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέαν» στρέφουσα τὴν ψυχὴν πρὸς τὰ ἐκεῖ, ὅπου «τὸ εὐδαιμονέστατον τοῦ ὄντος ἐστίν». Καὶ ἐπειδὴ ὁ Πλάτων παρὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν σχημάτων ἐπιφανείας ποθεῖ καὶ τὴν γεωμετρίαν τῶν στερεῶν καὶ ἐν χώρῳ σωμάτων, διὰ τοῦτο συνιστᾷ καὶ τὴν τελευταίαν ταύτην ὡς μάθημα καὶ ἐπιθυμεῖ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς.

Πρὸς τὴν γεωμετρικὴν πρέπει περαιτέρω νὰ συνδυασθῇ καὶ ἡ γνῶσις περὶ τῶν κινήσεων τῶν οὐρανίων σωμάτων καὶ περὶ τῶν σχέσεων, αἵτινες εὐρίσκονται εἰς τὸ βάθος τῆς ἁρμονίας τῶν τόνων. Ἐν τούτοις δὲν πρόκειται ἀπλῶς καὶ μόνον περὶ τοῦ νὰ παρατηρῶσιν, οἳ μὲν ἀκριβῶς πάντοτε τοὺς καιροὺς τῶν μηνῶν καὶ τῶν ἐτῶν, ἂν καὶ τοῦτο διὰ τὴν γεωργίαν καὶ τὴν ναυτιλίαν, ὅχι δ' ὀλιγώτερον καὶ διὰ τὴν πολεμικὴν τέχνην, πιθανὸν νὰ εἶναι ὠφέλιμον, οἳ δὲ νὰ διακρίνωσι διὰ τῆς ἀκοῆς τὰ κατ' ἐλάχιστον αἰσθητὰ μουσικὰ διαστήματα, «ταῖς χορδαῖς πράγματα παρέχοντες καὶ βασανίζοντες, ἐπὶ τῶν κολλόπων στρεβλοῦντες». Διότι εἶναι δύσκολον νὰ πιστεύσῃ τις ὅτι διὰ τοιούτων γνώσεων «ὄργανόν τι ψυχῆς ἐκκαθαίρεται τε καὶ ἀναζωπυροῦται ἀπολλύμενον καὶ τυφλούμενον ὑπὸ τῶν ἄλλων ἐπιτηδευμάτων, κρεῖττον ὃν σωθῆναι μυρίων ὀμμάτων· μόνῳ γὰρ αὐτῷ ἀλήθεια ὁράται». Καὶ τὴν ἀστρονομίαν δὲν πρέπει τις κατὰ τοιοῦτον κοινὸν τρόπον νὰ ἐπαινῇ καὶ θαυμάζῃ, ἐπειδὴ αὕτη «ἀναγκάζει τὴν ψυχὴν νὰ βλέπῃ πρὸς τὰ ἄνω» καθ' ὅτι οὐδεμία ἄλλη γνῶσις ἢ ἀλήθεια «ποιεῖ ψυχὴν ἄνω βλέπειν ἢ ἐκείνη ἢ ἂν περὶ τὸ ὄν τε ἦ καὶ τὸ ἀόρατον· ἐὰν δέ τις ἄνω κεχηνῶς ἢ κάτω συμμεμυκῶς τῶν αἰσθητῶν ἐπιχειρῇ τι μαθάνειν, οὔτε μαθεῖν ἂν ποτέ φημι αὐτὸν—ἐπιστήμην γὰρ οὐδὲν ἔχειν τῶν τοιούτων—οὔτε ἄνω ἀλλὰ κάτω αὐτοῦ βλέπειν τὴν ψυχὴν, καὶ ἐξ ὑπτίας νέων ἐν γῆ ἢ ἐν θαλάττῃ μαθάνῃ». Διὰ τῆς κινήσεως τῶν οὐρανίων σωμάτων ὅπως καὶ διὰ τῆς ἁρμονίας τῶν τόνων μᾶλλον πρέπει νὰ τείνωμεν εἰς τὸ νὰ φθάσωμεν ἀπὸ τοῦ διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἀντιληπτοῦ εἰς τὸ ἀπλῶς διὰ τοῦ νοός

συλληπτοῦ, ἵνα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον «τὸ ἐν τῇ ψυχῇ ἡμῶν ἐκ φύσεως διανοητικὸν ἐξ ἀχρήστου καταστήσωμεν χρήσιμον».

Ταῦτα πάντα ὅμως εἶναι «τὸ προοίμιον μόνον τῆς μελωδίας, ἡ ὁποία κυρίως πρέπει νὰ διδαχθῆ». Ἡ μελωδία δ' αὕτη εἶναι ἡ Διαλεκτικὴ. Τὰ μνημονευθέντα μαθήματα, κατὰ Πλάτωνα, ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ ἐλευθερώσωσι τῶν δεσμῶν αὐτοῦ τὸν δεσμώτην ἐν τῷ ὑπογείῳ σπηλαίῳ, νὰ στρέψωσιν αὐτὸν ἀπὸ τῶν σκιῶν εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς εἰκόνας καὶ πρὸς τὸ φῶς, νὰ ὀδηγήσωσι δ' αὐτὸν ἀπὸ τῆς ὑπογείου κατοικίας εἰς τὴν ἡμέραν καὶ εἰς τὸ φῶς τοῦ ἡλίου. Ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος τοῦ σχηματισμοῦ ἐννοιῶν κἀμνει «ἀκριβῶς τὴν ἀρχὴν» τοῦ νὰ «καθορίζη τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ χωριστὰ ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων δι' ἐρμηνείας» καὶ οὕτω τέλος νὰ καθοδηγῆ εἰς τὴν ἀμεσον γνῶσιν τῆς διανοίας, ἥτις πραγματοποιοῦται πᾶν ἀγαθόν, ὠραῖον, καὶ ἀληθές.

Τὴν μαθηματικοδιαλεκτικὴν ταύτην διδασκαλίαν πρέπει νὰ διδαχθῶσιν οἱ φύλακες πολεμικοὶ καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς πολιτείας, διὰ νὰ συμμετάσχωσι πράγματι τῆς σοφίας, ἥτις εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν ἀποστολὴν των. Διότι—λέγει ὁ Πλάτων (Πολιτ. V 473)—Ἐὰν μή... ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἰκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταῦτόν ξυμπέση, δύναμεις τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία, τῶν δὲ νῦν πορευομένων χωρὶς ἐφ' ἑκάτερον αἱ πολλὰ φύσεις ἐξ ἀνάγκης ἀποκλεισθῶσιν, οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα... ταῖς πόλεσι, δοκῶ δ' οὐδὲ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει».

Ἐνῶ λοιπὸν ὁ Πλάτων τοιοῦτοτρόπως τὸν θεράποντα τοῦ νοῦς καὶ τῆς διανοίας προορίζει ὡς ἄρχοντα ἐν τῇ πολιτείᾳ, δὲν παρουσιάζεται ὡς φαντασιώδης τις ὀνειροπόλος, ἀλλ' ὡς ὀξυδερκής, ἀνεξαρτήτως τῶν δεδομένων ἀντιλήψεων καὶ παραδόσεων πρὸς τὰ πρόσω βαδίζων ἐρευνητής, ὅστις φέρει ἡμᾶς εἰς τὸ ἀποκρύφωμα τῆς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀρχαίων.

Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ὁ νοῦς καὶ ἡ διανόησις ἀποτελοῦσι τὴν ἀληθῆ πραγματικότητα, καὶ ὁ φιλόσοφος ὁ γινώσκων τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νοῦς, καὶ διὰ τῆς τοιαύτης γνώσεώς του ἀνοδεικνύων αὐτὸν κυρίαρχον ἐν ἑαυτῷ, εἶναι κατ' ἀκολουθίαν ὁ φύσει φύλαξ καὶ ὀδηγὸς τῆς πολιτείας. Αὐτὸς δύναται νὰ συλλάβῃ καὶ ἔχη ὑπ' ὄψιν «τὸ

ἀεὶ καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν πάντοτε τρόπον συμβαῖνον» νὰ ἐφιστᾶ δὲ τὴν προσοχὴν του εἰς τὸ «κατὰ νόμον καὶ εἰς τὸ καλὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον» καὶ εἶναι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἰς θέσιν «νὰ τηρῆ νόμους καὶ τάσεις τῶν πολιτειῶν εἰς τὴν εὐθεϊαν ὁδόν». Γνωρίζει τοὺς ἀνθρώπους καλῶς, διότι κυριαρχεῖ ἐπὶ αὐτοῦ τοῦ ἑαυτοῦ του. Αἱ ἐπιθυμίαι αὐτοῦ ἔχουσιν ἄλλως τε κατεύθυνσιν πρὸς τὴν ἀδιάκοπον τάσιν πρὸς γνώσεις καὶ σοφίαν «μόνον δηλαδὴ πρὸς τὴν ἡδονὴν τὴν ἀνήκουσαν καθ' ἑαυτὴν εἰς τὴν ψυχὴν καὶ περιορίζονται ἀπὸ τῶν ἡδονῶν τῶν ἀφορωσῶν εἰς τὸ σῶμα». Εἰς δὲ τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ οὔτε κ' ἄν ἀπὸ τὸν φόβον τοῦ θανάτου ἐμποδίζεται, ἐπειδὴ «κατέχει εἰς μέγαν βαθμὸν τὸν ὀρθὸν τοῦ σκέπτεσθαι τρόπον καὶ ἔχει τὴν γενικὴν ἀποψιν τοῦ ἔλου χρόνου καὶ πάσης οὐσίας», πράγματα τὰ ὁποῖα καθιστῶσιν ἀδύνατον «ὥστε νὰ θεωρῆται μέγα τι ὁ ἀνθρώπινος βίος» (Πολιτ. VI 484, 485, 486).

Οὐδόλως παραγνωρίζει ὁ Πλάτων τὴν δυσκολίαν τοῦ νὰ ἰδρυθῆ καὶ ἐπιβληθῆ μία τοιαύτη ἀρχὴ φιλοσόφων. Δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς αὐτὸν ἡ πραγματικῶς ὑπάρχουσα κατάστασις. Τοῦτο ἀποδεικνύει διὰ τῆς παραβολῆς τῶν ὑπαρχουσῶν, ὅχι ὑπὸ τοῦ νοῦς κυβερνωμένων πολιτειῶν πρὸς τὸ ὑπὸ τρελλοῦ καὶ ἀνοήτου κυβερνώμενον πλοῖον, οὔτινος ὁ ναύκληρος εἶναι «μεγέθει μὲν καὶ ρώμῃ ὑπὲρ τοὺς ἐν τῇ νηϊ πάντας, ὑπόκωφος δὲ καὶ ὀρῶν ὡσαύτως βραχὺ τι καὶ γινώσκων περὶ ναυτικῶν» ὁπότε οἱ ναῦται στασιάζουσι πρὸς ἀλλήλους περὶ τῆς κυβερνήσεως, ἐπειδὴ ἕκαστος νομίζει ὅτι πρέπει νὰ κυβερνᾷ, ἂν καὶ ποτὲ δὲν ἐδιδάχθη τὴν τέχνην ταύτην, προφασιζόμενος ὅτι ἡ τέχνη αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διδαχθῆ. Τότε περικυκλοῦσιν οἱ τοιοῦτοι ναῦται τὸν ναύκληρον «δεόμενοι καὶ πάντα ποιοῦντες, ὅπως ἂν σφίσι τὸ πηδάλιον ἐπιτρέψῃ» καὶ ἂν δὲν δύνανται νὰ καταπείσωσιν αὐτόν, τὸν δένουσι «καὶ τῆς νεῶς ἄρχειν χρώμενοι ταῖς ἐκοῦσι καὶ πίνοντές τε καὶ εὐωχούμενοι πλέουσιν ὡς τὸ εἰκὸς τοὺς τοιούτους»· αὐτοὶ ἐπαινοῦσι πάντα ὡς ναυτικὸν καὶ κυβερνήτην πλοίου, ὅστις ἤθελε βοηθήσει αὐτοὺς νὰ λάβωσι τὸ πηδάλιον, ψέγουσι δ' ὡς ἄχρηστον πάντα ὅστις δὲν ἤθελε πράξει τοῦτο· καὶ δὲν ἔχουσιν ἰδέαν ὅτι ὁ ἀληθὴς κυβερνήτης «ἀνάγκη τὴν ἐπιμέλειαν ποιῆσθαι ἐνι-αυτοῦ καὶ ὠρῶν καὶ οὐρανοῦ καὶ ἄστρον καὶ πνευμάτων καὶ πάν-

των τῶν τῆ τέχνη προσηκόντων, εἰ μέλλει τῷ ὄντι νεῶς ἀρχικὸς ἔσεσθαι» τούτου δ' ἔνεκα τὸν πραγματικὸν καὶ ἀληθῆ κυβερνήτην καλοῦσι «μετεωροσκόπον τε καὶ ἀδολέσχην καὶ ἄχρηστον» (Πολιτ. VI 488).

Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θέσῃ ὑπὸ ἀμφιβολίαν τὴν ἴδρυσιν τῆς παρὰ φιλοσόφων κυβερνωμένης πολιτείας. Ἀπαιτεῖται μόνον νὰ εὔρεθῇ ὁ κατάλληλος τρόπος παιδείας καὶ μορφώσεως, ἵνα κατὰ τὴν νεαρὰν ἡλικίαν ἐκείνων, ὅσοι πρόκειται νὰ γίνωσι φύλακες καὶ ἄρχοντες τῆς πολιτείας, ἢ ὑπὸ μορφὴν πυρῆνος ἤδη ὑπάρχουσα φιλοσοφικὴ φύσις μὴ ἀποπνιχθῇ, ἀλλὰ λάβῃ πλήρη καὶ τελείαν ἀνάπτυξιν. Εἰς τοῦτο προώριστα νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἡ μαθηματικὴ καὶ διαλεκτικὴ παιδεία, ἢ ὁποῖα φέρει εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἐπιδράσεως τῆς διανοίας καὶ ἐπὶ τῆ βάσει τῆς γνώσεως ταύτης εἰς ζωὴν σύμφωνον πρὸς τὴν ἐπίδρασιν καὶ λειτουργίαν τῆς διανοήσεως.

23. Μουσικὴ καὶ Γυμναστικὴ.

Ἡ μαθηματικὴ καὶ ἡ διαλεκτικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος δὲν περιλαμβάνει ἐν τούτοις τὴν παιδείαν καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν. Μᾶλλον συμπληρώνει καὶ τελειοποιεῖ ταύτην ἀναπτύσσουσα καὶ περαιτέρω καλλιεργοῦσα ὑπάρχοντα καὶ δοθέντα ἤδη πρῶτα μαθήματα. Ἡ ἐκλογή τῶν πρώτων τούτων μαθημάτων ἀφίνεται μὲν εἰς τὸν κατὰ παράδοσιν καλλιεργούμενον τρόπον ἐκπαιδεύσεως, πάντως ὅμως πρέπει καὶ αὕτη νὰ μετασχηματισθῇ καὶ τροποποιηθῇ οὕτως, ὥστε πράγματι νὰ δύναται νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἔργον αὐτῆς. Παρὰ ταῦτα ἐφαρμόζεται ἐνταῦθα τὸ ἀξίωμα, καθ' ὃ πάντα ὅσα ὁ ἄνθρωπος μανθάνει πρέπει νὰ ἀσκῶσιν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πράξεών του, καὶ διὰ τοῦτο ἐπομένως οὐδὲν πρέπει νὰ διδάσκηται, τὸ ὁποῖον θὰ ἤσκει κακὴν τινα ἐπίδρασιν.

Ὅτι δ' ὑπάρχει ἐν γένει εἰς δεδομένους τρόπους μορφώσεως, τοῦτο ἔχει τὴν αἰτίαν αὐτοῦ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Ἡ συμβίωσις δηλαδὴ τῶν ἀνθρώπων φέρει κατ' ἀνάγκην εἰς ἐπίδρασιν τινα ἐπὶ τῆς ἀναπτυσσομένης νεότητος ἐκ μέρους τῶν ἐνη-

λίκων, οἵτινες κατὰ ταῦτα κατ' ἀρχάς μὲν ὄλως ἀσκόπως καὶ ἄνευ ὠρισμένης βουλήσεως ἐπενεργοῦσι, βαθμηδὸν δὲ καὶ κατ' ὀλίγον κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε, ὅπως αὐτοὶ τὰς ἰδίας αὐτῶν πράξεις ὡς ἀπόρροιαν προηγηθεισῶν γνώσεων καὶ ἀναλογισμῶν μανθάνουσι νὰ ἀντιλαμβάνωνται, οὕτω φροντίζουσι νὰ καθοδηγῶσι καὶ τὴν μέλλουσαν δρᾶσιν καὶ ἐνέργειαν τῆς νεότητος δι' ἀσκήσεως καὶ διδασκαλίας εἰς ὠρισμένους σκοπούς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μεταδίδεται διαρκῶς τὸ γινώσκειν καὶ δύνασθαι, ἐνῶ ἡ ἐκάστοτε ἐπιτυγχανομένη βαθμὶς ἐξελιξέως λαμβάνει τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἐν τῷ τρόπῳ τῆς μορφώσεως. Ἐπιτυγχάνει λ.χ. λαός τις τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γραφῆς, θεωρεῖ τότε πεπαιδευμένον τὸν γνωρίζοντα τὴν γραφὴν ταύτην. "Ὅταν ἡ πείρα τῆς ζωῆς τῶν παρελθουσῶν γενεῶν σχηματισθῆ εἰς βραχέα γνωμικά, τότε μὲν ὁμοίως θεωρεῖται ἡ ἐκμάθησις τῆς γνωμικῆς ταύτης σοφίας. Ἐφ' ὅσον δ' αἱ περὶ θεῶν ἰδέαι καὶ αἱ παραστάσεις ἡρώων προηγηθεισῶν ἐποχῶν ἐπικυριαροῦσι καὶ κανονίζουσι τὰς πράξεις τῶν ἐνηλίκων, καὶ ἡ νεότης μορφοῦται αἰκαιοποιουμένη διὰ τῆς μαθήσεως τὰς παραστάσεις ἐκείνας καὶ ἰδέας, ὅπως ἔχουσι διαμορφωθῆ ἐν τῷ μύθῳ καὶ εἰς τὴν ποίησιν.

Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοηθῆ πολιτεία ἄνευ εἵδους τινὸς μορφώσεως καὶ παιδείας βασιζομένης εἰς τὴν ὑπάρχουσαν κατάστασιν τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ἂν ἀκόμη θὰ ἔπρεπε νὰ περιορισθῆ ἀπλῶς καὶ μόνον εἰς τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ὑλικῶν τοῦ βίου ἀναγκῶν, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν, χάριν τῆς συντηρήσεώς της, νὰ παραιτηθῆ μιᾶς φυσικῆς, ἀπλῶς τὸ ὠφέλιμον ἐπιδιωκούσης, ἀσκήσεως καὶ συντηθείας τῆς ἐνηλικιουμένης νεότητος· πᾶσα δὲ αὐξήσις τῶν ἀναγκῶν καὶ ἀπαιτήσεων τοῦ βίου θὰ εἶχεν ἐν ταύτῃ περιπτώσει ὡς συνέπειαν μεγαλειτέραν καὶ ἐκτενεστέραν μὲν μορφῶσιν καὶ παιδείαν. Πρὸς τούτοις, κατὰ τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν ἐνός εἵδους μορφώσεως, ἐχούσης ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπόλαυσιν καὶ ἱκανοποίησιν ὑλικῶν ἀναγκῶν, θὰ προέκυπτε καὶ θὰ συνεδύαζτο πρὸς ταύτην ἀναμφιβόλως καὶ ἕτερον εἶδος διαπαιδαγωγίσεως σκοπὸν ἔχον ὄχι μόνον τὸ ὠφέλιμον ἀλλὰ καὶ τὴν εὐχάριστον σχολὴν καὶ εὐμάρειαν. Οὕτω δὲ κατ' ἀνάγκην καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν πρωτόγονον, τὴν ἐκ τοῦ ἀπλοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἀσχολιῶν προερχομένων καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη περισσότερον τὴν ἐν ἀφθονίᾳ

διάγουσαν πολιτείαν, τῆς ὁποίας τὴν γένεσιν θέτει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ὁ Πλάτων, καταβάλλεται φροντὶς διὰ τὴν παιδείουσιν καὶ μόρφωσιν τῆς νεότητος.

Ἐν τούτοις παρὰ Πλάτωνι ἀπαντῶμεν τὸ ζήτημα περὶ τοῦ εἶδους τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ μορφώσεως τότε μόνον, ὅταν ἡ ἀνάγκη τῆς στρατηγίας ἐν πολέμῳ καὶ τῆς ἀμύνης τῆς χώρας ἐπιβάλλῃ τὸν χωρισμὸν τῶν φυλάκων ἀπὸ τῆς λοιπῆς λαϊκῆς μάξης. Ὁ φύλαξ δηλαδὴ πρέπει νὰ εἶναι, ἀφ' ἑνὸς μὲν πλήρης ἀκατανικήτου καὶ ἀκαταβλήτου θάρρους καὶ ἀνδρείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡμερος, ἡπιος καὶ προσηνῆς· ἡ ἐπαλλάσσουσα δ' αὕτη σχέσις καὶ διαγωγή δὲν πρέπει νὰ προέρχηται ἐκ τῆς ἐκάστοτε διαθέσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ πρέπει νὰ στηρίζηται εἰς τὴν διακρίνουσαν ἐνέργειαν τῆς διανοήσεώς του, δυνάμει τῆς ὁποίας γνωρίζει τὸν μὲν ὡς ἐχθρόν, τὸν δὲ ὡς φίλον καὶ συμπολίτην. Μετὰ τὸν προσδιορισμὸν «τῆς φιλοσοφικῆς ταύτης συστάσεως» τῶν φυλάκων ἐρωτᾷ ὁ Πλάτων (Πολιτ. II, 376): «θρέψονται δὲ δὴ ἡμῶν οὗτοι καὶ παιδεύθησονται τίνα τρόπον;» Περιορίζεται δηλαδὴ κατὰ ταῦτα εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ πυρῆνος τῆς ὕλης παιδείας, ὅστις συνίσταται εἰς τὴν ἐπενέργειαν τῆς διανοητικῆς λειτουργίας ἐπὶ τοῦ μηχανισμοῦ τῶν συνηθειῶν, ἐνῶ προϋποθέτει τὸν κατὰ παράδοσιν «διὰ τῆς μακρότητος τοῦ χρόνου εὔρεθέντα» τρόπον ἐκπαιδεύσεως καὶ τοῦτον θέλει νὰ διαμορφώσῃ σκοπίμως μόνον. Ὁ κατὰ παράδοσιν ὅμως τρόπος ἐκπαιδεύσεως εἶναι «διὰ μὲν τὸ σῶμα ἢ γυμναστική», «διὰ δὲ τὴν ψυχὴν ἢ μουσική», εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουσι καὶ οἱ «λόγοι» οἱ «ἀληθεῖς καὶ οἱ ψευδεῖς», δηλαδὴ οἱ μύθοι, οὓς διηγούμεθα εἰς τὰ παιδία, οὗτοι δὲ «ὡς τὸ ὅλον εἰπεῖν ψεῦδος, ἓνι δὲ καὶ ἀληθῆ».

Εἶναι λοιπόν, λέγει ὁ Πλάτων, «ἡ ἀρχὴ παντὸς ἔργου μέγιστον, ἄλλως τε καὶ νέω καὶ ἀπαλῶ ὄτρωσιν μάλιστα γὰρ δὴ τότε πλάττεται καὶ ἐνδύεται τύπος, ὃν ἂν τις βούληται ἐνσημῆνασθαι ἐκάστω». Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἐπιτρέπωμεν νὰ ἀκούωσιν οἱ παῖδες κατὰ βούλησιν ἐφευρισκομένους μύθους «καὶ νὰ λαμβάνωσιν ἐν ταῖς ψυχαῖς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐναντίας δόξας ἐκείναις, ἅς, ἐπειδὴν τελεωθῶσιν, ἔχειν οἴησόμεθα δεῖν αὐτούς». Πρὸς τοῦτο λοιπόν «ἐπιστατέον τοῖς μυθοποιοῖς, καὶ ὃν μὲν ἂν καλὸν ποιήσωσιν,

ἐγκριτέον, ὃν δ' ἂν μή, ἀποκριτέον· τοὺς δ' ἐγκριθέντας πείσομεν τὰς τροφούς τε καὶ μητέρας λέγειν τοῖς παισὶ καὶ πλάττειν τὰς ψυχὰς αὐτῶν τοῖς μύθοις πολὺ μᾶλλον ἢ τὰ σώματα ταῖς χερσίν». (Πλάτ. Πολιτ. II 377).

Εἰς τοὺς ἐν χρήσει ἐν τούτοις μύθους, ὅπως καὶ εἰς ἐκείνους «οὓς Ἡσίοδος τε... καὶ Ὅμηρος ἡμῖν ἐλεγέτην καὶ οἱ ἄλλοι ποιηταὶ» ὑπάρχουσι πολλὰ τὰ ἀξιοκατάκριτα. Οἱ θεοὶ δηλαδή, κατὰ τὸν Πλάτωνα, πρέπει νὰ παριστῶνται μόνον κατὰ τὴν ἀναλλοίωτον αὐτῶν τελειότητα καὶ ὡς αἰτία τοῦ ἀγαθοῦ. Διὰ τοῦτο ὅσα διηγεῖται ὁ Ἡσίοδος περὶ Οὐρανοῦ καὶ Κρόνου καὶ ὅσα ὁ Ὅμηρος περὶ ἀγώνων καὶ διχονοιῶν μεταξὺ τῶν θεῶν ἐποίησε, πρέπει νὰ ἀπορριφθῶσιν, ἂν καὶ εἰς τὸ βᾶθος αὐτῶν ὑπάρχει κεκρυμμένη σημασία τις. «Ὁ γὰρ νέος οὐχ οἷός τε κρίνειν ὅ,τι τε ὑπόνοια καὶ ὁ μή, ἀλλ' ἂν τηλικούτος ὢν λάβῃ ἐν ταῖς δόξαις, δυσέκνοπτά τε καὶ ἀμετάστατα φιλεῖ γίνεσθαι. Ὡν δὲ ἴσως ἕνεκα περὶ παντὸς ποιητέον, ἂ πρῶτα ἀκούουσιν, ὅ,τι κάλλιστα μεμυθολογημένα πρὸς ἀρετὴν ἀκούειν». (Πολιτ. II 378).

Ἐπειδὴ ὁ θεὸς εἶναι ἀγαθός, μόνον τὸ ἀγαθὸν δύναται νὰ πράττῃ καὶ νὰ ἀναπτύσῃ τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου δι' ἀμοιβῆς καὶ διὰ τιμωρίας· «κακῶν δὲ αἴτιον φάναι θεὸν τινι γίνεσθαι ἀγαθὸν ἔντα, διαμαχητέον παντὶ τρόπῳ, μήτε τινὰ λέγειν ταῦτα ἐν τῇ αὐτοῦ πόλει, εἰ μέλλει εὐνομήσεσθαι, μήτε τινὰ ἀκούειν, μήτε νεώτερον μήτε πρεσβύτερον, μήτ' ἐν μέτρῳ μήτε ἄνευ μέτρου μυθολογοῦντα, ὡς οὔτε ὅσια ἂν λεγόμενα, εἰ λέγοιτο, οὔτε ξύμφορα ἡμῖν, οὔτε σύμφωνα αὐτὰ αὐτοῖς». Ἐπειδὴ δ' ἐπὶ πλεόν, «ὁ θεὸς ἀπλοῦν καὶ ἀληθές ἐν τε ἔργῳ καὶ ἐν λόγῳ, καὶ οὔτε αὐτὸς μεθίσταται οὔτε ἄλλους ἐξαπατᾷ, οὔτε κατὰ λόγους οὔτε κατὰ σημείων πομπάς, οὔθ' ὕπαρ οὔτ' ὄναρ», διὰ τοῦτο οὐδεὶς θεὸς δύναται «μεταβάλλειν ἑαυτὸν εἰς γόητα» ἢ «ἡμᾶς ψεύδεσι παράγειν ἐν λόγῳ ἢ ἐν ἔργῳ». Τούτου ἕνεκα δὲν ἐπιτρέπεται κατὰ τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ διδασκαλίαν νὰ λέγηται τι περὶ τοιούτων μεταβολῶν καὶ μεταμορφώσεων τῶν θεῶν ἢ περὶ ὀνείρων καὶ σημείων παρὰ τῶν θεῶν πεμπομένων, «εἰ μέλλουσιν ἡμῖν οἱ φύλακες θεοσεβεῖς τε καὶ θεῖοι γίνεσθαι, καθ' ὅσον ἀνθρώπῳ ἐπὶ πλεῖστον οἶον τε» (Πολιτ. II 380—383).

Καὶ περὶ τῶν φεβερῶν τοῦ θανάτου καὶ τοῦ Ἄδου, καθὼς καὶ

περὶ θρήνων καὶ κλαυθμῶν, περὶ ἀναξιοπρεποῦς συμπεριφεροῦς καὶ περὶ ψεύδους καὶ ἀπάτης, οὐδεὶς λόγος πρέπει νὰ γίνηται, διότι οἱ φύλακες πρέπει νὰ μὴ φοβῶνται τὸν θάνατον, καὶ νὰ εἶναι σώφρονες καὶ ἀξιοπρεπεῖς, φιλαλήθεις καὶ δίκαιοι.

Ἐπειδὴ δ' αἱ μιμήσεις, ἐὰν ἐκ νέων πόρρω διατελέσωσιν, εἰς ἔθνη τε καὶ φύσιν καθίστανται καὶ κατὰ σῶμα καὶ φωνὰς καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν» διὰ τοῦτο οἱ μέλλοντες νὰ γίνωσι φύλακες οὐδὲν ἄλλο πρέπει νὰ πράττωσιν ἢ νὰ παριστῶσι μιμούμενοι, ἐκτὸς ἐκείνου τὸ ὁποῖον προάγει αὐτοὺς εἰς τὸν προορισμὸν των· πρέπει νὰ εἶναι ἱκανοὶ ὥστε νὰ πράττωσιν καὶ νὰ μιμῶνται «εὐθύς ἐκ παίδων» τὴν ἀνδρείαν, τὴν σωφροσύνην, τὴν θεοσέβειαν, τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὰ τοιαῦτα πάντα, «τὰ δὲ ἀνελεύθερα μήτε ποιεῖν, μήτε δεινοὺς εἶναι μιμήσασθαι, μηδὲ ἄλλο μηδὲν τῶν αἰσχυρῶν, ἵνα μὴ ἐκ τῆς μιμήσεως τοῦ εἶναι ἀπολαύσωσιν». Διὰ τοῦτο δὲν ἀνέχεται ὁ Πλάτων εἰς τὴν Πολιτείαν αὐτοῦ οὐδένα ἐκ τῶν διηγουμένων καὶ περιγραφόντων ποιητῶν. «Ἄνδρα δὴ, ὡς ἔοικε, δυνάμενον ὑπὸ σοφίας παντοδαπὸν γίγνεσθαι καὶ μιμεῖσθαι πάντα χρήματα, εἰ ἡμῖν ἀφίκοντο εἰς τὴν πόλιν αὐτὸς τε καὶ τὰ πειρήματα βουλόμενος ἐπιδείξασθαι, προσκυνοῦμεν ἂν αὐτὸν ὡς ἱερόν καὶ θυμαστόν καὶ ἡδὺν, εἶπομεν δ' ἂν ὅτι οὐκ ἔστι τοιοῦτος ἀνὴρ ἐν τῇ πόλει παρ' ἡμῖν οὐδὲ θέμις ἐγγενέσθαι, ἀποπέμποιμέν τε εἰς ἄλλην πόλιν μύρον κατὰ τῆς κεφαλῆς καταχέαντες καὶ ἐρίω στέψαντες, αὐτοὶ δ' ἂν τῷ αὐστηροτέρῳ καὶ ἀηδεστέρῳ ποιητῇ χρώμεθα καὶ μυθολόγῳ ὠφελείας ἕνεκα, ὃς ἡμῖν τὴν τοῦ ἐπιεικοῦς λέξι μιμοῖτο καὶ τὰ λεγόμενα λέγοι ἐν ἐκείνοις τοῖς τύποις, οἷς κατ' ἀρχὰς ἐνομοθετησάμεθα, ὅτε τοὺς στρατιώτας ἐπεχειροῦμεν παιδεύειν» (Πολιτ. III 395—398).

Τὸ σπουδαιότατον ὅμως μέρος τῆς παιδείας ἀποτελεῖ ἡ Μουσική, «Ὡδῆς τρόπος καὶ μελῶν» διότι «μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὅ τε ρυθμὸς καὶ ἁρμονία, καὶ ἐρρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς, φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐὰν τις ὀρθῶς τραφῇ». Ἐνταῦθα τρία τινὰ ἔρχονται πρὸ ὀφθαλμῶν: τὸ μέλος ἢ αἱ ἀδόμεναι λέξεις (αἵτινες ἔχουσι τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν ἀπλῶς προφορικὸν λόγον σημασίαν), ἡ ἁρμονία καὶ ὁ ρυθμὸς. Ἐκ τῶν ἁρμονιῶν δύο μόνον πρέπει νὰ καλλιεργῶνται καὶ διδάσκωνται: ἐκείνη, «ἣ ἐν τε πολεμικῇ πράξει ὄντος

ἀνδρείου καὶ ἐν πάσῃ βιαίῳ ἐργασίᾳ πρεπόντως ἂν μιμήσαιο φθόγγοις τε καὶ προσωδίᾳς, καὶ ἀποτυχόντος, ἢ εἰς τραύματα ἢ εἰς θανάτους ἰόντος ἢ εἰς τινὰ ἄλλην ζυμφορὰν πεσόντος, ἐν πᾶσι τούτοις παρατεταγμένως καὶ καρτερούντως ἀμυνομένου τὴν τύχην», καὶ ἡ ἄλλη πάλιν, ἡ ὁποία «ἐν εἰρηνικῇ τε καὶ μὴ βιαίῳ ἀλλ' ἐν ἐκουσίῳ πράξει ὄντος, ἢ τινὰ τι πείθοντός τε καὶ δεομένου, εὐχῇ θεὸν ἢ διδασχῇ καὶ νουθετήσῃ ἀνθρώπον, ἢ τούναντίον ἄλλῳ δεομένῳ ἢ διδάσκοντι ἢ μεταπείθοντο ἑαυτὸν ἐπέχοντα, καὶ ἐκ τούτων πράξαντα κατὰ νοῦν· καὶ μὴ ὑπερηφάνως ἔχοντα, ἀλλὰ σωφρόνως τι καὶ μετρίως ἐν πᾶσι τούτοις πράττοντά τε καὶ τὰ ἀποβαίνοντα ἀγαπῶντα». Ἀναλόγως πρὸς τὰς ἀρμονίας πρέπει νὰ χρησιμοποιῶνται καὶ ἀπλᾶ μόνον μουσικὰ ὄργανα καὶ νὰ τηρῶνται οἱ ρυθμοί.—Τοιαύτη τις καλλιέργεια τῆς Μουσικῆς θὰ φέρῃ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν, ὥστε νὰ γνωρίζωμεν καὶ νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν «τὰ τῆς σωφροσύνης εἶδη καὶ ἀνδρείας καὶ ἐλευθεριότητος καὶ μεγαλοπρεπείας καὶ ὅσα τούτων ἀδελφὰ καὶ τὰ τούτων αὖ ἐναντία πανταχοῦ περιφερόμενα γνωρίζωμεν καὶ ἐνόντα ἐν οἷς ἔνεστιν αἰσθανώμεθα καὶ αὐτὰ καὶ εἰκόνας αὐτῶν» (Πολ. III 399, 401, 402).

Παρὰ τὴν μουσικὴν ὑπάρχει ἡ γυμναστικὴ ὡς μορφωτικὸν μέσον κατὰ παράδασιν, τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ἀναγκαῖον καὶ διὰ τοὺς μέλλοντας πολεμιστάς, «οὓς γε ὥσπερ κύνας ἀγρῦπνους τε ἀνάγκη εἶναι καὶ ὅ,τι μάλιστα ὀξύ ὄραν καὶ ἀκούειν καὶ πολλὰς μεταβολὰς ἐν ταῖς στρατείαις μεταβάλλοντας ὑδάτων τε καὶ τῶν ἄλλων σίτων καὶ εἰλήσεων καὶ χειμώνων μὴ ἀκροσφαλεῖς εἶναι πρὸς ὑγιείαν». Ἡ γυμναστικὴ ὅπως καὶ ἡ μουσικὴ μόρφωσις πρέπει νὰ εἶναι «ἀπλῆ που καὶ ἐπιεικῆς» καὶ νὰ τείνῃ εἰς τὸ νὰ διεγείρῃ μᾶλλον τὸ φυσικὸν θάρρος, παρὰ νὰ ἔχη σκοπὸν ἐξαιρετικὴν τινὰ σωματικὴν ῥώμην. Ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς δηλαδὴ δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ψυχὴν. Ὅστις καθ' ὑπερβολὴν ἐπιδίδεται εἰς τὴν γυμναστικὴν, γίνεται παρὰ πολὺ τραχύς, ἐνῶ ὅταν μορφωθῇ δι' αὐτῆς προσηκόντως «διὰ τῆς τραχύτητος ἀναπτύσσει τὴν φυσικὴν ἀνδρείαν καὶ τὸ θάρρος· ὅπως καὶ ἡ μουσικὴ, μονομερῶς καλλιεργουμένη καθιστᾷ τὸν ἀνθρώπον μαλθακὸν καὶ ἐκθηλύνει αὐτόν, ἐνῶ ὅταν ἐφαρμόζεται κατὰ τὸ προσηκόν μέτρον παράγει τὴν συνδεομένην πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν φύσιν πραότητα. «Ἐπὶ δὲ δὴ ὄντε τούτῳ, ὡς ἔοικε, δύο τέχνα

θεὸν ἔγωγ' ἂν τινα φαίην δεδωκέναί τοις ἀνθρώποις μουσικὴν τε καὶ γυμναστικὴν ἐπὶ τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ φιλόσοφον, οὐκ ἐπὶ ψυχὴν καὶ σῶμα, εἰ μὴ εἰ πάρεργον, ἀλλὰ ἐπ' ἐκείνω, ὅπως ἂν ἀλλήλοιν ξυναρμοσθῆτον ἐπιτεινομένω καὶ ἀνιεμένω μέχρι τοῦ προσήκοντος». «Τὸν δὲ κάλλιστα μουσικῆ γυμναστικὴν κεραννύντα καὶ μετριώτατα τῇ ψυχῇ προσφέροντα, τοῦτον ὀρθότατ' ἂν φαῖμεν εἶναι τελείως μουσικώτατον καὶ εὐαρμοστότατον, πολὺ μᾶλλον ἢ τὸν τὰς χορδὰς ἀλλήλαις ξυνιστάντα». (Πολιτ. III, 404, 410—412).

Ἡ μουσικὴ καὶ ἡ γυμναστικὴ αὕτη παιδείσις καθιστᾷ ἱκανὸν τὸν μέλλοντα πολεμιστὴν καὶ ἄρχοντα, διὰ τῆς μαθηματικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς μαθήσεως νὰ γνωρίζῃ καὶ ἐκτιμᾷ τὴν ἐνέργειαν καὶ ἐπίδρασιν τῆς διανοίας καὶ οὕτω νὰ προβαίῃ εἰς ἐνσυνειδήτους καὶ λογικὰς ἐνεργείας καὶ πράξεις. Αὕτη προπαρασκευάζει τὴν πραγμάτων τῶν περὶ μορφώσεως ἰδεώδους, χωρὶς αὕτη καθ' ἑαυτὴν νὰ ἐπιτυχάνῃ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο.

Ἡ βαθυτέρα σημασία, ἡ ὁποία κατὰ ταῦτα ἐνυπάρχει εἰς τὸν δεδομένον καὶ κατὰ παράδοσιν τρόπον ἐκπαιδεύσεως, τονίζεται καὶ παρὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν εἰς τὸ ὅτι ἡ ἐν χρήσει διδασκαλία καὶ παιδείσις δὲν καθορίζεται ἀποκλειστικῶς διὰ τοῦ ὠφελίμου καὶ διὰ τῆς ἀπολαύσεως, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐπιδιώξεως παρ' αὐτῆς ἀνωτέρου τινὸς σκοποῦ, ὃν πάντως περιέχει. Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει: «ἔστι δὲ τέτταρα σχεδὸν ἃ παιδεύειν εἰώθασιν, γράμματα καὶ γυμναστικὴν καὶ μουσικὴν καὶ τέταρτον ἔνιοι γραφικὴν, τὴν μὲν γραμματικὴν καὶ γραφικὴν ὡς χρησίμους πρὸς τὸν βίον οὔσας καὶ πολυχρήστους, τὴν δὲ γυμναστικὴν ὡς συντείνουσιν πρὸς ἀνδρείαν; Τὴν δὲ μουσικὴν, ἡ ὁποία ὅπωςδὴποτε παρὰ τῆς πλειονότητος τῶν ἀνθρώπων χάριν εὐχαριστήσεως καὶ σχολῆς καλλιεργεῖται, «ἐξ ἀρχῆς, ἔταξαν ἐν παιδείᾳ διὰ τὸ τὴν φύσιν αὐτὴν ζητεῖν..... μὴ μόνον ἀσχολεῖν ὀρθῶς, ἀλλὰ καὶ σχολάζειν δύνασθαι καλῶς». Ἡ δὲ σχολὴ εἶναι τέλειος βίος καὶ «τὸ σχολάζειν ἔχειν αὐτὸ δοκεῖ τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τὸ ζῆν μακαρίως» (Ἀριστοτ. Πολιτ. Θ, 3, 1136, β). «Ὅτι μὲν τοίνυν ἔστι παιδεία τις ἣν οὐχ ὡς χρησίμην παιδεύεον τοὺς υἱεῖς οὐδ' ὡς ἀναγκαίαν ἀλλ' ὡς ἐλευθέριον καὶ καλὴν, φανερόν ἐστιν».

Πρὸς τούτοις ὅμως καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ ὅποῖον διδάσκεται ἀπλῶς χάριν ὠφελείας, φέρει σημεῖσιν ὑπερβαίνουσιν τὰ ὅρια τοῦ ἀπλῶς ὠφελίμου. Ἡ γραφικὴ λ.χ. βοηθεῖ ἐπίσης εἰς τὸν σχηματισμὸν ὀρθῆς κρίσεως περὶ τῆς ὠραιότητος ἐνὸς σώματος. Καὶ διὰ τοῦτο προκειμένου περὶ ἐκπαιδεύσεως γενικῶς πρέπει νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν πάντοτε ὅτι «τὸ ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρήσιμον ἤκιστα ἀρμόττει τοῖς μεγαλοψύχοις καὶ τοῖς ἐλευθέροις» (Ἀριστοτ. Πολιτ. Θ, 3, 1138 α).

24. Ἡ τέχνη τοῦ λέγειν καὶ ἡ ἐγκυκλοπαιδικὴ γνῶσις.

Διὰ τὴν ἀρχαιότητα θὰ παρέμενεν ἐν τούτοις τὸ χρήσιμον καὶ ὠφελίμον, ὑπυστηριζόμενον παρὰ τοῦ εὐχαρίστου, ἀποκλειστικὸς σκοπὸς πάσης μορφώσεως, ἐὰν ἤθελεν ἐπικρατήσῃ μυωπικός τις καὶ κατ' ἐπιφάνειαν τρόπος ἀντιλήψεως, μὴ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν ἀντικειμενικὴν τινα, διαλανθάνουσαν μὲν τὰς ὑλικὰς αἰσθήσεις, εἰς πᾶν ὅμως συμβαῖνον σαφῶς ἐκδηλουμένην διανόησιν, καὶ ἀναγνωρίζων μόνον σκόπιμὸν τινα δρᾶσιν καὶ ἐνέργειαν, ἔχουσιν τὰς βάσεις αὐτῆς εἰς τὴν ἐκάστοτε κατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ἐπειδὴ ἡ ὑποκειμενικὴ κατάστασις τῆς συνειδήσεως ἐκδηλοῦται εἰς τὸν προφορικὸν λόγον καὶ διὰ τούτου ἐπιδρᾶ, ἡ τέχνη τοῦ λέγειν θὰ ἐθεωρεῖτο ἀξία πάσης καλλιέργειας καὶ μορφώσεως, ἵνα δι' αὐτῆς ὅ,τι ἐγνώσθη ὡς καλὸν ἢ χρήσιμον ἐπιβληθῇ γενικῶς καὶ ἀποτελέσῃ γενικὴν ἀξίαν. Τοῦτο ἐπεδίωκον οἱ σοφισταί, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ρητορικὴ ἐφαίνετο ὡς τὸ ἀλάνθαστον μέσον ἀποκτήσεως ὑπολήψεως καὶ ἐπιδράσεως.

Ὁ Γοργίας π.χ. ἔχει τὴν πεποίθησιν—ὅπως ὁ Πλάτων εἰς τὸν Φαῖδρον (267, Α) ἀναφέρει,—ὅτι «διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου δύναται νὰ κάμῃ ὥστε τὸ μικρὸν νὰ φαίνεται μέγα καὶ τὸ μέγα μικρὸν, τὸ νέον παλαιὸν καὶ τὸ ἀντίθετον αὐτοῦ νέον». Περαιτέρω λέγει (ἐν τῷ Πλατωνικῷ Γοργία, 456 Β), ὅτι «εἰς πόλιν... ἐλθόντα ρητορικὸν ἄνδρα καὶ ἰατρόν, εἰ δέοι λόγῳ διαγωνίζεσθαι ἐν ἐκκλησίᾳ ἢ ἐν ἄλλῳ τινὶ συλλόγῳ ὀπότερον δεῖ αἰρεθῆναι ἰατρόν, οὐδαμοῦ ἂν φανῆται τὸν ἰατρόν, ἀλλ' αἰρεθῆναι ἂν τὸν εἰπεῖν δυνατόν, εἰ βούλοιο».—Ὁ δ' Ἰσοκράτης,

ὁ μαθητὴς τοῦ Γοργίου, λέγει (πρὸς Νικοκλέα). «Ὁ λόγος καὶ ἡ ἰκανότης τοῦ πείθειν ἀλλήλους, εἶναι ἐκεῖνο, διὰ τοῦ ὁποῖου ἡμεῖς ὑψώθημεν ἀνώτερον τοῦ ζῆν κατὰ τὸν τρόπον τῶν θηρίων, εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς πολιτειακῆς τάξεως· ὁ λόγος καθώρισε τί εἶναι δίκαιον καὶ ἄδικον, τίμιον καὶ ἄτιμον δι' αὐτοῦ διδάσκομεν καὶ παιδεύομεν τοὺς ἀνοήτους καὶ ἀμάθεις καὶ ἐν αὐτῷ ἐξετάζομεν τοὺς νοῦν ἔχοντας καὶ εὐπαιδευτούς· δι' αὐτοῦ ἀγωνιζόμεθα χάριν τοῦ διαφιλονικουμένου καὶ συμβουλευόμεθα περὶ τοῦ ἀκαθορίστου καὶ ἀβεβαίου· διότι τὰς αὐτὰς ἀποδείξεις, διὰ τῶν ὁποίων πείθομεν τοὺς ἄλλους, μεταχειριζόμεθα καὶ κατὰ τὸ συλλογίζεσθαι ἡμῶν τῶν ἰδίων· καὶ καλοῦμεν μὲν ρήτορας ἐκείνους οἱ ὅποιοι δύνανται νὰ ὁμιλῶσι πρὸ τοῦ πλήθους, ἐπιτηδείους ὅμως καὶ ἰκανοὺς θεωροῦμεν ἐκείνους, οἱ ὅποιοι καθ' ἑαυτοὺς δύνανται ἄριστα νὰ διαλέγωνται περὶ τῶν πραγμάτων».

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀφίεται νὰ ἐννοῆται ὅτι ἡ ἐνέργεια καὶ ἐπίδρασις τῆς διανοήσεως εἶναι συνδεδεμένη ἀκριβῶς πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ λόγου. Ἡ ἀντίληψις δὲ αὕτη ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο, ὅσῳ ἡ μὀρφωσις τοῦ ρήτορος συνδυάζεται πρὸς τὴν ἐκμάθησιν τῶν ἀποτελεσμάτων ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, ἔχι χάριν ἀνωτέρας τινὸς βαθμίδος τῆς ἀνθρωπίνης ἐξελίξεως καὶ ἐπιτυχίας καὶ τελειοποιήσεώς τινος τοῦ ἀνθρώπου καθ' ἑαυτὴν ὁποῖαν ὁ Πλάτων παρεδέχετο εἰς τὴν ἀποψιν τῶν ἰδεῶν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν θεωρητικὴν ἐμβάθυνσιν, ἀλλὰ χάριν «ἐκτυπώσεως εἰς κυκλοφοροῦν νόμισμα τοῦ γνησίου χρυσοῦ τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως, ἵνα τὸ τοιοῦτον νόμισμα δίδηται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ὅπως ὁ χρόνος καὶ αἱ περιστάσεις θὰ ἐπέτρεπον.

Ὁ ρήτωρ ἔχει συνείδησιν τῶν πλεονεκτημάτων του, ὅταν ἀκολουθῇ τὸ παράδειγμα τοῦ Περικλέους, τὸν ὁποῖον ὁ Σωκράτης εἰς τὸν Φαῖδρον τοῦ Πλάτωνος ὀνομάζει μέγιστον τεχνίτην ἐν τῇ τέχνῃ τοῦ λόγου. Πᾶσαι ὅμως αἱ μεγάλαι τέχναι ἔχουσιν ἀνάγκην πρὸς τούτοις, ὅπως παρατηρεῖ ἐκεῖ ὁ Σωκράτης, «τῆς διασαφήσεως τῶν κατὰ τὴν φύσιν καὶ τῆς σκέψεως περὶ αὐτῆς· διότι ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι προέρχεται ἡ ὑψηλοφροσύνη καὶ ἡ τελειότης αὐτῶν. Τοῦτο δὲ προσεπόρισεν εἰς ἑαυτὸν καὶ ὁ Περικλῆς μετὰ τῆς ἰδιοφυίας του. Διότι, συντυχῶν πρὸς ἕξοχόν τινα καὶ σπουδαῖον ἄνδρα περὶ τὰ τοιαῦτα, ὁποῖος ἦτο ὁ Ἀναξαγόρας,

τελειοποιηθείς εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν καὶ ἀφοσιωθείς εἰς τὰ κατὰ τὴν οὐσίαν τοῦ νοῦς καὶ τῆς ἀνοίας, περὶ τῶν ὁποίων ὁ Ἀναξαγόρας τόσον ἐκτενῶς ἐπραγματεύετο, μετέφερε ταῦτα εἰς τὴν τέχνην τοῦ λόγου, τὴν ὁποίαν οὕτω παρὰ πολὺ ὠφέλησεν (Φαῖδρ. 270 Α.).

Ὅσω περισσότερο δὲ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἐξετείνοντο τὰ διάφορα εἶδη ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, καὶ μάλιστα διὰ τῆς πολυειδοῦς μορφώσεως τῶν Ἀλεξανδρινῶν, τόσω πολυαριθμότερας βάσεις ἐκέρδιζε διὰ τούτων ὁ ρήτωρ ἢ ὁ πολιτικός, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἐνεβάθυνε περισσότερο καὶ ἐπέμενεν εἰς τὸ νὰ ἀσχολῆται μακρότερον εἰς αὐτά. Ἐφαίνεται οὕτω ὅτι ἐξεπληροῦτο ἡ ἐπιθυμία τοῦ Πλάτωνος ζητοῦντος εἶδος μορφώσεως ὑπερβαίνουσης τὰ ὅρια τῆς διδομένης καὶ κατὰ παράδοσιν γυμναστικῆς καὶ μουσικῆς παιδείας, χωρὶς ἡ προσατένισις τοῦ ἡλίου τὸν ἐξερχόμενον εἰς τὸ πλήρες φῶς τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως, νὰ διαθέτῃ κακῶς ὥστε νὰ μὴ θέλῃ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰς σκιάς καὶ εἰς τὴν ὑποτρέμουσαν λάμψιν τῆς πυρᾶς ἐν τῷ ὑπογείῳ σπηλαίῳ. Μάλιστα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποκρυσταλλωθῇ ἡ ἀντίληψις, ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μόνον εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ ὁ ἀληθῆς σκοπὸς τῆς μορφώσεως, διότι ἐκεῖνος ὅστις θὰ ἦτο ὠπλισμένος μὲ τὴν δύναμιν τοῦ λόγου καὶ πρὸς τούτοις θὰ ἦτο ἐστολισμένος καὶ διὰ τοῦ κοσμήματος πολλαπλῶν γνώσεων, μετὰ πολλῆς ἐπιτυχίας, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα χάριν τοῦ πηδαλίου τῆς πολιτικῆς ομάδος.

Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἀναπτύσσει ὁ Κικέρων εἰς τὸ περὶ ρήτορος (De oratore III, 35, 14—17) σύγγραμμα αὐτοῦ. Εὐρίσκει ὅτι τὸ περὶ μορφώσεως ιδεῶδες αὐτοῦ ἔχει ἤδη πραγματοποιηθῆ κατὰ τοὺς προηγηθέντας χρόνους, καθ' οὓς «μία καὶ μόνη διδασκαλία ὑπῆρχε περὶ ὅλων, ὅσα ἐμπρέπουσιν εἰς μορφωμένον ἄνδρα, καὶ εἰς ἐκεῖνον ὅστις ἤθελε νὰ καταλάβῃ τιμητικὴν θέσιν ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ». Ὁ παλαιὸς δηλαδὴ τρόπος μορφώσεως ἦτο «κατάλληλος διδάσκαλος τοῦ ὀρθῶς πράττειν καὶ τοῦ ἐπιτυχῶς λέγειν· ἐπίσης δὲν ὑπῆρχον τότε καὶ διάφοροι διδάσκαλοι, ἀλλ' οἱ αὐτοὶ πάντοτε ἐδίδασκον πῶς νὰ ζῶμεν καὶ διάγωμεν καὶ πῶς νὰ ἐπικοινωνῶμεν διὰ τοῦ λόγου, ἀπαράλλακτα ὅπως ὁ Φοῖνιξ ἐκεῖνος παρ' Ὁμήρῳ, ὅστις λέγει, ὅτι παρὰ τοῦ πατρὸς

Πηλέως ἐδόθη εἰς τὸν νέον Ἀχιλλέα ὡς συνοδὸς ἐν τῷ πολέμῳ, ἵνα διδάσκη τοῦτον μύθων τε ρητῆρ' ἔμμεναι πρηκτῆρα τ' ἔργων». Τὸ εἶδος δὲ τοῦτο τῆς μορφώσεως φθάνει εἰς τὸν ἀνώτατον αὐτοῦ βαθμὸν κατὰ τὸν Κικέρωνα εἰς τὸν ρήτορα, ὁ ὁποῖος «πρέπει νὰ ἔχη ἐμβαθύνει, πραγματευθῆ, διασαφηνίσει, ἀναγνώσει, ἀκούσει καὶ ἐν γένει ἐρευνήσει πάντα τὰ περιστατικὰ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, εἰς τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται καὶ τὰ ὁποῖα ἐπεξεργάζεται». Ἡ ται- αὐτὴ μὀρφωσις συνίσταται κατὰ ταῦτα εἰς τὴν ρητορικὴν, «μίαν ἐκ τῶν ἀνωτάτων ἀρετῶν», ἥτις «προὔποθέτει τὴν γνῶσιν καὶ τὰς σκέψεις καὶ ἀποφάσεις. Οὕτω μετασχηματίζει ἡ ρητορικὴ τὰς λέξεις, ὥστε δύναται κατὰ πᾶσαν κατεύθυνσιν νὰ φέρῃ τοὺς ἀκρο- ατὰς» καὶ τοιουτοτρόπως «εἶναι μία δύναμις, ἡ ὁποία, ὅσῳ με- γαλυτέρα εἶναι, πῶσῳ περισσότερον συνδέεται κατ' ἀνάγκην πρὸς τὴν ἐντιμότητα καὶ τὴν σύνεσιν», καὶ τοῦτο, διότι ἄλλως διὰ τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐπιβολῆς ὀλεθρίως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιδρᾷ. «Τὴν τέχνην ταύτην τοῦ διανοεῖσθαι καὶ λέγειν καὶ τὴν δύναμιν ταύτην τοῦ λόγου ὠνόμασαν οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες σοφίαν».

Ἐνῶ λοιπὸν ἄνδρες ὅπως ὁ Λυκαῦργος, ὁ Πιττακός, ὁ Σόλων εἰς τὴν τοιαύτην μὀρφωσιν εἶχον τὰς ρίζας τῆς δυνάμεώς των, ἄλλοι, ὅπως ὁ Πυθαγόρας, ὁ Δημόκριτος, ὁ Ἀναξαγόρας ἐπε- δίωκον τὴν ἡρεμίαν καὶ τὴν σχολήν. Οὗτοι ἀπεσύρθησαν τῆς συμ- μετοχῆς εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς πολιτείας καὶ περιορίσθησαν εἰς θεωρητικὸν τινα, εἰς τὴν ἐπιστήμην ἀφιερωμένον βίον, «ὅστις λόγῳ τῆς ψυχικῆς ἡρεμίας καὶ ἔνεκα τῆς ἀπολαύσεως τῆς ἐπι- στήμης, τῆς ὑπερβαλλούσης πάσας τὰς εὐαρεστήσεις τῆς ζωῆς, ἔθελε περισσότερον τοὺς ἀνθρώπους, ἀπὸ ὅσον ἦτο ὠφέλιμος εἰς τὰς πολιτείας». «Ὅπως ἄνθρωποι εἰθισμένοι εἰς τὸ νὰ ἐργά- ζωνται καθ' ἡμέραν ἀκαταπαύστως, ὅταν ὁ καιρὸς εἶναι κακὸς καὶ ἐμποδίξῃ εἰς τὸ νὰ ἐργάζωνται, διέρχονται τὸν καιρὸν των εἰς παίγνια ἢ ἐφευρίσκουσι νέαν τινὰ παιδιάν, «οὕτω ἡσχολοῦντο καὶ ἐκεῖνοι, ὅταν, εἴτε ὑπὸ τῶν περιστάσεων ἐκωλύοντο εἴτε καὶ κατ' ἰδίαν ἀπόφασιν ἐσχόλαζον ἀπὸ τῶν πολιτειακῶν ὑποθέσεων καθὼς καὶ ἀπὸ τοῦ καθημερινοῦ ἔργου αὐτῶν, εἰς τὴν ποίησιν, ἢ εἰς τὴν γεωμετρίαν, ἢ εἰς τὴν Μουσικὴν, ἢ ἐφεύρισκον ὅπως οἱ διαλεκτικοί, νέαν τινὰ ἐπίπονον παιδιάν χάριν τοῦ ἑαυτοῦ των· οὕτω δὲ ἀφιέρωνον ὅλον αὐτῶν τὸν χρόνον καὶ τὴν ζωὴν των εἰς

τάς τέχνας, αἱ ὁποῖαι ἀνεκαλύφθησαν διὰ τὸ μορφῶνωσι τὸ πνεῦμα τῶν παιδῶν πρὸς ἀνθρωπισμὸν καὶ ἀρετήν».

Τὸ φθοροποιὸν τῆς διαιρέσεως ταύτης «τῆς δικεφάλου καὶ ἀδιαιρέτου σοφίας τοῦ λόγου καὶ τῶν ἔργων» εὕρισκει ὁ Κικέρων ἐκεῖ ἰδίᾳ, ὅπου πολλοὶ «καθ' ὑπερβολὴν πλήρεις πνεύματος καὶ γνώσεων, ἀποστρεφόμενοι ὅμως τὴν πολιτείαν καὶ τὴν ἐν αὐτῷ δρᾶσιν κατ' ἀρχήν, κατέκριναν τὴν εἰς τὸ λέγειν ἄσκησιν καὶ περιεφρόνησαν αὐτήν». Μεταξὺ τούτων σπουδαιότατος εἶναι ὁ Σωκράτης, ὅστις ἐχώρισε «τάς κατ' οὐσίαν συνδεομένας πρὸς ἀλήλας ἱκανότητάς τοῦ σαφῶς σκέπτεσθαι καὶ τοῦ καλῶς λέγειν». «Ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ διάστασις ἐκείνη μεταξὺ γλώσσης καὶ κεφαλῆς οὕτως εἰπεῖν, ἢ ὅλως ἄτοπος καὶ βλαβερὰ καὶ ἀξιοκατάκριτος, ἢ ὁδηγήσασα εἰς τὸ νὰ διδάσκωσιν οἱ μὲν τὸ σκέπτεσθαι, ἄλλοι δὲ πάλιν τὸ λέγειν».

Ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ διατηρηθῇ ἡ διαίρεσις καὶ διάστασις αὕτη, ὁ Κικέρων θὰ προὔτιμα βεβαίως «τὴν ἀνευ ρητορείας σοφίαν» ἀπὸ «τὴν φλύαρον ἀφροσύνην». «Ἐὰν ὅμως ἠθέλομεν ἐρωτήσῃ», ἐξακολουθεῖ ὁ Κικέρων, «τί εἶναι τὸ ἐξοχώτερον πάντων, τότε κατ' ἀνάγκην ἠθέλομεν ἀπονεῖμει τὴν δάφνην εἰς τὸν πολυγνώστην καὶ μάλα πολλὰ εἰδῶτα ρήτορα. Ἀφήσατε αὐτὸν νὰ φέρῃ καὶ τὴν ἀξίαν καὶ τὰς ιδιότητάς τοῦ φιλοσόφου, ὅποτε θέλει παύσει πᾶσα περὶ τὰ τοιαῦτα φιλονεικία. Ἐὰν ὅμως θέλητε νὰ χωρίσητε τοὺς φιλοσόφους ἀπὸ τοὺς ρήτορας, τότε πρέπει οἱ φιλόσοφοι νὰ ἔρχωνται εἰς δευτέραν μοῖραν κατ' ἀνάγκην, διότι ὁ τέλειος ρήτωρ κατέχει καὶ τὴν ἐπιστήμην αὐτῶν ὅλων, ἐνῶ εἰς τὰς γνώσεις τῶν φιλοσόφων δὲν ἀνήκει ἀνευ ἑτέρου καὶ ἡ ρητορικὴ καὶ ἂν αὕτη περιφρονῆται παρὰ τῶν φιλοσόφων, ἐν τούτοις εἶναι φανερόν ὅτι αὕτη παρέχει εἰς τὴν φιλοσοφικὴν μόρφωσιν τὴν ἄκραν τελειότητα».

Τὴν ὀρθότητα τῆς ἀντιλήψεως ταύτης εὕρισκει ὁ Κικέρων ἐπιβεβαιουμένην καὶ παρὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν ὁποῖον φαίνεται ὅτι συγκαταλέγει μεταξὺ τῶν ρητόρων μετὰ φιλοσοφικῆς προπαιδεύσεως. Κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ Κικέρωνος δηλαδή, ὁ Ἀριστοτέλης «ιδῶν ἀκμάζοντα τὸν Ἰσοκράτην διὰ σπουδαίων μαθητῶν του» καὶ αὐτὸς ἐπίσης «τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ἐκόσμηε διὰ παντοίων κοσμημάτων καὶ συνέδει τὴν γνῶσιν τῶν πραγμάτων

πρὸς τὴν περὶ τὸ λέγειν ἄσκησιν». Ἡ ἀμοιβὴ διὰ τοῦτε, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Κικέρωνος μόνον εἰς πρώτης τάξεως σταδιοδρομίαν ἐν τῷ βίῳ ἦτο δυνατόν νὰ ἀπονεμηθῇ, δὲν ἤργησε νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην: «ὁ σοφὸς βασιλεὺς Φίλιππος ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὸν Ἀριστοτέλην καὶ ἐκάλεσεν αὐτὸν ὡς διδάσκαλον διὰ τὸν υἱὸν του Ἀλέξανδρον, ἵνα διδάξῃ τοῦτον τόσον τὸ πράττειν ὅσον καὶ τὸ λέγειν».

Ἡ Πρὸς τὰς ἀντιλήψεις ταύτας τοῦ Κικέρωνος τάσσεται καὶ ὁ Κουϊντιλιανὸς (Πρβλ. *Institutiones oratoriae*; proemium καὶ I, 10). Καὶ αὐτὸς παραδέχεται ἐπίσης ὅτι ἀληθὴς πολιτικός, δυνάμενος νὰ διοικῇ τὰς δημοσίας καὶ τὰς ἰδιωτικὰς υποθέσεις, νὰ διευθύνῃ τὰ κοινὰ διὰ τῶν συμβουλῶν του, διὰ σοφῶν νόμων νὰ στηρίζῃ καὶ διὰ συνετῶν μέτρων νὰ βελτιώσῃ αὐτά, οὐδεὶς ἄλλος δύναται νὰ εἶναι ἀπὸ τὸν ρήτορα—πάντως ὅμως τοιούτου εἴδους ρήτορα, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον τὴν ἑξοχὸν ἱκανότητα περὶ τὸ λέγειν πρέπει νὰ ἔχῃ, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πλέον πάσας τὰς πνευματικὰς ἀρετὰς νὰ κατέχῃ καὶ νὰ εἶναι τέλειος εἰς πάσας τὰς ἐπιστήμας. Τούτου ἕνεκα ὁ ἀναπτυσσόμενος παῖς προτοῦ παραδοθῇ εἰς χεῖρας τοῦ ρήτορος, πρέπει νὰ διδάσκηται ὄχι μόνον τὴν γραμματικὴν, ἀλλὰ καὶ πάσας τὰς λοιπὰς τέχνας «ἵνα οὕτω συμπληρωθῇ ὁ κύκλος ἐκεῖνος τῶν μαθημάτων, τὸν ὁποῖον οἱ Ἕλληνες ὀνομάζουσιν ἐγκύκλιον παιδείωσιν».

Βεβαίως δύναται τις νὰ διεξαγάγῃ δίκην τινὰ καὶ νὰ ἐκδώσῃ ἀπόφασιν, καὶ χωρὶς νὰ γνωρίσῃ ἀκόμη πῶς κατασκευάζεται ἐν ἰσόπλευρον τρίγωνον, καὶ ἡ ὑπεράσπισις κατηγορουμένου τινὸς εἶναι δυνατὴ καὶ ὅταν δὲν εἶναι εἰς θέσιν τις νὰ διακρίνῃ τοὺς τόνους τῆς λύρας καὶ νὰ ὀνομάζῃ αὐτούς. Πράγματι δ' ὑπῆρξαν ρήτορες ἱκανοὶ καὶ χρήσιμοι, οἵτινες ἠγνόουν τελείως Γεωμετρίαν καὶ μουσικὴν. Πρόκειται ὅμως περὶ τοῦ ἰδεώδους τοῦ ρήτορος, καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει νὰ ἀνομολογηθῇ, ὅτι ἡ Γεωμετρία καὶ ἡ Μουσικὴ δὲν ἀπαρτίζουσι μὲν τὴν τελειότητα τοῦ ρήτορος, συντελοῦσιν ὅμως εἰς τὴν τελειότητα αὐτοῦ. Καὶ τὰ φάρμακα συντίθενται ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων ὑλῶν, αἱ ὁποῖαι καθ' ἑαυτὰς ἴσως ὅλως ἐναντίαν ἐπίδρασιν ἀσκοῦσιν, διὰ τῆς ἀναμίξεως τῶν ὅμως ἀποκτῶσι τὴν ἰαματικὴν αὐτῶν δύναμιν. Ἐπὶ πλέον αἱ μέλισσαι παράγουσι τὴν θαυμασίαν γεῦσιν τοῦ μέλιτος

ἐξ ὅλων διαφόρων ἀνθέων καὶ χυμῶν. Πόσον θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ θαυμάζη τις, διότι ἡ ρητορική, τὸ κάλλιστον δῶρον, ὅπερ ἐχάρισεν ἡ πρόνοια εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἔχει ἀνάγκην πολλῶν καὶ διαφορῶν τεχνῶν, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν λόγον δὲν ἐκδηλοῦνται μὲν φανερά, αἵτινες ὅμως φέρουσι μεθ' ἑαυτῶν λανθανούσας δυνάμεις καὶ διὰ τῆς σιωπῆς των ἀκόμη γίνονται αἰσθηταί.

Κατὰ ταῦτα τονίζει ὁ Κουϊντιλιανὸς τὴν σημασίαν τῆς Μουσικῆς καὶ τῆς Γυμναστικῆς διὰ τὸν τείνοντα πρὸς τὴν τελειότητα ῥήτορα. Τὴν ἀδιαφιλονίκητον σημασίαν τῆς Μουσικῆς ὑποστηρίζει ἀναφερόμενος εἰς τοὺς ἀρχαίους, οἵτινες τὸν μουσικὸν ἐθεώρουν προφήτην, μάντιν καὶ σοφόν, ἱκανὸν νὰ γνωρίσῃ τὰ θεῖα πράγματα καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς αὐτά. Ἀναφέρεται εἰς τὸν Πυθαγόραν καὶ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, οἵτινες ἐθεώρουν βάσιν ὅλου τοῦ κόσμου ἀρμονίαν τινὰ καὶ τὴν κίνησιν τῶν σφαιρῶν ἐνόμιζον συμβαίνουσαν διὰ τόνων· ὑποδεικνύει τὸν Σωκράτην, ὅστις κατὰ τὴν περίοδον τοῦ γήρατός του ἀκόμη ἐμάνθανε νὰ παίζει τὴν λύραν· ἀναφέρεται εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῆς Μουσικῆς ἐν τῷ πολέμῳ καὶ κατὰ τὴν ὁμαδικὴν ἐργασίαν, εἰς τὴν ἐκτίμησιν αὐτῆς παρὰ τοῦ Πλάτωνος καὶ παρὰ τοῦ Λυκούργου. Παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ Μουσικὴ ἄλλοτε δὲν ἦτο κεχωρισμένη τῆς γραμματικῆς καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς μέσον γενικῆς μορφώσεως. Ἐν τούτοις ἀναγνωρίζει ἰδιαιτέρα πλεονεκτήματα εἰς τὸν ῥήτορα. Ἡ μουσική, ὅπως ἐκτενῶς πραγματευόμενος λέγει, κανονίζει τὴν φωνὴν διὰ τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς μελωδίας καὶ προκαλεῖ μεμετρημένας καὶ χαριτωμένας κινήσεις τοῦ σώματος. Ἀκριβῶς ὅμως ὁ ῥήτωρ ἔχει ἀνάγκην ρυθμικῆς τινος διαιρέσεως τῶν λέξεων, ἡ ὁποία εἶναι εὐάρεστος εἰς τὰ ὦτα, προσαρμογῆς τινος τοῦ τρόπου τοῦ λέγειν πρὸς τὴν φύσιν τοῦ περι οὗ ὁ λόγος γίνεται ἀντικείμενον, διακανονίσεως τῆς φωνῆς κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ θυμικοῦ τοῦ ἀκροατοῦ, καθὼς καὶ τῆς ἀναλογίας καὶ χάριτος εἰς τὰς κινήσεις αὐτοῦ. Τούτου ἕνεκα εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ἐνασχόλησις αὐτοῦ εἰς τὴν μουσικὴν, ὅχι βεβαίως εἰς μαλθακὴν τινὰ καὶ ἐκθηλύνουσαν μουσικὴν, ἣτις διαφθείρει μόνον καὶ ἐπιδρᾷ καταστρεπτικῶς, ἀλλ' εἰς μουσικὴν ἡ ὁποία διὰ τῆς ἀρμονίας αὐτῆς ἀναπτερόνει τὸ πνεῦμα, ἀναζωπυροῖ αὐτὸ καὶ καταπραΰνει ἐπίσης.

Ὡς πρὸς τὴν Γεωμετρίαν, ἡ ὁποία διαιρεῖται εἰς ἀριθμητικὴν

καὶ εἰς τὸ περὶ τῶν σχημάτων τοῦ χώρου μάθημα, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, λέγει περαιτέρω ὁ Κουϊντιλιανός, ὄχι μόνον τὴν ὠφέλειαν, ἣτις προέρχεται ἐξ αὐτῆς κατὰ τὴν ἀσκησιν καὶ ὄξυνσιν τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ τὸ πλεονέκτημα, ὅπερ δίδει εἰς τὸ ρήτορα ἢ γνῶσις τοῦ λογαριάζειν καὶ ἀριθμεῖν. Πολὺ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῆς ὠφελήματα εἶναι ἐκ τοῦ ὅτι τὸ μάθημα τοῦτο ἐθίζει εἰς τάξιν κατὰ τὸ σκέπτεσθαι καὶ ἀποφαίνεσθαι, καὶ ἀποκαλύπτει λάθη καὶ ἀπάτας ἐκεῖ, ὅπου λαμβάνεται τις ὡς πιθανὸν καὶ ἀληθές. Θὰ παρεδέχετο βεβαίως πᾶς τις ὅτι ἐπιφάνειαι λ.χ. ἔχουσαι τὴν αὐτὴν περιφέρειαν εἶναι ἴσαι καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, ὅπως πράγματι οἱ ἱστοριογράφοι ἄλλως τε ἐκτιμῶσι τὸ μέγεθος μιᾶς νήσου ἐκ τοῦ περιήλου αὐτῆς. Ἡ γεωμετρία ἐν τούτοις διδάσκει ὅτι ἐκ σχημάτων ὁμοίας περιφερείας τὰ πλήρη καὶ τελειότερα περιλαμβάνουσι καὶ τὸ μεγαλύτερον περιεχόμενον. Τούτου ἕνεκα εἰς ὁμοίας περιφερείας τὸ τετράγωνον εἶναι μεγαλύτερον ἑνὸς ὀρθογωνίου ἢ ἑνὸς τριγώνου, καὶ ὁ κύκλος ὡς τὸ πληρέστερον καὶ τελειότερον σχῆμα εἶναι μεγαλύτερος παντὸς ἄλλου σχήματος γεωμετρικοῦ. Πλὴν τούτων ἡ Γεωμετρία ἀναβιβάζει μέχρι λογικῆς παρατηρήσεως καὶ ἐξετάσεως τοῦ κόσμου, διδάσκουσα τὸν προσδιορισμὸν τῆς κινήσεως τῶν ἀστέρων καὶ πείθουσα ὅτι τὰ πάντα συμβαίνουσιν ἐπὶ τῇ βάσει νόμων καὶ ὄχι τυχαίως. Οὕτω δύναται τις νὰ προλέγῃ ἰδίως ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης καὶ ἐν καιρῷ πολέμου νὰ προλαμβάνῃ τοὺς ἐκ τοιούτων ἀπροβλέπτων φυσικῶν φαινομένων προκύπτοντας φόβους. Διὰ τοῦτο κατ' οὐδένα τρόπον εἶναι δυνατὸν νὰ εὐδοκιμήσῃ ἄνευ Γεωμετρίας ὁ τέλειος ρήτωρ, εἰς τὸν ὁποῖον οὐδεμία γνῶσις πρέπει νὰ εἶναι ἄγνωστος καὶ ξένη.

Ἐκ τούτων βλέπομεν ὅτι ὁ κύκλος τῶν μαθημάτων, τὸν ὁποῖον ὁ Κουϊντιλιανός θέλει πλήρη, σημαίνει ἐπέκτασιν τοῦ ἀρχικῶς μόνον εἰς τὴν μουσικὴν καὶ τὴν γυμναστικὴν περιωρισμένου τρόπου ἐκπαιδεύσεως, τὸν ὁποῖον ἤδη αὐτὸς ὁ Πλάτων ἐζήτη νὰ συμπληρώσῃ διὰ τῆς μαθηματικοδιαλεκτικῆς αὐτοῦ διδασκαλίας. Διαφορὰ ὑπάρχει μόνον εἰς τὸ ὅτι τώρα πλέον ὄχι ἡ γνῶσις τῆς ἐπιδράσεως τοῦ νοῦ καθ' ἑαυτὸν, ἀλλ' ἡ κυριαρχία τοῦ λόγου ἐπιδιώκεται ὡς σκοπὸς πάσης ἐξελιξέως, ἢ ἀσφαλῶς δὲ βαθύτερον βαίνουσα διαφορὰ αὕτη ἔχει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν αἰτίαν

της εἰς τὸ ὅτι ὁ ἐπιγονικὸς τρόπος ἀντιλήψεως, ὅπως ἐκδηλοῦται εἰς τὸν Κικέρωνα καὶ εἰς τὸν Κουϊντιλιανόν, μόνον εἰς τὴν δύναμιν τοῦ προφορικοῦ λόγου δύναται νὰ διαβλέπη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νοῦς. Κατ' ἀρχὴν ὅμως πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ, εἰς τὰς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων ἐνυπάρχοντος ἰδεώδους μορφώσεως, οὔτινος ἢ πραγματοποίησις ὅχι μόνον διὰ τῆς μαθηματικοδιαλεκτικῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ καί, μολονότι μετὰ κατωτέρας σαφηνείας, διὰ τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς μορφώσεως τοῦ τελειοποιημένου ρήτορος ἐπιδιώκεται.¹

Ἡ ἐγκυκλοπαιδικὴ γνῶσις ἔλαβε τὸ σχῆμα αὐτῆς διὰ τῶν ἐλευθέρων λεγομένων τεχνῶν, αἱ ὁποῖαι διηροῦντο, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς Γραμματικὴν, Ρητορικὴν καὶ Διαλεκτικὴν, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς Ἀριθμητικὴν, Μουσικὴν, Γεωμετρίαν καὶ Ἀστρονομίαν, καὶ οὕτω μετεδόθησαν εἰς τὸν μεσαῖωνα.

Ἰδέαν τινὰ περὶ τοῦ περιεχομένου τῶν εἰδῶν τούτων τῶν μαθημάτων παρέχουσιν ἡμῖν τὰ ἐννέα βιβλία τοῦ Μαρκιανοῦ Καπέλλα «περὶ τῆς συζεύξεως τῆς φιλολογίας καὶ τοῦ Ἑρμοῦ καὶ περὶ τῶν ἑπτὰ ἐλευθέρων τεχνῶν», συγγραφέντα περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου μ.Χ. αἰῶνος. Τὰ βιβλία ταῦτα ἦσαν, κατὰ τὸν Ebert (Algemeine Geschichte der Litteratur des Mittelalters un Abendlande 1886) «ἐπὶ μακρὸν χρόνον κατὰ τὰς παλαιότερας περιόδους τοῦ μεσαῖωνος ἢ κυρία βάσις, ἐνίοτε μάλιστα καὶ ἡ μόνη, τῆς ὅλης διδασκαλίας». Τὰ δύο πρῶτα βιβλία περιλαμβάνουσι, συμφώνως πρὸς τὰς διαθέσεις τῶν ἐποχῶν ἐκείνων, τὴν μυθικοαλληγορικὴν ἐπένδυσιν τοῦ ἔργου. Ἐπειδὴ ὁ Ἑρμῆς θέλει νὰ νυμφευθῆ, προτείνει πρὸς αὐτὸν ὡς νύμφην ὁ Ἀπόλλων τὴν φιλολογίαν «τὴν σοφωτάτην καὶ τὰ μάλιστα εὐ-

1. Τούτου ἕνεκα τόσον οἱ ρήτορες ὅσον καὶ οἱ φιλόσοφοι ἐθεώρουν ὡς ἐνασχόλησιν των τὴν μόρφωσιν καὶ ἐκπαίδευσιν τῆς νεότητος. Σχετικῶς πρὸς τὸν ἐντεῦθεν προκύψαντα «Ἀγῶνα διὰ τὴν μόρφωσιν τῆς νεότητος» ὑποδεικνύω ἐνταῦθα τὸν H. v. Arnim (Leben und Werk des Dio von Prusa, 1898), ὅστις (ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ τοῦ ἔργου του αὐτοῦ) περιγράφει τελειότατα τὴν «σοφιστικὴν, τὴν ρητορικὴν, τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸν ἀγῶνα αὐτῶν περὶ μόρφώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως τῆς νεότητος».

παίδευτον παρθένον ἐκ παλαιοτάτου γένους, ἡ ὁποία ἐμπεπιστευμένη οὔσα τοῦ Παρνασσοῦ, γνωρίζει τὰ ἀπόρρητα τοῦ Ἄδου καὶ τὰς βουλήσεις τοῦ Διός, τὰ βάθη τῆς θαλάσσης καὶ τὸ κράτος τῶν ἀστέρων». Ὁ Ἑρμῆς δέχεται τὴν πρότασιν. Ὁ Ζεὺς ὅμως, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ Ἀπόλλων ἀνακοινώνει τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Ἑρμοῦ, ἔχει ἀντιρρήσεις. Τούτου ἕνεκα ἡ Παλλὰς Ἀθηνᾶ προτείνει τὴν σύγκλησιν τῶν Θεῶν εἰς συνεδρίασιν, οὔτοι δὲ μετὰ τὴν εἰσήγησιν τοῦ Διὸς ἀποφασίζουσιν ὑπὲρ τοῦ Ἑρμοῦ, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον, ἡ νύμφη νὰ ἀναγορευθῆ θεά. Ἡ νύμφη, μετὰ τὴν λύσιν μερικῶν προβλημάτων προβαλλόντων κατ' ἀρχήν, πείθεται ὅτι ἄξιζει εἰς αὐτὴν τοιοῦτος γάμος. Στολίζεται παρὰ τῆς μητρὸς Φρονήσεως, ἐγκωμιάζεται παρὰ τῶν Μουσῶν, χαιρετίζεται παρὰ τῶν κυριῶν Ἀρετῶν καὶ τῶν χαρίτων καὶ κατόπιν ὀδηγεῖται παρὰ τῆς Ἀθανασίας, τῆς θυγατρὸς τῆς Ἀποθεώσεως, εἰς τὸν οὐρανόν. Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἀπαιτουμένων παρασκευῶν καὶ ἀφοῦ ἐξεκένωσε τὸ ποτήριον τῆς ἀθανασίας, φέρεται ἐπὶ φορείου πρὸς τὰ ἄνω εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ μετὰ διαδρομὴν διὰ τῶν κύκλων τῶν πλανητῶν καταφθάνει εἰς τὸν Γαλαξίαν εἰς τὰ ἀνάκτορα τοῦ Διός, ὅστις ἀναμένει τοὺς νεονύμφους περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τῶν θεῶν. Ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἡ ἀπονομὴ τῶν γαιμηλίων δώρων. Τότε ἐγείρεται ὁ Φοῖβος διὰ νὰ φέρῃ τὰς μοναδικὰς ὑπηρετίας ἐκ τοῦ δουλικοῦ οἴκου τοῦ ἀδελφοῦ του, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς τὰ δῶρα ταῦτα. Αἱ ὑπηρετικαὶ αὗται εἶναι αἱ ἑπτὰ ἐλεύθεραι τέχναι, αἱ ὁποῖαι εἰς τὰ ἐπόμενα ἑννέα βιβλία κατὰ σειράν ἐκθέτουσι τὸ περιεχόμενον τῆς σοφίας των ἐκάστη. Ἡ Γραμματικὴ πραγματεύεται περὶ τῆς φύσεως τῶν γραμμάτων καὶ περὶ τοῦ μετασχηματισμοῦ αὐτῶν, περὶ συλλαβῶν, λέξεων, ρημάτων, κλίσεων. Ἡ Διαλεκτικὴ δίδει ὀρισμοὺς περὶ γένους καὶ εἶδους, περὶ διαφόρων γνωρισμάτων, περὶ τῶν Κατηγοριῶν. Ἡ Ρητορικὴ ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς καὶ περὶ τοῦ σκοποῦ κατὰ διαφόρους ἀπόψεις. Ἡ γεωμετρία θέτει ζητήματα περὶ θέσεως τῆς γῆς καὶ περὶ τῶν ζωνῶν αὐτῆς, περὶ τῆς περιφερείας, τοῦ σχήματος καὶ τῶν μερῶν αὐτῆς (τῶν χωρῶν καθ' ἐκάστας) οὕτως, ὥστε πράγματι ἐμφανίζεται ὡς Γεωγραφία καὶ μόνον κατὰ τὸ τέλος ἀναφέρει ὀνομασίας ἐπιφανειακῶν καὶ χωρικῶν σχημάτων. Ἡ Ἀριθμητικὴ κάμνει λόγον περὶ μονάδος, δεκάδος, τριάδος,

κλπ. περί τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῶν τεσσάρων πράξεων καθὼς καὶ περί διαφόρων ἄλλων σχέσεων τῶν ἀριθμῶν. Ἡ Ἀστρονομία ἐκτείνεται εἰς τὰ περί τῶν κύκλων ἐν τῷ Οὐρανῷ, περί ἀστερισμῶν καὶ σχημάτων τῶν ἀστέρων, περί ἀρχῆς καὶ καταπτώσεως καὶ εἰς τὰ περί πλανητῶν καθ' ἕκαστον. Ἡ Μουσική τέλος διδάσκει περί τῶν τόνων καὶ συνηγήσεων, περί ἁρμονίας καὶ ρυθμοῦ.

Τὰς ἐν τέλει τέσσαρας μνημονευθείσας τέχνας ἐχαρακτήρισεν κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ὁ Βοέτιος (περί τὰ 500 μ.Χ.) ἐν τῇ Ἀριθμητικῇ αὐτοῦ (De institutione arithmetica I, 1) ὡς τὴν τετραπλῆν πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν γνῶσιν ὁδόν, ὡς Quadrivium. Ἀναφερόμενος εἰς τὸν Πυθαγόραν διακρίνει ἀφ' ἑνὸς μὲν σταθερὰ μεγέθη καὶ ποσότητος, αἵτινες ἢ ἀκίνητοῦσιν (ὅπως τὸ τρίγωνον, τὸ τετράγωνον καὶ ὁ κύκλος) ἢ κινουῦνται (ὅπως ἡ ὑδρόγειος σφαῖρα καὶ πᾶν ὅ,τι ἐπ' αὐτῆς κινεῖται), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀσταθεῖς καὶ μὴ σταθερὰς μάζας, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουσι καθ' ἑαυτὰς (ὅπως οἱ ἀριθμοὶ τρία, τέσσαρα κλπ.) ἢ προκύπτουσιν ὡς πολλαπλαῖ κατὰ τὸν καθορισμὸν τῶν σχέσεων. Ἡ διδασκαλία περί τῶν ἀκινήτων μεγεθῶν καὶ ποσῶν περιορίζεται εἰς τὴν Γεωμετρίαν, ἐνῶ τὸναντίον περί τῶν κινουμένων πραγματεύεται ἡ Ἀστρονομία. Ἡ Ἀριθμητικὴ ἔχει ὑπ' ὄψιν τοὺς καθ' ἑαυτοὺς ὑπάρχοντας ἀριθμούς, καὶ ἡ Μουσικὴ τέλος πραγματεύεται περί τῶν σχέσεων τῶν ἀριθμῶν. «Αὕτη δὲ εἶναι», λέγει ὁ Βοέτιος, «ἡ τετραπλῆ ἐκείνη ὁδός, ἣν πρέπει νὰ διανύσῃ τις, ἐὰν θέλῃ νὰ φθάσῃ ἀπὸ τὴν ὑλικὴν αἴσθησιν εἰς ἀσφαλῆ καὶ ὠρισμένην γνῶσιν».

Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ τετραπλοῦν τοῦτο «Quadrivium» ἡ Γραμματικὴ, ἡ Ρητορικὴ καὶ ἡ Διαλεκτικὴ, ἡ τριπλῆ ὁδός, ἐκλήθησαν «Trivium».

25. Ἡ θεία ἀνωτέρα διάνοια καὶ ὁ ἀδύνατος ἀνθρώπινος νοῦς.

Ἡ ἐπταπλῆ ὁδός πρὸς γνῶσιν, ἣτις κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διὰ τοῦ «Trivium» καὶ «Quadrivium» ἠνείχθη κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ἀρχαιότητος καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ἤτα προωρισμένη νὰ φέρῃ εἰς πραγματοποίησιν τοῦ περί μορφώσεως ιδεώδους, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξεδηλώθη ἡ ἀρχαία περί κόσμου καὶ ζωῆς

ἀντίληψις. Θὰ παρουσιάζετο δ' ἡ ὁδὸς αὕτη ὑπερβολικῶς διακλαδιζομένη, ἐὰν ἡ ἀποδιδομένη εἰς αὐτὴν σημασία περιορίζετο εἰς τὴν ἀμέσως πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν παρουσιαζομένην ἐπιτυχίαν. Ἐλλωστε καὶ αὐτὸς ὁ Εὐριπίδης ἤδη θέτει εἰς τὸ στόμα τῆς Ἑκάβης, ὅταν αὕτη ματαίως ἐζήτει νὰ πείσῃ τὸν Ἀγαμέμνονα, τοὺς λόγους: «Διατί κοπιᾶζομεν ἡμεῖς οἱ θνητοὶ χάριν ὄλων τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν καὶ ἐρευνῶμεν αὐτάς, καὶ δὲν περιοριζόμεθα εἰς τὸ νὰ μανθάνωμεν τὴν τέχνην τοῦ πείθειν, ἡ ὁποία μόνη κυριαρχεῖ τοῦ ἀνθρώπου, νὰ καταβάλλωμεν δὲ καὶ μισθοὺς, ἵνα κατορθώσωμεν νὰ πείθωμεν καὶ οὕτω συγχρόνως ἐπιτυγχάνωμεν ἐκείνου τὸ ὁποῖον θέλομεν;» Ἐν τούτοις ὅταν ἡ προσοχὴ ἐστράφη εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἡμέρας καὶ εἰς τὴν ἀπλήν ὠφέλειαν, ἐθεωρήθη ἐκείνη ἡ ὁδὸς κατάλληλος, ἡ ὁποία, ὅπως ὁ Πλάτων ἐπεθύμει, ἦτο δυνατόν νὰ φέρῃ διὰ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου εἰς τὴν πραγματικὴν καὶ ἀληθῆ τῶν πραγμάτων οὐσίαν καὶ οὕτω εἰς τὴν γνῶσιν καὶ συνείδησιν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ νοῦς ἐπὶ τοῦ ὑλικῶς αἰσθητοῦ.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἐμπιστοσύνη εἰς τὸ ὅτι διὰ τῆς τριαύτης ὁδοῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῆ πλήρης καὶ τελεία γνῶσις, εἶχεν ἐκλείψει. Τοῦτο φανερῶνει αὐτὸς οὗτος ὁ Βοέτιος, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς πρὸ ὀλίγου μνημονευθείσης Ἀριθμητικῆς ὅπως καὶ δι' ἄλλων ἔργων ¹ κατέστησε γνωστοὺς τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιστήμης εἰς τοὺς Ρωμαίους συμπολίτας του. Ζητεῖ τὴν παρηγορίαν τοῦ ἀνθρώπου ² δι' ὅλα τὰ δεινὰ ἐκ τοῦ βίου, εἰς τὸ ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι παίγνιον τῆς τυφλῆς τύχης, ἀλλ' ὅτι ὑποτάσσεται εἰς «τὴν θεῖαν διανόησιν». Τούτου ἕνεκα ἡ γνῶσις

1. Ὁ βασιλεὺς Θεοδώριχος γράφει εἰς μίαν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Βοέτιον: «Εἰς τὰς παραφράσεις σου θὰ ἀναγινώσκηται ἡ Μουσικὴ τοῦ Πυθαγόρου καὶ ἡ Ἀστρονομία τοῦ Πτολεμαίου λατινιστί. Ὁ Ἀριθμητικὸς Νικόμαχος καὶ ὁ Γεωμετρικὸς Εὐκλείδης θὰ ἀκουσθῶσι παρὰ τὴν Αὐσονίαν. Πλάτων ὁ ἐρευνητὴς τῶν θείων πραγμάτων καὶ Ἀριστοτέλης ὁ Λογικὸς ἀγωνίζονται εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Κυρηναίου. Καὶ Ἀρχιμήδην τὸν μηχανικὸν παρέχει λατινιστί εἰς τοὺς Σικυλοὺς καὶ ὁπόσας ἐπιστήμας καὶ τέχνας ἡ καρποφόρος Ἑλλὰς δι' οἰωνδήποτε ἀνδρῶν παρήγαγε, παρέλαβε ταύτας ἡ Ρώμη εἰς τὴν αὐτόχθονον γλῶσσαν μέσον σοῦ καὶ μόνον». (Κατὰ τὸν M. Cantor, Vorlesunger über geschichte der Mathematik. 1899 1 2 σελ. 535).

2 De consolatione philosophiae, Ἔκδοσ. Reklam ὑπὸ Schowen,

καὶ συνείδησις τῆς διανοήσεως ταύτης φέρει εἰς τὴν εὐτυχίαν, πρὸς τὴν ὁποίαν τείνουσιν οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι ὅμως μάτην ζητοῦσιν αὐτὴν εἰς τὸν πλοῦτον, εἰς τὰς τιμὰς, εἰς τὴν δύναμιν, εἰς τὴν δόξαν καὶ εἰς τὰς ἡδονάς. Διότι οὐδὲν ἐκ τῶν ἐπιγείων καὶ προσκαίρων πραγμάτων ἐν γένει δύναται νὰ παράσχη τὴν εὐδαιμονίαν. "Ὅτι δὲ τὸ τέλειον ἀγαθὸν πράγματι ὑπάρχει, περὶ τοῦτου οὐδεμία ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρξῃ. «Διότι πάντα», λέγει ὁ Βοέτιος, «ὅσα ἡμεῖς χαρακτηρίζομεν ὡς ἀτελῆ, παρουσιάζομεν ὡς τοιαῦτα μόνον διὰ μειώσεως τοῦ τελείου καὶ ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι, ἐὰν εἰς οἵανδήποτε τάξιν ἐκ τῶν πραγμάτων ὑπάρχει τι τὸ ἀτελές, τοῦτο σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι εἰς τὸ αὐτὸ εἶδος ὑπάρχει ἀναγκαιῶς καὶ τι τὸ τέλειον». "Ἄνευ τοῦ τελείου εἶναι ἀκατανόητον τὸ ἀτελές. «Ἡ φύσις δὲν κάμνει τὴν ἀρχὴν διὰ μειωμένων καὶ ἀτελῶν πραγμάτων, ἀλλὰ διὰ πλήρων καὶ τελείων χωρεῖ καὶ κατόπιν μόνον κατέρχεται εἰς ταύτας τὰς τελευταίας ἀδυνατάτους καὶ ἀσθενεῖς μορφάς». Ἐπειδὴ λοιπὸν πράγματι ὑπάρχει ἀτελής καὶ παροδικὴ εὐδαιμονία, διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ὑπάρχη κατ' ἀνάγκην καὶ πλήρης τις καὶ τελεία. Καθ' ὅμοιον τρόπον ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν πεπερασμένων, προσκαίρων ἀντικειμένων συνάγεται ἡ ὑπαρξίς μιᾶς ἀπείρου καὶ αἰωνίας ἀρχικῆς αἰτίας, ἣτις ὡς φορεὺς πάσης τελειότητος οὐδὲν ἄλλο πιστοποιεῖ εἰμὴ τὸ πλήρες ἀγαθὸν καὶ τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν. Ἡ ἀρχικὴ αὕτη αἰτία εἶναι ἡ θεία διάνοσις. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως διὰ τῆς σκέψεώς του, μόνον ἀτελῶς δύναται νὰ λάβῃ ἔννοιαν αὐτῆς. Περιπίπτει εἰς τὴν ἀπάτην, «ὅτι, μολονότι ὑπάρχει πανάγαθός τις ρυθμιστὴς καὶ κυβερνήτης τῶν ἀντικειμένων, ὅχι μόνον τὸ κακὸν ὑφίσταται ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ ἀτιμώρητον ἀποβαίνει» καὶ ὅτι ἡ ἀρετὴ «καταπτεῖται διὰ τῶν ποδῶν τοῦ κακοῦ». Πράγματι ὅμως οἱ ἀγαθοὶ εἶναι «ἐνεκὰ τούτου, ὅτι εἶναι ἀγαθοί, καὶ εὐτυχεῖς». Εἶναι δηλαδὴ ὅμοιοι πρὸς τὸν θεόν. «Ἡ ὁμοιότης πρὸς τὸ θεῖον λοιπὸν εἶναι ἡ ἀμοιβὴ τῶν ἀγαθῶν, τὴν ὁποίαν οὐδεμία ἐπομένη ἡμέρα δύναται νὰ ἐξασθενήσῃ, οὐδεμία δύναμις νὰ μειώσῃ καὶ οὐδεμία ὑπουλότης εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀμαυρώσῃ». Οὕτω καὶ ἡ τιμωρία τοῦ ἀχρείου καὶ ἀναξίου συνίσταται εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀχρεΐτητα καὶ ἀναξιοπρέπειαν. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν δὲν φαίνεται παρουσιαζομένη ἡ ἀμοιβὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἡ τιμωρία τοῦ κακοῦ εἰς τὰς

ἑξωτερικῶς περιπετείας τῆς ζωῆς, τοῦτο συμβαίνει μόνον ἐξ ἀγνοίας τοῦ εἰς τὸ βάθος τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τάξεως ὑπάρχοντος νόμου. Τοῦτον «τὸν πολλαπλοῦν καὶ ποικίλον νόμον διὰ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ κόσμου» ἔχει στερεώσει τὸ θεῖον πνεῦμα «εἰς τὴν ἀποκεκλεισμένην ἐνότητα τῆς ἰδίας αὐτοῦ οὐσίας». Ἐν αὐτῇ ὑπάρχει ἡ πρόνοια. Ἡ τύχη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίστευον οἱ ἀρχαῖοι, εἶναι τούναντίον «ἡ εἰς τὰ κινητὰ ἀντικείμενα ἐγκατοικοῦσα τάξις, διὰ τῆς ὁποίας ἡ πρόνοια καθώρισε τὴν θέσιν καὶ τὸ ἔργον ἐνὸς ἐκάστου ἀντικειμένου». Δύνχται νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν «ἐνέργειαν ὠρισμένων τὴν θεῖαν πρόνοιαν ἐξυπηρετούντων θεῶν πνευμάτων» ἢ εἰς «τὴν πνευματικὴν ζωὴν ἢ τὰς λειτουργίας τῆς ὅλης φύσεως» ἢ εἰς τὴν «ἐν τῷ οὐρανῷ κίνησιν τῶν ἀστέρων» εἰς «τὴν ἠθικὴν δύναμιν τῶν ἀγγέλων», εἰς «τὴν ἐνέργειαν τῶν δαιμόνων». ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅμως ὑπόκειται αὕτη εἰς τὴν πρόνοιαν, ἥτις «καὶ τῆς τύχης κυριαρχεῖ», καὶ διὰ τοῦτο τὰ πάντα «φέρει εἰς τὸ ἀγαθόν» καὶ ἂν ἀκόμη ἡμεῖς δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ διακρίνωμεν τοῦτο. «Δὲν ἐδόθη βεβαίως εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ ἰκανότης τοῦ νὰ ἴδῃ διὰ τῶν πνευματικῶν τοῦ ὀφθαλμῶν ὅλον τὸν πολύπλοκον καὶ ἔντεχνον μηχανισμόν τῆς θείας ἐνεργείας». Ἡ αὐτὴ ἔλλειψις ἀπόψεως εἶναι καὶ ἐκείνη ἡ ὁποία ἀφίνει νὰ φαίνεται συζητήσιμον, τὸ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὴν προκχθωρισμένην κανονικότητα παντὸς συμβαίνοντος ἢ ἐλευθερίας τῆς ἡμετέρας βουλήσεως. Πράγματι ὑπάρχει, ὅπως λέγει ὁ Βοέτιος, «ἐλευθέρα τις βούλησις, ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοηθῶσι τὰ διὰ νοὸς πεπροικισμένα ὄντα». Ἐκαστον λογικὸν ὄν ἔλαβε «τὴν ἰκανότητα νὰ κρίνῃ καὶ νὰ διακρίνῃ» καὶ διὰ τῆς κριτικῆς αὐτοῦ δυνάμεως ἔχει «τὴν ἐλευθερίαν νὰ βούληται ἢ νὰ μὴ βούληται». Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις βαθμοὶ τῆς ἐλευθερίας: ὅλως ἐλεύθερα εἶναι τὰ θεῖα ὄντα, ἐνῶ αἱ ἀνθρώπινοι ψυχαὶ εἶναι ἐλεύθεραι μόνον ἐφ' ὅσον «ἐμμένουσιν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ θείου πνεύματος», χάνουσι μέρος τῆς ἐλευθερίας των διὰ τῆς σχέσεως πρὸς τὸ ἐκ τῆς γῆς σῶμα καὶ περιπίπτουσιν εἰς δουλείαν, «ὅταν ἐπιδοθῶσιν εἰς τὰ ἀμκρτήματα καὶ οὕτως ἀπωλέσωσι τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ νοός». Κατὰ ταῦτα πᾶσα ἐλευθέρα ἀπόφασις τῆς βουλήσεως πρέπει πράγματι νὰ ἐκλαμβάνηται ὡς ἐπίδρασις τις τῆς διανοήσεως, καὶ ἐπειδὴ τὸ διανοητικὸν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πηγάζει

ἐκ τῆς ἀρχικῆς βάσεως τῆς θείας διανοήσεως, διὰ τοῦτο καὶ ἡ βούλησις κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ ἔχη τὰς ρίζας τῆς εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχικὴν βάσιν. Ἐφ' ὅσον δὲ πρὸς ταῦτα φρονεῖ ὁ Βοέτιος, ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ θεωρῆται ἡ θεία πρόνοια ὡς «ἡ προκαλοῦσα τὴν ἀναγκαιότητα τῶν συμβαινόντων αἰτία», εὐρίσκεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν κατὰ βάσιν ἀντίληψιν αὐτοῦ, καθ' ἣν ἡ θεία πρόνοια προκαλεῖ καὶ πραγματοποιεῖ πᾶν ὅ,τι συμβαίνει. Ἐπομένως ἀπομένει μόνον νὰ θεωρῆται ἡ θεία διανόησις ὑπερβαίνουσα πᾶσαν ἀνθρωπίνην διανόησιν, καὶ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἀσθενείας τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως, νὰ γίνηται δεκτὸν καὶ τὸ ἀκατανόητον θαῦμα, καθ' ὅ, «τὸ αὐτὸ συμβαῖνον ἐν τῷ μέλλοντι, ἀναφερόμενον εἰς τὴν γνῶσιν, ἣν ἔχει περὶ αὐτοῦ ὁ θεός, εἶναι ἀναγκαῖον, κατὰ τὴν ἰδίαν ὁμῶς αὐτοῦ φύσιν συμβαίνει ὅλως ἐλευθέρως καὶ ἀβιάστως».

Ἐκ τούτων συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ ἀρχαία φιλοσοφία καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀπομαρύνσεώς της ἀκόμη προσπαθεῖ νὰ εὔρη τὴν αἰτίαν παντὸς συμβαινόντος εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως. Εἰς τὴν θέσιν ὁμῶς τῆς ἰσχυρᾶς, νικηφόρου σπουδῆς διὰ τῆς μεθόδου τῆς κατ' ἐννοιαν γνώσεως παρουσιάζεται τῶρα ἡ ἀσθενὴς ἄποψις ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ τῆς ἰδίας διανοήσεως. Ἡ συναίσθησις αὕτη τῆς ἀδυναμίας τῆς ἰδίας διανοήσεως ἀποτελεῖ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς λεγομένης νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ Βοέτιος, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὅλου τρόπου αὐτοῦ τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι, ἀνήκει. Οἱ ἀντιπροσωπεύοντες τὴν φιλοσοφίαν ταύτην δὲν ἀναπτύσσουσιν οὐδεμίαν νέαν ἀντίληψιν περὶ τῆς οὐσίας καὶ ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ ἄνθρωπος ἐξακολουθεῖ νὰ μένη κατὰ τὰς πράξεις καὶ βουλήσεις του ἐξηρητημένος ἐκ τῆς λογικῆς σκέψεως καὶ ἀναλόγως θεωρεῖται καὶ πᾶν ἐν τῷ κόσμῳ συμβαῖνον ἀπόρροια τῆς θείας διανοήσεως. Ἡ θεία διανόησις, ἡ ὁποία φέρει εἰς φῶς πᾶσαν γνῶσιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ πᾶν δυνάμενον νὰ γίνῃ εἰς τοῦτον γνωστόν, θεωρεῖται ἐν τούτοις καθ' ἑαυτήν, οὐσία ὑπερβαίνουσα πᾶσαν γνῶσιν καὶ πᾶσαν ὑπαρξιν, μὴ δυναμένη νὰ γίνῃ καταληπτὴ καὶ διαφεύγουσα πάντα καθορισμόν, ἡ ὁποία ὁμῶς παρὰ ταῦτα (ἥπως καὶ παρὰ τοῦ Βοετίου διὰ τοῦ συμπεράσματος ἐκ τοῦ ἀτελοῦς περὶ τοῦ τελείου) εἶναι δυνατόν ἐκ συμπεράσματος νὰ γνω-

σθῆ ὑπάρχουσα καὶ κατ'ἰδιαιτέρας καταστάσεις ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τῶν περιορισμῶν τῆς φυσικῆς ὑπάρξεως ὡς ἐν ἐκστάσει καὶ ὄνειρω εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ καὶ γίνῃ ὄρατή.

Διὰ ταύτης τῆς πλήρους ἀντιφάσεων παραδοχῆς μιᾶς ὑπερδιανοήσεως, ἡ ὁποία πράγματι δὲν εἶναι πλέον διανοήσις καὶ μῶλα ταῦτα γίνεται νοητὴ ὡς εἶδος διανοήσεως σκάπτει ἡ ἀρχαία φιλοσοφία, ἡ ὁποία καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἐξέλιξιν μόνον εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἐπιδράσεως τῆς διανοήσεως, ἐκτείνεται τὸν ἴδιον αὐτῆς τάφον. Τὸ σπóρον τῆς ἰδίας αὐτῆς φθορᾶς φέρει ἐν τούτοις ἐν ἑαυτῇ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς. Διότι ἡ παραδοχὴ ὅτι εἰς τὸ διανοεῖσθαι ἔγκειται ἡ αἰτία τοῦ πράττειν καὶ τὸ ὅτι πᾶν συμβαῖνον πρέπει νὰ ἀναφέρηται εἰς διανοητικὴν τινα ἐνέργειαν, τάσιν καὶ ἐμμονὴν εἰς προκαθορισμένους σκοπούς, προσδιορίζουσι βεβαίως βαθμίδα τινὰ τῆς γνώσεως, τὴν ὁποίαν κατ' ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ διέλθῃ τὸ ἀνθρώπινον γένος, καὶ τὴν ὁποίαν καὶ εἰς ἕκαστος ἄνθρωπος κατὰ τὴν ἀτομικὴν του ἐξέλιξιν διέρχεται. Καθιστᾷ ὅμως αὕτη μόνον τὴν ἀρχὴν τῆς γνώσεως δυνατὴν. Διὰ τοῦτο κατ' ἀνάγκην ἐγκαταλείπεται, ὅταν ἡ προσπάθεια τῆς ἐφαρμογῆς τῆς τριαύτης ἀντιλήψεως φέρῃ εἰς ἄλυτα προβλήματα καὶ εἰς ἀντιφάσεις καὶ ἀναγκάζῃ εἰς τὸ νὰ σχηματισθῆ βαθυτέρα τις ἀντίληψις περὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου.

Ὁ περιορισμὸς, εἰς τὸν ὁποῖον οὕτω εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὑπήχθη ἡ ἀρχαία φιλοσοφία, παρουσιάζεται ἤδη εἰς τὴν Πολιτείαν τοῦ Πλάτωνος, ὅπου (VI 508, 509) γίνεται λόγος περὶ τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἐπίδρασις τῆς διανοήσεως βαθύτατα ἐκτείνει τὰς ρίζας της, καὶ ὅπου λέγεται, ὅτι αὕτη προκαλεῖ τὴν τε γνωρίζουσαν καὶ τὴν γνωριζομένην οὐσίαν καὶ διὰ τοῦτο ὑπερβάλλει πᾶσαν ὠραιότητα, ἴσταται ὑπεράνω τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας καὶ ἐξικνεῖται διὰ τῆς ἀξίας αὐτῆς καὶ δυνάμεως εἰς σφαίρας ἀνωτέρας τῆς ὑπάρξεως.

Διὰ τοὺς Νεοπλατωνικούς, οἵτινες εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον ἤδη ἐστήριξαν τὸ ὄνειρον αὐτῶν περὶ ὑπερδιανοουμένης καὶ μῶλα ταῦτα διανοουμένης ἀρχικῆς ὑπάρξεως, ὁ περιορισμὸς οὗτος ἦτο ἀνυπέρβλητος. Ὅταν ὅμως ὁ Βοέτιος, ὁπαδὸς τῶν θεωριῶν τῶν Νεοπλατωνικῶν, συνέγραφε τὰς «Παρηγορίας τῆς Φιλοσοφίας», ὁ Αὐγουστῖνος διὰ τοῦ ἔργου του περὶ θείας πολιτείας, ὕπερ

συνέγραψε μεταξύ τοῦ 413 καὶ 426 μ.Χ., εἶχεν ὑπερπηθήσει ἤδη τὸν περιορισμὸν τοῦτον. Εἶχε διέλθει διὰ τοῦ σχολείου τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ ἀνακαλύψει εἰς τὴν πίστιν, εἰς μίαν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν, στηριζόμενος εἰς τὴν ἐξιχνίασιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ, λίαν δοκιμασθείσης ψυχῆς, νέαν τινά, μολονότι κατ' οὐσίαν, διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς παλαιᾶς ἀντιλήψεως περὶ ἐπενεργείας τῆς διανοήσεως, ἐξαρτωμένην ἐκ ταύτης ἀντίληψιν θεμελιώδη περὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ νέα δ' αὕτη ἀντίληψις περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἔθεσε νέους σκοποὺς καὶ εἰς τὴν ἐξέλιξιν καὶ μὀρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ σκοποὶ οὗτοι ἐκδηλοῦνται εἰς τὸ χριστιανικομεσαιωνικὸν ἰδεῶδες περὶ μὀρφώσεως, ὅπερ ἔρχεται εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου καὶ κλασικοῦ.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Η ΘΕΙΑ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ

ΚΑΙ ΤΟ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΝ ΙΔΕΩΔΕΣ ΠΕΡΙ ΜΟΡΦΩΣΕΩΣ

26. Ἡ πίστις ὡς πηγὴ τῆς γνώσεως.

Καθὼς λέγει ὁ Αὐγουστῖνος, ¹ εἶναι «μέγα τι καὶ πολὺ σπάνιον πρᾶγμα νὰ ἀνυψωθῶμεν διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος, ὑπεράνω πάσης ὑλικῆς καὶ αὐλοῦ, κατὰ τὴν παρατήρησιν ἡμῶν καὶ πείραν, μεταβαλλομένης κτίσεως, διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν ἀμετάβλητον οὐσίαν τοῦ θεοῦ καὶ νὰ πληροφορηθῶμεν παρ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ὅτι αὐτὸς μόνος ἐδημιούργησε τὴν φύσιν ὅλην, ἣ ὁποῖα δὲν εἶναι ὅ,τι αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι». Ὁ θεὸς δηλαδὴ ὁμιλεῖ πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὄχι μέσῳ οἰασδῆποτε τινὸς δημιουργίας, καὶ ἂν ἀκόμη αὕτη εἶναι πλασμένη ὑλικῶς καὶ ὡς σῶμα, ἀκουστὴ εἰς τὰ ὦτα τοῦ σώματος ἢ ἀντιληπτὴ ἐν ὀνειρώ ἀπλῶς ὡς πνοή, ἀλλ' ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν ἄνθρωπον «δι' αὐτῆς ταύτης τῆς ἀληθείας, ἐφ' ὅσον οὗτος εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀκούῃ διὰ τοῦ πνεύματος καὶ ὄχι διὰ τοῦ σώματος». Διὰ τοῦτο ἀποτείνεται πρὸς τὸ ἐξοχώτατον μέρος τοῦ ἀνθρώπου, ὕπερ, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν πρὸς τὸν θεὸν πλασθέν, ὑπερβάλλει τὰ κατώτερα καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ζῶα ὑπάρχοντα μέρη, καὶ μόνον παρ' αὐτοῦ τοῦ θεοῦ ὑπερβάλλεται. Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου «εἰς τὸ ὁποῖον, συμφώνως πρὸς τὴν συγκρότησίν του, ἐγκατοικοῦσιν ὁ νοῦς καὶ ἡ φρόνησις».

Ἐπὶ τῇ βίβλῳ τούτων ὑπάρχει διὰ τὸν Αὐγουστῖνον γνώσις τις, ἣ ὁποῖα δὲν κυκλοφορεῖ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸν ἄλλον μέσῳ τῆς ἐμπειρικῆς ἐρεῦνης, οὔτε δὲ καὶ διὰ τῆς μεθόδου τοῦ σχηματισμοῦ

1. Augustini de civitate dei, libri XXII, 1, XI, 2.

έννοιῶν, μέσῳ τοῦ μεταβαλλομένου καὶ τῶν ἀλλαγῶν, συλλαμβάνει τις τὸ αἰεὶ ἐν καὶ ὑπάρχον, διὰ τὴν κρατῆ αὐτὸ σταθερῶς ὡς μόνον οὐσιῶδες καὶ μόνον ἐνεργοῦν καὶ ἐπιδρῶν. Ἡ γνῶσις αὕτη ἀποκτᾶται, κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον, μᾶλλον κατ' ἰδιαιτέραν τινὰ τοῦ πνεύματος κατάστασιν, ἢ ὅποια, ὡς τοιαύτη, οὔτε πάντοτε οὔτε παρὰ τοῦ τυχόντος δακιμάζεται—κατὰ τὴν ἀνύψωσιν δηλαδή τοῦ πνεύματος μέχρι τῆς ἄρχικῆς αἰτίας πάσης ὑπάρξεως καὶ γενέσεως.

Καὶ ὁ Πλάτων γνωρίζει τοιαύτας καταστάσεις τῆς ἀνυψώσεως δυνάμει τοῦ πνεύματος. Ἀφίνει τὸν Σωκράτην (ἐν Φαίδρῳ, 265) νὰ ὁμιλῇ περὶ τῆς μανίας, ἢ ὅποια δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου μαρκαμοῦ ἀλλ' «ἐκ θείας τινὸς μετατοπίσεως τῆς συνήθους τάξεως». Διακρίνει μάλιστα ἐκεῖ τέσσαρα εἶδη τῆς θείας μανίας ἀναλόγως πρὸς τοὺς θεούς, οἵτινες προκαλοῦσιν αὐτήν: τὴν κατάστασιν (μανίαν) τοῦ μάντεως, δι' ἧς προικίζει τὸν ἀνθρωπον ὁ Ἀπόλλων, τὴν ἱερὰν ἔκστασιν, ἣν προκαλεῖ ὁ Διόνυσος, τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦ ποιητοῦ διὰ τῶν Μουσῶν καὶ τὴν ἐρωτικὴν μανίαν, τὴν ὅποیان προκαλοῦσιν ἡ Ἀφροδίτη καὶ ὁ Ἔρως. Ἐὰν δ' ὁ Πλάτων αὐτὸς δὲν ἐσκέφθη νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς καταστάσεις ταύτας τῆς θείας μανίας εἰς τὴν θέσιν τῆς μεθοδικῶς χωρούσης ἐρεύνης τῶν έννοιῶν ἢ ἰδεῶν, ἠλπίζον ἐν τούτοις οἱ Νεοπλατωνικαὶ ὅτι διὰ τῆς ἐκστάσεως θὰ ἀπέκτων τὸ μέσον νὰ κατανοήσωσιν ἐν τέλει ἐκεῖνο, τὸ ὅποῖον εἶναι ἀκατανόητον.

Μόλα ταῦτα ὁ Αὐγουστῖνος δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν τοιαύτας ἐκστάσεις. Εἰς ταύτας θὰ διέκρινε μᾶλλον τὴν αἰτίαν τῆς ἐπισκοτίσεως καὶ ἀδυναμίας, αἵτινες καθιστῶσι τινὰ ἀνίκανον νὰ ἀτενίσῃ τὴν αἰωνίαν ἀλήθειαν. Ἐφ' ὅσον δηλαδή πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν ὁ ἀνθρωπος νὰ ὑπομείνῃ τὸ «ἀναλλοίωτον φῶς τῆς ἀληθείας» ἢ νὰ χαίρῃ ἐν αὐτῷ καὶ νὰ ζῆ, εἶναι ἀνάγκη «πλήρης πίστεως καὶ ταύτη κεκαθαρμένος, νὰ καταστῆ τοιοῦτος, ὥστε, ἀνχνεύμενος ὅλον ἐν καὶ ἀγιαζόμενος, νὰ γίνῃ ἄξιος μιᾶς τόσον μεγάλης εὐδαιμονίας».

Ἐπομένως ἡ πίστις χαρίζει εἰς τὸν ἀνθρωπον τὴν δύναμιν τοῦ νὰ ὑψωθῇ ἐν πνεύματι πρὸς τὸν θεὸν καὶ νὰ ἴδῃ ἐν αὐτῷ τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ἵνα ὁ ἀνθρωπος «διὰ τῆς πίστεως ταύτης ἔσον τὸ δυνατόν ἀσφαλέστερον βαίνη πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἐθεμελίωσε καὶ ἐστερέωσεν ὁ Θεός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, αὐτὴ ἡ ἀλήθεια, διὰ τῆς

ἐνανθρωπήσεως αὐτοῦ, καθ' ἣν καὶ πάλιν θεὸς ὑπῆρξεν, τὴν πίστιν ἐκείνην ἀκριβῶς, διὰ τὴν ἔχῃ ὁ ἄνθρωπος πρὸς αὐτοῦ μίαν ὁδὸν φέρουσιν αὐτὸν διὰ τοῦ θεανθρώπου πρὸς τὸν θεὸν του». "Ἄλλωστε κατ' ἀνάγκην εἰς ἕκαστον σκοπὸν πρέπει νὰ φέρῃ μία ὁδός, καὶ τοῦτο ἐφ' ὅσον δὲν ἀρμόζει νὰ εἶναι ἡ γνώσις τοῦ σκοποῦ ὅπως ἀνωφελής. Ἡ μόνη ὅμως ἀπὸ πάσης πλάνης προστατευομένη ὁδὸς συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι εἷς καὶ ὁ αὐτὸς εἶναι συγχρόνως θεὸς καὶ ἄνθρωπος: «ὡς ἄνθρωπος εἶναι ἡ ὁδὸς δι' ἧς φθάνει τις πρὸς αὐτὸν ὡς θεόν» (de civitate dei XI, 2).

Εἰς ἐκεῖνον, ὅστις ἔχει τὴν πίστιν, ἀποκαλύπτεται ἡ ἀλήθεια. Οὗτος διὰ τῆς πίστεως ἔρχεται πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἐννοεῖ «ὅσα θεωρήσας ἐπαρκῆ εἶπεν ὁ θεὸς διὰ τῶν προφητῶν, διὰ τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ του καὶ ἀκολουθῶς διὰ τῶν Ἀποστόλων». Πάντα ταῦτα εὐρίσκουμεν εἰς τὴν Γραφήν, «ἥτις θεωρεῖται ἁγία καὶ ἀπολαύει ἐξαιρετικῆς ἐκτιμήσεως, τὴν ὁποίαν πιστεύομεν ὅπως καὶ τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα δὲν εἶναι δυνατόν τις νὰ ἀγνοῇ καὶ τὰ ὅποια ἀφ' ἑαυτοῦ μας δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν». Διότι, ὅπως, προκειμένου περὶ τοῦ ὅ,τι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι δὲν εἶδομεν οὔτε ἠκούσαμεν, πιστεύομεν εἰς τοὺς ἄλλους, οἱ ὅποιοι εἶδον αὐτὸ καὶ ἤκουσαν, οὕτω προκειμένου καὶ περὶ ἐκείνου, τὸ ὅποῖον δὲν ἐμάθομεν ἢ ἐννοήσαμεν διὰ τῆς ψυχῆς ἡμῶν καὶ τοῦ πνεύματος, ὀφείλομεν νὰ πιστεύωμεν εἰς ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἔμαθον ἢ ἔχουσιν αὐτὸν ὑπ' ὄψιν ὡς ἐν αὐτῇ διατελοῦντες, εἰς τὸ ἀόρατον, ὅπερ κεῖται μακρὰν τῆς ἐσωτερικῆς ἡμῶν αἰσθήσεως, «εἰς τὸ ἀσώματον ἐκεῖνο φῶς». (de civitate dei XI, 3).

Τοιοιουτρόπως ἄλλωστε πιστεύομεν, ὅτι ὑπάρχει θεός, ἐνῶ τὸναντίον τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου ἀντιλαμβάνομεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων. «Ὅτι δ' ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον περὶ τούτου εἰς οὐδένα ἄλλον πιστεύομεν ἀσφαλέστερον παρὰ εἰς αὐτὸν τὸν θεόν». Διότι ὁ προφήτης αὐτοῦ λέγει εἰς τὰς ἁγίας γραφάς: «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν». Βεβαίως ὁ προφήτης οὗτος δὲν ἦτο παρὼν ὅταν ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. «Ἦτο ἕμως παροῦσα ἡ σοφία τοῦ θεοῦ, δι' ἧς τὰ πάντα ἐδημιουργήθησαν καὶ ἡ ὁποία ἐγχύνηται εἰς ἁγίας ψυχάς, δημιουργεῖ φίλους τοῦ θεοῦ καὶ προφήτας καὶ διηγεῖται πρὸς αὐτοὺς περὶ τῶν ἔργων αὐτῆς ἀνευ χρησιμοποίησεως λόγων. Καὶ

οἱ ἄγγελοι τοῦ θεοῦ ὁμιλοῦσι πρὸς αὐτούς, οἱ θεωροῦντες ἀδικόπως τὸ πρόσωπον τοῦ πατρὸς καὶ καθιστῶντες γνωστὰς τὰς βουλὰς αὐτοῦ πρὸς ἐκείνους, τοὺς ὁποίους θεωροῦσι καταλλήλους» (de civitate dei XI 4).

Ἡ πίστις αὕτη δὲν συνίσταται εἰς ἀπλῆ τινα πρόσληψιν καὶ παραδοχὴν μὴ ἀπασχολοῦσαν ἐπὶ πλέον τὸν ἄνθρωπον. Εἶναι εἶδος συμβιώσεως καὶ δοκιμασίας καὶ ἐκδηλοῦται, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Αὐγουστίνου, εἰς ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἀλήθεια αὕτη αὕτη παρὰ τῶν προφητῶν τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν ἀγγέλων, παρ' αὐτοῦ τοῦ θεανθρώπου ἐγένετο αἰσθητή. Διότι καὶ τότε, ὅταν πιστεύωμεν εἰς αὐτόπτην καὶ αὐτήκοον μάρτυρα, κατ' ἀνάγκην δοκιμάζομεν ἐν τῇ ἰδίᾳ ἡμῶν συνειδήσει, ὅ,τι οὗτος εἶδε καὶ ἔκουσε, ὡς νὰ εἶδομεν ἢ ἠκούσαμεν αὐτὸ ἡμεῖς οἱ ἴδιοι, ἐν περιπτώσει, ἐννοεῖται, καθ' ἣν πράγματι πιστεύομεν εἰς αὐτό. Ἡ πίστις λοιπὸν εἶναι ἰδιότροπός τις, δι' ἰδιαιτέρας δυνάμεως πεπροικισμένη κατάστασις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἡ ὁποία δὲν περιορίζεται εἰς τὴν γνῶσιν, ἀλλὰ καθορίζει καὶ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν γνῶσιν.

Ὅταν λείπη ἡ πίστις αὕτη, τότε εἰς τὴν θέσιν τῆς ὑπάρχει μίᾳ ἄλλῃ κατάστασις, ἐξ ἧς προέρχεται ἡ γνῶσις. Ἡ κατάστασις αὕτη συνίσταται εἰς τὴν ἀπιστίαν, ἣτις περικαλύπτει τὴν ἀλήθειαν. Τοῦτο, διότι ὁ ἄνευ πίστεως ἄνθρωπος περιορίζεται εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον, εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὑλικὴν ὑπαρξιν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲ δύναται ὁ τοιοῦτος νὰ γνωρίσῃ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, εἰς Πλάτων καὶ εἰς Ἀριστοτέλην, ἐγνώρισαν. Μόλις ὅμως κατορθώνει οὕτω νὰ μαντεύσῃ τὴν ἕλλην ἀλήθειαν, ἡ ὁποία διαλανθάνει αὐτόν, καὶ ἡ ὁποία φανερόνεται εἰς τοὺς ὑπαινιγμοὺς περὶ τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ παρὰ Πλάτωνι καὶ εἰς τὸ ὄνειρον περὶ τῆς ἀρχικῆς αἰτίας πάσης γνώσεως καὶ πάσης ὑπάρξεως παρὰ τοῖς Νεοπλατωνικοῖς. Τότε φαντάζεται ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ἐκστάσει, ἐν ὄνειρῳ, ὅτι δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ἀποκαλύψῃ, διὰ σαφοῦς κατανοήσεως καὶ λογικῆς, τὸ μυστήριον τῆς ὑπάρξεως, παρὰ τῆς ὁποίας αἰσθάνεται ὅτι περιβάλλεται. Ἐπειδὴ λείπει ἐξ αὐτοῦ ἡ πίστις, δὲν καθίσταται δυνατὸν νὰ ἴδῃ τὴν ἀλήθειαν.

Καὶ ἐπειδὴ ὁ Αὐγουστίνος, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι

εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἰς πᾶσαν αὐτοῦ πράξιν καὶ ἀποχὴν καθοδηγεῖται παρὰ τῆς σκέψεως καὶ γνώσεως αὐτοῦ, διὰ τοῦτο παραδέχεται ὅτι κατ' ἀνάγκην καὶ ἡ πράξις ἐνὸς μὴ πιστεύοντος εἶναι διάφορος καὶ ἄλλου εἴδους, ἀπὸ τὴν πράξιν καὶ ἐνέργειαν τοῦ πιστεύοντος. Ὁ μὴ πιστεύων δηλαδή, ἐλαύνεται κατὰ τὰς πράξεις καὶ ἐνεργείας του ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν γνώσιν τοῦ περὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὑλικὴν ὑπαρξιν. Ἐπειδὴ δὲν κατέχει τὴν ἀλήθειαν, δὲν δύναται νὰ προέλθῃ εἰς πράξεις ὀρθὰς, ἀκριβῶς διότι ἐλλείπει ἐξ αὐτοῦ ἡ πίστις ὡς ὅρος βασικὸς τῆς γνώσεως, τῆς ἐνεργείας καὶ πράξεως. Ὁ ἔχων πίστιν τὸναντίον βλέπει τὴν αἰωνίαν ἀλήθειαν ἢ τὴν σοφίαν τοῦ θεοῦ καὶ ἡ γνώσις αὐτοῦ αὕτη καθίσταται δι' αὐτὸν κανὼν πάσης πράξεως αὐτοῦ καὶ ἀποχῆς.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποκτῶμεν τὴν ιδέαν, ὅτι κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Αὐγουστίνου ὁ ἄνθρωπος καθίσταται μὲν διὰ τῆς γνώσεώς του ἱκανὸς νὰ ἐνεργῇ καὶ νὰ πράττῃ, ὅτι ὅμως ἡ γνώσις δὲν εἶναι τι τὸ πρωταρχικόν, ἀλλὰ ὅτι προκύπτει ἐκ τῆς καταστάσεως ἐκείνης, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς πίστις ἢ ἀπιστία. Ἐνῶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων ἡ γνώσις ἐθεωρεῖτο ἡ δύναμις, ἡ ὁποία θέτει σκοπούς, ἐπιδιώκει αὐτούς καὶ ἔχεται αὐτῶν στερεῶς, τώρα ἡ πίστις πλεόν, ἢ ὅπου αὕτη ἐλλείπει, ἡ ἀπιστία, θεωροῦνται πρωταρχικὸν καὶ θεμελιῶδες, φέρον εἰς τὴν γνώσιν καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προκαλοῦν τὴν σκόπιμον ἐνέργειαν καὶ πράξιν.

Ποῦ ὅμως πρέπει νὰ ζητηθῇ ἡ οὐσία τοῦ πρωταρχικοῦ τούτου, καθίσταται φανερόν, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι συγχρόνως πρὸς τὸ γινώσκειν καὶ πράττειν καὶ αἱ ὁρμαὶ τοῦ ἀνθρώπου συνδέονται πρὸς τὸ πιστεῦειν αὐτοῦ ἢ μὴ πιστεῦειν. Ὁ ἔχων δηλαδή πίστιν, κατ' ὅλας αὐτοῦ τὰς πράξεις καὶ ἀποχὰς προσαρμόζεται πρὸς τὸν θεόν, ἐνῶ ὁ μὴ πιστεύων προσαρμόζεται πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς ὅ,τι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει, καὶ διὰ τῆς κατευθύνσεως ταύτης καθορίζονται καὶ ἡ ἀγάπη αὐτοῦ καὶ τὸ μῖσος, αἱ ἐλπίδες καὶ οἱ φόβοι του, οἱ εὐχαρίστησις καὶ ἡ θλίψις αὐτοῦ.

Αἱ ὁρμαὶ καὶ τὰ πάθη ἦσαν λοιπὸν κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων ἄμεσοι καταστάσεις τῆς αἰσθήσεως καὶ γνώσεως ἢ ἐνομίζετο ὅτι προκαλοῦντο διὰ τοιούτων καταστάσεων. Ὁ Ἄρι-

στοτέλης λέγει παραδείγματος χάριν (Ἠθικὰ Νικομάχ. X, 5): «Οὐ μὴν ἔοικέν γε ἡ ἡδονὴ διάνοια εἶναι οὐδ' αἴσθησις (ἄτοπον γάρ) ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ χωρίζεσθαι φαίνεται τισι ταῦτόν». Αὐτὸς ὁ ἴδιος ὅμως ἐκλαμβάνει τὴν ἡδονὴν ὡς κατάστασιν τινα συνδεομένην πρὸς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τελειοποιούσαν αὐτήν, «τελειοῖ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἡ ἡδονὴ οὐχ ὡς ἕξις ἐνυπάρχουσα, ἀλλ' ὡς ἐπιγινόμενόν τι τέλος, οἷον τοῖς ἀκμαίοις ἡ ὥρα (Ἠθικ. Νικομ. K. 4, 1174 β, 31). Κατὰ ταῦτα ἡ ἡδονὴ εἶναι ὄχι ὄρος ἢ αἰτία τῆς ἐνεργείας, ἀλλὰ καρπὸς τῆς αὐτῆς καὶ τῆς αἰσθήσεως καὶ γνώσεως, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦσι καὶ καθορίζουσι τὴν ἐνέργειαν ταύτην. Οὕτω καὶ ἡ ἀνωτάτη ἡδονή, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, μεταξὺ τῶν πρὸς τὴν ἀρετὴν κατευθυνομένων ἐνεργειῶν, συνδέεται πρὸς τὴν ἐνέργειαν, ἣτις ἐξυπηρετεῖ τὴν σοφίαν, πρέπει νὰ θεωρῆται καρπὸς τῆς σοφίας...

Ὁ Αὐγουστῖνος τὸνναντίον διαβλέπει εἰς τὰς ὁρμὰς καὶ τὰ πάθη καταστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἐκδηλοῦται ἡ πρωταρχικὴ, ὑπὸ τῆς πίστεως διαχεομένη, ἢ παρὰ τῆς ἀπιστίας κυριρχουμένη, ὑπαρξίς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὑπαρξίς αὕτη δὲν εἶναι σύστασις τις καὶ συγκρότησις σωματικὴ, διότι δὲν εἶναι σωματικὴ τις κατάστασις. Οὔτε εἰς τὴν γνῶσιν συνίσταται, διότι ἡ πίστις δὲν εἶναι γνῶσις. Ἡ πίστις εἶναι μᾶλλον χάρισμα διδόμενον, χωρὶς νὰ λαμβάνη τις γνῶσιν· εἶναι κατάστασις τις, τῆς ὁποίας λαμβάνει τις γνῶσιν ἐνῶ αἰσθάνεται καὶ δοκιμάζει αὐτήν, καὶ ἡ ὁποία ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐμφανίζεται εἰς τὴν συνείδησιν ὡς ἀφύπνισις τις ἢ ὡς αἴσθημα διὰ νέων αἰσθητηρίων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον παριστᾷ ὁ Αὐγουστῖνος τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀφύπνισιν εἰς τὴν πίστιν ἐν τῷ ἐβδόμῳ βιβλίῳ τῶν ἐξομολογήσεών του, ὅπου ἀναφέρει, πῶς κατὰ τὴν ἔρευναν πρὸς ἀπόκτησιν τῆς γνώσεως περιεπλάκη εἰς ἀδιάλυτους πλάνους. «Ἄλλ' ἐπὶ τούτων ἡγρύπνεις σὺ» ἐξακολουθεῖ ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν θεὸν του, «χωρὶς νὰ γνωρίζω ἐγὼ αὐτό, ἡ κεφαλὴ μου ἦτο εἰς τὴν ἀγκάλην σου, ἐκλείεις τοὺς ὀφθαλμούς μου, διὰ νὰ μὴ βλέπωσι τὴν μηδαμινότητα· ἐδοκίμασα ὀλίγην ἀνάπαυσιν τοῦ ἑαυτοῦ μου καὶ ἡ παράνοιά μου ἐκοιμήθη, κατόπιν δ' ἐξύπνησα ἐν σοὶ καὶ εἶδόν σε ἀπείρως διαφόρως, ἡ δ' ὄρασις αὕτη δὲν ἦτο σαρκικὴ».

Οὕτω λοιπόν, κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον, πρέπει νὰ γίνῃ παραδε-

κτὴ ἰδιαιτέρα τις δυναμικὴ ὑπάρξεις τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὁποῖα, ἢ τελειοῦται διὰ τῆς πίστεως καὶ ἐν αὐτῇ, ἢ μένει ἀτελής ἐν τῇ ἀπιστία καὶ ἀναλόγως ἐκδηλοῦται εἴτε εἰς ἀναμαρτήτους ὁρμάς καὶ πάθη, εἴτε εἰς ἀμαρτωλὰς ὁρμάς καὶ πάθη. Ἡ πρωταρχικὴ αὕτη ὑπαρξίς, εἰς τὴν ὁποῖαν ριζοβολεῖ πᾶσα γνῶσις καὶ πᾶσα ἐνέργεια, ὀνομάζεται παρὰ τοῦ Αὐγουστίνου Β ο ὑ λ η σ ι ς. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, λέγει (De civitate dei 1. VIX κεφ. 6), ἄγεται καὶ φέρεται κατὰ τὰς θυμικὰς κινήσεις ἐξ ἑαυτῆς, ὄχι ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ τῶν ἐπιδράσεων τοῦ σώματος. Καὶ ἐν τριαύτῃ περιπτώσει ἐξαρτᾶται, πῶς εἶναι συγκεκροτημένη ἢ βούλησις: «ἐὰν εἶναι διεστραμμένη, τότε καὶ αἱ θυμικαὶ κινήσεις εἶναι διεστραμμέναι, ἐὰν ὅμως ἔχη ὀρθῶς, τότε καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς θυμικαὶ κινήσεις εἶναι ὄχι μόνον ἐλεύθεραι παντὸς σφάλματος καὶ ἀνεπίληπτοι, ἀλλὰ καὶ ἀξιέπαινοι μάλιστα. Ἡ βούλησις δηλαδὴ ὑπάρχει πανταχῶ· μᾶλλον τὸ πᾶν οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ κινήσεις, βουλήσεως».

Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ πίστις ἢ ἡ ἀπιστία, ἅτινα θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὀνομάσῃ θεμελιώδη ὁρμήν, ἢ καλύτερον, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ διαρκῆ τινὰ κατάστασιν, θεμελιώδη καὶ βασικὴν ἔννοιαν τῆς ψυχῆς, κατ' οὐσίαν οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ βούλησις.

Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη τῆς πίστεως, εἰς τὴν ὁποῖαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καταλήγομεν, δὲν εἶναι ἐν τούτοις καθ' ἑαυτὴν ἔργον τῆς πίστεως καὶ δὲν συνδέεται πρὸς τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς. Ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ πιστεύῃ καὶ δυνάμει τῆς πίστεώς του νὰ γνωρίζῃ καὶ νὰ ἐνεργῇ, χωρὶς νὰ εἶναι ἰκανὸς ἢ καὶ νὰ αἰσθάνηται τὴν ἀνάγκην νὰ ἔχη πλήρη γνῶσιν καὶ σαφήνειαν περὶ τῆς ἐνεργείας καὶ λειτουργίας τῆς πίστεως καὶ τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ ἐνέργειαν. Μάλιστα καὶ τότε ἀκόμη, ὅταν ἡ ὑπαγωγὴ τῶν πιστῶν εἰς μίαν ἐκκλησιαστικὴν κοινότητα προκαλῆ συνεννόησιν τινὰ περὶ τῆς πίστεως, δὲν πρέπει νὰ περιμένῃ τις ἀδρομερῆ τινὰ χωρισμὸν μεταξὺ τῆς καταστάσεως τοῦ πιστεύειν καὶ τῶν συνεπειῶν ἃς φέρει ἡ κατάστασις αὕτη. Ἐφ' ὅσον ἡ πίστις ὀδηγεῖ πρὸς τὴν γνῶσιν, ἐκ τῆς ὁποῖας κατὰ τὴν πρωτόγονον καὶ ἀφελῆ ἀντίληψιν, τῆς ὁποῖας ἔχεται καὶ ὁ Αὐγουστίνος, προέρχεται ἡ ἐνέργεια καὶ δρᾶσις, ἀναζητεῖται ἡ πίστις ἄνευ ἐτέρου εἰς τὴν γνῶσιν ἐκείνην, ἢ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ ἐκδηλώνηται εἰς σύστημα τι ἀξιωματῶν ἢ δογμάτων δυναμένων νὰ διδαχθῶσιν,

Ἡ πίστις εἶναι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ὅπως ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν (XI, 1), «ὠρισμένη τις πεποίθησις περὶ ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἐλπίζει τις καὶ περὶ ἐκείνου διὰ τὸ ὁποῖον δὲν ἀμφιβάλλει, μολονότι δὲν τὸ βλέπει». Εἶναι δὲ τότε καὶ δυνατὸν νὰ ὁμολογῇ τις τὴν πίστιν μόνον ἐξωτερικῶς καὶ τυπικῶς, νὰ μὴ δοκιμάζῃ δ' αὐτὴν ἐσωτερικῶς καὶ διὰ τῶν ἔργων, ἅτινα ἀκολουθοῦσιν αὐτὴν, τοῦλάχιστον φαινομενικῶς, νὰ ἀποδεικνύῃ αὐτὴν ὡς πραγματικῶς ὑπάρχουσαν, ἐνῶ πράγματι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκδηλώνηται μόνον εἰς ὅλον τὸν ἄνθρωπον, εἰς ὅλας τούτου τὰς διαθέσεις καὶ τὰς ὁρμάς.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κάμνει λόγον περὶ πίστεως καὶ ὁ Αὐγουστῖνος, ὥστε νὰ φαίνεται ἕτι οὐδόλως συμμερίζεται τοῦ ἐνταῦθα ἀναπτυχθέντος τρόπου ἀντιλήψεως περὶ αὐτῆς. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει, διότι θέλει νὰ κατανοήσῃ διὰ τῆς πίστεως του τὸ διὰ τῶν ἁγίων Γραφῶν ἀποκαλυφθὲν καὶ παρὰ τῆς ἐκκλησίας ἀναγνωρισθὲν δόγμα. Διὰ τοῦτο ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως του ἀναζητεῖ εἰς τὴν διδασκαλίαν ἐκείνην καὶ τὸ δόγμα, ἅτινα διαρκῶς ἔχει ὑπ' ὄψιν, ὅταν ὁμιλῇ περὶ τῆς πίστεως. Θέλει ὅμως συγχρόνως καὶ νὰ γνωρίσῃ τὸ δόγμα καὶ τὴν διδασκαλίαν, εἰς τὰ ὁποῖα πιστεύει καὶ ἅτινα ὁμολογεῖ. Πρὸς τούτοις θεωρεῖ μὲν αὐτὸς ὁ ἴδιος τὴν πίστιν πηγὴν τῆς γνώσεως, προσπαθεῖ ὅμως ἐπὶ πλεόν, νὰ στηρίξῃ αὐτὴν, ἐφ' ὅσον εἶναι τοῦτο δυνατόν, διὰ συσχετίσεως πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, πρὸ πάντων δὲ τοῦ Πλάτωνος. Πράγματι ὅμως ἡ γνῶσις αὐτοῦ ἀναβλύζει ὄχι ἐκ τῆς παραδοχῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δόγματος, οὔτε ἐκ τοῦ ὅτι βασίζεται εἰς τὰς διασωθείσας θεωρίας τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ἀλλ' ἐκ τοῦ πλούτου μᾶλλον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐπέζησε καὶ ἐδοκίμασεν, ὁ ὁποῖος πλοῦτος ἀσφαλῶς ἔγκειται πρὸ πάντων εἰς τὰς διαθέσεις καὶ ὁρμάς τῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πίστεως του ζωῆς, καὶ μόνον διὰ τῆς ἐμβαθυντικῆς ἐρεῦνης καὶ τῶν πολλῶν καὶ πολυποικίλων κινήσεων τῆς ἰδίας του ψυχῆς ἔρχεται εἰς τὴν συνείδησιν καὶ χρησιμοποιεῖται.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λοιπὸν—ὄχι διὰ τῆς πίστεως, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐρεῦνης τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἔχει τὴν πίστιν—ἀποκτᾷ ὁ Αὐγουστῖνος τὴν σοφίαν αὐτοῦ καὶ γνῶσιν. Εἶναι δ' ἡ γνῶσις αὕτη καὶ θεωρία τόσον σπουδαία, ὥστε φέρει εἰς φῶς νέαν τινα.

ἀντίληψιν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς. Ὡς διδάσκαλος ὅμως τῆς ἐκκλησίας ὁ Αὐγουστῖνος ἀνεγείρει πρὸ τοῦ μακρὰν κατευθυνομένου βλέμματός του τοὺς περιορισμοὺς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δόγματος, ἵνα ἐντὸς αὐτοῦ ἀναζητήσῃ τὴν αἰωνίαν ἀλήθειαν.

Διὰ τοῦτο εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ χωρίσωμεν τὴν κατὰ βάσιν ἀντίληψιν τοῦ Αὐγουστίνου σχετικῶς πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῶν ἐκ ταύτης ἐξαγομένων συμπερασμάτων, ἀπὸ τὴν διάταξιν τῆς ἀναγνωριζομένης παρὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ ὡς καρποῦ τῆς πίστεως θεωρουμένης διδασκαλίας, ἣ ὁποία ἐφαρμόζεται εἰς τὴν θεμελιώδη ἐκείνην ἀντίληψιν καὶ θεωρίαν, τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὁ Αὐγουστῖνος σχηματίζει καὶ τελειοποιεῖ.

Ἡ παράστασις τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως ἀληθείας εἰς τὴν περὶ θείας πολιτείας θεωρίαν καθιστᾷ κατανοητοὺς τοὺς σκοποὺς, οἵτινες κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ Μεσαίωτος ἐγκαινῶν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ καθορίζουσιν οὕτω τὸ περὶ μορφώσεως ἰδεῶδες τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ μεσαίωτος. Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο περὶ μορφώσεως, ὅπως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀλλέως, συνίσταται εἰς τὴν ἀνατροφὴν καὶ διαπαιδαγώγησιν τοῦ ἀνθρώπου διὰ νὰ καταστῇ οὗτος πολίτης τῆς θείας πολιτείας, τῆς ὁποίας συγκεκριμένους καὶ ὁρατὸς σχηματισμὸς θεωρεῖται ἡ ἐκκλησία. Οὕτω πρὸς τὸν διὰ τῆς ἀρετῆς τῆς δικαιοσύνης διακρινόμενον πολίτην τῆς νοολογικῆς πολιτείας τοῦ Πλάτωνος, παραβάλλεται ὁ πλήρης πίστεως πολίτης τῆς θείας πολιτείας τοῦ Αὐγουστίνου, ἐφ' ὅσον δὲ κατ' ἀμφοτέρας ταύτας τὰς ἀντιλήψεις ἱκανοποιητικῆ θεωρεῖται ἡ πραγματοποίησις τοῦ ἰδεώδους, ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὸν ἔξοχον ρήτορα, τὸν διέποντα τὰ κατὰ τὴν πολιτικὴν συμβίωσιν, ὁ πολλαπλῶς δυνάμενος νὰ ἐπιδρᾷ ὑπέρτης τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ πίστις ἀποτελεῖ μέσον τοῦ νὰ κυρινοχῇ.

Ἡ βασικὴ καὶ θεμελιώδης θεωρία τοῦναντίον, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Αὐγουστῖνος στηρίζει ἐν τῇ σκέψει του τὴν ὑπαρξίν τῆς θείας πολιτείας, φέρει εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς βουλήσεως ὡς βασικῆς καὶ θεμελιώδους δυνάμεως, εἰς τὴν πρέπει νὰ ἀναφέρηται ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πᾶν ἐν τῇ φύσει συμβαῖνον. Ἡ διὰ τοῦ Αὐγου-

στίνου ἐπιβαλλομένη θεωρία περὶ ἐπιδράσεως καὶ ἐνεργείας τῆς βουλήσεως καὶ ἡ εἰς τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν ἀναπτυχθεῖσα θεωρία περὶ ἐπιδράσεως καὶ ἐνεργείας τῆς διανοήσεως ἀποτελοῦσι τοὺς δύο ὄρους, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ νεωτέρα περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψις μετὰ τῶν περὶ μορφώσεως ἰδεωδῶν της, ὡς συμπέρασμα ἑνὸς λογικοῦ συλλογισμοῦ, προκύπτει.

27. Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου.

Διὰ τῆς πίστεως πρέπει νὰ γνωρίσωμεν, ὅτι ὑπάρχει θεὸς δημιουργήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν— τὰ ὀρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα.— Ὁ θεὸς εἶναι παντοδύναμος. Πράττει πᾶν ὅ,τι θέλει. «Πράττει πᾶν» λέγει ὁ Αὐγουστῖνος (De symbolo I, 1) «ὅ,τι θέλει καλὸν καὶ πᾶν ὅ,τι θέλει δίκαιον· ὅ,τι ὁμως κακὸν συμβαίνει, δὲν θέλει αὐτὸ ὁ θεός. Οὐδὲν ἐμποδίζει τὸν παντοδύναμον τοῦ νὰ πράξῃ ὅ,τι θέλει».

Ὡστε πάντα ὅσα συμβαίνουσι δὲν εἶναι ἔργα τῆς θείας βουλήσεως. Τὸ κακὸν λαμβάνει χώραν ἐναντίον τῆς βουλήσεως τοῦ θεοῦ καὶ παρὰ ταύτην· διὰ τοῦτο δὲν ἐδημιουργήθη, καὶ πολὺ ὀλιγώτερον ἀκόμη ὑπάρχει αἰωνίως, ἐμφανίζεται ὁμως κατὰ πρῶτον εἰς τὸ δημιουργηθέν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ δημιουργηθέν, τὸ λαβὸν κατὰ πρῶτον μορφήν εἰς τὸ ἀόρατον κράτος τοῦ φωτὸς τῶν ἁγίων ἀγγέλων, ὡς ἔργον τοῦ θεοῦ ἐξ ἀρχῆς ἦτο ἀγαθόν, διὰ τοῦτο κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ εἶναι μεταβλητόν. Ἦτο ἀγαθὸν καὶ μετεβλήθη εἰς κακόν. Ὁ θεὸς ὁμως εἶναι ἀναλλοίωτος καὶ ἀμετάβλητος, ἐπειδὴ ἡ τελειότης αὐτοῦ ἀποκλείει πᾶσαν μεταβολήν. Εἶναι ὅτι εἶναι, ἐν τῇ ἀμεταβλήτῳ αὐτοῦ ἐνότητι. Διὰ τοῦτο ὁ θεὸς εἶναι τὸ μόνον ἀπλοῦν καὶ τούτου ἕνεκα ἀμετάβλητον ἀγαθόν.

Παρὰ τοῦ ἀγαθοῦ τούτου ἐπλάσθησαν πάντα τὰ ἀγαθὰ, ὄχι ὁμως ἀπλᾶ καὶ τούτου ἕνεκα ἐγένοντο μεταβλητὰ. Ἐν τούτοις μόνον τὸ δημιουργηθέν, τὸ ὁποῖον δὲν ἐπλάσθη ἐκ τοῦ θεοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ μηδενός, εἶναι μεταβλητόν. Πᾶν δ' ὅ,τι παράγεται ἐκ τοῦ θεοῦ εἶναι ταῦτόν πρὸς ἐκεῖνα ἀπὸ τὸ ὁποῖον παρήχθη, ταῦτα δ' ἀμφοτέρωθεν καλοῦμεν πατέρα καὶ υἱὸν καὶ εἶναι μετὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος εἰς θεός» (de civitate dei XI, 10).

Ὁ υἱὸς εἶναι ὁ λόγος ἢ ἡ σοφία, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένοντο, ἐνῶ

τὸ ἅγιον πνεῦμα φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ἀγαθότης ἢ ἡ ἀγιότης τοῦ θεοῦ. «Πιστεύομεν καὶ ἀναγνωρίζομεν καὶ ὁμολογοῦμεν πιστῶς» λέγει ὁ Αὐγουστῖνος (De civitate dei 1, XI κεφ. 24), «ὅτι ὁ πατήρ ἐγέννησε τὸν λόγον, τὸν μονογενῆ υἱόν, ὅστις εἶναι ἡ σοφία, δι' ἧς τὰ πάντα ἐγέναντο, ὁ εἷς ἐγέννησέ τὸν ἕνα, ὁ αἰώνιος τὸν ἐπίσης αἰώνιον, ὁ εἷς ἄκρον ἀγαθὸς τὸν καθ' ὅμοιον τρόπον ἀγαθόν, καὶ ὅτι τὸ ἅγιον πνεῦμα εἶναι συγχρόνως τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ, τῆς αὐτῆς οὐσίας καὶ αἰωνιότητος ὅπως οἱ δύο, καὶ ὅτι τὸ σύνολον εἶναι μία τριάς λόγῳ τῆς διαφορᾶς τῶν προσώπων καὶ εἷς θεὸς λόγῳ τῆς ἀδιαίρετου θεότητος, εἷς παντοδύναμος λόγῳ τῆς ἀδιαίρετου παντοδυναμίας: καὶ τοῦτο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὥστε ἐάν τις περὶ ἑνὸς ἐκάστου ἐρωτηθῆ, ἀπαντᾷ, ὅτι ἕκαστον τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος εἶναι θεὸς καὶ παντοδύναμος, ἐάν δὲ περὶ ὅλων συγχρόνως ἐρωτηθῆ, ἀπαντᾷ ὅτι δὲν εἶναι τρεῖς θεοὶ ἢ τρεῖς παντοδύναμοι, ἀλλ' εἷς παντοδύναμος θεός: τόσον μεγάλη εἶναι ἐνταῦθα εἷς τοὺς τρεῖς ἢ ἀδιαίρετος ἐνότης, ἥτις οὕτω καὶ πρέπει νὰ ὁμολογῆται.» Ἄν ὅμως τὸ ἅγιον πνεῦμα τοῦ παναγάθου πατρὸς καὶ τοῦ παναγάθου υἱοῦ, ἐπειδὴ εἶναι κοινὸν εἰς ἀμφοτέρους, δικαίως δύναται νὰ ὀνομασθῆ ἡ ἀγαθότης ἀμφοτέρων, δὲν τολμῶ νὰ κρίνω περὶ τούτου βεβιασμένως· μᾶλλον θὰ ἐτόλμων νὰ ὀνομάσω αὐτὸ ἀγιότητα ἀμφοτέρων, ὄχι ιδιότητα κοινήν, ἀλλὰ συγχρόνως οὐσίαν καὶ τρίτον πρόσωπον ἐν τριάδι... Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ θεία ἀγαθότης οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἡ ἀγιότης, ἀποτελεῖ τοῦτο πράγματι ὀρθὸν λογικὸν συλλογισμόν, ὄχι ἀπερίσκεπτον παραδοχήν, ὅτι εἷς τὰ ἔργα τοῦ θεοῦ, ὅπως τρόπον τινὰ κατὰ τὴν προσοχήν ἡμῶν συμβαίνει, ἀναγνωρίζεται ἢ παραδεδεγμένη τριάς, ὅπως δηλαδή: ὅταν ἐρωτῶμεν: ποῖος ἔπλασε τὰ ὄντα, μὲ τί ἔπλασεν αὐτά, διατί ἔπλασεν αὐτά. Τοῦτο, διότι ὑπὸ τὸν πατέρα τοῦ λόγου ἐννοεῖται ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος εἶπε γεννηθήτω. «Ὁ,τι δ' ἐγένετο, ὅταν ἐκεῖνος εἶπεν, τοῦτο ἦλθεν εἰς φῶς ἀναμφιβόλως διὰ τοῦ λόγου. Διὰ τούτου ὅμως, δηλαδή διὰ τοῦ ὅτι ὁ θεὸς εἶδεν, ὅτι εἶναι καλόν, μαρτυρεῖται ἐπαρκῶς ὅτι ὁ θεὸς ἄνευ τινὸς βίας, ἄνευ ἀνάγκης τινὸς πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν, ἐξ ἀγαθότητος ἐδημιούργησεν ὅ,τι ἐδημιούργησεν ἐπειδὴ δηλαδή τοῦτο εἶναι ἀγαθόν..... Ἐάν ὑπὸ τὴν ἀγαθότητα ταύτην ἐννοηθῆ δικαίως τὸ ἅγιον πνεῦμα, τότε ἐκδηλοῦται ἡ ἁγία τριάς ὅλη ἐν τοῖς

ἔργοις αὐτοῖς. Ἐντεῦθεν προκύπτει ἡ ἀρχή, ἡ συγκρότησις καὶ ἡ εὐδαιμονία τῆς ἀγίας πολιτείας, ὅπως ὑπάρχει αὕτη ἀνω παρὰ τοῖς ἀγίοις ἀγγέλοις. Ἐὰν ἐρωτήσῃ τις δηλαδή: πόθεν ἔχει τὴν ὑπαρξίν τῆς ἡ πολιτεία αὐτή, τότε λαμβάνει τὴν ἀπάντησιν ὅτι ὁ θεὸς ἐθεμελίωσεν αὐτήν· πόθεν προέρχεται ἡ σοφία τῆς; τότε λαμβάνει τὴν ἀπάντησιν ὅτι ὁ θεὸς φωτίζει αὐτήν, καὶ ἐὰν ἐρωτήσῃ τις πόθεν ἡ κοινωνία αὐτῆς, τότε λαμβάνει τὴν ἀπάντησιν ὅτι μετέχει τῆς θείας κοινωνίας· διὰ τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς διαμορφοῦται, διὰ τῆς ἐποπτείας αὐτῆς φωτίζεται, διὰ τῆς ἐκ τοῦ θεοῦ ἐξαρτήσεως ἐμψυχοῦται· ἡ θεία πολιτεία ὑπάρχει, γινώσκει, ἀγαπᾷ· ἐν τῇ αἰωνιότητι τοῦ θεοῦ εὐδοκιμεῖ ἡ θεία πολιτεία, ἐν τῇ ἀληθείᾳ τοῦ θεοῦ διαλάμπει, ἐν τῇ ἀγαθότητι τοῦ θεοῦ εἶναι εὐδαιμόνων».

Τὸ δημιουργηθὲν εἶναι εἰκὼν καὶ ὁμοίωμα τοῦ δημιουργοῦ, ἀλλὰ ὑπόκειται εἰς μεταβολήν. Εἶναι πολλαπλοῦν, πληροῦν τὸν χῶρον καὶ διὰ τῆς ἐν τῷ χρόνῳ κινήσεώς του μεταβάλλεται. Χῶρος καὶ χρόνος ἀνήκουσι μόνον εἰς τὸ δημιουργήματα καὶ ἔρχονται εἰς φῶς μόνον μετὰ τοῦ δημιουργήματος. Πρὸ τῆς δημιουργίας δὲν ὑπῆρχεν οὔτε χῶρος, οὔτε χρόνος. «Ἐὰν αἱ ἄγιοι, αἱ εὐαγγελιζόμεναι τὴν ἀλήθειαν Γραφᾷ λέγωσιν, ἐν ἀρχῇ ἐπέκρησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ γίνηται φανερόν ὅτι πρότερον οὐδὲν ἐποίησεν,..... εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας ὅτι ὁ κόσμος δὲν ἐδημιουργήθη ἐν τῷ χρόνῳ, ἀλλὰ μετὰ τοῦ χρόνου. Διότι ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῷ χρόνῳ, τοῦτο λαμβάνει χώραν μετὰ καὶ πρὸ χρόνου τινός, μετὰ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον παρήλθεν καὶ πρὸ ἐκείνου τὸ ὁποῖον μέλλει νὰ λάβῃ χώραν. Οὐδεὶς ὅμως χρόνος εἶναι δυνατὸν νὰ παρήλθεν, διότι δὲν ὑπῆρχεν οὐδεμίαν δημιουργία, κατὰ τὰς μεταβολάς, τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὰς κινήσεις τῆς ὁποίας θὰ παρήρχετο χρόνος. Ὁ κόσμος ὅμως ἐγένετο μετὰ τοῦ χρόνου ἐφ' ὅσον διὰ τῆς δημιουργίας αὐτοῦ ἦλθεν εἰς φῶς μεταβολὴ καὶ κινήσεις, ὅπως φαίνεται ὅτι σημαίνει καὶ ἡ τάξις τῶν ἐξ ἡ ἑπτὰ ἡμερῶν, καθ' ἃς λέγεται πρωία καὶ ἑσπέρα, μέχρις ὅτου τὰ πάντα, ὅσα ὁ θεὸς ἐδημιούργησε κατὰ τὰς ἡμέρας αὐτάς, συνεπληρώθησαν τὴν ἕκτην ἡμέραν καὶ τὴν ἑβδόμην ἐπῆλθε τὸ μέγα μυστήριον τῆς τοῦ θεοῦ ἀναπαύσεως». Ὅποιου εἶδους ὅμως εἶναι αὐταὶ αἱ ἡμέραι τῆς δημιουργίας, εὐρίσκει ὁ Αὐγουστίνος, ὅτι εἶναι «πολύ

δύσκολον ἢ ὅλως ἀδύνατον νὰ σκεφθῆ τις πολλῶ δὲ μᾶλλον νὰ εἴπη περὶ αὐτῶν» (de civitate dei, XI, 6).

Ἐπειδὴ δηλαδή ἡ ἑσπέρα καὶ ἡ πρωία ὑπὸ τὴν συνήθη τῆς λέξεως σημασίαν διὰ τῆς δύσεως καὶ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου γίνονται, ὁ δ' ἥλιος ἐπλάσθη τὴν τετάρτην ἡμέραν τῆς δημιουργίας, διὰ τοῦτο αἱ ἡμέραι τῆς δημιουργίας εἶναι κατ' ἀνάγκην διάφορον τι ἀπὸ τὰς συνήθεις ἡμέρας. Καὶ ἐγένετο μὲν ἐν ἀρχῇ τὸ φῶς, ὁπότε ὁ θεὸς ἐχώρισε τὸ φῶς ἀπὸ τοῦ σκότους καὶ τὸ μὲν φῶς ὠνόμασεν ἡμέραν, τὸ δὲ σκότος νύκτα, «ἐποῖον ὅμως ἦτο τὸ φῶς τοῦτο καὶ διὰ ποίας μεταβολῆς καὶ κινήσεως παρουσίασε μίαν ἑσπέραν καὶ μίαν πρωίαν, τοῦτο διαλανθάνει τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν οὕτως, ὅπως ἔχει, νὰ ἐννοηθῆ, καὶ ἂν ἀκόμη πιστευθῆ ὅτι ἐγένετο ἄνευ ἀργοπορίας». Ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι οὔτε φῶς εἰς τοὺς ἄνω ἀφ' ἡμῶν ἀπομακρυσμένους χώρους τοῦ κόσμου, οὔτε τὸ φῶς διὰ τοῦ ὁποίου κατόπιν ὁ ἥλιος ἠνάφθη, σημαίνει ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει «τὴν ἀγίαν πολιτείαν μετὰ τῶν ἀγίων ἀγγέλων καὶ τῶν μακαρίων πνευμάτων». Αἱ ἡμέραι τῆς δημιουργίας ὅμως καθ' ἑαυτὰς φαίνεται ὅτι σημαίνουσι μᾶλλον τὴν λειτουργίαν, καθ' ἣν ἡ δημιουργία τοῦ σύμπαντος ἔρχεται εἰς τὴν συνείδησιν. «Τείνει δηλαδή», ὅπως λέγει ὁ Αὐγουστῖνος, «ἡ γνῶσις τοῦ πλάσματος ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ δημιουργοῦ τρόπον τινὰ πρὸς ἑσπέραν· καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον ἔρχεται πρὸς φῶς καὶ γίνεται ἡμέρα, ὅταν ἡ γνῶσις τοῦ πλάσματος ἀναφέρηται εἰς τὴν δόξαν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ δημιουργοῦ· δὲν μεταβάλλεται δ' εἰς νύκτα ἡ γνῶσις, ἐὰν ὁ δημιουργὸς δὲν ἐγκαταλειφθῆ ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ πλάσματος. Τούτου ἕνεκα καὶ ἡ ἀγία γραφή, κατὰ τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἡμερῶν ἐκείνων κατὰ σειράν, οὐδέποτε κάμνει χρῆσιν τῆς λέξεως νύξ. Οὐδαμοῦ ἀναφέρει δηλαδή: ἐγένετο νύξ, ἀλλ' ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωί, ἡμέρα μία. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ ἡ δευτέρα ἡμέρα καὶ αἱ λοιπαί. Ἡ γνῶσις τῆς πλάσεως δηλαδή εἶναι τρόπον τινὰ ἄχρους, ἐὰν πρόκηται νὰ γνωρισθῆ αὕτη ἐν ἑαυτῇ καὶ καθ' ἑαυτήν, παρὰ ἐὰν πρόκηται νὰ γνωσθῆ ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ θεοῦ, ἐν τῇ γνώσει τρόπον τινὰ, ἐξ ἧς προῆλθεν. Διὰ τοῦτο ὀνομάζεται ἐπιτυχέστερον ἑσπέρα παρὰ νύξ· γίνεται ὅμως αὕτη, ὅπως εἶπον, πρωία ὅταν ἀναφέρηται εἰς τὴν δόξαν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ δημιουργοῦ. Αὕτη δ' εἶναι μία

ἡμέρα, ἐὰν τὸ δημιουργηθὲν κατὰ τὴν γνῶσιν αὐτοῦ, ἑαυτοῦ πράτ-
τη τοῦτο· ἐὰν τὸ αὐτὸ συμβαίη κατὰ τὴν γνῶσιν τοῦ στερεώματος,
τὸ ὁποῖον μεταξὺ τῶν κάτω καὶ τῶν ἄνω ὑδάτων ἐνομάζεται οὐ-
ρανός, τότε ἔρχεται εἰς φῶς ἡ δευτέρα ἡμέρα· ἐὰν ἡ αὐτὴ ἀναφορὰ
πρὸς τὴν δόξαν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ δημιουργοῦ λαμβάνη χώραν
κατὰ τὴν γνῶσιν τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης καὶ πάντων τῶν φυ-
τῶν, ἅτινα φύονται ἐπὶ τῆς γῆς, τότε παρουσιάζεται ἡ τρίτη ἡμέρα·
ἐὰν τὸ αὐτὸ συμβαίη κατὰ τὴν γνῶσιν τῶν φώτων, τοῦ μεγάλου
καὶ τοῦ μικροῦ καὶ ὅλων τῶν ἀστέρων, τότε ἔρχεται ἡ τετάρτη
ἡμέρα· ἐὰν τὸ αὐτὸ λαμβάνη χώραν ἐν τῇ γνώσει πάντων τῶν
ἰχθύων καὶ τῶν πτηνῶν τότε λάμπει ἡ πέμπτη ἡμέρα· ἐὰν ἐπίσης
τὸ αὐτὸ συμβαίη κατὰ τὴν γνῶσιν πάντων τῶν ζώων τῆς ξηρᾶς
καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τότε φωτίζει ἡ ἕκτη ἡμέρα. Ἐὰν δ' ὁ θεὸς
κατὰ τὴν ἐβδόμην ἡμέραν ἀναπαύηται ἐξ ὅλων τῶν ἔργων αὐτοῦ
καὶ ἀγιάζῃ αὐτήν, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν κατὰ
τρόπον παιδικόν, ὡς νὰ εἶχε κοπιάσει ὁ θεὸς κατὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ,
αὐτὸς ὅστις εἶνε καὶ ἐδημιούργησε διὰ τοῦ νοητοῦ καὶ αἰωνίου
αὐτοῦ λόγου, ὅχι δὲ διὰ τονικοῦ, χρονικοῦ λόγου. Ἡ ἀνάπαυσις
τοῦ θεοῦ σημαίνει μᾶλλον ἀνάπαυσιν ἐκείνων, ἅτινα ἡσυχάζουσιν
ἐν τῷ θεῷ, ὅπως ἡ χαρὰ τοῦ οἴκου σημαίνει τὴν χαρὰν ἐκείνων,
οἱ ὅποιοι χαίρουσιν ἐν τῷ οἴκῳ, καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν χαίρωσι
χάριν τοῦ οἴκου αὐτοῦ τούτου, ἀλλὰ ἕνεκα καὶ χάριν ἄλλου τινός»
(de civitate dei XI, 7 καὶ 8).

28. Ἡ προέλευσις τοῦ κακοῦ.

Διὰ τῆς δημιουργίας ἰδρύθη ἡ θεία πολιτεία. Ἐλαβε τὴν ἀρ-
χήν της διὰ τοῦ φωτεινοῦ κράτους τῶν ἀγγέλων: «Ὅταν δηλαδή
ὁ θεὸς εἶπε: γεννηθήτω φῶς, καὶ ἐγένετο τὸ φῶς, συνεμερίσθη-
σαν οἱ ἄγγελοι (ἐφ' ὅσον ἡ δημιουργία αὐτῶν δικαίως ἐννοεῖται
ὑπὸ τὴν δημιουργίαν τοῦ φωτός τούτου) πράγματι τοῦ αἰωνίου
φωτός, ὅπερ εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἀμετάβλητος σοφία τοῦ θεοῦ,
δι' ἧς τὰ πάντα ἐγένοντο καὶ τὴν ὁποίαν ἡμεῖς καλοῦμεν μονογενῆ
υἴον τοῦ θεοῦ· οὕτως ὥστε οἱ ἄγγελοι φωτισθέντες διὰ τοῦ φωτός,
δι' οὗ ἐδημιουργήθησαν, ἐγένοντο φῶς καὶ ὠνομάσθησαν ἡμέρα
ἕνεκα συμμετοχῆς των εἰς τὸ ἀμετάβλητον φῶς καὶ ἡμέρα, ἥτις

εἶναι ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, δι' οὗ αὐτοὶ οὗτοι καὶ πάντα τὰ ἄλλα ἐγένοντο. Διότι τὸ φῶς τῆς ἀληθείας, ὅπερ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον, ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, φωτίζει καὶ πάντα καθαρὸν καὶ γνήσιον ἄγγελον, ἐπὶ τὸ ὅτι ὄχι αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν εἶναι φῶς, ἀλλ' ἐν τῷ θεῷ: ὅταν ὅμως ὁ ἄγγελος ἀπομακρυνθῇ τοῦ θεοῦ, τότε καθίσταται ἀκάθαρτος, ὅπως εἶναι ὅλα ὅσα ὀνομάζονται ἀκάθαρτα πνεύματα, ἀπώλεσαντα τὴν συμμετοχὴν εἰς τὸ αἰώνιον φῶς καὶ μὴ ὄντα πλέον φῶς ἐν Κυρίῳ, ἀλλὰ σκότος καθ' ἑαυτά. Τοῦτο, διότι τὸ κακὸν δὲν ἔχει ἰδίαν φύσιν, ἀλλ' ἢ ἀπώλεια τοῦ ἀγαθοῦ ἔλαβε τὸ ὄνομα κακόν» (De civitate dei XI, 9).

Κατὰ ταῦτα τὸ κακὸν συνίσταται ἀπλῶς εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἀπομάκρυνσιν καὶ ἀποστροφὴν, ἢ ὁποῖα ἔχει τὴν αἰτίαν αὐτῆς εἰς τὴν βούλησιν, ὄχι δ' εἰς τὴν ἀρχικὴν φύσιν τῆς δημιουργίας. «Διότι δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλληται ὅτι αἱ πρὸς ἀλλήλας ἀντίθετοι τάσεις τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν ἀγγέλων, οἱ ὅποιοι ὁμοίως παρὰ τοῦ θεοῦ τοῦ ἀγαθοῦ πλάστου καὶ δημιουργοῦ παντὸς ὅ,τι ὑπάρχει ἐπλάσθησαν, στηρίζονται ὄχι εἰς διαφόρους ἀπ' ἀλλήλων φύσεις καὶ ἀρχάς, ἀλλ' εἰς κατευθύνσεις τῆς βουλήσεως καὶ ἐπιθυμίας. Ἐνῶ οἱ μὲν διαρκῶς ἐμμένουσιν εἰς τὸ πᾶσι κοινὸν ἀγαθόν, ὑπερδι' αὐτοὺς εἶναι αὐτὸς ὁ θεός, καὶ εἰς τὴν αἰωνιότητα αὐτοῦ, ἀλήθειαν καὶ ἀγάπην, κατέπεσαν οἱ δὲ οἱ ὅποιοι ἠρέσκοντο μᾶλλον εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν δύναμιν, ὡς ἐὰν αὕτη νὰ ἦτο ἴδιον αὐτῶν ἀγαθὸν ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἀγαθοῦ τοῦ κοινοῦ τοῖς πᾶσι, τοῦ καθιστῶντος εὐδαίμονα, περιελθὸν εἰς τὸ ἴδιον αὐτῶν εἶναι. Οὕτω κατέστησαν ὑπερήφανοι, ψεῦσται καὶ πονηροί, ἀνταλλάξαντες τὴν αἰωνίαν μακαριότητα πρὸς τὸ σκότος τῆς ἐπάρσεως, τὴν ἀσφαλεστάτην ἀλήθειαν πρὸς τὸ μάταιον ψεῦδος. Ὡστε ἢ αἰτία τῆς εὐδαιμονίας ἐκείνων μὲν εἶναι τὸ ὅτι μένουσιν ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν θεόν, ἐνῶ ἢ αἰτία τῆς ἀθλιότητος τούτων φαίνεται ὅτι ὑπάρχει εἰς τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν θεόν (de civitate dei XII, 1).

Ἡ ἀπομάκρυνσις καὶ ἀποστασία ἀπὸ τοῦ θεοῦ παράγει ἐχθρότητα πρὸς τὸν θεόν, ἢ ὁποῖα μῶλα ταῦτα ὄχι εἰς τὸν θεόν, ἀλλὰ εἰς τὸ καταπεσὸν δημιούργημα μόνον ἐπιφέρει ζημίαν. Διότι, ὅπως ὁ θεός ὁ ἄριστος δημιουργὸς ἔχει ἀγαθὴν φύσιν, οὕτω εἶναι καὶ ὁ δικαιοτάτος ρυθμιστὴς τῶν κακῶν κατευθύνσεων τῆς βου-

λήσεως, κατὰ τρόπον ὥστε αὐται κάμνουσι μὲν κατάχρησιν τῶν καλῶν φύσεων χάριν τοῦ κακοῦ, αὐτὸς ὅμως ὁ ἴδιος καὶ τὴν κακὴν βούλησιν χρησιμοποιοεῖ διὰ τὸ ἀγαθόν». Ἐγνώριζεν ὅτι θὰ γεννηθῆ τὸ κακόν, ἐγνώριζεν ὅμως ἐπίσης, πῶς θὰ υπέβαλλε τοῦτο εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἀγαθοῦ, «ἵνα τοιουτοτρόπως διακοσμήσῃ δι' ἀντιθέσεων, τρόπον τινά, τὴν διάταξιν τῶν ἐποχῶν τοῦ κόσμου δίκην λαμπροῦ ποιήματος» (de civitate dei XI, 17, 18).

Ἐάν ὅμως καὶ ὁ θεὸς ἐναντιώνηται εἰς τὰς συνεπειὰς τῆς κακῆς βουλήσεως χωρὶς νὰ πάθῃ ζημίαν τινά ὁ ἴδιος—αὐτὸς εἶναι ἀναλλοίωτος καὶ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀδύνατον εἶναι νὰ βλαβῆ—ἡ φύσις τοῦ πλάσματος βλέπεται ἐν τούτοις διὰ τῆς κακῆς βουλήσεως. Εἰς τοῦτο δὲ συνίσταται ἡ ἁμαρτία. «Ἡ ἀλήθεια, τὸ κάλλος, ἡ προσκοπή, ἡ ἀξία καὶ πᾶν ὅ,τι θεῖον διὰ τῆς ἁμαρτίας ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ υποβιβάζει αὐτὴν, χάνονται καὶ καταστρέφονται». Ἐάν δὲν ὑπῆρχε τὸ ἀγαθόν τοῦτο, οὐδεμία θὰ ὑπῆρχεν ἁμαρτία. «Διότι τὸ νὰ εἶναι τι ἁμαρτία καὶ νὰ μὴ φέρῃ βλάβην, τοῦτο εἶναι ἀδύνατον». Τοῦτου ἕνεκα δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι «ἡ ἁμαρτία καὶ μὲν ἤχι εἰς τὸ ἀνώτατον ἀγαθόν, ἀλλ' ὅμως εἰς ἐν ἀγαθόν μόνον εἶναι δυνατόν νὰ προσκολλᾶται». Εἶναι αὕτη ἐπομένως ἀπλῆ τις ἔλλειψις: ὅπως ἡ σκιά, ἡ ὁποία ὑπάρχει χάρις εἰς τὴν ἔλλειψιν φωτὸς καὶ συγχρόνως προὑποθέτει τὴν ὑπαρξίν τούτου. «Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἐρωτᾷ τις περὶ τελεσιουργικῆς τινος καὶ πραγματικῆς αἰτίας τῆς κακῆς βουλήσεως· διότι ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ συνίσταται ὄχι εἰς τὴν ἐνέργειαν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀδράνειαν καὶ ἄρνησιν, ἐπειδὴ καὶ ἡ κακὴ βούλησις δὲν εἶναι ἐνέργειά τις, ἀλλὰ ἄρνησις καὶ ἀδράνεια καὶ κατὰπτωσις. Τοῦτο, διότι ἡ ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου πρὸς τὸ κατώτατον κατὰπτωσις ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς κακῆς βουλήσεως». «Ὅπωςδὴποτε ὅμως ὑπάρχει μία βούλησις. «Εἰς ἐκεῖνον, εἰς τὸν ὁποῖον γεννᾶται μία κακὴ βούλησις, συμβαίνει κάτι τι τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἐλάμβανε χώραν, ἐάν αὐτὸς δὲν ἤθελεν καὶ διὰ τοῦτο ἀκολουθεῖ ἡ δικαία τιμωρία ὄχι τὴν ἐξ ἀνάγκης, ἀλλὰ τὴν ἐθελουσίαν καὶ ἐκουσίαν κατὰπτωσιν» (de civitate dei XII, 7, 8).

Ἀφοῦ κατὰ ταῦτα δὲν ὑπάρχει τελεσιουργός τις ἢ οὐσιώδης αἰτία τῆς κακῆς βουλήσεως, εἶναι δυνατόν νὰ ἀμφιβάλῃ τις τότε καὶ περὶ τῆς αἰτιώδους σχέσεως τῆς ἀγαθῆς βουλήσεως. Ἡ ἀγαθὴ

ὅμως βούλησις τῶν ἀγαθῶν ἀγγέλων δὲν ὑπάρχει ὅπωςδήποτε αἰωνίως, ἐπειδὴ καὶ αὐτοὶ οἱ ἄγγελοι εἶναι πλάσματα δημιουργηθέντα. Θὰ ἠδύνατο ὅμως νὰ ἐρωτήσῃ τις, «ἐὰν ἡ βούλησις ἐδημιουργήθῃ συγχρόνως πρὸς αὐτούς, ἢ ἂν οὗτοι προὔπῃρχον ἄνευ ἐκείνης». Ἐὰν ἡ βούλησις ἦλθεν εἰς φῶς μετ' αὐτῶν συγχρόνως, τότε ἀναμφιβόλως ὁ θεός, ὁ δημιουργὸς τῶν ἀγγέλων προὔκάλεσεν αὐτήν. Ἐὰν δὲ τούναντίον δὲν ὑπῆρχεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ βούλησις, τότε κατ' ἀνάγκην ἔχει ἔλθει αὐτὴ εἰς φῶς, εἴτε διὰ τοῦ θεοῦ, εἴτε διὰ τῶν ἀγγέλων αὐτῶν τούτων. Κατὰ τὴν τελευταίαν ὅμως περίπτωσιν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ἤδη μία βούλησις, διότι ἄνευ βουλήσεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔλθῃ τις εἰς φῶς· καὶ κατ' ἀνάγκην δ' ἡ οὕτω προὔποτιθεμένη βούλησις πρέπει νὰ ἦτο ἀγαθὴ, διότι κακὴ βούλησις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραγάγῃ ἀγαθὴν. «Διὰ τοῦτο ἀναγκάζεται τις νὰ πιστεύῃ, ὅτι οἱ ἅγιοι ἄγγελοι οὐδέποτε ὑπῆρξαν ἄνευ ἀγαθῆς βουλήσεως, τούτέστιν ἄνευ ἀγάπης καὶ ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν θεόν». Ἐμμένουσιν εἰς τὴν ἀγάπην καὶ συμμετέχουσι τῆς χάριτος. «Οὕτω, πρὸς ἐκεῖνον, πρὸς ὃν εἶναι ἀφωσιωμένοι, καὶ πρὸς ἀλλήλους, ἔχουσιν ἀγίαν τινὰ κοινωνίαν· ἀποτελοῦσι τὴν ἐνιαίαν τοῦ θεοῦ πολιτείαν, ὡς ζῶσα αὐτῆς οὐσία καὶ ὡς ζῶν ταύτης νὰός» (de civitate dei XII, 9).

Ὁ θεὸς ὅμως ἐν τῇ αἰωνίᾳ αὐτοῦ καὶ ἀνεξερευνητῷ βουλήῃ ἐκάλεσεν νὰ μετὰσχῶσι τῆς πολιτείας αὐτοῦ ὅχι μόνον τοὺς ἀγγέλους ἀλλὰ καὶ τὸν ἄνθρωπον. Οὗτος ἔλαβε δηλαδὴ διὰ τοῦ νοῦς καὶ τῆς περισκέψεως τὸ χάρισμα καὶ μεγαλύτερον πλεονέκτημα ἐξ ὅλων τῶν ζώων τῆς ξηρᾶς, τοῦ ὕδατος καὶ τοῦ ἀέρος, καὶ ἔλαβε θέσιν τρόπον τινὰ μεταξὺ τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ζώων, ὥστε κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἦτο δυνατὸν, εἴτε δι' εὐλαβοῦς ὑπακοῆς εἰς τὰς ἐντολὰς τοῦ πλάστου του, ὅστις εἶναι ὁ ἀληθὴς αὐτοῦ Κύριος, νὰ μετὰσχῃ τῆς κοινωνίας τῶν ἀγγέλων καὶ χωρὶς νὰ γευθῇ τοῦ θανάτου νὰ τύχῃ εὐδαίμονος ἀθανασίας, ἧς δὲν ἔχει τεθῆ πέρασ— εἴτε δι' ὑψηλόφρονος καὶ μὴ πειθαρχικῆς καταχρήσεως τῆς ἐλευθέρας αὐτοῦ βουλήσεως νὰ προσβάλλῃ τὸν θεὸν καὶ νὰ διάγῃ καθ' ὅμοιον πρὸς τὰ ζῶα τρόπον ζωὴν ὑποκειμένην τῷ θανάτῳ, ὡς δοῦλος τῆς ἡδονῆς αὐτοῦ, ἵνα μετὰ θάνατον ὑποστῇ αἰωνίαν κόλασιν καὶ τιμωρίαν. Ὁ θεὸς ἐπλασεν ἐπίσης μόνον ἓνα ἄνθρωπον, ἵνα ἐξ αὐτοῦ γεννηθῶσιν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καὶ οὕτω διὰ τοῦ συν-

αισθήματος τῆς συγγενείας καὶ διὰ τῆς ὁμοιομόρφου συστάσεώς των συνδεόμενοι, ἰσχυρότερον νὰ αἰσθάνωνται τὴν ἐνότητα τοῦ γένους αὐτῶν ὡς δεσμόν τινα τῆς ὁμοιοείας καὶ ὁμοφροσύνης. «Ἐγνώριζε μὲν ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ὁ ἄνθρωπος θὰ ἡμάρτανεν καὶ τότε ὡς ὑπόχρεως θανάτου θὰ παρήγεν ἀπογόνους θνητούς, οἵτινες θὰ ἐχώρουν τόσον πρὸς τὴν ἀπαισίαν ἀμαρτίας, ὥστε τὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουσι βούλησιν διανοουμένην καὶ κατὰ μέγα μέρος ἐκ τοῦ ὕδατος καὶ ἐκ τῆς ξηρᾶς ἐγένοντο, ἀσφαλέστερον καὶ εἰρηνικώτερον θὰ ἔζων μεταξὺ των παρὰ οἱ ἄνθρωποι, ὧν τὸ γένος παρήγετο μόνον ἐξ ἑνὸς χάριν ἐμπεδώσεως τῆς ὁμοιοείας καὶ ὁμοφροσύνης.—Προεῖδεν ὅμως ἐπίσης ὅτι διὰ τῆς χάριτός του τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν διὰ τῶν ἀπογόνων καὶ τέκνων καὶ κατόπιν ἀποφυγῆς τῆς ἀμαρτίας, θὰ ἐδικαιωῦτο διὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος, θὰ ἐνίκησεν τὸν τελευταῖον ἐχθρόν, τὸν θάνατον καὶ θὰ ἠνοῦτο μετὰ τῶν ἀγγέλων ἐν τῇ αἰωνίᾳ εἰρήνῃ· εἰς τὸ πλῆθος δὲ τοῦτο τοῦ λαοῦ ὠφελεῖ ὁ ἀναλογισμὸς, ὅτι ἐξ ἑνὸς ἀνθρώπου ὁ θεὸς ὤρισεν νὰ παραχθῇ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἵνα καταστήσῃ σαφές εἰς τὸν ἄνθρωπον, πόσον ἀγαπητὴ καὶ ποθητὴ εἶναι εἰς αὐτὸν ἡ ὁμοιοεία καὶ ὁμοφροσύνη καὶ εἰς μεγαλύτερον ἀριθμόν» (de civitate dei, XII, 21, 22).

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λοιπὸν ἐν τῷ ὁρατῷ κόσμῳ ὅπως καὶ ἐν τῷ ἀοράτῳ ἔρχεται ἔναντι τῆς θείας πολιτείας, τοῦ κράτους τοῦ φωτός καὶ τῆς χάριτος, ἡ ἐπίγειος πολιτεία, τὸ κράτος τοῦ σκότους καὶ τῆς ἀμαρτίας. Καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐξεδηλώθη ἡ κακὴ βούλησις. "Ἦρχισε νὰ ἐκδηλώνηται διὰ τῆς ὑψηλοφροσύνης καὶ τῆς ὑπερηφανείας. «Διότι ἀρχὴ πάσης ἀμαρτίας εἶναι ἡ ὑπερηφάνεια καὶ ἡ ὑψηλοφροσύνη. Τί ἄλλο δ' εἶναι ἡ ὑπερηφάνεια εἰμὴ τάσις πρὸς διεστραμμένον μεγαλεῖον! Διεστραμμένον μεγαλεῖον εἶναι δηλαδή, ἡ ἐγκατάλειψις τῆς ἀρχῆς, ἐξ ἧς πρέπει νὰ ἐξαρτᾶται ἡ ψυχὴ, τὸ νὰ ὑπάρχῃ καθ' ἑαυτὴν καὶ νὰ εἶναι τρόπον τινα ἀρχῆ. Τοῦτο συμβαίνει, ὅταν ἡ ψυχὴ παρὰ πολὺ ἀρέσκηται εἰς ἑαυτήν· ἀρέσκεται δ' οὕτω, ὅταν ἐκπέσῃ τοῦ ἀναλλοιώτου ἐκείνου ἀγαθοῦ, ὅπερ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρέσκη εἰς αὐτὴν περισσότερον ἀπὸ ὅσον αὐτὴ ἀρέσκεται εἰς ἑαυτήν. Ἡ ἐκπτώσις ὅμως ἐκείνη εἶναι ἐκουσία. Ἐὰν δηλαδή ἡ βούλησις ἔμενε σταθερὰ εἰς τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ ἀνώτερον καὶ ἀναλλοιώτον ἀγαθόν, παρὰ τοῦ ὁποίου ἐφωτίσθη

ἵνα βλέπῃ, καὶ παρὰ τοῦ ὁποίου ἐθερμάνθη καὶ ἐφλογίσθη ἵνα ἀγαπᾷ, τότε δὲν θὰ ἐστρέφετο πρὸς τὴν αὐταρέσκειαν καὶ δὲν θὰ καθίστατο οὕτω σκοτεινὴ καὶ ψυχρά, κατὰ τρόπον ὥστε ἡ Εὐὰ ἀφ' ἐνὸς νὰ πιστεύσῃ ὅτι ὁ ὄφις εἶπε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ὁ Ἀδάμ ἀφ' ἐτέρου νὰ προτιμήσῃ ἀπὸ τὴν διαταγὴν τοῦ θεοῦ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς γυναικὸς καὶ νὰ θεωρῇ ὡς συγχωρητέαν τὴν παράβασιν τῆς ἐντολῆς, καθ' ἣν δὲν ἀφῆκε τὴν σύντροφον τῆς ζωῆς του μόνην εἰς τὸ νὰ μετᾶσχη καὶ τῆς ἁμαρτίας. Ἡ κακὴ πράξις, δηλαδὴ ἡ παράβασις ἐκείνη, καθ' ἣν ἔφαγον ἐκ τοῦ ἀπηγορευμένου καρποῦ, ἐξετελέσθη λοιπὸν παρ' αὐτῶν, ὅταν ἦσαν κακοὶ πλέον». «Ὡστε ἡ κακὴ βούλησις προηγῆθη τῆς κακῆς πράξεως. Ἐκείνη ἤναψε τὴν ἐγωπάθειαν καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν ἑαυτὸν καὶ ἔκαμε νὰ σβύσῃ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη». Τὰ δύο λοιπὸν ταῦτα εἶδη τῆς ἀγάπης ἐθεμελίωσαν τὰς δύο πολιτείας: τὴν ἐπίγειον, δηλαδὴ ἐκείνην ἡ ὁποία διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ ἑαυτοῦ βαίνει μέχρις ὑποτιμήσεως τοῦ θεοῦ, καὶ τὴν ἐπουράνιον τούναντίον, ἡ ὁποία φθάνει μέχρι τῆς ὑποτιμήσεως τοῦ ἀτομικοῦ ἐγὼ καὶ ἀφοσιώσεως εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ θεοῦ». Ἐκείνη ἡ πολιτεία εἶναι πλήρης δοξομανίας καὶ φιλαρχίας καὶ εἰδωλολατρίας· εἰς τὴν θείαν ὁμῶς πολιτείαν ὁ θεὸς εἶναι ἡ μεγίστη δόξα, εἰς αὐτὴν δ' ἐπικρατοῦσιν ἡ ὑπηρετοῦσα ἀγάπη καὶ εὐσέβεια «διὰ τῆς ὁποίας λατρεύεται ὀρθῶς ὁ ἀληθὴς θεὸς καὶ ἡ ὁποία ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν ἁγίων ἀνθρώπων καὶ ἀγγέλων ὡς μισθὸν ἀπεκδέχεται, τὴν ἐπικράτησιν τοῦ θεοῦ ἐν πᾶσι καὶ πανταχοῦ (de civitate dei XIV, 28).

29. Ἡ ἐπουράνιος καὶ ἐπίγειος πολιτεία.

Ἡ ἐξέλιξις ἀμφοτέρων τῶν πολιτειῶν ἀρχίζει μετὰ τῆς διακονίσεως καὶ ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους διὰ τῶν πρωτοπλάστων καὶ διαρκεῖ ἐφ' ὅσον εἰ ἄνθρωποι γεννῶνται καὶ ἀποθνήσκουσιν. Ἐξωτερικῶς παρουσιάζει ἡ ἐξέλιξις αὕτη, ὅπως καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου, διαδοχὴν βαθμίδων ἡλικιῶν. Τὴν νηπιακὴν ἡλικίαν, ἡ ὁποία φθάνει ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ μέχρι τοῦ Νῶε, ἀκολουθεῖ ἡ παιδικὴ ἀπὸ τοῦ Νῶε μέχρι τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἡ νεανικὴ ἡ ἐφηβικὴ ἀπὸ τοῦ Ἀβραάμ μέχρι τοῦ Δαβίδ, ταύτην δ' ἀκολουθεῖ ἡ ἡλικία ἡ ἀρχομένη ἀνδρική, καὶ ἡ ὄριμος ἀνδρική ἀπὸ τῶν χρό-

νων τοῦ Δαβίδ μέχρι τῆς αἰχμαλωσίας τῆς Βαβυλωνος καὶ ἀπὸ ταύτης μέχρι τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἕκτη καὶ τελευταία ἡλικία τῆς ἀνθρωπότητος περιορίζεται εἰς τοὺς παρόντας χρόνους καὶ λήγει κατὰ τὴν δευτέραν παρουσίαν, ἣτις φέρει εἰς μὲν τὰ τέκνα τοῦ θεοῦ τὴν αἰώνιον ζωὴν, εἰς δὲ τὰ τέκνα τῆς ἁμαρτίας τὴν αἰώνιον κόλασιν καὶ φθορὰν (de civitate dei XVI, 43, XXII, 30).

Ἡ ἐσωτερικὴ μορφή τῆς ἐξελιξέως ὅμως συνίσταται εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐπικράτησιν τοῦ κράτους τοῦ θεοῦ ἐν τῷ προσκεκολλημένῳ εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὸν θάνατον κόσμῳ. Διότι ἀφοῦ ὁ κόσμος ἔγινε κακὸς καὶ ἐπέφερε τὴν ἐκπτώσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἦτο πράγματι ὅλος ὁ κόσμος κατηραμένος. «Ὁ θεὸς ὅμως ὅπως ὁ ἀγγειοπλάστης—κατὰ τὴν ἐπιτυχῆ παρομοίωσιν τοῦ Ἀποστόλου—ἐπλάσεν ἐκ τῆς αὐτῆς μάξης τὸ ἐν δοχεῖον διὰ τὴν δόξαν καὶ τιμὴν καὶ τὸ ἄλλο διὰ τὴν ἀτιμίαν. Κατ' ἀρχὰς ὅμως ἐπλάσθη τὸ δοχεῖον τῆς ἀτιμίας καὶ κατόπιν τὸ διὰ τὴν τιμὴν καὶ τὴν δόξαν». Οὕτω ἐκ τῶν πρωτοπλάστων ἐγεννήθη κατὰ πρῶτον ὁ Κίν, ὁ ἀδελφοκτόνος, ὅστις ἀνήκει εἰς τὴν ἐπίγειον πολιτείαν, καὶ κατόπιν ὁ Ἀβελ, «ὁ ξένος πρὸς τὸν κόσμον, ὅστις ἀνήκει εἰς τὴν θεϊαν πολιτείαν διὰ τῆς χάριτος προχειρισθείς, διὰ χάριτος ἐκλεγείς, διὰ τῆς χάριτος ξένος ἐν τοῖς κάτω, διὰ χάριτος ἀδελφὸς ἐν τοῖς ἄνω». Κατ' ἀνάλογον δὲ τρόπον καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ αὐτῷ ἐνυπάρχει τὸ ἀπορριπτέον μὲν καὶ τὸ πρότερον, μὲ τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην κἀμνομεν τὴν ἀρχήν, εἰς τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἐμμένωμεν· τὸ ὕστερον δὲ καὶ κατόπιν τοῦναντίον, τὸ ἀγαθόν, πρὸς ὃ τείνομεν καὶ τὸ ὁποῖον ἐπιτυγχάνομεν καὶ ἐν ᾧ πρέπει νὰ ἐμμένωμεν ἀφοῦ ἐπιτύχομεν αὐτό. Κατὰ ταῦτα δὲν γίνεται πᾶς κακὸς ἄνθρωπος ἀγαθός, οὐδεὶς δὲ γίνεται ἀγαθός, ὅστις δὲν ὑπῆρξε κακός (de civitate dei XII, 1),

Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν εἶναι ἐκ φύσεως πολίτης τῆς ἐπιγείου πολιτείας καὶ μόνον τῇ ἐπενεργείᾳ τῆς χάριτος καθίσταται πολίτης τῆς θεϊας πολιτείας. «Τοὺς πολίτας τῆς ἐπιγείου πολιτείας γεννᾷ ἢ διὰ τῆς ἁμαρτίας διεφθαρμένη φύσις· τοὺς πολίτας δὲ τῆς ἐπουρανίου πολιτείας γεννᾷ ἢ χάρις, ἣτις ἐλευθερώνει τὴν φύσιν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας (de civitate dei XV, 2).

Ἡ ἐπενέργεια τῆς χάριτος ἐκδηλοῦται ἐν τούτοις μόνον κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἀγαθῆς βουλήσεως, ὅπως καὶ ἡ ἐπενέργεια τῆς

ἀμαρτίας στηρίζεται μόνον εἰς τὴν ὑπαρξίν τῆς κακῆς βουλήσεως, κατὰ τρόπον ὥστε πᾶσα πρᾶξις καὶ ἀποχὴ τοῦ ἀνθρώπου προέρχεται ἐκ τῆς βουλήσεώς του καὶ δὲν ἔχει τὴν αἰτίαν αὐτῆς ἔξω τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τὸ νὰ ἀνήκη τις εἰς τὴν ἐπουράνιον ἢ εἰς τὴν ἐπίγειον πολιτείαν, ἀποτελεῖ μέτρον ἀπλῶς ἢ συγκρότησις καὶ σύστασις τῆς βουλήσεως, καὶ ἐπειδὴ ἡ τοιαύτη σύστασις τῆς βουλήσεως εἶναι δυνατὸν νὰ μεταβάλληται, διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ εἰς ἀκόμη ἄνθρωπος, πολὺ δ' ὀλιγώτερον εἰς ὀλόκληρος λαὸς νὰ ἀναδειχθῇ ἐν γένει πολίτης τῆς θείας πολιτείας.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον συνέβη, ὥστε «οἱ υἱοὶ τοῦ θεοῦ νὰ ἐρωτευθῶσι τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων καὶ διὰ νὰ λάβωσιν αὐτὰς συζύγους τῶν ἐξέπεσαν εἰς τὴν ἡθὴ τῆς ἐπιγείου κοινωνίας, ἐγκαταλείψαντες τὴν εὐσέβειαν, τὴν ὁποίαν ἐκαλλιέργουν διὰ τῆς ἀγίας κοινωνίας». Ἡ δὲ διαφθορὰ ἐγενικεύθη τόσον, ὥστε νὰ καταστῇ ἀναγκαία ἡ ἐξολόθρευσις τοῦ ἐπιγείου κράτους διὰ τοῦ κατακλυσμοῦ: «Ἀφοῦ εἶδεν ὁ θεὸς ὁ Κύριος, πόσιν ἐπολλαπλασιάσθη ἡ κακία τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς καὶ πόσον ἕκαστος ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ μετ' ἐπιμελείας ἐσκέπτετο τὸ κακὸν ἀνὰ πᾶσαν ἡμέραν, τότε ἐσκέφθη ὁ θεός, ὅτι ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ πάλιν ἐσυλλογίσθη, καὶ εἶπεν ὁ θεός: Θὰ ἐξαλείψω τὸν ἄνθρωπον, ἐν ἐδημιούργησα, ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς, ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου μέχρι τοῦ ζώου, ἀπὸ τῶν ἐρπετῶν μέχρι τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ, διότι ὠργίσθη, διότι ἐδημιούργησα αὐτά». Ἡ ὀργὴ ὅμως τοῦ θεοῦ, ὅπως ἐρμηνεύωι προσθέτει ὁ Αὐγουστῖνος, «δὲν εἶναι διατάρραξις τις τοῦ θυμικοῦ αὐτοῦ, ἀλλὰ κρίσις καὶ ἀποφασίς, δι' ἧς ἐπιφέρεται ἡ τιμωρία εἰς τὴν ἀμαρτίαν· ἡ σκέψις αὐτοῦ καὶ ὁ συλλογισμὸς κατ' ἐπανόληψιν εἶναι ἐπὶ πλέον ὁ ἀναλλοίωτος νόμος τῶν ἀλλοιουμένων ἀντικειμένων. Διότι δὲν μετανοεῖ ὁ θεὸς ὅπως οἱ ἄνθρωποι διὰ πρᾶξιν τούτινα, ἢ κρίσις αὐτοῦ περὶ πάντων ἐν γένει εἶναι τόσον σταθερὰ, ὅσον ἀσφαλῆς εἶναι καὶ ἡ ἐκ τῶν προτέρων γινῶσις αὐτοῦ» (de civitate dei XV, 22, 24, 25).

Ὅπως ὅμως ὁ Νῶε εὔρε χάριν παρὰ τῷ Κυρίῳ καὶ οὕτω ἠδυνήθη νὰ σωθῇ ἐν τῇ Κιβωτῷ ἐκ τοῦ κατακλυσμοῦ, οὕτω καὶ κατόπιν διαρκῶς μερικοὶ ἄνθρωποι ἐπέδειξαν τοιαύτην σταθερὰν ἐνεργητικότητά τῆς ἀγαθῆς βουλήσεως, ὥστε αὐτοὶ καὶ μετ' αὐτῶν ὅλος

ὁ λαός, ὅστις συνεμορφώθη πρὸς τὴν βούλησιν των, νὰ θεωρῶντα φορεῖς τοῦ κράτους τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Νῶε ἐστράφησαν ἐν πάσῃ περιπτώσει μετ' ὀλίγον καὶ πάλιν πρὸς τὴν ἐπίγειον πολιτείαν. Μάλιστα διὰ τῆς ἀβθαδείας των ἐπρυχώρησαν τόσον, ὥστε εἶχον ἀρχίσει νὰ κτίζωσιν εἰς τὴν Βαβυλῶνα ἕνα πύργον, ὅστις νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ οὐρανοῦ. Τοῦτο ἠμπόδισεν ὁ θεὸς διὰ τῆς συγχύσεως τῶν γλωσσῶν· ἀλλ' ὅμως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Αὐγουστίνος, δὲν ἐκινήθη ἐν τῷ χώρῳ ὁ θεός, ὅταν, καθὼς ἀναφέρεται ἐν τῇ γραφῇ, κατῆλθε διὰ νὰ ἴδῃ τὴν πόλιν καὶ τὸν πύργον, ὃν ὠκοδόμησαν οἱ υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων. «Ἀλλὰ λέγεται, ὅτι κατῆλθεν, ὅταν κατορθώσῃ τι ἐπὶ γῆς, τὸ ὁποῖον ὑπεράνω τῆς συνήθους περείας τῆς φύσεως λαμβάνει χώραν ὡς θαῦμα καὶ ἐκδηλώνει, τρόπον τινά, τὴν παρουσίαν Αὐτοῦ» (de civitate dei XVI, 5).

Διὰ τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τοῦ Ἰακώβ ἔρχεται ἐν τούτοις σαφῆς τις ἐπὶ ἐπαγγελιῶν στηριζομένη ἐφαρμογὴ τῆς θείας πολιτείας, ἣ ὁποία ἀκολούθως ἐν τῷ λαῷ τοῦ Ἰσραὴλ, ὅστις διὰ τοῦ Μωϋσέως ἠλευθερώθη ἀπὸ τοῦ αἰγυπτιακοῦ ζυγοῦ καὶ διὰ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ὠδηγήθη εἰς τὴν χώραν τῆς ἐπαγγελίας, λαμβάνει μορφήν τινα διατηρηθεῖσα κυρίως διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῶν προφητῶν ἐν τῇ φυλῇ τοῦ Ἰούδα, μέχρι τῆς γεννήσεως τοῦ Μεσσίου. Ἡ ἐφ' ἀπάσης τῆς οἰκουμένης διαδοθεῖσα ἐπίγειος πολιτεία τούτων, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἕκαστος ἐπιδιώκει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὠφέλειαν καὶ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν παθῶν του, διαιρεῖται εἰς πολλὰ μέρη, ἅτινα ἀλληλομάχονται καὶ ὑποδουλώνουσι τὸ ἐν τὸ ἄλλο. Μεταξὺ τούτων δύο, κατὰ χῶρον καὶ κατὰ χρόνον χωριζόμενα κράτη, τὸ ἀσσυριακὸν καὶ τὸ ρωμαϊκόν, ὑπερβάλλουσι πάντα τὰ ἄλλα κατὰ τὴν ἰσχύν, ἐνῶ τὸ μικρὸν ἔθνος τῶν Ἑλλήνων διακρίνεται διὰ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ἀνωτερότητα.

Ὅταν λοιπὸν ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, «ἐγεννήθη συμφώνως πρὸς τὰς προρρήσεις καὶ προφητείας ὁ Χριστὸς ἐν Βηθλεὲμ ἐν τῇ φυλῇ Ἰούδα, κατὰ τὸ φανερὸν ἄνθρωπος ἐκ παρθένου, μυστηριωδῶς ὅμως θεός ἐκ θεοῦ τοῦ Πατρὸς». Ἐκαμεν «ἕνα ἀποδείξῃ τὴν ἐν αὐτῷ θεότητα», πολλὰ θαύματα, «ὧν πρῶτον ὑπῆρξεν ἡ θαυμασία αὐτοῦ γέννησις, τελευταῖον δὲ ἡ εἰς τοὺς οὐρανοὺς αὐτοῦ ἀνοδος διὰ τοῦ ἀπὸ νεαρῶν ἀναστάντες σώματος αὐτοῦ». Οἱ δὲ

Ἰουδαῖοι, οἵτινες ἐθανάτωσαν αὐτόν καὶ δὲν ἠθέλησαν νὰ πιστεύσωσιν εἰς αὐτόν, μετὰ δὲ τὴν καταστροφὴν τῆς χώρας των ὑπὸ τῶν Ρωμαίων διασκορπισθέντες πανταχοῦ, μαρτυροῦσι διὰ τῶν Γραφῶν των, ὅτι αἱ περὶ τοῦ Χριστοῦ προφητεῖαι δὲν εἶναι ἐπινοήσεις (de civitate dei XVIII, 46).

Ὡς φορεὺς ὅμως τῆς θείας πολιτείας, ἡ ὁποία μᾶλα ταῦτα καὶ κατὰ τὴν πρὸ Χριστοῦ ἐποχὴν εἶχεν ἐκάστοτε πολίτας καὶ ἐκτὸς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὑπάρχει καὶ χρησιμοποιεῖται, κατὰ τὴν τελευταίαν ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ ἀρχομένην ἐποχὴν τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ Ἐκκλησία, ἣτις δὲν συνίσταται εἰς μορφήν περιορισμένην κατὰ χῶρον, ἀλλὰ παρὰ τοὺς φοβεροὺς διωγμοὺς ἐκτείνεται πανταχοῦ ἐφ' ὅλης τῆς οἰκουμένης. Οὕτω δὲ παραμένουσιν ἡ ἐπίγειος καὶ ἡ ἐπουράνιος πολιτεία μέχρι τῆς συντελείας αὐτῶν μειγμέναι πρὸς ἀλλήλας. «Ἐκ τούτων ἡ μὲν ἐπίγειος πολιτεία ἐσχηματίσθη κατὰ βούλησιν πανταχόθεν, καὶ ἐξ ἀνθρώπων, ψευδῶν θεῶν, ἵνα ἐξυπηρετῇ αὐτοὺς καὶ θύῃ πρὸς αὐτούς· ἡ ἐπουράνιος ὅμως πολιτεία, ἡ ὁποία ἰδρύθη ἐπὶ τῆς γῆς, δὲν δημιουργεῖ ψευδεῖς θεοὺς, ἀλλὰ δημιουργεῖται καὶ ἡ ἰδία παρὰ τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ, πρὸς ὃν αὐτὴ αὕτη ἀποτελεῖ θυσίαν. Ἐν τούτοις ἀμφότεραι ἀπολαμβάνουσι τῶν ἐν χρόνῳ ἀγαθῶν καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον προσβάλλονται ἀπὸ τῶν ἐν χρόνῳ κακῶν, κατὰ περιστάσεις διαφόρων πίστεων, διαφόρου ἐλπίδος καὶ διαφόρου ἀγάπης, μέχρις ὅτου κατὰ τὴν δευτέραν παρουσίαν χωρισθῶσι καὶ ἐκάστη τύχη τοῦ σκοποῦ αὐτῆς, οὔτινος οὐκ ἔσται τέλος (de civitate dei XVIII, 54).

Ὁ σκοπὸς ὅμως οὗτος, ἀκριβῶς λόγῳ διαφορᾶς τῆς πίστεως, εἶναι ἄλλου εἴδους ἐντελῶς διὰ τὴν θείαν πολιτείαν καὶ ἄλλου διὰ τὴν ἐπίγειον, διότι ἐκείνη μὲν διὰ τῆς αἰωνίου ζωῆς ἐπιτυγχάνει τοῦ ἀνωτάτου ἀγαθοῦ, ἐνῶ εἰς ταύτην διὰ τῆς αἰωνίας κολάσεως ἀποδίδεται τὸ ἀνώτατον κακόν.

Οἱ πολῖται δηλαδὴ τῆς ἐπιγείου πολιτείας, οἵτινες ἐν τῇ ἀπιστίᾳ των μόνον τὸν πρόσκαιρον κόσμον γνωρίζουσι, ζητοῦσι τὸ ἀνώτατον ἀγαθὸν εἰς τὰ ἀγαθὰ τῆς κατὰ χρόνον καὶ τῆς προσκαιρου ζωῆς, εἰς τὴν ἡδονὴν τοῦ σώματος ἢ εἰς τὴν ἀρετὴν τῆς ψυχῆς ἢ καὶ εἰς ἀμφότερα συγχρόνως. «Ἐἰς ταῦτα ἐπιθυμοῦσι νὰ εὐδαιμονήσωσι καί, κατὰ περίεργον ἀποτύφλωσιν, θέλουσιν ἐξ ἐχυτῶν νὰ καταστῶσιν εὐτυχεῖς». Πράγματι ὅμως πάντα τὰ ἐκ τοῦ κό-

σμου τούτου ἀγαθὰ εἶναι μάταια. Ἡ ἡδονὴ μεταβάλλεται εἰς πόνον, ἡ ὠραιότης τοῦ ὑγιοῦς σώματος καταστρέφεται ὑπὸ νόσου, καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ δικνύσῃς καὶ ὁ νοῦς εἶναι δυνατὸν νὰ καταστραφῶσι διὰ παραφροσύνης. Ὡσαύτως καὶ ἡ ἀρετὴ, τὸ ἀνώτατον ἀνθρώπινον ἀγαθόν, μόνον διὰ συνεχοῦς πολέμου πρὸς τὴν ἀμαρτίαν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ καὶ συντηρηθῇ: πρὸς τὴν σωφροσύνην ἀντιμάχοντα αἱ ὕλικαί ὄρμαί· ἡ σοφία φέρει εἰς φῶς συγχρόνως τὸ κακόν, εἰς τὸ ὁποῖον εἴμεθα περιπεπλεγμένοι· ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ πλεόν, ἢ ὁποῖα θέλει νὰ ἀπονείμῃ τὰ ἀνῆκον εἰς ἕκαστον, ματαίως κοπιᾷ ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀπομεμακρυσμένῳ καὶ ὑπὸ τῶν ὄρμων κυριαρχουμένῳ ἀνθρώπῳ νὰ ὑποτάξῃ τὸ σῶμα εἰς τὴν ψυχὴν καὶ ταύτην μετὰ τοῦ σώματος εἰς τὴν θεῖαν βούλησιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ κάμνῃ συμφῶνως πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτῆς καὶ σύστασιν· καὶ ἡ ἀνδρεία μόνον μεθ' ὑπομονῆς κατορθώνει νὰ ὑποφέρῃ τὸ κακόν, οὔτινος τὴν ὑπαρξίν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μαρτυρεῖ (de civitate dei XIX, 4).

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ αἰώνιον βᾶσανον ἀποβαίνει σκοπὸς ἐπιτυγχανόμενος τέλος, ὅταν παύσῃ ἡ ἐπίδρασις τῆς θείας χάριτος, καὶ ὅταν ὁ ἄθεος ἄνθρωπος καταστῇ ἕρμαιον τῶν ἀγῶνων, τῶν ὄρμων καὶ παθῶν ὑπὸ τὴν ἀμετάβλητον κυριαρχίαν τῆς κακῆς βουλήσεως.

Οἱ πολῖται τῆς θείας πολιτείας τούνηκτιον διὰ τῆς πίστεως τῶν ἔχουσι τὴν ἐλπίδα εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν. Ἐκεῖ ἡ ψυχὴ «ἀγιάζεται διὰ τῆς σοφίας» καὶ τὸ σῶμα «ἀνανεοῦται διὰ τῆς ἀναστάσεως» καὶ «αἱ ἀρεταὶ δὲν ἀγωνίζονται κατὰ οἰωνδήποτε ἀμαρτημάτων, ἀλλὰ φέρουσιν ὡς ἐπινίκειον τὴν αἰώνιαν εἰρήνην, τὴν ὁποῖαν οὐδεὶς ἐχθρὸς διαταράττει». Ἡ εἰρήνη αὕτη εἶναι «ἡ εὐδαιμονία, ἢ ὁποῖα ἐπιτυγχάνεται ἐπὶ τέλους καὶ ἀποτελεῖ τὴν κορυφὴν τῆς τελειότητος, χωρὶς αὐτὴ νὰ ἔχῃ τέλος». Ἐν συγκρίσει πρὸς αὐτὴν εἶναι ἢ ἐν τῇ ἐπιγείῳ πολιτείᾳ ἐπιτυγχανομένη εἰρήνη τῶ ὄντι ἀθλία. «Ἐὰν ἡμεῖς οἱ θνητοὶ ἄνθρωποι ἔχωμεν ἐπὶ τῶν ἐπιγείων σχέσεων τὴν εἰρήνην οὕτως, ὅπως εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ ἐνταῦθα, ὅταν ζῶμεν ὅπως πρέπει, τότε ἡ ἀρετὴ κάμνει ὀρθὴν χρῆσιν τῶν ἀγαθῶν αὐτῆς, ἐὰν ἡμῶς δὲν ἔχωμεν αὐτήν, τότε ἡ ἀρετὴ μεταβάλλει καὶ τὰ κακά, ἅτινα ὑπομένει ὁ ἄνθρωπος, εἰς ἀγαθόν. Τότε ὁμῶς μόνον ὑπάρχει ἢ πραγματικὴ ἀρετὴ, ὅταν

πάντα τὰ ἀγαθὰ, ὧν κάμνει καλὴν χρῆσιν, ὅπως καὶ πάντα, ὅσα πράττει κατὰ τὴν καλὴν χρῆσιν τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν, ὄχι ὀλιγώτερον μετὰ καὶ αὐτῆς τῆς ἰδίας σχετίζει καὶ ἀναφέρει εἰς τὸ τέλος, ἔπου θὰ ἀπολαύωμεν τόσον ἀγαθῆς καὶ τόσον μεγάλης εἰρήνης, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη τι ἀγαθώτερον καὶ μεγαλύτερον» (de civitate dei, XIX, 10).

Ἐπὶ τοῦ πρὸς τὸν θεὸν συνδεδεμένος ἄνθρωπος εἶναι δηλαδὴ ἐλεύθερος πάσης ἁμαρτίας, κατὰ τρόπον ὥστε ποτὲ πλέον δὲν δύναται νὰ ἁμαρτάνῃ. Αὐτὴ εἶναι ἡ βάση τῆς ἀναλλοιώτου καὶ τελείας εἰρήνης, ἐν ᾗ διατελεῖ ὁ ἄνθρωπος κατὰ τοιαύτην περίπτωσιν.

30. Ἡ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως.

Ἐνῶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Αὐγουστῖνος ἐκτυλίσσει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν τὸ μέγα δρᾶμα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ἐν τῇ ἀρχῇ, τῇ πορείᾳ καὶ κατὰ τὸ τέλος τῆς ἐπουρανίου καὶ τῆς ἐπιγείου πολιτείας, δεικνύει πρὸς ἡμᾶς διὰ τῆς αἰωνίας, τῆς ἀμεταβλήτου βουλήσεως τοῦ δημιουργοῦ καὶ διὰ τῆς μεταβαλλομένης, ἀρχικῶς ἀγαθῆς, κατόπιν δὲ κακῆς γενομένης βουλήσεως τῶν πλασμάτων, τὴν ἀρχικὴν αἰτίαν τοῦ κόσμου καὶ τὴν αἰτίαν παντὸς ἐν τῷ κόσμῳ συμβαίνοντος.

Αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν διακρίνει ἀναμφιβόλως τὴν πηγὴν τῆς τοιαύτης γνώσεως εἰς τὴν πίστιν, ἡ ἑποία ἀνυψώνει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν θεὸν καὶ ἀποκαλύπτει εἰς αὐτόν, ὅτι ὑπάρχει ὁ θεὸς καὶ ἐδημιούργησεν αὐτὸς τὸν κόσμον.

Ἐν τούτοις ὁ ἄνθρωπος εἶναι δυνατόν νὰ δοκιμάσῃ τοιαύτας ἐπίσης ἀποκαλύψεις μόνον ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς διανοήσεως αὐτοῦ νὰ καταστήσῃ αὐτὰς σαφεῖς. Καὶ ἂν ἀκόμη θὰ ἠδύνατο μετὰ τοῦ Αὐγουστίνου διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος νὰ ὑψωθῇ ὑπεράνω πάσης τῆς ὑλικῆς καὶ αὐλοῦ δημιουργίας, τῆς λειτουργίας ταύτης καὶ καταστάσεως ὅμως μόνον διὰ τῶν διακρίσεων καὶ συνδέσεων τῆς ἰδίας αὐτοῦ σκέψεως καὶ αἰσθήσεως εἶναι δυνατόν νὰ ἀντιληφθῇ. Δὲν προσέχει εἰς τοῦτο μόνον, ἐφ' ὅσον λείπει ἐξ αὐτοῦ ἡ ἰδέα καὶ ἐπίβλεψις εἰς τὸ πῶς ἔρχεται εἰς φῶς καὶ γεννᾶται ἡ γνώσις αὐτοῦ. Ὅταν συμβῇ ὅμως τοῦτο, τότε τείνει ἐν πάσῃ περιπτώσει πρὸς τὸ νὰ ἐκλαμβάνῃ ὅ,τι διὰ τῆς

πίστεως ἐγνώρισεν, καθ' ὅμοιον τρόπον ὅπως καὶ τὰ ὑλικῶς αἰσθητὰ ἀντικείμενα, ὡς ἀντικειμενικῶς ὑπῆρχον, τὸ ὅποιον ἐρχεται πρὸ αὐτοῦ ὅπως ἔχει. Ἐπειδὴ δὲ τὸ διὰ τῆς πίστεως γνωσθὲν δὲν τὸ συναντᾷ καὶ ἀντιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν πραγμάτων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἀποδίδει εἰς αὐτὸ ὑπεραισθητὴν τινα ὑπαρξιν, τὴν ὁποίαν νομίζει ὅτι βλέπει, ἀποκτᾷ καὶ γινώσκει διὰ τῆς ἐσωτερικῆς, τῆς παρὰ τῆς πίστεως ἀνοιχθείσης αἰσθήσεως. Πράγματι ἐν τούτοις μεταφέρει, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ καὶ νὰ θέλῃ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀμέσως αἰσθητὴν γινομένην ὑπαρξιν εἰς τὸν αἰσθητὸν καὶ τὸν ὑπεραισθητὸν κόσμον, ὃν ἡ σκέψις σχηματίζει ἢ ἡ πίστις ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει. Τούτου δ' ἕνεκα φαίνεται τὸ πᾶν, τὸ αἰσθητὸν καὶ τὸ ὑπεραισθητὸν ὡς ἐνέχον ζωὴν, ἡ ὁποία κατὰ τὴν βασικὴν αὐτῆς σύστασιν συμφωνεῖ καὶ συμπίπτει πρὸς τὴν ζωὴν αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Κατὰ ταῦτα δὲν εἶναι ἡ πίστις ἀλλ' ἡ εἰς διαίρεσιν τοῦ ἰδίου ἐγὼ στηριζομένη δημιουργὸς βαθυτέρων βάσεων παρατήρησις τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Αὐγουστῖνος καθοδηγεῖται εἰς τὸ νὰ ζητῇ εἰς τὴν βούλησιν τὴν ἀρχικὴν δύναμιν, τὴν στηρίζουσαν καὶ συντηροῦσαν πᾶσαν ὑπαρξιν καὶ ζωὴν. Τοῦτο ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος τονίζων, ὅτι οἱ ἄνθρωποι διὰ τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν τρόπων των ἐκδηλώνουσι τὴν βούλησιν πρὸς τὸ ὑπάρχειν καὶ ζεῖν, ὡς τὸν ἐσώτατον πυρῆνα τῆς ζωῆς αὐτῶν καὶ ὑποθέτων κἄτι τι ὅμοιον πρὸς τὴν βούλησιν ταύτην εἰς ὅλα τὰ ἐμψυχα καὶ τὰ ἄψυχα ὄντα.

Καὶ αὐτοὶ οἱ ἀθλιώτατοι τῶν ἀνθρώπων, λέγει ὁ Αὐγουστῖνος (de civitate dei 1. XI κεφ. 27), δὲν ἐπιθυμοῦσιν, οὔτε θέλουσι, νὰ καταστραφῶσι καὶ ἀφανισθῶσιν· καὶ ἐφ' ὅσον αἰσθάνονται ἑαυτοὺς ἐν ἀθλίᾳ καταστάσει, ἐπιθυμοῦσι καὶ εὐχονται ὄχι ἡ ὑπαρξίς των, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἡ ἀθλιότης αὐτῶν νὰ ἐκλείψῃ. Μάλιστα «ἐὰν ἐξησφάλιζέ τις εἰς αὐτοὺς τὴν ἀθανασίαν μετὰ τῆς ἀθλιότητός των ἐπίσης αἰωνίας, ὑπὸ τὸν ὄρον, ὅτι οὐδέποτε καὶ οὐδαμοῦ θά ὑπάρξωσιν, ἀλλὰ θά ἐκλείψωσιν ἐξ ὀλοκλήρου, ἐὰν δὲν ἤθελον νὰ ἐμμένωσιν εἰς τὴν ἀθλιότητα των, χωρὶς ἄλλο μετ' ἀλαλαγμῶν χαρᾶς θά προυτίμων νὰ διατελῶσιν εἰς τὴν ἀθλίαν κατάστασιν των, παρὰ νὰ μὴν ὑπάρχωσιν ἐξ ὀλοκλήρου». Τοῦτο μαρτυρεῖ τὸ γενικὸν γνωστὸν φρόνημα τῶν ἀνθρώπων. «Διατί δηλαδὴ φο-

βοῦνται τὸν θάνατον καὶ προτιμῶσι νὰ ζῶσιν εἰς τὰς ταλαιπωρίας των, ἀντὶ διὰ τοῦ θανάτου νὰ δώσωσιν εἰς αὐτὰς ἓν τέλος; ἂν δὲν πράττωσι τοῦτο, τότε τί φανερώτερον τοῦ ὅτι ἡ φύσις των ἀποτροπιάζεται τὴν ἀνυπαρξίαν καὶ ἐκμηδένισιν; Διὰ τοῦτο κατὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ θανάτου αἰσθάνονται ὡς μεγάλην εὐεργεσίαν τὰς μετὰ συμπαθείας γινομένας φροντίδας, ἵνα μακρότερον ζήσωσιν εἰς τὴν ἀθλιότητά των καὶ βραδύτερον ἀποθάνωσι. Οὕτω δ' ἀποδεικνύουσιν ἀναμφιβόλως μετὰ πόσης εὐγνωμοσύνης ἤθελον δεχθῆ ἀθανασίαν τινα, ἣτις καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἀθλιότητά των δὲν ἤθελε θέσει πέρας».

Εἰς τὰσιν δὲ τινα πρὸς συντήρησιν τῆς ὑπάρξεως, συγγενῆ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν, ἀνακαλύπτει ὁ Αὐγουστῖνος τὸ οὐσιωδέστατον χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν ὄντων ἐκ τῆς ἐμφύχου καὶ ἀψύχου φύσεως, καὶ ὅταν ἀκόμη ἐλλείπη εἴτε μόνον ἡ δύναμις τῆς διανοήσεως, εἴτε ἡ λειτουργία αἰσθήσεων, εἴτε καὶ αὐτὴ τέλος ἢ διὰ τῆς τροφῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς ἐκδηλουμένη ζωὴ. «Δὲν παρουσιάζουσι», λέγει «πάντα τὰ ἄλογα ζῶα, τὰ ὁποῖα δὲν δύνανται νὰ λογικεύωνται, ἀπὸ τοῦ τερατώδους δράκοντος μέχρι τοῦ μικροτάτου σκώληκος, τὴν τάσιν καὶ ἐπιθυμίαν, ὅτι θέλουσι νὰ ὑπάρχωσι καὶ ὅτι τούτου ἕνεκα δι' ἔλων τῶν δυνατῶν κινήσεων των προσπαθοῦσι νὰ διαφύγωσι τὴν καταστροφὴν; Τὰ δένδρα καὶ οἱ θάμνοι, ἅτινα δὲν ἔχουσιν ὄργανα τοιαῦτα, ὥστε διὰ φανερῶν κινήσεων νὰ ἀποφεύγωσι τὴν φθοράν, χάριν τοῦ νὰ ἐκτείνωσιν ἀσφαλῶς εἰς τοὺς αἰθέρας τὸν βλαστὸν τῆς κορυφῆς των, δὲν κατευθύνουσιν ὅσον τὸ δυνατόν βαθύτερον τὰς ρίζας των εἰς τὴν γῆν, διὰ νὰ λαμβάνωσι τροφήν καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον συντηρῶσι τὴν ὑπαρξίν των; Καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ σώματα, τὰ ὁποῖα ὄχι μόνον οὐδεμίαν αἰσθησιν, ἀλλ' οὔτε καὶ ζωὴν ἐπιδιώκουσαν τὴν ἀναπαραγωγὴν ἔχουσιν, κατευθύνονται ἐν τούτοις, εἴτε πρὸς τὰ ὕψη, εἴτε κατέρχονται εἰς τὰ βάθη, εἴτε αἰωροῦνται εἰς τὸ μέσον, ἵνα ἐκεῖ, ὅπου ἀναλόγως πρὸς τὴν σύστασίν των εἶναι δυνατόν νὰ διαμένωσι, συντηρήσωσι τὴν ὑπαρξίν των».

Μολονότι ὅμως ὁ Αὐγουστῖνος ὄχι εἰς τὴν διανόησιν, ἀλλ' εἰς τὴν βούλησιν διακρίνει τὴν θεμελιώδη δύναμιν, εἰς τὴν ὁποίαν στηρίζει τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄλων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ πραγμάτων, ἐν τούτοις παραμένει καὶ αὐτὸς εἰς τὴν πρωτόγονον

καὶ ἀφελεῖ ἀντίληψιν ἐκείνων, ἢ ὅποια ἐκλαμβάνει τὸ παριστᾶναι καὶ διανοεῖσθαι ὡς αἰτίαν τῆς ἐνεργείας καὶ πράξεως. Καὶ δὲν δύναται μὲν ἕνεκα τούτου, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, εἰς τὴν γνῶσιν τῆς διανοήσεως, νὰ ἀναζητήσῃ τὸ ἐλατῆριον ἐνεργείας καὶ πράξεως καὶ τοιουτοτρόπως νὰ ἀποδείξῃ τὴν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχουσαν βούλησιν ὡς ἔργον τῆς διανοήσεως, κατ' ἀνάγκην ὁμως προσπαθεῖ νὰ δώσῃ τοιαύτην ἔννοιαν εἰς τὴν βούλησιν, ὥστε νὰ περιλαμβάνῃ αὕτη ἐν ἑαυτῇ τὴν ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως.

Εἰς τοιοῦτόν τινα τρόπον ἀντιλήψεως φέρει ἡ παραδοχή, ὅτι ἡ βούλησις, ἢ ὅποια αἰτιολογεῖ καὶ συντηρεῖ τὴν ὑπαρξίν τῶν ἀντικειμένων, προκαλεῖ ἰδιαιτέρου τινὸς εἴδους κατάστασιν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἀντικείμενα ταῦτα λαμβάνουσιν ἔννοιαν τοῦ ἑαυτοῦ των. Ἡ κατάστασις αὕτη ἐνυπάρχει εἰς ἕκαστον ἀντικείμενον, ἐφ' ὅσον ἡ βούλησις καθ' ὅμοιον πάντοτε τρόπον ἐπιδιώκει τὴν συντήρησιν τῶν αἰσθήσεων καὶ ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν, διὰ τῆς τοιαύτης ἀκριβῶς τάσεως, κατανόησιν τῆς ὑπάρξεως. Εἰς τὰ ἄψυχα ὁμως ἀντικείμενα ἡ τοιαύτη κατάστασις ὑπάρχει μόνον ὡς ἀδιαιμόρφωτος τις πυρῆν, ἐν τῷ κρυπτῷ παραμένων. Καὶ εἰς τὰ φυτὰ ἐπίσης ὑφίσταται ὁνειρωδῶς, τρόπον τινά, τοιοῦτος πυρῆν συνδεδεμένος πρὸς τὰς ἀσυνειδήτους καὶ σκοπίμους λειτουργίας τῆς θρέψεως καὶ ἀνθήσεως. Εἰς τὰ ζῶα ἐν τούτοις ἐκδηλοῦται διὰ τῶν λειτουργιῶν τῶν αἰσθήσεων ὡς ὕλική της καὶ αἰσθητικὴ συνείδησις, καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀναπτύσσεται διὰ τῆς διανοήσεως καὶ γνώσεως εἰς πλουσίαν πνευματικὴν ζωὴν.

Ἄλλ' ἡ λειτουργία τῆς γνώσεως, κατὰ τὸν Αὐγουστίνον καὶ τὸν ἐν γένει ἀπλοῖκόν τρόπον παρατηρήσεως, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀπαραίτητος ὑπόθεσις διὰ τὴν πρᾶξιν καὶ ἐνέργειαν. Διὰ τοῦτο ἐγκρύπτει ἐν ἑαυτῇ ἡ τοιαύτη λειτουργία ὡς ἄλλην ιδιότητα τὴν τάσιν, ἢ ὅποια ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ κατ' ἀναλογίαν καὶ πανταχοῦ, ὅπου ἐνεργεῖ ἡ βούλησις, ὡς ἀπαίτησις ἢ ἀγάπη ἐκδηλοῦται καὶ φέρει τὴν βούλησιν εἰς πρᾶξιν καὶ ἐνέργειαν.

Τούτου ἕνεκα κατ' ἀνάγκην συνδέεται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μετὰ τῆς διὰ τῆς βουλήσεως αἰτιολογουμένης ὑπάρξεως ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ὑπαρξίν ταύτην. Ἐν αὐτῷ ἐκδηλώνεται ἡ ὁρμὴ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν. Ἡ ἀγάπη δ' αὕτη δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν σωμα-

τικὴν ὑπαρξίν, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν τοιαύτην ἢ εἰς τὴν συνείδησιν, ἐν ἣ ὑφίσταται ἢ περὶ τῆς ἰδίας ὑπάρξεως γνῶσις. Τοῦτο ρητῶς ἐξαίρει ὁ Αὐγουστῖνος λέγων: «Πόσον ἡ κατάστασις τοῦ γινώσκειν εἶναι ἀγαπητὴ καὶ πόσον ὀλίγον ἡ ἀνθρώπινη φύσις θέλει νὰ διαψευδῆται καὶ νὰ ἐξαπατᾶται, δύναται τις νὰ συμπεράνη ἐκ τούτου, ὅτι πᾶς τις ἐπιθυμεῖ μᾶλλον νὰ ποιῇ ἔχων σώας τὰς φρένας, παρὰ νὰ χαίρηται ἐν καταστάσει παραφροσύνης». Κατὰ ταῦτα περὶ πολλοῦ ποιούμεθα καὶ ἀγαπῶμεν τὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος ἡμῶν, ὅπερ ἀκτινοβολεῖται, τρόπον τινά, «ὑπὸ ἀσωμάτου τινος φωτός», ὥστε νὰ δυνάμεθα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς περὶ τῶν ἀντικειμένων καὶ νὰ διακρίνωμεν τὸ δίκαιον ἀπὸ τοῦ ἀδίκου. Εἰς τοῦτο βοηθεῖ ἡμᾶς ἡ ἐσωτερικὴ αἴσθησις, ἡ ὁποία εἶναι πολὺ ἀνωτέρα τῆς σωματικῆς αἰσθήσεως καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη «οὔτε ἐξυδεοκείας τοῦ ὀφθαλμοῦ, οὔτε τάσεως τοῦ ὠτός, οὔτε ἀναπνοῆς τῆς ρινός, οὔτε γνώσεως τοῦ στόματος, οὔτε ἄλλης τινος ἐπαφῆς τοῦ σώματος». Αὐτὴ παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν βεβαιότητα καὶ ἀσφάλειαν τοῦ ὅτι ὑπάρχουμεν καὶ γνωρίζουμεν καὶ ἀγαπῶμεν τὴν ὑπαρξίν ἡμῶν.

Καθ' ὅμοιον τρόπον ὁ Αὐγουστῖνος λαμβάνει ὑπ' ὄψιν πᾶν ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ ὁρμῇ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν γινώσκει ἑαυτό, ὡς πλήρες ἀγάπης πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὑπαρξίν. «Ἐὰν ἡμεθα ζῶα», λέγει «θὰ ἡγαπῶμεν τὴν σαρκικὴν ζωὴν καὶ ὅ,τι ἀνήκει εἰς αὐτήν. Αὕτη θὰ ἦτο τὸ πᾶν δι' ἡμᾶς καὶ ἐκτὸς αὐτῆς οὐδὲν ἄλλο θὰ εἴχομεν ὑπ' ὄψιν, διότι οὕτω θὰ εἴμεθα ἱκανοποιημένοι. Ἐπίσης καὶ ἂν εἴμεθα δένδρα, καὶ μὲν δὲν θὰ ἡγαπῶμεν τι μὲ συναίσθημα καὶ κίνησιν, θὰ ἐφαινόμεθα ὅμως τρόπον τινά, ὅτι τείνομεν πρὸς ἐκεῖνο, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνωμεν μᾶλλον καρποφόρα καὶ νὰ παρέχωμεν πλουσιωτέραν συγκομιδὴν. Ἐὰν ἡμεθα πέτραι ἢ κύματα ἢ ἀνεμοὶ ἢ φλόγες πυρός ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον, ἄνευ αἰσθήσεώς τινος καὶ ζωῆς, πάλιν δὲν θὰ ἔλειπεν ἐξ ἡμῶν ὠρισμένη τις τάσις πρὸς τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν καὶ τάξιν ἐν τῷ χώρῳ. Τοῦτο, διότι αἱ ιδιότητες τοῦ βάρους ἐμψυχοῦσιν ἐξ ἴσου τὰ σώματα δι' ἀγάπης, εἴτε τείνουσι ταῦτα λόγῳ τοῦ βάρους των πρὸς τὰ κάτω, εἴτε λόγῳ τῆς ἐλαφρότητός των πρὸς τὰ ἄνω. Τὸ σῶμα δηλαδὴ διὰ τοῦ βάρους του, ὅπως καὶ τὸ πνεῦμα

διὰ τῆς ἀγάπης του, φέρεται πρὸς τὰ ἐκεῖ, ἔπου πάντοτε τείνει καὶ κινεῖται».

Ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῆς βουλήσεως διακρίνονται ἐπομένως τρεῖς ιδιότητες, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Αὐγουστίνου ἀδιαρρήκτως πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμέναι: 1) ἡ αἰτιολογία τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπάρξεως, ἥτις ὡς ἀντικείμενον ὀρισμένης συστάσεως λαμβάνει μορφήν, 2) ἡ παραγωγὴ τῆς ὑποκειμενικῆς καταστάσεως, δι' ἧς τὸ ἀντικείμενον ἀντιλαμβάνεται τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὑπάρξεως καὶ γίνεται κάτοχον τῆς ἐν αὐτῷ ἡρεμούσης δυνάμεως καὶ 3) ἡ ἐντεῦθεν προερχομένη τάσις πρὸς αὐτοσυντήρησιν, καθ' ἣν τὸ ἀντικείμενον θέτει εἰς κίνησιν τὴν δυνάμιν του καὶ παρουσιάζεται ἐνεργοῦν.

Ἡ ὑποκειμενικὴ κατάστασις, ὅπως καὶ ἡ πρωταρχικὴ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξις, λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἐνταῦθα ὡς οὐσιώδης καὶ ὡς ἐνέχουσα δύνάμιν. Πράγματι δὲν εἶναι ἄλλο τι παρά ἡ συνείδησις, ἡ ὁποία ἐκδηλοῦται εἰς τὴν σαφῆ γνῶσιν καὶ εἰς τὴν σαφῆ αἴσθησιν ἢ καὶ εἰς τὰ σκοτεινὰ μόνον συναισθήματα ἢ εἰς παρόμοιον τι πρὸς ταῦτα. Ἄλλ' ἡ συνείδησις τόσον ὀλιγώτερον, ὅσον καὶ διὰ τὸν ἀρχαῖον βαθμὸν τῆς γνώσεως, εἶναι ὀπλῶς ὑποκειμενικόν τι, δυνάμενον ὀπωσδήποτε κατανοητῶς ἢ μὴ, νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν ὑπαρξιν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παράγῃται ἐκ ταύτης ἢ νὰ δύναιται νὰ ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτῆς. Τοῦτο διότι ὅσον καὶ ἂν ἡ ἀρχαία δύναμις τῆς διανοήσεως ἀντικατεστᾶθη διὰ τῆς θεμελιώδους δυνάμεως τῆς βουλήσεως, παραμένει ἐν τούτοις ἰσχύουσα ἢ παλαιὰ καὶ ἀπλοϊκὴ ἀντίληψις, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος, ἐπειδὴ ἐνεργεῖ ἐνσυνειδήτως, τὴν συνείδησιν αὐτοῦ ἀκριβῶς θεωρεῖ αἰτίαν τῆς ἐνεργείας του καὶ λόγῳ τούτου φρονεῖ ὅτι πᾶν ἔτι συμβαίνει, λαμβάνει χώραν κατ' ἀνάγκην διὰ τῆς συνειδήσεως ἢ διὰ παρομοίου τινὸς πρὸς ταῦτα. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ἡ βούλησις δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν ὑπαρξιν ὅλων τῶν ἀντικειμένων, ὅσα ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κόσμῳ κατὰ τρόπον, ὥστε— ὅπως ἡ νεωτέρα ἔρευνα τῆς φύσεως διαπιστώνει— πᾶν ἀντικείμενον ἐμμένει ἄπολύτως εἰς τὴν κατάστασιν του καὶ μόνον λόγῳ τῆς συνυπάρξεώς του μετ' ἄλλων ἀντικειμένων προκαλεῖται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς καταστάσεώς του αὐτῆς. Ἡ βούλησις, κατὰ τὴν

ἐκδοχὴν ταύτην, μᾶλλον ἀπλῶς ὡς φορεὺς μιᾶς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον ἀνεπτυγμένης συνειδήσεως δύναται νὰ ἐνεργῇ, καὶ νὰ ἀναπτύσῃ δραστηριότητά τινα ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐκάστοτε κατάστασιν τῆς συνειδήσεως. Μάλιστα καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀψύχου φύσεως εἶναι ἠναγκασμένη ἢ τοιαύτη βούλησις νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν ὡς ὑπάρχοντα ἐν καταστάσει τινὶ ὁμοίᾳ πρὸς τὸ συναίσθημα, καὶ νὰ ἀναγνωρίζῃ εἰς αὐτὰ ἐνσυνείδητόν τινα ζῶν τούλάχιστον ὑπὸ μορφὴν πυρῆνος. Διὰ τοῦτο δ' ἀκριβῶς ἡ παραγωγή τῆς ὑποκειμενικῆς καταστάσεως, καθ' ἣν ἕκαστον ἀντικείμενον κατανοεῖ τὸν ἴδιον ἑαυτὸν του, εἶναι ἀπαραίτητον γνῶρισμα τῆς ἐνεργείας τῆς βουλήσεως.

Εἰς τοῦτο δ' ἀκριβῶς συνίσταται ἡ σπουδαιότης καὶ σημασία τῆς θεωρίας ταύτης περὶ ἐνεργείας τῆς βουλήσεως. Δὲν πρόκειται δηλαδή περὶ βαθυτέρας τινὸς αἰτιολογίας τῆς περὶ φύσεως γνώσεως, τὴν ὁποίαν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἀναπτύξῃ ἡ ἀρχαία φιλοσοφία. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον θὰ ἦτο ἀνάγκη, ἢ διανόησις ἢ τείνουσα εἰς ἐπιτυχίαν προκαθορισμένων σκοπῶν, νὰ ἀντικτασταθῇ διὰ δυνάμεώς τινος, ἢ ὁποία ἐπιδιώκει τὴν συντήρησιν τῶν ὑφισταμένων εἰδῶν ὑπάρξεως, χωρὶς νὰ παραγάγῃ πρότερον ὑποκειμενικὴν τινα κατάστασιν τῆς διανοήσεως, αἰσθήσεως ἢ συναισθήσεως χάριν ἐπιτυχίας σκοπίμου ἐνεργείας. Τοῦτο ὅμως θὰ προὔπεθετε ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἐν τῇ φύσει συμβαίνοντα, τὸ ὁποῖον δὲν παρουσίαζεν ἢ ὑπὸ ἄλλων ἐνδιαφερόντων κυριαρχουμένη αὕτη ἐποχῇ. Εἰς αὐτὴν ἀρκεῖ ἡ παραπομπὴ εἰς τὴν δημιουργικὴν τοῦ θεοῦ δύναμιν. Ἡ θεία παντοδυναμία ἐδημιούργησε τὸν κόσμον οὕτως, ὅπως εἰς αὐτὴν ἐφάνη καλὸν καὶ σκόπιμον. «Παρέσχε» λέγει ὁ Αὐγουστῖνος,¹ «εἰς τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα ἐδημιούργησεν ἐκ τοῦ μηδενός, τὴν ὑπαρξιν, ὅχι ὅμως εἰς ἀνώτατον βαθμόν, ὃν αὐτὴ κατέχει, ἀλλ' εἰς τοῦτο μὲν τὸ ἀντικείμενον ἔδωκε περισσύτεραν ὑπαρξιν, εἰς τὸ ἄλλο δ' ὀλιγωτέραν καὶ οὕτω διέταξε κατὰ βαθμούς τὴν σύστασιν τῶν διαφόρων ὄντων». Ἐνεκα τούτου ἡ περὶ φύσεως θεμελιώδης ἀντίληψις παραμένει τοιαύτη, ὅπως εἶχεν ἀναπτυχθῆ παρὰ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, καὶ ἡ ἀρχαία

1. De civitate dei: 1 XII c. 2.

περὶ κόσμου εἰκῶν δὲν ἀντικατεστάθη ὑπὸ βασικῶς νέας τινος
χριστιανικομεσαιωνικῆς ἀντιλήψεως περὶ κόσμου.

Μᾶλλον παρατηρεῖται ζῆλος πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἀξιωμάτων
τῆς πίστεως τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν ἐπιθέσεων
τῆς εἰδωλολατρίας, καὶ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς πίστεως ταύτης ὡς
ἀλανθάστου, παρὰ τῆς θείας σοφίας, ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας.
Διὰ τοῦτο ἡ πίστις κατ' ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς πη-
ρὴ ἰδιαιτέρων γνώσεων, μῆτε ἐκ τῆς ὕλικῆς αἰσθήσεως, μῆτε ἐκ
τῆς διανοήσεως καὶ τοῦ ἐννοιῶν παραγομένων. Τοῦτο δ' εἶναι δυ-
νατὸν μόνον, ἐφ' ὅσον ἡ αἰσθησις καὶ ἡ διανόησις δὲν θεωροῦνται
ἀποτελοῦσαι τὴν ἀρχικὴν τοῦ πνεύματος ὑπαρξίν, ἀλλὰ λαμβά-
νονται ὑπ' ὄψιν ὡς προερχόμενα ἐκ τινος βαθύτερου κειμένου πυ-
ρῆνος, ὅστις ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὴν βᾶσιν τῆς πίστεως.
Τὸν πυρῆνα τοῦτον παριστᾷ, κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον, ἡ βούλησις,
ἡ παράγουσα τὴν διανόησιν. Ἡ παραδοχὴ βουλήσεως παραγούσης
τὴν διανόησιν καὶ τὴν μετὰ φρονήσεως ἐνέργειαν, καθίστα δυνατὴν
τὴν λύσιν τοῦ μεγίστου προβλήματος, τὸ ὁποῖον εἶχε τεθῆ πρὸ
τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς. Παρεῖχε
τὴν δυνατότητα νὰ κατανοηθῆ ἡ ἀρχικὴ αἰτία τοῦ κόσμου ἐν
συμφωνίᾳ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν περὶ πίστεως.
Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ πᾶσα ὑπαρξις βασίζεται εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς
βουλήσεως, καὶ ἡ αἰτία τῆς ὑπάρξεως ταύτης εἶναι δυνατὸν μόνον
ὡς βούλησις νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν. Ἡ βούλησις αὕτη ἐν τοιαύτῃ
περιπτώσει εἶναι ἡ ἀνεξάντλητος παντοδυναμία, ἡ ὁποία ὡς ἄπει-
ρος σοφία κατανοεῖ ἑαυτὴν καὶ διὰ τῆς σοφίας δρᾷ ἐν ἀπείρῳ
ἀγαθότητι. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διὰ τῶν τριῶν φάσεων, αἱ
ὁποῖαι παρουσιάζονται κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως, ἐκ-
δηλοῦνται τὰ τρία τῆς θεότητος πρόσωπα, ἅτινα τὴν αὐτὴν, εἰς
ἑαυτὴν βασιζομένην θεῖαν οὐσίαν παριστᾷσι. Διὰ τῆς πρωταρχικῆς
παντοδυνάμου ὑπάρξεως παριστᾶται ὁ πατήρ, διὰ τοῦ λόγου ἢ τῆς
σοφίας ὁ υἱὸς καὶ διὰ τῆς ἀγαθότητος ἢ ἀγάπης τὸ ἅγιον πνεῦμα.

31. Διανόησις καὶ βούλησις.

Ἐνῶ παρέμενε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἐπίδρασις τῆς διανο-
ήσεως (ἢ διὰ τοῦ λόγου ἢ τῆς σοφίας τοῦ θεοῦ δημιουργία), καθί-
στατο δυνατὴ ἡ ἐπαφὴ πρὸς τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία

ἦτο ἀπαραίτητος, ἐφ' ὅσον μόνον διὰ τῆς ὁδοῦ, ἣν οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ἔταμον καὶ κατέστησαν προσιτήν, ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ ἐπιστημονικὴ ἀναγνώρισις τῆς περὶ πίστεως θεωρίας. Ἐνῶ ὅμως ἡ νέα αὕτη θεωρία παριστᾷ τὴν ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως ὡς ἀπόρροιαν τῆς θεμελιώδους δυνάμεως τῆς βουλήσεως, φέρει πέραν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. Τοῦτο, διότι δὲν λαμβάνεται πλεον ἢ διανόησις, ἀλλ' ἢ βούλησις, ἐξ ἧς παράγεται ἡ διανόησις, ὡς ἀπόλυτος δυναμικὴ οὐσία, φέρουσα εἰς φῶς πᾶσαν πεπερασμένην ὑπαρξιν. Οὕτω γίνεται καταληπτόν, ὅτι—ὅπως καὶ οἱ Νεοπλατωνικοὶ ἐζήτουν νὰ κατανοήσωσιν—εἰς τὴν ἀνωτάτην οὐσίαν καὶ ὑπαρξιν ἐνυπάρχει ἄλλη τις διανόησις, παρὰ ἐκείνη ἢ ὁποία ἐνυπάρχει εἰς τὴν πεπερασμένην, δημιουργηθεῖσαν ὑπαρξιν, καὶ ὅτι ἐν τῷ δημιουργηθέντι κόσμῳ καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ διάφορα εἶδη ὑπάρξεως, διαβαθμίζεται.

Τὸ ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν γένει διάφορα εἶδη ὑπάρξεως, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ δημιουργούσης καὶ δημιουργηθείσης βουλήσεως. Μόνον ἡ δημιουργοῦσα δηλαδὴ βούλησις εἶναι ἀναλλοίωτος. Εἰς πᾶσαν ἐνέργειαν καὶ δημιουργίαν αὕτη εἶναι ἡ αὐτὴ πάντοτε. Ἡ δημιουργηθεῖσα ὅμως βούλησις αἰτιολογεῖ καὶ συντηρεῖ τὴν δημιουργηθεῖσαν ὑπαρξιν ἐπὶ τοσοῦτον, ὅσον ἡ δημιουργικὴ δύναμις παρέσχει εἰς αὐτὴν τὴν δύναμιν καὶ χάριν. Ἄλλη εἶναι ἡ βούλησις εἰς τὴν ἄνθρωπον, ἄλλη εἰς τὰ ζῶα καὶ εἰς τὰ φυτὰ καὶ ἄλλη πάλιν εἰς τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀψύχου φύσεως. Τὴν μεγίστην τελειότητα λαμβάνει αὕτη εἰς τὰς καθαρῶς πνευματικὰς φωτεινὰς οὐσίας, αἱ ὁποῖαι ὀνομάζονται ἄγγελοι. Κατὰ ταῦτα, πᾶν ὅ,τι ἐδημιουργήθη διὰ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως, ἐξαρτᾶται μὲν ἐκ τῆς θείας βουλήσεως καὶ ἐκ τῆς ἐκ ταύτης προερχομένης καὶ ταύτην καθοδηγούσης θείας διανοήσεως, ἕκαστον ὅμως ἀντικείμενον ἔχει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ βούλησιν ὡς βάσιν τῆς ὑπάρξεώς του, καὶ ἰδίαν ἐπίσης, ἐκ τῆς δημιουργηθείσης ὑπάρξεως πηγάζουσαν διανόησιν. Τούτου ἕνεκα ἕκαστον ἀντικείμενον, κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, εἶναι ἀγαθὸν καὶ τέλειον, καὶ πᾶσα τάσις αὐτοῦ ἔχει ὑπ' ὅψιν τὴν συντήρησιν τῆς ἰδίας ὑπάρξεως. Εἰς τοῦτο εὐρίσκει τὴν εἰρήνην, ἀφοῦ ἔχει πόθους καὶ τάσεις.

Ἡ πρὸς τὴν εἰρήνην αὕτη τάσις κυριαρχεῖ, κατὰ τὸν Αὐγουστῆ-

νον¹, πάσης τῆς δημιουργίας. «Ὅπως δὲν ὑπάρχει τις μὴ θέλων νὰ χαίρῃ, οὕτω δὲν ὑπάρχει τις καὶ μὴ ποθῶν τὴν εἰρήνην. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ὅποιοι θέλουσι τὸν πόλεμον, εὐχονται μόνον νὰ νικήσωσιν καὶ διὰ τοῦ πολέμου νὰ καταλήξωσιν εἰς ἔνδοξον εἰρήνην. Διότι τί εἶναι ἡ νίκη ἄλλο παρὰ ὑποταγὴ τοῦ ἀντιπάλου; Ὅταν κατορθωθῇ τοῦτο, τότε ἐπέρχεται ἡ εἰρήνη. Ὡστε καὶ οἱ πόλεμοι μόνον χάριν τῆς εἰρήνης λαμβάνουσι χώραν, ἀκόμη καὶ τότε ὅταν διὰ τῶν διαταγῶν καὶ τῶν ἀγώνων πρόκηται νὰ ἐνεργήσῃ καὶ ἐκδηλωθῇ τὸ πολεμικὸν μόνον θάρρος». Ἡ εἰρήνη αὕτη ἐκδηλοῦται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ εἰς πάντα τὰ ἀντικείμενα ἐν γένει ὡς ὠρισμένη τάξις καὶ ὁμοφροσύνη. Ὑπάρχει, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Αὐγουστίνου, ἡ εἰρήνη εἰς τὸ σῶμα μὲν ὡς τακτικὴ σχέσις τῶν μερῶν, εἰς τὴν μὴ διανοουμένην δὲ ψυχὴν ὡς σειρὰ διατεταγμένων τάσεων, ἐν τῇ διανοουμένη ψυχῇ ἡ εἰρήνη ὑπάρχει εἰς τὴν διατεταγμένη συμφωνίαν τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐνεργείας, ἐν τῷ σώματι καὶ ἐν τῇ ψυχῇ εἰς τὴν τακτικὴν ζωὴν καὶ εὐεξίαν τῆς ζώσης ὑπάρξεως, ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐν σχέσει πρὸς τὸν θεὸν ἔγκειται ἡ εἰρήνη εἰς τὴν διὰ τῆς πίστεως ὑποταγὴν εἰς τὸν αἰώνιον νόμον, εἰς τοὺς ἀνθρώπους μεταξὺ των ἐν τῇ συμφωνίᾳ καὶ ὁμονοίᾳ μεταξὺ διατάσσοντος καὶ ὑπακούοντος, εἰς πάντα δὲ τὰ ἀντικείμενα ὑπάρχει ἡ εἰρήνη ἐν τῇ ἐμμονῇ των τῇ διατεταγμένη. «Διὰ τοῦτο, ἐὰν εἴμεθα ἄλογα ὄντα, θὰ εἴχομεν ἀπλῶς τὴν τάσιν καὶ ἀπαίτησιν νὰ ἔχωμεν ὠρισμένας καὶ τακτικὰς σχέσεις τῶν μερῶν τοῦ σώματος καὶ ἡρεμίαν καὶ ἡσυχίαν τῶν ὀρμῶν, δηλαδὴ θὰ ἐπεδιώκαμεν ἀπλῶς τὴν ἡσυχίαν τῆς σαρκὸς καὶ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἡδονῶν, ἵνα ἡ εἰρήνη τοῦ σώματος ἐξυπηρετῇ τὴν εἰρήνην τῆς ψυχῆς». «Ἐπειδὴ ὅμως ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐνυπάρχει διανοητικὴ καὶ ἔλλογος ψυχὴ, διὰ τοῦτο ὑποβάλλει οὗτος πάνθ' ὅσα ἔχει κοινὰ πρὸς τὰ ζῶα, εἰς τὴν εἰρήνην τῆς λογικῆς καὶ διανοητικῆς ψυχῆς οὕτως, ὥστε ἐπὶ τῇ βάσει ἐκείνου τὸ ὅποιον ἔχει εἰς τὸ πνεῦμά του, βλέπει, ἐνεργεῖ, πράττει, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔρχεται εἰς φῶς ἡ διατεταγμένη συμφωνία μεταξὺ διανοήσεως καὶ πράξεως, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμεν εἰρήνην τῆς

1. De civitate dei 1 XIX κεφ. 12, 13, 14.

διανοουμένης ψυχῆς». Διὰ τῆς εἰρήνης ἀποκτᾶ πᾶν ἀντικείμενον τὴν εἰς αὐτὸ ἀνήκουσαν σύστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάρχει τὸ ἀγαθόν. Διὰ τῆς τελείας εἰρήνης φθάνει τὸ ἀγαθὸν εἰς τὴν δυνατὴν αὐτοῦ τελειότητα.

Ἡ εἰρήνη, τὴν ὁποίαν ἕκαστον ἀντικείμενον ποθεῖ, συνίσταται κατὰ ταῦτα εἰς τὴν συμφωνίαν μεταξὺ τῆς βουλήσεως, ἣτις βασίζει τὴν ὑπαρξιν τῶν ὄντων, καὶ τῆς διανοήσεως, ἣτις προέρχεται ἐκ τῆς βουλήσεως, κατανοεῖ τὴν ὑπαρξιν καὶ καθοδηγεῖ τὴν ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως.

Εἶναι δυνατόν νὰ τεῖνη τις νὰ παραδεχθῆ τὴν τοιαύτην συμφωνίαν ὡς αὐτονόητον. Διότι ἢ εἰς τὰ ἀντικείμενα ἐκδηλουμένη διάνοησις δύναται κατὰ ταῦτα μόνον τὴν διὰ τῆς βουλήσεως αἰτιολογούμενην ὑπαρξιν νὰ κατανοῇ καὶ οὕτω νὰ φέρῃ εἰς φῶς ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως ἀναλογοῦσαν πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὑπάρξεως. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁμῶς θὰ ἦτο ἀνάγκη, πᾶν ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῷ κόσμῳ νὰ εἶναι φυσικὸν καὶ ἐπομένως ἀγαθόν. Ὁ δ' Αὐγουστῖνος δὲν ἀπέχει πράγματι τῆς τοιαύτης παραδοχῆς. Λέγει ἄλλως τε (de civitate dei XIX, 13), ὅτι «καὶ ἡ φύσις τοῦ διαβόλου, ἐφ' ὅσον εἶναι φύσις, δὲν εἶναι κακὴ, ἀλλὰ μόνον ἡ ἀντίθεσις (τ.ἔ. διατάραξις τῆς φύσεως) κάμνει αὐτὴν κακὴν», ὅτι δὲ «οὐδεμία φύσις εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ, εἰς τὴν ὁποίαν νὰ μὴν ὑπάρχη τι τὸ ἀγαθόν».

Ἐπιμένει ἐν τούτοις εἰς τὸ ὅτι ἡ φύσις εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι διεστραμμένη καὶ ἡ ἀρχικῶς ἀγαθὴ βούλησις, κακὴ. Τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ περὶ προπατορικῆς ἁμαρτίας διδασκαλία, ἣτις παραδέχεται ὅτι διὰ τῆς διαστροφῆς ἀπὸ τῆς θείας βάσεως πασῶν τῶν ὑπάρξεων καὶ διὰ τῆς στροφῆς εἰς τὴν ἰδίαν ὑπαρξιν ἐγένετο ἡ ἁμαρτία αὐτή.

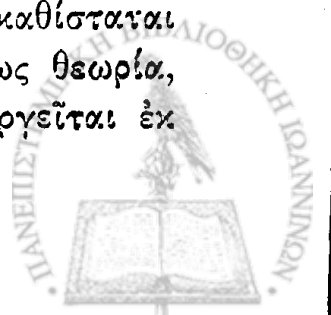
Τὸ κακόν, ὅπερ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔρχεται εἰς τὸν κόσμον, δὲν θεωρεῖται θετικὴ τις δύναμις, ἀλλ' ἀπλῆ ἔλλειψις ἢ κατὰπτωσις, διὰ τὴν αἰτίαν τῆς ὁποίας δὲν δύναται—ὅπως φρονεῖ ὁ Αὐγουστῖνος—νὰ ἐρωτᾶ τις. Λέγει: «Τὸ νὰ θέλωμεν νὰ εὕρωμεν τὰ αἷτια τῆς τοιαύτης καταπτώσεως, εἶναι, ἐφ' ὅσον ταῦτα, ὅπως εἴπομεν, δὲν προέρχονται ἐξ ἐνεργείας, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐλλείψεως, ὡς νὰ ἤθελέ τις ἀκριβῶς νὰ ἴδῃ τὸ σκότος ἢ νὰ ἀκούσῃ τὴν σιωπὴν... Τούτου ἕνεκα οὐδεὶς ὡς ζητῆ νὰ μάθῃ ἀπὸ ἐμέ, ἐκεῖνο περὶ

ταῦ ὁποίου γνωρίζω ὅτι δὲν τὸ γνωρίζω, ἐκτὸς ἐὰν θέλῃ νὰ μάθῃ ὅτι δὲν γνωρίζει τι ἐξ ἐκείνου, τὸ ἔποϊον θεωρεῖ ἀναγκαῖον νὰ μάθῃ ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ γνωστὸν» (de civitate dei XII, 7).

Ἡ σοφιστεία αὕτη ἐν τούτοις καθιστᾷ φανερόν, ὅτι ἡ γένεσις τοῦ κακοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βασισθῇ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς βουλήσεως, ἡ ὁποία ἀρχικῶς εἶναι ἀγαθὴ. Πράγματι εἶναι δυνατὸν νὰ τείνῃ ἡ βούλησις, συμφώνως πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτῆς καὶ σύστασιν, εἰς τὸ νὰ συντηρῇ τὴν ὑπαρξιν, τὴν ὁποίαν βασιζει. Διὰ τοῦτο ζητεῖ μόνον τὸ ἀγαθόν. Ἐὰν δὲν ἐπιτυχᾶν νὰ πραγματοποιῇ τὸ ἀγαθόν, τοῦτο προέρχεται ἐξ ἐπιδράσεων κωλυουσῶν, διὰ τὰς ὁποίας εἶναι φανερόν ὅτι ἡ βούλησις δὲν δύναται νὰ εἶναι ὑπόλογος. Μόνον ὁ μύωψ ἄνθρωπος, ὅστις, εἰς τὸν ἑαυτὸν του καὶ εἰς τὰ ἄλλα δημιουργήματα, τὴν διαφόρους καὶ ποικίλας ἐπιδράσεις ὑφισταμένην ὑπαρξιν θεωρεῖ ἀτελεῖ, θέτει, χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰς ἐκάστοτε συνθήκας, κανόνας, κατὰ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ γίνηται ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ πράξις, καὶ βλέπει, εἰς πᾶσαν παράβασιν τοῦ κανόνος, ἐνέργειαν τῆς κακῶς γενομένης βουλήσεως. Ἀποδίδει εἰς τὴν βούλησιν ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῆς πράξεως. Οὕτω δὲ κατ' ἀνάγκην ἀναζητεῖ εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως τὴν αἰτίαν τῆς ἀτελείας. Ἄλλ' ἡ βούλησις, κατὰ τὸν Αὐγουστίνον, καθοδηγεῖται παρὰ τῆς διανοήσεως, ἥτις κατανοεῖ καὶ ἀντιλαμβάνεται τῆς διὰ τῆς βουλήσεως αἰτιολογουμένης ὑπάρξεως. Διὰ τοῦτο μόνον ἐλλειπῆς ἀντίληψις καὶ κατανόησις τῆς ὑπάρξεως ταύτης—πρὸ πάντων δὲ ἐλλειπῆς ἰδέα περὶ τῆς θείας ἀρχικῆς αἰτίας τῆς ἰδίας ὑπάρξεως—εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ τὸ κακόν. Τοῦτο προϋποθέτει, ὅτι ἡ ἐκ τῆς βουλήσεως παραγομένη διάνοησις ὡς ἰδιαιτέρα τις ἀρχὴ τοῦ πράττειν πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ, καὶ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ λάβῃ χώραν διάστασις μεταξὺ τῆς ἀρχικῶς ἀγαθῆς βουλήσεως, τῆς βασιζούσης τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς ἀντικειμένου, καὶ τῆς ἐκ τῆς τοιαύτης ὑπάρξεως προερχομένης καὶ τὰς ἐνεργείας τῆς βουλήσεως καθοριζούσης διανοίας.

Ὅτι διὰ τῆς τοιαύτης ὁμολογίας καὶ παραδοχῆς καθίσταται σκοτεινὴ καὶ ἀσαφὴς ἡ περὶ ἐνεργείας τῆς βουλήσεως θεωρία, εἶναι ἐκτὸς ἀμφιβολίας. Ἡ τοιαύτη ἀσάφεια δημιουργεῖται ἐκ

τῆς ἀνάγκης νὰ ἀναγνωρισθῆ τι ἀντικειμενικῶς ὑπάρχον κακὸν διὰ νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὰ δημιουργήματα. Ἐνῶ ὅμως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ διανοήσις τηρεῖ ἀπέναντι τῆς βουλήσεως ὠρισμένην τινὰ ἀνεξαρτησίαν, καθίσταται εὐκολονόητον, ὅτι ὅλη ἡ περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψις τοῦ Αὐγουστίνου, τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ μεσχιώου, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐξελίσσεται βασιζομένη εἰς τὴν περὶ ἐνεργείας τῆς διανοήσεως θεωρίαν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, καὶ ὅτι καὶ κατὰ τὸν ἐπόμενον χρόνον πάντοτε ἐκ νέου ἡ ἐνέργεια αὕτη τῆς διανοήσεως τανίζεται παραλλήλως πρὸς τὴν θεμελιώδη δύναμιν τῆς βουλήσεως. Τοῦτο συμβαίνει ἰδίως κατὰ τὴν περὶ τῆς θεότητος ἀντίληψιν.

Ὅπως ὁ Πλάτων τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, ἣτις προκαλεῖ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν γνωστὴν δυναμένην νὰ γίνῃ ὑπαρξιν, λόγῳ τοῦ ἀκείρου αὐτῆς κάλλους θέτει κατὰ τὴν ἀξίαν καὶ δύναμιν ὑπεράνω πάσης γνώσεως καὶ πάσης γνωστῆς γινομένης ὑπάρξεως, οὕτω καὶ ὁ Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς,¹ ὅστις ἤχημασε κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τῆς δευτέρας μετὰ Χριστὸν ἑκατονταετηρίδος, ὀνομάζει τὸν θεὸν «ἀκατονόμαστον πατέρα καὶ Κύριον πάντων τῶν ἀντικειμένων, μὴ ἐρχόμενον καὶ πηγαίνοντα, μὴ κοιμώμενον καὶ ἀφύπνιζόμενον, ἀλλὰ μένοντα εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, ὅπου καὶ ἂν εἶναι, ὁρῶντα καὶ ἀκούοντα, ὄχι δι' ὀφθαλμῶν καὶ ὠτων, ἀλλὰ δι' ἀνεκφράστου δυνάμεως, βλέποντα καὶ γινώσκοντα τὰ πάντα, ἀπὸ τὸν ὁποῖον οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν δύναται νὰ μείνῃ κεκρυμμένος, μὴ κινούμενον καὶ εἰς οὐδένα τόπον, οὔτε εἰς τὸν κόσμον ἕλον περιλαμβανόμενον, ὑπάρχοντα δὲ καὶ πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου», λέγει δ' ὁ Ἰουστῖνος περὶ τοῦ θεοῦ, ὅτι «ἐν ἀρχῇ, καὶ πρὸ πάντων τῶν δημιουργηθέντων ἀντικειμένων, παρήγαγεν ἐξ ἑαυτοῦ διανοητικὴν τινὰ δύναμιν, δόξαν τοῦ θεοῦ διὰ τοῦ ἀγίου Πνεύματος ὀνομαζομένην, ἢ υἷόν, ἢ σοφίαν, ἢ ἄγγελον, ἢ θεόν, ἢ Κύριον καὶ λόγον, ὅτι δ' ἡ γέννησις αὕτη δὲν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα ἐλάττωσίν τιναν τοῦ γεννήσαντος, ἀλλ' ὅτι τελειοῦται οὕτως, ὡς τὸ φῶς ἀνάπτεται ἐξ ἄλλου φωτὸς χωρὶς

1. Iustini philosophi et martyris Dialogus cum Tryphonae Iudaeo 27 καὶ 61 (Migue Patrologia τόμ. 6).

νά ἐλαττωθῆ τὸ ἐξ οὗ ἀνάπτεται». Καθ' ὅμοιον τρόπον ἀποφαίνεται καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς,¹ ὅστις ἀπέθανε κατὰ τὸ ἔτος 217 μ.Χ. περίπου. «Ὁ θεός, ὅστις δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῆ, δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως· ὁ υἱὸς ὅμως εἶναι σοφία καὶ γνῶσις καὶ ἀλήθεια καὶ ὅ,τι ἄλλο συγγενὲς πρὸς ταῦτα». «Ὁ θεὸς τῶν πάντων, ὁ ὑπερβάλλον πᾶν ὄνομα, πᾶσαν σκέψιν καὶ πᾶσαν ἐννοιαν, δὲν περιγράφεται διὰ λόγων, διότι ἔχει ἀνεκφραστον δύναμιν». Εἶναι ἀνάγκη, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων, κάμνων λόγον περὶ τοῦ θεοῦ εἰς τὰς ἐπιστολάς του, ὀρθῶς λέγει, νὰ ὁμιλῆ τις ἐν αἰνίγμασι, διότι πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὀνομασθῆ τι, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι οὔτε γένος, οὔτε διαφορὰ, οὔτε εἶδος, οὔτε ἄτομον, ἢ ἀριθμὸς, ἢ ὅμοιον τι τῶν τοιούτων; Ἡ φύσις ὅμως τοῦ υἱοῦ, ἡ ὁποία εἶναι παραπλησιεστάτη πρὸς τὸν Παντοδύναμον, εἶναι τελειοτάτη καὶ ἀγιωτάτη καὶ πρωταρχικωτάτη, ἐξόχως κυριαρχοῦσα καὶ κυβερνώσα καὶ εὐεργετοῦσα. «Ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ εἶναι ὅλως πνεῦμα, ὅλως πατρικὸν φῶς, ὅλος ὀφθαλμὸς· βλέπει καὶ ἀκούει καὶ γινώσκει τὰ πάντα, καὶ ἔχων ἐν ἑαυτῷ τὴν δύναμιν καὶ ἰσχύν, ἐτάζει τὰς δυνάμεις».

Ἐπίσης ὁμοίως διδάσκει καὶ ὁ Ὀριγένης² (185—254), ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ἀνερμήνευτος, καὶ ὅτι πρέπει νὰ θεωρῆται πάντοτε πολὺ περισσώτερον ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἡμεῖς αἰσθανόμεθα καὶ γνωρίζομεν περὶ αὐτοῦ. «Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ πνεῦμα ἡμῶν, ὅπως καὶ ἂν εἶναι καθ' ἑαυτό, ἀδυνατεῖ νὰ ἴδῃ τὸν θεὸν αὐτόν, διὰ τοῦτο ἀναγνωρίζει τὸν πατέρα πάντων εἰς τὸ κάλλος τῶν ἔργων του καὶ εἰς τὸν στολισμὸν τῶν δημιουργημάτων του. Ὁ θεὸς δὲν εἶναι κατὰ ταῦτα οὔτε σῶμα οὔτε ἐν σώματι, ἀλλ' εἶναι ἀπλῆ διανοουμένη φύσις, εἰς τὴν ὁποίαν οὐδὲν δύναται νὰ προστεθῆ, καὶ ἡ ὁποία οὐδὲν μεγαλύτερον ἢ μικρότερον δύναται νὰ περιέχῃ, διότι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀποτελεῖ μίαν ἐνότητα». Ὁ υἱὸς ὅμως εἶναι ἡ σοφία τοῦ θεοῦ, ἐξ ἧς πᾶσα ἡ κτίσις προῆλθεν. Ὡς βᾶσις καὶ ἀρχὴ ἐπομένως πάσης ζωῆς, οὐδὲν ἄλλο

1. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως Στρωμματεῖς 1. IV κεφ. 25 τόμ. V κεφ. 10 (Migne Patrologia τόμ. 8 σελ. 1365, τόμ. 9 σελ. 100, 122, 408).

2. Ὀριγένους περὶ ἀρχῶν (de principiis 1. I κεφ. 1, 2.) (Πατρολογία Migne τόμ. 11 σελ. 124.)

εἶναι, εἰμὴ ἢ ἀποκάλυψις τῆς καθ' ἑαυτὴν ἀνερμηνεύτου καὶ ἀγνώστου θείας οὐσίας.

Τοὺς ἐλληνιστὶ γράφοντας πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ὑποστηρίζουσιν εἰς τὰς ἀντιλήψεις των καὶ οἱ ὄχι ὀλιγώτερον ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας διαπνεόμενοι λατινιστὶ γράφοντες πατέρες. Ὁ Μ. Μινούκιος Φέλιξ, ὁ περὶ τὸ 200 μ.Χ. ἀκμάσας, εἰς τὴν ἀπολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ θέτει π.χ. εἰς τὸ στόμα τοῦ χριστιανοῦ Ὀκταβίου, συνδιαλεγομένου πρὸς τὸν ἐθνικὸν Καικίλιον, τὰ ἀκόλουθα: ¹ «Ἄνύψωσον τὸ βλέμμα σου εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐπιθεώρησε τὸν κάτω περιβάλλοντά σε κόσμον: εἶπέ, τί εἶναι σαφέστερον, ἐκφραστικώτερον, καταφανέστερον, παρὰ ἢ ὑπαρξίς μιᾶς θείας, ἐξόχως διανοητικῆς δυνάμεως, ἣτις κινεῖ, συντηρεῖ καὶ κυβερνεῖ πᾶσαν τὴν κτίσιν; Ἴδὲ τὸν οὐρανὸν καὶ τὸν ἀμέτρητον αὐτοῦ θόλου, καὶ τὴν ταχεῖαν αὐτοῦ στροφήν, εἴτε ὅταν λάμπῃ καὶ καταυγάζῃ διὰ τῶν ἀστέρων τὴν νύκτα, εἴτε κατὰ τὴν ἡμέραν, ὅταν ἀκτινοβολῇ διὰ τοῦ διαπερῶντος αὐτὸν ἡλίου: ἀμέσως θὰ ἀναγνωρίσῃς ὁποῖαν θαυμαστὴν καὶ θεῖαν ἰσσοροπίαν ἔθηκεν ἐν αὐτῷ ὁ ὑψιστος κτίστης τοῦ κόσμου». Ἀκολούθως ὑποδεικνύει τὸν ὀρισμὸν τοῦ χρόνου διὰ τῆς περιφορᾶς τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, τὸ δυνατὸν τοῦ νὰ καθορίζηται ἡ πορεία τοῦ πλοίου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θέσεως τῶν ἀστέρων, καὶ τὰς ἐποχὰς διὰ τὴν σπορὰν καὶ συγκομιδὴν, πράγματα τὰ ὁποῖα, «ὄχι μόνον προϋποθέτουσιν ὑψιστόν τινα δημιουργὸν καὶ ἀπόλυτον διάνοιαν διὰ τῆς συστάσεως, μορφώσεως καὶ τάξεως τῶν ὄντων, ἀλλὰ καὶ ἄνευ μεγίστης ἐνεργείας τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνωσι καταληπτὰ, νοητὰ καὶ γνωστά». Καθ' ὅμοιον δὲ τρόπον ἢ τάξις καὶ ἡ κανονικότης, ἢ ἐκδηλουμένη παντοῦ καὶ πάντοτε κατὰ τὴν ἀλλαγὴν τῶν ἐποχῶν, εἰς τὴν διαίρεσιν τῆς γῆς εἰς ξηρὰν καὶ εἰς ὕδατα, εἰς τὴν αὔξησιν τῶν φυτῶν καὶ εἰς τὴν σύστασιν τῶν ζώων, εἰς τὴν μορφήν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὴν φροντίδα τούτου διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς του, ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ὑπάρξεως «ἐνὸς Κυρίου καὶ δημιουργοῦ τοῦ σύμπαντος», ὅστις πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει «δημιουργεῖ διὰ τοῦ λόγου του μόνον, τακτοποιεῖ

1. Octavius κεφ. 17, 18.

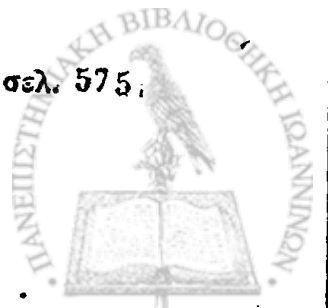

διὰ τῆς σοφίας του καὶ τελειοποιεῖ διὰ τῆς δυνάμεώς του». Ὁ δημιουργὸς οὗτος καὶ συντηρητὴς τοῦ κόσμου εἶναι ἀπρόσιτος εἰς τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν, ἄπειρος καὶ ἄμετρος, «γνωστὸς μόνον εἰς ἑαυτὸν ἐν τῇ ἀληθῇ αὐτοῦ μεγαλειότητι». Κατὰ τὴν ἐσωτάτην ὁμῶς αὐτοῦ εὐσίαν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὡς ἀπόλυτος νοῦς, ὑπερβάλλων πᾶσαν ἀνθρωπίνην διάνοιαν.

Παρομοίως ὁμιλεῖ καὶ ὁ Γερτουλιανός, κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἀκμάσας, εἰς τὴν ἀπολογία αὐτοῦ χάριν τῶν ὀπαδῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας¹. «Ὅ,τι λατρεύομεν, εἶναι ὁ εἷς καὶ μόνος θεός, ὁ ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργήσας τὸ σύμπαν καὶ ἐφοδιάσας αὐτὸ δι' ὄλων τῶν στοιχείων, ὁ σώματα καὶ πνεύματα διὰ τοῦ λόγου, διὰ τοῦ ὁποίου εἶπε, καὶ διὰ τῆς σοφίας, διὰ τῆς ὁποίας διέταξε, καὶ διὰ τῆς δυνάμεως δι' ἧς ἠδυνήθη, πλάσας ὡς ἐγκαλωπίσματα τῆς λαμπρότητός του, λόγῳ τῆς ὁποίας καὶ οἱ Ἕλληνας ἔδωκαν εἰς τὴν πλάσιν ταύτην τὸ ὄνομα κόσμος. Εἶναι ἀόρατος, μόνονότι φαίνεται ἀνεριμήνευτος, μόνονότι παριστᾶται διὰ τῆς χάριτος, ἀκατάληπτος, μόνονότι εἶναι προσιτὸς εἰς τὰς αἰσθήσεις τῶν ἀνθρώπων. Τούτου ἕνεκα εἶναι ἀληθῆς καὶ ἀπείρως μέγας. Κατὰ τῆλλα, ὅ,τι συνήθως εἶναι ὀρατόν, ἀπτὸν καὶ ἀντιληπτόν, εἶναι κατώτερον τῶν ὀφθαλμῶν, οἱ ὅποιοι βλέπουσιν αὐτό, τῶν χειρῶν, αἱ ὁποῖαι ψάβουσιν αὐτό, καὶ τῶν αἰσθήσεων, αἱ ὁποῖαι προσδιορίζουσιν αὐτό. Ὅ,τι ὁμῶς εἶναι ἄπειρον, μόνον εἰς τὸν ἑαυτὸν του εἶναι γνωστόν. Τοῦτο εἶναι ἐκεῖνα τὸ ὁποῖον δίδει ἔννοιάν τινα περὶ τοῦ θεοῦ, ἀκαταλήπτου ὄντος. Οὕτω δ' ἡ ἐπιβολὴ τοῦ μεγαλείου Αὐτοῦ παριστᾶ τὸν θεὸν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς γνωστόν τι καὶ συγχρόνως ὡς ἄγνωστον.

Καὶ περαιτέρω (κεφ. 18) λέγει: «Διὰ νὰ εὐρίσκωμεν ὁμῶς τελειότερον καὶ ἐμφαντικώτερον τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς διαταγὰς καὶ τὴν βούλησίν του, προσέθηκεν ὡς βοηθητικὸν μέσον τὴν διὰ τῶν βιβλίων σοφίαν, ἵνα ὅταν θέλῃ τις νὰ ἐρευνήσῃ περὶ τοῦ θεοῦ, νὰ εὐρίσκη τὸ ζητούμενον, νὰ πιστεύῃ εἰς τὸ εὐρισκόμενον καὶ νὰ ὑπηρετῇ τὸ πιστευόμενον. Τοῦτο, διότι εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐπλήρωσε θεοῦ πνεύματος καὶ ἐξαπέστειλεν εἰς τὸν κόσμον ἄνδρας, οἱ ὅποιοι

1. Ἀπολογητικὸς κεφ. 17 (Migue Patrologia latina, τόμ. 1. σελ. 575.)

ἦσαν ἄξιοι διὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ εὐθύτητος ὥστε νὰ γνωρίζωσι τὸν θεὸν καὶ εἰς ἄλλους νὰ δεικνύωσιν αὐτόν, ἵνα κηρύξωσιν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι εἷς, δηλαδή ὁ τὰ πάντα δημιουργήσας, ὁ ἐκ γῆς πλάσας τὸν ἄνθρωπον—οὗτος δηλαδή εἶναι ὁ πραγματικὸς Προμηθεὺς—ὁ τὴν χρόνον εἰς ὠρισμένας διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις κατανείμας, ὁ παρασχὼν ἀκολούθως δείγματα τῆς Μεγαλειότητος αὐτοῦ διὰ τῶν ὑδάτων καὶ τῶν φλογῶν, ὁ θεμελιώσας κανόνας τοῦ βίου, δι' ὧν δύναται τις νὰ ἱκανοποιῇ τὰς ἀγαθὰς ἐπιθυμίας αὐτοῦ, τοὺς ὁποίους ἀγνοεῖτε ἢ παραβαίνετε, διὰ τὴν τήρησιν ὅμως τῶν ὁποίων ἔχει ὀρίσει, μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς παρουσίας κοσμικῆς περιόδου, οἱ μὲν ὑπηρετᾶται αὐτοῦ νὰ λάβωσιν ὡς ἀμοιβὴν τὴν αἰωνίαν ζωὴν, οἱ δ' ἄθεοι τὴν αἰωνίαν κόλασιν καὶ τὸ πῦρ, ὑπερ ἐπίσης διαρκεῖ καὶ ὑπάρχει, ταῦτα δ' ἀφοῦ ἀναστήσῃ τοὺς ἐξ ἀρχῆς κοιμηθέντας, οἵτινες ἐν σώματι θὰ δώσωσι λόγον τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας των».

Περὶ τῆς συγγενείας τοῦ τοιαύτου τρόπου ἀντιλήψεως πρὸς τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν, ὁμιλεῖ αὐτὸς ὁ Τερτουλιανὸς διὰ τῶν λόγων (κεφ. 21): «Εἶπομεν ἤδη ὅτι ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὸ σύμπαν τοῦτο διὰ τοῦ λόγου, τῆς ιδέας, τῆς δυνάμεώς του. Καὶ εἰς τοὺς ὑμετέρους σοφοὺς ὀρίζεται, ὅτι ὁ λόγος, δηλαδή ἡ λέξις καὶ ἡ σκέψις, εἶναι ὁ πλάστης τοῦ παντός. Ὁ Ζήνων δηλαδή ὀρίζει αὐτὸν ὡς παραγωγόν, ὁ ὁποῖος ἔπλασε τὰ πάντα ἐν τῇ ἀποφάσει του· ὠνομάσθη καὶ πεπρωμένον, θεός, ψυχὴ τοῦ Διὸς καὶ ἀναγκαιότης καὶ εἰμαρμένη πάντων τῶν ὄντων. Ταῦτα πάντα ἀποδίδει ὁ Κλεάνθης εἰς τὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ διαπνέον τὸ πᾶν. Ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς ἀποδίδομεν εἰς τὸν λόγον καὶ εἰς τὴν ιδέαν καὶ εἰς τὴν δύναμιν, ὡς εἰς ἰδιοτύπους οὐσίας, περὶ ὧν εἶπομεν, τὸ ὅτι ὁ θεὸς τὰ πάντα δι' αὐτῶν ἐδημιούργησεν, καὶ παραδεχόμεθα ὅτι ὑπάρχει ἐν πνεύμα, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ ὁ λόγος προσήκει ὅταν ὁμιλῇ, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐκδηλοῦται ἡ ιδέα, ὅταν διατάσῃ, καὶ ἡ δύναμις προΐσταται ὅταν ἐκτελῇ καὶ ἐνεργῇ. Ὡς πρὸς τὰ κατ' αὐτὸ ἔχομεν διδαχθῆ ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἐγεννήθη καὶ ὠνομάσθη υἱὸς τοῦ θεοῦ καὶ θεός, λόγῳ τῆς ἐνότητος τῆς οὐσίας. Διότι καὶ ὁ θεὸς εἶναι Πνεῦμα. Καὶ ὅταν μία ἀκτὶς ἐξαποστέλλεται ἐκ τοῦ ἡλίου ἀποτελεῖ καὶ αὕτη ἐν μέρος τοῦ ἔλου, συγχρόνως ὅμως ὁ ἥλιος ὑπάρχει ἐν τῇ ἀκτίνι, διότι εἶναι ἀκτὶς

ἡλίου καὶ αὐτός, καὶ ἡ οὐσία κατὰ ταῦτα δὲν διαιρεῖται, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ ἀναπτύσσεται. Οὕτω εἶναι καὶ αὐτὸς πνεῦμα ἐκ πνεύματος καὶ θεὸς ἐκ θεοῦ, ὡς φῶς ἀναπτόμενον ἐκ φωτός».

Διὰ τῆς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀναφορᾶς εἰς τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ θεοῦ, ἐνῶ προκύπτει ἡ ἰδέα τοῦ ἀνεξερευνητοῦ καὶ ἀκαταλήπτου, προκαλεῖται ἡ τάσις νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἀρχικὴ αἰτία παντὸς συμβαινόντος, εἰς τὴν θεῖαν βούλησιν, ἡ ὁποία δὲν ἐκδηλοῦται εἰς τὸ διὰ νόμων προσδιοριζόμενον καὶ τὸ προσιτὸν εἰς τὴν γνῶσιν, φαινόμενον καὶ συμβαῖνον. Οὕτω λέγει ὁ Τερτουλιανὸς εἰς τὸ σύγγραμμα. «Περὶ ὑπομονῆς» κεφ. 1: «Ὅ,τι εἶναι ὑπὸ ἀνωτάτην ἔννοιαν ἀγαθόν, ὑπάρχει κατ' ἀνωτάτην ἔννοιαν παρὰ τῷ θεῷ, καὶ οὐδεὶς διανέμει αὐτό, εἰμὴ ὁ κατέχων, εἰς ὄντινα μάλιστα βούλεται».

Πρὸς τὴν τοιαύτην τάσιν ἐν τούτοις δὲν συνδέεται ἀκόμη βαθυτέρα τις ἐποπτεία τῆς οὐσίας τῆς βουλήσεως. Διὰ τοῦτο, ὅπως εἶδομεν, ὁ Αὐγουστῖνος κατὰ πρῶτον κατέληξεν εἰς τὴν νέαν ἀντίληψιν, ἣτις εἰς τὴν βούλησιν διαβλέπει τὴν θεμελιώδη δύναμιν. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ τώρα ἀκόμη, καὶ εἰς τὴν ἐκ τῆς βουλήσεως παραγομένην διανόησιν, ἐφ' ὅσον αὕτη καθοδηγεῖ τὴν βούλησιν, ἀγνωρίζεται τις ἀνεξαρτησία, διὰ τοῦτο ἡ περὶ ἐνεργείας τῆς διανοήσεως θεωρία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρῆται ὡς ὀριστικῶς ὑπερνικηθεῖσα καὶ παρωχημένη.

Οὕτω π.χ. ὁ Ἰωάννης Σκῶτος Ἐρίγκενα, ἀκμάσας κατὰ τὸν ἔννατον αἰῶνα, θεωρεῖ τὴν θεῖαν ἀρχικὴν τοῦ κόσμου αἰτίαν, συμφώνως πρὸς τὸν χριστιανικὸν τρόπον ἀντιλήψεως, ἀνωτέραν μὲν πάσης διανοήσεως, δὲν ὀρίζει ὅμως ταύτην ὡς ἄρρητον καὶ ἀνεξιχνίαστον βούλησιν. «Δὲν ἀπειδείχθη μετ' ἀρκετῆς διὰ τοὺς ἐρευνητὰς τῆς ἀληθείας σαφηνείας», λέγει, ¹ «παρὰ τῆς θεολογίας, ἣτις ἀπλῶς ἢ κατὰ προτίμησιν ἀσχολεῖται εἰς τὰ κατὰ τὴν θεῖαν φύσιν, ὅτι αὕτη κατ' οὐσίαν καὶ μόνον συνίσταται ἐξ ἐκείνου τὸ ὁποῖον παρ' αὐτῆς ἐδημιουργήθη, χωρὶς νὰ γίνηται καταληπτὴ ἡ οὐσία αὐτῆς καθ' ἑαυτήν; Ὑπερβαίνει ἄλλως τε ἢ

1. De divisione naturae 1. I κεφ. 13, 62 (Philosophische Bibliothek, übersetzt von Noak τομ. 86, σελ. 22, 93).

θεία φύσις, ὅπως πολλάκις ἐτονίσθη, ὄχι μόνον τὰς προσπαθείας ἀνθρωπίνης διανοήσεως, ἀλλὰ καὶ τὰς σκέψεις οὐρανίων ὄντων. Μόλα ταῦτα οἱ θεολόγοι δι' ὀρθῆς παρατηρήσεως ἀπέδειξαν διὰ τοῦ ὅ,τι ὑφίσταται, ὅτι ὑπάρχει, ὅτι εἶναι πάνσοφος λόγῳ τῆς διαιρέσεως τῶν ὄντων εἰς γένη, εἶδη, εἰς διαφορὰς καὶ λεπτομερείας, ὅτι ζῆ, ἀπέδειξαν διὰ τῆς ἀδιακόπου κινήσεως ὅπως καὶ διὰ τῆς ἐν κινήσει καταστάσεως τῶν πάντων. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἐπίσης τρόπον ἀνεκαλύφθη ὀρθῶς, ὅτι ἡ τοῦ παντός αἰτία ὑπάρχει τριπλῆ. Διότι ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐκείνου τὸ ὅποῖον ὑφίσταται, συνάγεται, ὅτι ὑπάρχει ἐκ τῆς θαυμασίας τάξεως τῶν πραγμάτων, ὅτι εἶναι σοφὴ, καὶ ἐκ τῆς κινήσεως ἀνεκαλύφθη, ὅτι εἶναι ζωή. Ὡς αἰτιώδης καὶ δημιουργικὴ τῶν πάντων φύσις λοιπὸν ὑπάρχει, εἶναι σοφὴ καὶ ζῆ. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τούτων οἱ ἐξακριβώσαντες τὴν ἀλήθειαν ἀνέπτυξαν τὴν θεωρίαν, ὅτι ὑπὸ τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς πρέπει νὰ ἐννοῆται ὁ Πατήρ, ὑπὸ τὴν σοφίαν αὐτῆς ὁ υἱός, ὑπὸ τὴν ζωὴν αὐτῆς τὸ ἅγιον πνεῦμα».

Ὡστε, ὅ,τι ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, εἶναι ἡ σοφία, ὅλως ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴν τῆς ἀρχαίας ἀντιλήψεως, ὡς ἄμεσος αἰτία παντός συμβαίνοντος, δυναμένη διὰ τοῦτο νὰ ὀνομασθῆ καὶ δύναμις. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ἐκδηλοῦται, ἡ καθ' ἑαυτήν, μὴ ὑποκειμένη εἰς τὴν γνῶσιν, θεία ἀρχικὴ αἰτία τοῦ κόσμου, ὡς οὐσία, δύναμις καὶ ἐνεργητικότητα. Οὗτοι δ' οἱ ἕρισμοὶ ἀποτελοῦσιν, ὅπως ὁ Σκῶτος Ἐρίγκενα περαιτέρω ἀναφέρει, «ἀδιαίρετον καὶ ἄφθιτον τριάδα τῆς ἡμετέρας φύσεως, ἐφ' ὅσον ἐν θαυμαστῇ συμφωνίᾳ τῆς φύσεως συνδέονται πρὸς ἀλλήλους κατὰ τρόπον ὥστε τὰ τρία ταῦτα ἐν καὶ τὸ ἐν τρεῖς ὄχι διαφόρους φύσεις, ἀλλ' ἐν καὶ τὸ αὐτὸ νὰ ἀποτελῶσιν».

Καθ' ὅμοιον ἐντελῶς τρόπον συγκρίνει ὁ Ἀβελάρδος¹ (1079—1142) τὴν φύσιν τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν. «Ὅ,τι εἶναι οὐσία ἐν τῇ ψυχῇ, δύναται νὰ ἐννοηθῆ ἐν Τριάδι ὡς τὸ πρόσωπον τοῦ πατρός, ἂν ἐπιτρέπηται νὰ ἰσχυρισθῆ τις ὅ,τι ὅμως ἐν τῇ ψυχῇ δύναμις καὶ σοφία ὑπάρχει, ἀναγνωρίζεται καὶ ὁ υἱός, ὅστις εἶναι ἡ δύναμις καὶ σοφία τοῦ θεοῦ, καὶ ὅ,τι ἐν τῇ ψυχῇ ὡς σύ-

1. Theologia christiana 1. I κεφ. 5 (Migne Patrologia 39, 78—σελ 154).

στασις τῆς ζωικῆς ἐνεργείας ὑπάρχει ἀναγνωρίζεται ὡς ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ἐκτελοῦν τὸ ἔργον τῆς ζωογονήσεως».

Ἐφ' ὅσον ὁμῶς ἡ σοφία ἐνέχει τὴν δύναμιν νὰ παράγῃ τὰ πάντα, δὲν ὑπάρχει ἄρρητός τις καὶ ἀκατάληπτος αἰτία τοῦ κόσμου, καὶ κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ θεωρῆται δυνατὸν ὅτι πάντα τὰ μυστικά τῆς πίστεως, ἅτινα ἀποκαλύπτουσι τὴν οὐσίαν τῆς αἰτίας τοῦ κόσμου, γίνονται κατανοητὰ διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἐρεῦνης. Οὕτω καταλήγομεν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς μεσαιωνικῆς λεγομένης διαφωτίσεως, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύει ὁ Ἀβελάρδος. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἡ πίστις δὲν εἶναι πλέον δημιουργημὰ ἢ σύστασις τῆς βουλήσεως ἢ ἐνδόμυχός τις διάθεσις τῆς ψυχῆς διὰ τοῦ συναισθήματος ἐκδηλουμένη, ἀλλὰ κατὰ πρῶτον ἀναιτιολόγητός τις ἰσχυρισμὸς ἢ τι τὸ ὡς ἀληθὲς ἐκλαμβανόμενον, ὅπερ διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης δύναται νὰ καταστῇ πραγματικὴ καὶ βεβαία γνῶσις.

Ἐναντίον τοιοῦτου τινὸς νοολογισμοῦ (Rationalismus) τινίξει ὁ μεσαιωνικὸς μυστικισμὸς, ὅστις βαθύτερον εἰσχωρεῖ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς χριστιανικῆς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως, τὴν πρωταρχικότητα τοῦ ἀκατάληπτου, διὰ τῆς πίστεως ἐκδηλουμένου καὶ ἐνεργοῦντος συναισθηματικοῦ καὶ βουλευτικοῦ βίου. Θεμελιωτῆς τοῦ τοιοῦτου μυστικισμοῦ παρουσιάζεται ὁ Βερνάρδος ἐκ Κλαιρβῶ (Bernhard von Clairvaux 1091—1158). Περὶ αὐτοῦ λέγει ὁ Χάρνακ (Harnack) εἰς τὴν περὶ δογμάτων ἱστορίαν του; ¹ «Ὁ Βερνάρδος εἶναι ἡ θρησκευτικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος καὶ διὰ τοῦτο εἶναι καὶ πρωταγωνιστῆς τῆς ἐποχῆς. Πρὸ πάντων ἀνεζωογονήθη ἐν αὐτῷ ἡ ἐκστασις καὶ ὁ μυστικισμὸς τοῦ Αὐγουστίνου. Δὲν ὑπερβάλλει τις ἐὰν ἰσχυρισθῆ, ὅτι εἶναι ἐπάνοδος τις εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Αὐγουστίνου, ὅτι ἐπλάσθη ὅλως διόλου συμφώνως πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ μεγάλου ἀφρικανοῦ καὶ ὅτι παρὰ τοῦτο ἔλαβεν τὰς βάσεις τῆς εὐλαβείας, πίστεως καὶ παρατηρήσεως». Ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν Αὐγουστίνον ὑπερέβαλεν ὁ Βερνάρδος, κατὰ τὸν Χάρνακ. «Ἡ εὐλάβεια καὶ ὑπόληψις πρὸς ὅ,τι ὑπάρχει κάτωθεν ἡμῶν, ἀνεπτύχθησαν ἐν αὐτῇ τόσον, ὅσον εἰς οὐδένα χριστιανὸν τῆς παλαιᾶς

1. A. Harnack: Lehrbuch der Dogmengeschichte τόμ. 3 σελ. 301.

ἐποχῆς (μηδὲ τοῦ Αὐγουστίνου ἐξαιρουμένου). Τοῦτο, διότι οἱ παλαιότεροι χριστιανοὶ ἐξετίμων μὲν παρὰ πολὺ τὴν ἄσκησιν ὡς μέσον τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τοῦ σώματος, δὲν ἦσαν ὅμως εἰς θέσιν νὰ ἀναγνωρίσωσι τὰ πάθη καὶ τὴν ἀτιμίαν, τὸν σταυρὸν καὶ τὸν θάνατον ὡς μορφὴν τοῦ θείου». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διαβλέπει ὁ Χάρνακ τὴν σπουδαιότητα τοῦ Βερνάρδου εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν «νεοπλατωνικῶν ἀσκήσεων πρὸς ἀνύψωσιν εἰς τὸν θεὸν μετὰ τῆς θεωρίας περὶ τοῦ πάσχοντος καὶ θνήσκοντος σωτῆρος», εἰς τὸν συνδυασμὸν τοῦ «χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ καὶ λυρισμοῦ» πρὸς τὴν πανθειστικὴν κατεύθυνσιν τῶν Νεοπλατωνικῶν καὶ τοῦ Αὐγουστίνου. Ἡμεῖς ἔμως δυνάμεθα νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν σημεσίαν καὶ σπουδαιότητα τοῦ Βερνάρδου εἰς τὴν συγγενῆ πρὸς πάντας τοὺς μυστικιστὰς ἀναγνώρισιν τῆς βουλήσεως ὡς θεμελιώδους δυνάμεως καὶ κεντρικῆς, εἰς τὴν ὁποίαν βασιίζεται καὶ ἡ ἀναζωογόνησις καὶ ἀναβίωσις τῆς αὐγουστινικῆς θεωρίας. Ἡ βούλησις εἶναι διὰ τὸν Βερνάρδον¹ τὸ ἀπόλυτον, ὅπερ μόνον αὐτὸ ἑαυτὸ καθορίζει καὶ μόνον ἐξ ἑαυτοῦ ἐξαροτᾶται. «Ἡ διανόησις ὅμως προσετέθη εἰς τὴν βούλησιν, διὰ νὰ διδάσκη ταύτην καὶ ὄχι νὰ καταστρέφῃ. Θὰ κατέστρεφε δ' ἡ διανόησις τὴν βούλησιν, ἐὰν ἐπέβαλλεν εἰς ταύτην βίαν τινὰ καὶ ἀνάγκην, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ κινήται: ἐλευθέρως καὶ ὅπως θὰ ἤθελεν..... Ἐὰν ἡ βούλησις θὰ ἤμποδίζετο παρὰ τῆς διανοήσεως κατὰ τοῦτο, τότε δὲν θὰ ἦτο πλέον βούλησις. Διότι ὅπου ὑπάρχει καταναγκασμὸς, ἐκεῖ ἐλλείπει ἡ βούλησις». Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι ἡ αἰτία δικαίου καὶ ἀδίκου, ἀθωότητος καὶ ἐνοχῆς, ἀμοιβῆς καὶ ποινῆς. «Πῶς θὰ κατεγίνωσκε τις ἀγαθὸν ἢ κακὸν εἰς ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος δὲν ἀναγνωρίζεται κύριος τοῦ ἑαυτοῦ τρυ, ἐφ' ὅσον ἀγαθὸν ἢ κακὸν θὰ ἠρμηγεύοντο διὰ τῆς βίας καὶ ἀνάγκης; Ὅπου ὑπάρχει βία καὶ ἀνάγκη ἐκεῖ λείπει ἡ ἐλευθερία· ὅπου ἐλλείπει ἡ ἐλευθερία ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἀξία, οὔτε δικαστήριον..... Ἐξ ἀμφοτέρων τούτων πάντα ὅσα ἀνήκουσιν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἐξαιρέσει τῆς βουλήσεως, εἶναι ἐλεύθερα ὡς οὐδεμίαν ἐλευθερίαν ἔχοντα ἐφ' ἑαυτῶν. Ἡ ζωὴ, ἡ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων, ἡ ὁρμὴ, ἡ μνήμη,

1. Traktatus de gratia et libero arbitrio κεφ. 2, 4, 5 (Migue Patrologia τόμ. 182 σελ. 10003,).

τὸ συναίσθημα καὶ πᾶν ὅ,τι ἄλλο ὑπόκεινται εἰς τὴν βίαν κατ' ἀνάγκην, ἐφ' ὅσον δὲν ὑποτάσσονται εἰς τὴν βούλησιν».

Ἄλλὰ δὲν παρουσιάζονται σαφῶς μόνον εἰς τοὺς νοολογιστὰς καὶ εἰς τοὺς μυστικιστὰς διάφοροι κατ' ἀρχὴν τρόποι ἀντιλήψεως περὶ διανοήσεως καὶ βουλήσεως. Τοιαύτας διαφορὰς εὐρίσκομεν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν σχολαστικισμὸν εἰς ἀνώτατον βαθμὸν, κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα, εἰς τὸν Θ ω μ ᾱ ν Ἀ χ ο υ ῖ ν ἄ τ ο ν δηλαδὴ καὶ εἰς τὸν Ἰ ω ἄ ν ν η ν Ν τ ο ῦ ν Σ κ ὄ τ ο υ ς (Σκῶτον).

Βασιζόμενος εἰς τὸν Ἀριστοτέλην παραδέχεται ὁ Θ ω μ ᾱ ς Ἀ χ ο υ ῖ ν ἄ τ ο ς τὴν ἰσχυρὰν διάνοιαν, ὡς βᾶσιν τῆς θείας ἀρχικῆς αἰτίας πάσης ὑπάρξεως καὶ γενέσεως.

Τοῦτο προσπαθεῖ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ κατὰ τὸν ἐπόμενον περίπου τρόπον. ¹ Ἐπειδὴ, ὅ,τι ἀποτελεῖ πρώτην αἰτίαν τῆς κινήσεως, χωρὶς αὐτὸ νὰ κινῆται, καλοῦμεν θεόν, καὶ ἐπειδὴ πᾶσα παραγωγὴ κινήσεως προϋποθέτει κινουῦσάν τινα δύναμιν ἢ μορφήν τείνουσαν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς κινήσεως, ἡ δύναμις δ' αὕτη καὶ μορφή (συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῆς ἀρχαίας ἐν γένει φιλοσοφίας) μόνον ὡς διανόησις εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ, διὰ τοῦτο καὶ ὁ θεὸς κατ' ἀνάγκην ὡς τὸ πρῶτον κινουῦν πρέπει κατ' οὐσίαν νὰ εἶναι διανόησις, νοῦς ἢ πνευματικόν τι. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι πολλαὶ κινήσεις ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τῆς διανοήσεως πραγματοποιοῦνται καὶ διὰ τοῦτο ἀδύνατον εἶναι τὸ πρῶτον κινουῦν ἄνευ διανοήσεως (δηλαδὴ μετ' ὀλιγωτέρας τελειότητος) νὰ πραγματοποιῆ καὶ νὰ φέρῃ εἰς φῶς τὴν κίνησιν. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ἀύλου τοῦ θεοῦ. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ἐν ἀντικείμενον, ὅταν εἶναι ἄυλον, κατ' ἀνάγκην εἶναι διανόησις, διὰ τοῦτο πρὸ πάντων ὁ θεός, ὅστις εἶναι ἄυλος ὅλως, εἶναι πνεῦμα καὶ διανόησις. Ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλον λόγον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ θεὸς ἄνευ πνεύματος καὶ διανοήσεως, διότι ὑπάρχουσι διανοούμεναι ὑπάρξεις ἀτελέστεραι, ἡ δὲ τελειοτάτη οὐσία καὶ ὑπαρξίς τοῦ θεοῦ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, πρέπει νὰ μὴ ὑστερῇ κατ' ἀνάγκην παντὸς ὅ,τι θὰ συνεπλήρωνε τὴν τελειότητα αὐτῆς, μήτε καὶ αὐτῆς τῆς διανοήσεως. Ἡ διανοητικότης τέλος τοῦ θεοῦ ἀπο-

1. Summa contra gentiles sen de veritate catholicae fidei 1 I κεφ 44, 72.

δεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τὰ δημιουργήματα τείνουσι πρὸς σκοπούς, οὓς δὲν γνωρίζουσι μόνα των καὶ ἐπομένως δὲν δύνανται διὰ τοῦτο νὰ θέτωσιν. Διὰ τοῦτο οἱ σκοποὶ αὐτῶν ἔχουσι προκαθορισθῆ κατ' ἀνάγκην παρὰ τοῦ θεοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν καὶ αἰτίαν τὰ ἀντικείμενα. Τὸ τοιοῦτον ὁμῶς προϋποθέτει τὴν διανοητικότητα τοῦ θεοῦ. "Ἄνευ τῆς διανοητικότητος ταύτης ὁ θεὸς δὲν θὰ ἦτο καθόλου ἢ τελειοτάτη μορφή ἢ ἢ πρὸς σκοπὸν τείνουσα δύναμις, ὅπως κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ νοῆται. Ἄφοῦ λοιπὸν κατὰ ταῦτα ὁ θεὸς κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ εἶναι διανόησις ἐνέχουσα δύναμιν καὶ ἰσχύν, ἐπόμενον εἶναι διὰ τοῦτο νὰ ἔχη καὶ βούλησιν. Τὸ νὰ θεωρηταί τι ἀγαθὸν ἀποτελεῖ ἄλλως τε ἰδιαίτερον ἀντικείμενον τῆς βουλήσεως. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ θεὸς ἐν τῇ τελειότητι αὐτοῦ γνωρίζει τὸ ἀγαθόν, διὰ τοῦτο θέλει αὐτὸ ἐπίσης. Ἡ βούλησις δηλαδὴ εἶναι ἄμεσος συνέπεια τῆς διανοήσεως. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλλείπη εἰς τὴν θεότητα, διότι οὐδὲν πρέπει νὰ λείπη ἐκ ταύτης, τὸ ὁποῖον θὰ ἠῤῥξανε τὴν τελειότητα αὐτῆς. Ὁ θεὸς ὁμῶς ἔχει ἀνάγκην τῆς βουλήσεως διὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴν κίνησιν, τῆς ὁποίας πρώτη αἰτία αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι. Εἶναι δ' ἀνάγκη νὰ ἔχη βούλησιν, ἐφ' ὅσον μόνον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δύναται νὰ εἶναι ἐλευθέρᾳ ὑπαρξίς, εἰς ἑαυτὴν βασιζομένη καὶ δυναμένη νὰ ἔχη τὴν αἰτίαν πρὸ πάντων τῆς ἐλευθέρᾳ αὐτῆς ἐνεργείας εἰς τὴν ἐλευθέρᾳ αὐτῆς βούλησιν καὶ μόνον. "Ἄλλως τε μόνον ἢ βούλησις δύναται νὰ ἐκτελέσῃ τὴν σκοπιμὸν ἐνέργειαν.

Πρὸς τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἀντιτίθεται ὁ *Duns Scotus* διὰ τῶν βαθειῶν αὐτοῦ ἐρευνῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὀφείλει τὴν ἐπωνυμίαν του «*doctor subtilis*». Καὶ εἶναι μὲν ἐπίσης πεπεισμένος, ὅτι ὁ θεὸς πρέπει νὰ νοῆται κατ' ἀνάγκην ὡς διανοητικὴ καὶ διανοουμένη οὐσία, διότι αὐτὸς εἶναι ἡ ἀνωτάτη αἰτιολογοῦσα δύναμις, ἢ ἐν ἑαυτῇ φέρουσα τὴν αἰτίαν τῆς ἐνεργείας αὐτῆς καὶ διὰ τοῦτο ἔχουσα κατ' ἀνάγκην γινῶσιν τοῦ σκοποῦ ἐν ἐπιδιώκει. Ἐπειδὴ ὁμῶς, μόνον ἐκ τῆς βουλήσεως εἶναι δυνατὸν νὰ προέλθῃ πρᾶξις μὴ ἐπιβληθεῖσα ἔξωθεν, διὰ τοῦτο ὁ θεὸς πρέπει ἐξ ἴσου νὰ ἔχη καὶ βούλησιν διὰ νὰ εἶναι τελεία οὐσία. "Ὡστε τὸ πρῶτον ἐνεργοῦν καὶ δρῶν εἶναι γινῶσκον καὶ βουλόμενον¹. Ἐκ τῆς δια-

1. De primo principio κεφ 4 concl 4

νοήσεως καὶ ἐκ τῆς βουλήσεως ἀποτελεῖται ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ. Ἐν τοιαύτῃ ὁμῶς περιπτώσει προκύπτει τὸ ἐρώτημα ποία ἐκ τῶν δύο τούτων δυνάμεων εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἀρχικὴ, ἡ διανόησις ἢ ἡ βούλησις. Κατὰ τὴν λύσιν δὲ τοῦ προβλήματος τούτου ἀποφαίνεται ὁ Duns Scotus ἀντιθέτως πρὸς τὸν Ἀκουϊνάτον. Εἰς τὰ διάφορα τούτου ἐπιχειρήματα περὶ πρωταρχιότητος τῆς διανοήσεως, ἀντιτάσσει ¹ ἕτερα ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα καὶ λόγους μᾶλλον τὴν βούλησιν φέροντας ὡς πρωταρχικὴν. Θεωρεῖ κατ' ἀρχὰς ἀπαράδεκτον τὸ νὰ ἀναγράφηται τὸ ἀληθὲς εἰς τὴν διανόησιν καὶ τὸ ἀγαθὸν εἰς τὴν βούλησιν, ἵνα ἐκ τῆς ἐξόχου συγκροτήσεως τοῦ ἀληθοῦς ἢ τοῦ ἀγαθοῦ παράγεται ἡ πρωταρχιότης καὶ ἐπικυριαρχία τῆς διανοήσεως ἢ τῆς βουλήσεως. Τοῦτο, διότι τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ἀγαθὸν δὲν εἶναι πράγματι διάφορα. Ὡστε δὲν εἶναι δυνατὸν πράγματι νὰ τίθηται τὸ ἐν ὑπεράνω τοῦ ἄλλου. Ἐὰν δὲ βασιζόμενός τις εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ἤθελε θεωρήσει τὴν σοφίαν μάλιστα ὑπέροχον, ἵνα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποφανθῇ ὑπὲρ τῆς πρωταρχιότητος καὶ ἐπικυριαρχίας τῆς διανοήσεως, τότε καὶ ἐπὶ τῇ βίβλῳ τῆς πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς (1 πρὸς Κορινθίους 13) τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ συμφώνως πρὸς τὸν Αὐγουστῖνον, θὰ ἦτο δυνατὸν τὴν ἀγάπην, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ συγκρότημα τῆς βουλήσεως, νὰ θέτῃ ὑπεράνω ὅλων τῶν ἄλλων. Λαμβάνων δὲ τις κατὰ ταῦτα τὴν διανόησιν ὡς αἰτίαν πραγματοποιοῦσαι τὴν βούλησιν, δύναται ἐπίσης ὀρθῶς νὰ θεωρήσῃ καὶ τὴν βούλησιν ὡς τὴν πραγματικὴν τῆς διανοήσεως αἰτίαν. Ἐν τούτοις ὁμῶς ἡ διανόησις δὲν εἶναι ἡ πλήρης καὶ πραγματικὴ ὅλως αἰτία τῆς βουλήσεως, τὴν ὁποίαν ἐξυπηρετεῖ, τοῦναντίον ἡ βούλησις πράγματι διατάσσει τὴν διανόησιν καὶ τούτου ἕνεκα ἀκριβῶς φέρει τὰ πρωτεῖα. Ἐπίσης δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ προτιμᾶται ἡ διανόησις τῆς βουλήσεως, διότι διὰ τῶν ἀντικειμένων, ἅτινα γνωρίζει τις, δὲν κατασπιλώνεται καὶ δὲν καθίσταται ἀκάθαρτος. Ἡ γνώσις τοῦ κακοῦ δὲν καθιστᾷ ὀπισθόποτε τὴν γνώσιν αὐ-

1. Lib. III sententiarum, distinctio 49, quaestio ex latere: utra potentia est nobilior, intellectus an voluntas? (Opera omnia, τόμ. 2 σελ. 132 κ.ε.).

τὴν ταύτην ὄχι κακὴν ἢ τούναντίον, ἢ θέλησις ὅμως καὶ βούλησις τοῦ κακοῦ εἶναι κακὴ ἢ διστραμμένη βούλησις. Διὰ τοῦτο ἐκεῖνο εἶναι καθαρώτερον καὶ ἐξοχώτερον, τὸ ὁποῖον ὑπόκειται καὶ εἰς τὴν μεγαλυτέραν διαφθοράν. Τοιοῦτοτρόπως λοιπόν, ὅπως διὰ τὸν Αὐγουστῖνον καὶ διὰ τοὺς Μυστικιστάς, εὐτοὶ καὶ κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἡ βούλησις θεωρεῖται θεμελιώδης δύναμις, παράγουσα τὴν διανόησιν, ἧς ἔχει ἀνάγκη διὰ τὴν ἐνέργειάν της.

32. Ὁ σκοπὸς καὶ τὰ μέσα τῆς μορφώσεως καὶ ἀγωγῆς.

Ἐν περιπτώσει ὀρθῆς συγκροτήσεως ἐκδηλοῦται ἡ βούλησις εἰς διατετυπωμένην πίστιν, ἡ ὁποία ἀποκαθαίρει καὶ ἀνανεώνει τὸν ἄνθρωπον φέρουσα αὐτὸν εἰς γνῶσιν τῆς θείας ἀληθείας. Τοῦτου ἕνεκα ἡ πίστις, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος καθίσταται πολίτης τῆς θείας πολιτείας καὶ διὰ τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἐνώσεως ἐπιτυγχάνει τὴν ἀνωτάτην μακαριότητα, ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸν πάσης μορφώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως. Ὡς μέσον μορφώσεως ὅμως χρησιμεύει ἡ θεία ἀποκάλυψις, ἡ κρύπτουσα ἐν ἑαυτῇ πᾶσαν σοφίαν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ἐπίσην, ἡ ὡς προβαθμίδα περιλαμβάνουσα καὶ τὴν διὰ φυσικῆς ὁδοῦ ἀποκτηθεῖσαν γνῶσιν παρὰ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. Διὰ τοῦτο ὁ Μωϋσῆς καὶ οἱ προφῆται λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ὡς μεταδόται πάσης σοφίας, παρὰ τῶν ὁποίων καὶ οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι παρέλαβον τὸ περιεχόμενον τῆς ἀληθείας τῶν θεωριῶν των, ἃς ὅμως ἐνόθευσαν διὰ ἰδικῶν των συμπληρώσεων.

Ἡδὴ Ἰουστῖνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, λέγει: ¹ «Ὁ Μωϋσῆς εἶναι ἀρχαιότερος ὅλων τῶν ἐλλήνων συγγραφέων. Πᾶν δ' ὅ,τι εἶπον οἱ Φιλόσοφοι καὶ οἱ ποιηταὶ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἢ περὶ κολάσεως μετὰ θάνατον ἢ περὶ παρατηρήσεως τῶν οὐρανίων ἀντικειμένων ἢ περὶ παρομοίων πραγμάτων, παρέστησαν αὐτὰ καὶ ἔκριναν βασιζόμενοι εἰς τοὺς προφῆτας. Ἐντεῦθεν φαίνεται ὅτι προήρχοντο οἱ πυρῆνες αὐτῶν τῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ κατὰ

1. Apologia I pro christianis, 44 (Migue Patrologia τόμ. 6, σελ. 396 ;

πᾶσαν πιθανότητα δὲν ἐγνώρισαν ἀκριβῶς τὴν ἀλήθειαν, διότι ἀντιφάσκουσι πρὸς ἀλλήλους».

Κλήμης δ' ὁ Ἀλεξανδρεὺς¹ ὀνομάζει τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους ληστὰς καὶ κλέπτας, ἐπειδὴ ὠρισμένα μέρη τῆς ἀληθείας ἀφῆρσαν ἀπὸ τοὺς ἑβραίους προφήτας χωρὶς νὰ ἀναφέρωσι τοῦτα, ἀλλὰ παρουσιάζουσι τὰ κλαπέντα ἀξιώματα ὡς ἰδικὰ των, μὴ λονότι καὶ αὐτοὶ μέρος τῆς αἰωνίας ἀληθείας εὔρον διὰ τῆς θεωρίας περὶ τοῦ αἰωνίου λόγου. «Ἡ ἑλληνικὴ ὅμως σοφία», ὅπως λέγει ὁ Κλήμης, «μὴ λονότι φέρει τὸ αὐτὸ ὄνομα, διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἰδικὴν μας, ἢ ἐποία παρουσιάζει μέγεθος γνώσεως, ἐπαλήθευσιν τῶν ἀποδείξεων, θεῖαν δύναμιν καὶ εἴ τι ἄλλο. Τοῦτο διότι ἡμεῖς ὡς θεοδίδακτοι ἐδιδάχθημεν παρὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ τὰς πραγματικῶς ἀγίας γραφάς».

Διὰ τοῦτο ἡ φιλοσοφία πρέπει νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὴν ἐκ τῆς πίστεως γεννωμένην γνῶσιν. Εἶναι ἀνεκτὴ καὶ χρησιμοποιεῖσιμος ἐφ' ὅσον διατίθεται ὡς στήριγμα τῆς περὶ πίστεως διδασκαλίας, πρέπει ὅμως νὰ καταπολεμῆται καὶ νὰ ἀπορρίπτηται, ὅταν καὶ ὅπου φέρῃ εἰς πλάναν ἢ πλανώσας θεωρίας.

Ἐκ τῆς ἀναμίξεως φιλοσοφικῶν θεωριῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν πηγάζουσιν, ὅπως ὁ Τερτουλιανὸς ἰδίως τονίζει, αἰρέσεις ἢ κακαὶ διδασκαλίας. «Ἐντεῦθεν» λέγει ὁ Τερτουλιανός, «πραέκυψαν οἱ αἰῶνες καὶ ὁ θεὸς γνωρίζει,² ποῖαι ἄλλαι ἄπειροι διαμορφώσεις, ὅπως ἢ εἰς τρία διαίρεσις τοῦ ἀνθρώπου παρὰ τοῦ Βαλεντίνου—οὗτος ἦτο δηλαδὴ Πλατωνικός· ἐντεῦθεν προέκυψε διὰ τὸν Μαρκίωνα ὁ καλλίτερος θεός, καλλίτερος λόγῳ τῆς ἡρεμίας του—οὗτος (ὁ Μαρκίων) προῆλθεν ἐκ τῶν Στοϊκῶν· ἐπίσης ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ ψυχὴ ἀπόλλυται—τοῦτο ἠκούσθη νὰ λέγωσιν οἱ Ἐπικουρικοί, ὡσαύτως ὅτι δὲν θὰ γίνῃ ἀνάστασις τῶν σωμάτων—τοῦτο ἐλήφθη ἐξ ὠρισμένων διδασκαλιῶν πάντων τῶν φιλοσόφων. Ὅπου ἡ ἕλη ἐξισοῦται πρὸς τὸν θεὸν ἐκεῖ πρόκειται περὶ θεωρίας τοῦ Ζήνωνος, καὶ ὅπου γίνεται λόγος περὶ πυρίνης θεότητος—ἐκεῖ μέσα κρύπτεται ὁ Ἡράκλειτος». Λόγῳ τοῦ κινδύνου ἐκ ται-

1. Στρωματεῖς 1, 17, 20.

2. De praescriptionibus haereticorum κεφ. 7.

ούτων πεπλανημένων θεωριῶν, ὁ Ἀπόστολος εἰς τὴν πρὸς Κο-
λοσσαεῖς ἐπιστολὴν (II, 8) ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν εἰς τὴν φιλο-
σοφίαν, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἔμαθεν εἰς τὰς Ἀθήνας. «Τί ἔχουσι
νὰ κάμωσι λοιπόν», ἐξακολουθεῖ ὁ Τερτουλιανός, «αἱ Ἀθηναί
πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ, τί ἔχει νὰ κάμη ὁ Ἀκαδημία πρὸς τὴν
Ἐκκλησίαν, τί ὁ αἰρετικὸς πρὸς τὸν χριστιανόν; Ἡ διδασκαλία
ἡμῶν προῆλθεν ἐκ τῆς στοᾶς τοῦ Σολομῶντος, ὅστις ἐπίσης ἐδί-
δαξεν, ὅτι πρέπει νὰ ζητῆ τις τὸν Κύριον εἰς τὴν ἀπλότητα τῆς
καρδίας του. Τὸ κατ' ἐμὲ δύνανται νὰ ἀναπτύξωσιν ἐπὶ τέλους
καὶ στοϊκὸν τινα καὶ πλατωνικὸν καὶ διαλεκτικὸν χριστιανισμόν.
Μετὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν δὲν ἔχομεν ἀνάγκην τῆς ἐρεύνης, οὔτε
τῆς ἐμβαθύνσεως μετὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου». Τοῦτο ὅμως
ἰσχύει, μόνον ἐφ' ὅσον ἡ περὶ πίστεως διδασκαλία λαμβάνεται
ὑπ' ὄψιν, ἡ ὁποία ὀριστικῶς καὶ τελείως ἔχει ἀποκαλυφθῆ εἰς τὰς
ἀγίας γραφάς. «Ἐφ' ὅσον ἡ σύνθεσις τούτων παραμένει ἐν τάξει,
δύναται τις νὰ ἐρευνᾷ καὶ πραγματεύηται ὅσον θέλει, καὶ νὰ ἀφή-
σῃ εἰς τὴν ὄρεξιν πρὸς ἐρευναν ἐλευθέραν πορείαν». Ὁ Τερτου-
λιανὸς ἐπομένως δὲν ἐκδηλώνει ἐχθρότητα τινα πρὸς τὴν ἐπιστη-
μονικὴν ἐρευναν, ἐν γένει, ἀλλὰ μόνον ἐκφράζει μετὰ τῆς προσι-
διαζούσης εἰς αὐτὸν αὐστηρότητος τὴν κατ' ἀρχὴν ιδέαν, ὅτι ἡ
περὶ πίστεως διδασκαλία πρέπει νὰ ἀποτελῇ τὴν βάσιν καὶ τὸν
πυρῆνα πάσης σοφίας.

Δύναται τις ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐν βῆμα ἀκόμη νὰ προχω-
ρήσῃ διὰ νὰ καταστήσῃ περιττὴν καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν περὶ πί-
στεως διδασκαλίαν, ἐὰν μόνον τὸν πίστιν αὐτὴν ἤθελε θεωρήσει
ἀναγκαίαν, τὴν κατὰ βάσιν δηλαδὴ διάθεσιν τοῦ θυμικοῦ ἐκείνην,
δι' ἧς ὁ πιστεύων ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει τὴν πρὸς τὸν θεὸν καὶ
πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην καὶ τὴν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον πλήρωσιν
τοῦ Νόμου. Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ταύτην λέγει ὁ Αὐγουστῖνος:¹
«Τὴν πίστιν ἀκολουθεῖ ἡ ἐλπίς, τὴν ὁποίαν θὰ ἴδωμεν πραγματο-
ποιουμένην· τὴν ἐλπίδα δὲ ἀκολουθεῖ ἡ μακαριότης αὐτῆ αὐτῆ,
εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ καταλήξωμεν». Ἐκ τούτων ὁμοίως
προέρχεται ἡ αἰώνια ἀγάπη πρὸς ὅ,τι πιστεύομεν καὶ ἐλπίζομεν.

1. De doctrina christiana I, 38, 39.

«Τούτου ἕνεκα ὁ εἰς τὴν πίστιν, εἰς τὴν ἐλπίδα καὶ εἰς τὴν ἀγάπην βασιζόμενος ἄνθρωπος, καὶ ταύτας ἀδιασείστως κατέχων, ἔχει ἀνάγκη τῆς γραφῆς μόνον διὰ τὴν διδασκίαν τοῦς ἄλλους. Ἐπομένως πολλοὶ ζῶσι μόνον διὰ τῶν τριῶν τούτων, ἄνευ βιβλίων, εἰς τὴν ἔρημον».

Ἐν τούτοις συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας, ἡ πίστις βασιίζεται εἰς τὰς ἀποκαλύψεις τῆς Γραφῆς. «Ἡ πίστις κλονίζεται», λέγει κατὰ ταῦτα ὁ Αὐγουστῖνος, «ὅταν ταλαντεύηται ἢ ὑπόληψις πρὸς τὰς ἀγίας γραφάς»: Ἡ ὑπόληψις δ' αὕτη πρὸς τὰς ἀγίας Γραφάς ἐδραιούται διὰ τῆς κατανόησεως αὐτῶν. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἐρευνᾷ τις τὴν Γραφήν καὶ νὰ μεταχειρίζηται πᾶν μέσον διευκολύνον τὴν κατανόησιν αὐτῆς.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λαμβάνουσι σημασίαν τινὰ καὶ σπουδαιότητα αἱ παρὰ τοῦ ἀνθρώπου ἐφευρεθεῖσαι ἐπιστήμαι, τὴν σημασίαν δὲ ταύτην τονίζει ὁ Αὐγουστῖνος¹ εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον του περὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἐκεῖ ὁμιλεῖ περὶ ὠφελείας τῆς Ἱστορίας, τῆς φυσικῆς ἱστορίας καὶ τῆς Ἀστρονομίας, τῶν μηχανικῶν γνώσεων, τῆς Διαλεκτικῆς, τῆς ρητορικῆς καὶ τῶν Μαθηματικῶν καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, κυρίως ἐκεῖνο «τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη περὶ τῆς τάξεως τῶν παρελθουσῶν ἐποχῶν», ἀποτελεῖ σπουδαιότατον βοηθητικὸν μέσον διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἀγίων βιβλίων, ὅτι δ' ἐκτὸς τῆς φυσικῆς ἱστορίας καὶ τῆς Ἀστρονομίας, αἱ ὁποῖαι ὑπὸ ὄρους πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ ἐκτιμῶνται, ἡ Διαλεκτικὴ καὶ τὰ Μαθηματικὰ ἔχουσιν ἐπίσης μεγάλην ἀξίαν. «Ὅ,τι δὲ οἱ λεγόμενοι φιλόσοφοι», ἐξακολουθεῖ λέγων ὁ Αὐγουστῖνος, «καὶ πρὸ πάντων οἱ Πλατωνικοί, ὠνόμαζον ἀληθές, τοῦτο δυνάμεθα νὰ ἀφαιρέσωμεν παρ' αὐτῶν ὡς μὴ γνησίων κυρίων καὶ ἀδίκως κατακρατούντων αὐτό, καὶ νὰ τὸ χρησιμοποιήσωμεν ἡμεῖς. Ὅπως οἱ Αἰγύπτιοι, ὄχι μόνον εἶδωλα καὶ βαρεῖς φόρους εἶχον, ἄτινα ἀπεστράφη ὁ λαὸς καὶ ἔφυγεν, ἀλλὰ καὶ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σκεύη καὶ ἱμάτια, τὰ ὁποῖα ὁ λαὸς κατὰ τὴν ἐξοδὸν τοῦ ἐξ Αἰγύπτου ὄχι ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας καὶ δυνάμεως, ἀλλὰ κατ' ἐν-

1. De doctrina christiana.

τολήν τοῦ θεοῦ ἀφῆρσε κρυφίως χάριν καλλιτέρας χρησιμοποιοῦσεως, οἱ δ' Αἰγύπτιοι χωρὶς νὰ γνωρίζωσι καὶ νὰ θέλωσι παρέδωκαν ὅ,τι κακῶς εἶχον χρησιμοποίησει, οὕτω καὶ πᾶσαι αἱ γνώσεις τῶν εἰδωλολατρῶν περιέχουσιν ὄχι μόνον πιθηκισμοὺς καὶ δεισιδαιμονικὰς εἰκόνας καὶ μεγάλα βάρη ἀνωφελοῦς ἐργασίας, πράγματα τὰ ὁποῖα πᾶς τις ἐξ ἡμῶν κατὰ τὴν ἐξοδὸν του ἐκ τῆς κοινωνίας τῶν εἰδωλολατρῶν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Χριστοῦ πρέπει νὰ ἀποστρέφηται καὶ νὰ ἀποφεύγη, ἀλλὰ καὶ ὠραίας τέχνας περιλαμβάνουσιν, αἱ ὁποῖαι καλλίτερον προσαρμόζονται εἰς τὴν ἐξυπρέτησιν τῆς ἀληθείας. Αὗται παρέχουσιν ὠφελίμους ἠθικὰς δικτάξεις, καὶ πολλὰ ἀληθῆ εὐρίσκονται εἰς αὐτάς καὶ περὶ αὐτῆς τῆς λατρείας ἐνὸς θεοῦ. "Ὅ,τι λοιπὸν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κατέχουσιν εἰς χρυσὸν καὶ εἰς ἄργυρον καὶ δὲν προσπορίζονται μόναι των, ἀλλὰ ἐκ τῶν ταμείων, οὕτως εἰπεῖν, τῆς τὰ πάντα κυβερνώσης θείας προνοίας ἔλαβον καὶ διεστραμμένως καὶ ἀδίκως πρὸς ἐξυπρέτησιν τῶν δαιμόνων κακῶς ἐχρησιμοποίησαν, τοῦτο πρέπει ὁ χριστιανός, ὅταν χωρίζεται ἐν πνεύματι τῆς δυστυχοῦς αὐτῶν κοινωνίας, νὰ ἀφαιρῇ ἐξ αὐτῶν καὶ νὰ χρησιμοποιοῖ δικαίως εἰς τὴν διάδοσιν καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου. Καὶ τὰ ἱμάτια αὐτῶν, δηλαδὴ τὰ ἀνθρώπινα ἔργα, ἅτινα προορίζονται διὰ τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν καὶ εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὸν βίον τοῦτον, δυνάμεθα νὰ λαμβάνωμεν καὶ νὰ κρατῶμεν διὰ τὴν χρῆσιν τῶν χριστιανῶν».

Πάντα ταῦτα ἐν τούτοις εἶναι ὠφέλιμα συμπληρώματα, κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν ὁποίων προσέτι πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται προσοχὴ καὶ περιορισμὸς μετὰ φρονήσεως. Τὸ οὐσιῶδες συνίσταται εἰς τὴν διὰ τῶν ἁγίων γραφῶν ἀποκαλυφθεῖσαν περὶ πίστεως διδασκαλίαν, ἡ ὁποία καὶ μόνη πραγματοποιεῖ τὴν ἀληθῆ μὀρφωσιν καὶ παιδείυσιν. «Πόσον ὀλιγώτερον ὅμως καὶ κατωτέρας ἀξίας εἶναι τὸ ἀποταμίευμα χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ ἱματίων, ὅπερ ἔλαβε μεθ' ἑαυτοῦ ἐξ Αἰγύπτου ὁ λαὸς ἐκεῖνος, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν πλοῦτον, τὸν ὁποῖον εὔρε κατόπιν ἐν Ἱερουσαλήμ καὶ ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται κυρίως εἰς τὸν βασιλέα Σολομῶντα! Τοιαύτη σχέσις ὑπάρχει, ἀνεξαρτήτως τῆς ὠφελείας, καὶ μεταξὺ πάντων τῶν ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι ἀθροίζονται ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἐθνικῶν

εἰδωλολατρῶν, ὅταν συγκρίνη τις ταύτας πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς Θείας Γραφῆς».

Ἡ ἐνταῦθα παρουσιαζομένη περὶ σκοπῶν καὶ μέσων τῆς μορφώσεως καὶ ἀγωγῆς, παρέμεινεν ἐν ἰσχύϊ καθ' ὅλον τὸν Μεσαίωνα¹. Καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ ἄλλως. Διότι ἡ τοιαύτη ἀντίληψις εἶναι αὐτονόητος ἀπόρροια ἐκ τῆς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς χριστιανικῆς ἀντιλήψεως, ἥτις βασίζεται εἰς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν περὶ πίστεως διδασκαλίαν καὶ θεωρίαν. Ἐφ' ὅσον θεωρεῖται δυνατή, ἡ ἐν πνεύματι, ὅπως λέγει ὁ Αὐγουστίνος, ὑπεράνω τοῦ δημιουργηθέντος κόσμου ἀνύψωσις καὶ καταφυγὴ εἰς τὴν ἀναλλοίωτον οὐσίαν τοῦ θεοῦ, ἀνώτατος καὶ τελικὸς σκοπὸς πάσης ἐξελίξεως εἶναι ἡ ἔνωσις μετὰ τοῦ θεοῦ, ἡ αἴσθησις τῆς φωνῆς αὐτοῦ καὶ ἡ ἐν τῇ βουλήσει αὐτοῦ ζωὴ. Ὁ εἰς τὸν θεὸν προσηλυτιζόμενος χριστιανὸς εἶναι κατὰ ταῦτα πράγματι μορφωμένος καὶ εἰς τὴν πρὸς τὸν θεὸν στροφὴν πρέπει τέλος πάντων νὰ ἀποβλέπῃ πᾶσα παιδείσις καὶ μόρφωσις.

Ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸν θεὸν ὁμῶς συνίσταται εἰς ἀνανέωσιν τινὰ τοῦ ἀνθρώπου. Καθίσταται δ' αὕτη δυνατή, ὅταν ἡ κακὴ, ἡ τὴν ὑπερηφάνειαν, τὴν ἐγωπάθειαν καὶ τὸν ἴδιον ἑαυτὸν ἐξυπηρετοῦσα βούλησις, ὑπαχθῇ εἰς τὴν θεϊαν βούλησιν καὶ οὕτω γίνῃ ἀγαθὴ. Φαίνεται δὲ τελειωθεῖσα ἡ τοιαύτη ἐπιστροφή εἰς τὴν βασικὴν ἐκείνην τοῦ θυμικοῦ διάθεσιν, καθ' ἣν ὁ ὑπὸ ἀγαθῆς βουλήσεως ἐμψυχούμενος ἄνθρωπος ἔχει συνείδησιν τῆς σχέσεως καὶ ἀλληλουχίας του πρὸς τὸν δημιουργὸν αὐτοῦ καὶ τοιουτοτρόπως ἔχει τὴν πίστιν καὶ τὴν εἰρήνην, ἧτινα ἀπαιτεῖ ἡ φύσις αὐτοῦ. Ἐνδομύχως

1. Ὁ F. A. Specht (Geschichte des Unterrichtswesens in Deutschland, von den ältesten Zeiten bis zur Mitte des 13 Jahrh.—1885 σελ. 17) λέγει σχετικῶς πρὸς τὸν τοιαυτὸν τῆς ὠφελείας τῆς ἐπιστημονικῆς μορφώσεως διὰ τοῦ Αὐγουστίνου: «Οἱ λόγοι τοῦ μεγάλου τῆς Ἐκκλησίας πατρὸς εὔρον ἀπήχησιν εἰς ὅλον τὸν παλαιότερον Μεσαίωνα. Οἱ σημαντικώτεροι παράγοντες τῆς πνευματικῆς μορφώσεως ἀνεκάλουν αὐτοὺς πάντοτε εἰς τὴν μνήμην τοῦ κλήρου.» Οὕτως ἐπραττον ἰδίᾳ ὁ Κασσιόδωρος, Κάρολος ὁ Μέγας, ὁ Ἀλκουῖνος καὶ ὁ Rabanus Maurus. Ὁ αὐτὸς ὁμῶς τονίζει συγχρόνως ὅτι ὅλοι οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐθεώρουν ἀπαραίτητον προπαιδεύσιν, τρόπον τινά, τὴν καλλιέργειαν τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν χάριν τῆς σπουδῆς τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ μόνον διὰ ταύτην προώριζον ἐκείνας.

λοιπόν πρέπει νὰ λαμβάνηται ἡ ἐπιστροφή πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἡ ἀγαθὴ βούλησις, ὡς ἐπίδρασις τῆς θείας χάριτος. Καὶ δύναται ἡ εἰς τὸν θεὸν ἐπιστροφή, ἐπειδὴ ἡ βούλησις ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῆς ἀκριβῶς (ἴδε ἀνωτέρω) καθοδηγεῖται παρὰ τῆς διανοήσεως, διὰ καταλλήλου διδασκαλίας καὶ διαπαιδαγωγήσεως, νὰ ὑποστηρί- ζηται καὶ νὰ προπαρασκευάζεται. Εἰς τὴν ὑποστήριξιν ταύτην καὶ προπαρασκευὴν συνίσταται ἡ διὰ τῆς γνώσεως ἐπιτυγχανομένη μόρφωσις.

Αὕτη κατὰ πρῶτον καὶ κυρίως πρέπει νὰ λαμβάνηται ἐκ τῶν Ἀγίων Γραφῶν, διότι διὰ τούτων ἀπεκάλυψεν ὁ θεὸς τὴν βούλησιν Αὐτοῦ, θὰ ὑποστηρίζηται ὅμως καὶ παρὰ τῶν ἐπιστημῶν, τὰς ὁποίας ἐκληροδότησεν ἡ ἀρχαιότης, ἐφ' ὅσον αὗται εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιοῦνται εἰς ἐξυπηρέτησιν τῆς ἀνωτέρας, διὰ τῆς ἀποκαλύψεως ἐρχομένης εἰς φῶς γνώσεως.

Αἱ τοιαῦται ἐπιστῆμαι παρουσιάζονται ἔτοιμοι πρὸς ἐφαρμογὴν διὰ τῶν ἑπτὰ ἐλευθέρων τεχνῶν τοῦ Trivium καὶ quadrivium, διὰ τῆς Γραμματικῆς, Ρητορικῆς καὶ Διαλεκτικῆς, ὅπως καὶ διὰ τῆς Ἀριθμητικῆς, Γεωμετρίας, Ἀστρονομίας καὶ Μουσικῆς. Περὶ τῆς μορφωτικῆς αὐτῶν ἀξίας κάμνει λόγον διεξοδικῶς ὁ Rabanus Maurus εἰς τὸ σύγγραμμα¹ αὐτοῦ «Περὶ μορφώσεως τῶν κληρικῶν» ὡς ἐξῆς:

«Ἡ Γραμματικὴ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐρμηνείας τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ἱστοριογράφων, καθὼς καὶ ἡ διδασκαλίᾳ τοῦ ὀρθῶς ὁμιλεῖν καὶ γράφειν. Αὕτη εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ βάσις τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν». Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ διδάσκηται καὶ νὰ καλλιεργῆται εἰς τὸ χριστιανικὸν σχολεῖον. Διδάσκει δηλαδή, τὴν σημασίαν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν συλλαβῶν, τὴν διάκρισιν τῶν ποιητικῶν μέτρων, τῶν τόνων καὶ τῆς θέσεως τῶν λέξεων, τοὺς κανόνας διὰ τὴν διαίρεσιν τοῦ λόγου, τὴν χάριν τῶν ρητορικῶν σχημάτων, τὴν δύναμιν τῶν τρόπων, τὴν κατανόησιν τῆς σημασίας τῶν λέξεων, τὸν ὀρθὸν τρόπον τοῦ γράφειν. «Πάντα τὰ σχήματα

1. Rabani Mauri de clericorum institutione, 1 III κεφ. 18—25 (Migne Patrologia τόμ. 107 σελ. 395 κ.έ.).

τοῦ λόγου, τὰ ὅποια γράφει ἡ κοσμικὴ διδασκαλία, εὐρίσκομεν συχνάκις καὶ εἰς τὰ ἱερὰ βιβλία. Ὄταν δὲ προσεκτικῶς ἀναγινώσκῃ τις τὰ ἱερὰ βιβλία, εὐρίσκει ὅτι καὶ οἱ ἡμέτεροι συγγραφεῖς συχνάκις καὶ γενικώτερον, παρ' ὅσον θὰ ἐνόμιζέ τις καὶ θὰ ἐπίστευεν, ἔχουσι κάμει χρῆσιν τράπων. Εἰς τὰς ἀγίας γραφὰς ἀναγινώσκει τις ὄχι μόνον παραδείγματα περὶ πάντων τῶν ἄλλων, ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτέρως τὰ ὀνόματα, ὅπως εἶναι ἡ ἀλληγορία, τὸ αἰνίγμα, ἡ παραβολή. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖα ἡ γνῶσις πάντων τούτων ἵνα εὐρίσκηται ἡ ὀρθὴ ἔννοια τῆς ταλαντευομένης σημασίας χωρίων καὶ τοῦτο, διότι ἐνίοτε ἡ ἐκ τῆς λέξεως παραγωγή τῆς σημασίας ἀμέσως παρυσιάζει τι τὸ ἄτοπον. Ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει νὰ προσδιορίζηται, ἂν διὰ ταύτης, ἢ ἐκείνης τῆς εἰκόνης ἐρμηνεύηται ἐκεῖνο τὸ ὅποιον δὲν κατανοοῦμεν, καὶ ἂν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον πράγματι τὸ πλεῖστον τῶν ὄσων μᾶς διαφεύγουσιν, εὐρίσκηται. Περαιτέρω, δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ γνωρίζωμεν τὴν τέχνην τῶν μέτρων καὶ ρυθμῶν, τὴν ὁποίαν διδάσκεται τις διὰ τῆς Γραμματικῆς, διότι τὸ ἑβραϊκὸν ψαλτήριον (ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ μακαρίτης Ἰερώνυμος) ἄλλοτε μὲν παρουσιάζει ἰάμβους, ἄλλοτε δὲ ἀπληγεῖ τὸν Ἀλκαῖον, ἄλλοτε πάλιν ὑπεραφθονεῖ εἰς σαπφικὰς στροφὰς καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν ἐξακολουθεῖ εἰς ἡμίποδας καὶ ἡμίμετρα». Καὶ τὸ Δευτερονόμιον, τὸ βιβλίον τοῦ Ἰώβ καὶ ἄλλα παρουσιάζουσιν ἐξαμέτρους καὶ πενταμέτρους. «Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ περιφρονῆται ἡ διδασκαλία αὕτη, ἀλλὰ νὰ διδάσκηται διεξοδικῶς, μὴ μόνον καλλιεργοῦσιν αὐτὴν καὶ οἱ ἔθνηκοί...». «Ὄταν ὁμως ἀναγινώσκωμεν τοὺς ἐθνικοὺς καὶ εἰδωλολάτρους ποιητάς, ὅταν λαμβάνωμεν εἰς χεῖρας τὰ βιβλία τῆς κοσμικῆς σοφίας, πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦμεν ὅ,τι εὐρίσκομεν εἰς αὐτὰ ὠφέλιμον δι' ἡμᾶς, τὰ δ' ἐπὶ πλέον περὶ εἰδώλων, περὶ ἔρωτος, περὶ φροντίδος διὰ τὰ κοσμικὰ ἀντικείμενα, νὰ ἀπορρίπτωμεν».

Ἡ Ρητορικὴ ὡς ἡ τέχνη τοῦ λόγου προκειμένου περὶ ὑποθέσεων ἐκ τοῦ πολιτειακοῦ βίου, ἔχει ἐπίσης σπουδαιότητα καὶ σημασίαν διὰ τὸν κληρικόν. «Διότι ὅ,τι καὶ ὁ ρήτωρ καὶ κηρυξ τοῦ λόγου τοῦ θεοῦ καλῶς καὶ τελείως λέγει προφορικῶς, ἢ ἐπιτυχῶς καὶ μετὰ χάριτος γράφει, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς γνώσεως τῆς τέχνης ταύτης». Συνιστᾶται λοιπὸν θερμῶς ἡ ἐκμάθησις τῆς τέχνης ταύτης καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων αὐτῆς κατὰ τὴν γρα-

φήν και ὁμιλίαν. «Ἐπειδὴ δηλαδὴ διὰ τῆς τέχνης τοῦ λόγου ἀληθὲς και ψευδὲς παρουσιάζεται σαφῶς και δημιουργεῖ πεποιθήσιν, ποῖος τολμᾷ νὰ εἶπῃ ὅτι ἡ ἀλήθεια πρέπει νὰ ἴσταται ἀοπλος ἀπέναντι τοῦ ψεύδους, κατὰ τρόπον ὥστε, ἐκεῖνοι μὲν οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦσι νὰ πείσωσι χάριν τοῦ ψεύδους νὰ φαίνωνται ὅτι γνωρίζουσι πῶς νὰ πείθωσι τοὺς ἀκροατὰς και νὰ προκαλῶσι τὴν προσοχὴν και τὴν πρὸς μάθησιν διάθεσιν των, οἱ ἄλλοι δὲ νὰ φαίνωνται ὅτι δὲν δύνανται νὰ καταρθῶνωσι τοῦτο; Ἐκεῖνοι μὲν νὰ περιγράψωσι συντόμως, σαφῶς και πειστικῶς τὸ ψεῦδος, οἱ ἄλλοι δὲ νὰ ἀναφέρωσι τὴν ἀλήθειαν κατὰ τρόπον ὄχι εὐχάριστον, ἀκατανόητον και μὴ δημιουργοῦντα πίστιν; Ἐκεῖνοι μὲν διὰ ἀπατηλῶν μέσων ἀποδείξεως νὰ καταπολεμῶσι τὴν ἀλήθειαν και νὰ ὑποστηρίξωσι τὸ ψεῦδος, οἱ ἄλλοι δὲ νὰ μὴ δύνανται μήτε τὴν ἀλήθειαν νὰ ὑπερκαπίζωσι μήτε τὸ ψεῦδος νὰ ἀναιρῶσιν; Ἐκεῖνοι μὲν νὰ ὀδηγῶσιν εὐκόλως τοὺς ἀκροατὰς των εἰς τὴν πλάνην καταπτοοῦντες αὐτοὺς, ἐξαναγκάζοντες, φαιδρύνοντες, παροτρύνοντες διὰ τῶν λόγων των, οἱ ἄλλοι δὲ νὰ φαίνωνται βραδεῖς, ψυχροὶ και νυσταλέοι κατὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ἀληθείας; Ποῖος θὰ ἦτο τόσο ἀνόητος ὥστε νὰ θεωρῇ πλεονέκτημα τὴν ἔλλειψιν τῆς αὐτῆς γνώσεως;» Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἐκτιμᾶται και τόσο ὑπερβολικῶς ἡ Ῥητορικὴ, ὥστε διὰ τῆς μαθήσεως αὐτῆς νὰ πρέπει νὰ ἐπιβαρύνηται ἡ ὄριμος και σοβαρὰ ἡλικία τῆς ζωῆς. Ἄρκεῖ ἡ ἀναπτυσσομένη νεότης νὰ ἀσχολῆται εἰς αὐτὴν ἐπὶ τοσοῦτον, ὅσον συμβιβάζεται και πρὸς τὴν ἄλλην ταύτης μόρφωσιν.

Ἡ Διαλεκτικὴ εἶναι ἡ διδασκαλία περὶ ἐρεῦνης, ὀρισμῶν, συζητήσεων, ὅπως και περὶ διακρίσεως τοῦ ἀληθοῦς ἀπὸ τοῦ ψευδοῦς. Αὕτη εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα ἐπιστήμη, ἡ ὁποία διδάσκει πῶς νὰ διδάσκωμεν και νὰ μαθάνωμεν, και εἰς τὴν ὁποίαν ἡ διανόησις ἐκδηλοῖ ἑαυτὴν και ἀποκαλύπτει τί εἶναι, τί θέλει και τί γνωρίζει. Αὕτη μόνον δύναται νὰ ἐπιτύχῃ τὴν γνώσιν, και ὄχι μόνον προτίθεται, ἀλλὰ και δύναται νὰ μεταδίδῃ τὴν γνώσιν. Ἐρευνῶντες δι' αὐτῆς γνωρίζομεν τὴν ὑπαρξιν ἡμῶν και τὴν πηγὴν, τὴν αἰτίαν τοῦ ἀγαθοῦ και τὸ γινόμενον ἀγαθόν, τὸν δημιουργόν και τὴν δημιουργίαν. Τῇ βοήθειᾳ αὐτῆς ἐρευνῶμεν τὴν ἀλήθειαν και ἀνακαλύπτομεν τὴν πλάνην, ἐξάγομεν συμπεράσματα και προσδιορίζομεν τί ἀκολουθεῖ και τί ὄχι, τί κατ' οὐ-

σίαν ἀντιφάσκει, τί εἶναι ἀληθές, τί πιθανόν καὶ τί ὅλως ἀναληθές ὑπάρχει κατὰ τὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην ἐρευνῶμεν πᾶν ἀντικείμενον μετ' ἀκριβείας, ὀρίζομεν αὐτὸ ἀληθῶς καὶ συζητοῦμεν περὶ αὐτοῦ ἔμετὰ περισκέψεως. «Διὰ τοῦτο πρέπει οἱ κληρικοὶ νὰ ἐννοῶσι τὴν ἔξοχον ταύτην τέχνην καὶ νὰ ἐφαρμόζωσι καὶ ἀναζητῶσι τοὺς κανόνας αὐτῆς δι' ἐμμόνου σκέψεως, ἵνα οὕτω δύνανται νὰ ἀποδιαλύωσι τὴν πονηρίαν τῶν αἰρετικῶν καὶ νὰ ἀναιρῶσι τὰ δηλητηριώδη αὐτῶν σοφίσματα».

Ἡ Ἀριθμητικὴ ἀσχολεῖται εἰς τὰ δυνάμενα νὰ ὑπολογίζωνται ποσὰ ἢ εἰς τοὺς ἀριθμούς. Αὕτη εἶναι τὸ πρῶτον ἐκ τῶν μαθηματικῶν μαθημάτων τοῦ quadrivium (τετραπλοῦ), διότι δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἄλλων μαθημάτων, ἅτινα ἔχουσιν ἀνάγκη τῆς περὶ ἀριθμῶν διδασκαλίας αὐτῆς. «Πρέπει ὅμως νὰ γνωρίζωμεν ὅτι ὁ σοφὸς ἑβραῖος Ἰώσσηπος... λέγει ὅτι τὴν ἀριθμητικὴν καὶ Ἀστρονομίαν, ὁ Ἀβραάμ κατὰ πρῶτον μετέδωκεν εἰς τοὺς Αἰγυπτίους, οἵτινες παρέλαβον οὕτω τὸν πυρῆνα τοῦτον καὶ ἐξ αὐτοῦ, ἐπειδὴ ἦσαν λίαν εὐφυεῖς ἄνθρωποι, ἀνέπτυξαν περαιτέρω τὰ λοιπὰ μαθήματα καὶ τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας. Δικαίως συμβουλεύουσι τοὺς ἐπιμελεῖς οἱ ἅγιοι ἡμῶν πατέρες, νὰ καλλιεργῶσιν αὐτάς, διότι δι' αὐτῶν ἀφαιρεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ ὀρμὴ πρὸς τὰ σαρκικὰ ἀντικείμενα καὶ προκαλεῖται ἡ τάσις πρὸς ὅ,τι παρὰ τῷ θεῷ μόνον διὰ τῆς καρδίας δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν. Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται ἡ σχέσις τῶν ἀριθμῶν. Πολλοὶ ἐπιμελεῖς ἐρευνηταὶ ἔχουσι σχηματίσει τὴν γνώμην περὶ τοῦ ποίαν ἀξίαν ἔχουσιν οἱ ἀριθμοὶ διὰ πολλὰ χωρία τῶν ἁγίων γραφῶν. Ἄλλως τε δὲν λέγεται ἐπὶ ματαίῳ εἰς τοὺς πρὸς τὸν θεὸν αἴνους. «Τὰ πάντα ἔταξες κατὰ μέτρον, ἀριθμὸν καὶ βάρους (Σοφία Σολ. XI)». Πολλὰ ἐκ τῶν ὅσα κατὰ μεταφορικὴν καὶ μυστικιστικὴν σημασίαν ἀναφέρονται εἰς τὰς Γραφάς, ἀποκρύπτει ἡ ἄγνοια τῶν ἀριθμῶν καὶ καθιστᾶ ἀδύνατον τὴν κατανοήσιν αὐτῶν. Τοῦτο διότι ὑπὸ πολλοπλῆξ μορφᾶς ἀριθμῶν ὑπάρχουσιν εἰς τὰς Γραφάς πολλὰ μυστικά, ἅτινα ἐν περιπτώσει ἐλλιπῶν γνώσεων τῆς σημασίας τῶν ἀριθμῶν παραμένουσιν ἄγνωστα καὶ ἀνεξιχνίαστα εἰς τὸν ἀναγνώστην. «Διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη, ὅσοι θέλουσι νὰ γνωρίσωσι τὰς ἁγίας Γραφάς καὶ νὰ ἐμβα-

θύνωσιν εἰς αὐτάς, νὰ σπουδάζωσιν ἐπιμελῶς τὴν τέχνην ταύτην. «Ἀμα διδαχθῶσιν αὐτὴν, εὐκολώτερον κατανοοῦσι τοὺς μυστηριώδεις ἀριθμοὺς εἰς τὰ θεῖα βιβλία».

Ἡ Γεωμετρία περιγράφει ὄρατὰ σχήματα καί, ὅπως λέγουσιν οἱ φιλόσοφοι, ἐφηρμόσθη παρ' αὐτοῦ τοῦ Διὸς εἰς τὰ ἴδια αὐτοῦ ἔργα. Πράγματι ἡ ἐπίδρασις καὶ ἐνέργεια τῆς θεότητος, εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, γεωμετρικὴ, διότι προσδίδει εἰς τὸν δημιουργηθέντα κόσμον διάφορα σχήματα, μορφὰς καὶ κανόνας, καθορίζουσα τὴν πορείαν τῶν ἀστέρων μετ' ἀξιοσεβάστου δυνάμεως τηροῦσα τὰ κινούμενα εἰς τὴν προκαθορισμένην αὐτῶν πορείαν καὶ κρατοῦσα τὰ ἡρεμοῦντα εἰς ὠρισμένους χώρους. «Ὅ,τι δηλαδὴ εἶναι καλῶς διατεταγμένον καὶ προκαθορισμένον, δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον τῆς τοιαύτης γεωμετρικῆς διδασκαλίας». Κατὰ τὸν Βαιγο (Βάρρο) ἡ γεωμετρία κατὰ πρῶτον ἦλθεν εἰς φῶς ἐκ τῆς μετρήσεως τῶν χωρῶν καὶ τόπων. Ἀκολουθῶς ἐμετρήθη καὶ διηρέθη τὸ ἔτος, καὶ τέλος κατέληξαν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐρευνῶσι δι' αὐτῆς πόσον μεγάλη εἶναι ἡ ἀπόστασις τῆς σελήνης ἀπὸ τῆς γῆς, τοῦ ἡλίου ἀπὸ τῆς σελήνης, καὶ πόση εἶναι ἡ ἀπόστασις μέχρι τοῦ κατακορύφου τοῦ οὐρανοῦ. Καὶ τὴν ὅλην ἔκτασιν τῆς γῆς ὑπελόγησαν οἱ ἄνθρωποι. «Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐκράτησεν ἡ ἐπιστήμη αὕτη τὸ ὄνομα Γεωμετρία, ὅπερ ἐτήρησε διὰ τῶν αἰώνων». Καὶ κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν Μοναστηρίων καὶ τῶν ναῶν ἐφηρμόσθη ἡ Γεωμετρία.

Ἡ Μουσικὴ εἶναι θεωρία τῶν σχέσεων τῶν ἀριθμῶν, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται εἰς τοὺς τόνους καὶ ἤχους, ὅπως τὸ διπλοῦν, τὸ τριπλοῦν καὶ τετραπλοῦν κλπ. Αὕτη εἶναι «τόσον ἕξοχος καὶ τόσον ὠφέλιμος, ὥστε ὅστις παραιτεῖται αὐτῆς, δὲν δύναται κατὰ τὸν πρέποντα τρόπον νὰ ἐκτελῇ ὑπηρεσίαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ». «Ὅ,τι δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἀπαγγέλλεται μετὰ χάριτος καὶ ὅ,τι ἐκ τῶν ψαλμῶν μετὰ γλυκύτητος ἀντηχεῖ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κανονίζεται ἀναλόγως διὰ τῆς γνώσεως τῆς ἐπιστήμης ταύτης. Ὅχι δὲ μόνον ἀναγινώσκομεν καὶ ψάλλομεν δι' αὐτῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ καὶ πανηγυρίζομεν ὀρθῶς δι' αὐτῆς καὶ ἐορτάζομεν καθ' ὅλην τὴν λειτουργίαν καὶ τελετήν». Ἡ μουσικὴ περιλαμβάνει πᾶσαν ἐνέργειαν τῆς ζωῆς ἡμῶν. Καὶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ καὶ πάντα, ὅσα ἐν αὐτοῖς συμβαίνουσι, βασιζονται εἰς

τὴν Μουσικὴν, «ἐφ' ὅσον ὁ Πυθαγόρας μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ κόσμος οὗτος διὰ τῆς Μουσικῆς ἐπλάσθη καὶ δι' αὐτῆς δύναται νὰ κυβερνηθῆ». «Καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν εἶναι πάρα πολὺ συνυφασμένη, οὕτω δὲ συμβαίνει ὥστε ἡ ἄγνοια τῆς Μουσικῆς ὄχι ὀλιγώτερα νὰ ἀποκλείη καὶ νὰ κρύπτη ἀπὸ τὰς ψυχὰς ἡμῶν».

Ἡ Ἀστρονομία τέλος πραγματεύεται περὶ τῆς κινήσεως τοῦ οὐρανοῦ, περὶ ἀνατολῆς, δύσεως καὶ πορείας τῶν ἀστέρων καὶ περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν διαφόρων ἀστερισμῶν. Ταύτης πρέπει νὰ διακρίνηται ἡ Ἀστρολογία, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς Ἀστρονομίας καὶ διδάσκει μαντείας καὶ προφητείας ἐκ τῶν ἀστέρων. Ἐκεῖνο τὸ μέρος τῆς ἐπιστήμης ταύτης, τὸ ὁποῖον ἀσχολεῖται εἰς τὴν φυσικὴν ἔρευναν, καὶ ἐρευνᾷ ἐπιμελῶς τὴν πορείαν τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστέρων, καθὼς καὶ τὴν ἀλλαγὴν τῶν κλιρῶν καὶ ἐποχῶν, πρέπει νὰ μανθάνηται παρὰ τοῦ χριστιανικοῦ κλήρου ὡς σπουδαῖον βοηθητικὸν μέσον, ἵνα δι' ἀσφαλοῦς ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων καὶ νόμων καὶ δι' ὀρθῆς καὶ ἀληθοῦς ἐκτιμήσεως τῶν ἀποδεικτικῶν λόγων ὄχι μόνον ἡ πορεία παρελθόντων ἐτῶν ἐρευνᾶται συμφώνως πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἔνθα καὶ μέλλουσαι ἐποχαὶ καὶ περιστάσεις ὑπολογίζονται ἀσφαλῶς καὶ ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν ἑορτῶν τοῦ Πάσχα καὶ ὄλων τῶν ἑορτῶν καὶ πανηγύρεων προκαθορίζονται, καὶ προλέγονται εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν κοινότητα διὰ νὰ ἐορτάζῃ αὕτη κανονικῶς».

Εἰς τὴν ἐκτίμησιν ταύτην τῆς μορφωτικῆς ἀξίας τῶν ἐπτὰ ἐλευθέρων τεχνῶν δὲν δύναται νὰ εὕρη τις βαθυτέραν κατανόησιν τῆς σημασίας καὶ σπουδαιότητος τῆς ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας. Θὰ παρεγνώριζέ τις ὅμως τὴν ἰδιοτυπίαν ὅλης τῆς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἐὰν ἤθελε παραδεχθῆ ἐν αὐτῇ κατάπτωσιν ἀπὸ ἀνωτέρας τινὸς βαθμίδος ἐξελίξεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἤδη εἶχεν ἀνέλθει ὁ ἀρχαῖος κόσμος. Δὲν εἶναι δυνατὸν ἄλλως τε νὰ πρόκηται ἐνταῦθα περὶ μεταφορᾶς τινος, ὑπὸ τὴν κατὰ Πλάτωνα ἔννοιαν τοῦ κατοίκων τοῦ ὑπεργείου σπηλαίου ἀπὸ τὰς ἀπατηλὰς εἰκόνας σκιῶν εἰς τὸ φῶς τῆς ἀληθείας, ἵνα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἰς τὸ φαινόμενον τῆς γενέσεως καὶ φθορᾶς γνωρίσωσι τὴν ἐνέργειαν τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ καὶ οὕτως ἀποκτήσωσι τὴν ἱκανότητα νὰ ἐπιδιώκωσι καὶ νὰ πράττωσι τὸ ἀγαθόν. Τοιαύτην τινὰ θεμελιώδη καὶ βασικὴν σπουδαιότητα δὲν δύναται πλεον νὰ

ἀξιώση ἢ ἐπιστημονικὴ γνῶσις, ἀφοῦ ἢ ἀπρόσιτος εἰς τὴν διάνοιαν βούλησις ἀνεγνωρίσθη τῶρα ὡς θεμελιώδης καὶ κυρία δύναμις, διὰ τῆς πίστεως καὶ ἐν ταύτῃ λειτουργοῦσα καὶ ἐνεργοῦσα, ἐνῶ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως μόνον ὡς βοηθητικοῦ μέσου διὰ τὴν τελειοποίησιν τῆς ἐνεργείας τῆς, ἔχει ἀνάγκην. Τούτου ἕνεκα εἶναι καθ' ὅλα εὐεξήγητον, τὸ πῶς ὁ ὄλος κύκλος τῆς ἐγκυκλιπαιδικῆς γνώσεως, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, παρουσιάζεται καὶ τῶρα, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι πρέπει νὰ ὑποστηρίξη τὴν πίστιν. Τὸν περιορισμὸν τοῦτον ἐνταῦθα δύναται τις νὰ δικαιολογήσῃ καθ' ὅμοιον τρόπον, ὅπως καὶ τὴν ἄλλοτε τάσιν τοῦ Πλάτωνος νὰ περικόψῃ τὴν κατὰ παράδοσιν μουσικογυμναστικὴν ἀγωγὴν διὰ νὰ λαμβάνῃ χώραν ἀνεμποδίστως ἢ ἀνάπτυξιν τῆς καθαρᾶς διανοητικῆς ἐνεργείας. Καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ ἀπλοϊκὴ ἀναφορὰ τῆς πηγῆς τῆς ἀρχαίας ἐπιστημονικῆς γνώσεως εἰς τὴν διὰ τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν Προφητῶν μεταδοθείσης θείας ἀποκαλύψεως δικαιολογεῖται διὰ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ ἀναγνωρισθῇ ἢ χριστιανικὴ πίστις, ἢ φέρουσα εἰς ἔνωσιν πρὸς τὸ θεόν, ὡς μόνη πηγὴ πάσης ἀληθείας. Ἐπειδὴ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθῇ τοιαύτη πίστις εἰς τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους, κατεβάλλετο προσπάθεια νὰ στηριχθῇ τοῦλάχιστον ἢ παραδοχὴ, ὅτι ἢ πρὸς τὴν πηγὴν τῆς ἀληθείας ὁδὸς ὑπεδείχθη εἰς αὐτοὺς ὅπωςδήποτε παρὰ τῶν ἰσχυρῶν κατὰ τὴν πίστιν ἡρώων τῆς παλαιᾶς Διαθήκης.

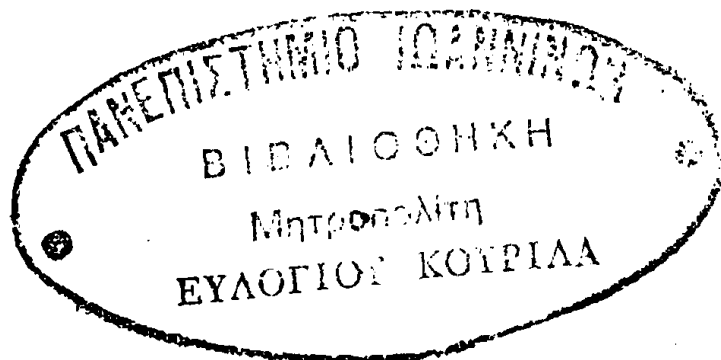
Διὰ τοῦτο δὲν ἔχομεν ἀνάγκην τῆς προσοχῆς εἰς ἐξωτερικὰ ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα ἐκώλυσαν τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας, οὔτε δὲ καὶ νὰ ἐξάρωμεν ἐξωτερικὰς ἐπιτυχίας, αἱ ὁποῖαι παρ' ὅλα ταῦτα ἦλθον εἰς φῶς¹. Μᾶλλον

1. Εἰς τοιαῦτα ἐξωτερικὰ ἐμπόδια καὶ εἰς ἐξωτερικὰς ἐπιτυχίας ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν ὁ Willmann (Βίλμανν) (Didaktik als Bildungslehre nach ihren Beziehungen zur Sozialforschung und zur Geschichte der Bildung, δευτέρα ἔκδ. 1894, σελ. 243). Εὕρισκει δηλαδὴ ὅτι «ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ Μεσαίωνος κατ' ἀρχὰς ἦτο ἠναγκασμένη νὰ προσλαμβάνῃ, ἀνάπτυξιν καὶ νὰ ἀπομιμῆται ὅ,τι προὔπηρχεν» καὶ διαβλέπει τὰς δυσκολίας αἱ ὁποῖαι ἔπρεπε νὰ ὑπερνικηθῶσιν, εἰς τὸ ὅτι «παρὰ τὰ χριστιανικὰ διδασκτικὰ περιεχόμενα ἔπρεπε νὰ ὑπερνικήσῃ σκληρὰν καὶ ξηρὰν ὕλην ἐκ τῆς κατὰ τοὺς Ῥωμαίους μορφώσεως, νὰ λάβῃ ὡς ὁδηγοὺς ξηρὰ καὶ ἀκανθώδη διδασκτικὰ ἐγχειρίδια καὶ νὰ ἐφαρμόσῃ ὡς μέσον ξένην, ξένου ἴδου»

ἀρκεῖ ἢ ἐμβάθυνσις εἰς τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν τῆς χριστιανικῆς καὶ μεσαιωνικῆς πίστεως καὶ τῆς περὶ πίστεως διδασκαλίας, διὰ τὸ κατανόησωμεν τὸ περὶ μορφώσεως ιδεῶδες τῆς ἐποχῆς ταύτης, καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐπεδιώχθη ἡ πραγματοποίησις αὐτοῦ.

ολογίας ἀντιπροσωπεύουσαν ἀπηργασιωμένην γλῶσσαν» ἐν ᾧ παρά τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁργανώσεως καὶ ὑπεστηρίζετο μὲν (ἡ χριστιανικὴ ἐκπαίδευσις) ἀλλὰ καὶ ὄχι ὀλιγώτερον ἐκωλύετο. Τὰς ἐπιτυχίας χριστιανικομεσαιωνικῆς ἐκπαιδεύσεως διαβλέπει ὁ Willmann εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς σχολειακῆς μορφώσεως (Σχολεῖα ἐν Μοναστηρίοις, ἀρχιερατικὰ συνέδρια, ἱερατικὰς σχολὰς) ὅπως καὶ τῆς μορφώσεως τῶν ἱπποτῶν, τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν συντεχνιῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν ὁργανώσεων καὶ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τέλος τῶν Πανεπιστημίων.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Η ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΖΩΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΙΣ

ΚΑΙ ΤΑ ΝΕΩΤΕΡΑ ΙΔΕΩΔΗ ΠΕΡΙ ΜΟΡΦΩΣΕΩΣ

33. Ἡ τροπὴ πρὸς τὴν νεωτέραν ἐποχὴν.

Εἰς τὰς ἀρχαίας ἀντιλήψεις καὶ θεωρίας περὶ ἐνεργείας τῆς διανοήσεως ἐνυπῆρχεν ἤδη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὁ πυρὴν, ὁ ὁποῖος ἀργότερον θὰ ἀνεπτύσσετο καὶ θὰ διέσπα τὸν φλοιόν, ὅστις περιέκλειεν αὐτόν. Διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς χριστιανικῆς περὶ πίστεως διδασκαλίας ἔλαβε κατὰ πρῶτον ὁ πυρὴν οὗτος τὴν ὠθησιν πρὸς ἀνάπτυξίν του. Καθ' ὅμοιον ὅμως τρόπον καὶ ἡ χριστιανικὴ περὶ πίστεως καὶ ἐνεργείας τῆς βουλήσεως θεωρία, ἡ προελθοῦσα ἐκ τοῦ πυρῆνος ἐκείνου, περιεῖχεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐν σημεῖον, τὸ ὁποῖον θὰ καθίστα δυνατὴν τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν. Ἀλλὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, τότε μόνον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ νὰ ἐνεργήσῃ, ὅταν διὰ τῆς ἀνατολῆς νέας ἐποχῆς θὰ ἠλευθεροῦτο ἀπὸ ὠρισμένους περιορισμοὺς κωλύοντας μέχρι τοῦδε τὴν ἐκδήλωσίν του.

Τὸ σημεῖον τοῦτο παρουσιάζεται εἰς τὴν πλήρη ἀντιφάσεων ἀντίληψιν καὶ θεωρίαν περὶ πίστεως. Ἡ παραδοχὴ δηλαδή, ὅτι ἡ πίστις ἢ καθορίζουσα τὴν οὐσίαν καὶ βάσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, οὔτε διὰ τῆς γνώσεως ἔρχεται εἰς φῶς, οὔτε ἐκ γνώσεως συνίσταται, ἀλλ' ὅτι αὐτὴ καθορίζει καὶ αἰτιολογεῖ τὴν γνῶσιν, συνδέεται πρὸς τὴν ἀπαίτησιν ὅτι ἢ ἐκ τῆς πίστεως προερχομένη γνῶσις οὐδὲν ἄλλο περιεχόμενον πρέπει νὰ ἔχῃ, εἰμὴ τὴν κατὰ παράδοσιν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ τονισμὸς οὗτος τῆς πίστεως φέρει μὲν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν καὶ παραδοχὴν τῆς ἀρχικῶς ἀκαταλήπτου φύσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, οὕτινος θεμελιώδης δύναμις θεωρεῖται ἢ βούλησις, ἢ παράγουσα ἐξ ἑαυτῆς τὴν διανόησιν, ὁ περιορισμὸς ὅμως τῆς πίστεως εἰς τὴν

παραδοχὴν τῆς κατὰ παράδοσιν ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας μόνον, καθιστᾷ πάλιν τὴν ὑπαρξίν γνώσεων, ἀπόλυτον κριτήριον τῆς πίστεως καὶ τῆς ὀρθῆς συγκροτήσεως τῆς βουλήσεως, ὡς νὰ ἐπρόκειτο δηλαδή περὶ ἐνεργείας τινὸς τῆς διανοήσεως. Ἡ βούλησις κατὰ ταῦτα, μόνον ὡς φορεὺς γνώσεων λαμβάνει τὴν οὐσιώδη αὐτῆς σημασίαν καὶ σπουδαιότητα, καὶ ἐπειδὴ ὁ ὀρθὸς τρόπος τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ὁ καθιστῶν δυνατὴν τὴν γνῶσιν τῆς ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας, ἄθικτος εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχει, διὰ τοῦτο οὐδεμία δυνατότης καὶ εὐκαιρία δίδεται πρὸς ἔρευναν τῆς αἰτίας καὶ βάσεως τῆς ἐνεργείας τῆς βουλήσεως.

Ἐπῆρχε διὰ τοῦτο ἀνάγκη νέας τινὸς προωθήσεως καὶ ἀφορμῆς, ἀνεξαρτήτου ἐκ τῆς περὶ πίστεως θεωρίας, διὰ νὰ παραμερισθῶσιν οἱ περιορισμοὶ οἱ ἐκ τῆς κυριαρχίας τῆς περὶ πίστεως θεωρίας καὶ ἀντιλήψεως καὶ διὰ νὰ ἀνοιχθῇ ἡ ὁδὸς πρὸς περαιτέρω ἔρευναν.

Ἡ κατεύθυνσις, ἣν ἔλαβεν ἡ περαιτέρω ἔρευνα, εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ ἀμέσως διὰ τῆς προσημειωθείσης καταστάσεως. Ἡ διανόησις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λαμβάνηται ὡς θεμελιώδης δύναμις καθιστῶσα κατανοητὴν πᾶσαν πρᾶξιν καὶ ἀποχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ πᾶσαν γένεσιν καὶ φθορὰν ἐν τῇ φύσει. Ἐπειδὴ μάλιστα τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐφαίνετο ὅτι διελύετο εἰς τὴν ἐνεργειαν κυρίως τῆς διανοήσεως, διὰ τοῦτο ἡ καθ' αὐτὸ αὐτοῦ σύστασις ἐθεωρεῖτο ὑπερνοολογικὴ καὶ ἀκατάληπτος, μόνον διὰ τῆς πίστεως καὶ ἐν αὐτῇ δυναμένη νὰ αἰτιολογηθῇ. Ἀλλὰ δὲν ἤρκει πλέον νὰ λαμβάνηται καὶ ἡ βούλησις ὡς ἀκατανόητός τις καὶ ἀκατάληπτος παράγων καὶ φορεὺς τῆς διανοήσεως. Τούτου ἕνεκα πρὸ τῆς νέας ἐποχῆς ἐτέθη τὸ πρόβλημα τῆς διεισδύσεως μέχρι τῆς ρίζης, ἐξ ἧς προέρχεται ἡ ἐνεργεια τῆς διανοουμένης βουλήσεως καὶ τῆς βουλομένης διανοήσεως, ἵνα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποκτηθῇ βαθυτέρα τις ἀντίληψις περὶ κόσμου καὶ ζωῆς.

Ἡ ρίζα αὕτη πάσης ἐνεργείας ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς ἐν τῇ ἐνσυνειδήτῳ πνευματικῇ ζωῇ τῇ ἐκδηλουμένην διὰ τῆς διανοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως. Ἀποτελεῖ τὴν βάσιν μόνον καὶ αἰτίαν τῆς συνειδήσεως καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὸ ἀσυνειδήτῳ. Τοῦτο ὅμως, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ ἐρευνηθῇ, ἀποτελεῖται ἐκ καταστάσεων καὶ λειτουργιῶν, αἱ ὁποῖαι

προσδιορίζονται εἰς τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα. Ἐπομένως καὶ τὸ ἀσυνείδητον κατ' ἀνάγκην παρουσιάζεται εἰς τὰ ὄντα καὶ εἰς τὴν γένεσιν ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει.

Οὕτω συμβαίνει, ὥστε ἡ ὄθησις, ἡ ὁποία προκαλεῖ τὴν τροπὴν πρὸς τὴν νεωτέραν ἐποχὴν, νὰ ἔρχηται ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν ἐν τῇ φύσει φαινομένων καὶ γεγονότων.

Πράγματι δέ, ῥηξικέλευθοι ἐρευνηταὶ τῶρα ἐπιτυχάνουσι τὴν ἀνάπτυξιν θεωρίας καὶ τρόπου παρατηρήσεως, καθ' ἃ ἐρμηνεύεται πᾶν φαινόμενον ἢ φυσικὸν γεγονός, χωρὶς νὰ χρησιμοποιοῦνται πρὸς τοῦτο ἡ διανόησις καὶ ἡ βούλησις. Τοῦτο διανοίγει τὴν ὁδὸν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς πραγματικότητος τὴν μὴ προϋποθέτουσαν, μήτε τὴν διανόησιν, μήτε τὴν βούλησιν, ὡς ἀρχικῶς ὑπάρχουσας δυναμικὰς οὐσίας, ἀλλὰ παράγουσαν τὸ ἐνσυνείδητον ἐκ τοῦ ἀσυνείδητου καὶ ἀναγνωρίζουσαν τὸν πυρῆνα τῆς ζωῆς εἰς τὸ ἀψυχον. Διὰ τούτων δὲν ἐμφανίζεται ἡ νέα ἐποχὴ ὡς ἀγεφύρωτος ἀντίθεσις πρὸς τὸν ἀρχαῖον κόσμον καὶ πρὸς τὸν Μεσαίωνα. Μᾶλλον προάγει ἡ ἐποχὴ αὕτη τὴν προοδευτικὴν γνῶσιν μεταβαίνουσα ὁμαλῶς ἀπὸ τῶν παραγόντων τῶν φαινομένων καὶ γεγονότων, οἱ ὁποῖοι ἐκδηλοῦνται διὰ τῆς ἐνσυνείδητου ἐνεργείας, εἰς τοὺς παράγοντας, οἵτινες ἐνεργοῦσιν διὰ τοῦ ἀσυνείδητου καὶ ἀψύχου. Καὶ ἐὰν ἀκόμη ἡ τοιαύτη πρόοδος τῆς γνώσεως, ἡ περιέχουσα τὸν ἀρχαῖον κόσμον, τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν συγχρόνως, δὲν εἶναι ἐνσυνείδητος εἰς ἕκαστον ἐρευνητὴν, μέσω τοῦ ὁποίου λαμβάνει χώραν, ἐν τούτοις παρουσιάζει καθ' ἑαυτὴν συνεχῆ ἐξέλιξιν, ἡ ὁποία διὰ τῆς ἀναγκαιότητός της ἐνθυμίζει τὴν συμπλήρωσιν ἐνὸς λογικοῦ συμπεράσματος, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἤδη παραβάλλει τὴν πορείαν ταύτην τῆς ἐξελίξεως.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔχομεν σαφῆ καὶ πλήρως ἠτιολογημένην ἀντίληψιν περὶ τῆς οὐσίας καὶ συστάσεως τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ἣν δυνάμεθα νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν σταθερῶς, ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλους τρόπους ἐρμηνείας καὶ ἀντιλήψεως περὶ αὐτῆς.

Κατ' ἄλλους τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς συνίσταται εἰς τὸν ἀ τ ο μ ι σ μ ό ν, εἰς τὴν ἐμφάνισιν ἰσχυρῶν ἀτόμων. Τοῦτο ἐκδηλοῦται κατ' ἀρχὰς ἐν Ἰταλίᾳ, ἡ ὁποία κατὰ ταῦτα θεωρεῖται καὶ ἡ γενέτειρα τῆς νέας ἐποχῆς. «Κατὰ τὸν

Μεσαίωνα», λέγει ὁ Burckhardt¹ (Μπούργκχαρτ) «ἔκειντο ἀμφότεραι αἱ ἄκραι τῆς συνειδήσεως—πρὸς τὸν ἕξω κόσμον καὶ πρὸς τὰ ἔσω αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου—ὑπὸ εἶδος τι κοινοῦ πέπλου, ἐν ὀνείρῳ ἢ ἐν ἡμιεγρηγόρσει. Ὁ πέπλος οὗτος ἦτο ὑφασμένος ἐκ τῆς πίστεως, ἐκ παιδικῆς δειλίας, ἐξ ἐκστάσεως καὶ φαντασίας, δι' αὐτοῦ δ' ἐφαίνοντο ὁ κόσμος καὶ ἡ ἱστορία κατὰ θαυμάσιον τρόπον χρωματισμένα, καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀνεγνώριζεν ἑαυτὸν μόνον ὡς φυλὴν, λαόν, ὁμάδα, σωματεῖον, οἰκογένειαν, ἢ ὡς ἄλλον τινὰ τύπον τοῦ γενικοῦ. Ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ πρῶτον αἴρεται ὁ πέπλος οὗτος καὶ ἀφυπνίζεται ἀντικειμενικῆς παρατήρησις καὶ χρησιμοποίησις τῆς πολιτείας καὶ ὄλων ἐν γένει τῶν ἀντικειμένων τοῦ κόσμου. Πρὸς τούτοις δὲ ἐγείρεται πλήρες δυνάμεως καὶ ἰσχύος καὶ τὸ ὑποκειμενικόν, ὁ ἄνθρωπος καθίσταται πνευματικὸν ἄτομον καὶ ἀναγνωρίζει ἑαυτὸν ὡς τοιοῦτο».

Ἡ ἐμφάνισις ὅμως μεγάλων καὶ ἀνεξαρτήτων ἀνδρῶν ἀποτελεῖ μὲν ταῦτα χαρακτηριστικὸν πάσης μετὰ δυνάμεως καὶ ἐπιβολῆς λαμβανούσης χώραν ἀνανεώσεως καὶ ἀνασυγκροτήσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἢ δ' ἀνανέωσις αὕτη πάντοτε κατορθοῦται διὰ μοναδικῶν, διακρινομένων προσωπικότητων, αἱ ὁποῖαι παρευσιάζονται ὡς ἀντίθεσις πρὸς τὸν γενικῶς ἐπικρατοῦντα καὶ κατὰ παράδοσιν δεδομένον τρόπον σκέψεως καὶ ἀντιλήψεως. Μόνον ἰσχυρὰ ἄτομα δύνανται νὰ εἶναι ἀντιπρόσωποι καὶ φορεῖς τοιαύτης τινὸς ἀντιθέσεως, καὶ εἶναι εὐτυχῆς ἀπλῶς περίπτωσις διευκολύνουσα τὴν ἐμφάνισιν τῆς νέας ἐποχῆς καὶ δυναμένη νὰ συγκριθῇ πρὸς καθαρίζουσαν τὴν ἀτμόσφαιραν θύελλαν, τὸ νὰ παρουσιάζονται συγχρόνως εἰς μέγαν ἀριθμὸν οἱ ἕξοχοι καὶ ἐξαιρετικαὶ προσωπικότητες. Διὰ τοῦτο ἐν τῷ ἀτομισμῷ, μόνον σημεῖον τῆς ἀνατολῆς τῆς νέας ἐποχῆς δυνάμεθα νὰ διῶμεν, ὄχι ὅμως καὶ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἐποχῆς ταύτης. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ

1. Die Kultur der Renaissance in Italien: (Ὁ Πολιτισμὸς τῆς ἀναγεννήσεως ἐν Ἰταλίᾳ) 3 ἐκδ. 1 τόμ. σελ. 161—Burckhardt J. ἱστορικὸς ἐξ Ἑλβετίας διακριθεὶς διὰ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀναγεννήσεως. Ἀπέθανε περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος. Γ.Π.

καὶ αὐτὸς ὁ Burckhardt (Μπούρχχαρτ), ἀναφέρων εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν θέσιν, ὅτι καθ' ὅμοιον τρόπον, ὅπως κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ἄλλοτε «ὁ Ἕλλην ἀνυψώθη ὑπεράνω τῶν βαρβάρων, ὁ ἀτομικιστὴς Ἀραψ ὑπεράνω τῶν ἄλλων Ἀσιατῶν ὡς ἀνθρώπων ἀνηκόντων εἰς φυλάς ¹».

Θὰ ἦτο λοιπὸν ὀρθότερον, νὰ ζητηθῆ τὸ οὐσιῶδες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ἣτις ἔδωκε καὶ τὸ ὄνομα εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν χρονικὴν περίοδον. Εὐχαρίστως ἄλλωστε γίνεται λόγος περὶ ζωογόνου πρωϊνῆς αὔρας τῆς ἀναγεννήσεως, προαναγγελλούσης τὴν ἀνατολὴν νέας τινὸς ἡμέρας μετὰ τὴν παρὰ τοῦ Σχολαστικισμοῦ καὶ Μυστικισμοῦ τοῦ Μεσαίωνος σημειωθεῖσαν νύκτα. Πράγματι δὲ ἡ ἀναγέννησις, ὅπως λέγει ὁ Burckhardt ², «δὲν θὰ ἦτο ἡ μεγάλη κοσμοϊστορικὴ ἀναγκαιότης, ὅποια ὑπῆρξεν, ἐὰν ἦτο δυνατὸν τόσον εὐκόλως νὰ ἀφαιρῆ τις ἐξ αὐτῆς» καὶ σχηματίζη γενικὰ χαρακτηριστικά. «Ἀλλά», παρατηρεῖ περαιτέρω, «ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότης, ἣτις κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, τόσον πολὺ εἶχε διαδοθῆ εἰς τὴν ἰταλικὴν ζωὴν, ὡς στήριγμα καὶ πηγὴ τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς σκοπὸς καὶ ιδεῶδες τῆς ὑπάρξεως, ἐν μέρει δὲ καὶ ὡς ἐνσυνείδητος νέα ἀντίθεσις, ἡ ἀρχαιότης αὐτὴ ἤδη ἀπὸ πολλοῦ εἶχεν ἐπιδράσει πολλαχῶς ἐφ' ὄλου, καὶ τοῦ μὴ ἰταλικοῦ ἐπίσης, Μεσχίωνος. Ἡ μὲν μορφοῦσι ἐκείνη, τὴν ὅποιαν εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Κάρολος ὁ Μέγας, ἦτο κατ' οὐσίαν ἀναγέννησις καὶ οὐδὲν ἄλλο, ὡς πρὸς τὴν βαρβαρότητα τοῦ ἑβδόμου καὶ ὀγδόου αἰῶνος». Καθ' ὅμοιον τρόπον λέγει καὶ ὁ Paulsen ³, «ὅτι παρὰ τῶν γερμανικῶν λαῶν διὰ τῆς ἐκχριστιανίσεώς των, ὄχι μόνον ἡ χριστιανικὴ πίστις, ἀλλὰ μετ' αὐτῆς καὶ ὅλος ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς, ἐφ' ὅσον οὗτος εἶχε μετα-

1. Περὶ τοῦ πέμπτου αἰῶνος π. χ. ἰδιαιτέρως λέγει ὁ Ivo Bruns (Ἴβο Μπρούνς) (das litterarische Portrait σελ. 64) σχετικῶς πρὸς τοὺς σοφιστάς: «Ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τῶν προκαταλήψεων, ἡ ἐλευθέρη ἀναγνώρισις τοῦ καθ' αὐτὸ σημαντικοῦ καὶ σπουδαίου, ἃτινα παρουσιάζει ὁ αἰὼν οὗτος, δὲν ὑπερεθεματίσθησαν παρὰ τοῦ Μακιαβέλλη καὶ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναγεννήσεως.»

2. Die Kultur der Renaissance in Italien 3 ἔκδ. 1 τόμ. σελ. 219 καὶ 220.

3. Paulsen (1846—1908) Ἰδεαλιστὴς γερμανὸς φιλόσοφος καὶ Παιδαγωγὸς Πρβλ. Geschichte des gelehrten Unterrichts 2 ἔκδοσις 1 τόμ. σελ. 1. Γ. Π.

δοθῆ εἰς τὴν Ἑκκλησίαν» παρελήφθη καὶ ἀφωμοιώθη βαθμηδόν. «Ἡ ἐποχὴ Καρόλου τοῦ μεγάλου, τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ νεορωμαϊκοῦ κράτους, τῆς γερμανικῆς ἐθνικῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι ὁ πρῶτος ἀνώτερος βαθμὸς τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἀρχαίων γραμμάτων ἐφ' ὅλου τοῦ κόσμου. Τὴν ἐποχὴν ταύτην ὀρθῶς ἐχαρακτήρισαν ὡς ἀναγέννησιν. Ἐπειτα ἀκολουθεῖ ἡ κατὰ τὸν δωδέκατον καὶ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα διάδοσις τῆς ἀρχαίας ἐπιστήμης, πρὸ πάντων δὲ τῆς ἀριστοτεχνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ διδασκαλία εἰς τὰ ἀκμάζοντα τῶρα πανεπιστήμια, ἡ ἀπὸ καθέδρας φιλοσοφία, σημαίνουσι ἀφομοιωτικὴν ἐνέργειαν τοῦ νέου περιεχομένου, τὸ ὁποῖον προσελήφθη». Εἰς ταῦτα δύναται τις νὰ προσθέσῃ, ὅτι ἡμεῖς (ὅπως φαίνεται καὶ ἐξ ὧν εἶπομεν εἰς τὸ προηγούμενον Μέρος) εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὴν περὶ ἐνεργείας τῆς βουλήσεως θεωρίαν ὑπέρβασίν τινα τῆς παρὰ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ἐπιτευχθείσης βαθμίδος τῆς γνώσεως, ὅτι ὅμως καὶ ἡ νέα αὕτη περὶ βουλήσεως θεωρία μόνον διὰ στηρίξεως καὶ συνδέσεώς της πρὸς τὴν ἀρχαίαν θεωρίαν περὶ ἐνεργείας τῆς διανοήσεως, κατώρθωσε νὰ ἐπιβληθῆ καὶ νὰ ἐπιδράσῃ. Καὶ ἐν ᾗ δὲ περιπτώσει ὑποτεθῆ ὅτι ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς δὲν ἐγονιμοποίησεν ὅλον τὸν Μεσαίωνα, ἀλλὰ μόνον περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς νεωτέρας ἐποχῆς κυρίως ἐπέδρασεν, δυνάμεθα πάλιν νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ἀναγέννησιν ὡς ἀπαραίτητον τοῦλάχιστον μέσον τοῦ ἀγῶνος χάριν νέου τινὸς περιεχομένου τῆς ζωῆς. Διότι πρόκειται ἄλλως τε, ὅπως εἶδομεν, ἀκριβῶς περὶ ὑπερβάσεως τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς ἀρχαίας περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως, ἵνα εὑρεθῶσιν αἱ ρίζαι τῆς μέχρι τοῦδε ἰσχυούσης καὶ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν διανοητικῆς καὶ βουλευτικῆς δυνάμεως. Ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον τῆς νεωτέρας ἐποχῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνίσταται ἀπλῶς εἰς τὴν ἐπαναβίωσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ἐν τούτοις κλίνουσί τινες πρὸς τὸ νὰ ζητῶσι τὸ περιεχόμενον τοῦτο, μᾶλλον εἰς τὴν θρησκευτικὴν μεταρρύθμισιν τὴν κυριαρχήσασαν ἐφ' ὅλου τοῦ δημοσίου βίου, πρὸς εἰς τὴν ἔρευναν τῶν φαινομένων καὶ γεγονότων τῆς φύσεως, ἅτινα ἐκράτουν ἀδιαφόρους τοὺς μεγαλυτέρους λαϊκοὺς κύκλους. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ Λ ο ὕ θ η ρ ο ς ἰδίως λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὡς ἥρωρ τῆς νέας ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος, εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ τῆς ἀποστρο-

φῆς τοῦ κόσμου κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τοὺς πρωτοχριστιανικοὺς χρόνους, ἐφρόντισε νὰ θεμελιώσῃ χριστιανισμὸν πρακτικὸν ἔχοντα ὑπ' ὄψιν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων τοῦ καθημερινοῦ βίου¹. Ἐν τούτοις ἔμπρακτον χριστιανισμὸν ἤσκησαν καὶ οἱ εὐσεβεῖς καὶ εὐλαβεῖς ἄνθρωποι τοῦ Μεσαίωτος. Τὴν ἐντολήν, «διὰ τῆς ἀγάπης νὰ καθιστᾷ τις ἑαυτὸν δοῦλον παντὸς ἄλλου», ἡ ὁποία ἐχαρακτήριζε τὸν χριστιανισμὸν τῶν πρώτων χρόνων, ἐτόνιζεν ἐκ νέου, ὅπως ὁ Χάρνακ² (Harnack) ἀναφέρει, ὁ Φραγκῖσκος ἐξ Assisi ἐκφράζων σαφῶς καὶ ἐντότως τὴν μεσαιωνικὴν εὐσεβίαν καὶ εὐλάβειαν, «ἕκτοτε δέ, ὡς ἀνώτερον χαρακτηριστικὸν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς» παρὰ πάντων «τῶν δραστηρίων καὶ ἐξόχων ἀντιπροσώπων τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας, κατὰ τοὺς πρὸ τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως αἰῶνας, ἐπανελήφθη καὶ ἐτονίσθη». Τούτου ἕνεκα ὀρθότερον εἶναι νὰ ἀναζητῶμεν τὴν σπουδαιότητα τοῦ Λουθήρου καὶ τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως εἰς τὸ ὅτι ἡ πίστις ἠλευθερώθη τῶν πολλῶν κατὰ παράδουσιν ἐπικρατησασῶν θεωριῶν καὶ ἐφηρμόσθη πράγματι εἰς τὴν βασικὴν τοῦ ἀνθρώπου διάθεσιν καὶ ἔμφυτον ὁρμήν, ἐξ ἧς ἐξαρτᾶται πᾶσα πρᾶξις καὶ ἀποχή. Ἡ περὶ πίστεως ἀντίληψις, τῆς ὁποίας τὴν ἀνάπτυξιν συνητήσαμεν παρὰ τῷ Αὐγουστίνῳ, ἐφαρμόζεται καὶ τελειοποιεῖται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον παρὰ τοῦ Λουθήρου. Διὰ τὸν Λούθηρον ἡ πίστις³ εἶναι «θεῖον ἐν ἡμῖν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐκ θεοῦ μεταβάλλει ἡμᾶς καὶ ἀναγεννᾷ», «ζῶν, ἐνεργοῦν, δρῶν, ἰσχυρὸν πρᾶγμα», ὅπερ ἀκαταπαύστως ἐργάζεται τὸ ἀγαθόν, «ἀσφάλεια καὶ γνῶσις τῆς θείας χάριτος», ἡ ὁποία «καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ἠὺχαριστημένον, ὑπομονητικὸν καὶ εὐδιάθετον ὡς πρὸς τὸν θεὸν καὶ πάντα τὰ δημιουργήματα». Εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ αἰτία τοῦ συναισθήματος τῆς πλήρους ἐκ τοῦ θεοῦ ἐξαρ-

1. Ὁ W. Wundt (Ethik, 3 ἐκδ. 1 τομ. σελ. 367) λέγει π.χ. : «Ὁχι νέαν θρησκείαν, ἀλλὰ νέαν Ἠθικὴν ἔχει φέρει ὁ Λούθηρος εἰς τὸν κόσμον, Ἠθικὴν, ἡ ὁποία ἀπέχει τόσον ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν πρώτων χρόνων καὶ τοῦ Μεσαίωτος, ὅσον καὶ ἀπὸ τὰς τοῦ ἀρχαίου κόσμου τοιαύτας.»

2. Harnack: Lehrbuch der Dogmengeschichte, τόμ. 3, σελ. 385, 364.

3. Vorrede zum Römerbrief. Κατὰ Harnack, Dogmengeschichte; τόμ. 3, σελ. 703.

τήσεως καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου καθ' ἑαυτὸν, ἄνευ τῆς ἐπιδράσεως τῆς θείας χάριτος, νὰ ἐπιτυχάνῃ τῆς σωτηρίας αὐτοῦ. Καὶ φέρει μὲν ἡ κριτικὴ ἔρευνα τῆς οὐσίας τῆς τοιαύτης ἐμφύτου διαθέσεως, ἥτις ὡς πίστις (ἢ ἀπιστία) καθορίζει πᾶσαν σκέψιν καὶ πράξιν, ἀμέσως εἰς τὴν ρίζαν τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, ἡ ὁποία οὔτε διὰ τῆς γνώσεως, οὔτε διὰ τῆς βουλήσεως γίνεται καταληπτὴ καὶ διὰ τοῦτο ἀφίνει νὰ φαίνηται πᾶσα πράξις καὶ ἀποχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐξηρητημένη ἐκ τῆς διαλαθανούσης αἰτίας πάσης ὑπάρξεως καὶ οὐσίας, οὔτε ὁ Λουθήρος ὅμως, οὔτε ἄλλος τις ἐκ τῶν θρησκευτικῶν μεταρρυθμιστῶν εἶχον ἐνδιαφέρον διὰ τοιαῦτα θεωρητικὰ ζητήματα. Ἐν τῷ Λουθέρῳ, ὅπως ὁ Harnack ¹ ἀναφέρει «οὐδόπως ἦτο ἀνεπτυγμένη ἡ ἀκατάσχετος ὁρμὴ τοῦ φιλοσόφου, ὅστις τείνει πάντοτε πρὸς θεωρητικὴν διασαφήνισιν. Μάλιστα παρατηρεῖται παρ' αὐτῷ ἐξ ἐνστικτοῦ ἀποστροφή καὶ ἔμφυτος δυσπιστία πρὸς πᾶν πνεῦμα, ὅπερ ὑπὸ τῆς γνώσεως ἀπλῶς ἐλαυνόμενον μετὰ τόλμης δικαιολογεῖ πλάνους». Καὶ οἱ ἄλλοι δὲ μεταρρυθμισταὶ τῆς θρησκείας καθ' ὅμοιον τρόπον, ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὴν πρακτικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου εἶχον ὑπ' ὄψιν. Τὸ ζήτημα: «τί πρέπει νὰ πράξω διὰ νὰ ἀποκτήσω τὴν μακαριότητα» ἦτο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐκυριάρχει πάντων τῶν ἄλλων. Εὗρε δὲ τὴν λύσιν τοῦ ζήτημα αὐτὸ εἰς τὴν ὑπόδειξιν πρὸς ἀναγέννησιν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς πίστεως. Μόλονότι δ' ἡ πίστις ἐλαμβάνετο συγχρόνως ὑπ' ὄψιν καὶ ὡς πηγὴ τῆς ἀληθοῦς γνώσεως, ἐν τούτοις ἡ γνώσις αὕτη παραμένει ἐξηρητημένη, ἂν ὄχι ἐκ τῆς κατὰ παράδοσιν διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, τοῦλάχιστον ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως τῶν ἁγίων Γραφῶν. Ἄλλὰ πρὸ πάντων ζητήματα θεωρητικῆς γνώσεως καὶ ὄχι πρακτικῆς σχέσεως καὶ συμπεριφορᾶς, εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκουσι τὴν λύσιν τῶν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς νεωτέρας περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως. Τούτου ἕνεκα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν οἱ θρησκευτικοὶ μεταρρυθμισταί, ὡς θεμελιωταὶ τῆς νεωτέρας ἐποχῆς.

1. Dogmengeschichte.

34. Ἡ προπαρασκευὴ τῆς νέας περὶ φυσικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων ἀντιλήψεως.

Πράγματι κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων ἤλθον εἰς φῶς ρηξικέλευθοι θεωρητικαὶ γνώσεις. Αὗται προϋπέθετον παρατηρήσεις καὶ ἐκτελέσεις πειραμάτων. Τοῦτο ὅμως δὲν πρέπει νὰ παραπλανήσῃ ἡμᾶς καὶ νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ αἰτία τῆς ἀνατολῆς τῆς νέας ἐποχῆς ἔγκειται εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν ἐκ ταύτης γνώσεων.

Ἐὰν ἤρκει νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ἐμπειρίαν ὡς πηγὴν πάσης γνώσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, τότε θὰ ἔπρεπεν ὁ Roger Bacon (περὶ τὸ 1250) νὰ θεωρηθῇ ὡς θεμελιωτῆς τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης. «Ἄνευ ἐμπειρίας» λέγει οὗτος¹, «δὲν δύναται τις νὰ γνωρίσῃ τι ἐπαρκῶς». Ἡ ἀπλῶς διὰ συμπερασμάτων, εἰς αἰτίας καὶ συλλογισμοὺς βασιζομένη γνώσις περὶ τῆς ἐνεργείας καὶ ἐπιδράσεως τοῦ πυρός, δὲν θὰ ἦτο τόσο πειστικὴ ὅσον ἡ ἄμεσος δοκιμασία τῆς ἐπιδράσεως ταύτης ἐπὶ τοῦ ἰδίου σώματος ἢ εἰς ἀντικείμενα καιόμενα. Καὶ κατ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀπόδειξιν μαθηματικῶν ἀξιωματίων ἢ σύνθεσις αὐτῶν καὶ συγκρότησις παρέχει ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα, ἐνῶ ἡ γνώσις τῶν ἀντικειμένων καὶ φαινομένων ἐν τῇ φύσει μόνον, διὰ τῆς ἐμπειρίας εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ καὶ αἰτιολογηθῇ ἀσφαλῶς. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὁ Roger Bacon παραμένει προσκεκολλημένος εἰς τὴν μυστικιστικὴν, τὴν χαρακτηρίζουσιν τὸν Μεσαῖωνα θεμελιώδη ἀντίληψιν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν, διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀποκτωμένων ἐμπειρίαν, ἀντιπαραθέτει τὴν ἐσωτερικὴν, τὴν βασιζομένην εἰς τὴν διαφώτισιν καὶ ἀποκάλυψιν καὶ φέρουσιν δι' ἐπτὰ βαθμῶν εἰς τὴν ἔκστασιν, διὰ τῆς ὁποίας ἄρρητα γίνονται καταληπτά. Τοῦτο δ' εἶναι κατανοητὸν καθ' ὅλα, διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ λάβωσι χώραν παρατηρήσεις καὶ πειράματα, χωρὶς νὰ ἰσχύσωσιν ὠρισμένα θεμελιώδεις ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι νὰ στηρί-

1. Opus maius, VI, 1, de scientia experimentalī.

ζωνται τόσον εἰς τὰς ἀπαραιτήτους, σὺν τῷ χρόνῳ συσσωρευόμενας ἐμπειρίας ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου, ὅσον καὶ εἰς τὰς κληροδοτηθείσας γενικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἰδέας, καὶ νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν ὡς αὐτονόητοι καὶ κατὰ τὴν μίαν καὶ κατὰ τὴν ἄλλην περίπτωση, ἐκφεύγουσαι οὕτω κριτικὴν τινὰ ἔρευναν καὶ ἐξέτασιν. Διὰ τοῦτο δὲν θὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὰ δεδομένα τῆς πείρας καὶ ἐμπειρίας, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν μεταβολὴν τῶν βασικῶν ἀντιλήψεων, αἱ ὁποῖαι φέρουσι μεθ' ἑαυτῶν νέον τρόπον ἀντιλήψεως περὶ τῶν διδομένων τῆς ἐμπειρίας, ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς πραγματικῆς προόδου ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς γνώσεως.

Δὲν θὰ συμφωνήσωμεν λοιπὸν καὶ πρὸς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι παραδέχονται τὸν Francis Bacon ὡς πρῶτον καὶ κύριον ἐρευνητὴν, ἐπειδὴ μόνον οὗτος περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς νεωτέρας ἐποχῆς ἐπεχείρησε, διὰ τῆς ἐμπειρικῆς ὁδοῦ, νὰ ἐπιφέρῃ πλήρη ἀνανέωσιν τῶν ἐπιστημῶν. Οὗτος νομίζει ὅτι παραμερίζει τὰς ψευδεῖς ἀντιλήψεις καὶ τὰς πλανώσας τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰκόνας, ὅτι κρατεῖται εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν προκαταλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν καὶ ὅτι κατορθώνει νὰ ἐπιφέρῃ ἀληθῆ καὶ πραγματικὴν ἐρμηνείαν τῆς φύσεως, ἐὰν ἀπὸ τῆς ὑλικῆς αἰσθήσεως τῶν καθ' ἕκαστα πραγμάτων βαθμηδὸν καὶ κατὰ καλῶς κεκανονισμένην πορείαν ἀνέρχεται πρὸς τὸ γενικὸν καὶ καθ' ὅλα ἰσχυῖον. «Ἡ ὀρθῶς διατεταγμένη ἐμπειρία», λέγει ¹, «ἀνάπτει κατὰ πρῶτον τὸ φῶς, φωτίζει κατόπιν τὴν ὁδόν, ἀρχίζει μὲ τὴν ὀρθῶς κεκανονισμένην καὶ γενικὴν ἐμπειρίαν, ὅχι μὲ τὴν σπεύδουσαν καὶ τὴν ψηλαφοῦσαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Ἐντεῦθεν συνάγει αὐτὴ τὰ ἀξιώματα καὶ πρὸς ταῦτα συνδυάζει νέα πειράματα καὶ νέας παρατηρήσεις». Τὸ φῶς ὅμως τοῦτο δὲν ἀρκεῖ νὰ φωτίσῃ τὰς βάσεις, εἰς τὰς ὁποίας στηρίζεται ἡ ὅλη αὐτοῦ περὶ φύσεως ἀντίληψις. Αἱ βάσεις αὐταὶ παραμένουσιν εἰς τὸ σκότος. Οὕτω δὲ συμβαίνει ὥστε ὁ φιλόσοφος οὗτος νὰ θεωρῇ τὴν διασαφήνισίν των περιττήν. Μάλιστα

1. Francis Bacon Novum Organon.

εὕρισκει μειονεκτικόν, τὸ «νά διατίθεται πᾶσα προσπάθεια εἰς τὴν ζήτησιν καὶ ἀπόδειξιν τῶν ἀρχῶν τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν τελευταίων τῆς φύσεως στοιχείων», ἵνα οὕτω, διὰ τῆς εὐρέσεως ἀρχικῆς τινος ἀμόρφου ὕλης ἢ ἀδιαιρέτων ἀτόμων, ἀποκτηθῶσιν ὀρισμοί, «οἵτινες καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ᾔσαν ἀληθεῖς, ὀλίγον ἐν τούτοις θὰ ἠδύναντο νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων».

Ἡ παραίτησις του μῶλα ταῦτα ἀπὸ πάσης διασαφηνίσεως καὶ ἐρμηνείας τῶν βάσεων καθιστᾷ φανερόν ὅτι διαφεύγουσιν αὐτὸν αἱ προϋποθέσεις, αἱ ὁποῖαι αὐτὸν τοῦτον πάλιν καθοδηγοῦσιν εἰς τὴν ἀντίληψιν καὶ κατανόησιν τῶν φαινομένων καὶ γεγονότων τῆς φύσεως.

Αἱ προϋποθέσεις αὗται βασίζονται εἰς τὴν παλαιόθεν, παρὰ τὴν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ παρὰ τῶν σχολαστικῶν ἀντιπροσωπευθεῖσαν ἰδέαν περὶ ἀρχικῆς ἐνυπαρχούσης εἰς τὰ σώματα τάσεως, συντελούσης εἰς τὰς παρατηρουμένας μεταβολάς. Παραδέχεται¹ π.χ. τάσιν εἰς τὰ σώματα νὰ ἔρχονται πρὸς ἄλληλα εἰς ἐπαφήν, «κατὰ τρόπον ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπωσι νὰ διαλύηται ἢ ἀλληλουχία τῆς φύσεως ὅλως διόλου, ἢ νὰ διακόπτηται καὶ νὰ ἔρχηται κενόν τι εἰς φῶς». Ἐπίσης ἀναγνωρίζει τάσιν «πρὸς τὸ νὰ συνδέωνται τὰ σώματα μετὰ τῶν συγγενῶν των εἰς ποσὰ καὶ μεγέθη, λόγῳ τῆς ὁποίας τὸ συνεκτικὸν καὶ βαρὺ τείνει πρὸς τὴν περιφέρειαν τῆς γῆς, καὶ τὸ λεπτότερον καὶ ἐλαφρότερον πρὸς τὴν περιφέρειαν τοῦ οὐρανοῦ». Προϋποθέτει δὲ μέγαν ἀριθμὸν τοιούτων τάσεων καὶ ἐκ τούτων προερχομένων κινήσεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι δι' αὐτὸν ἀποδεδειγμένοι, ἐφ' ὅσον δύνανται νὰ συμφωνήσωσι πρὸς τὰ παρατηρούμενα δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φαίνεται εἰς αὐτὸν ἀπολύτως δυνατὸν νὰ εἶναι ἀληθῆς ἢ φαινομενικὴ καὶ καθημερινὴ κίνησις τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἂν καὶ ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ ἀνάλογος ἀσθενεστέρα κίνησις καὶ εἰς τὸν ἀέρα καὶ εἰς τὴν θάλασσαν. «Ἡ κίνησις ἐξ ἠνατολῶν πρὸς δυσμὰς εἶναι ἐν τριαύτῃ περιπτώσει καταδήλως γενικὴ καὶ σύμφωνος κίνησις τοῦ σύμπαντος, οὔσα

1. Francis Bacon. *Novum Organon* Βιβλ. I, ἀρθρ. 66 Βιβλ. II, ἀρθρ. 36.

εἰς τὸ ὕψιστον σημεῖον τοῦ οὐρανοῦ ταχυτάτη, κατόπιν ἐξασθενούσα βαθμηδὸν καὶ τέλος παύουσα καὶ διαλυομένη εἰς τὸ ἀκίνητον, δηλαδή εἰς τὴν γῆν». Ἐπίσης νομίζει ὅτι ἡ ἐκ τῆς κινήσεως τῶν πλανητῶν περὶ τὸν ἥλιον προερχομένη ἰδιαιτέρα κίνησις τῶν οὐρανίων σωμάτων εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς τροποποιήσιν τῆς μιᾶς καθημερινῆς κινήσεως, τοῦτο δ' ἐπειδὴ δὲν βλέπει δυσκολίαν τινὰ εἰς τὸ νὰ δεχθῇ τὰ οὐράνια σώματα κινούμενα κατὰ παραλλάσσουν ταχύτητα καὶ εἰς κατὰ βούλησιν κυκλικὰς γραμμάς. Εἶναι ἐκτὸς ἀμφιβολίας δι' αὐτόν, «ὅτι παρακολουθῶν τις τὴν συνήθη ἀντίληψιν καὶ ἀφίνων κατὰ μέρος τὴν ἐφεύρεσιν τῶν ἀστρονόμων καὶ τῶν Σχολῶν, οἵτινες ἄνευ ἀνάγκης κατατέμνουσι τὴν σκέψιν καὶ παρατήρησιν εἰς πολλὰ τεμάχια καὶ ἐπισκοτίζουσι τὴν πραγματικότητα, σχηματίζει τὴν πεποίθησιν ὅτι ὑπάρχει κίνησις προσιτὴ εἰς τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν».

Ὁ Βάκων ἐκ Βέρουλαμ (Francis Bacon, Viscount von Verulam 1561—1626) ἀνήκει κατὰ ταῦτα μᾶλλον εἰς τὸν Μεσαίωνα παρά εἰς τὴν νεωτέραν ἐποχὴν. Διδάσκει δ' ὅτι πράγματι, ὄχι ἡ συσώρευσις καὶ διάταξις διδομένων ἐμπειρίας, ἀλλὰ ἡ εὕρεσις κατὰ πρῶτον ἀπόψεων καὶ σημείων πρὸς κρίσιν καὶ ἐκτίμησιν τῶν δεδομένων, δύναται νὰ παρουσιάσῃ νέαν ἐποχὴν ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

Εἰς τὰς νέας ταύτας ἀπόψεις ἔφερον κατ' ἀρχὰς αἱ ἐρευναι ἐπὶ τῆς κινήσεως τῶν πλανητῶν, αἵτινες προὐκλήθησαν διὰ τῆς θεωρίας τοῦ Κοπερνίκου¹ περὶ τῆς κινήσεως τῆς γῆς. Διὰ τοῦτο συνδέονται μὲν αἱ ἀπόψεις ἐκεῖναι πρὸς τὴν θεωρίαν αὐτήν, δὲν περιλαμβάνονται ὅμως καθόλου εἰς ταύτην. Ἡ κίνησις τῆς γῆς μᾶλλον διὰ τῆς νεωτέρας ἀντιλήψεως περὶ φαινομένων καὶ γεγονότων τῆς φύσεως, ἦν οὔτε ὁ Κοπέρνικος αὐτὸς ἐγνώριζεν, γίνεται κατανοητὴ. Ἐφ' ὅσον ἐλάμβανέ τις ὑπ' ὄψιν τὴν λειτουργίαν τῆς κινήσεως ὡς τοιαύτην ἀπλῶς, δὲν ὑπῆρχεν ἔπωσδήποτε δυσκολία νὰ φαντασθῇ, ὅτι ἡ γῆ κινεῖται καθημερινῶς περὶ τὸν ἄξονα αὐτῆς καὶ ὅτι κατ' ἔτος ἐκτελεῖ κυκλικὴν κίνησιν περὶ τὸν ἥλιον καὶ περιφοράν. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς σκέψεως, ὁ ὁποῖος

1. Ὁ Κοπέρνικος ἤκμασε κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα.

διὰ τῆς ἀπλότητός του ἐπιβάλλεται, ἦτο δυνατόν εἰς πᾶσαν ἐποχὴν νὰ εἰσαχθῆ ὡς μέθοδος λύσεως τοῦ προβλήματος παρὰ ἐπαρκῶς κατηρτισμένου Μαθηματικοῦ ἀσχολουμένου εἰς τὸ πρόβλημα τῆς κινήσεως. Ἡ πίστις ὅμως εἰς ἀντικειμενικὴν τινὰ ὑπαρξίν τῆς κινήσεως θὰ προσέκρουεν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει εἰς ἀνυπερβλήτους δυσκολίας, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἀρχαίας, καὶ μεσαιωνικῆς ἀντιλήψεως, ἡ γῆ ἐξελαμβάνετο ὡς ἔχουσα ἀπόλυτον βάρος καὶ ἐπομένως ἐθεωρεῖτο ἀκίνητος, τὰ δὲ εὐράνια σώματα ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν ὡς διάφορα τῆς γῆς κατ' οὐσίαν. Τούτου ἕνεκα καὶ σῶφρονες καὶ βαθεῖς μελετηταὶ ἀκόμη ἦτο δυνατόν νὰ θεωρῶσι τὴν θεωρίαν τοῦ Κοπερνίκου ἀμφίβολον καὶ πλήρη ἀντιφάσεων, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ δὲν ἦσαν εἰς θέσιν, νὰ ἐλευθερωθῶσι τῆς ἐκ παραδόσεως θεμελιώδους ἀντιλήψεως περὶ φαινομένων καὶ γεγονότων ἐν τῇ φύσει καὶ νὰ ἀποκτήσωσι νέον κατ' ἀρχὴν τρόπον παρατηρήσεως. Οὕτω παρουσιάζονται ἀναμφιβόλως ὡς ἀνήκοντες εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ μεσαιωνικὴν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψιν, μὲλονότι, ὅπως ὁ Βάκων ἐκ Verulam, σχεδιάζουσιν ἀνανέωσιν τῶν ἐπιστημῶν, ἢ, ὅπως οἱ φιλανθρωπισταὶ (Χουμανισταὶ Humanisten) καὶ αἱ θρησκευτικοὶ μεταρρυθμισταὶ πολεμοῦσι τὸν Ἀριστοτέλην καὶ τοὺς σχολαστικούς.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἀπλὴ συμφωνία αὐτῶν πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Κοπερνίκου δὲν εἶναι ἀπόδειξις ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὴν νεωτέραν ἐποχὴν.

Ἦδη ὁ Nicolaus Cusanus (Νικόλαος Κουζάνος) ¹ ἑκατὸν ἔτη πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἔργου τοῦ Κοπερνίκου, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γῆ κινεῖται. Ἐνεφορεῖτο ὑπὸ τῆς ἰδέας ὅτι ἡ τελευταία αἰτία καὶ βᾶσις τῶν ἀντικειμένων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ γνωστὴ, καὶ ὅτι ἡ διδασκαλία περὶ τῆς ἀγνοίας ταύτης, ἡ «docta ignorantia» ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν καὶ βᾶσιν πάσης σοφίας. «Τὸ τί τῶν ἀντικειμένων» λέγει ² «ὄπερ εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς ὑπάρξεως, εἶναι ἀνέφικτον κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ καὶ καθαρότητα. Πάντες οἱ φιλόσοφοι ἐζήτησαν αὐτό,

1. Νικόλαος Κουζάνος (1401—1464) Θεολόγος, μαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος. Γ.Π.

2. Nikolaus Cusanus de docta ignorantia I, 3, II, 11.

οὐδείς ὅμως κατώρθωσε νὰ εὕρῃ ὅποιον εἶναι καθ' ἑαυτό. "Ὅσῳ ὅμως βαθυτέρα εἶναι ἡ πεποιθήσις ἡμῶν περὶ τᾶς ἀγνοίας ταύτης, τόσῳ περισσότερον προσεγγίζομεν πρὸς τὴν ἀλήθειαν καθ' ἑαυτήν». Ἡ ἀλήθεια αὕτη συνάγεται παρ' αὐτοῦ εἰς τὴν ιδέαν, ὅτι ἡ θεία ἀρχικὴ αἰτία τοῦ κόσμου εἶναι τὸ ἀπολύτως ἄπειρον, ὅπερ πᾶν ὅ,τι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχη, περιλαμβάνει ἐν αὐτῷ ὡς πραγματικότης. Τὸ ἄπειρον τοῦτο ἐνώνει τὰς ἀντιθέσεις κατὰ τρόπον ἀκατάληπτων: εἴτε ὡς εὐθεῖα γραμμὴ, εἴτε ὡς τρίγωνον, εἴτε ὡς κύκλος ἢ σφαῖρα, συμβολικῶς νοηθῆ τι, εἶναι ἐν τῷ ἀπέιρῳ πάντοτε τὸ αὐτό. Ἐν τῷ δημιουργηθέντι κόσμῳ τούναντίον αἱ ἀντιθέσεις χωρίζονται καὶ περιορίζονται. Ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει τι μέγιστον καὶ ἐλάχιστον. Ἰδιαιτέρως δὲν ὑπάρχει μέγιστη τις κίνησις καὶ ἀπόλυτος ἡρεμία, δὲν ὑπάρχει ἐξώτατον περιβάλλον καὶ ἐσώτατον κέντρον. Ὁ κόσμος δὲν ἔχει «ὄρια, ὑπὸ τῶν ὁποίων νὰ περιορίζηται». Διὰ τοῦτο καὶ «ἡ γῆ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελῆ τὸ κέντρον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ στερεῖται πάσης κινήσεως». Ἡ κίνησις αὐτῆς ἀπέχει τόσον πολὺ τῆς ἀπολύτου ἡρεμίας, ὥστε ἀνά δύναται νὰ μειωθῆ εἰς τὸ ἄπειρον. Μᾶλλον ὁ θεὸς «εἶναι τὸ κέντρον τοῦ κόσμου, καὶ τὸ κέντρον τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν οὐρανίων σωμάτων, καθὼς καὶ πάντων ὅσα ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κόσμῳ. Αὐτὸς εἶναι συγχρόνως ἡ ἀπέραντος περιφέρεια πάντων». Διὰ τούτων βλέπομεν ὅτι ὁ πρόδρομος οὗτος τοῦ Κοπερνίκου, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ εἰς τὸν Μεσαίωνα ριζοβολοῦντος μυστικισμοῦ του, δὲν ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν τῆς νεωτέρας περὶ κόσμου ἀντιλήψεως, μόνον ὅτι διὰ τῆς ἐμβραθύνσεώς του θὰ ἡδύναται νὰ ἐπιδράσῃ προοδευτικῶς καὶ νὰ εὐνοήσῃ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ κληροδοτηθεισῶν προλήψεων.

Ἄλλὰ καὶ τὸν Giordano Bruno ¹ (Τζιορντάνο Μπροῦνο) δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὡς κήρυκα τῆς νέας ἐποχῆς, διότι, ναὶ μὲν ὡς ἐνθουσιώδης ὁπαδὸς τοῦ Κοπερνίκου ἀντιλαμβάνεται τῶν νέων θεωριῶν καὶ διὰ τῆς φαντασίας ποιητοῦ ἀναπτύσσει αὐτάς, ἐμμένει ὅμως συγχρόνως καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν θεωρίαν περὶ ἐνεργείας τῆς διανοήσεως.

1. G. Bruno (1548—1600) Ἰταλὸς φιλόσοφος, ὡς αἰρετικὸς καταδικασθεὶς εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον παρὰ τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως. Γ.Π.

Ἐνῶ ὁ Κοπέρνικος πέραν τοῦ ἡλίου καὶ τῶν πλανητῶν παρεδέχετο ἀκίνητον οὐρανὸν τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων, ὁ Bruno παραμερίζει τοὺς περιορισμοὺς τούτους, διὰ νὰ ἐντροφήσῃ εἰς τὸ ἀπειρον τοῦ σύμπαντος. «Εἷς καὶ μόνος εἶναι ὁ οὐρανός» λέγει, ¹ «ὁ ἀμέτρητος χῶρος, ἡ ἄπειρος ἀγκάλη, ὃ τὰ πάντα περιέχων, ὁ αἰθέριος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τὰ πάντα ἀλληλεπιδρῶσι καὶ κινουῦνται. Ἐν αὐτῷ ὑπάρχουσι πολυάριθμοι ἀστέρες, ἀστερισμοί, κοσμικαὶ σφαῖραι, ἥλιοι καὶ γαῖαι, προσιτὰ εἰς τὴν ὄρασιν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ γίνῃ λογικῶς παραδεκτὸν ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἀπειρίαὶ ἄλλων. Τὸ ἄπειρον καὶ ἄμετρον πᾶν εἶναι τὸ συνεχές σύνολον, ὅπερ σχηματίζεται ἐκ τοῦ χώρου τούτου καὶ ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπαρχόντων σωμάτων».

Ἡ φυσικῶς ἐνεργοῦσα καὶ ἐπιδρῶσα αἰτία εἶναι ἐν τούτοις, κατ' αὐτόν, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους, δύναμις τις ἢ μορφή σκόπιμος ² «ὁ γενικὸς νοῦς, ἡ ἀνωτάτη καὶ κυριωτάτη δύναμις τῆς κοσμοψυχῆς, ἡ ὁποία εἶναι ἡ γενικὴ μορφή τοῦ σύμπαντος». «Αὕτη εἶναι ταυτόν τι, ὅπερ πληροῖ τὸ πᾶν, φωτίζει τὸ σύμπαν καὶ διδάσκει τὴν φύσιν νὰ παράγῃ τὰ γένη αὐτῆς ὅπως καὶ ὁποῖα πρέπει νὰ εἶναι. Ἡ δύναμις λοιπὸν αὕτη τῆς κοσμοψυχῆς σχετίζεται πρὸς τὴν παραγωγὴν τῶν ὄντων ἐν τῇ φύσει, ὅπως ἡ ἡμετέρα διανόησις πρὸς τὴν ἀνάλογον παραγωγὴν μορφῶν ἐχουσῶν σημασίαν».

Ἐὰν τὸ κοσμικὸν σύστημα τοῦ Κοπέρνικου εἶχεν ἀνάγκην τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ N. Cusanus ἢ τῆς ποιητικῆς φαντασίας τοῦ Bruno, διὰ νὰ λάβῃ τὴν αἰτιολογίαν καὶ δικαιολογίαν, ὧν ἐστερεῖτο ἀκόμη, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιβληθῇ καὶ σταθεροποιηθῇ. Πᾶς ἐρευνητὴς ἀπρόθυμος καὶ δυσμενὴς πρὸς τὸ μυστικιστικὸν σκότος καὶ πρὸς τὴν ποιητικὴν φαντασίαν θὰ ἦτο ἠναγκασμένος ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ δώσῃ δίκαιον πρὸς τὸν νηφάλιον Tycho Brahe (Τύχωνα Μπράχε), εἰς τὸν ὁποῖον ἡ γῆ ἐφαίνετο πολὺ περισσότερον βαρεῖα ³ «παρ' ὅσον νομίζει τις ὅτι δύναται νὰ κατασκευάσῃ ἐξ αὐτῆς ἓνα ἀστέρα καὶ νὰ περιφέρῃ αὐτὴν ἀνά

1. Περὶ τοῦ ἀπείρου, τοῦ σύμπαντος καὶ τῶν κόσμων, διάλογος τρίτος.

2. Περὶ αἰτίας, ἀρχῆς καὶ περὶ τοῦ ἐνός. Διάλογος δεύτερος.

3. Πρβλ. Mädler, Geschichte der Himmelskunde I σελ. 200.

τούς αἰθέρας». Ἐφ' ὅσον δηλαδή, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαίαν καὶ μεσαιωνικὴν περὶ φύσεως ἀντίληψιν, ἡ αἰτία τῆς μεταβολῆς ζητεῖται εἰς αὐτὰ ταῦτα τὰ μεταβαλλόμενα σώματα, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναγνωρίζηται εἰς πᾶν σῶμα ἔχον βάρος καὶ πίπτον εἰς τὴν γῆν ἢ τὰσις τοῦ νὰ κατευθύνηται ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἡ γῆ. Ἡ γῆ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει πᾶν σῶμα ἔχον βάρος, εἶναι τὸ σύνολον τοῦ ἔχοντος βαρύτητα. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐμφορῆται ἀπὸ τὴν τάσιν τοῦ νὰ ἀφήσῃ τὸν τόπον, εἰς τὸ ὁποῖον τείνει νὰ καταλήξῃ πᾶν βαρὺ σῶμα. Πρέπει νὰ διατελῇ ἐν ἡρεμίᾳ.

Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἀκριβῶς δὲν κατώρθωσε νὰ ἐπιβληθῇ καὶ ἰσχύσῃ καὶ ἡ κατὰ παλαιότερους χρόνους κατ' εὐκαιρίας παρουσιασθεῖσα καὶ δι' Ἡρακλείδου τοῦ Ποντικοῦ (κατὰ τὸν 4ον π. Χ. αἰῶνα καὶ δι' Ἀριστάρχου τοῦ ἐκ Σάμου (περὶ τὸ 270 π. Χ.) ἐκδηλωθεῖσα ὑπόθεσις, ὅτι ἡ γῆ κινεῖται. Τοῦτο ἀποδεικνύει ἡ στάσις τοῦ Ἀρχιμήδους. Οὗτος ἀναφέρει τὴν δῆλωσιν τοῦ Ἀριστάρχου¹, «ὅτι οἱ ἀπλανεῖς ἄστερες καὶ ὁ ἥλιος ἀκίνητοῦσιν, ἐνῶ ἡ γῆ τοῦναντίον διαγράφει περὶ τὸν ἥλιον ὡς περὶ κέντρον κύκλον», χωρὶς νὰ ἀναγνωρίσῃ τι εἰς αὐτὴν πλέον μιᾶς ὑποθέσεως, ἣτις ἀναγκάζει νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ὁ κόσμος πολὺ μεγαλύτερος, ἀπὸ ὅσον νομίζεται. Ἐάν τις ἤθελε συμπεράνει ἐκ τούτου ὅτι ὑπῆρχεν ἔλλειψις κατανοήσεως, τότε πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς Ἀρχιμήδης διὰ τῆς ὀξύτητος καὶ βαθύτητος τῆς σκέψεώς του ἀδύνατον θὰ ἦτο νὰ ὑποθέσῃ τὴν κίνησιν τῆς γῆς ὡς ἀντικειμενικῶς ὑπάρχουσιν, χωρὶς νὰ ἔλθῃ εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν κυριαρχοῦσαν ὅλου τοῦ ἀρχαίου κόσμου θεμελιώδη ἀντίληψιν περὶ φαινομένων καὶ γεγονότων τῆς φύσεως. Πράγματι θὰ ἐπραγματοποιεῖ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως τῆς διανοήσεως εἰς τὴν παραδοχὴν ἐπιδράσεως τῆς βουλήσεως καὶ περαιτέρω ἀκόμη θὰ ἐπροχώρει εἰς τὴν πηγὴν ἀμφοτέρων τούτων τῶν τρόπων ἐπιδράσεως, εἰς τὸ ἀσυνείδητον, τὸ λαμβάνον χώραν ἐν τῇ φύσει.

1. Υπολογισμὸς τῆς ἄμμου (arenarius) Archimedis opera (Heiberg) II σελ. 245.

35. Ἡ κατ' ἀρχὴν ἀντίληψις τῶν καταστάσεων καὶ τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει.

Τὴν τροπὴν πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως προὐκάλεσεν, ὅπως εἶδομεν, ἡ ἀναγνώρισις κατὰ πρῶτον τῆς πίστεως ὡς πηγῆς γνώσεως ἐξ ἀποκαλύψεως. Ἐμενε λοιπὸν διὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν νὰ ὑπερβῆ τὴν τοιαύτην ἀντίληψιν καὶ νὰ ἀναγνωρίσῃ εἰς τὴν ἄψυχον φύσιν γεγονότα καὶ φαινόμενα μὴ προκαλούμενα παρὰ τῆς ἐνεργείας καὶ ἐπιδράσεως διανοήσεως ἐχούσης ἰσχυρὰν βούλησιν ἢ παρὰ διανοουμένης βουλήσεως, ἢ παρὰ παρομοίου τινός.

Ἡ τοιαύτη παραδοχὴ καὶ γνώσις καθίστα κατανοητὴν τὴν κίνησιν τῆς βαρείας γῆς καὶ διηυκόλυνε τὴν νίκην τοῦ κοσμικοῦ συστήματος τοῦ Κοπερνίκου. Τὴν τοιαύτην γνώσιν καὶ πεποίθησιν ἀπέκτησε καὶ ἐπέβαλεν, ὁ Κέπλερ, ὁ ὁποῖος τὴν ἀληθῆ θεωρίαν περὶ βαρύτητος ἐστήριξεν εἰς τὰ ἀξιώματα, ¹ ὅτι «πᾶσα ὕλική οὐσία καθ' ἑαυτὴν δύναται νὰ ἡρεμῆ εἰς πάντα τόπον, ὅπου κεῖται ἔξω τοῦ κύκλου τῆς ἐπιδράσεως σώματος συγγενοῦς, καὶ ὅτι ἡ βαρύτης συνίσταται εἰς παραλλάσσουσαν, ἐνώνουσαν ἢ συνδέουσαν ὕλικὴν ἐπίδρασιν συγγενῶν σωμάτων πρὸς ἄλληλα. Διὰ τοῦτο, ὅπως ἀναφέρει περαιτέρω ὁ Κέπλερ, δύο σώματα, ἅτινα ἔξω τοῦ κύκλου ἐπιδράσεως τρίτου τινὸς συγγενοῦς σώματος εἰς σημεῖόν τι τοῦ κοσμικοῦ χώρου θὰ προσήγγιζον πρὸς ἄλληλα, ὅπως δύο μαγνηται, θὰ ἠνοῦντο εἰς τινα μεταξὺ αὐτῶν κείμενον τόπον, τοῦ ἐνὸς ἐγγίζοντος πρὸς τὸ ἕτερον κατὰ διάστημα ἀναλογοῦν πρὸς τὴν μάζαν αὐτοῦ. Κατὰ ταῦτα ἡ γῆ ἔλκει τὸν λίθον πολὺ ἰσχυρότερον πρὸς ἑαυτήν, παρ' ὅσον ὁ λίθος ἔλκει τὴν γῆν. Ἐὰν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν γῆν ἡρεμοῦσαν ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ κόσμου, τότε τὸ βᾶρος δὲν θὰ φέρηται πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κόσμου ὡς τοιούτου, ἀλλὰ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ συγγενοῦς σφαιρικοῦ σώματος, δηλαδὴ τῆς γῆς: Θὰ φέρηται δηλαδὴ πάντοτε πρὸς τὴν γῆν πάντοτε ὅπου καὶ ἂν εὑρίσκηται αὕτη, καὶ ὅπου καὶ ἂν φέρεται καὶ αὕτη διὰ ζωικῆς τινος δυνάμεως. Ἐπομένως θὰ ἔπρεπεν ἡ γῆ νὰ ἀναβαίη πρὸς τὴν σελήνην καὶ ἡ σελήνη νὰ κατα-

1. *Astronomia nova sen de motu stellae Martis, introductio. Opera* (Frisch III, σελ. 151).

βαίνειν πρὸς τὴν γῆν, κατὰ τρόπον ὥστε ἀμφότερα ταῦτα τὰ σώματα θὰ συνηνητῶντα εἰς ἓνα, διὰ τῆς σχέσεως τῶν μαζῶν των ὀρισμένον μέσον τόπον, ἐὰν ἕκαστον ἐξ αὐτῶν τῶν σωμάτων δὲν συνεκρατεῖτο παρὰ ζωικῆς ἢ ἄλλης τινὸς δυνάμεως κατὰ τὰς αἰφνιδίας καὶ ἀποτόμους τοιαύτας μεταβολάς. Περαιτέρω θὰ ἔπρεπε καὶ ἡ θάλασσα ὅλη νὰ ὑψωθῆ καὶ νὰ χυθῆ εἰς τὴν σελήνην, ἐὰν ἡ γῆ ἔπαυε νὰ ἔλκη τὸ ὕδωρ πρὸς ἑαυτήν. Διότι ἡ ἔλξις τῆς σελήνης φθάνει, ὅπως ἀποδεικνύουσιν ἡ ἄμπωτις καὶ ἡ πλημμυρίς, πράγματι μέχρι τῆς γῆς. Τὸ ἐλαφρὸν εἶναι τοῦναντίον ὀλιγώτερον βαρὺ, διότι κατὰ τὴν σύστασίν του, ἢ λόγῳ τῆς θερμάνσεως, εἶναι ὀλιγώτερον πυκνόν, οὕτως ὥστε εἰς τὸν αὐτὸν ὄγκον ὀλιγώτεραν ποσότητα ὕλης περικλείει. Ἐλκεται διὰ τοῦτο ὀλιγώτερον ἀπὸ τὸ βαρὺ, παρὰ τοῦ ὁποίου ἕνεκα τούτου φέρεται εἰς τὸ ὕψος.

Ἐνῶ ὁ Κέπλερ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διὰ τῆς θεωρίας του περὶ βαρύτητος διανείκει τὴν ὁδὸν πρὸς ἀνακάλυψιν τῶν νόμων τῆς κινήσεως τῶν πλανητῶν, θέτει καὶ τὴν βάσιν πρὸς κατ' ἀρχὴν νέαν ἀντίληψιν περὶ φαινομένων καὶ γεγονότων τῆς φύσεως. Σχηματίζει τὴν ιδέαν ὅτι πᾶν σῶμα, ἐφ' ὅσον λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἢ ὕλική αὐτοῦ σύστασις ἄνευ τῆς ἐπιδράσεως οἰωνδῆποτε ζωικῶν δυνάμεων, εἰς πᾶσαν θέσιν ἐν τῷ χώρῳ τοῦ κόσμου ἡρεμεῖ καὶ ἀδρανεῖ, ὅτι ὁμως δύο σώματα πάντοτε ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὕλικῆς αὐτῶν συγκροτήσεως καὶ ὄχι λόγῳ ἐπιδράσεως ζωικῶν δυνάμεων κινουῦνται πρὸς ἄλληλα εἰς τὴν συνδετικὴν αὐτῶν γραμμὴν. Ὡστε ἐνταῦθα—προφανῶς διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως—λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ διαφορὰ, μεταξὺ τῆς καταστάσεως καὶ τῆς ἀλλαγῆς καταστάσεως ἀψύχων ὕλικῶν οὐσιῶν ἀφ' ἑνός, καὶ διαφόρων, ἐμψυχουσῶν τὰς οὐσίας ταύτας ζωικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἐκ τούτων προερχομένων ἐπιδράσεων ἀφ' ἑτέρου. Ὁ κόσμος τοῦ ἀψύχου καὶ ἀσυνειδήτου χωρίζεται ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως καὶ δυνάμει ἰδιαιτέρων καταστάσεων καὶ μεταβολῶν τῶν καταστάσεων τούτων ἀποκτᾷ αὐθιπόστατον ὕπαρξιν¹.

1. Ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ θεωρῶνται οἱ Προσωκρατικοὶ καὶ μάλιστα

Οἱ ὀριστικοὶ καθορισμοὶ διὰ τὸν κόσμον τῆς ἀψύχου φύσεως δὲν εἶχον ἐν πάσῃ περιπτώσει κατορθωθῆ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. Ὁ Κέπλερ μόνον εἰς τὴν ἡρεμίαν ἠδυνήθη νὰ διίδη τὴν κατάστασιν, ἣ ὁποία ἀνήκει εἰς ὑλικὴν τινα οὐσίαν, ὡς τοιαύτην. Κατὰ ταῦτα ἔπρεπε σῶμα κωλυόμενον νὰ πέσῃ, νὰ ἡρεμῇ πάντοτε ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς. Ὁ Γκαλιλέι ὅμως διὰ τῶν πειραμάτων αὐτοῦ ἐπὶ τῆς πτώσεως τῶν σωμάτων κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ¹ ὅτι ἡ κίνησις ἐνὸς σώματος, ἣ ὁποία ἄνευ τινὸς ἀντιστάσεως λαμβάνει χώραν ὀριζοντίως, κατ' ἀνάγκην πρέπει ἐπὶ ἀπεράντου ἐπιπέδου νὰ γίνηται ἀκαταπαύστως καὶ ὁμοιομόρφως. Ἀνεκάλυψεν «ὅτι ἡ ἀξία τῆς ταχύτητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ σῶμα, ἐμπεριέχεται εἰς αὐτὸ τοῦτο χωρὶς νὰ μειώνηται ἢ καταστρέφεται, ὅτι δ' ἐξωτερικὰ αἷτια συντελοῦσιν εἰς τὴν ἐπιτάχυνσιν ἢ ἐπιβράδυνσιν, πρῶγμα τὸ ὁποῖον παρατηρεῖ τις ἐπὶ ὀριζοντίου ἐπιπέδου, καθ' ὅσον κατὰ τὴν κατάβασιν βλέπει τις ταχύτητα, κατὰ δὲ τὴν ἀνάβασιν βραδύτητα. Ἐκ τούτων προκύπτει ὅτι ἡ κίνησις ἐπὶ ὀριζοντίου ἐπιπέδου εἶναι ἀκαταπαυστος, διότι ἐφ' ὅσον παραμένει πάντοτε ἡ ἰδία, δὲν ἐξασθενεῖ ἢ παύει, ἀλλ' οὔτε καὶ πολλαπλασιάζεται». Ἐπομένως ἡ κατάστασις τῆς ὁμοιομόρφου κινήσεως εἶναι ἰδιότης τῶν ἐλευθέρων πάσης ἐπιδράσεως ζωικῶν δυνάμεων ἀψύχων σωμάτων.

Τοιοτοτρόπως παρὰ τοῦ Κέπλερ καὶ τοῦ Γκαλιλέι προπαρασκευάσθη ἡ γνῶσις τοῦ μηχανισμοῦ τῶν ἐν τῇ φύσει λαμβανόντων χώραν γεγονότων, ἣ ὁποία κατὰ τὸν Descartes ² (Ντεκάρτ, Καρτέσιος) στηρίζεται εἰς τὰς ὑποθέσεις, ὅτι πᾶν σῶμα, ὅσον ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτοῦ «ἐμμένει εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν καὶ μεταβάλλει ταύτην μόνον λόγῳ ἐξωτερικῶν αἰτίων», ὅτι δὲ «καθ'

ὁ Δημόκριτος, ὡς θεμελιωταὶ τῆς μηχανικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσεως καὶ ὡς πρόδρομοι τῆς νεωτέρας περὶ φύσεως ἀντιλήψεως, ἀποδεικνύεται ἐξ ὅσων εἴπομεν περὶ τῶν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεων τῶν ἀρχαίων. Καὶ τὰ άτομα τοῦ Δημοκρίτου θεωροῦνται παρὰ τούτου ὡς ἐνέχοντα ζωικὴν δύναμιν διὰ νὰ τείνωσι πρὸς πτώσιν.

1. Συνομιλῆαι καὶ μαθηματικαὶ ἐπειδήσεις Probl. IX, Propos. XXIII, Scholium.

2. Principia philosophiae, II de principiis rerum naturalium, 37, 39. 40.

ἑαυτὸ λαμβανόμενον ὑπ' ὄψιν μόνον εὐθυγράμμως, οὐδέποτε δὲ κατὰ καμπύλην τείνει νὰ συνεχίσῃ τὴν κίνησίν του». Ἐπίσης δ' ὅτι ἡ ἀλλαγὴ τῆς κινήσεως λαμβάνει χώραν διὰ τῆς συγκρούσεως τῶν σωμάτων. Εἰς τοὺς (ἐν πάσῃ περιπτώσει ὄχι ἀναντιρρήτως διατυπωθέντας) νόμους περὶ ὠθήσεως καὶ συγκρούσεως εὐρίσκει ὁ Descartes «πάντα τὰ ἰδιαίτερα αἷτια τῶν συμβαινουσῶν ἀλλαγῶν εἰς τὰ σώματα, τοῦλάχιστον ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι καθ' ἑαυτὰς εἶναι ὕλικαί». Πρὸς τοῦτοις ἀποκλείει καὶ ἐξαιρεῖ ὅπως σαφῶς ἀναφέρει, τὴν δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ψυχὴ δύναται νὰ ἐνεργῇ ἐν τῷ σώματι, τῶν πειραμάτων καὶ ἐρευνῶν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ συμβαῖνον ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει ἀναφέρεται βασικῶς εἰς τὴν ὠθῆσιν καὶ πίεσιν τῶν ἐχόντων μᾶζαν σωμάτων καὶ τῶν μερῶν αὐτῶν, κατὰ τρόπον ὥστε, πανταχοῦ ὅπου ἡ ἄμεσος παρατήρησις διαπιστώνει διαφόρους ἄλλας λειτουργίας καὶ κινήσεις—εἰς τὴν κίνησιν τῶν πλανητῶν, εἰς τὴν πιῶσιν τῶν σωμάτων ἐπὶ τῆς γῆς, εἰς τὰ φαινόμενα τῆς θερμότητος, τοῦ μαγνητισμοῦ καὶ τοῦ ἠλεκτρισμοῦ—νὰ ὑποτίθενται ἐπιδράσεις ὠθήσεις καὶ πίεσεως διαλανθανουσῶν μαζῶν. Ὁλος ὁ ὕλικὸς κόσμος ἐπομένως παρουσιάζει μηχανισμόν τινα κινήσεως, ὁ ὁποῖος ἄπαξ τιθεὶς εἰς κίνησιν, τηρεῖται ἐν κινήσει διαρκῶς, διότι ἡ συνύπαρξις τῶν κινουμένων μαζῶν καὶ τῶν μερῶν αὐτῶν φέρει ἀκαταπαύστως εἰς ἀλλαγὴν καὶ μεταβολὴν τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως. Ὁ τρόπος αὗτος τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἐν τῇ φύσει φαινομένων καὶ γεγονότων δὲν ὑφίσταται μεταβολὴν τινα κατὰ βάσιν, ἔταν ὁ Newton¹ (Νιούτον—Νεύτων) διὰ τῆς γνώσεως, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραχθῇ ἡ κίνησις τῶν πλανητῶν ἐκ τῆς ὠθήσεως καὶ πίεσεως διαλανθανουσῶν μαζῶν, εἰσάγη ὡς αἰτίαν τῆς ἀλλαγῆς καταστάσεων τὴν κεντρομόλον δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας «ἐν σῶμα ἀπέναντι οἰοῦδήποτε σημείου ὡς κέντρου ἔλκεται ἢ ἀπωθεῖται παρὰ τούτου ἢ καθ' οἷονδήποτε τρόπον τείνει πρὸς τὸ κέντρον τοῦτο». Τοῦτο, διότι ἡ ἐλευθέρη ὑποθέσεων, μαθηματικὴ παράστασις τῆς κινήσεως τῶν πλανητῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς βαρύτητος, δὲν ἔπρεπε κατ' οὐδένα τρόπον νὰ

1. Principia philosophiae naturalis mathematica; definitiones.

καταστήσῃ περιττήν τὴν φυσικὴν εἰς τὴν ὥθησιν καὶ πίεσιν ἀναφερομένην ἐρμηνείαν τῆς βαρύτητος. Καθ' ὅμοιον τρόπον ἐγένετο αἰσθητὴ ἢ ἀνάγκη τοῦ συνδυασμοῦ μαθηματικῆς καὶ φυσικῆς ἐρμηνείας περὶ πτώσεως τῶν σωμάτων ἐπὶ τῆς γῆς, ὅπως καὶ περὶ τῶν φαινομένων τῆς θερμότητος, τοῦ μαγνητισμοῦ καὶ τοῦ ἠλεκτρισμοῦ.

Οὕτω ἐμφανίζεται πρὸ ἡμῶν περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς νεωτέρας ἐποχῆς σαφῶς διατετυπωμένος τρόπος ἀντιλήψεως ἐχούσης τὴν ἀξίωσιν νὰ ἰσχύῃ ἀπολύτως προκειμένου περὶ ἀψύχου φύσεως. Ἡ ἀντίληψις αὕτη περιορίζει τὴν οὐσίαν τῶν σωμάτων εἰς τὴν μάζαν, ἣτις πληροῖ τὸν χῶρον καὶ ἐπίσης προκαλεῖ καὶ κανονίζει τὴν ἐμμονὴν εἰς τὴν κατάστασιν ὁμοιομόρφου, εὐθυγράμμου κινήσεως, καθὼς καὶ τὰς ἀλλαγὰς καταστάσεων, ἐπιφέρουσα, δυνάμει τοῦ ἀδιαχωρήτου αὐτῆς, ἐνεργείας πίεσεως καὶ ὠθήσεως ὠρισμένης ποσότητος καὶ ἐντάσεως.

Ἡ μάζα, ἢ ἀδρανοῦσα καὶ διὰ τῆς πίεσεως καὶ ὠθήσεως ἐνεργοῦσα, ἀντικαθιστᾷ ἐνταῦθα τὴν ἐνέργειαν ἐξ ἀρχῆς ὑπαρχούσης τινὸς διανοητικῆς ἢ βουλευτικῆς δυνάμεως. Αὕτη αἰτιολογεῖ πᾶσαν ὑπαρξίν καὶ καθιστᾷ δυνατὴν πᾶσαν γένεσιν. Ἄλλ' οὔτε σκοπὸν τινὰ θέτει πρὸ ἑαυτῆς, τὸν ὁποῖον νὰ ἐπιδιώκῃ καὶ νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν, οὔτε τείνει πρὸς τὸ νὰ συντηρῇ τὴν παρ' αὐτῆς αἰτιολογούμενην ὑπαρξίν, κατόπιν κατανοήσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἐν αὐτῇ ἡρεμούσης δυνάμεως. Μᾶλλον διατηρεῖ σταθερῶς τὴν ἐκάστοτε ὑπάρχουσαν κατάστασιν καὶ συντηρεῖ ἐπίσης καὶ τὴν μεταβεβλημένην κατάστασιν, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἐν αὐτῇ (τῇ μάζῃ) γνώσις τις τῆς καταστάσεως καὶ βουλήσεως πρὸς συντήρησιν αὐτῆς.

Οὐδεμίᾳ δὲ μεταβολῇ ἐπέρχεται διὰ τῆς ὑποθέσεως ἐλκυουσῶν καὶ ἀπωθουσῶν δυνάμεων, ἀντὶ ἐπιδράσεων πίεσεως καὶ ὠθήσεως, ἢ διὰ τῆς παραδοχῆς ἠλεκτρικῶν καὶ μαγνητικῶν καταστάσεων καὶ ἀλλαγῶν τούτων, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς φύσεως. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι οὐσιῶδες κατὰ τὴν ἐπίδρασιν καὶ ἐνέργειαν τῶν μαζῶν, παραμένει καὶ κατὰ τὴν ἀλλαγὴν τῶν ὑποθέσεων. Ὑπάρχουσιν ἐμμονοὶ καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι οὐδέποτε μεταβάλλονται ἀφ' ἑαυτῶν, καὶ αἱ ὁποῖαι ἀλλάσσουν ἄνευ μεσολαβήσεως ὑποκειμενικῶν καταστάσεων τῆς γνώσεως καὶ βουλήσεως, μόνον δι' ἐπιδράσεων, ἔξωθεν ἐρχομένων.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θεμελιούται ἡ νεωτέρα φυσικὴ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία πᾶν φυσικὸν φαινόμενον καὶ γεγονός ἀναφέρει εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν μεγεθῶν καὶ ποσῶν καὶ τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν.

36. Ὁ μηχανισμὸς ἐν τῇ φύσει καὶ ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος.

Ἐὰν πρόκηται ἡ ἐνταῦθα παρουσιαζομένη νέα ἀντίληψις περὶ φαινομένων καὶ γεγονότων τῆς φύσεως νὰ φέρῃ ἡμᾶς εἰς νέαν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψιν, τότε δὲν ἀρκεῖ τὸ νὰ τίθηται σταθερὰ καὶ ἐδραία βᾶσις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τῆς φύσεως μόνον. Εἶναι ἀνάγκη μετὰ ταύτης νὰ καταστῶσι γνωσταὶ καὶ αἰρίζαι, ἐξ ὧν προέρχεται ἡ πνευματικὴ ζωὴ. Διότι ἀκριβῶς τὴν διείσδυσιν εἰς τὰς ρίζας τῆς ἐνεργείας τῆς διανοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως διὰ τοῦ κόσμου τοῦ ἀψύχου καὶ ἀσυνειδήτου ἐθέσαμεν ὡς πρόβλημα τῆς νεωτέρας ἐποχῆς.

Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος τούτου φαίνεται μῶλα ταῦτα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀδύνατος. Ἡ μάζα, ἡ ὅ,τι ἄλλο προϋποτίθεται ὡς αἰτία τῆς ἐμμονῆς εἰς κατάστασιν τινα καὶ τῆς ἐκβιαζομένης ἀλλαγῆς καταστάσεως, — ἴσως νομίση τις — δὲν ἔχει τι πλέον ἐν ἑαυτῇ ἐκ τῆς διανοήσεως ἢ τῆς βουλήσεως, καὶ διὰ τοῦτο θὰ ἔπρεπε, προκειμένου γενικῶς περὶ τῆς σχέσεως καὶ ἀλληλουχίας μεταξὺ συνειδήσεως καὶ ζωῆς, νὰ γίνηται λόγος πάλιν περὶ διανοήσεώς τινος τεθείσης ἤδη ἐν ἀχρηστίᾳ ἢ περὶ βουλήσεώς τινος οὐδεμίαν πλέον ἀσκούσης ἐπίδρασιν. Θὰ ἦτο ὅμως ἄσκοπον νὰ ζητῆται τὸ ζῶν μεταξὺ τῶν θανόντων ἢ εἰς ἀχρηστίαν περιελθόντων.

Πράγματι λοιπὸν ὁ Descartes (Καρτέσιος), ὁ εἰς τὰς «Ἀρχὰς τῆς Φιλοσοφίας» του περιγράφων τὴν γῆν καὶ τὸν κόσμον «ὡς εἶδος μηχανῆς» καὶ αὐτὰ τὰ ζῶα ἀναγνωρίζων ὡς ἀπλᾶ αὐτόματα, θεωρεῖ ἀπαραίτητον ὡς πρὸς τὰς λειτουργίας καὶ τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως νὰ παραδεχθῇ διανοουμένην τινὰ οὐσίαν. Ἡ διανοουμένη αὕτη οὐσία εἶναι κατ' αὐτὸν πρᾶγμα τι¹ «τὸ ὁποῖον ἀμφιβάλλει, ἀναγνωρίζει, ἰσχυρίζεται, ἀντιλέγει καὶ ἀρνεῖται, θέλει καὶ δὲν θέλει, σχηματίζει παραστάσεις καὶ

1. Meditationes, II de natura mentis humanae Καρτέσιος—Γάλλος μαθηματικός, φυσικός καὶ φιλόσοφος (1596—1650).

ιδέας καὶ συναισθάνεται». Συνίσταται ὅμως ἡ τοιαύτη οὐσία παρὰ τοὺς διαφόρους τρόπους τῆς ἐνεργείας της, ὅχι ὅπως τὰ ἔχοντα ἔκτασιν καὶ διαστάσεις σώματα, ἐκ μερῶν δυναμένων νὰ διαιρεθῶσιν. Ἀποτελεῖ μᾶλλον ἀδιαίρετον ἐνότητα, ἡ ὁποία κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς εἶναι διάφορος τοῦ σώματος. «Δύναμαι», λέγει ὁ Καρτέσιος ¹, «ὅταν λαμβάνω ὑπ' ὄψιν τὸν ἑαυτὸν μου ὡς διανοουμένην οὐσίαν, ὅχι μέρη νὰ διακρίνω, ἀλλὰ νὰ βλέπω ἑμαυτὸν ὡς μίαν καὶ τελείαν ὑπαρξίν... Ἀντιθέτως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῶ ὑλικὸν ἢ ἐκτεταμένον πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον νὰ μὴ διαιρῶ διὰ τῆς σκέψεως καὶ οὕτω νὰ γνωρίζω, ὅτι εἶναι διαιρετόν». Κατὰ ταῦτα ἡ ἰδέα τοῦ μηχανισμοῦ ἐν τῇ φύσει φέρει εἰς πλήρη τινὰ δυαδισμόν, ἀπαλλάσσοντα τὴν ἐνσυνείδητον πνευματικὴν ζωὴν πάσης σχέσεως πρὸς τὴν ρίζαν της τὴν προερχομένην ἐκ τοῦ ἀσυνειδήτου καὶ ἀκαταλήπτου.

Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Καρτέσιον προσπαθεῖ ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Hobbes ² (Χόμπς) νὰ παραγάγῃ τὴν συνείδησιν ἐκ τοῦ ἐν τῇ φύσει καὶ εἰς τὰ ἐν αὐτῇ συμβαίνοντα ἐπικρατοῦντος μηχανισμοῦ. Αναφέρει πᾶσαν τὴν πνευματικὴν ζωὴν εἰς τὰς αἰσθήσεις (τὰ αἰσθητήρια ὄργανα) καὶ εἰς τὰ αἰσθήματα, ἅτινα παραδέχεται ὡς πρωταρχικὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως, καὶ ζητεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν αἰτίαν τῶν αἰσθημάτων εἰς τὰ σώματα καὶ ἀντικείμενα, ἅτινα ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Διὰ τῆς ἐπιδράσεως ταύτης, ὅπως νομίζει, προκαλεῖται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ αἰσθανομένου σώματος κίνησις κατευθυνομένη πρὸς τὸν ἐγκέφαλον καὶ ἐκεῖθεν ἐκτεινομένη πρὸς τὴν καρδίαν. «Ἐντεῦθεν προκαλεῖται ἡ ἀντίστασις καὶ ἀντίδρασις τῆς καρδίας καὶ ἡ ἐξ ἀντιθέτου πίεσις ἢ ἡ ὄρμη (conatus) τῆς καρδίας, ἡ ὁποία ἀπαλλάσσεται τῆς πίεσεως διὰ κινήσεώς τινος κατευθυνομένης πρὸς τὰ ἔξω. Διὰ τοῦτο φαίνεται ἡ κίνησις αὕτη

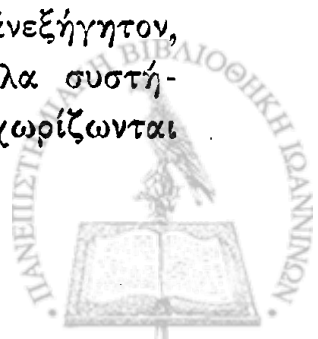
1. Meditationes, VI de rerum naturalium existentia et realimentis a corpore distinctione.

2. Th. Hobbes (1588—1678) Ἕλληνας φιλόσοφος καὶ ψυχολόγος.—Παρθ. Leviathan I, de sensu et de corpore IV 25.—de sensione et motu animali (opera philosophica III, σελ. 5, 8, κλπ.).

ὡς ἐξωτερικόν τι. Τὸ φαινόμενον δὲ τοῦτο, ἢ τὸ φάντασμα, εἶναι ὅ,τι συνήθως λέγομεν αἴσθησιν». Ἡ αἴσθησις καθ' ἑαυτὴν δὲν εἶναι μὲν κινήσις τις, εἶναί τι ὅμως τὸ ἀνῆκαν ἀμέσως εἰς τὴν κίνησιν, διὰ ταύτης ἐμφανιζόμενον καὶ μετ' αὐτῆς ἐκλείπον. Διὰ τοῦτο τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως μόνον κατὰ τὴν ἐξάρτησιν των ἐκ τῶν κινήσεων, ἐξ ὧν προέρχονται, εἶναι δυνατόν νὰ ἐρευνηθῶσιν. Εἰς τὴν διαφορὰν τῶν βασικῶν κινήσεων στηρίζεται ἡ διαφορὰ τῶν αἰσθημάτων, ἡ δὲ διάρκεια τῶν κινήσεων μετὰ τὴν κατάπαυσιν τοῦ ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ἐρεθισμοῦ καθορίζει τὰς διὰ τῶν αἰσθημάτων προκαλουμένας παραστάσεις, ἐνῶ ἡ παραμέρισις καὶ ἡ ἐκάστοτε ἐξαφάνισις τῶν παραστάσεων προκαλοῦνται διὰ τῆς ἐμφανίσεως ἢ ἐπικρατήσεως ἄλλων κινήσεων. «Ἡ ὑπερβολικὴ λαμπρότης τοῦ ἡλίου καθιστᾷ ἀμαυρὸν τὸ φῶς τῶν ἀστέρων καὶ ἐπισκοτίζει αὐτό, μόνον οἱ ἀστέρες ἀσχοῦσι τὴν ἐπίδρασιν, διὰ τῆς ὁποίας φαίνονται, ὅχι ὀλιγώτερον καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν, ὅπως καὶ κατὰ τὴν νύκτα. Ἐπειδὴ ὅμως ἐκ τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων ἐρεθισμῶν, οὓς ὑφίστανται οἱ ὀφθαλμοί, τὰ ὦτα καὶ τὰ λοιπὰ αἰσθητήρια ἤργανα ἐκ μέρους ἐξωτερικῶν παραγόντων κατὰ τὴν ἡμέραν, μόνον ὁ ἰσχυρότερος ἐρεθισμὸς γίνεται αἰσθητός, διὰ τοῦτο ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἡλιακοῦ φωτὸς ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν τῆς ὀλιγωτέρας ἐπιδράσεως ἐκ μέρους τῶν ἀστέρων».

Αἱ προσπάθειαι τοῦ Hobbes νὰ λύσῃ πραγματικῶς τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν ἐτέθη πρὸ τῆς νέας ἐποχῆς, ἀντὶ νὰ ἀφήσῃ αὐτὸ κατὰ μέρος, πρέπει νὰ χαρακτηρισθῶσι μῶλα ταῦτα ὡς ἀνεπαρκεῖς. Ὁ μηχανισμὸς τῆς κινήσεως, εἰς ὃν ἔπρεπε νὰ στηριχθῶσι τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ παραστάσεις μεθ' ὅλων τῶν ἄλλων λειτουργιῶν τῆς συνειδήσεως, παρουσιάζει δηλαδὴ κατὰ τὰς μεταβολὰς τῶν καταστάσεων πλεον τι ἢ ἔλαττον ἀπλῶς κινήσεων, αἱ ὁποῖαι τῶρα πρὸς αὐτὴν, τῶρα πρὸς ἐκείνην τὴν κατεύθυνσιν λαμβάνουσι χώραν, καὶ διὰ τοῦτο κατ' οὐδένα τρόπον γίνεται φανερόν, πῶς ἐκ τοιούτων διαφορῶν ποσότητος καὶ κατευθύνσεως εἶναι δυνατόν νὰ προέρχωνται αἱ διακρινόμεναι ποιότητες τῆς συνειδήσεως. Πρὸ παντὸς παραμένει ἀνεξήγητον, τὸ πῶς συμβαίνει ὥστε μονομερεῖς κινήσεις ἢ ὑπάλληλα συστήματα κινήσεων ἐντὸς τοῦ συνολικοῦ συστήματος νὰ χωρίζονται

καὶ κεχωρισμένως νὰ ἐμφανίζωνται εἰς τὴν συνείδησιν. Μᾶλλον θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχθῆ τις ὅτι πᾶσαι αἱ κινήσεις, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουσιν ἐντὸς τοῦ αἰσθανομένου σώματος, ἀποτελοῦσιν ἓν καθ' ἑαυτὸ συνεχὲς σύστημα, καὶ ὅτι αἱ κινήσεις πρὸ πάντων, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἐκ προηγουμένων ἐντυπώσεων, μετὰ τῶν διὰ νέων ἐρεθισμῶν κατορθουμένων κινήσεων συντίθενται κατὰ τοὺς κανόνας τῆς μηχανικῆς εἰς συνθέτους καὶ συνισταμένας κινήσεις. Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν εἶναι δυνατόν ὁ εἷς τρόπος κινήσεως νὰ ὑπάρχη παρὰ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ διατηρῆται, νὰ παρουσιάζηται δὲ καὶ ὡς ἰδιαίτερον ποιὸν ἐν τῇ συνείδησει διακρινόμενον τῶν ἄλλων, καθ' ὅμοιον τρόπον σχηματιζομένων ποιῶν, καὶ δυνάμενον νὰ συγκριθῆ πρὸς ταῦτα. Εἰς τὸ αἰσθάνεσθαι δηλαδή, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ ὁ Hobbes αὐτὸς ἀναγνωρίζει, ἐνυπάρχει ἤδη κρίσις τις συνισταμένη εἰς τὸ συγκρίνειν καὶ διακρίνειν. Τὸ αἰσθάνεσθαι, ὅπως ἀναφέρει, ἐξαρτᾶται ἐκ μνημονικῆς τινος ἐνεργείας, «διὰ τῆς ὁποίας τὸ προηγηθὲν δύναται νὰ συγκριθῆ πρὸς τὸ ἐπόμενον καὶ νὰ διακριθῆ ἀπὸ ἄλλα». Διὰ τοῦτο δ' ἀκριβῶς ὁ Hobbes θέλει νὰ ἐπιμείνῃ εἰς τὴν διάκρισιν μεταξὺ αἰσθανομένου καὶ ἀναισθήτου σώματος, μολονότι θὰ ἦτο ἠναγκασμένος νὰ ἀφήσῃ κατὰ μέρος τὴν διάκρισιν ταύτην, ἐὰν πράγματι θὰ ἦτο ἐπαρκὲς μηχανικόν τι σύστημα διὰ τὴν ἐρμηνείαν καὶ αἰτιολογίαν τῆς συνειδήσεως. Τὴν διαφορὰν ἀναζητεῖ εἰς ἰδιαίτεράν τινά σύστασιν τῶν δυναμένων νὰ αἰσθάνωνται ὀργάνων, καθ' ἣν καθίσταται δυνατὴ ἡ διάρκεια τῶν προκληθεισῶν κινήσεων καὶ ἡ ἐπαναφορὰ αὐτῶν ὑπὸ ἰσχυροτέραν μορφήν μετὰ ἐπελθοῦσαν ἐξασθένησιν. Νομίζει ὅτι οὕτω καθιστᾶ κατανοητὸν λέγων, ὅτι ἐν αἰσθημα, τὸ ὁποῖον ὀφείλει τὴν ὑπαρξίν του εἰς διαρκοῦσαν εἰς τὰ αἰσθητήρια ὄργανα κίνησιν, δύναται νὰ ἐκλείπῃ καὶ νὰ παρουσιάζηται ἐκ νέου ὡς παράστασις, ἐνῶ προφανῶς στηρίζεται εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἡ «ἐπικρατοῦσα ὠθησις» ἢ τὸ ἐκ ταύτης προερχόμενον καὶ ἐπικρατοῦν εἶδος κινήσεως, ἔρχεται ἐκάστοτε εἰς τὴν συνείδησιν. Τοιαύτη τις διάρκεια τῆς κινήσεως λαμβάνει χώραν ἐν τούτοις καὶ εἰς τὴν παρὰ τοῦ Hobbes π. χ. ἀναφερομένην διαταραχὴν τῶν κυμάτων τῆς θαλάσσης, ὅπου εἶναι δυνατόν διὰ ἀθροίσεώς τινος τῆς βαθμηδὸν μειουμένης κινήσεως τῶν κυμάτων νὰ παρουσιασθῆ ἐκ νέου ἐν κῦμα μετὰ μεγαλυτέρας

δυνάμει, πράγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἠνάγκαζέ τινα νὰ ἀποδώσῃ καὶ εἰς τὴν θάλασσαν συνείδησιν τῶν κυμάτων, ἅτινα ἐγείρονται ἐν αὐτῇ. Πράγματι ὅμως ἢ εἰς τὴν ἀδράνειαν κινουμένων μαζῶν στηριζομένη διάρκεια τῆς κινήσεως, καὶ ἂν ἀκόμη κατὰ περιστάσεις συντελεῖ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν ταύτης, δὲν δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ καταστήσῃ κατανοητὴν τὴν μνημονικὴν λειτουργίαν καὶ ἐνέργειαν, ἣ ὁποία εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐμφάνισιν καταστάσεως τῆς συνειδήσεως. Τοῦτο, διότι ἡ ἐνίσχυσις ὠρισμένου τινὸς τρόπου κινήσεως ἐντὸς μηχανικοῦ τινος συστήματος, φέρει ἀπλῶς εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς συνολικῆς καταστάσεως, οὐδόλως ὅμως εἰς χωριστὴν ἐμφάνισιν καὶ ἀντίληψιν τοῦ τρόπου καὶ εἴδους ἐκείνου τῆς κινήσεως, ἅτινα ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγνωρισθῶσιν ὡς καὶ τὸ ὁποῖον ὑπῆρξε πρότερον καὶ τώρα πάλιν ἐκ νέου παρουσιάζεται.

Ἡ ἀνεπάρκεια ἐγκτεται κατὰ ταῦτα εἰς τὴν παραδοχὴν, ὅτι κατὰ τὸν ἐρεθισμόν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἐξέχοντα κάπως μέρη λειτουργιῶν καὶ κινήσεων εἶναι ἀμέσως αἰσθητὰ καὶ πράγματι γίνονται ἀντιληπτά, μόνον ὅτι κατ' ἀρχὰς ἔμενον ἀπαράτηρητα, ὅτι δὲ ἔνεκα τούτου θὰ ὑπῆρχεν ἀνάγκη ἀκόμη μόνον τῆς διαρκείας καὶ τῆς ἐκ νέου παρουσίας μερικῶν ἐπιδράσεων ἐξ ἐρεθισμῶν, διὰ νὰ καταστήσῃ δυνατόν ὥστε αἱ εἰς ταῦτα ἀνήκουσαι ἀντιλήψεις, αἵτινες προσωρινῶς ἐκλείπουσιν εἰς τὸ σκίωφως, νὰ συγκρίνωνται πρὸς ἀλλήλας καὶ νὰ διακρίνωνται καί, ὅπως ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, νὰ καθίστανται σαφεῖς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἢ κατάστασις τῆς συνειδήσεως ὅλως ἀδικαιολογήτως λαμβάνεται ὡς ἀποτέλεσμα ἐπιδράσεως τοῦ ἐρεθισμοῦ, ἣ δὲ λειτουργία τοῦ συγκρίνειν καὶ διακρίνειν, ἣ ὁποία πρωτίστως αἰτιολογεῖ τὴν ὑπαρξίν συνειδήσεως, ὑποτίθεται ὡς τι προϋπάρχον. Ἡ ὑποκειμενικὴ κατάστασις τῆς συνειδήσεως γίνεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀντικειμενικῶς τι ὑπάρχον. Συνίσταται ἐκ πολλαπλότητός τινος μερῶν δυναμένων νὰ διακρίνωνται καὶ πραγματικῶν ὑπαρχόντων, τὰ ὁποῖα μέρη ὅμως, ἐφ' ὅσον παραμένουσιν ἀμετάβλητα, διαφεύγουσι τὴν ἀντίληψιν καὶ τότε μόνον γίνονται ἀντιληπτά, ὅταν μεταβάλλωνται. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων λέγει ὁ Hobbes: «Τὸ νὰ αἰσθάνηται τις καὶ νὰ μὴ αἰσθάνηται τὸ αὐτὸ πάντοτε εἶναι τὸ ἴδιον».

Παρ' ὄλην τὴν ἀνεπάρκειαν ταύτην ἐν τούτοις καὶ ἡ ἄμεσος ὑποβολὴ τῶν πρωταρχικῶν λειτουργιῶν τῆς συνειδήσεως εἰς τὰς ἀντικειμενικὰς ἐπιδράσεις ἐρεθισμῶν ἔχει τι τὸ δυνάμενον νὰ παραπλανήσῃ. Ἐπιτρέπει δηλαδὴ τὴν μεταφορὰν τοῦ ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει ἀσφαλῶς βασισθέντος καὶ ἐπιτυχῶς ἀναπτυχθέντος τρόπου ἐρεύνης καὶ εἰς τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως. Αὕτη λαμβάνεται ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐπίσης ὡς σύνολον ἀποτελούμενον ἐκ μερῶν, τὸ ὁποῖον ἄνευ ἐτέρου νομίζεται ὅτι δύναται νὰ ὑπαχθῇ εἰς ποσοτικὸς προσδιορισμοὺς καὶ ὅπως τὰ ἐν χώρῳ μεταβάλλοντα κατάστασιν σώματα, θεωρεῖται ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ συγκροτῆται ἐκ στοιχείων. Μάλιστα ὁ τοιοῦτος τρόπος παρατηρήσεως καὶ ἡ ἐκδοχὴ ἀποβαίνουν τέλος αὐτονόητα, ὅταν αἱ ἐν τῇ καταστάσει τῆς συνειδήσεως δυνάμεναι νὰ διακριθῶσι ποιότητες παριστῶνται ὡς τὸ μόνον ἀληθὲς καὶ πραγματικόν, τὸ ἀμέσως εἰς τὴν ἐμπειρικὴν ἔρευναν προσιτὸν καὶ ἀποτελοῦν τὴν πρωταρχικὴν ὕλην δῆθεν, ἐξ ἧς ὁ φυσιοδίφης σχηματίζει τὸν κόσμον τῶν κινουμένων ἐκ μαζῶν σωμάτων. Οὕτω βλέπομεν ὅτι φερόμεθα εἰς τὴν περὶ πνευματικῆς ζωῆς ἀντίληψιν ἐκείνων, εἰς τὴν ὁποίαν (εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ παρόντος) ἐγνωρίσαμεν τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς λεγομένης ἐπ ο χ ῆ ς τ ῆ ς διαφωτίσεως καὶ τὴν συγκρότησιν τῆς ὁποίας παρηκολούθησαμεν εἰς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Locke (Λόκ) τοῦ Herbart ('Ερβάρτου) καὶ τοῦ Spencer (Σπένσερ). Ἐκεῖ ὅμως ἐσχηματίσαμεν ἤδη τὴν πεποίθησιν ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ σχηματισθῇ ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἐκ στοιχειωδῶν λειτουργιῶν καὶ ἐνεργειῶν αἰτιωδῶς συνδεομένων καὶ παραλλήλως ὑπαρχουσῶν, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ συνείδησις δὲν εἶναι σύνολόν τι ἀποτελούμενον ἐκ μερῶν.

Διὰ τοῦτο ὁ Descartes (Καρτέσιος) εὐρίσκειται ἐν συμφωνίᾳ πρὸς ἡμᾶς, ἐφ' ὅσον ἀναγνωρίζει σαφῶς τὴν ἀδιαίρετον ἐνότητα τοῦ πνεύματος κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀπεριόριστον διαιρετότητα τῶν ἐν χώρῳ σωμάτων. Δὲν δυνάμεθα ὅμως ἐξ ἄλλου νὰ ἐπικροτήσωμεν τὰς σκέψεις αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον, προφανῶς λόγῳ τοῦ ζήλου του νὰ ἀναπτύξῃ σαφῆ καὶ μὴ ἀντιφατικὴν θεωρίαν, καθιστᾷ τὴν συνείδησιν αὐθυπόστατον καὶ ἀνεξάρτητον καὶ ὡς διανοουμένην οὐσίαν ἀντιπαραθέτει αὐτὴν πρὸς τὴν ἔχουσαν

ἔκτασιν οὐσίαν. Τοῦτο, διότι ἀναγκάζεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ παραδεχθῆ ἀκατανόητόν τινα καὶ ἀνερμήνευτον ἀλληλεπίδρασιν μεταξὺ τῶν δύο τούτων οὐσιῶν. Ἡ διανοουμένη οὐσία δηλαδή, ἐν τῇ ἀδιαιρέτῳ αὐτῆς ἐνότητι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ, οὔτε ὡς μερικὸν ποσὸν καὶ μέγεθος, οὔτε ὡς σύστημα ποσοτήτων καὶ μεγεθῶν, ἐπειδὴ πᾶσα ποσότης καὶ μέγεθος δύναται νὰ πολλαπλασιασθῆ καὶ νὰ μειωθῆ καὶ ἐπομένως διὰ τοῦτο εἶναι σύνθετος ἢ διαιρετῆ. Δὲν εἶναι δυνατόν ἡ διανοουμένη οὐσία λοιπὸν νὰ καταστήσῃ γνωστὰς τὰς ἐπιδράσεις, ἃς δέχεται ἢ ἀσκεῖ διὰ μεταβολῆς τῶν ποσῶν, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ ἐν χώρῳ σώματα. Πῶς ὅμως κατ' ἄλλον τρόπον πρέπει νὰ καθιστᾷ γνωστὰς τὰς ἐπιδράσεις αὐτάς, τοῦτο παραμένει ἀνερμήνευτον. Προφανῶς παρ' ὅλας τὰς ἐπιδράσεις καὶ ἐνεργείας, ἃς δέχεται καὶ ἀσκεῖ, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ παραμένῃ ὅ,τι καὶ ὅπως εἶναι. Διὰ τοῦτο δὲ πράγματι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ ὡς ἐνεργοῦσα, ἐὰν δὲν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἡ ἐνέργεια αὐτῆς ὡς ἀκατανόητον καὶ ἀνερμήνευτον θαῦμα.

Τὴν δυσκολίαν ταύτην παραμερίζει ὁ Spinoza¹ (Σπινόζα), μὴ ἀναγνωρίζων μῆτε εἰς τὰ ἐν χώρῳ καθέκαστα σώματα, μῆτε εἰς τὰς ἀνηκούσας εἰς ταῦτα καταστάσεις τῆς συνειδήσεως ἰδιαιτέραν καὶ αὐθυπόστατον ὑπαρξίν, ἀλλὰ διαβλέπων καὶ εἰς ἐκεῖνα καὶ εἰς ταύτας εἶδος φαινομένων ἐν ἀλληλουχίᾳ καὶ στενῇ σχέσει διατελούντων, ἅτινα προέρχονται ἐκ τῆς αὐτῆς οὐσιώδους ὑπάρξεως, ἡ ὁποία ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκδηλοῦται εἰς τὴν ἔκτασιν καὶ τὰς διαστάσεις, ἀφ' ἐτέρου δ' εἰς τὴν διανόησιν καὶ σκέψιν, καὶ μόνον ὡς γένεσις παρουσιάζεται εἰς τὸ φαινόμενον. Ἡ πραγματικότης συνίσταται κατὰ ταῦτα τόσον εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀλληλεξαρτωμένων ὑλικῶν καταστάσεων τῶν σωμάτων, ὅσον καὶ εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀναλόγων πνευματικῶν φαινομένων. Δύναται λοιπὸν ἡ κίνησις ἢ ἡ ἡρεμία ἐνὸς σώματος νὰ προέρχεται ἐκ τῆς κινήσεως καὶ τῆς ἡρεμίας ἄλλου τινὸς σώματος, τὸ ὁποῖον

1. Baruch de Spinoza (1632—1677) Ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς, φιλόσοφος ἐν Ὁλλανδίᾳ.

Πρβλ. Ἠθικὴ II Ethica II de natura et origine mentis, propos. XIII, XV, XVI, XVIII καὶ Ἀξίωμα IV τοῦ πρώτου μέρους.

παρὰ τρίτου τινὸς σώματος παρεκινήθη εἰς κίνησιν ἢ ἡρεμίαν κλπ., εἰς τοῦτο οὐδεμία πιθανότης ὑπάρχει μεσολαβήσεως τοῦ πνεύματος. "Ὅταν ὅμως ἰσχυρίζηται τις τοῦναντίον, «ὅτι τὸ σῶμα εἰς ἀπλοῦν νεῦμα τοῦ πνεύματος ἄλλοτε μὲν τίθεται εἰς κίνησιν, ἄλλοτε δ' εἰς ἡρεμίαν καὶ φέρει εἰς φῶς διαφόρους ἐνεργείας, αἱ ὁποῖαι μόνον ἐκ τῆς βουλήσεως τοῦ πνεύματος καὶ ἐκ τῆς τέχνης τῆς διανοήσεως ἐξαρτῶνται», τότε ὁ Spinoza εὐρίσκει τὴν αἰτίαν τοῦ τοιούτου ἰσχυρισμοῦ ἀπλῶς εἰς τὴν ἄγνοιαν ἐκείνου, τὸ ὁποῖον δύναται ἐν σῶμα συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεώς του. «Οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ἐγνώρισε τόσον ἀκριβῶς τὴν σύστασιν τῶν σωμάτων, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ ὅ,τι ταῦτα ἐκτελοῦσιν. Ἀνεξαρτήτως δὲ τούτου, εἰς τὰ κτήνη παρατηροῦνται πολλὰ τὰ ὁποῖα ὑπερβάλλουσι τὴν πνευματικὴν τοῦ ἀνθρώπου ὀξύτητα, καὶ ὑπνοβάται ὑπνώττοντες πράττουσι πολλά, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἐτόλμων νὰ φέρωσιν εἰς πέρας ἐν καταστάσει ἐγρηγόρσεως. Τοῦτο ἀποδεικνύει ἐπαρκῶς, ὅτι τὸ σῶμα μόνον συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεώς του ἀπλῶς δύναται πολλά, διὰ τὰ ὁποῖα θαυμάζει τὸ ἴδιον αὐτοῦ πνεῦμα». Τὸ φαινόμενον ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ πνεύματος καὶ σώματος ἔχει μᾶλλον τὴν αἰτίαν του εἰς τὸ ὅτι «τόσον ἢ ἀπόφασις τοῦ πνεύματος, ὅσον καὶ ἢ τάσις καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ σώματος ἐκ φύσεως ἀνταποκρίνονται πρὸς ἄλληλα, ἢ μᾶλλον εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἡμεῖς παρατηροῦντες ὑπὸ τὸ κατηγόρημα τοῦ σκέπτεσθαι καὶ βλέποντες ἐκδηλούμενον διὰ τούτου, ὀνομάζομεν ἀπόφασιν, καὶ παρατηροῦντες αὐτὸ ὑπὸ τὴν ιδιότητα τῆς ἐκτάσεως, παραγόμενον ἐκ τῶν νόμων τῆς κινήσεως καὶ ἡρεμίας, καλοῦμεν σκοπόν, προορισμόν». Οὕτω προκύπτει ἡ ἰδέα ὅτι «οὔτε τὸ σῶμα δύναται νὰ παρακινήσῃ τὸ πνεῦμα εἰς τὸ νὰ σκεφθῆ, οὔτε τὸ πνεῦμα δύναται νὰ παρακινήσῃ τὸ σῶμα εἰς κίνησιν ἢ εἰς ἡρεμίαν, ἢ εἰς ἄλλο τι τοιοῦτον (ἂν ὑπάρχῃ).

Ἐὰν ὅμως ἀναμένωμεν νὰ λάβωμεν γνῶσιν τῆς συστάσεως τοῦ σώματος καὶ «τῆς φύσεως καὶ πηγῆς τοῦ πνεύματος», περὶ τῶν ὁποίων πραγματεύεται τὸ δεύτερον μέρος τῆς Ἠθικῆς,¹ καὶ

1. Ἠθικὴ II de natura et origine mentis.

νά φωτισθῶμεν κατὰ τρόπον ικανοποιητικόν, ἀπατώμεθα. Ὁ Σπινόζας εὐρίσκει βεβαίως εἰς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα τὸ μόνον ἀντικείμενον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. «Τὸ ἀντικείμενον τῆς ιδέας, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, εἶναι τὸ σῶμα ἢ ὠρισμένον, πραγματικῶς ὑπάρχον εἶδος ὑπάρξεως τῆς ἐκτάσεως, καὶ οὐδὲν ἄλλο». Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων φαίνεται εἰς αὐτὸν τὸ πνεῦμα τόσῳ ικανώτερον, νὰ συλλαμβάνη καὶ ἀντιλαμβάνηται συγχρόνως πολλά, ὅσω ικανώτερον εἶναι τὸ σῶμα, πολλά συγχρόνως νὰ πράττη καὶ νὰ πάσχη. Ἀλλὰ τὸ πράττειν καὶ πάσχειν τοῦ σώματος διακρίνει εἰς τὴν κίνησιν καὶ ἡρεμίαν τῶν μερῶν αὐτοῦ, καὶ ἐπειδὴ δὲν δύναται νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὰς καταστάσεις ταύτας τὴν διάκρισιν καὶ σύγκρισιν, εἰς τὰς ὁποίας βασιζονται αἱ ποιότητες τῆς συνειδήσεως, διὰ τοῦτο δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι. Εἶναι ἠναγκασμένος ὅπως καὶ ὁ Hobbes νὰ ἀρκεσθῇ εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι αἱ καταστάσεις τοῦ σώματος ἔρχονται ἀμέσως εἰς τὴν συνείδησιν, καὶ ὅτι πρὸς τὸ πλῆθος συνυπαρχουσῶν χωρικῶς μερικῶν καταστάσεων τοῦ σώματος ἀναλογεῖ τὸ αὐτὸ πλῆθος στοιχειωδῶν καταστάσεων τῆς συνειδήσεως, αἱ ὁποῖαι διὰ τῶν αἰτιωδῶν αὐτῶν σχέσεων συνδέονται πρὸς τὴν αὐτὴν ἐνότητα, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὸ σῶμα. Τούτου ἕνεκα «ἡ ιδέα, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν τυπικὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, δὲν εἶναι ἀπλῆ, ἀλλὰ σύνθετος ἐκ πολλῶν ιδεῶν».

Ἡ σύνθετος συγκρότησις τῆς ιδέας, ἡ ὁποία ἀπλῶς καὶ μόνον τὴν εἰκόνα τῶν εἰς τὸ σῶμα ἐπιδρώντων ἐρεθισμῶν παριστᾷ, δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἐπαρκὴς λόγος τοῦ νὰ ἔρχηται εἰς τὴν συνείδησιν ὁ λοιπὸς κόσμος τῶν σωμάτων, ἐφ' ὅσον ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων τοῦ αἰσθανομένου σώματος. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖα ἢ εὐρυτέρα ὑπόθεσις, ὅτι παντοῦ ὅπου γίνεται αἰσθητὴ ἐνέργειά τις καὶ ἐπίδρασις, μετὰ ταύτης γίνεται συγχρόνως γνωστὴ καὶ ἡ αἰτία. «Ἡ γνῶσις τῆς ἐνεργείας καὶ ἐπιδράσεως ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς γνώσεως τῆς αἰτίας καὶ περιλαμβάνει ἐκείνη ταύτην». Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑποθέσεως ταύτης κατ' ἀνάγκην «ἡ ιδέα παντὸς εἶδους καὶ τρόπου ἐρεθισμού, καθ' ὃν τὸ ἀνθρώπινον σῶμα δι' ἐξωτερικῶν σωμάτων ἐρεθίζεται, περιλαμβάνει εἰς ἑαυτὴν τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ συγχρόνως καὶ

τὴν φύσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ σώματος», κατὰ τρόπον ὥστε «τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἀντιλαμβάνεται τῆς φύσεως πολλῶν σωμάτων συγχρόνως μετὰ τῆς φύσεως τοῦ σώματός του», ὁπότε ἐν πάσῃ περιπτώσει «αἱ ιδέαι, τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ τῶν ἐξω ἡμῶν σωμάτων, μᾶλλον τὴν συγκρότησιν τοῦ σώματος ἡμῶν, παρά τὴν φύσιν τῶν ἐξω ἡμῶν σωμάτων, ἐκδηλοῦσιν». Ἐὰν λοιπὸν ἤθελε παραμείνει ἴχνος τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἐξω ἡμῶν σωμάτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἐπάνοδον προηγηθέντων ἐρεθισμῶν ἄνευ ἀνανεώσεως ἢ ἐπαναλήψεως τοῦ ἐξωθεν ἐρεθισμοῦ, τότε «τὸ πνεῦμα, καὶ ἂν ἀκόμη τὰ ἐξω ἡμῶν σώματα, παρά τῶν ὁποίων ἠρεθίσθη ἅπαξ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, δὲν ὑπάρχῃσι πλέον, θεωρεῖ ταῦτα τόσῳ συχνότερον παρόντα, ὅσῳ συχνότερον ἢ ἐνέργεια αὕτη τοῦ σώματος ἐπαναλαμβάνεται». Καὶ «ἐὰν τὸ ἀνθρώπινον σῶμα ἅπαξ, παρά δύο ἢ περισσοτέρων σωμάτων συγχρόνως ἠρεθίσθη, τὸ πνεῦμα λαμβάνον ὑπ' ὄψιν ἀργότερον τὴν παράστασιν τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν, θὰ ἐνθυμηταὶ ἀμέσως καὶ τὸ ἄλλο».

Οὕτω διὰ τὸν Σπινόζαν ἢ ὑπαρξίς διαφορῶν, αἰτιωδῶς πρὸς ἀλλήλας συνδεομένων μερικῶν καταστάσεων τῆς συνειδήσεως, ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν διὰ τὴν διάκρισιν τούτων ἐν τῇ συνειδήσει καὶ διὰ τὸν σχηματισμὸν καὶ τὴν συγκρότησιν, πέραν τῶν ἀμέσως δεδομένων τῆς συνειδήσεως, τοῦ κόσμου τῶν ἐν χρόνῳ καὶ χώρῳ συμβαινόντων ἐν τῇ σχετιζούσῃ σκέψει. Τοῦτο δ' ἐνῶ πράγματι ἢ ἐνέργεια τοῦ διακρίνειν καὶ συνδέειν εἶναι ὁ ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν ποιῶν τῆς συνειδήσεως καὶ διὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς εἰς τὰς ποιότητας ταύτας ἐκδηλουμένης χρονικῆς καὶ χωρικῆς πραγματικότητος.

Διὰ τοῦτο ὁ Leibniz¹ (Λάϊμπνιτς) ἠδυνήθη νὰ φέρῃ τὴν δεδικοιολογημένην ἔνστασιν, ὅτι δὲν ἀρκεῖ μηχανισμὸς τις κινήσεως διὰ νὰ αἰτιολογήσῃ πνευματικὴν διὰ τῶν παραστάσεων ἐνεργοῦσαν ὑπαρξίν. Πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ, λέγει, «ὅτι ἡ παράστασις καὶ ὅ,τι ἐκ ταύτης ἐξαρτᾶται, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ διὰ μηχανικῶν ἀξιωματῶν, τ.ε. διὰ τῆς μορφῆς καὶ τῆς

1. (1646—1716) Προβλ. *Monadologie* 17, 13 *Neues System der Natur*.

κινήσεως). Ἐάν ἤθελε νοηθῆ ἡδηλαδὴ μηχανή, λόγῳ τῆς κατασκευ-
 ῆς τῆς δυναμένη νὰ σκέπτηται, νὰ συναισθάνηται, νὰ σχηματίζῃ
 παραστάσεις, τότε θὰ ἦτο δυνατόν ἡ μηχανή αὐτή νὰ νοηθῆ καὶ
 μεμεγεθυσμένη κατὰ τρόπον «ὥστε νὰ δύναται τις νὰ εἰσέλθῃ
 εἰς αὐτήν, ὅπως εἰσέρχεται εἰς ἓνα μύλον». Τότε ὅμως θὰ ἔβλεπέ
 τις μόνον, «ὅτι ἐν ἀντικείμενον καὶ τεμάχιον κινεῖ τὸ ἕτερον, οὐ-
 δέποτε ὅμως θὰ κατώρθωνε νὰ ἴδῃ τι, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο δυ-
 νατόν νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν γένεσιν μιᾶς παραστάσεως». Ἐνεκα τού-
 του λοιπόν, ἐξακολουθεῖ, «πρέπει νὰ ἀναζητῆ τις τὰς παραστάσεις
 ταύτας εἰς ἀπλῆν τινα οὐσίαν καὶ ὄχι εἰς συνθέτους τοιαύτας, ἢ
 εἰς μηχανισμόν τινα». Δύναται δηλαδὴ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν μόνον
 τὸ σύνθετον ὡς μηχανήν, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ νεωτέρα φυσικὴ θεω-
 ρία περὶ τῆς ἀψύχου φύσεως. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀπλῆ συνύπαρξις
 τῶν μερῶν μιᾶς μηχανῆς, οὔτε τὴν παῦσιν, οὔτε τὴν λειτουργίαν
 καὶ τῆς μηχανῆς ἐρμηνεύει, μόνονότι πρόκειται μόνον περὶ ἀλ-
 λαγῆς τῆς ἐν χώρῳ θέσεως ἐκάστου ἐκ τῶν μερῶν, διὰ τοῦτο
 πιστεύει ὅτι καὶ διὰ τὴν ἀναφορὰν τῶν φυσικῶν νόμων εἰς τὰ
 ἀξιώματα τῆς μηχανικῆς «δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀπλῆ ἀντίληψις περὶ μιᾶς
 ἐκτεταμένης μάξης, ἀλλ' ὅτι πρὸς τούτοις πρέπει νὰ χρησιμοποιο-
 ηθῆ καὶ ἡ ἔννοια τῆς δυνάμεως». Παρατηρεῖ «ὅτι εἰς τὴν ὕλην
 καὶ μόνον ἀδύνατον νὰ εὑρεθῶσιν αἱ ἀρχαὶ καὶ βάσεις μιᾶς πραγ-
 ματικῆς ἐνότητος, δηλαδὴ εἰς τὸ ὅ,τι τηρεῖ παθητικὴν στάσιν
 ἀδύνατον νὰ εὑρεθῶσι τοιαῦται ἀρχαὶ καὶ βάσεις, διότι εἰς τοιοῦ-
 τόν τι μόνον συλλογὴ ἢ σωρὸς μερῶν ἄνευ τέλους ὑπάρχει». Τούτου
 ἔνεκα θεωρεῖ ἀναγκαῖον «νὰ ἐπαναφερθῶσιν αἱ μορφαὶ
 οὐσιῶν καὶ νὰ ἰσχύσωσιν ἐκ νέου» ἵνα «εὑρεθῶσιν αἱ πραγματικαὶ
 ἐνότητες», ἡ φύσις τῶν ὁποίων συνίσταται εἰς τὴν δύναμιν καὶ
 παριστᾷ «κάτι τι τὸ ὅμοιον πρὸς τὰς σκέψεις καὶ πρὸς τὰς ἐπι-
 θυμίας». Τοιοιουτρόπως καταλήγει εἰς τὸ νὰ ζητῆ τὴν οὐσίαν
 τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅλου τοῦ κόσμου εἰς τὰς ἐνεχούσας δυνάμεις,
 ἀύλους Μονάδας, αἱ ὁποῖαι, οὔτε ἔχτασιν, οὔτε μορφήν, οὔτε
 μέρη ἔχουσιν καὶ εἰς οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἐξωτερικὴν ὑπόκεινται
 (διότι «δὲν ἔχουσι παράθυρα, διὰ τῶν ὁποίων νὰ εἰσέρχηται τι
 καὶ νὰ ἐξέρχηται»), ἀλλὰ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει ἐνυπαρχούσης εἰς
 αὐτὰς ἀρχῆς μεταβάλλονται.

Ἡ ἀρχὴ αὕτη εἶναι πρωταρχικὴ τις τάσις τοῦ νὰ μεταβαί-

νωσιν ἀπὸ μιᾶς ὑπαρχούσης καταστάσεως εἰς ἄλλην, ἣ ὁποῖα βασιίζεται εἰς τὰς μονάδας αὐτὰς καὶ προπαρασκευάζεται. Εἶναι τάσις πρὸς ἐξέλιξιν, ὅπως παρουσιάζεται πλήρως εἰς τὴν φρόνιμον βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο καὶ ὅ,τι μεταβάλλεται καὶ ἐξελλίσσεται χαρακτηρίζεται ὡς λειτουργία παραστάσεων, ἣ ὁποῖα προϋποθένει «πολλαπλότητα ἐρεθισμῶν καὶ σχέσεων» ὅχι «ὅμως καὶ μερῶν». Ἡ δὲ μονάς, κατὰ τὴν κατάστασιν ταύτην τοῦ παριστάνειν, εἶναι δι' ὄλων τῶν διακρινομένων ποιότητων, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν προοδευτικὴν ἐξέλιξιν πράγματι διακρίνονται καὶ ἐνσυνειδήτως γίνονται ἀντιληπταί, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς πλήρης, ἐπειδὴ οὐδὲν δύναται νὰ προσλαμβάνῃ ἕξωθεν, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνο φέρει εἰς σαφῆ συνείδησιν, τοῦ ὁποῖου εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἔχει ἀσαφῆ καὶ σκοτεινὴν παράστασιν..

Διὰ τοῦ Leibniz ἀνανεοῦται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἰδεαλιστικὴ (ἰδεοκρατικὴ) ἀντίληψις περὶ τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἣ ὁποῖα τόσον εἰς τὴν νοολογικὴν πολιτείαν τοῦ Πλάτωνος, ὅσον καὶ εἰς τὴν θείαν πολιτείαν τοῦ Αὐγουστίνου κατὰ βάσιν ὑπάρχει, καὶ ἣ ὁποῖα τώρα καὶ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν τῶν νεωτέρων χρόνων ἐμφανίζεται ἐκ νέου ὡς στήριγμα. Ἦδη συνητήσαμεν αὐτὴν κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ ἰδεώδους περὶ μορφώσεως ὡς τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως (εἰς τὸ Αὐτὸ μέρος) ὅπου ἐπραγματεύθημεν περὶ τοῦ Φίχτε καὶ τοῦ Πεσταλότσι, περὶ τοῦ Ρουσσώ καὶ τοῦ Χέρντερ, περὶ τοῦ Σίλλερ καὶ τοῦ Γκοέτε. Ἐκεῖ ἤδη παρουσιάσθη καὶ τὸ ἀδιαφιλονίκητον αὐτῆς πλεονέκτημα, τὸ ὁποῖον συνίσταται εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἐνότης καὶ ἡ πρὸς ἐξέλιξιν ἰκανότης τοῦ Πνεύματος καὶ εἰς τὸ νὰ ἀπορριφθῇ ἡ ἀναφορὰ τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως εἰς μηχανισμόν τινα. Ἐκεῖ ὅμως ἐφανερῶθη συγχρόνως καὶ ἡ ἀδυναμία αὐτῆς νὰ καταστήσῃ κατανοητὴν καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν λειτουργίαν τῆς ἐξελίξεως, ἐφ' ὅσον αὕτη συμβαίνει ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν ἐξωτερικῶν παραγόντων καὶ περιστάσεων. Τὴν ἔλλειψιν δὲ ταύτην καθιστᾶ αἰσθητὴν καὶ ἐνταῦθα ἡ Μονάς κατὰ τὸν Leibniz. Διότι, καὶ ἂν ἀκόμη ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὸν Leibniz ἤθελε θεωρηθῇ ἐπαρκῆς προεπιβεβλημένη τις καὶ «προκαθωρισμένη ἀρμονία» πάντων τῶν συμβαινόντων, ἣ ὁποῖα μόνον

κατὰ φαινόμενον ἀπλῶς ἐπιτρέπει νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ἐξάρτησις ἐξ ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, πάλιν τὸ ἀπλοῦν τοῦτο φαινόμενον θὰ ἔπρεπε νὰ διασαφηνησθῆ καὶ ἐρμηνευθῆ ἀλανθάστως κατὰ τοὺς κανόνας καὶ νόμους τῆς γενέσεως καὶ ὑπάρξεώς του. Ἄν δὲ διὰ τοιαύτην ἐρμηνείαν δὲν θὰ εἶχε τις ἀξίωσιν ἀπὸ τὴν ἔρευναν καὶ τὸν τρόπον παρατηρήσεως κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα, ὁπότε οὔτε λόγος κ' ἄν ἐγίνετο ἀκόμη περὶ προβλημάτων καθορισμοῦ διὰ νόμων ἐν γένει τῶν φαινομένων καὶ γεγονότων τῆς φύσεως καὶ περὶ ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἰδιαίτερος, διὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν ὅμως εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ἄρσις τῆς ἐλλείψεως ταύτης, καθ' ὅσον ἡ γ ν ὤ σ ι ς τ ὠ ν νό μ ω ν τ ὠ ν ἐ ν τ ῆ ἄ ψ ὕ χ ω φύσει συμβαινόντων, φέρει μεθ' ἑαυτῆς τὸ πρόβλημα, τοῦ νὰ ἐρευνηθῶσι καὶ οἱ νόμοι τῆς ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

37. Εἰς βασικὸς καὶ κατ' ἀξίωμα καθορισμός.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, οὐδόλως ἀρκεῖ νὰ ὑποτίθεται ἡ ἐνέργεια καὶ ἐπίδρασις τῆς διανοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ ἀποδίδηται εἰς τὴν Μονάδα πρωταρχικὴ τις ἰκανότης πρὸς τὸ σχηματίζειν καὶ ἔχειν παραστάσεις καὶ μετὰ τούτων καὶ ἡ τάσις τοῦ νὰ βαίνη ἀπὸ μιᾶς παραστάσεως εἰς ἄλλην. Παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἀναζητηθῆ καὶ ἡ πηγὴ τοῦ παριστάμεναι καὶ τείνειν, καὶ μάλιστα εἰς τὰ ἀσυνείδητα γεγονότα καὶ συμβαίνοντα τῆς ἀψύχου φύσεως. Τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον, ὅπως εἶδομεν, ἀφῆκεν ἄλυτον ὁ Σπινόζας, ἀπαιτεῖ τὴν λύσιν του. Ἐπειδὴ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τῆ μεσολαβῆσει τούτου ὅλος ὁ ἐν χώρῳ κόσμος, εἶναι ἀντικείμενον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καὶ ἔνεκα τούτου συνείδησις καὶ ἐξ ἀντικειμένου ὑπαρξίς καθορίζονται πρὸς ἀλλήλας, διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποτελέσωσιν ἀντικείμενον ἐρεύνης τόσον ἡ «σύστασις καὶ συγκρότησις τοῦ σώματος» ὅσον καὶ «ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ φύσις τοῦ πνεύματος».

Ὁ Leibniz θεωρεῖ ὅπωςδῆποτε ἑαυτὸν ὅτι δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐννοήσῃ ἠνωμένην τὴν ἐνιαίαν συνείδησιν πρὸς ἓν σύν-

θετον ἐν χώρῳ ὑπάρχον σῶμα, διότι ἐμμένει εἰς τὸ ἀξίωμα, ὅτι «τὸ πᾶν εἰς τὰς συνθέτους οὐσίας μόνον ἐκ τῆς ἐν αὐταῖς ὑπαρχούσης ἀπλῆς οὐσίας εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχεται». Χάριν τούτου εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑποθέτῃ τελευταίας, ἀδιαιρέτους καὶ ἄνευ ἐκτάσεως ἐνότητας ἢ Μονάδας, αἱ ὁποῖαι πᾶν ὅ,τι παρουσιάζεται εἰς τὴν σύνθετον οὐσίαν—καὶ τὸ σχηματίζειν παραστάσεις ἐπομένως καὶ τὸ ἔχειν τάσεις—φέρουσιν εἰς ἑαυτάς.

Τὸ ἀξίωμα ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι βásiμον. Δὲν ἐπαληθεύει οὔτε εἰς τὰ καθαρῶς μηχανικὰ καὶ συστήματα σωμάτων δυνάμενων νὰ μετρῶνται καὶ νὰ κινῶνται ἐν χώρῳ, διότι ἕκαστον τῶν σωμάτων, ἐφ' ὅσον κατ' ἰδίαν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν, παρουσιάζει μόνον τὴν κατάστασιν τῆς ἡρεμίας ἢ τὴν ὁμοιόμορφον καὶ εὐθύγραμμον κίνησιν. Μόνον διὰ τῆς συνυπάρξεως καὶ ἀλληλεπιδράσεως πρὸς ἄλλα σώματα ἀποκτᾷ τὴν πιθανότητα νὰ μεταβάλλῃ κατάστασιν. Ὡστε ἡ μεταβολὴ καταστάσεως προέρχεται μόνον ἐκ τῆς συνυπάρξεως καὶ ἀλληλεπιδράσεως τῶν σωμάτων. Ἡ τοιαύτη ἀλλαγὴ δὲν πραγματοποιεῖται, ἐὰν τὸ σύστημα τῶν ὑλικῶν σωμάτων περιορίζεται εἰς ἓν μόνον σῶμα. Ἡ πρόδος, ἄλλωστε, τὴν ὁποίαν μετὰ κόπου ἐπέτυχεν ἡ νεωτέρα ἔρευνα τῆς φύσεως καὶ ἡ ὁποία κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ ἰσχύῃ καὶ ὡς πρὸς τὰ φαινόμενα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, συνίσταται ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς ὑποθέσεως περὶ αὐτομάτου μεταβολῆς ἢ ἀλλαγῆς καταστάσεως, προερχομένης ἐκ πρωταρχικῆς τινος γνώσεως ἢ βουλήσεως καὶ βασιζομένης εἰς τὴν φύσιν τοῦ σώματος καθ' ἑαυτό.

Ἐφ' ὅσον ὅμως αἱ μηχανικαὶ μεταβολαὶ καταστάσεων καὶ αἱ ἐκ τοιούτων προερχόμεναι ἀντικειμενικαὶ καταστάσεις τοῦ κόσμου τῶν ὑλικῶν σωμάτων, δὲν ἔχουσι τὴν αἰτίαν των εἰς τὰ μοναδικά, καθ' ἑαυτὰ λαμβανόμενα σώματα, ἀλλ' εἰς τὴν συνύπαρξιν καὶ ἀλληλεπίδρασιν τῶν σωμάτων, πρέπει νὰ θεωρῆται δυνατόν, ὅτι καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ κατάστασις τῆς συνειδήσεως, τὴν ὁποίαν φέρει τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, βασίζεται εἰς τὴν συνύπαρξιν καὶ ἀλληλεπίδρασιν τῶν μερῶν τοῦ σώματος καὶ εἰς τὴν μεταβολὴν καταστάσεων

τῶν μερῶν τούτων, χωρὶς νὰ προέρχεται ἐξ ἑνὸς μόνου μέρους καὶ οὕτω νὰ ἀποτελῇ ἐπίσης σύνολον δυνάμενον νὰ διαιρῆται. Ἡ συνείδησις εἶναι δυνατόν νὰ συνδέηται εἰς σύστημα, χωρὶς νὰ ὑπάρχη ἤδη τοῦτο εἰς τὰ μέρη τοῦ συστήματος. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἡ βάσις τῆς ἐνότητος αὐτῆς δὲν πρέπει νὰ ζητῆται εἰς ἀδιαίρετόν τινα καὶ ἄυλον οὐσίαν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀλληλουχίαν καὶ ἀλληλεξάρτησιν τῶν μερῶν, ἅτινα ἐν τῇ ἐξ ἀντικειμένου ἀλλαγῇ καταστάσεων σχηματίζουσιν ἐν σύστημα ἐν ἀλληλουχίᾳ καὶ ἀλληλεξάρτησει καθ' ἑαυτὸ διατελοῦν.

38. Ἡ κατ' οὐσίαν σύστασις τῶν ἐν χώρῳ σωμάτων.

Θὰ ἠδύνατό τις, ὡς πρὸς τάνωτέρω, νὰ φέρῃ τὴν ἀντίρρησιν, ὅτι ἡ οὐσία τῶν ἐν χώρῳ σωμάτων συνίσταται εἰς τὴν μᾶζαν, καὶ ὅτι αἱ ἐκ τῆς μάζης ἐξαρτώμεναι μεταβολαὶ καταστάσεων αἰτιολογοῦσιν ἀπλῶς τοιαῦτα συστήματα, συγκροτούμενα ἐκ μερικῶν συστημάτων τοῦ αὐτοῦ εἴδους ἢ δυνάμενα νὰ νοηθῶσιν ὅτι σχηματίζονται ἐκ τούτων. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν μία ὑποκειμενικὴ κατάστασις τῆς συνειδήσεως ἀνήκει εἰς τοιοῦτον συνολικὸν σύστημα, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴ προὑπάρχη ἡ μονομερῆς ὑποκειμενικὴ κατάστασις τῆς συνειδήσεως εἰς τὸ μερικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἔχει τὴν αὐτὴν σύστασιν. Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν διὰ τοῦτο νὰ γίνῃ παραδεκτὸν ὅτι καὶ ἐν τῇ συνειδήσει ὑπάρχει πολλαπλότης ἀνάλογος μερικῶν συστημάτων. Οὕτω ἐνισχύεται πάλιν ἡ ἀντίληψις, τὴν ὁποίαν ἤδη ἐσχηματίσαμεν, ὅτι μηχανικὸν σύστημα δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι φορεὺς τῆς καταστάσεως τῆς συνειδήσεως.

Ἡ ἀντίρρησις αὕτη φαίνεται ἐπιτυχῆς καὶ δεδικαιολογημένη, διότι ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς οὐσίας καὶ συστάσεως τῶν ἐν χώρῳ σωμάτων, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται, ἔχει τὴν ἀπαίτησιν νὰ ἰσχύῃ γενικῶς. Τῶ ὄντι δὲ θεωρεῖται αὐτονόητον, ὅτι ἡ μᾶζα εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία πληροῖ τὸν χῶρον καὶ προκαλεῖ τόσον τὴν ἐμμονὴν εἰς τὴν ἡρεμίαν, ὅσον καὶ τὴν ὁμοιόμορφον κίνησιν καὶ τὴν ἀλλαγὴν τῆς καταστάσεως. Ἡ μᾶζα αὕτη ἔρχεται τῶρα

εἰς τὴν θέσιν τῆς διανοητικῆς ἢ βουλευτικῆς δυνάμεως ἐν τῷ κόσμῳ τῆς ἀψύχου φύσεως, ὁ ὁποῖος χωρίζεται ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τὴν συνείδησιν. Ἐκ τοῦ τοιούτου ὅμως χωρισμοῦ ἀκριβῶς ἀναφύονται αἱ δυσκολίαι, αἱ ὁποῖαι παρεμβάλλονται εἰς τὸν σχηματισμὸν ἐνιαίας ἀντιλήψεως περὶ τῶν ἐν τῇ φύσει συμβαινόντων καὶ περὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Διότι ναὶ μὲν ἡ μᾶζα διανοίγει, ὅπως φαίνεται, τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς ἀψύχου φύσεως, περικαλύπτει ὅμως συγχρόνως τὴν ρίζαν τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὸ ἀσυνείδητον καὶ τὸ ἄψυχον.

Μόλα ταῦτα οὔτε ἡ ἀπλῆ ὑπαρξίς τῶν σωμάτων, οὔτε ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν κατάστασιν των καὶ ἡ ἀλλαγὴ ταύτης, στηρίζεται εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν μᾶζαν. Τοῦτο, διότι ἡ ὑπαρξίς τῶν σωμάτων βασιίζεται, ὅπως καὶ ἡ ἐμμονὴ καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς ὑπάρξεως, μόνον εἰς τοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ μεγέθους τοῦ ποσοῦ, τῆς μορφῆς, τῆς θέσεως καὶ τῆς κινήσεως. Οἱ προσδιορισμοὶ δ' οὗτοι ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς περὶ πραγματικότητος ἀντιλήψεως ἡμῶν, ἣτις συνδέεται πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Διὰ τοῦτο ὑπάρχουσιν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ δὲν δύνανται νὰ ἀναιρεθῶσιν. Οἱ διὰ τῶν μορφῶν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου ὅμως τοιοῦτοι προσδιορισμοὶ προϋποθέτουσι τὴν ἀδράνεια τῆς μάζης τόσον ὀλιγώτερον, ὅσον καὶ τὴν δύναμιν τῆς διανοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον βλέπομεν ὅτι εὐθύς κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, νέα τις πίστις ἔρχεται εἰς φῶς, ἀφοῦ ἡ παλαιὰ πίστις εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως, ὡς πρὸς τὴν ἄψυχον τοῦλάχιστον φύσιν, εἶχε καταργηθῆ. Πρόκειται τώρα περὶ τῆς πίστεως εἰς τὴν μᾶζαν. Ἡ τοιαύτη ὅμως πίστις ἀποδεικνύεται ἀστήρικτος καὶ μηδαμινή, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν ὅτι οἱ πρωταρχικοὶ καὶ ἀδιάσειστοι προσδιορισμοὶ τοῦ κόσμου τῶν σωμάτων πηγάζουσιν ἐκ τῆς ἰδίας ἡμῶν ἀντιλήψεως τῆς πραγματικότητος καὶ ὅχι ἐκ τινος οὐσίας τῶν ἀντικειμένων ὑπερβαινούσης τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν καὶ ἀπροσίτου εἰς ταύτην.

Νομίζεται ὅτι εἶναι δυνατόν οἱ προσδιορισμοὶ καὶ καθορισμοὶ οὗτοι νὰ ἀχθῶσιν εἰς τὴν ἀπλουστάτην αὐτῶν μορφήν, ἐὰν λη-

φθῶσιν ὑπ' ὄψιν ἐλάχιστα μέρη τῶν σωμάτων ἢ στοιχεῖα ἀμεταβλήτου μορφῆς καὶ ποσοῦ, κατὰ τρόπον ὥστε μόνον ἢ θέσις καὶ κίνησις τῶν ἐλαχίστων τούτων μερῶν νὰ μένη νὰ ἐρευνηθῇ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει εἶναι μὲν καὶ τὸ ἀμετάβλητον τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ποσοῦ τῶν στοιχείων ἀπλῆ ὑπόθεσις, δυναμένη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα νὰ ἀποδειχθῇ ἀστήρικτος καὶ μὴ ἀληθής, ἐπειδὴ ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσῃ τις ἐπ' ἄπειρον μικρότερα μέρη, ἅτινα, ἐφ' ὅσον ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτῶν, ἐπιτρέπουσι προσδιορισμούς τῆς θέσεως καὶ κινήσεως ἐν ἀμεταβλήτῳ μορφῇ καὶ ποσῶ διὰ τοῦτο δύναται νὰ ἰσχύῃ ἡ ἀναφορὰ αὕτη τῶν σωμάτων εἰς ἀπείρως μικρότερα μέρη. Ἡ ὑπαρξις τοῦ κόσμου τῶν σωμάτων ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νοεῖται ὡς συνύπαρξις στοιχείων, προσδιοριζομένων διὰ τῆς πρὸς ἄλληλα θέσεως καὶ κινήσεως, ἐνῶ ἡ μορφὴ αὐτῶν καὶ τὸ ποσὸν (μέγεθος) θεωροῦνται ἀμετάβλητα καὶ ἀναλλοίωτα καὶ ὡς τοιαῦτα δὲν λαμβάνονται ἐπὶ πλεόν ὑπ' ὄψιν.

Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν προσδιορισμῶν τῆς θέσεως καὶ τῆς κινήσεως εἶναι δυνατόν ἐν τούτοις ὁ εἰς μόνον ἢ ὁ ἄλλος ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν, καθ' ὅσον ἡ κίνησις συνίσταται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς θέσεως. Ὡστε ἕκαστον στοιχεῖον, διὰ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἢ διὰ τῆς κινήσεώς του ἐν σχέσει πρὸς ἄλλο στοιχεῖον, ὀρίζεται. Ὁ καθορισμὸς οὗτος, ἐφ' ὅσον τὸ στοιχεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν καθ' ἑαυτό, πρέπει νὰ θεωρῆται ἀμετάβλητος, διότι ἄλλως τὸ στοιχεῖον θὰ ἔμενεν ἀκαθόριστον. Αὐτὸς εἶναι ὁ π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ ς λ ὅ γ ο ς διὰ τὸν νόμον τῆς ἀδρανείας, διὰ τὴν ὑπόθεσιν δηλαδή, ὅτι ἕκαστον στοιχεῖον, ἐφ' ὅσον ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτοῦ, ἐμμένει εἰς τὴν ἀναλογοῦσαν αὐτῷ θέσιν ἢ κίνησιν. Ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν ὑπάρχουσαν θέσιν εἶναι ἡ κατάστασις τῆς ἡρεμίας. Ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν ὑπάρχουσαν κίνησιν δύναται κατὰ διάφορον τρόπον νὰ ἐρμηνευθῇ, καθ' ὅσον πᾶσα καθ' οἷονδήποτε νόμον συμβαίνουσιν κίνησις δύναται νὰ ἐμμένῃ εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῆς κανονικότητα καὶ εἰς τοὺς νόμους τῆς. Ἡ ἀπλουστάτη κίνησις συμβαίνει ἐν τούτοις μετὰ σταθερᾶς ταχύτητος κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν. Ὄταν ἡ ταχύτης κατέρχηται εἰς τὸ μηδὲν μεταβάλλεται ἡ κίνησις εἰς ἡρεμίαν. Οὕτω λοιπὸν παραδέχεται τις ὅτι εὐθύ-

γραμμοί κινήσεις σταθερᾶς ταχύτητος καθορίζουσι τὴν κατάστασιν τοῦ κόσμου τῶν ὑλικῶν σωμάτων.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἀντιλήψεως πᾶν φαινόμενον καὶ συμβαῖνον συνίσταται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς κατευθύνσεως τῆς κινήσεως καὶ τῆς ταχύτητος.

Θεωρεῖται δ' αὐτονόητον ὅτι ἡ ἀλλαγὴ αὕτη τῆς καταστάσεως τῆς κινήσεως συμβαίνει κατὰ τὴν ἀλληλεπίδρασιν καὶ σύγκρουσιν τῶν σωμάτων πρὸς ἄλληλα. Διὰ τοῦτο καταβάλλεται προσπάθεια, πᾶσα ἀλλαγὴ καταστάσεως, ἡ ὁποία προφανῶς κατ' ἄλλον τρόπον θὰ ἐλάμβανε χώραν, νὰ ἀποδίδηται εἰς τὴν ὄθησιν καὶ σύγκρουσιν κεκρυμμένων καὶ διαλανθανόντων σωμάτων, ἵνα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐν τῇ σκέψει ἡμῶν ὅλος ὁ κόσμος μεταβληθῇ εἰς μηχανισμόν τινα κινήσεως. Κατὰ τὴν σύγκρουσιν ὅμως ἐμφανίζεται ὡς παράγων ἡ μᾶζα, ἡ ὁποία ὡς ὅρος ἀπαραίτητος τῆς ὠθήσεως καὶ συγκρούσεως ἀναγνωρίζεται, καὶ διὰ τοῦτο ἀποδίδεται εἰς τὴν σύστασιν παντὸς σώματος καὶ παντὸς μέρους τούτου. Αὕτη νοεῖται ὡς ἀρχικὴ τις συγκρότησις καὶ σύστασις καὶ τοιοῦτοτρόπως θεωρεῖται ἀμετάβλητος καὶ ἀναλλοίωτος, αἰτία τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου τῶν σωμάτων, τῆς ἀνεξαρτήτου τοῦ ἡμετέρου τρόπου τῶν ἀντιλαμβάνεσθαι. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔρχεται εἰς φῶς ἡ πίστις εἰς τὴν μᾶζαν.

Πράγματι ὅμως ἡ μᾶζα εἶναι ἀπλοῦς τις καθορισμὸς ἐκ τῆς ἡμετέρας σκέψεως, διὰ τοῦ ὁποίου καθιστῶμεν κατανοητὴν τὴν ἀλλαγὴν τῶν καταστάσεων κατὰ τὴν σύγκρουσιν καὶ ἀλληλεπίδρασιν τῶν σωμάτων. "Ὅταν δηλαδὴ δύο σφαῖραι ὀρισμένου μεγέθους δι' ὀρισμένων ταχυτήτων συναντῶνται εἰς θέσιν τινὰ ἐν τῷ χώρῳ καὶ μετὰ μεταβεβλημένων ταχυτήτων χωρίζονται πάλιν, τότε ἔχομεν ἀνάγκην ἀπλῶς τῆς ὑποθέσεως, ὅτι εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην σφαῖραν ἀνήκει ὀρισμένη ἀξία παριστανομένη παρὰ τῆς μάζης, διὰ νὰ ὑπολογίσωμεν τὰς μεταβεβλημένας κινήσεις διὰ τῶν ἀρχικῶς ὑπαρξασῶν. Τοῦτο, διότι ἡ ὄθησις τῶν σωμάτων συμβαίνει ὅπως ἡ πείρα διδάσκει, κατὰ κανονικὴν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει νόμων ἐξάρτησιν ἐκ τῶν ποσοτικῶν ἀξιῶν τῆς μάζης καὶ τῶν ταχυτήτων. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη τὸ τοιοῦτον ἐπιβεβαιουῖται καὶ ἀληθεύῃ, ἡ ἀναγνώρισις ὑπάρξεως ἀξιῶν ποσοτικῶν τῆς μάζης ἀμεταβλή-

των εἶναι μόλαταῦτα δεδομένον ἀπλῶς ἐμπειρικόν, ὅπερ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διατυπωθῆ εἰς δόγμα ἀνεξάρτητον τῆς ἐμπειρίας. Θὰ ἦτο βεβαίως δυνατόν καὶ ἡ μᾶζα διὰ τῆς πρὸς ἀλληλαθέσεως καὶ ταχύτητος τῶν σωμάτων νὰ μεταβληθῆ, ἴσως μάλιστα νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ μηδὲν καὶ νὰ λάβῃ ἀρνητικὴν ποσοτικὴν ἀξίαν, ὅποτε ἡμεῖς θὰ εἴμεθα ἠναγκασμένοι τοιαύτην τινὰ μεταβλητικότητα νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅπως καὶ τὸ ἀμετάβλητον αὐτῆς, ὡς δεδομένον πείρας. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης νὰ μὴ ἐξαρκῆ ἡ παραδοχὴ ἀμεταβλήτων ἢ μεταβαλλομένων ποσοτικῶν ἀξιῶν τῆς μάζης καὶ τότε παρίσταται ἀνάγκη ἄλλων τελειότερων καθορισμῶν διὰ τῆς σκέψεως ἡμῶν, ἵνα κατανοῶνται αἱ παρουσιάζόμεναι ἀλλαγὰὶ καταστάσεων.

Δὲν πρέπει δηλαδὴ νὰ μείνῃ ἀπαρατήρητον, ὅτι ἡ αὐτονόητος νομιζομένη ἀναφορὰ εἰς μηχανισμόν κινήσεων ἔχει ὡς συνέπειαν τὸν ὄχι μικρὸν περιορισμὸν τῶν ἀπείρων διαμορφωτικῶν πιθανοτήτων κατὰ τὴν πορείαν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ κόσμου. Δύο σημεῖα πρὸ πάντων εἶναι ἄξια πάσης προσοχῆς.

1) Ἐπειδὴ τῇ βοηθείᾳ τῶν ποσοτικῶν ἀξιῶν τῆς μάζης δύνανται νὰ παράγωνται αἱ μεταβεβλημένοι κινήσεις ἐκ τῶν ἐκάστοτε προϋπαρξασῶν, διὰ τοῦτο ἡ στιγμιαία κατάστασις μόνοι, χωρὶς νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν αἱ κατὰ τὸ παρελθὸν καταστάσεις, ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην δι' ὅ,τι ἐκ τῶν κατὰ τὸ παρελθὸν τούτων καταστάσεων ἔρχεται εἰς φῶς. Αἱ παρελθοῦσαι καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι μόλα ταῦτα ἐν τῇ σκέψει ἡμῶν καὶ εἰς τὰς παραστάσεις ὑφίστανται παρὰ τὰς παρούσας, δὲν δύνανται νὰ χρησιμοποιηθῶσι διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἀλλαγῆς καταστάσεως. Τὸ μόνον ἀντικειμενικῶς ὑπάρχον ἔχνος αὐτῶν, τὸ ὁποῖον ἐν πάσῃ περιπτώσει μαρτυρεῖ τὴν κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπαρξίν των, εἶναι ἡ παρούσα κατάστασις.

2) Ἐπειδὴ ἐπὶ πλέον αἱ μαζικαὶ ἀξίαι τῶν ἐν τῷ χώρῳ ἐνωθέντων σωμάτων οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας, διὰ τοῦτο πᾶν σῶμα καὶ πᾶν μέρος τοῦ σώματος, ἀνεξαρτήτως παντὸς ἄλλου σώματος καὶ μέρους σώματος, ἀποκτᾷ ὑπαρξίν τινα καθ' ἑαυτὴν ὑφισταμένην. Τὰ συστατικὰ μέρη τοῦ κόσμου τῶν σωμάτων, ἅτινα κατὰ τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν συνυφαίνονται εἰς μίαν πανταχόθεν συνδεομένην, ἀδιάλυτον ἐνότητα ἐν τῷ χώρῳ,

παρουσιάζονται ἐν τῇ ἀντικειμενικῇ των ὑπάρξει ὡς πολλαπλότης τις, ἧς τὰ μέρη ἀδιαφόρως καὶ κατὰ παραλληλίαν ἐμμένουσιν εἰς τὴν κατάστασίν των, μέχρις ὅτου κατ' εὐκαιρίαν συγκρουσθῶσι καὶ ὠθήσωσιν ἄλληλα.

Ὅπως λοιπὸν ἡ πεῖρα διδάσκει, εἶναι βεβαίως ἐπαρκῆς ἡ ὑπόθεσις ποσοτικῶν τῆς μάζης ἀξιῶν διὰ νὰ κατανοηθῶσιν αἱ ἀλλαγαὶ καταστάσεων δι' ἑνὸς μηχανισμοῦ κινήσεων. Μετὰ τὴν κατανόησιν δὲ τῶν τοιούτων καταστάσεων, δὲν δύναται τις νὰ παραιτηθῇ τῆς σκέψεως ταῦ νὰ προσδιορίσῃ κατὰ πόσον εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθῶσι τὰ ἐν τῇ φύσει γεγονότα καὶ συμβαίνοντα εἰς μηχανισμόν τινα κινήσεων. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὅμως εἶναι ἀπαράδεκτον τὸ νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν μηχανισμός τις κινήσεων καὶ ὡς φορεὺς τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως, ὡς νὰ ἐκάλει τοῦτο ἡ ἀνάγκη, ὁ δὲ τρόπος τῆς ἐρεῦνης, ὅστις ἐπικρατεῖ εἰς τὰ μηχανικὰ συμβαίνοντα ἐν τῇ φύσει, νὰ ἐφαρμόζηται καὶ κατὰ τὴν ἔρευναν τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως πρὸς τὸν σκιπὸν τοῦ νὰ τεθῇ παραλλήλως πρὸς τὸν μηχανισμόν τῶν ἐχόντων μᾶζαν σωμάτων, ἢ εἰς ψυχικὴν τινα αἰτιότητα βασιζομένη μηχανικὴ τοῦ ψυχικοῦ βίου.

Δὲν εἶναι ἄλλως τε τὸ μηχανικὸν συμβαῖνον ἐν τῇ φύσει τὸ μόνον δυνατόν μέσον. Εἰς τὴν θέσιν ἐλαχίστων μερῶν ἀμεταβλήτου ποσότητος καὶ μορφῆς εἶναι δυνατόν ἐπίσης νὰ ὑποτεθῇ, καὶ μεταβλητικότης τις τοῦ ποσοῦ καὶ τῆς μορφῆς, ἢ ὅποια μεταβλητικότης καὶ ἀλλαγὴ καὶ κατὰ τὴν μεταφορὰν τῆς εἰς ἀκόμη μικρότερα μέρη πάντοτε ἰσχύει κατὰ τρόπον, ὥστε ποσὸν καὶ μορφή παρὰ τὴν θέσιν καὶ κίνησιν νὰ ἰσχύῃ ὡς πρωταρχικὸς καθορισμὸς μὴ δυνάμενος νὰ ἀρθῇ διὰ τῆς παραδοχῆς ἐλαχίστων μερῶν ἀμεταβλήτου μορφῆς καὶ ποσοῦ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ οὐσία καὶ σύστασις τῶν ἐν χώρῳ σωμάτων, ἢ ὅποια παρουσιάζεται κατὰ τὴν ἀρχικὴν, πραγματικῶς κατανοητὴν αὐτῶν ὑπάρξειν, συνίσταται εἰς τοὺς καθορισμοὺς τοῦ ποσοῦ καὶ τῆς μορφῆς, τῆς θέσεως καὶ τῆς κινήσεως.

Τοῦτο ἔχει ὡς συνέπειαν τὸ ὅτι τὰ ἐν χώρῳ σώματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σχηματίζωνται πλέον ἐκ στοιχείων, τὰ ὅποια μόνον τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἢ κινήσεως ἐπιτρέπουσιν. Διότι ἔχα-

στον μέρος, ὅπως καὶ ὅλον τὸ ὕλικόν σῶμα καὶ τὸ σύστημα ἐκ σωμάτων συγχρόνως, ἀπαιτεῖ τώρα τὸν καθορισμὸν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ποσοῦ καὶ τῆς ἰδίας μορφῆς, οὕτως ὥστε διὰ τῆς καταφυγῆς εἰς τὰ στοιχεῖα οὐδεμία κατ' ἀρχὴν ἀπλοποίησις ἐπιτυγχάνεται, ἐφ' ὅσον καὶ τὸ μέρος αὐτὸ πάλιν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελῆται ἐκ μερῶν πάντοτε συνεχομένων ἢ διηρημένων. Ἐφ' ὅσον ὅμως ὑπάρχει μεγαλύτερος ἀριθμὸς πρωταρχικῶν καθορισμῶν, δὲν ἀναιρεῖ τὸ εὐμετάβολον αὐτοῦ πάντα τρόπον καθορισμοῦ καὶ προσδιορισμοῦ. Ἐὰν ἦτο δυνατὸς μόνον ὁ προσδιορισμὸς τῆς θέσεως ἢ τῆς κινήσεως, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ζητῆται ἡ ἐμμονὴ εἰς μίαν κατάστασιν τοῦ σώματος, εἰς τὴν θέσιν ἢ εἰς τὴν κίνησιν. Ἐφ' ὅσον ὅμως πλὴν τούτων πρέπει νὰ προσδιορίζεται συγχρόνως καὶ τὸ ποσὸν καὶ ἡ μορφή, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀλλαγῆ τῶν καθορισμῶν κατὰ χρόνον συμβαίνουσα καὶ μᾶλλον τῶν ἄλλων δυναμένη νὰ ὑπαχθῆ εἰς νόμους, καὶ ἐνόσω ἀκόμη μόνον τὸ σῶμα καθ' ἑαυτὸ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ νόμος, ὁ ἐπικρατῶν εἰς τὴν μεταβολὴν καὶ ἀλλαγὴν, καθορίζει τὴν κατάστασιν, ἥτις πρέπει νὰ ὑποτεθῆ ὡς ἐμμονος. Ἐπειδὴ δὲ τοιαύτη τις ἐπὶ τῇ βάσει νόμων μεταβολὴ καὶ ἀλλαγὴ δύναται νὰ λαμβάνῃ χώραν εἰς περισσότερον ἢ ὀλιγότερον συνθέτους μορφᾶς κινήσεως, διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ συγχρόνως, ὅτι ὄχι μόνον ἡ διὰ σταθερᾶς ταχύτητος κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν λαμβάνουσα χώραν κινήσις δύναται νὰ ἐννοηθῆ ὡς πρωταρχικὴ τις κατάστασις.

Εἰς τοὺς καθορισμοὺς τούτους καὶ προσδιορισμοὺς πρέπει νὰ προστεθῶσι καὶ ἄλλοι, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον μεταβάλληται ἡ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχουσα κατάστασις. Τοῦτο, διότι ἡ μεταβολὴ καὶ ἀλλαγὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παράγῃται ἐκ τῆς ὑπαρχούσης τῆς ὑποκειμένης εἰς τὴν ἀλλαγὴν καὶ μεταβολὴν καταστάσεως. Ἐὰν δὲ δὲν ἐπακολουθῆ αὐτὴ ἡ μεταβολὴ καὶ ἡ ἐμφάνισις τῆς δὲν ἀναμένεται καθ' ὀρισμένον τρόπον ἐπὶ τῇ βάσει προηγηθεισῶν παρατηρήσεων καὶ ἐμπειριῶν, τότε εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῆ ὅτι τόσον ὑπὸ ταύτην, ὅσον καὶ ὑπ' ἐκείνην τὴν μορφήν ἰσχυρότερον ἢ ἀσθενέστερον παρουσιάζεται ἢ δὲν παρουσιάζεται καὶ ματαιαῦται. Διὰ τοὺς λόγους τούτους εἴμεθα ἠναγκασμένοι, διὰ νὰ

καταστήσωμεν κατανοητήν τὴν ἀλλαγὴν καὶ μεταβολὴν ταύτην, νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς καταστάσεις ἄλλων σωμάτων ἢ καὶ ἄλλας παρελθούσας καταστάσεις τοῦ αὐτοῦ σώματος. Δυνάμεθα δὲ οὕτω νὰ ὑποθέσωμεν ὡς πιθανὴν μίαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον μεγάλην ἀλληλεξάρτησιν χωρικῶς συνυπαρχουσῶν καὶ χρονικῶς συνακολουθουσῶν καταστάσεων, ἐπειδὴ δὲν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰς ἀλληλοσυγκρούσεις τῶν μαζικῶν στοιχείων ἑνὸς μηχανισμοῦ κινήσεως.

Τὸ νὰ ὑποθέσωμεν οἰανδήποτε καὶ ὅσηνδήποτε τινα ἐξάρτησιν χωρικῶν καὶ χρονικῶν σχέσεων, δὲν εἶναι δυνατὸν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἀποφασισθῇ. Εἰς τὸν ἀρχαῖον καὶ εἰς τὸν μεσαιωνικὸν τρόπον σκέψεως ὑπέσχετο πολλὰ ἡ παραδοχὴ πρωταρχικῆς τινος, εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως ἢ τῆς βουλήσεως βασιζομένης, οὐσίας καὶ συστάσεως τῶν σωμάτων, ἐξ ἧς νὰ παράγονται αἱ μεταβολαὶ τῶν καταστάσεων καὶ ἐξ ἴσου καὶ αἱ πρωταρχικαὶ καταστάσεις. Εἰς τὸν νεώτερον ὁμῶς τρόπον σκέψεως τούναντίον ἀνταποκρίνεται ἡ παραγωγὴ τῶν μεταβολῶν τῶν καταστάσεων ἐκ τῆς ἐν τῇ σκέψει ἡμῶν συντελουμένης συνδέσεως τῶν ἐν τῇ μορφῇ, ἐν τῷ ποσῷ, ἐν τῇ θέσει καὶ ἐν τῇ κινήσει ἐκδηλουμένων καταστάσεων τοῦ κόσμου τῶν ὑλικῶν σωμάτων. Ἡ τοιαύτη δὲ σύνδεσις πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ γίνηται διὰ τῆς πείρας καὶ ἐμπειρίας. Ἐὰν ἀρκῆ ἢ κατ' εὐκαιρίαν ὄθησις τῶν ἐν τῇ μάζῃ στοιχείων, ἅτινα ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων μετὰ σταθερᾶς ταχύτητος κινουῦνται ἐν τῷ χώρῳ, διὰ νὰ κατανοηθῇ τὸ συμβαῖνον ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει, δὲν ἔπεται ἐκ τούτου ὅτι καὶ αἱ εἰς τὰ ἔμψυχα ὄντα λαμβάνουσαι χώραν καὶ ὑπὸ συνειδήσεως συνοδευόμεναι ἀλλαγαὶ καταστάσεων προέρχονται ἐκ τῆς ἀλληλοσυγκρούσεως καὶ ἀλληλωθήσεως τῶν στοιχείων τῆς μάζης.

Ἐὰν λόγου χάριν ἐν ζῶον δι' ἐπιδράσεως ἐρεθισμοῦ προκαλῆται εἰς ἀντίδρασιν, μόλις θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ ἀποδοθῇ ἢ ἐν τῇ ἀντιδράσει ἐκδηλουμένη ἀλλαγή καταστάσεως ἀπλῶς καὶ μόνον εἰς τὰς ποσοτικὰς ἀξίας μαζῶν, ἃς δύναται νὰ νοηθῇ ὅτι περιέχει τὸ ἱκανὸν νὰ παρουσιάσῃ ἀντίδρασιν χωρικὸν σῶμα εἴτε ὡς σύνολον, εἴτε διὰ τῶν μερῶν αὐτοῦ καθ' ἕκαστα. Ἐὰν δὲ ἤθελέ τις λάβει ὑπ' ὄψιν καὶ τοιαύτην τινὰ ἀντίδρασιν καθὼς καὶ ὅλας τὰς ἄλλας

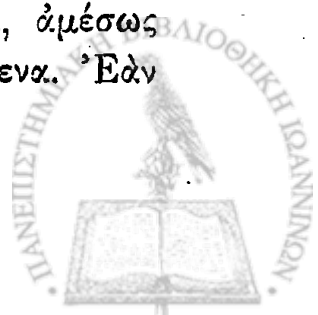
ἐκδηλώσεις ζωῆς ἐν τῷ ζῳῷ, κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴν αὐτῶν ἐμφάνισιν καὶ πορείαν ὡς ἔργα ἐνὸς παρά πολὺ συνθέτου καὶ πολυπλόκου μηχανισμοῦ κινήσεως, καὶ παραδεχθῆ οὕτω τὰ ζῳα ὡς ἀπλᾶ αὐτόματα, ὁ τοιοῦτος τρόπος παρατηρήσεως ἐν τούτοις θὰ ἦτο ἀτυχῆς ὡς πρὸς τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως, ἅτινα, ὅπως σαφῶς ἔχομεν παραστήσει, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῶσι διὰ μηχανισμοῦ τινος κινήσεως. Πρέπει λοιπὸν νὰ προσπαθῶσιν νὰ καθορίσωμεν τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν τῶν ἐν χώρῳ σωμάτων ἐν σχέσει πρὸς τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ λάβωμεν ἰδέαν τινὰ τῆς φύσεως τῆς συνειδήσεως, διότι μόνον εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν δυνάμεθα νὰ εὗρωμεν τὰ κατὰ τὸ ἀντικειμενικῶς συμβαῖνον, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῆς συνειδήσεως.

39. Ἡ θεμελιώδης μορφή τῆς συνειδήσεως.

Εἶναι κατ' οὐσίαν ἄσχετον πᾶσαν πλευρὰν καὶ ἐκδήλωσιν τῆς συνειδήσεως λαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν. Ἐπειδὴ ἡ συνείδησις δὲν ἀποτελεῖται ἐκ μερῶν δυναμένων νὰ χωρίζονται, ἀπὸ πάσης πλευρᾶς καὶ ἀπόψεως παρουσιάζεται αὕτη ὡς ἀδιαίρετος ἐνότης. Τούτου ἕνεκα δυνάμεθα νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἀπλῆν λειτουργίαν τῶν ὑλικῶν αἰσθημάτων ἢ ἀντίληψεων.

Πράγματι δὲν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν αἴσθησιν καὶ ἀντίληψιν ἀντικειμένου τινός, χωρὶς νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν σημασίαν αὐτοῦ καὶ σπουδαιότητα καὶ χωρὶς νὰ σχετίσωμεν αὐτὸ τόσο πρὸς τὸν ἔξω κόσμον τῶν ἀντικειμενικῶς, ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ συμβαινόντων, ὅσον καὶ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον τῶν ἰδίων ἡμῶν συναισθημάτων καὶ τῆς βουλήσεως. Τοῦτο δικαιολογεῖ τὴν προσδοκίαν τοῦ νὰ δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἰδέαν τῆς φύσεως τῆς συνειδήσεως διὰ διασαφήσεως τῆς λειτουργίας τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῶν αἰσθημάτων.

Ἐπιπολαία ἀντίληψις παραδέχεται ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅτι τὰ ἀντικείμενα ὑπάρχουσιν ἀνεξαρτήτως τοῦ αἰσθανομένου καὶ ἀντιλαμβανομένου ἀνθρώπου καὶ ὅτι διὰ τῆς ἐπιδράσεώς των ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων προκαλοῦσιν αἰσθήματα, ἀμέσως καὶ ἄνευ ἐτέρου ἐκ τῶν ἐπιδράσεων τούτων προερχόμενα. Ἐὰν

τὸ τοιοῦτον ἦτο ὀρθόν, τότε ἡ ὕλική ἀντίληψις θὰ ἀπετέλει λειτουργίαν καθ' ἑαυτήν, δυναμένην νὰ κατανοηθῆ καὶ ἐρμηνεύθῃ ἄνευ συσχετίσεως πρὸς τὰς λοιπὰς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὅμως θὰ ἔπρεπεν ἐν ἀντικείμενον μόνον, δυνάμει τοῦ ἐξ αὐτοῦ προερχομένου ἐρεθισμοῦ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, νὰ γίνηται καθ' ἑαυτὸ μόνον αἰσθητόν, χωρὶς νὰ συσχετίζεται πρὸς τὰς λοιπὰ ἀντικείμενα, ἅτινα συγχρόνως ὑποπίπτουσιν εἰς τὴν ἀντίληψιν, ἢ πρότερον ἐγένοντο ἀντιληπτά. Θὰ ἔπρεπεν ἐπίσης τὸ τοιοῦτον ἀντικείμενον νὰ γίνηται ἀντιληπτόν ὅπως ὁ λίθος, τὸν ὁποῖον δυνάμεθα νὰ λαμβάνωμεν εἰς τὰς χεῖρας.

Τοῦτο ὅμως κατ' οὐδένα τρόπον συμβαίνει. Διότι αἰσθανόμεθα ἀντικείμενόν τι καὶ ἀντιλαμβανόμεθα αὐτοῦ, διακρίνοντας τοῦτο ἀπὸ ἄλλα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα τώρα συγχρόνως αἰσθανόμεθα καὶ πρότερον ἀντελήφθημεν αὐτῶν, καὶ συνδέοντες ἢ συγκρίνοντας τὸ ἀντικείμενον τοῦτο πρὸς τὰ ἄλλα τοιαῦτα. Πᾶσαι δ' αὗται αἱ ἀντιλήψεις δὲν ὑπάρχουσι καθ' ἑαυτὰς μόνον, ἵνα ἀργότερον συνδεθῶσι πρὸς ἀλλήλας. Οὔτε προέρχονται ἐκ τινος προῦ παρχούσης γενικῆς παραστάσεως. Ἡ ἀντίληψις οὐδὲν ἄλλα εἶναι εἰμὴ διακρίνειν καὶ συνδέειν ἢ συγκρίνειν. Διὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ νοηθῆ οὔτε ὡς σύνθεσις τις ἢ διάλυσις καὶ χωρισμός τινος, τὸ ὁποῖον δὲν ἔγινεν ἀκόμη ἀντιληπτόν καὶ ὅμως ὑπάρχει ἤδη εἰς τὴν συνείδησιν, καθ' ὅσον τὸ ἐν ταύτῃ ὑπάρχον θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ γίνη ἀντιληπτόν καὶ τὸ μὴ καταστὰν εἰσέτι ἀντιληπτόν δὲν εἶναι δυνατόν, οὔτε εἰς τὴν συνείδησιν νὰ ὑπάρχη. Μᾶλλον εἰς τοῦτο ἀκριβῶς πρέπει νὰ ζητήσωμεν τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι $\delta \eta \lambda \alpha \delta \eta \sigma \upsilon \delta \epsilon \nu \delta \varsigma \delta \upsilon \nu \acute{\alpha} \mu \epsilon \theta \alpha \nu \acute{\alpha} \alpha \nu \tau \iota \lambda \eta \phi \theta \omega \mu \epsilon \nu \kappa \alpha \theta' \epsilon \alpha \upsilon \tau \omicron \upsilon$, ἀλλὰ πάντοτε κατὰ διάκρισιν αὐτοῦ ἀπὸ ἄλλου καὶ συγχρόνως κατὰ σύνδεσιν αὐτοῦ πρὸς ἄλλο.

Διὰ τῆς λειτουργίας λοιπὸν ταύτης τοῦ συνδέειν καὶ διακρίνειν συγχρόνως, ἀποκαλύπτεται ἡ οὐσία καὶ σύστασις τῆς συνειδήσεως ἐν γένει. Ἐάν τι, ὅ,τι δήποτε καὶ ἂν εἶναι, δὲν διακρίνηται ἄλλου τινός καὶ δὲν συνδέηται συγχρόνως πρὸς αὐτό, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ἐν τῇ συνείδησει, καὶ ἐάν τὸ τοιοῦτον ἤθελε ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὡς πιθανὸν περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως, πάλιν διὰ τοῦ τοιούτου ἰσχυρισμοῦ δηλοῦται, ὅτι μόνον ἐνέργειά

τις καὶ λειτουργία τοῦ διακρίνειν καὶ συνδέειν δύναται νὰ αἰτιολογήσῃ τὸ τοιοῦτον περιεχόμενον. Ἐὰν δὲ πάλιν πράγματι προσλαμβάνηται τι παρὰ τῆς συνειδήσεως, τότε τὸ ἐν γίνεται ἀντιληπτὸν καὶ ἐνσυνείδητον ἐν τῷ ἄλλῳ, ἐνῶ τὸ ἐν διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ συνδέεται συγχρόνως πρὸς τοῦτο. Ἡ λειτουργία τῆς συνειδήσεως λοιπὸν οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἡ ἀντίληψις καὶ κατανόησις τοῦ ἐν ὅς ἐν τῷ ἄλλῳ καὶ διὰ τούτου, οὕτω δ' ὄχι μόνον αἰ ποιότητες τῆς ὑλικῆς ἀντιλήψεως, ἀλλὰ καὶ ἡ χρονικὴ καὶ χωρικὴ ἀντίληψις τῆς πραγματικότητος, σκοτεινὰ συναισθήματα ὄχι ὀλιγώτερον ἀπὸ σαφεῖς ἐποπτείας καὶ ἐννοίας, ἡ βούλησις ἡμῶν καὶ πράξις, καθὼς ἐπίσης καὶ αἱ ἠθικαὶ καὶ αἱ αἰσθητικαὶ ἐκτιμήσεις τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως, ἔρχονται εἰς φῶς. Πάντα δὲ τὰ διάφορα ταῦτα εἶδη συνυφαίνονται εἰς ἀδιαίρετον ἐνότητα τῆς συνειδήσεως, τῆς ὁποίας ἡ παραλλάσσουσα λειτουργία, κατὰ τὸν ἐκάστοτε ὑπάρχοντα σχηματισμὸν μετὰ καὶ τῶν οὐδέποτε ἐλλειπουσῶν ποιότητων τῆς ὑλικῆς ἀντιλήψεως, παριστᾷ τὰς χωρικὰς καὶ χρονικὰς σχέσεις τοῦ κόσμου τῶν σωμάτων καὶ συγχρόνως καὶ τὰς διὰ τῆς διανοήσεως, συναισθήσεως καὶ βουλήσεως ἐκφραζόμενας ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἐνῶ μετὰ τῆς πραγματικῆς ἐκτελέσεως τῆς πράξεως ἰδιαίτερος συλλαμβάνομεν συγχρόνως καὶ τὸν σκοπὸν τῆς τοιαύτης ἐνεργείας καὶ πράξεως, συνδέομεν τόσον στενῶς σκοπὸν καὶ πράξιν ἢ ἐνέργειαν, ὥστε ἡ γινῶσις τῶν σκοπῶν φαίνεται ὡς αἰτία τῆς ἐνεργείας καὶ πράξεως. Τοῦτο καθιστᾷ κατανοητὴν τὴν πίστιν εἰς τὴν δύναμιν τῆς διανοήσεως ἢ τῆς βουλήσεως, διότι τόσον ἡ διανόησις καὶ φρόνησις δύναται νὰ θεωρηθῶσιν αἰτία τῆς βουλήσεως καὶ πράξεως, ὅσον καὶ ἡ βουλευτικὴ δύναμις αἰτία καὶ παράγων τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως. Ἐπίσης καὶ ἄλλος τρόπος ἀντιλήψεως ἀνάλογος δι' ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς συνειδήσεως δὲν ἀποκλείεται. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ τὸ ἐν ἐν τῷ ἄλλῳ καὶ διὰ τούτου γίνεται κατανοητὸν καὶ ἀντιληπτὸν, παρουσιάζεται οὕτω πρὸ ἡμῶν ἡ στενὴ καὶ δυσδίκριτος σχέσις τῆς αἰτίας πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ ἀποτέλεσμα παρουσιάζεται διακεκριμένον ἐν τῇ αἰτίᾳ καὶ μῶλα ταῦτα παραμένει συνδεδεμένον πρὸς ταύτην. Ὅταν δ' ἀναγνωρισθῇ εἰς τὸ

ἐν ἣ εἰς τὸ ἄλλο ἐκ τούτων οὐσιώδης ὑπαρξίς ὑπερβάλλουσα τὰ κατὰ τὰς ὑποκειμενικὰς διακρίσεις καὶ συνδέσεις τῆς συνειδήσεως, τότε ἡ αἰτία καθίσταται ἀντικειμενικὴ ὑπαρξίς, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς περιλαμβάνουσα ἐν ἑαυτῇ τὸ ἀποτέλεσμα, αὕτη δὲ πάλιν περιστάξ ἐξελιχθεῖσαν κατάστασιν τῆς αὐτῆς ὑπάρξεως, ἐνῶ νομίζεται ὅτι μόνον ἐκεῖνο ἀναπτύσσεται, τὸ ὁποῖον ὑπὸ μορφῆν πυρῆνος ἐνυπάρχει εἰς τὴν αἰτίαν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀνακαλύπτομεν τὴν πηγὴν τῆς ἰδεολιστικῆς ἢ ἰδεοκρατικῆς ἀπόψεως περὶ οὐσίας καὶ συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἐλαύνεται παρὰ ὀρθοτέρας ἀντιλήψεως περὶ φύσεως τῆς συνειδήσεως, καὶ ἀναγνωρίζει ὅχι, ὅπως ὁ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς διαφωτίσεως τρόπος παρατηρήσεως, εἰς μέρη ὑποδιαιρούμενόν τινα μηχανισμόν, ἀλλ' ἀδιαίρετον, δυναμένην νὰ ἐξελιχθῇ ἐνότητά τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Βλέπομεν ὅμως καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἀδυναμίας τοῦ νὰ καταστήσῃ ὁ τοιοῦτος τρόπος ἀντιλήψεως κατανοητὴν τὴν λειτουργίαν τῆς ἐξελέξεως ἐν τῇ ἐξερτήσει αὐτῆς ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν παραγόντων καὶ περιστάσεων, ἀκριβῶς εἰς τὴν οὐσιοποίησιν ἐκείνου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰς διακρίσεις καὶ συνδέσεις τῆς συνειδήσεως γίνεται κατανοητὸν ὡς αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην καὶ ἀδυναμίαν παραμερίζομεν ἀναγνωρίζοντες τὴν συνείδησιν ὡς τὴν ὑποκειμενικὴν ἀπλῶς κατάστασιν ἐκείνην, διὰ τῆς ὁποίας γίνονται ἀντιληπταὶ καὶ κατανοηταὶ αἱ ἀντικειμενικαὶ καταστάσεις τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν βάσιν χωρικοῦ σώματος. Διότι αἱ ἀντικειμενικαὶ αὗται καταστάσεις εὐθύς ἐξ ἀρχῆς εἶναι εἰς θέσιν νὰ ὑφίστανται ἐπιδράσεις, δὲν εἶναι μονάδες ἄνευ παραθύρων. Αὗται πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ἀποδεικνύωνται πράγματι καὶ ὡς ἐπαρκεῖς φορεῖς τῆς ἐνιαίας καὶ ἱκανῆς νὰ ἐξελίσσῃται συνειδήσεως.

40, Ἡ ἐμμονὴ τοῦ παρελθόντος ἐν τῷ παρόντι.

Ἐφοῦ λοιπὸν ἡ θεμελιώδης μορφή πάσης συνειδήσεως συνίσταται εἰς τὸ νὰ διακρίνηται τὸ ἐν ἀπὸ τοῦ ἄλλου καὶ νὰ συνδέηται συγχρόνως τὸ ἐν πρὸς τὸ ἄλλο, ἢ—διὰ νὰ ἐκφράσωμεν διὰ μιᾶς λέξεως ἀμφότερα ταῦτα—εἰς τὸ νὰ γίνηται τὸ ἐν ἐν τῷ ἄλλῳ καὶ διὰ τούτου καταληπτὸν, δυνάμεθα νὰ πιστεύωμεν

ὅτι καὶ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔγκειται εἰς τὴν βᾶσιν τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως, συνίσταται ἐπίσης ἐκ χωρισμοῦ καὶ διαιρέσεως ἐνιαίας τινὸς λειτουργίας εἰς διαφόρους ἄλλας τοιαύτας, καὶ ἐκ συνθέσεως καὶ συναρμογῆς τῶν διαφόρων τούτων λειτουργιῶν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πορείαν. Ἡ ὑποκειμενικὴ ἀντιλήψις τοῦ ἐνὸς ἐν τῷ ἄλλῳ καὶ διὰ τοῦτου ἀπαιτεῖ ἀντικειμενικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ ἐνὸς ἐν τῷ ἄλλῳ.

Τοῦτο εὐρίσκομεν ἐπιβεβαιούμενον διασαφηνίζοντες τὴν ἀντικειμενικὴν λειτουργίαν, ἣ ὁποία βασίζει καὶ αἰτιολογεῖ τὴν λειτουργίαν τῆς ὑλικῆς ἀντιλήψεως. Δυνάμεθα δηλαδή νὰ ἀντιλαμβανώμεθα τῶν ἀντικειμένων μόνον διὰ τοῦ νὰ διακρίνωμεν αὐτὰ ἐξ ἄλλων, συγχρόνως καὶ πρότερον ἀντιληπτῶν γενομένων, καὶ νὰ συνδέωμεν αὐτὰ πρὸς ταῦτα. Οὕτω ἢ ἐκ τῶν ἀντικειμένων καὶ καταστάσεων προερχομένη ἐπίδρασις εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον εἰς παράγων, προκαλῶν μὲν τὴν λειτουργίαν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι (ἐκτὸς ἐὰν ἤθελεν ἀντικατασταθῆ διὰ τῆς λεγομένης ψευδαισθησίας, δι' ἀνωμάτων ἐρεθισμῶν μὴ προερχομένων ἐξ ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων), μόνον ὅμως διὰ τῆς συνεπιδράσεως μετ' ἄλλων παραγόντων λαμβάνων κῦρος καὶ ἰσχύν. Οἱ ἄλλοι δ' οὗτοι παράγοντες δὲν συνίστανται μόνον εἰς τὰς ἐπιδράσεις, αἵτινες προέρχονται συγχρόνως ἐξ ἄλλων ἀντικειμένων ἀντιληπτῶν γινομένων, ἢ εἰς ἐσωτερικούς ἐρεθισμούς τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων καὶ τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος. Λόγω τῆς πανταχοῦ ἐπικρατούσης σχέσεως καὶ ἀλληλουχίας ὅλης τῆς πνευματικῆς ζωῆς πρὸς τὸ παρελθόν, καθορίζονται μᾶλλον δι' ἐκεῖνου τὸ ὁποῖον ἐδοκιμάσθη καὶ ἐγένετο ἀντιληπτὸν κατὰ τὸ παρελθόν, καὶ τὸ ὁποῖον τώρα κατὰ τὰς παρούσας περιστάσεις ἐπιδρᾷ καὶ ἐπενεργεῖ ἐκ νέου. Ἡ ἐξ ἀντικειμένου δ' ἐπαναβίωσις ἀκριβῶς αὕτη τοῦ κατὰ τὸ παρελθόν δοκιμασθέντος καὶ ἀντιληπτοῦ γενομένου καὶ ἡ ἐπίδρασις τούτου ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀποτελεῖ κατ' ἀνάγκην ὄρον ἀπαραίτητον πάσης δήποτε ἀντιλήψεως καὶ συνειδήσεως, καὶ τοῦτο, διότι εἶναι ἀναγκαῖον καὶ ἐπαρκές, ὥστε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν διαίρεσιν τῆς ἐνιαίας λειτουργίας εἰς διαφόρους τοιαύτας καὶ νὰ συντελῇ εἰς τὴν συναρμογὴν τῶν

λειτουργῶν τούτων καὶ εἰς τὴν τήρησιν τῆς μιᾶς καὶ ἐνιαίας πορείας.

Ὅτι δὲ πράγματι τὸ πρότερον ἐπιδράσων καὶ ἀντιληπτὸν γενόμενον δύναται ἐκ νέου νὰ ἐπιδράσῃ καὶ νὰ προκλέσῃ τὴν ἐμφάνισιν μιᾶς λειτουργίας ἐν ἄλλῃ καὶ διὰ ταύτης, τοῦτο ἀποδεικνύεται διὰ πασησδήποτε μνημονικῆς λειτουργίας, ὅταν ἐρμηνεύωμεν αὐτὴν οὕτως, ὅπως θὰ ἀνταπεκρίνετο ἡ ἐρμηνεία ἡμῶν πρὸς τὴν φύσιν τῆς συνειδήσεως, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο ἤδη λόγος.

Ἐὰν ἡ ἀντίληψις ἦτό τι καθ' ἑαυτὴ, λειτουργία τις δηλαδή ἀναφερομένη εἰς τὰ ἀντικείμενα τὰ ἀντιληπτά ἀμέσως καὶ ἀποκλειστικῶς, τότε καὶ ἡ μνήμη κατ' ἀνάγκην θὰ ἔπρεπε νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὡς λειτουργία προσθέτουσα εἰς τὰ ὑπάρχοντα περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως ἄλλα, πρότερον ὑπάρξαντα. Πρὸς τοῦτο θὰ παρίστατο ἀνάγκη ἀναγνωρίσεως ἰδιαιτέρας δυνάμεως, τῆς μνήμης, ἡ ὁποία, κατὰ ἕνα εἰσδήποτε τρόπον θὰ ἠδύνατο νὰ φέρῃ ἐκ νέου περιεχόμενα ἐκλιπόντα εἰς τὴν συνείδησιν. Ἐν ταύτῃ περιπτώσει θὰ ἦτό τις ἠναγκασμένος νὰ παραδεχθῇ ὅτι, καθὼς καὶ ὁ φυσιολόγος E. Hering¹ (Χέριγκ) λέγει, «εἰς τὸ νευρικὸν ἡμῶν σύστημα παραμένει ὑλικὸν τι ἔχνος, μεταβολὴ τις τῆς κυτταρικῆς ἢ ἀτομικῆς συναρμογῆς, δι' ἧς ἡ νευρικὴ οὐσία καθίσταται ἱκανὴ νὰ ἀναπαραγάγῃ τὰς φυσικὰς ἐκείνας λειτουργίας, μετὰ τῶν ὁποίων συμπίπτουσι καὶ ἀναπαράγονται καὶ αἱ ἀναλογοῦσαι ψυχικαὶ λειτουργίαι, δηλαδή ἡ αἴσθησις καὶ ἀντίληψις». Τὴν ἀναπαραγωγὴν ταύτην δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν δύναμιν τῆς μνήμης, ἡ ὁποία «συνδέει εἰς ἓν σύνολον τὰ ἄπειρα μερικὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως ἡμῶν». Διότι «ὅπως τὸ σῶμα ἡμῶν θὰ ἔπρεπε νὰ διασκορπισθῇ εἰς ἄπειρα ἄτομα, ἐὰν δὲν θὰ συνεκράτει αὐτὸ ἡ ἔλξις τῆς ὕλης, οὕτω καὶ ἡ συνείδησις ἡμῶν θὰ κατεστρέφετο εἰς τόσα τεμάχια, ὅσα εἶναι αἱ στιγμαὶ τὰς ὁποίας ἐδοκίμασεν, ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἡ συνδετικὴ δύναμις τῆς μνήμης». Τὸ τοιοῦτον θὰ ἔφευεν, ὅπως εἶναι

1. Πρβλ. «Über das Gedächtnis als eine allgemeine Funktion der organisierten Materie 1870».

φυσικόν, εἰς τὸ νὰ στηρίζωμεν τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως ἐν γένει εἰς «ὕλικās μεταλλαγās τῆς ὀργανικῆς οὐσίας», ὅπως ἤδη ὁ Hobbes ὑπέθεσε διὰ τὴν διάρκειαν τῶν κινήσεων μετὰ τὴν παῦσιν τοῦ ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἐρεθισμοῦ. Ἀλλὰ τὰ ὑλικά ταῦτα ἴχνη, ὅπως ἐτονίσσαμεν καὶ κατὰ τὴν κριτικὴν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Hobbes (Χόμπς), μόνον παρηλλαγμένας συνολικὰς καταστάσεις τοῦ αἰσθανομένου σώματος κατὰ ἀνανεομένης ἐπιδράσεις ἐνὸς ἐρεθισμοῦ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προκαλέσωσιν. Δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπαναφέρωσιν εἰς τὴν παροῦσαν λειτουργίαν τὴν ἰδιαιτέραν ἐπίδρασιν τοῦ προηγηθέντος ἐρεθισμοῦ καὶ νὰ καταστήσωσιν οὕτω δυνατὴν τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ ἐν τῇ συνειδήσει.

Πράγματι δὲ δὲν συνδέονται πρὸς ἀλλήλας διὰ τῆς μνημονικῆς δυνάμεως παροῦσαι καὶ παρελθοῦσαι ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ὅπως δὴποτε εἶναι εἰς τὴν διάθεσιν μας. Διότι ἡ μνημονικὴ ἐνέργεια κατὰ πρῶτον καθιστᾷ δυνατὴν τὴν λειτουργίαν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι αὐτήν. Ἡ μνημονικὴ ἐνέργεια—ὅπως καὶ ὁ Hobbes αὐτὸς ἤδη παρετήρησεν, ἀναμφιβόλως χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὴν σπουδαιότητα τούτου—εἶναι ὁ ὅρος τοῦ νὰ «συγκρίνηται τὸ πρότερον πρὸς τὸ μεταγενέστερον καὶ τοῦ νὰ διακρίνηται τὸ ἐν τοῦ ἄλλου». Συνίσταται δηλαδὴ μόνον εἰς τὴν ἐκ νέου ἐμφάνισιν προηγηθείσης λειτουργίας καὶ ἐνεργείας κατὰ τοὺς παρόντας ἐρεθισμοὺς, μὲ τὸ ἀποτέλεσμα ὅτι ἡ ἐκ νέου ἐμφανιζομένη αὕτη λειτουργία, ἄνευ τῆς βοήθειας ἰδιαιτέρας τινὸς δυνάμεως, ἔρχεται εἰς τὴν συνείδησιν, γίνεται ἀντιληπτὴ καὶ προκαλεῖ τὴν ἀνάμνησιν.

Ἐπειδὴ λοιπὸν συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς στατικῆς πᾶσαι αἱ ἐν τῇ φύσει λειτουργίαι νοοῦνται ὡς ἀπεριορίστως δυνάμεναι νὰ ὑποδιαιεθῶσι καὶ διαβαθμισθῶσι, διὰ τοῦτο εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τοιαύτη τις ἐπαναβίωσις προηγηθεισῶν καταστάσεων δύναται νὰ λάβῃ καὶ τότε ἀκόμη χώραν, ὅταν εἶναι ὀλιγώτερον ἐπιτυχῆς καὶ δὲν παρουσιάζεται εἰς τὴν συνείδησιν ὡς ἐνέργεια τῆς ἀναμνήσεως. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ζητήσωμεν εἰς τὰς ἐπιδράσεις, εἰς ἃς εἴμεθα ἐκτεθειμένοι, τὴν αἰτίαν τοῦ νὰ ἐκδηλώνηται ἄλλοτε μὲν τοῦτο, ἄλλοτε δ' ἐκεῖνο ἐκ τῶν προηγουμένων αἰσθημάτων καὶ ἀντιλήψεων κατὰ τὰς διακρίσεις καὶ συνδέσεις τῆς συνειδήσεως ἡμῶν. Εἴμεθα ὑπο-

χρεωμένοι ὁμῶς νὰ λάβωμεν τὰ προηγηθέντα ἐν τῷ ψυχικῷ ἡμῶν καὶ πνευματικῷ βίῳ ὡς δραστικά καὶ δυνάμενα νὰ ἐπενεργῶσιν, καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν ἀναμιμνησκώμεθα αὐτῶν. Ἐπειδὴ δ' οὐδένα λόγον ἔχομεν τὰς μὲν ἐκ τῶν παρελθουσῶν ἐπιδράσεων καὶ ἀντιδράσεων νὰ προτιμῶμεν, τὰς δὲ νὰ ὑποτιμῶμεν καὶ ἀφίνωμεν κατὰ μέρος, διὰ τοῦτο πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν τὸ ἀξιῶμα ὅτι πᾶν τὸ ὁποῖον ἐδοκιμάσαμεν καὶ ἐζήσαμεν πρότερον ἐνυπάρχει εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν ἡμῶν, ἐμμένει καὶ ἐνεργεῖ, εἴτε ἀναμιμνησκόμεθα αὐτοῦ, εἴτε ὄχι. Παρουσιάζεται ἐκ νέου πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν, ὅταν γίνονται αἱ κατάλληλοι ἐπιδράσεις, καὶ τὸ τοιοῦτον βλέμμα εἰς τὸ παρελθὸν ἐπιτρέπει συγχρόνως κατὰ τὴν ἐπάνοδον παρομοίων γεγονότων, νὰ κατευθύνωμεν τὸ βλέμμα καὶ εἰς τὸ μέλλον. Ἡ ἐμμονὴ τοῦ παρελθόντος ἐν τῷ παρόντι ἐπηρεάζει ἐπὶ πλέον, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἐμφανίζεται εἰς τὰς διακρίσεις καὶ τὰς συνδέσεις τῆς συνειδήσεως, τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀντικείμενων τοῦ περιβάλλοντος ἡμῶν, καθ' ἣν ἀσυνειδήτως ἐπιβάλλονται καὶ ἰσχύουσι προηγηθεῖσαι ἐμπειρίαι. Τὸ παρελθὸν ἐκδηλοῦται πρὸς τούτοις εἰς τὰ συναισθήματα ἡμῶν καὶ εἰς τὰς διαθέσεις καὶ εἰς τὰς κατ' ἔθος πράξεις ἡμῶν καὶ συνηθείας, αἱ ὁποῖαι κυριαρχοῦσιν ἐφ' ὅλου τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς ἡμῶν.

Ἡ ἐμμονὴ τοῦ παρελθόντος ἐν τῷ παρόντι καθορίζει ἐπομένως τὴν σύστασιν καὶ συγκρότησιν ὅλης τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ τοιαύτη ἐμμονὴ καὶ ἡ συνύφανσις τοῦ παρελθόντος μετὰ τοῦ παρόντος ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν καὶ βάσιν πάσης ἐνεργείας ἡμῶν, πράξεως καὶ ἀποχῆς, εἴτε προέρχεται ἐξ ὁρμῆς κατὰ τὰς τάσεις ἐκ σκοτεινῶν συναισθημάτων καὶ ἐκ τῆς συνηθείας τῆς ὑπάρξεως, εἴτε συνοδεύεται ὑπὸ σαφοῦς συνειδήσεως καὶ πολυμεροῦς ὑπολογισμοῦ τῶν ἐλατηρίων καὶ συνεπειῶν.

41. Ἡ νεωτέρα περὶ κόσμου εἰκὼν.

Καταλήξαντες διὰ τῆς ἐρεῦνης τῆς θεμελιώδους μορφῆς τῆς συνειδήσεως εἰς τὴν πεποιθῆσιν ὅτι πράγματι ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν μεγαλυτέραν τινὰ σχέσιν καὶ ἀλληλουχίαν τῶν κατα-

στάσεων και τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν, παρ' ὅσον ὑποθέτει ἡ μηχανικὴ ἐρμηνεία, βλέπομεν ὅτι μετὰ τοῦ περὶ μάζης δόγματος καταρρίπτεται καὶ τὸ ἐμπόδιον, τὸ ὁποῖον φαινομενικῶς ἀνυπέρβλητον ἔκειτο μεταξὺ τῆς συνειδήσεως καὶ ζωῆς καὶ τοῦ ἀσυνειδήτου καὶ ἀψύχου. Εἴμεθα λοιπὸν εἰς θέσιν νὰ ἀποδείξωμεν τὰς εἰς τὸ ἀσυνείδητον καὶ ἄψυχον ἐκτεινομένας ρίζας τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς ζωῆς καὶ νὰ μορφώσωμεν ἐνιαίαν ἀντίληψιν περὶ γεγονότων καὶ φαινομένων ἐν τῇ φύσει καὶ περὶ πνευματικῆς ζωῆς, ὅπου ἔρχονται πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ βάσεις τῆς νεωτέρας περὶ κόσμου ἀπόψεως.

Πανταχοῦ δηλαδή, ὅπου τὸ παρελθὸν ἐπικυριαρχεῖ ἐν τῷ παρόντι, προκαλεῖται πρόοδος πρὸς ὠρισμένην κατεύθυνσιν, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἐξέλιξις πραγματοποιημένη διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ παρελθόντος. Ἐν τῇ ἐξελίξει ταύτῃ παρουσιάζονται οἱ πυρῆνες τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ δὲν δύνανται οὗτοι πανταχοῦ νὰ εὐδοκιμήσωσι καὶ ἀναπτυχθῶσιν. Ὁ θάνατος εἶναι δυνατὸν νὰ πνίξῃ τὸν ἀναπτυσσόμενον ζωϊκὸν πυρῆνα.

Οὕτω συμβαίνει εἰς τὰ μηχανικὰ ἐν τῇ φύσει συμβαίοντα. Ἐνταῦθα ἡ ἐμμονὴ τῆς ὁμοιομόρφου κινήσεως ἐκδηλοῖ τὴν ἀρχὴν τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ἀναγνωρίζηται πανταχοῦ, ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθῇ ἐμμονὴ καὶ ὑπαρξις τοῦ παρελθόντος ἐν τῷ παρόντι. Τοιαύτη δ' ἐμμονὴ ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει μόνον ἐφ' ὅσον ἡ κατεύθυνσις καὶ ἡ ταχύτης τῆς κινήσεως συντηροῦνται καὶ παραμένουσιν. Τὸ παρελθὸν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀλλαγῆς θέσεως κατὰ οἰονδήποτε μικρὸν χρονικὸν διάστημα, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἀρκῆ νὰ ἀποδίδηται ἡ σχέσις τῆς διανυομένης ἐκτάσεως πρὸς τὸ χρονικὸν διάστημα. Ἡ ἀναπτυσσομένη ὅμως οὕτω ζωὴ φθάνει κατὰ τὴν πρώτην ἀναπνοὴν εἰς τὸ τέλος, καθ' ὅσον πᾶσα ἐπίδρασις μεταβάλλει τὴν κατεύθυνσιν καὶ τὴν ταχύτητα τῆς κινήσεως καὶ καταστρέφει τὴν διάρκειαν τῆς παρελθούσης καταστάσεως. Καὶ παρουσιάζεται μὲν νέα ὁμοιόμορφος κίνησις εἰς τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς, καὶ δύναται καὶ αὕτη, ἐφ' ὅσον ἐπίσης ἐμμένει καὶ διατηρεῖται, νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὡς νέα ἀναπτυσσομένη ζωὴ, ἡ νέα ὅμως

αὕτη ζωὴ δὲν εἶναι συνέχεια τῆς προτέρας καὶ παλαιᾶς, μὴλό-
νότι ἐξαρθᾶται ἐκ ταύτης, καὶ ἐξαφανίζεται καὶ αὕτη διὰ τῆς
πρώτης ἐπιδράσεως, τὴν ὁποῖαν ὑφίσταται.

Κατὰ ταῦτα τὸ μηχανικῶς ἐν τῇ φύσει συμβαῖνον περιλαμβάνει
μόνον τὸν πυρῆνα τῆς ζωῆς, τὸν ὁποῖον πᾶσα μεταβολὴ καταστά-
σεως φονεύει, διὰ τὴν προκαλέσθη τὴν ὑπαρξίν νέου ζωϊκοῦ πυρῆνος
ἐπίσης παροδικοῦ. Οὐδεμία διαρκῆς ζωὴ ἔρχεται εἰς φῶς, οὔτε
ἐξέλιξις. Διὰ τοῦτο οὐδεὶς σκοπὸς καὶ οὐδὲν διαφέρον ὑπάρχει
νὰ τονίζηται ἡ δυνατότης τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία οὐδέποτε πραγματο-
ποιεῖται. Ζητοῦμεν μᾶλλον τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν τοῦ μηχανι-
σμοῦ τῆς κινήσεως εἰς τὰς ἀλλαγὰς καταστάσεων αὐτοῦ, τὰς
ὁποίας κατανοοῦμεν δι' ἐφαρμογῆς ἀξιῶν καὶ ἐκτιμήσεων τῆς
μάζης. Οὕτω καταλήγομεν εἰς τὸ νὰ θεωρῶμεν τὴν ὑπάρχουσαν
κατάστασιν ὡς αἰτίαν, τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἐξ αὐτῆς
προερχομένη νέα κατάσταση. Αἱ ἀλλαγὰὶ ὅμως αὗται καταστά-
σεων, καὶ ἂν ἀκόμη πολλαπλασιάζωνται καὶ φέρωνται εἰς πο-
λυπλοκωτάτας σχέσεις, οὐδέποτε δύνανται νὰ παρουσιάσωσι,
τὴν ἐμμονὴν καὶ ἐνέργειαν τοῦ παρελθόντος ἐν τῷ παρόντι, τὴν
ὁποῖαν εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἔχωμεν πάντοτε ὑπ' ὄψιν ὡς βᾶσιν
τῆς ζωῆς.

Διὰ τὴν ζωὴν ὑπάρχει ἀνάγκη σχέσεως καὶ ἀλλη-
λουχίας ὑπερβαλλούσης τὸ μηχανικῶς συμ-
βαῖνον, ἡ ὁποία ὄχι μόνον νὰ ἐμμένῃ ἀπλῶς
καὶ διατηρῆται διὰ τὴν ἐκλείψῃ κατὰ πᾶ-
σαν ἀλλαγὴν καταστάσεως, ἀλλὰ καὶ κατὰ
τὰς ἀλλαγὰς καὶ μεταβολὰς ταύτας νὰ
κυριαρχῇ καὶ ὑπάρχῃ.

Ἡ τοιαύτη σχέσις καὶ ἀλληλουχία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρα-
χθῇ ἐξ ἄλλων δεδομένων καὶ γεγονότων. Αὕτη εἶναι τὸ
βασικὸν καὶ θεμελιῶδες δεδομένον, εἰς τὸ
ὁποῖον βασίζεται ἡ ζωὴ. Τὰ αὐτὰ ἐν χώρῳ σώματα,
ἅτινα ὑπόκεινται εἰς μηχανικὰς ἀλλαγὰς καταστάσεων καὶ κατὰ
τὰς συγκρούσεις καὶ συνωθήσεις (ἢ κατ' ἐπιδράσεις ἐξ ἀποστά-
σεων) ἀποκαλύπτουσι τὴν ποσοτικὴν τῆς μάζης τῶν ἀξίων, εἶναι
καὶ φορεῖς τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ πανταχοῦ εἶναι
δυνατὸν νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται ἐκεῖ ὅπου

ἡ μεταβολὴ καταστάσεως δὲν καταστρέφει τὴν σχέσιν καὶ ἀλληλουχίαν πρὸς τὴν μεταβληθεῖσαν κατάστασιν. Τὸ ἐρώτημα, διατι ὑφίστανται τοιαῦται ἀλλαγὰι καταστάσεων, ἔχει τόσον ὀλίγην σημασίαν, ὅσην καὶ τὸ ἐρώτημα διὰ τί γενικῶς ὑπάρχουσι καταστάσεις καὶ μεταβολαὶ καταστάσεων. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναγνωρισθῶσιν αὗται ὡς δυναταί, διότι ἡ ἀντίληψις καὶ κατανόησις τῆς πραγματικότητος φέρει μεθ' ἑαυτῆς τὸ νὰ νοῶμεν τὸ πραγματικὸν ὡς ἐν χώρῳ ἐκτεινόμενον καὶ ἐν χρόνῳ μεταβαλλόμενον, νὰ σχετίζωμεν δὲ πρὸς ἄλληλα τὸ ἐν χώρῳ καὶ κατὰ παραλληλίαν καὶ τὸ ἐν χρόνῳ καὶ κατὰ διαδοχὴν ὑπάρχον καὶ συμβαῖνον. Ἐπειδὴ ὅμως μόνον μία πραγματικότης ὑπάρχει, διὰ τοῦτο αἱ σχέσεις, ὑφ' ἃς νοοῦνται τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελῶσι κόσμον χωριστὸν καὶ καθ' ἑαυτόν. Εἶναι ἀνάγκη αἱ σχέσεις τῆς ζωῆς νὰ συμφωνῶσι πρὸς τὰς σχέσεις ὑφ' ἃς παριστᾶται τὸ μηχανικὸν φαινόμενον. Διὰ τοῦτο εἶναι τὸ μηχανικὸν φαινόμενον συγχρόνως καὶ βάσις τῆς ζωῆς, τῆς ὁποίας αἱ ἐκδηλώσεις διὰ τῶν ἀξιῶν ἐνεργείας, αἵτινες συνδέονται πρὸς τὴν μᾶζαν, οὐδὲν μεταβάλλουσιν καὶ μόνον κατὰ τὴν μορφήν τῆς ἐπιδράσεώς των ἀφίνουσι νὰ παρουσιάζηται ἡ ἐπίδρασις τῶν παρελθουσῶν καταστάσεων.

Ἡ ζωὴ κατὰ ταῦτα παρουσιάζει ἀπλῶς καὶ μόνον ἰδιαιτέραν μορφήν τοῦ ἐν τῇ φύσει συμβαίνοντος, ἡ μορφή δ' αὕτη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη καὶ νὰ διατηρῆται. Ἡ ζωὴ δὲν προϋποθέτει ἰδιότροπον σύστασιν οὐσίας τινός. Καὶ τὸ ζῶν ἐν χώρῳ σῶμα παρουσιάζει, ὅπως καὶ πᾶν ἄλλο, τὰ γνωρίσματα τοῦ ποσοῦ καὶ μεγέθους, τῆς μορφῆς, τῆς θέσεως καὶ τῆς κινήσεως. Καὶ αὐτὸ δύναται νὰ νοηθῆ ὑποδιαιρούμενον εἰς μέρη, τὰ ὁποῖα μόνον κατὰ θέσιν ἢ κίνησιν μεταβάλλονται καὶ παρουσιάζουσιν οὕτω μηχανικὸν φαινόμενον, ἐν τῷ ὁποίῳ προεξάρχουσιν αἱ ποσοτικαὶ καὶ αἱ ἄλλαι τῆς μάζης ἀξίαι. Ὑπεράνω τούτων ὅμως κυριαρχεῖται ὑπὸ σχέσεων καὶ ἀλληλουχιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται κατὰ τὴν μορφήν τῶν μεταβολῶν του, καὶ εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἐκάστοτε ὑπάρχουσα κατάστασις δὲν μεταβάλλεται ἀπλῶς εἰς ἄλλην τοῦ αὐτοῦ εἴδους, ἀλλὰ ἐμμένει εἰς τὴν μεταβληθεῖσαν κατάστασιν καὶ ἀσκεῖ ἐπίδρασιν. Τούτου ἕνεκα μεταβάλ-

λεται ἡ πορεία τῶν ζωικῶν ἐκδηλώσεων, ὅταν μεταβάλληται ἡ σφαῖρα τῶν παρελθουσῶν καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι κανονίζουσι τὴν πορείαν. Ἡ σφαῖρα δ' αὕτη καὶ περιοχὴ πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ μεταβάλληται, ἐν ὅσῳ ὑπάρχει ἡ ζωὴ. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκτείνηται καὶ νὰ ἐμβαθύνη, ἐφ' ὅσον πᾶσα νέα προστιθεμένη κατάστασις συντείνει εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν καταστάσεων καὶ εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν τῶν ὑπαρχουσῶν σχέσεων. Ἐὰν δὲν συμβῆ τοῦτο, καὶ μένη μᾶλλον ἡ νέα κατάστασις ἄνευ σχέσεως πρὸς τὰς προηγηθείσας, τότε ἐκλείπει μετὰ τῆς τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ ζωὴ καὶ εἰς τὴν θέσιν τῆς προοδευτικῆς ἐξελίξεως ἐπέρχεται ὁ θάνατος. Διὰ τοῦτο ἡ ζωὴ κατ' οὐσίαν εἶναι ἀδιάκοπος ἐξέλιξις, εἰς οὐδὲν ἄλλο συνισταμένη εἰμὴ εἰς τὴν ἀκατάπαυστον ἀνάπτυξιν καὶ ἐμβάθυνσιν τῆς σχέσεως καὶ ἀλληλουχίας τῶν μεταβολῶν τῶν καταστάσεων. Ἡ μόνον διὰ τοῦ θανάτου λυομένη αὕτη σχέσις εἶναι ἡ βᾶσις καὶ αἰτία τῆς ἀδιαιρέτου ἐνότητος τῆς ζωῆς.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπέναντι τῆς ὁμοιομορφίας τῶν μηχανικῶν συμβαινόντων λαμβάνει θέσιν ἡ εἰς οὐδεμίαν μορφήν ἐμμένουσα, διαρκῶς ἐκ νέου διαμορφουμένη ζωὴ. Τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς δύναται ὅπωςδῆποτε νὰ προκαλέσῃ καὶ μηχανισμὸς κινήσεως, ὅταν εἰς τὴν βασικὴν ὑπόστασιν στοιχείων μάζης ἀπαρτηρήτως ἐμφανίζωνται διαρκῶς μεταβολαὶ ἐνδιαφέρουσαι μεταβαλλομένας διαρκῶς σχέσεις. Ἡ πραγματικὴ ὅμως ζωὴ συνδέεται πρὸς τὴν διαρκῆ ἐπίδρασιν τῶν παρελθουσῶν καταστάσεων κατὰ τρόπον, ὥστε καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἐπάνοδον καταστάσεως ὑπὸ μορφήν ποσοῦ καὶ μορφῆς, θέσεως καὶ κινήσεως ἐκδηλουμένης διὰ τῆς αὐτῆς ἐπιδράσεως, νὰ προκαλῆται μεταβεβλημένη τις πορεία τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ζωῆς. Ἐνῶ ὁ λίθος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ χιλιάκις ἐὰν ριφθῆ πρὸς τὰ ἄνω, ἀκολουθεῖ ἐν τούτοις τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ φύσιν, ἥτις φέρει αὐτὸν πρὸς τὰ κάτω, καὶ δὲν δύναται νὰ ἀλλάξῃ τὴν φύσιν του, τὸ ζῶν σῶμα τούναντίον διὰ τῶν ἐπιδράσεων, ἃς ὑφίσταται, ἀποκτᾷ δευτέραν τινὰ φύσιν, συνισταμένην εἰς τὴν διαρκῆ ἐπίδρασιν τῶν παρελθουσῶν ἐντυπώσεων καὶ καταστάσεων. Τούτου ἕνεκα τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ζωῆς πρέπει νὰ ἀναζητῆται εἰς τὸ διὰ τὴν ἐπάνοδον τῆς αὐτῆς προηγηθείσης

καταστάσεως καὶ τῆς αὐτῆς ἐπιδράσεως ἢ ἐκδήλωσις τῆς ζωῆς κατὰ διάφορον τρόπον λαμβάνει χώραν¹.

Ἡ πορεία καὶ ἀνάπτυξις ἐν τούτοις τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ζωῆς δύναται νὰ ὑπαχθῇ εἰς διπλοῦν τρόπον παρατηρήσεως καὶ ἀντιλήψεως. Δύναται τις νὰ διίδη εἰς αὐτὴν τὴν ἐμμονὴν τοῦ παρελθόντος, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὰς μεταβεβλημένας ἐπιδράσεις, διατηρεῖ τὴν ἰδιοτροπίαν αὐτοῦ καὶ ἰδιοτυπίαν. Ἐπειτα δύναται νὰ ὑποπέσῃ εἰς τὴν παρατήρησιν βουλευτικὴς τῆς δυνάμεις ἐνεργοῦσα, ἡ ὁποία αἰτιολογεῖ καὶ συντηρεῖ ὑπαρξίν τινα.—Ἐξ ἄλλου δύναται τις νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὴν τάσιν πρὸς νέας καταστάσεις καὶ εἰς τὴν τάσιν ταύτην καὶ πρόοδον νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἐκδήλωσιν κατευθύνσεως πρὸς μελλούσας διαμορφώσεις γινομένης δυνάμει διαρκείας τῆς ἐπιδράσεως τοῦ παρελθόντος. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει παρουσιάζεται ὡς ὑπάρχουσα εἰς τὸ βάθος διανοητικὴ δυνάμις, θέτουσα σκοποὺς εἰς ἑαυτὴν καὶ ἐπιδιώκουσα τὴν πραγματοποίησιν αὐτῶν.

Τοιοτοτρόπως ἐπὶ τῶν μηχανικῶν συμβαινόντων ἐν τῇ φύσει συγκροτεῖ ἑαυτὴν ἡ ζωὴ, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφέρεται τόσον εἰς τὴν διανόησιν καὶ νὰ θεωρῆται ἔργον ταύτης, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐπίδρασιν καὶ ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως. Πράγματι ὁμως ἡ ζωὴ βασίζεται εἰς τὴν προσάρτη-

1. Τὸ πολυσήμαντον τῆς σχέσεως καὶ ἀλληλουχίας μεταξὺ ἐπιδράσεως ἐπὶ ζῶντος σώματος καὶ τῶν ἐντεῦθεν ἀκολουθουσῶν καταστάσεων ἔχω χρησιμοποίησει εἰς τὴν «Μυθοπλασίαν καὶ Γνωσιν» (εἰς τὸ μέρος περὶ «Ζωῆς καὶ ἐξελίξεως» σελ. 440 κ.έ.) διὰ νὰ χαρακτηρίσω τὸ ζῶν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἄψυχον. Οὕτω ἀπέναντι τῆς ἀπλῆς σχέσεως τοῦ μηχανικῶς συμβαινόντος τῆς καθοριζούσης τὴν ἀλλαγὴν καταστάσεων ἀψύχου σώματος, τίθεται ἡ πολύπλοκος σχέσις καὶ ἀλληλουχία, ἡ ὁποία ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἐμμονῆς τοῦ παρελθόντος εἰς τὰς μεταβολὰς καταστάσεων τοῦ ἐμψύχου σώματος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον συμβαίνει ὥστε αἱ ἀλλαγαὶ καταστάσεων τοῦ ἐμψύχου σώματος νὰ σχηματίζωσι συνολικὰ καὶ περιληπτικὰ φαινόμενα (kollektivgegenstände), ἅτινα ἐρευνῶνται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θεωρίας περὶ πιθανοτήτων. Εἰς τοῦτο δ' ἔγκειται ἡ αἰτία τοῦ νὰ φέρῃ ἡ ἐρευνα τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς εἰς προσδιορισμοὺς πιθανότητος, ὅπως διεξοδικῶς ἀνέφερα εἰς τὸ ὡς ἄνω βιβλίον.

σιν καὶ ἐμμονὴν τοῦ παρελθόντος εἰς τὸ παρόν, ἢ ὁποῖα βασιζει καὶ αἰτιολογεῖ τὴν ὑπερβάλλουσαν τὸν μηχανισμόν ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει σχέσιν καὶ ἀλληλουχίαν τῆς ζωῆς. Εἰς τοῦτο εὐρίσκομεν τὴν αἰτίαν διὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως, ἢ ὁποῖα μετὰ θάρρους καὶ φρονήσεως πραγματοποιεῖ τὸ ὡς ὀρθὸν ἀναγνωρισθὲν, ὅπως καὶ τὴν αἰτίαν καὶ βάσιν διὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως, ἢ ὁποῖα αἰτιολογεῖ καὶ συντηρεῖ τὴν ὑπαρξιν τῶν ἀντικειμένων καὶ οὐσίαν.

Δὲν ἔχομεν ὅμως ἀνάγκην οὐσιώδους τινὸς καὶ ἐνεχούσης δύναμιν ὑπάρξεως, ἢ ὁποῖα νὰ ἐνεργῇ ὡς ἀσυνείδητος διανόησις ἢ ὡς ἀσυνείδητος βούλησις καὶ διὰ τῆς ἀσυνειδήτου αὐτῆς ἐνεργείας νὰ ἀποκτᾷ συνείδησιν τῆς ἐνεργείας τῆς. Ἡ συνείδησις μᾶλλον ἀνάγκη νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἀρχικὴ καὶ πιθανὴ ὑποκειμενικὴ κατάστασις καὶ λειτουργία τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι, καὶ τὰ ἀποτελοῦντα τὴν βάσιν τῆς λειτουργίας αὐτῆς ἐξ ἀντικειμένου γεγονότα καὶ συμβαίνοντα εἶναι ἐπίσης ἀνάγκη νὰ θεωρῶνται πιθανά, ὥστε νὰ ἐπαληθεύωσι καὶ νὰ προκαλῶσι λειτουργίαν συνειδήσεως, ὅπου καὶ ὅταν πληρῶνται οἱ ἀπαιτούμενοι πρὸς τοῦτο ὅροι. Ἐὰν ἡ συνείδησις συνίστατο εἰς τὴν ἄμεσον καὶ ἄνευ ὄρων ἀντίληψιν τοῦ ἀντικειμένου, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχθῶμεν, ὅπως καὶ ὁ Hobbes καὶ ὁ Σπινόζας, ὅτι αἱ καταστάσεις τοῦ σώματος ὡς τοιαῦται ἄνευ ἰδιαιτέρας διατυπώσεως ἢ ἐπεξεργασίας ἐμφανίζονται εἰς τὴν συνείδησιν, καὶ ὅτι πρὸς τὰς μερικὰς καταστάσεις τοῦ σώματος ἀνταποκρίνονται πολλαὶ στοιχειώδεις καταστάσεις τῆς συνειδήσεως. Ἐπειδὴ ὅμως ἡμεῖς ἀνεγνωρίσαμεν ὡς θεμελιώδη μορφήν τῆς συνειδήσεως τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι τοῦ ἐνὸς ἐν τῷ ἄλλῳ καὶ διὰ τούτου, διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀκριβῶς ὑπάρχουσιν ὅροι ὠρισμένοι διὰ νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς ἡ συνείδησις. Οἱ ὅροι οὗτοι περιλαμβάνονται εἰς τὴν προσάρτησιν καὶ ἐμμονὴν τοῦ παρελθόντος εἰς τὸ παρόν, ἢ ὁποῖα ὄχι μόνον δι' ἐπιδράσεως προηγηθειῶν ἐντυπώσεων προκαλεῖ ἐκδηλώσεις καὶ ἀναπτύξεις τῆς ζωῆς, ἀλλὰ πρὸς τοῦτοις καὶ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἐνὸς ἐν τῷ ἄλλῳ καὶ καθιστᾷ οὕτω δυνατόν τὸ διακρίνειν καὶ συνδέειν, εἰς τὸ

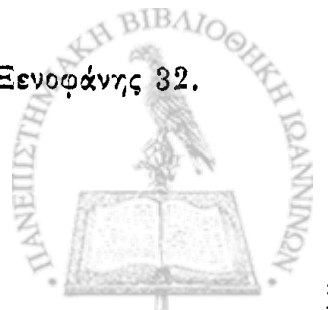
ὁποῖον βασιίζεται ἡ πνευματικὴ ζωὴ καθ' ὅλας αὐτῆς τὰς διαμορφώσεις.

Κατὰ ταῦτα ἡ συνείδησις συνδέεται πρὸς τὰς ἐξ ἀντικειμένου λειτουργίας τῆς ζωῆς, χωρὶς νὰ εἶναι προῖον τούτων. Βασιίζεται εἰς ἐν χώρῳ ἐκτεταμένην ὑπαρξιν καὶ ὕμωσ ἀποτελεῖ ἀδιαίρετον ἐνότητα, ἡ ὁποία ἔχει τὴν αἰτίαν τῆς εἰς τὴν διὰ διαρκοῦς ἐπιδράσεως καὶ ἐπαναβιώσεως τοῦ παρελθόντος καθοριζομένην σχέσιν καὶ ἀλληλουχίαν τῶν καταστάσεων καὶ τῶν μεταβολῶν αὐτῶν.

Δύναται νὰ παραβληθῆ πρὸς τὸ οὐράνιον τόξον, τὸ ὁποῖον ἤδη κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους ἔλαβε συμβολικὴν σημασίαν καὶ σπουδαιότητα ὑποδηλοῦσαν ὅλην τὴν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψιν: "Ὅτε μετὰ τὴν διὰ τοῦ κατακλυσμοῦ τιμωρίαν ὁ θεὸς ὁ Κύριος ἐποίησε συνθήκην πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ πρὸς πάσας τὰς ἐπὶ τῆς γῆς ζώσας ὑπάρξεις, ὅτι εἰς τὸ μέλλον δὲν θὰ λάβῃ χώραν κατακλυσμὸς καταστρέφων τὴν γῆν, τότε ἔθεσεν ὡς σημεῖον τῆς συμφωνίας ταύτης τὸ τόξον αὐτοῦ εἰς τὰ νέφη. Οὕτω τὸ οὐράνιον τόξον ἀπέβη σύμβολον τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ κράτους τοῦ θεοῦ ἐπὶ τοῦ κόσμου, τῆς ἐκδηλώσεως καὶ ἐπιβολῆς θείας δημιουργικῆς βουλευτικῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖ τὸ ἀγαθὸν καὶ κανονίζει τὸ κακὸν καὶ εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ὑπακούσωσι καὶ νὰ ὑποτάσσωνται οἱ ἄνθρωποι.

Τὸ αὐτὸ οὐράνιον τόξον ἐφαίνετο εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ὡς ἡ γέφυρα ἡ ἄγουσα εἰς τὴν καταικίαν τῶν ἀθανάτων θεῶν καὶ διὰ τῆς ὁποίας κατέβαιναν ὁ ἄγγελος τῶν θεῶν, ἡ Ἴρις, γέννημα τοῦ θαύματος, διὰ νὰ φέρῃ εἰς τοὺς θνητοὺς τῶν θείαν σοφίαν, ἡ ὁποία προέρχεται ἐκ θαυμασμοῦ πρὸς τὸ αἰνίγμα τοῦ κόσμου καὶ τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ ὑποδεικνύει τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἀρετὴν. Ὁ Ξενοφάνης¹ ὅμως εἶχεν ἀντιληφθῆ περὶ τίνος πρόκειται καὶ εἶπεν: «Ὅ,τι ὀνομάζουσιν Ἴριδα, οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ κατὰ φύσιν νέφος ἀπλοῦν, ἐρυθρὸν καὶ πορφυροῦν καὶ πρασινοκίτρινον κατ' ὄψιν». Ἡ κριτικῶς ἐξετάζουσα ἔρευνα, ἡ ὁποία καταστρέφει τὴν ἀφελῆ καὶ πρωτόγονον πίστιν, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπιβάλλεται. Εἰς τὸ σύμβολον

1. Πρβλ. H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, Ξενοφάνης 32.

τῆς θείας βουλήσεως καὶ τῆς θείας σοφίας διαβλέπει μόνον φαινόμενον ἄνευ οὐσίας. Ἀλλὰ δὲν καταστρέφει μόνον ἡ κριτική ἔρευνα. Εἰς τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς ἀντιλήψεως τοποθετεῖ καὶ στηρίζει νέαν. Ἀνοικοδομεῖ τὸ ὠραῖον οἰκοδόμημα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

Καὶ κατὰ ταύτην δύναται τὸ οὐράνιον τόξον νὰ ἰσχύη ὡς σύμβολον, ἀλλὰ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται εἰς τὸν κόσμον τῆς γενέσεως καὶ φθορᾶς, ὅπως παριστᾷ καὶ τὸ νέφος. Ἐὰν ὑποθέσῃ τις ἐπὶ πλέον τὴν πίστιν εἰς πραγματικότητά τινα καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσαν, τότε εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναζητῇ τὴν πραγματικότητα ταύτην τόσον εἰς τὸν ἐξ ἀντικειμένου ὑπάρχοντα ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ κόσμον, ὅσον καὶ εἰς τὴν διάνοησιν, τὸ συναίσθημα καὶ τὴν βούλησιν τοῦ πνεύματος. Ἡ πραγματικότης αὕτη δύναται νὰ νοηθῇ καὶ ὡς ὑπαρξίς ὑπάρχουσα εἰς τὸ βάθος τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος συγχρόνως, ὅποτε εἶναι ὑλικὴ καὶ ταυτοχρόνως πνευματικὴ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ οὐράνιον τόξον θὰ ἐλαμβάνετο ὡς ἀπλοῦν φαινόμενον ἔγχρωμον προερχόμενον ἐκ τοῦ νέφους, ἢ ὡς ἡ πρωταρχικὴ ὑπαρξίς, ἢ παράγουσα τὰ νέφη διὰ νὰ ἐκδηλωθῇ δι' αὐτῶν, ἢ τέλος ὡς ἰδιαιτέρως τις τρόπος ἐμφανίσεως τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς οὐσίας, ἢ ὁποῖα παριστᾷ ἑαυτὴν ἐν τῷ νέφει. Θὰ ἠδύνατό τις δὲ νὰ σχηματίσῃ τὴν ἀντίληψιν ὅτι μόνον αἱ τρεῖς αὗται δυνατότητες ὑπάρχουσι, καὶ ὅτι μία ἐξ αὐτῶν ἀνάγκη νὰ ἀνταποκρίνηται πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ πράγματος.

Ἐπὶ τέλους ὁμῶς ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι τόσον ἡ ἐξ ἀντικειμένου ὑπαρξίς ὅσον καὶ ἡ συνείδησις μόνον ὡς ὠρισμένη τις ὑπαρξίς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοηθῶσι καὶ ὅτι ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ τῶν καθορισμῶν τῆς σκέψεως ἡμῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκτήσωσι τὴν ὑπαρξίν ταύτην. Οἱ καθορισμοὶ οὗτοι τῆς σκέψεως εἶναι τὸ ἔσχατον ὄριον, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ οὐράνιον τόξον, ὅπως γίνεται ἀντιληπτὸν συγχρόνως μετὰ τοῦ νέφους, παραμένει σύμβολον τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἐν τῷ νέφει ἐκτείνεται καὶ ἐμφανίζεται τὸ τόξον, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ μέρος, ἢ συστατικόν, ἢ καὶ προῖον τοῦ νέφους, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπλῶς ὑπάρχει. Κατ' αὐτὸν ἐπίσης τὸν τρόπον καὶ οὐδεμία συνείδησις, καὶ οὐδεμία πνευματικὴ

ζωή ὑπάρχει χωρὶς ἀντικειμενικὴν ὑπαρξίν εἰς τὴν βάσιν. Ἐκ τῆς ἀντικειμενικῆς ταύτης ὑπάρξεως δὲν πέρχεται μὲν, οὔτε παράγεται, ἡ συνείδησις καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ἔχει ὁμως εἰς τὴν ὑπαρξίν αὐτὴν τὴν βάσιν τῆς. Τὰ δὲ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως παρουσιάζουσι τόσον τὰς ὑλικῶς αἰσθητὰς ποιότητας, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦσι τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐν χώρῳ κόσμου, ὅσον καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀξιῶν, αἵτινες ἔχουσι τὴν αἰτίαν καὶ βάσιν τῶν εἰς τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ, εἰς τὴν βούλησιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς.

42. Τὸ νεώτερον ἰδεῶδες περὶ μορφώσεως.

Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ὡς ἀνωτέρω τὰς κυρίας γραμμάς τῆς νεωτέρας περὶ κόσμου ἀντιλήψεως, φθάνομεν εἰς τὸν σκοπόν, τὸν ὁποῖον εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐθέσαμεν πρὸ ἡμῶν. Γνωρίζομεν πλέον ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ γεφυρώσωμεν τὴν διάστασιν μεταξὺ τοῦ ὑλισμοῦ (τῆς ἐποχῆς τῆς διαφωτίσεως) καὶ τοῦ ἰδεοκρατισμοῦ (ἰδεαλισμοῦ) καὶ νὰ σχηματίσωμεν γενικὴν καὶ ἐνιαίαν περὶ κόσμου καὶ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀντίληψιν, ἡ ὁποία, ὅπως ἀρμόζει εἰς τὸν νεώτερον τρόπον σκέψεως, νὰ διαισθῆται μέχρι τῆς ρίζης τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνειδήσεως εἰς τὸ ἀσυνείδητον καὶ ἄψυχον, καὶ χωρὶς νὰ ἀναφέρηται εἰς δυναμικὰς οὐσίας τῆς διανεήσεως καὶ τῆς βουλήσεως, νὰ καθιστᾷ κατανοητὴν καὶ νὰ ἐρμηνεύῃ τὴν ζωὴν καὶ τὴν συνείδησιν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ πνευματικὴ τοῦ ἀνθρώπου ζωὴ παρουσιάζεται συνδεδεμένη πρὸς τὴν σωματικὴν ὑπαρξίν, χωρὶς νὰ προέρχεται ἐκ ταύτης ὅπως τὸ ἀποτέλεσμα ἐκ τῆς αἰτίας, διὰ τοῦτο διαγιγνώσκομεν ἐπὶ πλέον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πράγματι εἶναι δυνατὸν νὰ διαπαιδαγωγηθῆ καὶ νὰ μορφωθῆ, καὶ ὅτι παρ' ὅλας τὰς ἔξωθεν ἐρχομένας ἐπιδράσεις, ἡ ὅλη ἀγωγή καὶ μόρφωσις παρουσιάζεται ὅπως ἡ ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω ἐκδηλουμένη αὐτοανάπτυξις ἐνὸς ἤδη πυρῆνος.

Τούτου ἕνεκα εἶναι ἀνάγκη νὰ διακόψωμεν τὰς σχέσεις πρὸς τὸν ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς διαφωτίσεως τρόπον ἀντιλήψεως (ὑλισμόν). Δὲν εἶναι ἀληθές, αὐτὸ τὸ ὁποῖον παραδέχεται ὁ Locke (Λόκ), ὅτι δηλαδὴ δύναται τις νὰ κατευθύνῃ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ὅπως καὶ τὸν ροῦν ἐνὸς ποταμοῦ, κατὰ

διαφόρους ὅλως κατευθύνσεις, ἢ ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως παραδέχεται ὁ Herbart (Ἑρβαρτος), δι' ἐπιδράσεως ἐξωτερικῶν παραγόντων καὶ περιστάσεων, εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ τόσον ἄγριον θηρίον, ὅσον καὶ προσωπεποιημένη διάνοια. Ἡ δὲ ἐξέλιξις αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἀσφαλῶς δὲν συνίσταται εἰς τὴν παρά τοῦ Σπένσερ ἀρκετὴν θεωρηθεῖσαν διαφορικὴν διαίρεσιν ὕλης καὶ κινήσεως ἐντὸς τοῦ συστήματος στοιχείων μάζης.

Ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται μᾶλλον ἐν τῷ ὀρθῷ καὶ δικαίῳ, ὅταν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ πνευματικῆς ζωῆς μετὰ τοῦ Πεσταλότσι ὡς ἔργον αὐτοῦ τοῦ ἰδίου λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν καὶ μετὰ τοῦ Φίχτε πιστεύῃ ὅτι ἀφ' ἑαυτοῦ δύναται νὰ φθάσῃ εἰς ἐνεργείας καὶ πράξεις ἐνσυνειδήτους, εἰς σαφῆ γνῶσιν καὶ εἰς σταθερὰν βούλησιν. Διότι ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀγωγῆς ἐγκείται, ὅπως τονίζει ὁ Ρουσσώ, εἰς τὴν ἄμεσον ἐνέργειαν τῆς ζωῆς, ἣτις τείνει εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν ὑπαρχουσῶν ἰδιοφυϊῶν. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀγωγῆς συνίσταται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς διὰ τῆς διανοήσεως καὶ βουλήσεως ἐκδηλουμένης πρωταρχικῆς ὑπάρξεως καὶ οὐσίας, τὴν ὁποίαν ὁ Herder (Χέρντερ) χαρακτηρίζει ὡς ἀνθρωπισμόν, καὶ τὴν τελειότητα τῆς ὁποίας ὁ μὲν Schiller (Σίλλερ) διαβλέπει εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἀνάπτυξιν (καλαισθητικὴν), ὁ δὲ Goethe (Γκοέτε) εἰς τὸ συναίσθημα τοῦ σεβασμοῦ.

Ἡ μόρφωσις καὶ διάπλασις τοῦ πνεύματος εἶναι πράγματι, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων¹, «οὐχ' οἷα τινὲς ἐπαγγελλόμενοί φασιν εἶναι τοιαύτην... φασὶ δὲ που οὐκ ἐνούσης ἐν τῇ ψυχῇ ἐπιστήμης σφεῖς ἐντιθέναί, οἷον τυφλοῖς ὀφθαλμοῖς ὄψιν ἐντιθέντες». Ἀλλ' «οἷον εἰ ὄμμα μὴ δυνατόν ἦν ἄλλως ἢ ξὺν ὄλω τῷ σώματι στρέφειν πρὸς τὸ φανὸν ἐκ τοῦ σκοτώδους, οὕτω ξὺν ὄλῃ τῇ ψυχῇ ἐκ τοῦ γιγνομένου περιεκτέον εἶναι, ἕως ἂν εἰς τὸ ὄν καὶ τοῦ ὄντος τὸ φανότατον δυνατὴ γένηται ἀνασχέσθαι θεωμένη». Ἡ «στροφή» δ' αὕτη ἀπὸ τοῦ παροδικοῦ καὶ ἐφημέρου φαινομένου διὰ τῶν αἰσθήσεων, εἰς

1. Πλάτωνος Πολιτεία, VII, 518.

τὸ ἀληθές καὶ ἀγαθόν, ὅπερ δι' ἀρρήτου κάλλους ἴσταται ὑπεράνω τῆς γνώσεως καὶ τοῦ γνωστοῦ γινομένου, συμπληροῖ καὶ κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον τὴν μόρφωσιν τοῦ πνεύματος. Παρὰ τῷ Αὐγουστίνῳ ἡ τοιαύτη πνευματικὴ στροφή, ὡς στροφή ἢ προσφυγὴ εἰς τὴν πίστιν ἐκ τῆς ἀπιστίας, θεωρεῖται ἐπίσης ἐνέργεια καὶ λειτουργία ἀναπτυχθεῖσα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Αὕτη μεταβάλλει τὴν κακὴν, τὴν τὸν ἐφήμερον κόσμον καὶ τὴν ἰδίαν ὑλικὴν ὑπαρξιν ἐξυπηρετοῦσαν βούλησιν, εἰς ἀγαθὴν, πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸ αἰωνίως ὑπάρχον κατευθυνομένην βούλησιν, ἢ ὅποια καὶ μόνη φέρει εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας καὶ εἰς τὴν ὀρθὴν ἐνέργειαν καὶ πράξιν.

Εἴμεθα ὅμως ἠναγκασμένοι ἐξ ἄλλου καὶ τὴν ἰδεαλιστικὴν ἄποψιν νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς, καθόσον δὲν εἶναι δυνατὸν διὰ τῆς σκέψεως ἡμῶν νὰ κατανοήσωμεν ὑπαρξιν ἀύλου καὶ δι' ἰδιαιτέρων δυνάμεων καὶ ἰδιοτήτων πεπραιοισμένης οὐσίας. Μόνον τὴν ἐμμονὴν καὶ προσάρτησιν τοῦ παρελθόντος εἰς τὸ παρὸν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὡς κυρίως δεδομένον καὶ θεμελιώδες φαινόμενον, εἰς τὸ ὁποῖον πᾶσα ζωὴ καὶ πᾶσα συνείδησις βασιζέται. Ἡ διάρκεια τῆς ἐνεργείας καὶ ἐπιδράσεως τοῦ παρελθόντος εἶναι αἰτία τοῦ νὰ πιστεύωμεν εἰς τὴν ἐπικράτησιν καὶ ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως, τὴν ὅποιαν, ὅπως λέγει ὁ Fichte, οὐδεὶς ἄλλος ἄνθρωπος, οὐδεμία φυσικὴ δύναμις, οὔτε κἂν θεία ἐπενέργεια, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβάλη καὶ αἰτιολογήσῃ ἔξωθεν. Ἡ διάρκεια τῆς ἐνεργείας καὶ ἐπιδράσεως τοῦ παρελθόντος καθορίζει τὸν ἐσώτατον καὶ ἐνδόμυχον ἐκεῖνον πυρῆνα, ὅστις σχηματίζει τὴν ὡς ἀναπτυσσομένην βούλησιν παρουσιαζομένην θεμελιώδη ὀρμὴν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὸ συναίσθημα ἐκδηλοῦται ἡ δύναμις, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ καὶ τείνει πρὸς σαφῶς γνωσθέντας σκοπούς, ἢ δι' ἀγνώστων ὁδῶν χωρῶν πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐκτελεῖ καὶ ἐκπληροῖ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀσυναισθήτως καὶ ἀσυνειδήτως κινεῖ τὴν καρδίαν του καὶ πιέζει αὐτὸν ὡς σκοτεινὴ εἰμαρμένη καὶ μοῖρα. Ἡ δ' ἀφ' ἑαυτῆς ἀνάπτυξις τοῦ πυρῆνος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐνυπάρχει ἤδη ἡ μέλλουσα νὰ ἀναπτυχθῇ μορφή, γίνεται ἀπλῶς καὶ μόνον ἐν τῇ ἀκαταπαύστῳ διαπλάτύνσει καὶ ἐμβαθύνσει τῆς σχέσεως παρελθουσῶν, ἀλλὰ δυνάμενων νὰ ἐπανέλθωσι καὶ ἐπαναζήσωσι καταστάσεων καὶ ἀλλα-

γῶν καταστάσεων. Διότι εἰς τοῦτο ἀκριβῶς συνίσταται, ὅπως ἐμάθομεν, ἡ οὐσία τῆς ζωῆς.

Τοῦτο μᾶς δίδει συγχρόνως νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι ἡ μορφωτικὴ ἐνέργεια καὶ λειτουργία δὲν προέρχεται ἐκ δημιουργικῆς τινος αὐθαιρέτου ἐπενεργείας, ἀλλ' ὅτι συνδέεται ἀναποσπάστως εἰς τὴν ἀντικειμενικῶς ὑπάρχουσαν βάσιν τῆς ζωῆς. Ἐὰν ἡ βάση αὕτη ἀποτελῆται ἐκ πενιχροῦ ὕλικου, τότε εἶναι ματαιοπονία τὸ νὰ θέλῃ τις νὰ στερεώσῃ ἐπ' αὐτῆς ἐξαισίον οἰκοδόμημα τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὴν σκληρὰν ἀπόφασιν «δύνασαι, διότι πρέπει νὰ κατορθώσῃς αὐτό», ἡ ὁποία εὐρίσκει ἀπατηλὸν στήριγμα ἐν τῇ πίστει εἰς δημιουργικὴν τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως δύναμιν, θὰ καταστήσωμεν ἡπιωτέραν καὶ οὕτω θὰ ζητήσωμεν, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἐξελισσῆται, ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει τοῦτο ὁ σύνδεσμός του πρὸς τὸ παρελθόν του, ἐφ' οὗ βασίζεται ἡ προσωπικότης αὐτοῦ. Τότε θὰ χαίρωμεν ἐὰν ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἀνυψοῦται εἰς καλλιτεχνικὸν ναὸν θίγοντα τὸν οὐρανόν, καὶ θὰ εἴμεθα ἱκανοποιημένοι, ἐὰν ἐκ τῆς τριαύτης ἐξελίξεως προέρχεται οἶκημα ἐπαρκοῦν εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ καθημερινοῦ βίου.

Τοῦτου ἕνεκα ὁ σκοπὸς πάσης μορφώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως μόνον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶναι δυνατὸν νὰ συνίσταται. Ἡ ὑπάρχουσα ζωὴ, ἡ βασιζομένη εἰς τὴν διαρκῆ ἐπίδρασιν τοῦ παρελθόντος ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἀποτελεῖ τὴν ὑπόθεσιν καὶ ἀφετηρίαν. Ἡ ζωὴ αὕτη εἶναι ἡ πρωταρχικὴ τοῦ ἀνθρώπου φύσις. Αὕτη διὰ τῆς ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως θὰ μεταβληθῆ, ἀλλὰ διὰ τῆς μεταβολῆς ταύτης θὰ γίνῃ μόνον τελειότερα φύσις. «Ἡ παιδεία», λέγει ἤδη ὁ Δημόκριτος, «μεταμορφώνει μὲν τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ διὰ τῆς μεταμορφώσεως ταύτης δημιουργεῖ δευτέραν τινὰ φύσιν».

Ἡ μεταμόρφωσις αὕτη γίνεται κανονικῶς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει νόμων διὰ τῆς ἀναπτύξεως καὶ διαβαθύνσεως τῆς σχέσεως τῆς ζωῆς. Τοῦτο φέρει εἰς διαδοχὴν χαρακτηριστικῶν βαθμίδων ἐξελίξεως, αἱ ὁποῖαι στηρίζονται εἰς τὴν οὐσίαν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καὶ αἱ ὁποῖαι διὰ τοῦτο παρουσιάζονται, τόσον εἰς τὸν

ένα ἄνθρωπον, ὅσον καὶ εἰς ὀλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος.

Συνεπεία τῆς διαρκοῦς ἐπιδράσεως καὶ ἐπαναβιώσεως τῶν παρελθουσῶν ἐντυπώσεων καὶ συναισθημάτων συνυφαίνεται καὶ συσχετίζεται στενώτατα ἢ ἰδία ζῶσα ὑπαρξίς πρὸς τὰ ὑποπίπτοντα εἰς τὴν ἀντίληψιν ἀντικείμενα. Εἰς τοῦτο δὲ συνίσταται τὸ οὐσιωδέστατον χαρακτηριστικὸν τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος, ὅστις δὲν ἔχει ἰδέαν τῆς τοιαύτης συνυφάνσεως καὶ συσχετίσεως τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ πρὸς τὰ ὑποπίπτοντα εἰς τὴν ἀντίληψιν ἀντικείμενα καὶ τῆς συμβαινούσης ἐξελιξέως, νομίζει διὰ τοῦτο ὅτι εἰς τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα αἰσθάνεται ὑπάρχει ἰδιαιτέρα τις ἀντικειμενικῶς ὑπάρχουσα καὶ ἀνεξάρτητος τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι αὐτοῦ ζωῆ. Τούτου ἕνεκα φαίνεται εἰς αὐτὸν ὅτι ὅλος ὁ κόσμος εἶναι ἐμψυχωμένος καὶ ζῆ καθ' ἑαυτόν. Εἰς πᾶν συμβαῖνον, εἰς πᾶσαν γένεσιν καὶ φθορὰν διαβλέπει ἐπίδρασιν καὶ ἐνέργειαν οὐσιῶν καὶ ὑπάρξεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι μὲν τοῦ αὐτοῦ εἴδους, ὅπως καὶ αὐτός, εἶναι ὅμως πεπροικισμένοι διὰ μεγαλυτέρας δυνάμεως καὶ ζῶσιν εἰς τὰ ἔξω ἀντικείμενα, ὧν τὴν ζωὴν καὶ ὑπαρξίν αἰτιολογοῦσι καὶ δικαιολογοῦσιν. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις ἀποτελεῖ τὴν βαθμίδα τῆς μυθοπλασίας καὶ τῆς Μυθολογίας, ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζει τὴν πρωτόγονον, μὴ κριτικὴν καὶ ἐρευνητικὴν κατάστασιν καὶ σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄλλὰ καὶ τότε ἀκόμη, ὅταν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπου κυριαρχήσωσιν ἰδέαι περὶ τῶν ἀνεπτυγμένων σχέσεων, φέρουσαι εἰς διάκρισιν μεταξὺ τοῦ ἐκάστοτε διὰ τῆς λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων ἀντιληπτοῦ γινομένου καὶ τῆς παραμενούσης, διαρκοῦς καὶ τὴν βάσιν καὶ αἰτίαν τῆς μεταβαλλομένης ἀντιλήψεως καὶ αἰσθήσεως ἀποτελούσης οὐσίας τῶν πραγμάτων, ἢ ἰδία πάλιν ζῶσα ὑπαρξίς ἐπηρεάζει καὶ καθορίζει τὸν χαρακτῆρα τῆς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεως. Ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται βεβαίως ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀπλῶς καὶ μόνον τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου, ὅπερ διακρίνει καὶ συνδέει. Τοῦτο παρουσιάζεται εἰς αὐτὸν ὡς ὁ κόσμος τῶν σωμάτων, ὁ ὁποῖος πληροῖ τὸν χῶρον καὶ ἐν χρόνῳ μεταβάλλεται καὶ ὅστις καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον κατὰ τὴν σωματικὴν του ὑπόστασιν περιλαμβάνει. Κατὰ τὴν τοιαύτην ὅμως διάκρισιν καὶ σύνδεσιν δὲν ἔρχεται εἰς φῶς μόνον ὅ,τι ὡς

παρὼν κατ' ἐξ ἀντικειμένου πραγματικότητα ὑπάρχων κόσμος γνωρίζεται καὶ γίνεται κατανοητόν. Ἡ διαρκὴς ἐπίδρασις τοῦ παρελθόντος ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον θεμελιώδη ὄρον τῆς ζωῆς καὶ διὰ ταύτης συνυφαίνονται αἱ βασιζόμεναι εἰς τὴν τοιαύτην ἐπίδρασιν ἐνέργειαι τῆς ἰδίας ζωῆς πρὸς ἀντικειμενικῶς ὑπάρχον καὶ συμβαῖνον καὶ τότε ἀκόμη, ὅταν προσπαθῇ τις νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν καθ' αὐτὸ καὶ παγίως μένουσαν οὐσίαν τῶν ἀντικειμένων κατὰ τὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἐφήμερον καὶ πρόσκαιρον φαινόμενον, ὅπερ ὑποπίπτει εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀπλῶς. Ὁ ἄνθρωπος ἄλλως τε δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν ἰδικήν του ὑποκειμενικὴν ὑπαρξίν ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴν ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ ὑπαρξίν. Ἀποκτᾷ μόνον τὴν ιδέαν καὶ γινώσκει, ὅτι ὄχι ἡ πολύμορφος, ἢ πρὸς στιγμὴν γεννωμένη, κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν αἰσθήσεων καὶ ἀντιλήψεων ἀμέσως ἀναπηδῶσα ζωὴ, ἀποτελεῖ καὶ καθορίζει τὴν καθ' αὐτὸ οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν πεποιθήσιν ταύτην ζητεῖ νὰ σχηματίσῃ καὶ νὰ ἔχη ὠρισμένην ἀντίληψιν περιλαμβάνουσαν τὴν ζωὴν καθ' ὅλας αὐτῆς τὰς διαμορφώσεις.

Κατὰ τὴν παρατήρησιν καὶ ἔρευναν τῆς ἰδίας ζωῆς ὑπάρξεως ἐπιστᾶται τὸ κατ' ἀρχὰς ἢ προσοχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ γεγονός καὶ δεδομένον, ὅτι σκέπτεται ἐνῶ δρᾷ καὶ ἐνεργεῖ. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τοῦ δεδομένου τούτου πιστεύει ὅτι μόνον καὶ μόνον διότι κατὰ τὴν σκέψιν του θέτει σκοποὺς πρὸ ἑαυτοῦ, εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐπιδιώκῃ σκοποὺς καὶ νὰ ἐπιτυχάνῃ αὐτῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φαίνεται εἰς αὐτὸν ὅτι ἡ ἐνέργεια καὶ πρᾶξις του δὲν ἔχει ἀνάγκην ἐρμηνείας τινὸς περαιτέρω, ἀρκεῖ μόνον νὰ γνωρίζῃ τί πράττει καὶ νὰ ἐπιτυχάνῃ ἐκείνου τὸ ὅποιον ἐπιθυμεῖ καὶ ἐπιδιώκει. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ἀναγνωρίζει τὴν οὐσίαν τῆς ἰδίας ὑπάρξεώς του εἰς τὴν ἐκ διανοήσεως καὶ σκέψεως προκύπτουσαν ἐνέργειαν καὶ πρᾶξιν, νομίζει δ' οὕτω ὅτι πᾶν συμβαῖνον καὶ γεγονός ἐν τῷ κόσμῳ ἔχει κατανοήσει καὶ ἐρμηνεύσει, ὅταν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀποδίδῃ τὰ πάντα κατ' ἀναλογίαν εἰς ἐνέργειαν διανοητικῆς δυνάμεως ἐπιδιωκούσης ὠρισμένους σκοποὺς. Ἡ ὑπερπήδησις ἐπομένως τῆς μυθολογικῆς βαθμίδος ἐξελίξεως φέρει εἰς τὸν νοολογισμὸν ἢ νοησιαρχίαν, ὁ ὁποῖος ὑπὸ πλήρη διαμόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν ἐμφα-

νίζεται παρά Πλάτωνι καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους. Ὁ νοολογισμὸς δ' οὗτος ἀκριβῶς χαρακτηρίζει καὶ τὴν κατάστασιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς παρ' ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ, ὅστις πέραν τῆς πρωτογόνου καὶ ἀρχικῆς πνευματικῆς καταστάσεως ἤθελε καταλήξει εἰς κριτικὸ ἐπιστημονικὴν ἀντίληψιν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς. Ὁ τοιοῦτος εἶναι δυνατόν νὰ ἐκληφθῆ ὡς ἡ πλήρης καὶ τελεία ἀνάπτυξις τῆς ἀνθρωπίνης πνευματικῆς ζωῆς, ὅταν καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἀπεριόριστος ἐξελικτικότης πάντων, ὅσα πληροῦνται ζωῆς, παραγνωρίζεται καὶ ὅταν τὸ ἐν τῷ πυρῆνι ὑπάρχον βλάστημα θεωρῆται ἀνεπτυγμένον κατὰ πάντα φυτόν. Ἡ πλάνη αὕτη ὑπάρχει καὶ ἐκδηλοῦται, ὅταν ἀναζητῆ τις τὴν τελειότητα καὶ πλήρη ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης πνευματικῆς ζωῆς εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον τὸν ἐμμένοντα εἰς τὸ στάδιον τοῦ νοολογισμοῦ καὶ τῆς νοησιαρχίας. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ἀρχαῖος κόσμος, ὅπως παρεδέχετο λ.χ. καὶ ὁ Herder (Χέρντερ), θὰ ἦτο ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, πᾶσα δὲ μὀρφωσις θὰ ἔπρεπε νὰ συνίστατο, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ λεγόμενου ἀνθρωπισμοῦ (Humanismus), μόνον εἰς τὸ νὰ μορφώνηται τις καὶ ἐκπαιδεύηται διὰ τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐν αὐτῇ. Ὁ νοολογισμὸς ἀποτελεῖ ἐν τούτοις μόνον τὴν ἀρχὴν κατὰ τὴν πρὸς κριτικὴν γνῶσιν καὶ ἀντίληψιν προοδεύουσαν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ ἀνθρώπος, ὅστις εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τείνει νὰ παραδέχηται εἰς πᾶν γεγονὸς καὶ συμβαῖνον τὴν ἐνέργειαν καὶ ἐπίδρασιν διανοητικῆς δυνάμεως ἐπιδιωκούσης ὀρισμένους σκοπούς, δὲν δύναται νὰ παραιτηθῆ καὶ τῆς ἰδέας ὅτι ὁ ἐσώτατος πυρῆν τῆς οὐσίας αὐτοῦ δὲν συνίσταται εἰς τὴν σκέψιν καὶ γνῶσιν, ἀλλ' ὅτι ὑπάρχει βαθύτερον, καὶ μόνον ἐκ τῆς ὀρμῆς σκοτεινῶν συναισθημάτων καὶ τάσεων κατὰ πρῶτον διαμορφοῦται εἰς σκόπιμον βούλησιν καὶ εἰς σαφῆ γνῶσιν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται εἰς τὴν ὀρμὴν, ἡ ὁποία παριστᾷ τὴν ἀρχικὴν τῆς βουλήσεως μορφήν, καὶ ἡ ὁποία, ὅπως εἰς τὸν ἀνθρώπον, καὶ εἰς πάντα τὰ ἀντικείμενα ἐνοικεῖ, ἐνεργεῖ καὶ ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν τοῦ ὑπάρχειν καὶ γίγνεσθαι.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπέναντι τῆς νοησιαρχίας (νοολογισμοῦ) τίθεται ἡ βουλησιαρχία

(βουλονταρισμός). Αὕτη ἀναγνωρίζει τὴν συνειδήσιν ὡς αἰτίαν καὶ βάσιν πάσης πραγματικότητος. Τοῦτο, καθ' ὅσον ἡ ἐμφανιζομένη βούλησις οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἡ κατάστασις τῆς συνειδήσεως, ἡ ἐκδηλουμένη εἰς τὰς διαθέσεις τοῦ θυμικοῦ, καὶ θεωρουμένη αἰτία πάσης ἐνεργείας, ἡ συγχρόνως ἐξελισσομένη καὶ εἰς σαφῆ καὶ καθαρὰν γνῶσιν, οὕτω δ' ἀποκτῶσα τὴν δύναμιν καὶ ἰκανότητα πρὸς σκόπιμον ἐνέργειαν. Ἄλλ' ἡ βούλησις μῶλα ταῦτα, ὡς ἡ δῆθεν κατὰ πᾶσαν μεταβολὴν κυριαρχοῦσα οὐσιώδης αἰτία τῶν κινήσεων τοῦ θυμικοῦ, φέρει συγχρόνως πέραν τῆς συνειδήσεως, εἰς τὴν παραδοχὴν μιᾶς, διαφευγούσης τοῦς καθορισμοῦς τῆς σκέψεως καὶ διανοήσεως, ἀκατανοήτου καὶ ἀσυλλήπτου ἀρχικῆς αἰτίας, ἡ ὁποία προκαλεῖ πᾶν συναίσθημα, γνῶσιν καὶ σκόπιμον βούλησιν, ἡ ὁποία καθορίζει καὶ ἐξαρτᾷ τὴν ὑπαρξιν ἣν συντηρεῖ καὶ ἡ ὁποία αἰτιολογεῖ τὸ ἰδιότροπον αὐτῆς, καθὼς καὶ τὸν τρόπον τοῦ γνωρίζειν καὶ ἀντιλαμβάνεσθαι, ἅτινα προσήκουσιν εἰς τὸ ὑπάρχον εἶδος ὑπάρξεως.

Τὴν βουλησιαρχίαν (βουλονταρισμὸν) ταύτην εἶδομεν εἰς τὴν θεῖαν πολιτείαν τοῦ Αὐγουστίνου, ὅπου πρὸς τὴν παντοδύναμον καὶ ἄπειρον δημιουργικὴν τοῦ θεοῦ βούλησιν ἀντιπαρατίθεται ἡ πεπερασμένη καὶ (ὅπως νομίζει ὁ Αὐγουστίνος) διὰ τοῦτο δυναμένη νὰ μεταβάλληται βούλησις τῶν δημιουργηθέντων πραγμάτων. Ἐνταῦθα ἐξαρτῶνται τὰ πάντα ἐκ τῆς ὀρθῆς συγκροτήσεως τῆς βουλήσεως, ἡ ὁποία προκαλεῖ τὴν ὡς πίστιν χαρακτηριζομένην θεμελιώδη διάθεσιν, καὶ δι' ὑποταγῆς εἰς τὴν θεῖαν δημιουργικὴν βούλησιν πρέπει νὰ φέρῃ εἰς γνῶσιν τῆς ἀληθείας καὶ εἰς τὸ ὀρθῶς ἐνεργεῖν καὶ πράττειν. Ὡστε τελικὸς σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως κατὰ ταῦτα εἶναι ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀληθοῦς πίστεως καὶ ἡ περαιτέρω ζωὴ ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς.

Τὸ ἀναφαίρετον ἀπόκτημα, τὸ ὁποῖον ἡ πρόοδος αὕτη ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς ἀνθρωπίνης πνευματικῆς ζωῆς μεθ' ἑαυτῆς φέρει, συνίσταται εἰς τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ εἰς τὴν γνῶσιν ὀδηγοῦσα σκέψις δὲν εἶναι πρωταρχικὴ τις δυναμικὴ ὑπαρξίς καὶ οὐσία, καὶ ὅτι ἡ αἰτία καὶ πηγὴ τόσοσιν τῆς γνώσεως, ὅσον καὶ τῆς ἐνεργείας,

ένυπάρχει μᾶλλον εἰς τὴν ἀρχικὴν, ἤδη εἰς τὴν θεμελιώδη δύναμιν τῆς βουλήσεως βασιζομένην ὑπαρξιν καὶ οὐσίαν.

Τοιοιουτρόπως καθίσταται δυνατὸς ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ διάκρισις τῆς παραδοχῆς μιᾶς καθ' ἑαυτὴν ὑπαρχούσης ἀντικειμενικῆς ὑπάρξεως, ὅπως ἀπαιτεῖ τοῦτο ἡ πίστις, ἀπὸ τῆς διὰ τῆς διακρίσεως καὶ συνδέσεως ἐνεργούσης καὶ εἰς σαφεῖς ἐποπτείας καὶ ἐννοίας ὀδηγούσης σκέψεως καὶ γνώσεως. Οὕτω δὲ πρὸς τὴν πίστιν ἀντιπαρατίθεται ἡ γνῶσις. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων καὶ ἡ ἐπιτυχία πάσης τῆς κατὰ τὸν μεσαῖωνα γενομένης ἐξελίξεως συνίσταται εἰς τὴν βαθμιαίως προπαρασκευαζομένην καὶ τέλος παρὰ τῶν θρησκευτικῶν μεταρρυθμιστῶν σαφῶς διατυπωθεῖσαν ἀναγνώρισιν τῆς πίστεως ὡς εἶδους ἐκδηλώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἀνεξαρτήτου τῆς γνώσεως καὶ κατανοήσεως.

Τὸ τοιοῦτον ὅμως καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ὑπερπήδησιν τῆς νοησιαρχίας καὶ τῆς βουλησιαρχίας καὶ τὴν διεϊσδυσιν μέχρι τῆς ρίζης τῆς ἐνσυνειδήτου πνευματικῆς ζωῆς εἰς τὸ ἀσυνειδήτως συμβαῖνον ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει.

Τὴν ρίζαν ταύτην ἀνεκαλύψαμεν εἰς τὴν ἐμμονην καὶ προσάρτησιν τοῦ παρελθόντος εἰς τὸ παρόν. Τὸ τοιοῦτον δὲν φέρει ἡμᾶς κατὰ τρόπον ἀδύνατον πέραν τῆς συνειδήσεως εἰς τὴν ἀπόλυτον πηγὴν καὶ αἰτίαν πάσης ὑπάρξεως καὶ γενέσεως, τὴν ὁποίαν ἡ πίστις ἀπαιτεῖ ὡς ἀντικείμενον αὐτῆς, καὶ ἡ ὁποία διαφεύγει πάντα καθορισμόν, καὶ ὅσον ὀλιγώτερον ὡς σκόπιμος διανόησις, τόσον ὀλιγώτερον καὶ ὡς παραγωγικὴ διανοήσεως βούλησις δύναται νὰ ἐννοηθῇ. Ἡ γνῶσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς συνδέεται μᾶλλον, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ γνῶσις τῆς ἀντικειμενικῆς, τῆς πληρούσης τὸν χῶρον καὶ ἐν χρόνῳ μεταβαλλομένης πραγματικότητος, πρὸς τὰς γινομένας διακρίσεις καὶ συνδέσεις, ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται πᾶσα σκέψις καὶ πᾶσα γνῶσις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κατορθώνομεν νὰ διακρίνωμεν τὸ μηχανικόν, τὸ διαρκῶς καταστρέφον τοὺς ἀρχικῶς ὑφισταμένους ζωικοὺς πυρῆνας καὶ ἐκ νέου σχηματίζον τοιοῦτους φαινόμενον, ἀπὸ τὸ συντηροῦν τὴν ζωὴν καὶ αἰτιολογοῦν τὴν λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως συμβαῖνον, ὅπερ χαρακτηρίζεται

διὰ πολλαπλῆς σχετίσεως καὶ προσαρτήσεως τῶν παρελθουσῶν ἐντυπώσεων καὶ συναισθημάτων πρὸς τὰς παρούσας καταστάσεις καὶ τὰς μεταβολὰς αὐτῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἐμφανίζεται πρὸ ἡμῶν ὡς φυσικόν τι γεγονός καὶ φαινόμενον. Κατανοοῦμεν δηλαδή οὕτω, ὅτι πρὸς τὰ ἐξ ἀντικειμένου ὑπάρχοντα ἀντικείμενα συνυφαίνονται αἱ καταστάσεις τῆς ἰδίας ἡμῶν ὑπάρξεως τῆς βασιζομένης εἰς τὴν διαρκῆ ἐπίδρασιν τοῦ παρελθόντος, τὰς ὁποίας καὶ μὲν ἐφ' ὅσον παρουσιάζονται διὰ τῶν συναισθημάτων καὶ καθιστῶσι δυνατὴν τὴν ἐν τῇ συνειδήσει ἀντίληψιν τοῦ ἰδίου ἡμῶν ἐγώ, ἔχομεν ὑπ' ὄψιν καὶ ἀντιπαραθέτομεν πρὸς τὴν ἐξ ἀντικειμένου ὑπάρχουσαν πραγματικότητα, αἱ ὁποῖαι ὅμως συγχρόνως, κατὰ τὴν πρωτόγονον ἡμῶν καὶ φυσικὴν κατάστασιν, χωρὶς νὰ γνωρίζωμεν καὶ νὰ θέλωμεν, ἐμφανίζονται πρὸς ἡμᾶς εἰς τὰ ἀντιληπτὰ γινόμενα ἀντικείμενα καὶ προσδίδουσιν εἰς ταῦτα φαινομενικῶς καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσαν ὑπαρξιν. Διὰ τοῦτο πιστεύομεν εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἔξω ἡμῶν κόσμου, μολονότι οὗτος μόνον διὰ τῶν διακρίσεων καὶ τῶν συνδέσεων τῆς σκέψεως ἡμῶν παρουσιάζεται γνωστός. Τοῦτο, διότι ἡ ἰδία ἡμῶν ὑπαρξις, ἡ πηγάζουσα ἐκ τοῦ παρελθόντος, εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποίαν ἐκάστοτε εἰς τὴν περιβάλλουσαν ἡμᾶς πραγματικότητα ἀναγνωρίζομεν ὡς τὸν ἐσώτατον πυρῆνα τῆς οὐσίας αὐτῆς.

Ἡ ἀναβίωσις αὕτη καὶ ἐπαναφορὰ τοῦ παρελθόντος ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν τῆς αἰσθητικῆς ἡμῶν σχέσεως καὶ ἀλληλουχίας, ἔταν βυθίζώμεθα καὶ χάνωμεν τὸν ἑαυτὸν μας εἰς τὰ ἀντικείμενα καὶ ὅταν εὐρίσκωμεν τοῦτον πάλιν εἰς αὐτά. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ ἐγώ ἡμῶν, καθ' ὃ, χωρὶς νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν διὰ τῆς κρίσεως χωρισμὸν τῆς διαρκῶς ὑπαρχούσης οὐσίας ἀπὸ τοῦ προσκαίρου καὶ ἐφημέρου φαινομένου, καὶ τὴν ἀδιάκοπον τάσιν πρὸς προκαθωρισμένους σκοπούς, ἄνευ ἰδιαιτέρας ἐπιθυμίας, ἀπολαμβάνομεν τοῦ ωραίου ὡς ἀμέσου ἀνανήψεως τῆς ἰδίας ἡμῶν ζωῆς κατὰ τὴν ἀντίληψιν καὶ αἴσθησιν τῶν πραγμάτων.

Αὐτὸ τοῦτο ἀποτελεῖ ὅμως καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἀντικειμενικῆς, ἐν ταῖς καταστάσεσι καὶ ταῖς μεταβολαῖς τούτων διὰ τῆς ἡμετέρας

σωματικῆς ὑπάρξεως, παρουσιάζομένης ἐνεργείας, ἡ ὁποία ἔχει μὲν ἀνάγκην νὰ προκληθῆ διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ὀργάνων, ἡ ὁποία ὅμως κατὰ τὴν πορείαν αὐτῆς καὶ τὴν ἐπιτυχίαν, ἄνευ τῆς ἐπεμβάσεως ἰδιαιτέρων πνευματικῶν δυνάμεων, διὰ τῆς διαρκοῦς ἐπιδράσεως καὶ τῆς ἐκ νέου ἐπενεργείας προηγηθεισῶν καταστάσεων καὶ ἀλλαγῶν τούτων, καθορίζεται κατ' οὐσίαν.

Ἀφυπνίζεται δὲ συγχρόνως ἡ συνείδησις τῆς ἰδίας ἡμῶν ὑπάρξεως, ἐφ' ὅσον προκαλεῖται ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἐνὸς ἐν τῷ ἄλλῳ καὶ διὰ τούτου, κατὰ τρόπον ὥστε, τόσον εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν διαδεχομένων ἀλλήλας συναισθηματικῶν καταστάσεων νὰ ἀντιλαμβανώμεθα τοῦ ἰδίου ἡμῶν ὑποκειμενικοῦ ἐγώ, ὅσον καὶ εἰς τὴν συνύπαρξιν τῶν εἰς τὰς συναισθηματικὰς καταστάσεις διακριτέων διαφορῶν, ἃς καλοῦμεν αἰσθήματα, νὰ λαμβάνωμεν γνῶσιν τοῦ ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ κόσμου τῶν ἀντικειμένων.

Οὕτω ἐκ τοῦ συναισθήματος, δι' οὗ ἀπολαύομεν τοῦ καλοῦ καὶ ὠραίου, προέρχεται ἡ γνῶσις, ἡ ὁποία χωρίζει τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὴν πλάνην, καὶ ἡ ἐκτίμησις τῆς πράξεως ἡμῶν καὶ ἀποχῆς ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένων κανόνων, οἵτινες διδάσκουσιν ἡμᾶς τί εἶναι ἀγαθὸν καὶ τί κακόν. Τὸ καλὸν ὅμως καὶ ὠραῖον, τὸ ἀληθές καὶ τὸ ἀγαθόν, ὧν ἀπολαμβάνομεν, καὶ τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν καὶ ἐπιδιώκομεν, δὲν εἶναι καθ' ἑαυταί τινες ὄντότητες, ἀλλὰ εἰς τὴν ἐμμονὴν καὶ προσάρτησιν τοῦ παρελθόντος εἰς τὸ παρὸν βασιζόμενοι τρόποι ἐκτιμήσεων καὶ ἀντιλήψεων, εἰς τὰς ὁποίας ἀποκαλύπτεται τὸ περιεχόμενον τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἐξέλιξις τῆς πνευματικῆς ταύτης ζωῆς, ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸν τῆς μορφώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως, ἡ ὁποία πρέπει νὰ φέρῃ τὸν ἀναπτυσσόμενον καὶ ἡλικιούμενον ἄνθρωπον ἐκεῖ ὅπου ἔχει φθάσει ἡδὴ ἡ κοινωνία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει, ἵνα καταστῆ ἰκανός, ὡς χρήσιμον μέλος τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ νὰ δρᾷ καὶ ἐφ' ὅσον δύναται νὰ βοηθῆ εἰς τὴν περαιτέρω πορεί-

αν τῆς ὑπαρχούσης ἐξελίξεως. «Τὸ ἄτομον εἶναι ἀνάγκη», ὅπως λέγει ὁ Hegel ¹ ("Ἐγκελ - "Ἐγελος), «νά διέλθῃ τὰς μορφωτικὰς βαθμίδας τοῦ ἐν γένει πνεύματος, ἀλλ' ὡς μορφὰς ἤδη σχηματισθείσας παρὰ τοῦ πνεύματος, ὡς βαθμίδας μιᾶς ὁδοῦ, ἣ ὁποία εἶναι ἤδη κατεσκευασμένη καὶ ἐπιπεπεδωμένη. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὡς πρὸς τὰς γνώσεις, βλέπομεν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κατὰ παρελθόντας αἰῶνας σοβαρῶς ἀπησχόλει τὸ ὄριμον πνεῦμα τῶν ἀνδρῶν, ὅτι εἶναι πλέον γνώσεις, ἀσκήσεις καὶ παιδιαὶ ἀκόμη ἀρμόζουσαι εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, καὶ ἀναγνωρίζομεν εἰς τὴν παιδαγωγικὴν πρόοδον, τὴν δίκην σκιαγραφίας παριστανομένην ἱστορίαν τῆς μορφώσεως τοῦ κόσμου».

43. Ἡ ἐπιστημονικὴ διδασκαλία.

Ἐφ' ὅσον ἡ πνευματικὴ ζωὴ πρέπει νὰ ἐξελιχθῇ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνεργῇ καὶ νὰ δρᾷ. Τὴν ἐνέργειαν ταύτην καὶ δρᾶσιν καθ' ὀρισμένον τρόπον, σκοπίμως, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει προγράμματος, νὰ προκαλέσῃ καὶ διατηρήσῃ, τοῦτο ἀποτελεῖ θέμα καὶ σκοπὸν τῆς ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας.

Παρὰ ταῦτα εἶναι ἀνάγκη βεβαίως νὰ διακρίνηται ἡ ἐν τῇ συνειδήσει ἀμέσως γινομένη ἐνέργεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀπὸ τῆς ἀντικειμενικῶς παρουσιαζομένης ἐκδηλώσεως αὐτῆς, ἐὰν πρόκηται νὰ ἀποφεύγωνται πλάναι κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς διδασκαλίας.

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ δηλαδὴ ἀποκτᾷ πρὸ παντὸς διὰ τῆς γλώσσης μορφήν ἐξ ἀντικειμένου παρουσιαζομένην. Ἐὰν λοιπὸν δὲν ἤθελε ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ διάκρισις ἐκείνη καὶ ἡ διαφορὰ, τότε ἡ ἀνάπτυξις τῆς γλώσσης καὶ ἡ συγκρότησις, ὅπως διδάσκει αὐτὴν ἡ Γραμματικὴ, λαμβάνεται καὶ ὡς σύστασις καὶ συγκρότησις καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὁπότε εἰς τὰ στοιχεῖα τῆς γλώσσης ἀναζητεῖται ἡ πηγὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τοῦτο ἔχει ὡς συνέπειαν τὸ νὰ

1. Πρβλ. Hegel Πρόλογον τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος» (Phänomenologie des Geistes).

θεωρῆται ἡ γλῶσσα τὸ οὐσιωδέστατον καὶ κυριώτατον, τὸ ἀποκλειστικὸν μάλιστα καὶ μόνον μέσον μορφώσεως. Ἄλλ' ἡ γλῶσσα, μόνον εἰς τὴν ὑπάρχουσαν ἤδη καὶ διαμορφωθεῖσαν ζωὴν προσδίδει ἔκφρασιν τινὰ καὶ ἐκδήλωσιν. Καὶ διαιρεῖται μὲν ἡ γλῶσσα εἰς προτάσεις καὶ λέξεις, αὗται ὅμως δὲν εἶναι συστατικὰ μέρη τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἤδη εἰς ἐκάστην πρότασιν καὶ εἰς ἐκάστην λέξιν παρουσιάζεται κατὰ τὴν πλήρη καὶ ἀδιαίρετον αὐτῆς ἐνότητα. Τούτου ἕνεκα διὰ τῆς Γραμματικῆς, ἣτις φέρει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν σύστασιν καὶ συγκρότησιν τῆς γλώσσης, δὲν γίνεται ἡ πνευματικὴ ζωὴ κατανοητὴ ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτῆς. Θὰ ἦτο δυνατόν μᾶλλον νὰ γίνῃ κατ' οὐσίαν γνωστὴ καὶ διευκρινισμένη ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ἐὰν κατωρθοῦτο ἡ κατὰ βάθος κατανόησις τῆς γλώσσης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκδηλοῦται ἡ ζωὴ ἐκεῖνη. Ἐν τῇ γλώσσῃ ὅμως ἔρχεται εἰς φῶς ἡ πνευματικὴ ζωὴ ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἐξελίξεως, ἡ ὁποία καθορίζεται διὰ πολλαπλῶν ἐπιδράσεων. Πρὸς τὴν πολλαπλὴν διαμόρφωσιν τῶν ὄρων τούτων τῆς ἐξελίξεως ἀναλογοῦσι καὶ ἀνταποκρίνονται τὰ διάφορα εἶδη τῶν γλωσσῶν καὶ αἱ διάφοροι οἰκογένειαι γλωσσῶν, ὁ σχηματισμὸς καὶ ἡ διαμόρφωσις τῶν ὁποίων βασίζεται εἰς τὴν πραγματικὴν χρῆσιν καὶ εἰς τὰς ἐκ τῆς χρήσεως παρουσιαζομένας συνηθείας. Ἀποτελεῖ λοιπὸν μάταιον κόπον τὸ νὰ προσπαθῇ τις νὰ φέρῃ εἰς ἐξέλιξιν τὴν πνευματικὴν ζωὴν διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν κανόνων τῆς γλώσσης εἰς τὸν ἀναπτυσσόμενον ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος οὐδεμίαν ἀκόμη ἐννοίαν ἔχει τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς. Ἡ τοιαύτη διδασκαλία θὰ διδάσκηται ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διὰ κανόνων, οἵτινες θὰ προσλαμβάνονται παρὰ τοῦ μαθητοῦ ὡς ἄγνωστα καὶ ἀκατανόητα πράγματα, κατ' ἀποστήθισιν καὶ μηχανικῶς, ὡς δεδομένα, προερχόμενα ἐκ τῆς γλωσσικῆς χρήσεως.

Πρὸς τὰ τοιαῦτα εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποδείξωμὲν, ὅτι ἡ ἐνέργεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπαρχούσης διαμορφώσεώς τινος, πρέπει νὰ ἀναπτύσσεται διὰ τῆς διδασκαλίας. Θεμελιώδης δὲ μορφή τῆς τοιαύτης ἐνεργείας εἶναι ἡ ἀντίληψις τοῦ ἐνὸς ἐν τῷ ἄλλῳ καὶ διὰ τούτου. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἀδιαίρετον ἐνιαίαν λειτουργίαν. Παρου-

σιάζονται ὅμως κατὰ τὴν λειτουργίαν ταύτην διάφορα σημεῖα καὶ ἀπόψεις αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ γίνωσι κατανοηταὶ κατὰ τὴν ιδιοτροπίαν αὐτῶν καὶ νὰ ἐκτιμηθῶσι δεόντως κατὰ τὴν σημασίαν αὐτῶν καὶ σπουδαιότητα.

Τρεῖς εἶναι αἱ ἀπόψεις ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι ἀδιαιρέτως καὶ ἀχωρίστως ἀπ' ἀλλήλων καθορίζουσι τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν τῆς λειτουργίας ταύτης:

1. Ὁ χωρισμὸς τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοῦ ἄλλου καὶ ἡ διάκρισις, ἡ λαμβάνουσα χώραν κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο πρόοδον καὶ μετάβασιν.

2. Ἡ σύνδεσις τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸ ἄλλο, καθ' ἣν τὸ ἓν παρουσιάζεται ὡς ἡ τὸ ἀποτέλεσμα ἐν ἑαυτῇ φέρουσα αἰτία, καὶ τὸ ἄλλο ὡς τὸ διὰ τῆς αἰτίας παρουσιαζόμενον ἀποτέλεσμα.

3. Ἡ συνύπαρξις τοῦ ἑνὸς μετὰ τοῦ ἄλλου, καθ' ἣν τὸ ἀποτέλεσμα ὑπάρχει συνδεδεμένον πρὸς τὴν αἰτίαν καὶ καθιστᾷ οὕτω δυνατὴν τὴν συνέχειαν καὶ ἐξακολούθησιν, ἥτις προστίθεται εἰς τὴν ἤδη γενομένην συνέχειαν.

Διὰ τὰ ἐκδηλῶνται σοφῶς τὰ τρία ταῦτα εἶδη τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνωνται δι' ἀντικειμένων, ὧν ἡ σπουδαιότης ἀκριβῶς συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι παρουσιάζουσι τὴν διάκρισιν, τὴν σύνδεσιν καὶ τὴν συνύπαρξιν, δι' ὧν γίνεται ἡ ἀντίληψις τοῦ ἑνὸς ἐν τῷ ἄλλῳ καὶ διὰ τούτου.

Τοιαῦτα ἀντικείμενα εἶναι οἱ ἀριθμοί.

«Τὸ φαῦλον τοῦτο (μάθημα).. τὸ ἓν τε καὶ τὰ δύο καὶ τὰ τρία διαγιγνώσκειν», περὶ οὗ λέγει ὁ Πλάτων (Πολιτ. VI, 522)— ὀνομάζων αὐτό, «ἐν κεφαλαίῳ ἀριθμὸν τε καὶ λογισμὸν .. ὧν πᾶσα τέχνη τε καὶ ἐπιστήμη ἀναγκάζεται μέτοχος γίνεσθαι». Τὸ μάθημα τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ διὰ τὴν νεωτέραν σύγχρονον ἐποχὴν τὴν βάσιν, εἰς τὴν ὁποίαν κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ στηριχθῇ ἡ ἐπιστημονικὴ διδασκαλία. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ φέρεται τότε μόνον εἰς τὴν ἐξέλιξίν της, ὅταν τὸ μάθημα τοῦτο διδάσκηται κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐκδηλῶνται καὶ λαμβάνωσι χώραν αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι τρεῖς ἀπόψεις τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως.

Εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἀριθμῶν εὐρίσκουσι κατ' ἀρχὰς ἡ πρόοδος ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο καὶ ἡ δι' αὐτῆς λαμβάνουσα χώραν διά-

κρισις τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου, τὴν πλήρη αὐτῶν καὶ σαφῆ ἐκδή-
λωσιν καὶ διαμόρφωσιν. Τοῦτο, διότι οἱ ἀριθμοὶ—ἐὰν δὲν λάβη-
τις ὑπ' ὄψιν τὴν ἐφαρμογὴν των εἰς διατάξεις καὶ μετρήσεις,
ὁπότε γίνονται τακτικὰ ἀριθμητικὰ καὶ ἀριθμοὶ μετρήσεων—
ἔχουσιν ἀπλῶς καὶ μόνον τὴν σπουδαιότητα νὰ σημειώνωσι τὰ
μέρη τῆς σειρᾶς κατὰ τὴν διαδοχὴν αὐτῶν. Οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ
σημεῖα θέσεων ἓν, δύο, τρία κλπ. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀριθμητικὴ σειρὰ
φέρει ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ μέρους ἢ σημείου εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον,
καὶ διὰ τούτου πάλιν εἰς τὸ ἀμέσως περαιτέρω καὶ οὕτω καθεξῆς,
ὥστε καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἕκτασιν παρουσιάζει τὴν διαρκῶς καθ'
ὁμοιον τρόπον λαμβάνουσαν χώραν συνέχειαν ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ
ἄλλο κατ' ἀπεριόριστον ἐπανάληψιν. Ἡ τριαύτη συνέχεια
ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο πραγματοποιεῖται
διὰ τῶν ἀριθμῶν.

Ἐπειδὴ δ' ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀριθμεῖν δὲν ὑπάρχει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς
καὶ ἀπαραιτήτως ὡς δύναμις εἰς τὴν συνείδησιν, (πρᾶγμα τὸ ὁ-
ποῖον οὐδόλως συμβιβάζεται πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς συνειδήσεως),
ἀλλὰ πρέπει νὰ λάβη χώραν, διὰ τοῦτο δύναται νὰ ἐκτείνηται μέ-
χρις ἐκάστου μέρους τῆς σειρᾶς τῶν ἀριθμῶν καὶ νὰ γίνηται ἐπί-
σης καὶ κατὰ διακοπὰς συγχρόνως καὶ ὀπισθοβατικῶς. Ἡ τοι-
αύτη ἐνέργεια εἶναι δυνατὸν καὶ μετὰ τὴν ἐκτέλεσίν της νὰ νιη-
θῇ ὡς ὄλως ἢ ἐν μέρει μὴ γενομένη. Τοῦτο φέρει εἰς τὴν ἄρσιν
τῆς ἀκολουθηθείσης σειρᾶς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δύναται νὰ χαρα-
κτηρισθῇ ὡς ἀρίθμησις ἀφαιρετικὴ ἢ πρὸς τὰ ὀπίσω, ὅταν τοῦτο
ἐννοῆται ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων παραίτησις ἀπὸ τοῦ νὰ συνεχισθῇ
ἢ πρὸς τὰ πρόσω ἀρίθμησις. Αἴρεται ὅμως ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀριθ-
μεῖν (δι' ἀφαιρέσεως) μόνον ἐφ' ὅσον πρότερον ἔλαβε χώραν, ἢ
ὑποτίθεται ὅτι ἐγένετο. Δύναται τις τέλος νὰ ἄρῃ καὶ ὅλην ἀπὸ
τοῦ ἀρχικοῦ σημείου ἐκκινουσαν συνέχειαν. Τούναντίον δὲν εἶναι
δυνατὸν νὰ χωρήσῃ τις πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ πέραν τοῦ ἀρχικοῦ
μέρους τῆς σειρᾶς τῶν ἀριθμῶν καὶ διὰ δημιουργικῆς τινος πρά-
ξεως τῆς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος νὰ συνεχίσῃ τὴν σειρὰν ὀπισθο-
βατικῶς πέραν τοῦ ἑνός, καὶ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ μηδὲν καὶ εἰς
τοὺς ἀρνητικούς ἀριθμούς (—1), (—2), (—3), (—4), κλπ. ὡς

εἰς μέλη μιᾶς πρὸς τὰ ὀπίσω χωρούσης ἐπ' ἄπειρον σειρᾶς.¹

Δὲν ὑπάρχει ὁμως διάκρισις ἄνευ συνδέσεως καὶ συνυπάρξεως τοῦ ἑνὸς μετὰ τοῦ ἄλλου. Διὰ τῆς συνδέσεως προέρχεται τὸ ἄλλο ἐκ τοῦ ἑνὸς καὶ σχετίζεται πρὸς τοῦτο ὡς ἀποτέλεσμα πρὸς τὴν αἰτίαν.

Τὰ μέλη τῆς ἀριθμητικῆς σειρᾶς παρουσιάζουσι τὴν παραγωγὴν ταύτην καὶ συνύπαρξιν ὑπὸ τὴν ἀπλουστάτην μορφήν. Τοῦτο, διότι ἕκαστον μέλος τῆς σειρᾶς εἶναι πάντοτε τὸ αὐτό. Εἶναι τόσον ὡς αἰτία, ὅσον καὶ ὡς ἀποτέλεσμα τὸ ἀπλῶς ἀντιληπτὸν γινόμενον, ὅπερ κατὰ πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι παραμένει τὸ αὐτό. Διὰ τοῦτο ἐνταῦθα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἴσον πρὸς τὴν αἰτίαν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα πάλιν ἀποτελεῖ αἰτίαν διὰ τὴν ἐκ νέου ἐμφάνισιν τοῦ ἀποτελέσματος. Συμφώνως πρὸς ταῦτα καὶ ἡ συνύπαρξις παριστᾷ τὸ ἓν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὅπως καὶ τὸ ἕτερον. Εἶναι καὶ αὕτη πολλαπλότης ἐκ τῶν αὐτῶν μερῶν, ἐξ ὧν ἕκαστον εἶναι ἡ ἐνότης, τὸ ἐνιαῖον καὶ καθ' ἑαυτό.

1. Τὴν σημασίαν τοῦ ἀρχικοῦ μέρους καὶ τὴν μετὰ τούτου σχετιζομένην κράτησιν τοῦ μηδενικοῦ καὶ τῶν ἀρνητικῶν ἀριθμῶν μακρὰν τῆς ἀρχικῆς σειρᾶς ἀριθμῶν, τῆς παριστάσεως τὴν πρόοδον ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο, ὑπεστήριξα ἤδη εἰς τὴν πραγματείαν μου «Untersuchungen über die Grundlagen der Mathematik» (ἐκ τοῦ Wundt Philosophische Studien, Τόμ. 10, σελ. 292), καθὼς καὶ εἰς τὸ σύγγραμμα «Mythenbildung und Erkenntnis» σελ. 116 ὡς πρὸς τὸν Helmholt («Zählen und Messen», εἰς Philosophische Aufsätze, ἀφιερωθέντα εἰς Ed. Zeller, 1887). Αὐτὸ τοῦτο ἔχω νὰ τονίσω καὶ ὡς πρὸς τὸν Natorp («Die logischen Grundlagen der exacten Wissenschaften». Ἡ πρόοδος γίνεται πάντοτε ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο, ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ δύο, ἀπὸ τοῦ δύο εἰς τὸ τρία κλπ. Καὶ ἀνά ἀπαριθμῆται δύναται μόνον ὅ,τι προηγουμένως προσετέθη. Δι' ἀπαριθμήσεως καὶ ἀφαιρέσεως λαμβάνει τις, ὅ,τι πρὸ τῆς προσθέσεως εἶχεν»—οὕτω λέγει ὁ Natorp αὐτὸς μετὰ μεγίστης σαφηνείας καὶ ὀριστικότητος. Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν «εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ προστίθεται εἰς τὸ μηδενικόν», ἐὰν πρόβηται «δι' ἀφαιρέσεως νὰ καταλήγωμεν εἰς τὸ μηδέν». Τῆς τοιαύτης ὁμως ἀκριβῶς προσθέσεως εἰς τὸ μηδέν δὲν δύναμαι νὰ λάβω ἔννοιαν καὶ νὰ σχηματίσω πεποιθήσιν. Οὐδὲν γνωρίζω ἐξ ἐκείνου τοῦ ὁποίου κεῖται ἔξω τῆς ἀριθμητικῆς σειρᾶς, ἐκ τοῦ παρὰ τοῦ Natorp ὑποτιθεμένου καὶ διὰ μηδενικοῦ χαρακτηριζομένου σημείου «ἀπὸ τοῦ ὁποίου (διὰ τοῦ 1, 2, 3...) ἀριθμεῖται.» Τοῦτο διότι κατὰ τὴν ἄρσιν τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀριθμεῖν, οὐδέποτε καταλήγω εἰς μηδενικὸν ὡς μέρος ἀποτελοῦντος τὴν ἀρχήν, ἀλλ' εἰς τὴν ἄρσιν μόνον τῆς ὅλης ἀπαριθμηθείσης σειρᾶς καὶ συνεχείας.

Διὰ τῆς διακρίσεως, τῆς συνδέσεως καὶ τῆς συνυπάρξεως ἀποκτῶσιν τὰ μέλη τῆς σειρᾶς τῶν ἀριθμῶν ὑπαρξιν δυναμένην νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ καὶ νὰ κατανοηθῇ, οὕτως ὥστε τὸ ἀντιληπτὸν γίνεσθαι νὰ ἀντιπαραθέτῃ ἑαυτὴ πρὸς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι. Τὸ «ἓν» ὁμῶς καθορίζει ὄχι μόνον τὴν πρόοδον καὶ συνέχειαν πρὸς τὸ «δύο», ἀλλὰ παριστᾷ καὶ τὴν καταληπτὴν γινομένην ἐνότητα καὶ μονάδα, ἡ ὁποία ὡς ἀριθμὸς εἶναι μόνον μία καὶ ὡς τακτικὸν ἀριθμητικὸν ἢ πρώτη, ὄχι δ' ὀλιγώτερον δὲ καὶ ἢ ἅπαξ καὶ διὰ πρώτην φορὰν ἀντίληψις τῆς ἐνότητος καὶ μονάδος. Καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ τὸ «δύο» προσδιορίζει ὄχι μόνον τὴν συνέχειαν πρὸς τὸ «τρία», ἀλλὰ καὶ τὴν «δυάδα» καὶ τὸ «δεύτερον», καθὼς καὶ τὸ διπλοῦν» καὶ τὸ εἰς δευτέραν θέσιν λαμβάνον χώραν ἀντιλαμβάνεσθαι κλπ.

Τὰ μερικὰ σημεῖα ἓν, δύο, τρία κλπ. φέρουσι κατὰ ταῦτα τόσον εἰς:

ἓν, ἓν καὶ ἓν, ἓν καὶ ἓν καὶ ἓν κλπ. ὅσον καὶ εἰς τὰ:

ἅπαξ (ἓν ἐπὶ ἓν), δις (δύο φορές τὸ ἓν), τρίς (τρεῖς φορές τὸ ἓν) κλπ.

Εἰς τὸν σχηματισμὸν δὲ τῶν ἀθροισμάτων καὶ γινομένων ἀναγνωρίζομεν τὰς πράξεις τῆς Προσθέσεως καὶ τοῦ Πολλαπλασιασμοῦ, δι' ὧν λαμβάνομεν συνολικοὺς ἀριθμοὺς προερχομένους ἐκ τῆς συνθέσεως καὶ ἐκ τῆς ἐπανειλημμένης συνθέσεως τῶν ἀριθμῶν. Ἡ πρόσθεσις τοῦ m καὶ n δίδει τὸ ἄθροισμα $m+n$, καὶ ἡ κατὰ m φορές ἐπανάληψις τοῦ n ἀποφέρει τὸ γινόμενον $m.n$.

Ὅπως ἡ πρόοδος εἰς τοὺς ἀριθμοὺς ἢ ἡ ἀρίθμησις, οὕτω καὶ τὸ προσθέτειν καὶ τὸ πολλαπλασιάζειν εἶναι ἐνέργεια, δυναμένη νὰ ἐκτελῆται καὶ διὰ τοῦτο καὶ δυναμένη νὰ νοηθῇ ὡς διαλυομένη. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔρχεται τις εἰς τὸ ἀφαιρεῖν καὶ εἰς τὸ διαιρεῖν. Δύναται ὁμῶς νὰ ἀφαιρεθῇ καὶ νὰ διαιρεθῇ μόνον ὅ,τι προηγουμένως προσετέθη καὶ ἐπολλαπλασιάσθη. Τὸ δὲ ἀφαιρεῖν καὶ διαιρεῖν δύναται τις νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τόσον ὀλιγώτερον ὡς δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅσον καὶ τὸ ὀπισθοβατικῶς ἀριθμεῖν ὡς τιαύτην ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐπίσης, ὅπερ πραγματοποιεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὑπάρχοντος ἀριθμητικῶς συστήματος. Ἡ ἀπαίτησις, τοῦ νὰ ἀφαιρῆται μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀπὸ μικρότερον ἢ τοῦ νὰ διαιρῆται ἀριθμὸς

τις δι' ἄλλου μὴ ὄντος διαιρέτου τοῦ πρώτου, δὲν φέρει εἰς νέους —ἀρνητικούς ἢ κλασματικούς—ἀριθμούς, ἀλλὰ παραμένει ἀπραγματοποίητος, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν πρόοδον ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο πρόκειται μόνον τὸ ἀπλῶς διδόμενον, ὅπερ καὶ ὡς αἰτία καὶ ὡς ἀποτέλεσμα μένει τὸ ἴδιον.

Τὸ ἀπλῶς ἀντιληπτόν, ὅπερ χαρακτηρίζομεν ὡς μονάδα, δύναται ἐν τούτοις μόνον τῇ ἐνεργείᾳ τῆς πνευματικῆς ζωῆς—διὰ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἑνὸς ἐν τῷ ἄλλῳ—να λάβῃ μεγαλυτέραν θετικότητα. Πρὸς τοῦτο δὲ οὐδὲν ἄλλο μέσον ὑπάρχει εἰμὴ ἀκριβῶς τὸ χωρίζειν (διακρίνειν), συνδέειν καὶ συνθέτειν ἢ προσθέτειν, ὅπερ, ὅπως εἶδομεν, ἀποδίδει τὰς πολλὰς διακεκριμένας καὶ συνυπαρχούσας μονάδας (ἐνότητας).

Τὸ ἐν γένει ἀντιληπτὸν εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ λάβῃ μεγαλυτέραν καὶ τελειότεραν θετικότητα, μόνον ὅταν λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ὡς πολλαπλότης, τὰ μέρη τῆς ὁποίας κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο πρόοδον χωρίζονται καὶ διὰ τῆς σχέσεως τῆς αἰτίας πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα συνδέονται πρὸς ἄλληλα οὕτως, ὥστε νὰ παριστῶσι καθ' ἑαυτὰ ὅ,τι γίνεται ἀντιληπτὸν καὶ κατανοητὸν, καὶ νὰ θεωρῶνται ἴσα καὶ ἰσοδύναμα. Εἰς τὴν ἀρχικὴν μονάδα καὶ ἐνότητα ἀντιπαρατίθεται τοιοῦτοτρόπως ἐν ποσὸν μονάδων καὶ ἐνοτήτων. Διὰ τοῦτο πρέπει τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ κατανοεῖν τοῦ «πολλοῦ» διὰ τοῦ «ἑνὸς» καὶ ἐν τούτῳ, νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἐνεργεία τις τῆς πνευματικῆς ζωῆς ὑπερβαίνουσα τὴν ἀπλῆν ἐπὶ τῇ βάσει σειρᾶς πρόοδον. Ἡ τοιαύτη ἐνεργεία ἀπαιτεῖ τὴν διάκρισιν καὶ σύνδεσιν τῶν μερῶν τῶν συνυπαρχόντων εἰς τὴν πολλαπλότητα, καθ' ὅσον τὸ «πολὺ» εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ κατανοητὸν, ὅταν τὰ μέρη τῆς ποσότητος δὲν διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων καὶ δὲν συνδέονται πρὸς ἄλληλα.

Εἰς τὴν πρόοδον ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο, ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ πολὺ, καὶ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο ἐντὸς τῆς πολλαπλότητος καὶ ποσότητος, ἀναλύεται λοιπὸν ἡ ὅλη σύστασις τῶν καθορισμῶν, δι' ὧν διακρίνομεν τὰ ἀντικείμενα ἀπ' ἀλλήλων καὶ συνδέομεν αὐτὰ πρὸς ἄλληλα¹.

1. Εἰς τὸ σύγγραμμα «Mythenbildung und Erkenntnis, ἀπέδειξα ὅτι ἡ σχέσις τῶν καθορισμῶν, ἕκαστος τῶν ὁποίων καθ' ὅμοιον τρόπον παριστᾷ

Ἀπαράλλακτα ὅπως ἡ πρόοδος ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἀριθμῶν εὐρίσκει λοιπὸν κατ' ἀνάγκην καὶ ἡ πρόοδος ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ πολὺ καὶ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο ἐντὸς τῆς

τὴν ἀντίληψιν καὶ κατανόησιν τοῦ ἑνὸς ἐν τῷ ἄλλῳ, ἀποδίδει τὴν κατὰ σειράν πρόοδον, τὸν μερισμὸν καὶ τὰς ἀλληλουχίας καὶ σχέσεις τῆς ἀντιθέσεως, καὶ ὅτι ἀφ' ἑνὸς αἱ θεμελιώδεις αὐταὶ μορφαί, ἐφ' ὅσον ὡς διαρκεῖς καὶ ἐξακολουθητικαί, ἢ ὡς ἐπαναληπτεαὶ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν, ἀνοίγουσι τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς βάσεις τῆς Μαθηματικῆς ἐπιστήμης, ὅτι δ' ἀφ' ἑτέρου, ἐφ' ὅσον ὑποτεθῆ τὸ σύνολον τοῦ ἀντιληπτοῦ καὶ κατανοητοῦ, φέρουσιν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς πραγματικότητος κατὰ τὴν ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ μορφήν ταύτης. Ἡ ἐκεῖ γενομένη ἀνάπτυξις παρέχει λοιπὸν τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι αἱ εἰρημέναι θεμελιώδεις μορφαί εἶναι ἀναγκαῖαι καὶ ἐπαρκεῖς ὥστε νὰ βασίσωσι τὴν ὅλην θεωρίαν τῆς γνώσεως. Αὐταὶ ἔρχονται οὕτω εἰς τὴν θέσιν τῶν καθαρῶς λογικῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν μορφῶν ἐποπτείας κατὰ Κάντιον καὶ καθιστῶσι δυνατὴν τὴν παρακολούθησιν «τῆς γενέσεως τῆς γνώσεως» καὶ τὴν παρατήρησιν «τοῦ γενικοῦ ἀτόμου τοῦ αὐτοσυνειδήτου πνεύματος, κατὰ τὴν διαμόρφωσίν του, ὅπως ὁ Hegel θέτει τοῦτο ζήτημα τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ Πνεύματος» (ἴδ. Πρόλογον).—Ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον παρουσιαζομένη σπουδαιότης καὶ σημασία τῶν Μαθηματικῶν θὰ ἦτο ἀκατανόητος, ἐὰν αἱ θεμελιώδεις μαθηματικαὶ ἐννοιαὶ ἦσαν ἐλεύθεραι ἐπινοήσεις καὶ δημιουργίαι τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, αἱ ὁποῖαι ἐπίσης θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παραλειφθῶσι καὶ νὰ ἀντικατασταθῶσιν ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ μὴ ἀντιφατικῶν ὀρισμῶν ἐκ τῆς λεγομένης ἀρχῆς τῆς σταθερότητος τῶν τεχνικῶν νόμων. Ἡ σπουδαιότης ὅμως τῶν Μαθηματικῶν γίνεται κατανοητὴ ὅταν ἀναζητηθῆ ἡ ἀρχὴ τῶν ἐννοιῶν ἐκείνων εἰς τὰς θεμελιώδεις μορφάς, πρὸς ἃς συνδέεται ἡ ἐνέργεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν τοιαύτην γνῶσιν ἀποκαλύπτεται ἡ οὐσία τῆς Μαθηματικῆς ἐπιστήμης. Ὁ A. Voss («Über das Wesen der Mathematik» σελ. 16) φαίνεται ὅτι ἀκριβῶς λόγῳ τῆς παρ' ἐμοῦ ἀναφορᾶς τῆς ἐννοίας τοῦ ἀριθμοῦ εἰς τὰς θεμελιώδεις μορφάς, ὑφ' ἃς ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἐνεργεῖ, θέλει νὰ μὲ μεμφθῆ. Εἰς τὴν τοιαύτην ἀναφορὰν ἔγκειται ἡ αἰτία τοῦ νὰ ἀπερριφθῶσι παρ' αὐτοῦ αἱ ἀντιλήψεις μου καὶ νὰ θεωρηθῶσιν ἐκκλίνουσαι «τῶν ὅσων δοξάζουσιν οἱ ἔγκριτοι Μαθηματικοί», οἱ ὁποῖοι, ὅπως καὶ ὁ Voss αὐτός, λαμβάνουσιν ὡς βάσιν τὴν ἀρχὴν τῆς μονιμότητος καὶ σταθερότητος. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ τοιαύτη ἀρχὴ δὲν ἔχει ἀπόλυτον ἀξίαν πλέον, ἐπειδὴ καὶ ὁ Natorp («Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften» σελ. 142) παρατηρεῖ, ὅτι «νεωστὶ παρ' ἀριθμητικῶν-Μαθηματικῶν, ἡ ἀρχὴ αὕτη μετὰ σκεπτικισμοῦ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ Wundt ἐν πάσῃ περιπτώσει στηρίζεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μονιμότητος καὶ σταθερότητος (Πρβλ. «Logik» 2 τόμον, 3 ἔκδοσ. σελ. 146). Εἰς ἐμὲ φαίνεται ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μονιμότητος δυνατὴ ἐπὶ τοσοῦτον μόνον, ἐφ' ὅσον θὰ ἐξελάμβανέ τις τὰς ἀπλᾶς σειρὰς τῶν ἀριθμῶν ὡς πεσοῦσας ἐκ τοῦ οὐρανοῦ μετὰ

ποσότητος καὶ πολλαπλότητος ἐπὶ ἰδιαιτέρων ἀντικειμένων, τὴν σαφῆ αὐτῆς καὶ πλήρη ἀνάπτυξιν. Τα ἀντικείμενα ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει μετὰ τῆς σειρᾶς τῶν ἀριθμῶν

τῶν πράξεων αὐτῶν, καὶ ἐφ' ὅσον θὰ ἐθεώρει τὰς πράξεις ταύτας δυναμέναις νὰ ἐκτελῶνται καὶ ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ τοῦτο. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀναφέρεται τις εἰς τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος καὶ εἰς τὴν ἀπεριόριστον ἐλευθερίαν σχηματισμοῦ ἐννοιῶν μαθηματικῶν. Ὅταν ὅμως τις σχηματίσῃ πεποίθησιν περὶ τῆς ἀνάγκης νὰ παραγάγῃ τὰς ἀπλᾶς ἀριθμητικὰς σειρὰς, τότε ἔχει τὴν ἀπαίτησιν νὰ παράγῳ καὶ οἱ κλασματικοὶ πάσης φύσεως καὶ οἱ ἀρνητικοὶ καὶ οἱ παντὸς ἄλλου εἴδους ἀριθμοί. Τοιαύτην, ἐκ τῆς ἀλληλουχίας καὶ σχέσεως τῶν ἀπλῶν διανοητικῶν καθορισμῶν ἀναχωροῦσαν καὶ μέχρι τῆς παραστάσεως τῶν ἀριθμῶν αὐτῶν καὶ τῶν κανόνων τῶν πράξεων τῶν φέρουσαν, παραγωγὴν ἔκαμον ἤδη εἰς τὸ ὡς ἂνω σύγγραμμά μου. Ἐὰν δὲ κατὰ ταῦτα ἀπαρνοῦμαι τὴν ἀναφορὰν εἰς τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρωπίνου, διὰ τούτου δὲν χαρακτηρίζω τὰς θεωρίας τοῦ Dedekind καὶ ἄλλων Μαθηματικῶν ὡς Μυθοπλασίας, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Voss. Διότι κατὰ τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἀποκρυσταλλωθεῖσαν ἐννοιαν, ἡ Μυθοπλασία συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ ἀντιλαμβανόμενος καὶ αἰσθανόμενος ἄνθρωπος παραδέχεται ἀντικείμενα ὡς ἀπλῶς ὑπάρχοντα καὶ νομίζει ὅτι εὐρίσκει ἐν αὐτοῖς, ὅ,τι αὐτὸς ὁ ἴδιος διὰ τῆς λειτουργίας τῆς αἰσθήσεως καὶ ἀντιλήψεως ἔχει θέσει ἐντὸς αὐτῶν. Δὲν πιστεύω ὅμως ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη, ὅπως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Πυθαγορείων, οἱ ἀριθμοὶ εἶναι δυνατὸν νὰ λαμβάνωνται ὡς ἀυθιπόστατοι ὄντοτητες καὶ οὐσίαι. Ἐπειδὴ δ' ἐπὶ πλέον ἐγὼ δὲν περιγράφω τὴν ψυχολογικὴν γένεσιν τῶν ἀριθμῶν, ἢ ὅποια οὐδόπως μ' ἐνδιαφέρει, ἀλλὰ παράγω τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς καὶ τοὺς κανόνας τῶν πράξεων τῶν ἐκ τῆς πρωταρχικῆς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος, δὲν γνωρίζω ποῖαι εἶναι αἱ δυσκολίαι, τὰς ὁποίας, κατὰ τὸν Voss, ἀφίνω ἄνευ λύσεως. Πλὴν τούτου οὐδόπως εἶναι ὀρθὸν καὶ τὸ ὅτι κατὰ τὸν ἰδικόν μου τρόπον παραγωγῆς «διακόπτεται ἡ ὁδὸς πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα τυπικὰ ἀριθμητικὰ συστήματα, ἅ.να εἶναι ἀπαραίτητα εἰς τὰ Μαθηματικά». Εἰς τὰς ἐρεῦνας μου περὶ τῶν βάσεων τῆς Μαθηματικῆς ἐπιστήμης («Entwicklung des Begriffs der allgemeinen Zahl aus der Beziehung des Grundes zur Folge» Philosophische Studien τόμ. 14, σελ. 134 κ. ἐ.) ἀποδεικνύω πῶς ἀφ' ἑνὸς ἢ ἐφαρμογῆ πολυσημασίας τινὸς κατὰ τὴν σχετίζουσαν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος καθιστᾶ δυνατὴν τὴν ἀναφορὰν εἰς τὴν θεωρίαν τῶν ἐκ τοῦ π κυρίων μονάδων σχηματιζομένων συνθέτων ἀριθμῶν, ἢ ὅποια ἀνεπτύχθη παρὰ τῶν Weierstrass καὶ Dedekind εἰς τὰ göttingen Nachrichten 1884 καὶ 1885, καὶ πῶς ἐξ ἄλλου διὰ μεγαλυτέρας διακρίσεως εἰς τὴν σχέσιν καὶ ἀλληλουχίαν τῆς σκέψεως γίνονται προσίτοι οἱ τετραγωνισμοί. Ἡ κρίσις μου τέλος περὶ τῆς Ἀλγέβρας τῆς Λογικῆς ἢ τῆς λογικῆς ἀθροίσεως, δὲν εἶναι, ὅπως ὁ Voss λέγει, ἄνευ αἰτιολογίας καὶ ἀποδείξεως, καθ'

τὸ ὕλικόν, ὅπερ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ προγραμματικῶς πρόκειται νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰς πρωτογόνους μορφάς, δι' ὧν ἐνεργεῖ καὶ λειτουργεῖ ἡ πνευματικὴ ζωή.

Ἡ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο πρόοδος καὶ ἡ πρόοδος ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ πολὺ συντελεῖ εἰς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς σχέσεως τοῦ ὅλου πρὸς τὰ μέρη αὐτοῦ. Ὁδηγεῖ εἰς τὴν διαιρετέαν ποσότητα, εἰς τὰ κλάσματα καὶ εἰς ἄλλους ὁμοίους ἀριθμούς, εἰς τοὺς προσδιοριστέους πεπερασμένους καθὼς καὶ εἰς τοὺς ἀπείρους μικροὺς ἀριθμούς. Διὰ τῆς προόδου δὲ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο ἐντὸς τῆς ποσότητος καὶ πολλαπλότητος φθάνομεν εἰς τὰς ἀντιθέτους σχέσεις, εἰς τὸ ἀρνητικὸν καὶ εἰς τὸ ὑποθετικὸν ἢ εἰκονικόν.

Ὅταν εἰς τὸ ἀρχικῶς ἀντιληπτὸν γινόμενον ἐμφανίζεται μία πολλαπλότης ἢ ποσότης, ἧς τὰ μέρη παριστῶσιν ἀπλῶς καὶ μόνον τὸ ἀντιληπτὸν καὶ κατανοητὸν καὶ εἶναι διὰ τοῦτο ἴσα καὶ ὅμοια πρὸς ἄλληλα, τότε ἕκαστον μέρος εἶναι τὸ αὐτὸ τοῦ ὅλου. Τοιοῦτον μέρος δύναται ἀκριβῶς, ὅπως καὶ τὸ ὅλον, νὰ ἐννοηθῇ ὑπὸ ἀπεριόριστον ἐπανάληψιν, οἱ δ' ἀριθμοὶ τῶν μερῶν τοῦ ὅλου, ἢ τὰ κλάσματα, ἀντιπροσωπεύουσιν ὁμοίως, ὅπως καὶ οἱ ἀριθμοὶ τῆς συνθέσεως ἢ προσθέσεως καὶ τῆς ἐπανειλημμένης προσθέσεως ἢ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ, ἓνα πλήρη καὶ ἀκέραιον ἀριθμόν. Καὶ ἡ ἀφαίρεσις καὶ ἡ διαίρεσις γίνονται οὕτω, ἐφ' ὅσον συνίστανται εἰς τὴν ἄρσιν γενομένων ἢ δυναμένων νὰ ἐκτελεσθῶσι, προσθέσεως καὶ πολλαπλασιασμοῦ.

Τὸ τοιοῦτον δὲν φέρει εἰς νέον τι, διότι εἶναι δυνατόν νὰ γίνηται ὑπολογισμὸς διὰ τοῦ μέρους τοῦ ὅλου ἀκριβῶς ὅπως καὶ δι' αὐτοῦ τούτου τοῦ ὅλου. Τὸ νέον συνίσταται ἀπλῶς καὶ μόνον εἰς τὴν σχέσιν τοῦ μέρους πρὸς τὸ ὅλον, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τοῦ διὰ κλασμάτων ὑπολογισμοῦ καὶ ἢ ὁποῖα παρουσιάζεται καὶ ἰσχύει ὅταν γίνωνται ὑπολογισμοὶ διὰ διαφόρων κλασμάτων, τούτέστι διὰ τοιούτων, ἅτινα ἔχουσι διαφόρους παρονομαστάς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δηλαδή δύναται τις νὰ πολλαπλασιάσῃ

ὅσον τὸ παρ' ἐμοῦ διδόμενον παράδειγμα λογικῆς προσθέσεως καὶ πολλαπλασιασμοῦ ἐπαρκῶς διασαφηνίζει τὴν μαθηματικὴν ἄθροισιν (παρὰ τὴν ὁποίαν οὐδεμίαν ἄλλην ὑπάρχει) κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἀπομίμησιν αὐτῆς καὶ κατ' οὐσίαν, ἢ ὁποῖα δὲν γίνεται εὐκόλως κατανοητή.

καὶ νὰ διαιρῆ ἓν κλάσμα ἔχει μόνον κατὰ τρόπον, ὥστε μόνον τὸ ποσὸν τῶν μερῶν ἢ ὁ ἀριθμητῆς τοῦ κλάσματος νὰ πολλαπλασιάζεται καὶ νὰ διαιρῆται. Μᾶλλον λαμβάνει τις τὸ πολλαπλάσιον ἢ τὸ μέρος ἑνὸς κλάσματος καὶ τότε ἀκόμη, ὅταν λαμβάνῃ ἴσον ἀριθμὸν μεγαλυτέρων ἢ μικροτέρων ἀναλόγως μερῶν, ὁπότε ὁ παρονομαστῆς ἓν μέρος ἢ ἓν πολλαπλάσιον τοῦ ἀρχικοῦ παρονομαστοῦ ἀποτελεῖ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔχομεν τοὺς δύο θεμελιώδεις κανόνας, οἵτινες ἀποτελοῦσι τὸν πυρῆνα τοῦ διὰ κλασμάτων ὑπολογισμοῦ.

Ἐν κλάσμα πολλαπλασιάζεται ἐπὶ ἀκέραιον ἀριθμὸν, ὅταν πολλαπλασιασθῆ ὁ ἀριθμητῆς τοῦ κλάσματος ἐπὶ τὸν ἀκέραιον ἀριθμὸν, ἢ ὅταν διαιρεθῆ ὁ παρονομαστῆς τοῦ κλάσματος διὰ τοῦ ἀκεραίου ἀριθμοῦ, ἐφ' ὅσον εἶναι διαιρετός.

Ἐν κλάσμα διαιρεῖται δι' ἀκεραίου ἀριθμοῦ, ὅταν πολλαπλασιασθῆ ὁ παρονομαστῆς τοῦ κλάσματος ἐπὶ τὸν ἀκέραιον ἀριθμὸν, ἢ ὅταν διαιρεθῆ ὁ ἀριθμητῆς τοῦ κλάσματος διὰ τοῦ ἀκεραίου ἀριθμοῦ, ἐφ' ὅσον εἶναι τοῦτο δυνατόν.

Ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι ἓν κλάσμα δὲν μεταβάλλει τὴν ἀξίαν αὐτοῦ, ὅταν καὶ ὁ ἀριθμητῆς καὶ ὁ παρονομαστῆς αὐτοῦ πολλαπλασιασθῶσιν ἢ διαιρεθῶσιν δι' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀριθμοῦ. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν τὸ κλάσμα πολλαπλασιάζεται, ἐνῶ κατὰ τὴν δευτέραν διαιρεῖται καὶ σμικρύνεται ἐξ ἴσου.

Δύο κλάσματα εἶναι δυνατόν νὰ ἀυξηθῶσιν οὕτως ὥστε ἀμφότερα νὰ ἔχωσι τὸν αὐτὸν παρονομαστήν ἢ νὰ εἶναι ὁμώνυμα. Τὰ ὁμώνυμα ὁμῶς κλάσματα δύναται τις νὰ προσθέτῃ καὶ νὰ ἀφαιρῆ. Δύναται τις καὶ νὰ διαιρῆ αὐτὰ ὅταν εὐρίσκη ποσάκις περιέχεται ὁ ἀριθμητῆς τοῦ διαιρέτου εἰς τὸν ἀριθμητὴν τοῦ διαιρετέου.

Ἡ σχέσις τοῦ μέρους πρὸς τὸ ὅλον ἐκδηλοῦται διὰ τῆς κατανοήσεως καὶ ἀντιλήψεως, ἢ διὰ προσθέσεως καὶ πολλαπλασιασμοῦ τοῦ μέρους. Τοῦτο εἶναι ἀπλῆ ἢ πολλοστὴ θέσις τοῦ μέρους, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ὡς πολλαπλασιασμὸς ἀπαράλλακτα ὅπως ὅταν τίθηται ἅπαξ ἢ πολλάκις τὸ ὅλον. Ἡ ἅπαξ θέσις τοῦ μέρους ἀποδίδει ἐν τούτοις τὸ μέρος καὶ τοῦτο παριστᾶται ὡς ἀποτέλεσμα μερισμοῦ τινος ἢ διαιρέσεως. Ὡστε ἡ διαίρεσις δι' ἑνὸς ἀκεραίου ἀριθμοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σχέσεως τοῦ μέρους πρὸς τὸ ὅλον εἶναι πάντοτε δυνατὴ. Ἐὰν δηλαδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν μερῶν (ἀριθμητῆς)

ισοῦται πρὸς t , διὰ τῆς διαιρέσεως διὰ τοῦ t ἔχει τις τὸ t) τον μέρος ἢ τὸν πολλαπλασιασμὸν ἐπὶ $1)t$. Ἐπαναλαμβανομένου τοῦ μέρους τούτου m)άκις τότε ἐξισοῦται πρὸς τὴν διαίρεσιν διὰ t καὶ ὁ πολλαπλασιασμὸς ἐπὶ m . Τοῦτο ἀποδίδει τὸν κανόνα: Πολλαπλασιάζει τις ἐπὶ κλάσμα ὅταν πολλαπλασιάσῃ ἐπὶ τὸν ἀριθμητὴν τοῦ κλάσματος καὶ διαιρῇ διὰ τοῦ παρονομαστοῦ τοῦ κλάσματος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δύναται τις νὰ πολλαπλασιάσῃ κλάσματα πολλαπλασιάζων ἀριθμητὴν ἐπὶ ἀριθμητὴν καὶ παρονομαστὴν ἐπὶ παρονομαστὴν. Ἐπίσης δ' εὐκόλως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποδεικνύεται ὅτι καὶ ἡ διαίρεσις δύο κλασμάτων, ἥτις ἀπαιτεῖ τὴν εἰς ὁμώνυμα τροπὴν τῶν κλασμάτων καὶ τὴν διαίρεσιν τῶν ἀριθμητῶν τῶν κλασμάτων τούτων, φέρει εἰς τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα ὅπως καὶ ὁ πολλαπλασιασμὸς τοῦ διαιρετέου ἐπὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἀξίαν τοῦ διαιρέτου. Ὄταν λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν τὸ μέρος τῆς ἀρχικῆς μονάδος καθ' ἑαυτῆς καὶ τὸ νέον προκύπτον μέρος πάντοτε ἐκ νέου ὡς ποσότης τις ἴσων μερῶν, τότε ἔχομεν διὰ τῆς ἀπεριορίστως δυναμένης νὰ ἐξακολουθήσῃ διαιρέσεως, ἀπείρως δυναμένης νὰ διαιρεθῶσι ποσότητες, αἱ ὁποῖαι ὄχι μόνον θετικὰς ὑπὸ τύπον κλασμάτων παριστανόμενας, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὰς καὶ φανταστικὰς, δι' ἀπεριορίστου σειρᾶς κλασμάτων προσδιοριζόμενας σχέσεις, δεικνύουσι πρὸς τὴν ἀρχικὴν μονάδα.

Ἐπειδὴ ἡ διαιρετότης καὶ ὁ μερισμὸς εἶναι δυνατὸν νὰ συνεχίζηται ἄνευ τέλους, διὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχει μικροτάτη τις ποσότης. Τὸ μὴ δὲν εἶναι ποσότης, οὔτε δύναται νὰ εὑρεθῇ διὰ τῆς ἀπεριορίστως ἐννοουμένης διαιρέσεως, καθ' ὅσον ἕκαστον μέρος δύναται πάντοτε νὰ νοῆται ὡς ποσότης τις καὶ πολλαπλότης. Τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὸ ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ νοῶνται ποσότητες, αἱ ὁποῖαι εἶναι μικρότεροι πάσης ἄλλης οἰασδῆποτε δυναμένης νὰ διατυπωθῇ ποσότητος καὶ ὅτι ὡς μὴ δυνάμεναι νὰ διατυπωθῶσι μικραὶ ποσότητες δύνανται νὰ ὑπολογίζωνται. Ὁ συντελεστὴς δύο μὴ δυναμένων νὰ διατυπωθῶσι ποσῶν ἢ ὁ διαφορικός εἶναι ὁ διαφορικός συντελεστής. Τὸ ἄθροισμα ἀπείρων μὴ δυναμένων νὰ διατυπωθῶσι μικροτέρων ποσῶν εἶναι τὸ ὅλοκλήρωμα.

Ἡ διὰ τῆς ἀπεριορίστως δυναμένης νὰ συνεχισθῇ διαιρέσεως ἀμέσως ἐπιβαλλομένη ἀναγνώρισις τῶν μὴ δυναμένων νὰ διατυ-

παθῶσι μικρῶν ποσῶν καὶ ἐχόντων τὸν χαρακτῆρα ποσότητος, παραμερίζει τὰς δυσκολίας, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται εἰς τοὺς ψευδεῖς συλλογισμοὺς καὶ τὰ σοφίσματα τῶν Ἑλεατῶν. Οἱ ψευδεῖς οὗτοι συλλογισμοὶ καὶ τὰ σοφίσματα στηρίζονται ἀκριβῶς εἰς τοῦτο, ὅτι τὰς μὴ δυναμένας νὰ διατυπωθῶσι μικρὰς ποσότητας, ἢ ἐξισοῦσι πρὸς τὸ μηδέν, ἢ θεωροῦσιν αὐτὰς δυναμένας νὰ ἀποδίδονται.

Ὅταν λέγη τις ὅτι τὸ ἱπτάμενον βέλος ἀνά πᾶσαν στιγμὴν ἡρεμεῖ καὶ τούτου ἔνεκα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κινῆται, τότε ἔχει ὑπ' ὄψιν τὰ μὴ δυνάμενα νὰ ἀποδίδονται μικρὰ χρονικὰ στοιχεῖα, καθ' ἃ τὸ βέλος διατρέχει ἐλάχιστον μέρος ὁδοῦ μὴ δυνάμενον νὰ ἀποδοθῆ, ὡς χρονικὰ σημεῖα ἄνευ ἐκτάσεως, ὅποτε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνηται λόγος περὶ κινήσεως. Ἄλλ' ὁ χρόνος, τὸν ὁποῖον ἀπαιτεῖ τὸ βέλος διὰ τὴν κίνησίν του, δὲν ἀποτελεῖται ἐκ χρονικῶν σημείων, ἀλλ' ἐξ ἀπείρων πολλῶν μὴ δυναμένων νὰ διατυπωθῶσι μικρῶν χρονικῶν στοιχείων, ἅτινα δὲν εἶναι ἴσα τῷ μηδενί, ἀλλὰ κατ' ἀνάγκην νοοῦνται ὡς ποσά.

Ἐπίσης καὶ ἡ ὁδός, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ διατρέξῃ ὁ Ἀχιλλεὺς μέχρις ὅτου φθάσῃ τὴν χελώνην, ἡ ὁποία ἔχει προπορευθῆ, εἶναι δυνατόν νὰ διαιρεθῆ εἰς ἀπείρους πολλὰ μέρη, ἡ δὲ διαίρεσις ἰδιαιτέρως εἶναι δυνατόν νὰ γίνη κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε τὰ διαδεχόμενα ἀλληλα μέρη νὰ ἐξισώνωνται πρὸς τὴν ἐκάστοτε ὑπάρχουσαν ἐπὶ πλέον πρόοδον τῆς χελώνης. Ὅταν λοιπὸν διατινῆται τις ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς δὲν δύναται νὰ φθάσῃ τὴν χελώνην, διότι πρέπει πάντοτε νὰ ὑπερπηδῆσῃ τὸ ἐπὶ πλέον μέρος τοῦ δρόμου τῆς χελώνης, ἡ ὁποία ἐν τῷ μεταξύ πάντοτε προχωρεῖ ὅπως δῆποτε, τότε ὑπαθέτει πᾶν ἐπὶ πλέον μέρος τῆς πορείας τῆς χελώνης ὡς διάστημα δρόμου δυνάμενον νὰ ἀποδοθῆ καὶ νὰ διανυθῆ κατὰ χρονικὸν διάστημα δυνάμενον νὰ ἀποδοθῆ ἐπίσης. Κατὰ τὴν ὑποτιθεμένην ὅμως ὡς ἀπεριορίστως συνεχιζομένην διαίρεσιν, μόνον ὠρισμένος ἀριθμὸς τῶν μερῶν ἀποτελεῖ ποσὸν δυνάμενον νὰ ἀποδοθῆ. Τὰ ἀλληλοδιαδεχόμενα διαστήματα τῆς ὁδοῦ μετὰ τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν δάνυσιν αὐτῶν χρονικῶν διαστημάτων γίνονται συγχρόνως ἀπείρους μικρὰ κατὰ τρόπον ὥστε τὸ ἄθροισμα τῶν χρονικῶν διαστημάτων ὅπως καὶ τὸ ἄθροισμα τῶν διαστημάτων τῆς ὁδοῦ νὰ ἀποτελῆ ποσὸν δυνάμενον νὰ ἀποδοθῆ.

Ἡ ἀντίληψις καὶ κατανόησις τῆς ποσότητος καὶ πολλαπλότητος προϋποθέτει ὅτι τὰ μέλη, ἕκαστον τῶν ὁποίων καθ' ὅμοιον τρόπον παριστᾷ τὸ ἀπλῶς κατανοητόν, διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων καὶ συνδέονται πρὸς ἄλληλα. Τὸ διακρίνειν τοῦτο καὶ συνδέειν λαμβάνει χώραν κατὰ τὴν πρόοδον ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἄλλο ἐντὸς καὶ διὰ τῆς ποσότητος, ὁπόθεν ἔρχονται εἰς φῶς διατακτικαὶ σχέσεις παράλληλοι πρὸς τὰς σχέσεις τῶν ποσῶν. Ἀμφότερα τὰ εἶδη ταῦτα τῶν σχέσεων συνδέονται ἀναπασπᾶστως πρὸς ἄλληλα. Ἡ ἀντίληψις τῆς ποσότητος καὶ πολλαπλότητος καὶ ἡ διαίρεσις τῆς ποσότητος αὐτῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῶσιν ἄνευ τῆς προόδου ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἄλλο ἐντὸς τῆς ποσότητος αὐτῆς. Ἡ τοιαύτη πρόοδος ἐπιφέρει τὰς διατακτικὰς σχέσεις.

Διὰ νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπον τῶν σχέσεων τούτων ὑπὸ τὴν ἀπλουστάτην αὐτῶν μορφήν, παραδεχόμεθα ὅτι ἡ ποσότης λ.χ. συνίσταται ἐκ δύο μόνων μερῶν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει τὸ ἐν πρὸς τὸ ἄλλο νὰ ἔχη τὴν αὐτὴν σχέσιν, τὴν ὁποίαν ἔχει καὶ τὸ ἄλλο πρὸς τὸ ἐν, ἐφ' ὅσον ἀμφότερα καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ἀξίαν συνυπάρχουσιν. Τὸ ἐν παριστᾷ κατὰ ταῦτα τὴν ἀμεσον ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἄλλο. Ἐπειδὴ μόνον κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἄλλο γίνεται ἀντιληπτόν, διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ τὸ ἐν καὶ τὸ ἄλλο. Ἐὰν ἤθελε λάβῃ τις αὐτὸ ὑπ' ὄψιν ὡς τὸ ἐν καὶ συγχρόνως ὡς τὸ ἄλλο, τότε δὲν θὰ ἔκαμνε τὴν διάκρισιν, τὴν ὁποίαν ἀπαιτεῖ ἡ ὄντοτης του. Ἡ σύνθεσις τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου κατὰ τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν τῆς ἀντιλήψεως σημαίνει κατὰ ταῦτα τὸ ἴδιον, ὅπερ καὶ ἡ θέσις καὶ ἡ σύγχρονος ἄρσις, ἢ ἡ πρόσθεσις καὶ ἡ σύγχρονος ἀφαίρεσις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ. Οὐδὲν ἀποτέλεσμα προκύπτει. Τούτου ἕνεκα ἀμφότερα τὰ μέρη τῆς ἀντιθέσεως μόνον χωριστὰ δύνανται νὰ ὑπάρχωσιν. Κατὰ τὴν ἐνωσίν των καταστρέφουσιν ἑαυτὰ καὶ αἴρουσιν.

Ἀναγνωριζομένου λοιπὸν τοῦ ἀπλῶς ἀντιληπτοῦ ὡς μονάδος, τὸ ἐν ἐκ τῶν δύο αὐτῆς ἀντιθέτων μερῶν δύναται νὰ σημειωθῇ ὡς θετικὴ μονὰς διὰ τοῦ $+1$ καὶ τὸ ἄλλο ὡς ἀρνητικὴ μονὰς διὰ -1 (ἢ καὶ ἀντιθέτως). Οἱ ἀριθμοί, οἱ ὁποῖοι δηλοῦσι ποσάκις τίθεται καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἡ μία καὶ ἡ ἑτέρα μονὰς, ἀποτελοῦσι κατὰ ταῦτα τοὺς θετικοὺς καὶ τοὺς ἀρνητικοὺς

ἀριθμούς. Ἐπειδὴ ἰσάριθμοι θετικοὶ καὶ ἀρνητικοὶ μονάδες ὁμοῦ λαμβανόμεναι ἀναιροῦσιν ἀλλήλας ἢ ἀποδίδουσι τὸ μηδέν, διὰ τοῦτο δύναται τις πάντοτε νὰ ἀντικαθιστᾷ τὴν ἀφαίρεσιν μιᾶς θετικῆς μονάδος διὰ τῆς προσθέσεως μιᾶς ἀρνητικῆς μονάδος, καὶ τὴν ἀφαίρεσιν μιᾶς ἀρνητικῆς μονάδος διὰ τῆς προσθέσεως μιᾶς θετικῆς μονάδος. Ἡ ἀφαίρεσις ἐπομένως γίνεται πάντοτε τῇ βοθηείᾳ τῆς καὶ ἀντίθεσιν σχέσεως.

Τοῦτο φέρει εἰς τὸν θεμελιώδη κανόνα τοῦ ὑπολογισμοῦ διὰ θετικῶν καὶ δι' ἀρνητικῶν ἀριθμῶν: ἀντὶ νὰ ἀφαιρῇ τις ὠρισμένον ἀριθμὸν μονάδων τοῦ ἑνὸς εἴδους, δύναται τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν μονάδων τοῦ ἀντιθέτου εἴδους νὰ προσθέτῃ.

Καθ' ὅμοιον τρόπον εἶναι δυνατὸν ἢ ἐπανειλημμένη ἀφαίρεσις θετικῶν, ἢ ἀρνητικῶν ἀριθμῶν νὰ ἀντικατασταθῇ δι' ἕξ ἴσου ἐπανειλημμένης προσθέσεως ἀναλόγων ἀρνητικῶν ἢ θετικῶν ἀριθμῶν. Ἡ m -άκις πρόσθεσις ἰσχύει ὡς πολλαπλασιασμὸς ἐπὶ $+m$, καὶ ἡ m -άκις ἀφαίρεσις ὡς πολλαπλασιασμὸς ἐπὶ $-m$. Ἐχομεν λοιπὸν

$$(-m). (-n) = (+m). (+n) = +m.n$$

$$\text{καὶ } (-m). (+n) = (+m). (-n) = -m.n$$

Τοῦτο διότι ἡ m -άκις ἀφαίρεσις τοῦ $-n$ εἶναι τόση, ὅση καὶ ἡ m -άκις πρόσθεσις τοῦ $+n$, ὅπερ δίδει $+m.n$, καὶ ἡ m -άκις ἀφαίρεσις τοῦ $+n$ εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν m -άκις πρόσθεσιν τοῦ $-n$, ὅπερ δίδει $-m.n$.

Ὅταν ἡ ποσότης ἀποτελῆται ἐκ περισσοτέρων τῶν δύο μερῶν τότε τὰ μέρη ταῦτα ἔρχονται εἰς ἀνάλογον πολυμερῆ ἀντίθεσιν πρὸς ἀλλήλα. Ἐπειδὴ δὲ πάντα ἐμφανίζονται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, διὰ τοῦτο ἕκαστον δύναται νὰ ληφθῇ ὡς πρῶτον μέρος καὶ βᾶσις τῶν διατακτικῶν σχέσεων. Δεύτερον μέρος ἀντιπαρατίθεται πρὸς αὐτό, πρὸς τοῦτο δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀντιτίθεται τρίτον μέρος καὶ οὕτω καθεξῆς. Πρὸς τὸ τελευταῖον μέρος τέλος πρέπει κατὰ τὸν αὐτὸν πάλιν τρόπον νὰ ἀντιπαρατεθῇ τὸ πρῶτον, διότι ἄλλως, ἐὰν ἕτερον μέρος ἤθελε τεθῆ εἰς τὴν θέσιν τοῦ πρώτου, σχηματίζεται στενώτερος κύκλος σχέσεων, ὁ ὁποῖος δὲν περιλαμβάνει ὅλα τὰ μέρη. Τὸ καθ' ἑαυτὸ περιορισμένον τοῦτο σύστημα σχέσεων θέτει τὰ ἐν τῇ ποσότητι παρουσιαζόμενα μέρη εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ἀλλήλα.

Όταν πάλιν τὸ ἀπλῶς λαμβανόμενον καὶ κατανοητὸν ὡς μονὰς ὑποτεθῆ, τότε τὰ μέρη κατὰ τὰς ἀντιθέτους αὐτῶν σχέσεις παριστῶσι τὰς λεγομένας μοναδικὰς ἢ ἐνστήτων ρίζας. Συμφώνως πρὸς τὸν γνωστὸν μαθηματικὸν τρόπον παραστάσεως τῶν ριζῶν τούτων, εἶναι δυνατὸν πᾶσα ἐκ πολλῶν μερῶν ἀντίθεσις νὰ ἀνάγῃται εἰς τετραμερῆ διὰ τῶν μοναδικῶν ριζῶν, ἐφ' ὅσον τὰ μέρη τῆς ἀντιθέσεως ἀποτελοῦσι ποσότητος δυναμένας ἀπεριορίστως νὰ διαιρῶνται.

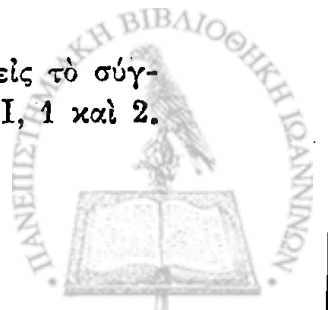
$$+1, +i, -1, -i \text{ ὁπότε } i^2 = -1 \text{ ἢ } i = \sqrt{-1}.$$

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λαμβάνομεν τὴν ἔννοιαν τοῦ εἰκονικοῦ, ὅστις εὐρίσκει τὴν βᾶσιν του εἰς τὴν πολυμερῆ ἀντίθεσιν.

Ἡ ἀναφορὰ πασῶν τῶν ἀντιθέτων σχέσεων τῶν ἀπείρως διαιρετῶν ποσοτήτων εἰς τὴν πολυμερῆ ἀντίθεσιν, ἣτις περιλαμβάνει τὴν διμερῆ ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ θετικοῦ καὶ ἀρνητικοῦ, ἔχει ὡς συνέπειαν τὸ ὅτι τὸ σύνολον τῶν προσδιορισμῶν, δι' ὧν δίδεται ἡ δυναμένη νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ὑπαρξίς τῆς πραγματικότητος, ἀποτελεῖ ἀπείρως δυναμένην νὰ διαιρεθῆ ποσότητα ἐπικυριαρχουμένην παρὰ τῆς πολυμεροῦς ἀντιθέσεως καὶ φέρουσαν τὸν χαρακτῆρα ἐπιφανείας δύο διαστάσεων διὰ τῶν κατὰ κατεύθυνσιν ἀντιθέσεων «δεξιὰ καὶ ἀριστερά», «ἄνω καὶ κάτω» ἢ «ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω». Ἡ συνύπαρξις τῶν εἰδῶν τῆς ὑπάρξεως τῆς πραγματικότητος φέρει ἀκολούθως εἰς τὸν χῶρον τῶν τριῶν διαστάσεων, ὅστις περιλαμβάνει τὰ ἐν χρόνῳ μεταβαλλόμενα χωρικὰ σώματα. Τὸ ἐν χῶρῳ σῶμα, πλὴν τῶν δύο ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ὑπαρχουσῶν καὶ ἀμέσως ἀντιληπτῶν κατὰ κατεύθυνσεις ἀντιθέσεων, περιέχει καὶ τὴν ἄλλην κατὰ κατεύθυνσιν ἀντίθεσιν τοῦ «ἔσω καὶ ἔξω». Οὕτω ἡ ἀντίληψις τοῦ ἐνὸς διὰ τοῦ ἄλλου καὶ ἐν τούτῳ φέρει εἰς τὴν κατανόησιν τῆς κατὰ χῶρον καὶ χρόνον πραγματικότητος.¹

Ἡ γνῶσις τῆς πραγματικότητος αὐτῆς ἐπιδιώκεται διὰ τῆς ἀφυπνίσεως καὶ διαμορφώσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Διὰ τοῦτο ἡ ἐνέργεια τῶν θεμελιωδῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκδηλοῦνται καὶ σχηματίζονται διὰ τῶν στοιχειωδῶν μαθηματικῶν ἐννοιῶν, εὐ-

1. Τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐνταῦθα μνημονευομένων εὐρίσκει τις εἰς τὸ σύγγραμμα «Mythenbildung und Erkenntnis» κεφάλ. VI καὶ VII, 1 καὶ 2.

ρίσκει πεδίοον ἐφαρμογῆς εἰς τὰ φαινόμενα καὶ γεγονότα τὰ λαμβάνοντα χώραν ἐν τῇ φύσει. Τοῦτο ἀπαιτεῖ τὸν καθορισμὸν ποσῶν καὶ μεγεθῶν, ἅτινα ἐν σχέσει καὶ ἀλληλουχίᾳ πρὸς ἄλληλα μεταβάλλονται κατὰ τρόπον, ὥστε ἡ μία ποσότης νὰ εἶναι αἰτία τῆς ιδιότητος καὶ ἐνεργείας τῆς ἄλλης. Διὰ τοῦτο καταλήγομεν εἰς τὴν αὐτὴν ἀξίωσιν, τὴν ὁποίαν νεωστὶ ὁ F. Klein¹ ἐντόνωσ ἠγειρεν «νὰ εἰσαγάγωμεν δηλαδὴ τὴν ἔννοιαν τῆς λειτουργίας καὶ ἐνεργείας σκοπίμως ἐσχηματισμένην εἰς τὸ κέντρον τῆς θεωρητικῆς μαθηματικῆς διδασκαλίας».

Ἡ ἔννοια τῆς λειτουργίας (Funktion) καθιστᾷ δυνατὴν τὴν κατανόησιν τῆς νεωτέρας περὶ φύσεως θεωρίας καὶ ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία κατὰ τὴν κατ' ἀρχὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἀρχαῖον καὶ τὸν μεσαιωνικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ τῶν ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει συμβαινόντων, ἐρμηνεύεται πρὸ παντὸς διὰ τῶν περὶ πτήσεως νόμων τοῦ Γαλιλεῖ.

Παρὰ τὴν ἀντίληψιν ὅμως τῆς ἀψύχου φύσεως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθῇ καὶ κατανοηθῇ καὶ τὸ ἐν τῇ ζώσῃ καὶ ἐμψύχῳ φύσει συμβαῖνον, ὅπερ στηρίζεται εἰς τὴν προσάρτησιν καὶ ἐμμονὴν τοῦ παρελθόντος ἐν τῷ παρόντι καὶ διὰ ταύτης διακρίνεται. Τὰ κατὰ τὴν ἐμψυχον φύσιν, λόγῳ τῆς ἰκανότητος τοῦ ἐξελίσεσθαι, ἕνεκα ἐπιδράσεως τοῦ κατὰ τὴν προοδεύουσαν ζωὴν πολυποικίλλως ἐνεργοῦντος παρελθόντος, διαφεύγουσι τὸν καθορισμὸν καὶ προσδιορισμὸν διὰ ἀπλῶν συσχετίσεων ποσοτήτων. Τούτου ἕνεκα ἔρχεται καὶ ἐπιβάλλεται ἐνταῦθα ἡ ἔννοια τῆς μαθηματικῆς πιθανότητος. Μόλονότι ἡ ἔννοια αὕτη κατὰ πρῶτον εὐρίσκει τὴν ἀπλὴν αὐτῆς ἐρμηνείαν εἰς τὰ παιγνίδια τῶν κύβων καὶ εἰς ἄλλα τυχηρὰ παίγνια, ἡ σπουδαιότης αὐτῆς ἐν τούτοις συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι ἐπικρατεῖ τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς, ἅτινα ἐξαρτῶνται ἐξ ἀπροσδιορίστων, εἰς τὸ παρελθὸν ὑπαρχόντων παραγόντων. Ἡ ἔννοια τῆς πιθανότητος καθιστᾷ κατανοητὸν ὅτι ὑπάρχουσι τρόποι καθορισμῶν ἐπὶ τῇ βάσει νόμων, οἱ ὅποιοι διὰ τὴν μοναδικὴν περίπτωσιν οὐδεμίαν σημασίαν

1. Über eine zeitgemässe Umgestaltung des mathematischen Unterrichts an den höheren Schulen.» F. Klein καὶ E. Recke Neue Beiträge zur Frage des mathematischen und physikalischen Unterrichts an den höheren Schulen; Μέρ. I σελ. 15.

ἔχουσιν, οἱ ὅποιοι ὅμως μόνον κατὰ τὴν πολλαπλότητα τῶν περιπτώσεων ἐπιβάλλονται καὶ ἰσχύουσιν. Παραδείγματα κατάλληλα εἶναι ἢ κατὰ μέσον ὄρον ὑπερβολὴ τῶν γεννήσεων παιδίων ἀπὸ τὰς γεννήσεις κορασιῶν (καθ' ἣν εἰς 105 περίπτου νεογέννητα παιδιά κατὰ μέσον ὄρον ἀναλογοῦσι 100 νεογέννητα κοράσια), καὶ ἢ τάξεις τῶν θανάτων μιᾶς γενεᾶς συγχρόνως γεννηθέντων ἀνθρώπων, ἢ ὅποια τάξεις καὶ σχέσεις ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῶν πινάκων θνησιμότητος τῶν ἐταιριῶν ἀσφαλείας ζωῆς, πρὸ πάντων ὅμως αἱ ἐνέργειαι τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ διὰ τῶν συναισθημάτων, τῆς διανοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως παρουσιαζόμενα φαινόμενα τῆς συνειδήσεως, ἅτινα, ἀκριβῶς λόγῳ ἑλλείψεως προσδιορισμοῦ τῆς ἐξαρτήσεώς των ἐκ τῶν ἐπιδράσεων τοῦ περιβάλλοντος, ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐνέργειαν ἰδιαιτέρων πνευματικῶν δυνάμεων, ἅτινα ὅμως μόνον κατὰ τὴν ἐξάρτησίν των ἐκ προηγηθεισῶν ἐντυπώσεων καὶ συναισθημάτων εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθῶσι καὶ ἐρμηνευθῶσιν.—Ὡς ἐνέργεια τῆς ἐνσυνειδήτου πνευματικῆς ζωῆς λαμβάνεται λοιπὸν καὶ ἡ γλῶσσα ἰδιαιτέρως, ἢ ὅποια κατ' ἴδιον τρόπον ἐκδηλοῖ τὴν ἐκ τοῦ παρελθόντος πηγάζουσαν ἐξέλιξιν καὶ κατὰ τὴν σύστασιν αὐτῆς καὶ συγκρότησιν παρουσιάζει κανονικότητος, αἰτινες, ὅπως καὶ πάντα τὰ προϊόντα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, φέρουσιν εἰς φῶς ἰδιοτύπους σχέσεις δυναμένας διὰ τῶν πιθανότητων νὰ προσδιορίζωνται, νὰ καθορίζωνται (οἱ κανόνες τῆς Γραμματικῆς) καὶ νὰ διατυπώνωνται διὰ τοῦ μέσου ὄρου πολλῶν περιπτώσεων.

Ἐφ' ὅσον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἢ μόρφωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς φέρει εἰς τὴν ἀντίληψιν καὶ κατανόησιν τῆς συνολικῆς πραγματικότητος κατὰ τὰ κύρια καὶ θεμελιώδη αὐτῆς σημεῖα, ἐπιτυγχάνεται ὁ σκοπός, τὸν ὅποιον κυρίως ὁ Πλάτων ἔθεσεν εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς διαλεκτικῆς: Νὰ ἀναζητῆται δηλαδὴ νόμος καὶ κανὼν ἐκεῖ ὅπου εὐκόλως εἶναι δυνατόν νὰ εὐρίσκηται, εἰς τὰς σκιάς τῶν πραγμάτων καὶ εἰς τοὺς ἀντικατοπτρισμοὺς αὐτῶν ἐντὸς τοῦ ὕδατος, διὰ νὰ ἐπιτυγχάνηται ἡ γνῶσις αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων καὶ τέλος διὰ νὰ ἀποκαλύπτηται ἡ πηγὴ πάντων τῶν προσδιορισμῶν καὶ καθορισμῶν, δι' ὧν παρουσιάζονται τὰ ἀντικείμενα, εἰς τὴν σύστασιν καὶ συγκρότησιν τῆς ἰδίας ἡμῶν πνευματικῆς ζωῆς.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΤΙΚΟΝ

ΤΑ ΝΕΩΤΕΡΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΙΔΕΩΔΗ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ

ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΙΝ ΤΩΝ ΔΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

44. Σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας.

Αἱ νεώτεραι ἀντιλήψεις καὶ θεωρίαι περὶ ἀψύχου φύσεως καὶ περὶ πνευματικῆς ζωῆς ἐκδηλουμένης διὰ τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως, αἱ ὁποῖαι ἐγεφύρωσαν, κατὰ τὰ προειρημένα, τὰς ἀντιθέσεις μεταξὺ ὕλισμοῦ (διαφωτίσεως) καὶ ιδεοκρατίας, δὲν εἶναι δυνατόν, παρὰ νὰ ἰσχύσωσι καὶ διὰ τὰς ἄλλας σχέσεις τῆς ζωῆς, καὶ μάλιστα προκειμένου περὶ **κοινωνίας καὶ ἀτόμου**, ὧν ἡ σχέσις καὶ ἀλληλουχία, ἀναλόγως τῶν γενικωτέρων ἀντιλήψεων, ἄλλοτε ἄλλως ἠρμηνεύοντο. Καὶ ὑπάρχουσι μὲν καὶ σήμερον ἀκόμη ὕλιστικά, ιδεοκρατικά (ιδεαλιστικά), θετικιστικά κλπ. ἀντιλήψεις περὶ κοινωνίας καὶ ἀτόμου παράγουσαι τὴν συμβίωσιν τῶν ἀνθρώπων, ἄλλοτε μὲν ἐκ τούτου, ἄλλοτε δ' ἐξ ἐκείνης, ἢ ἀποδίδουσαι τὴν συνολικὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀτόμου καὶ εἰς τὰς ἀνάγκας αὐτοῦ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν, ἢ εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ τὰς τάσεις τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, τοῦτο ὅμως προέρχεται ἐκ τοῦ εἶδους τῆς ἐρμηνείας, τὴν ὁποῖαν δίδουσιν εἰς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις καὶ ἀλληλουχίας διάφοροι φιλοσοφοῦσαι προσωπικότητες, ὧν αἱ θεωρίαι δὲν μένουσιν ἀνεπηρέαστοι, εἴτε ἐκ μέρους τῆς ἀτομικῆς ψυχοσυνθέσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ἰδιοσυγκρασίας, εἴτε ἐκ μέρους ὠρισμένων ἀντιλήψεων περὶ ζωῆς. Διὰ νὰ ἐξηγηθῇ τοῦτο, εἶναι ἀνάγκη νὰ τονισθῇ, ὅτι αἱ θεωρίαι καὶ ἀντιλήψεις δὲν ἀποκτῶνται παντοῦ καὶ πάντοτε καὶ παρ' ὄλων, κα-

τόπιν κριτικῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὰς σχέσεις καὶ ἀλληλουχίας τῆς ζωῆς κατὰ τὴν ἐξέλιξίν της ἐν τῷ παρελθόντι, ὅτι δ' αἱ σχέσεις τῆς ζωῆς, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνεύωνται ἀπλῶς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει νόμων, εὐκόλως λαμβάνονται ὡς ἰδιαίτερόν τι καὶ ἀνεξάρτητον, ἢ θεωροῦνται ἀπλῶς ἀποτελέσματα πολυσυνθέτου τινὸς μηχανικῆς κινήσεως καὶ ἀλληλεπιδράσεως. Πλὴν τούτων, πολλοὶ λαμβάνουσι τὴν σύγχρονον ἐποχὴν καθ' ἑαυτήν, καὶ εἰς τὰ ζωηρότερα αὐτῆς χαρακτηριστικὰ, ἢ εἰς τὰς ἐκδηλουμένας τάσεις καὶ τὰς ἀνάγκας, προσπαθοῦσι νὰ ἀνακαλύψωσι τὰς βάσεις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Καὶ ἐνταῦθα καταβάλλεται προσπάθεια ἀνακαλύψεως τῆς αἰτίας διὰ τοῦ ἀποτελέσματος, χωρὶς νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ἡ σχέσις καὶ ἀλληλουχία τούτων ἐν τῇ ζωῇ καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ παρελθόντος. Διὰ τοῦτο καὶ σήμερον ἀκόμη ὑπάρχουσι φιλοσοφοῦντες, οἱ ὅποιοι ἀντιπροσωπεύουσι θεωρίας περὶ κόσμου καὶ ζωῆς, ἀναλόγους ἢ ὁμοίας πρὸς τὰς κατὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἢ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διαφωτίσεως καὶ κατόπιν, ἀναπτυχθείσας. Ὑπάρχουσι καὶ σήμερον λοιπὸν καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς καὶ ὁ ὕλισμὸς καὶ ὁ θετικισμὸς, ὄχι δὲ μόνον θεωρητικῶς, ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς, προκειμένου περὶ συγκροτήσεως καὶ ὀργανώσεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου.

Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ἀληθὴς καὶ πραγματικὴ σχέσις τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἐγκεῖται ἀλλοῦ καὶ βαθύτερον, εἴτε ὑπάρχουσιν εἰς τὰς θεωρίας ταύτας μερικὰ στοιχεῖα ἀληθείας, εἴτε ὄχι. Προκειμένου δ' ἐνταῦθα νὰ ζητηθῇ καὶ νὰ εὑρεθῇ ὁ ἀληθὴς καὶ πραγματικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας, ἐπειδὴ οὗτος πρέπει νὰ πηγάζῃ ἐκ τῶν πραγματικῶν καὶ μὴ προσωπικῶν ἰδεωδῶν, τὰ δὲ τοιαῦτα ἰδεώδη προκύπτουσιν τόσον ἐξ ἀντιλήψεων περὶ κόσμου καὶ ζωῆς γενικώτερον, ὅσον καὶ ἐξ ἀντιλήψεων περὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἥτοι περὶ τῶν σχέσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων κοινωνικοῦ συνόλου καὶ ἀτόμου εἰδικώτερον, διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη, ὅπως ἀνεκαλύφθησαν ἐν τοῖς προηγουμένοις αἱ μεταξὺ ἀψύχου φύσεως καὶ ζωῆς ὡς συνειδήσεως σχέσεις, νὰ ἔλθωσιν εἰς φῶς καὶ αἱ σχέσεις αἱ πραγματικαὶ μεταξὺ συνολικῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ἀτομικῆς τοιαύτης. Εἰς τοῦτο θὰ βοηθήσῃ καὶ ἡμᾶς ἡ ἐπέκτασις καὶ ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἐκείνων τῶν

ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι ἰσχύουσι κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν σχέσεων μεταξὺ φύσεως καὶ πνευματικῆς ἐν γένει ζωῆς.

Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον ζῆ παντοῦ καὶ πάντοτε μετ' ἄλλων ὁμοίων του συμβιωτικῶς καὶ κοινωνικῶς. Ἡ οἰκογένεια ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον σύνδεσμον καὶ τὴν εἰκόνα τοιαύτης συμβιώσεως, παρὰ ταύτην δὲ ὑπάρχουσι καὶ δημιουργοῦνται διάφοροι ἄλλοι σύνδεσμοι καὶ ἀλληλεξαρτήσεις σκοπὸν ἔχουσαι τὴν ἱκανοποίησιν διαφόρων ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀναγκῶν. Πάντες οἱ τοιοῦτοι σύνδεσμοι προστατεύονται καὶ ὑποβοηθοῦνται παρὰ τῆς πολιτικῆς συγκροτήσεως, ἡ ὁποία ἐφαρμόζει πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν τὸ δίκαιον καὶ τοὺς νόμους, διὰ τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπον τῆς σχέσεως καὶ ἀλληλεξαρτήσεως τῶν ἀτόμων. Ἡ τοιαύτη ὅμως συμβίωσις ὑπὸ κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ὀργάνωσιν δὲν ἐκμηδενίζει τὸ ἄτομον ὡς αὐθυπόστατον ὑπαρξίν. Μᾶλλον διὰ τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως τοῦτο λαμβάνει ἴδιον χαρακτῆρα καὶ συνείδησιν τῆς ἀτομικότητός του. Λαμβανομένου τούτου ὑπ' ὄψιν, ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἄτομον καὶ κοινωνία εὐρίσκονται εἰς διαρκῆ ἀλληλεπίδρασιν καὶ καθορίζουσιν ἄλληλα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀφίνει νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ἀτομικότης καὶ κοινωνικότης βασιζονται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ζωὴν. Παντοῦ ὅπου καὶ ἂν στρέψωμεν τὸ βλέμμα ἡμῶν ἡ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ παρουσιάζεται ὑπὸ μορφὴν ἐξελιχθεῖσαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ἀτομικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ὑπαρξις εὐρίσκονται συνυφασμένα καὶ συνυπάρχουσαι. Καὶ κατ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν κατωτάτην βαθμίδα τῆς ζωῆς, καθ' ἣν σκοπὸς τῆς ὑπαρξεως εἶναι ἡ ἀπλῆ αὐτοσυντηρησία, ἀπαντῶμεν κοινωνικὸν βίον ὁμάδων ἀγρίων καὶ ὀρδῶν, αἱ ὁποῖαι μῶλα ταῦτα δὲν περιορίζονται εἰς τὴν εὐρεσιν τροφῆς καὶ εἰς τὴν ὑλικὴν αὐτοσυντηρησίαν ἀπλῶς, διότι δι' ὠρισμένων ἡθῶν καὶ ἐθίμων παρουσιάζουσι σαφῶς τοὺς πυρῆνας πολλαπλῆς ἀναπτύξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς κατὰ τὴν τέχνην καὶ ἐπιστήμην, κατὰ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν θρησκευτίαν. Ὅσα ὅμως ἀναπτύσσονται αἱ περὶ ζωῆς καὶ κόσμου ἀντιλήψεις, τόσῳ γίνεται μεγαλυτέρα καὶ ἡ διάκρισις μεταξὺ κοινωνικοῦ συνόλου καὶ ἀτόμου καὶ τόσῳ μεγαλυτέρα παρουσιάζεται καὶ ἡ ἀνάγκη ἐρμηνείας τῶν δύο τούτων τῆς ζωῆς μορφῶν.

Ἦδη κατὰ τὴν μυθολογικὴν περίοδον ἀπαντῶμεν τοιαύτας ἐρμηνείας. Κατ' ἀρχὰς ἔρχεται εἰς φῶς τὸ ἄτομον, καὶ ἐκ τοῦ

πολλαπλασιασμοῦ τούτου γίνεται ἡ κοινωνία. Ἐνῶ δὲ κατὰ τὴν Παλαιάν Διαθήκην Κύριος ὁ θεὸς ποιεῖ τὸν πρῶτον ἄνδρα κατ' εἰκόνα αὐτοῦ καὶ ὁμοίωσιν καὶ δίδει εἰς αὐτὸν σύντροφον τὴν πρώτην γυναῖκα, κατὰ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἐπεκράτησεν ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ σκοπιμότης, ἡ φυσικὴ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν ἀνάγκη ὑποτίθεται ὅτι φέρει τὰ ἄτομα εἰς κοινωνικὴν συμβίωσιν. Τὰ ἄτομα κατὰ ταῦτα γεννῶνται, ἢ ἔρχονται εἰς φῶς δι' ἐξέλιξεως ἐκ κατωτέρων ὀργανισμῶν, λαμβάνουσι συνείδησιν τῆς ἀνάγκης πρὸς συμβίωσιν καὶ ἀλληλοβοήθειαν καὶ συγκροτοῦσιν οὕτω τὴν κοινωνίαν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐξ ἀτόμων σχηματίζει τὴν κοινωνίαν καὶ πολιτείαν ὁ Πλάτων. "Οχι διαφορετικώτερον συγκροτεῖ αὐτὴν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Οὗτος λαμβάνει κατ' ἀρχὰς ὑπ' ὄψιν τὴν οἰκογενειακὴν συμβίωσιν ὡς βάσιν. Τὸ ἄρρεν καὶ θῆλυ «τῆς γενέσεως ἕνεκεν» καὶ «ἄρχον φύσει καὶ ἀρχόμενον διὰ τὴν σωτηρίαν» μετὰ τῶν τέκνων καὶ δούλων, ἀποτελοῦσι τὴν πρώτην οἰκίαν. Ἐκ πλειόνων οἰκιῶν σχηματίζεται ἡ κώμη, ὡς «κοινωνία πρώτη χρήσεως ἕνεκεν μὴ ἐφημέρου» (Ἀριστοτλ. Πολιτ. Α, 2 κ.έ.). Ἐκ πλειόνων κωμῶν τέλος σχηματίζεται ἡ «τέλειος πόλις ἡδὴ πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γενομένη μὲν οὖν τοῦ ζῆν ἕνεκεν, οὔσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν». Αὕτη ἀποτελεῖ λοιπὸν τὸν τελικὸν σκοπὸν κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία παράγεται οὕτω ἐκ τῆς ἀτομικῆς ζωῆς. Ἐπειδὴ δ' ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τὴν διαμόρφωσιν καὶ σύστασιν, τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἐν ἀντικείμενον διὰ τῆς τελικῆς αὐτοῦ ἐξέλιξεως, φύσιν τοῦ ἀντικειμένου, διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἄνθρωπος κατ' αὐτὸν εἶναι φύσει πολιτικὸν ζῶεν. Ἡ πόλις καὶ ἡ κοινωνία εἶναι κατὰ ταῦτα ὁ ὑπεράνω τῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ ἀτόμου, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπιδιωκόμενος σκοπός, ὁ καθορίζων καὶ κανονίζων τὴν ἐξέλιξιν. Λαμβάνων δ' ὑπ' ὄψιν ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἐκ σκοπιμότητος καὶ περισκέψεως, εἶναι ἠναγκασμένος νὰ ἔχη τὸν σκοπὸν ὑπ' ὄψιν προκειμένου νὰ γνωρίσῃ τὰ μέσα, δι' ὧν οὗτος ἐπιτυγχάνεται. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ πόλις ὡς τελικὸς σκοπὸς κατ' αὐτὸν «πρότερον τῆ φύσει ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν. Τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους».

Ἐνῶ κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην, ἡ συνείδησις τῶν ἰδίων ἀναγκῶν καὶ ἡ φρόνιμος σχέσις ἰδρύουσι καὶ συντηροῦσι

τὴν κοινωνικὴν ὀργανωμένην ζωὴν, κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν καὶ χριστιανικὴν ἰδεολογίαν, ὅπως ἀντιπροσωπεύεται αὕτη παρὰ τοῦ Αὐγουστίνου, ἡ β ο ὑ λ η σ ι ς θεωρεῖται παράγων τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ πολιτειακοῦ βίου, ἡ ὁποία ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν θεϊαν δημιουργικὴν βούλησιν ἐκδηλοῦται καὶ ἐνεργεῖ. Εἴτε δ' ἡ βούλησις, εἴτε ἡ διανόησις λαμβάνονται ὡς βάσεις καὶ θεμελιώδεις δυνάμεις τῆς ζωῆς, καὶ κατὰ τὴν μίαν καὶ κατὰ τὴν ἄλλην περίπτωσιν, ἐκ τῆς ἀτομικῆς ζωῆς ὡς ἀρχικῆς δυνάμεως παράγεται ἡ συμβίωσις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ. Τοῦτο, διότι καὶ ὁ Αὐγουστίνος αὐτὸς παραδέχεται ὅτι ἐκ τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου προῆλθεν ὀλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἵνα οἱ ἄνθρωποι ὄχι μόνον διὰ τῆς ὁμοιότητος τῆς φύσεώς των, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ συναισθήματος τῆς συγγενείας των ἔχωσιν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐνότητα τοῦ γένους των ὡς δεσμὸν διὰ τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην καὶ ὁμόνοιαν.

Παρόμοιαι ἀντιλήψεις παρουσιάζονται καὶ κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν. Κατὰ τὸν Hobbes (Χόμπς) ὁ φόβος ἀναγκάζει τὸ ἄτομον νὰ συνδεθῇ πρὸς ἄλλους ὁμοίους του διὰ νὰ ἀποκρούσῃ τοὺς κινδύνους τῆς πρωτογόνου καταστάσεως, καθ' ἣν ἕκαστος πλήρης μίσους καὶ φθόνου καταπολεμεῖ καὶ καταστρέφει τὸν ἄλλον. Ὁ Ρουσσώ ἀποδίδει εἰς τὴν φρόνησιν τοῦ ἀτόμου τὴν κοινωνικὴν συγκρότησιν καὶ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ὅτι τὰ ἐμπόδια, τὰ ὁποία παρουσιάζονται εἰς τὸ ἄτομον, εἶναι ἰσχυρότερα ἀπὸ τὰς δυνάμεις, ἃς διαθέτει ἕκαστος διὰ νὰ συντηρήσῃ τὴν ὑπαρξίν του. Ἐπειδὴ δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀναπτύξωσι νέας δυνάμεις, ἀλλὰ μόνον νὰ ἐνώσωσι καὶ χρησιμοποιοῦσιν τὰς ὑπαρχούσας καὶ ἄπαξ δοθείσας, διὰ τοῦτο οὐδὲν ἄλλο μέσον διαθέτουσι διὰ τὴν συντήρησίν των, εἰμὴ δι' ἐνώσεως νὰ σχηματίζωσιν ἐν ἄθροισμα δυνάμεων, τὰς ὁποίας ἀπὸ κοινοῦ νὰ χειρίζονται καὶ νὰ χρησιμοποιοῦσιν. Ἡ τοιαύτη ἐνωσις λαμβάνει χώραν διὰ τοῦ κ ο ι ν ω ν ι κ ο ὕ σ υ μ β ο λ α ί ο υ, διὰ τοῦ ὁποίου ἕκαστος ὑποτάσσει τὸ πρόσωπον καὶ τὴν δυνάμιν του τὴν ἀτομικὴν εἰς τὴν ἀνωτέραν διεύθυνσιν καὶ χρῆσιν περὶ τῆς γενικῆς βουλήσεως. Καὶ ὁ Κάντιος ἀναγνωρίζει τὴν ἀτομικὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρωταρχικὴν. Αὕτη αἰτιολογεῖται καὶ ἐπιβάλλεται διὰ τῆς χρησιμοποιοῦσεως τῆς διανοίας, ἥτις καθιστᾷ δυνατὴν τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πρᾶ-

ξιν, καὶ συνδέεται ἀναποσπάστως πρὸς τὰς ἀπαραιτήτους γιὰ τὴν ζωὴν μορφάς. Ἡ γνῶσις τελειοῦται κατὰ τὸν Κάντιον διὰ τῶν μορφῶν τῆς ἐποπτείας τῶν ἐν χώρῳ καὶ κατὰ χρόνον συμβαινόντων καὶ δι' ἄλλων μορφῶν τῆς συνδεύσης σκέψεως. Ἡ διάνοια, ἡ σκέψις καὶ ἡ γνῶσις κανονίζουσαι τὰς πράξεις καὶ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἐπιβάλλουσι τὴν συμβίωσιν καὶ τὸν κοινωνικὸν βίον καὶ τελειοποιῶσι τὴν ἀτομικὴν ζωὴν. Τοῦτο, διότι αἱ πράξεις ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ ἀφορῶσι κυρίως εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀτόμων πρὸς ἄλληλα, ὁ δὲ θεμελιώδης νόμος τῆς καθαρᾶς πρακτικῆς διανοήσεως ἀπαιτεῖ, ὅπως αἱ τάσεις καὶ ἐνέργειαι τῆς βουλήσεως τοῦ ἀτόμου ἀποτελῶσι τὴν ἀρχὴν (τὸ ἀξίωμα) διὰ μίαν γενικὴν κανονικότητα καὶ δι' ἓνα γενικῶς ἰσχύοντα νόμον. Ἐπειδὴ δ' ἡ γενικῶς ἰσχύουσα αὕτη κανονικότης καὶ ὁ γενικὸς νόμος θέτουσι τὰ θεμέλια μιᾶς ἀρμονικῆς καὶ κεκανονισμένης συμβιώσεως ἐν ὀργανωμένῃ κοινωνίᾳ, διὰ τοῦτο τὸ θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς καθαρᾶς πρακτικῆς διανοήσεως ἀπαιτεῖ ὅπως αἱ πράξεις τῶν ἀτόμων καθιστῶσι δυνατὴν συμβίωσιν καὶ ἐν γένει ζωὴν κοινωνικὴν κανονιζομένην διὰ τοῦ δικαίου καὶ τῶν νόμων. Οὕτω συγκροτεῖται καὶ συντηρεῖται ἡ πάσας τὰς διανοουμένας ὑπάρξεις περιλαμβάνουσα κοινωνικὴ ζωὴ.

Ἐφ' ὅσον ὅμως, κατὰ ταῦτα, ἡ πλήρης καὶ τελεία ζωὴ, ὡς συμβίωσις τῶν ἀτόμων εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ, δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ ἤδη ἀναπτυχθεῖσα καὶ ἐξελιχθεῖσα ζωὴ νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ὡς ἀπόρροια καὶ συνέπεια τῆς εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὑπαρχούσης συνολικῆς ζωῆς ἢ κοινοζωῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πᾶν ἄτομον παρουσιάζεται ὡς ἀσήμαντον μόνιον, τὸ ὅποιον διαλύεται καὶ ἐξαφανίζεται εἰς τὸν μέγαν ροῦν τῆς φερούσης καὶ λινούσης πάντα τὰ ἄτομα ἀπείρου καὶ ἀτελευτήτου ὑπάρξεως καὶ γενέσεως. Τοιαύτην τινὰ ἀντίληψιν ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ Σπινόζᾳ. Οὗτος ἀναγνωρίζει εἰς τὰ ἄτομα καὶ τὰ μερικὰ ἀντικείμενα ἀτελεῖς φάσεις μόνον τῆς μιᾶς ἀπείρου οὐσίας, ἣτις φέρει ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς διακρίσεις καὶ ἀπόψεις τὰς παρουσιαζομένας εἰς τὸν κόσμον τῶν συμβαινόντων καὶ φαινομένων. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐπομένως ἀποτελῶν κατὰ ταῦτα μορφήν ἐκ τῶν ἐν τῇ φύσει ὑπαρχουσῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὡς ἰδιαιτερόν τι καὶ καθ' ἑαυτόν, ἐνεργοῦν ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ζῶν, δυνάμενον ἐξ ἑαυτοῦ νὰ σχηματίσῃ

τὴν συνολικὴν ζωὴν, ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει ὄχι μόνον τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ τὰ πάντα. Ἐνταῦθα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σχετίζονται καὶ ἀλληλεξαρτῶνται τὰ ὄντα δυνάμει φρονήματός τινος. Μᾶλλον συνυπάρχουσι καὶ συζῶσι διὰ νὰ φροντίζωσιν ἀπὸ κοινοῦ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς. Ἄλλ' ὁ Σπινόζας μῶλα ταῦτα δὲν ἐρμηνεύει πῶς ἐκ τῆς τὰ πάντα περιλαμβανούσης γενικῆς οὐσίας προέρχονται τὰ ἰδιαιτέρα ὄντα, τὰ ἄτομα καὶ αἱ ἰδιαιτεροὶ ἐν αὐταῖς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, αἱ ὁποῖαι, καὶ ἂν παραδεχθῶμεν τὰ ἄτομα ὡς δεδομένον τι, παραμένουσιν ἀνερμήνευτοι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. Τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Σπινόζας μόνον τὸν ἐν τῇ φύσει ἐπικρατοῦντα μηχανισμόν ἔχει ὑπ' ὄψιν καὶ ἐκ τούτου φροντίζει νὰ παραγάγῃ τὴν πολύμορφον καὶ πολυσύνθετον λειτουργίαν τῆς ζωῆς.

Διὰ τοῦτο ὁ Λάϊμπνιτς (Leibniz) κατεπολέμησε τὰς τοιαύτας τοῦ Σπινόζα ἀντιλήψεις. Ἀπορρίπτει τὴν ὑπαρξιν οὐσίας καθ' ἑαυτὴν καὶ ἀφ' ἑαυτῆς δυναμένην νὰ ἐνεργῇ, καὶ ἀντὶ ταύτης παραδέχεται εἶδη καὶ ὁμοιογενείας ὑπάρξεων, ἃς ὀνομάζει μονάδας. Εἰς ἐκάστην τοιαύτην μονάδα ἀντικατοπτρίζεται ἡ λειτουργία τοῦ σύμπαντος, ἥτις ἐκ νέου καὶ ἀφ' ἑαυτῆς λαμβάνει χώραν ἐν τῇ μονάδι, ὑπὸ μορφήν ἐξελίξεως ἔσωθεν προερχομένης. Ἡ παρὰ τοῦ Λάϊμπνιτς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀνερμήνευτος ἀφεθεῖσα φύσις τῆς μονάδος, τοῦτέστι ἡ κατὰ βάσιν σύστασις καὶ σύνθεσις τῆς διὰ ταύτης ἐνεργούσης καὶ ἐκδηλουμένης ζωῆς, ἐρμηνεύεται παρὰ τοῦ Καντίου διὰ τῆς χρησιμοποίησεως παρὰ τοῦ ἀτόμου τῆς διανοήσεως, ἢ ὁποῖα φέρει εἰς γνῶσιν καὶ εἰς πράξιν.

Ὅταν ὅμως οἱ μετὰ τὸν Κάντιον φιλόσοφοι ἐνεβάθυναν περισσότερο εἰς τὰ κατὰ τὴν ἀτομικὴν ζωὴν καὶ προσεπάθησαν νὰ εἰσχωρήσωσι μέχρις ἐκεῖ ὅπου γεννᾶται ἡ συνείδησις, τότε ἔφυγεν ἐκ τῶν χειρῶν των, τρόπον τινά, ἡ ἀτομικὴ ζωὴ, εἰς τὴν ὁποῖαν ἠσχολοῦντο. Ὁ Hegel (Ἑγκελ) πρὸ πάντων κατέληξεν εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρίσῃ, ἂν ὄχι ἀμετάβλητόν τινα ὑπαρξιν, ὅπως ὁ Σπινόζας, τοῦλάχιστον αἰώνιον καὶ ἀτελεύτητον γίνεσθαι, διὰ τοῦ ὁποῖου παρουσιάζεται καὶ ἐκδηλοῦται ἡ ζωὴ. Τὸ γίνεσθαι τοῦτο, κατὰ τὸν Hegel ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως, ἢ ὁποῖα μετασχηματίζει τὴν ζωὴν τῶν ἀτόμων κατὰ τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν, ἐπικρατεῖ ταύτης καὶ διακανονίζει τὰ κατ' αὐτήν, καὶ

ἀφίνει νὰ παρουσιάζωνται ὡς φύσεις ἱστορικῆς ἐξελίξεως αἱ ποικίλαι κατὰ τόπους καὶ κατὰ χρόνους διαμορφώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἰς χωριστάς πολιτείας. Τῶν διαμορφώσεων τούτων καὶ μετασχηματισμῶν ὑπέρκειται ἡ πραγματικότης τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, τὸ πνεῦμα δηλαδή, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ὡς πραγματικότης κατὰ τὴν παγκόσμιον ἱστορικὴν ἐξέλιξιν. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ἀληθῆς καὶ πραγματικὴ οὐσία, ὁ γενικὸς κριτὴς ὁ διακανονίζων παντοῦ καὶ πάντοτε τὸ ἐν μέρει καὶ ἀτομικόν, τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, ὅπερ παρουσιάζεται ὡς τὸ γενικόν καὶ ὡς τὸ ἐνεργοῦν εἶδος ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ. Οὕτω ἡ ἀπόλυτος καὶ μοναδικὴ οὐσία τοῦ Σπινόζα παρουσιάζεται ὑπὸ συνεχῆ ἐξέλιξιν διὰ τῶν κατόπιν θεωριῶν καὶ ἀντιλήψεων. Ὡς συνολικὴ πραγματικότης ἡ οὐσία αὐτὴ θεωρεῖται φορεὺς πασησδήποτε ἀτομικῆς ὑπάρξεως, μὴ ἀποτελούσης καθ' ἑαυτὴν πραγματικόν τι. Ἐνῶ ὅμως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τονίζεται τὸ αὐθυπόστατον καὶ πρωταρχικόν τῆς συνολικῆς ζωῆς, ἔρχεται τὸ ἄτομον καὶ διεκδικεῖ τὴν αὐθυπαρξίαν του, καθ' ὅσον ἔχει συνείδησιν ταύτης καὶ ζῆ ἰδιοτρόπως καὶ ἰδιοτύπως, καὶ εἶναι πλέον τι ἐνὸς μικροῦ κύματος ἐν τῇ θαλάσῃ τῶν κινήσεων τοῦ κόσμου. Δὲν εἶναι λοιπὸν καὶ τὸ ἄτομον παρθεδικόν τι σημεῖον ἐν τῇ αὐτοεξελίξει τοῦ καθ' ἑαυτὸ ὑπάρχοντος καὶ ἐξ ἑαυτοῦ ἐνεργοῦντος γενικοῦ ἐγκοσμίου πνεύματος.

Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοηθῇ συνολικὴ ζωὴ ἄνευ ἀτομικῆς ζωῆς, διὰ τοῦτο ἀναγκαζόμεθα νὰ παραδεχθῶμεν τὸ τε ἄτομον καὶ τὴν κοινωνίαν, ὡς δύο συνυφασμένας καὶ συνυπαρχούσας μορφάς τῆς ἐν γένει ζωῆς. Ἡ διάκρισις τῶν δύο τούτων μορφῶν ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἡ ἀναγνώρισις, ἄλλοτε μὲν εἰς τὸ ἄτομον ἄλλοτε δ' εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον αἰτίαν καὶ πρωταρχικότητα τῆς ζωῆς, φαίνεται ὅτι εἶναι ψυχολογικὴ, καὶ ὅτι ἐν τῇ πραγματικότητι ἐκ τῶν σχέσεων, ἐκ τῶν ἀλληλουχιῶν, ἐκ τῶν ἀλληλεξαρτήσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων προκύπτουσιν αἱ δύο αὐταὶ μορφαί, αἱ ὁποῖαι δικαιολογοῦσιν καὶ αἰτιολογοῦσιν ἀλλήλας. Ἐν τῇ σχέσει ἡμῶν, λόγῳ τῆς διακρίσεως τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοῦ ἄλλου καὶ τῆς συνδέσεως ἀμφοτέρων πάλιν, καὶ λόγῳ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐνὸς διὰ τοῦ ἄλλου καὶ ἐν τούτῳ, παρουσιάζονται αἱ δύο αὐταὶ μορφαί ὡς αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα, ἡ σύνδεσις δ' αὐτῶν καὶ ἡ γνῶ-

σις τῆς ἀλληλουχίας των ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ τρόπου παρατηρήσεως καὶ ἀντιλήψεως τῆς ἐν γένει πραγματικότητος. Ἄλλ' ἡ πραγματικότης αὕτη ὑπὸ τὴν ἀληθῆ αὐτῆς μορφήν ἐν τῇ ἐν γένει ζωῇ καὶ ἐν τῇ φύσει, ἐγένετο γνωστὴ ἤδη εἰς ἡμᾶς μόνον ὡς σχέσις καὶ ἀλληλεπίδρασις τῶν ὄντων. Ἐὰν δὲ τοῦτο ἀληθεύῃ, τότε καὶ ἡ πραγματικότης ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἄλλη, παρὰ σχέσις καὶ ἀλληλεπίδρασις εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχουσα μεταξὺ ἀτόμου καὶ ἀτόμων, μεταξὺ ἀτόμων καὶ κοινωνικοῦ συνόλου. Καὶ ἀκριβῶς διὰ τῆς τοιαύτης ἀλληλεπιδράσεως, ἡ ὁποία ἐνταῦθα φέρει καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ζωῆς γνῶρισμα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ παρελθόντος ἐν τῷ παρόντι καὶ τοῦ ἔθιμοῦ, διακρίνονται ἐν μεταξὺ πολλῶν, ἄτομα ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ διὰ ταύτης, καὶ κοινωνία, ἤτοι σύνολον, διὰ τῶν ἀλληλεπιδρώντων ἀτόμων καὶ ἐν αὐτοῖς. Ὅπως τὸ ἐν ἄψυχον σῶμα διὰ τῶν σχέσεών του καὶ ἀλληλεπιδράσεων πρὸς τὰ ἄλλα σώματα διακρίνεται, καὶ ὅπως ἡ ζωὴ καὶ ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρωπίνου ἀτόμου ἐκ τῆς ἀλληλουχίας καὶ σχέσεως ὄλων τῶν μερῶν τοῦ σωματικοῦ ὄργανισμοῦ προέρχεται, χωρὶς νὰ πηγάζῃ ἐξ ἑνὸς μόνου μέρους, οὕτω καὶ ἡ κοινωνία καὶ τὸ ἄτομον προέρχονται ἐξ ἰδιοτρόπου καὶ ἰδιοτύπου ἀλληλουχίας καὶ σχέσεως αὐτῶν πρὸς ἀλλήλα ἐν τῇ ἐνιαίᾳ ζωῇ. Ἡ ἀρχὴ τῆς τοιαύτης ζωῆς καὶ ἡ γένεσις ἀτόμων καὶ κοινωνίας, εἴτε παραχθῇ ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ τοῦ χάους, ἐκ τοῦ ἀρνητικοῦ δηλαδὴ παράγοντος, ὅστις μόνον δύναται νὰ νοηθῇ ὡς ἄρσις καὶ ἔλλειψις τοῦ ὑπάρχοντος, εἴτε παραχθῇ ἐκ κατωτέρων ὄντων καὶ ὀργανισμῶν, ἔχει τόσην σημασίαν, ὁποίαν ἔχει καὶ ἡ ὑπόθεσις ἀρχῆς τῶν συμβαινόντων ἐν τῇ φύσει. Πᾶσα καὶ οἰαδήποτε πρώτη κατάστασις παρουσιάζει τὴν ζωὴν ἐν πλήρει μορφῇ, ἤτοι ἐν ἀλληλουχίᾳ, σχέσει καὶ ἀλληλεπιδράσει τῶν ὄντων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀτόμων. Πᾶσα δὲ ὀπισθοδρόμησις πέραν τῆς ἀρχῆς ταύτης οὐδαμοῦ ἄλλοῦ φέρει. Ἡ ἄρσις τῆς ἀρχῆς φέρει εἰς τὸ μηδέν, εἰς τὸ οὐδέν, ἐκ τούτων ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοηθῇ παραγόμενον τὸ ἐν καὶ ἡ ἀρχή.

Κατὰ ταῦτα τὸ ἄτομον μόνον διὰ τῆς κοινωνίας καὶ ἐν ταύτῃ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχη, διὰ τῆς ἀλληλουχίας δηλαδὴ καὶ ἀλληλεξαρτήσεως ἄλλων πολλῶν ἀτόμων. Ἡ κοινωνία δ' ἐπίσης μόνον διὰ τῆς τοιαύτης ἀλληλεξαρτήσεως καὶ ἀλληλεπιδράσεως ἀτό-

μων εἶναι δυνατόν νὰ ὑφίσταται. Ἐκ τῆς σχέσεως καὶ ἀλληλεξαρτήσεως τῶν ἀτόμων, ἦτοι τῶν ἀτομικῶν συνειδήσεων, προκύπτει ὑπὸ ὠρισμένης φυσικογεωγραφικᾶς συνθήκας καὶ κοινωνικᾶς τοιαύτας ὠρισμένον εἶδος καὶ τρόπος συμβιώσεως, ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένης ἐξελίξεως διὰ τῶν ἐπιδιωκομένων ἰδεωδῶν καὶ τῶν ἀντιλήψεων, κανονιζούσης καὶ ρυθμιζούσης τὰ κατὰ τὸν ἀτομικὸν βίον.

Ἡ τοιαύτη νεωτέρα ἀντίληψις περὶ ἀνθρωπίνου ἀτόμου καὶ περὶ κοινωνικοῦ συνόλου, εἴτε ἐξεδηλώθη καὶ ἐγένετο ἐνσυνείδητος, εἴτε μὴ, ἐλυριάρχησεν ὅπωςδῆποτε, καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς νὰ ἀναγνωρίζωνται δικαιώματα καὶ νὰ ἀποδίδηται ἀξία καὶ εἰς τὸ ἄτομον, τὸ ὁποῖον εἰς προηγουμένης ἐποχᾶς ἦτο ἀπλοῦν μόριον τοῦ συνόλου.

Τὰ λεγόμενα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ἅτινα ἀνεγνώρισεν ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις καὶ ἡ νεωτέρα ἐξέλιξις ἡ συντελεσθεῖσα εἰς τὰ κατὰ τὴν πολιτείαν, ὡς ἐκδήλωσιν τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς ἀντιλήψεως, βουλήσεως καὶ τάσεως, ἀποδεικνύουσιν ἐπαρκῶς ὅτι ὑποσυνειδήτως ἐπεβλήθησαν αἱ σχέσεις αὐταὶ καὶ ἀλληλεξαρτήσεις τῶν ἀνθρωπίνων ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν. Ἐκ τούτων δὲ προσδοκᾶται ἡ εὐημερία, καὶ διὰ τούτων ἐπιδιώκεται ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τε συνόλου καὶ τοῦ ἀτόμου.

Ἐκ τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως, ὅπως ἦτο φυσικόν, προέκυψε καὶ τὸ ἰδεῶδες τὸ νεώτερον, καθ' ὃ διὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀτόμου ἐπιδιώκεται ἡ τελειότερα καὶ σκοπιμωτέρα ἀλληλεπίδρασις καὶ ἀλληλουχία τῶν ἀτόμων, διὰ τούτων δὲ ἡ τελειότερα συγκρότησις καὶ ἐξέλιξις τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Τὸ κοινωνικὸν σύνολον διὰ τῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ καὶ τῶν κοινῶν ἰδεωδῶν ὡς ἐκδηλοῦνται εἰς τὰς θρησκευτικοθητικὰς παραδόσεις καὶ τὸ κοινὸν παρελθὸν τὸ ἱστορικόν, εἰς τὰς κοινωνικοπολιτικὰς σχέσεις καὶ ἀλληλεξαρτήσεις, εἰς τὰς οἰκονομικὰς σχέσεις καὶ προσπαθείας, ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ βίου καὶ ἐπὶ τῆς λειτουργίας τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως, ἵνα ἐκ τῆς οὕτω προκυπτούσης ὠρισμένου εἴδους καὶ τρόπου ἀλληλεπιδράσεως συντηρήσῃ ἑαυτὸ καὶ ἐξασφαλίσῃ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἰδεωδῶν του, ἅτινα εἰς νέας ἀντιλήψεις φέρουσι καὶ αὐταὶ πάλιν εἰς νέα ἰδεώδη διαρκῶς. "Ὡστε αἰτία

τῆς ἀτομικῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ μορφώσεως φέρεται ἐδῶ τὸ κοινωνικὸν σύνολον, ἀλλὰ καὶ ὡς αἰτία τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου παρουσιάζεται τὸ ἄτομον. Τὸ ἰδεῶδες τῆς κοινωνίας εἶναι νὰ ἀναπτυχθῶσι καὶ μορφωθῶσι καταλλήλως τὰ ἄτομα, ἢ μᾶλλον τὸ σύνολον τῶν ἀτόμων, καὶ τὸ ἰδεῶδες τούτων πάλιν καὶ ἡ τάσις εἶναι ἡ συνολικὴ ἐξέλιξις καὶ ἡ ἐπιτυχία τῶν κοινωνικῶν ἰδεωδῶν, ὡς ἐκδηλοῦνται εἰς τὸν ἠθικὸν καὶ θρησκευτικὸν βίον καὶ τὰς παραδόσεις, εἰς τὸν πολιτικὸν βίον καὶ εἰς τὸν οἰκονομικὸν τοιοῦτον. Ἐπειδὴ δ' ἡ ἐπιδιώξις καὶ πραγματοποίησις ἰδεωδῶν καθὼς καὶ ἡ ἐξέλιξις προϋποθέτουσιν ὠρισμένην ἐνέργειαν καὶ δράσιν, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀνάπτυξις ὠρισμένης ἐνεργείας καὶ δράσεως ὡς μέσων, ἀποτελεῖ ἐπίσης χαρακτηριστικὸν τῶν νεωτέρων καὶ συγχρόνων κοινωνικῶν καὶ ἀτομικῶν τάσεων.

Κατὰ ταῦτα, εἰς πᾶσαν ἀτομικὴν ἀνάπτυξιν καὶ μόρφωσιν νομίζεται ὅτι ἀντικατοπτρίζεται ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις καὶ ἐργασία τοῦ συνόλου, ὅπως τὸ φῶς τοῦ ἡλίου εἰς τὰς σταγόνας τῆς δρόσου. Πᾶσα δ' ἀτομικὴ μόρφωσις καὶ ἀνάπτυξις πιστεύεται ἀκραδάντως ὅτι συντελεῖ τὸ καθ' ἑαυτὴν εἰς τὴν συνολικὴν ἐξέλιξιν, ὅπως ἡ σταγὼν τῆς δρόσου συντελεῖ μετ' ἄλλων εἰς τὸν σχηματισμὸν νέφους, βροχῆς, ποταμοῦ κλπ. Τὸ ἄτομον, ὡς μέλος καὶ συγχρόνως ἀντιπρόσωπος τοῦ συνόλου, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξελιχθῆ καὶ αὐτοαναπτυχθῆ μέσῳ τοῦ περιεχομένου τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἣν, δίκην οὐρανοῦ τόξου, παρουσιάζει ἡ συμβίωσις ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Καὶ ἡ κοινωνία δὲ ἐξελίσσεται καὶ ἀναπτύσσεται διὰ τῆς συνισταμένης, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἐξελίξεως, ἀναπτύξεως καὶ ἐνεργείας τῶν ἀτόμων, μεθ' ὧν ἀποτελεῖ ἐνιαῖον σύνολον ἐνεργοῦν καὶ ἐπιφέρων διαμορφώσεις ποικίλας εἰς τὸ φυσικὸν καὶ εἰς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, αἱ ὁποῖαι ἐν τῷ συνόλῳ των ἐπίσης παρουσιάζουσι πολιτισμὸν ὠρισμένου βαθμοῦ πνευματικῆς ἐξελίξεως.

Αἱ ἐκ τῆς τοιαύτης συστάσεως καὶ συνθέσεως τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως, τῶν ἰδεωδῶν καὶ τῆς δράσεως τῶν ἀτόμων, προκύπτουσαι γενικαὶ ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἀναλογοῦντα πρὸς ταύτας γενικὰ καὶ ἀπρόσωπα ἰδεώδη, παρουσιάζουσιν, ὅπως εἶναι φυσικόν, καὶ ὅπως συμβαίνει καὶ κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς ἀτομικῆς συνε-

δήσεως καὶ πνευματικῆς ζωῆς, γενικὰς ἐπίσης βουλήσεις καὶ τάσεις, κατευθυνούσας τὴν συνολικὴν ἐνέργειαν καὶ δρᾶσιν πρὸς ὠρισμένον σκοπὸν, ἤτοι πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν καὶ πραγματοποίησιν τῶν ιδεωδῶν τοῦ συνόλου. Τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον τὸν γενικὸν ἐξυπηρετοῦσι πάντες οἱ ἄλλοι, ἐκ καταμερισμοῦ τῆς ἐνεργείας καὶ δράσεως—καθ' ἣν τὸ ἓν γίνεται διὰ τὸ ἄλλο—προερχόμενοι μερικοὶ σκοποί, εἴτε τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς, εἴτε τοῦ ἀτόμου. Δοθέντος λοιπὸν ὅτι τὸ ιδεῶδες τοῦ συνόλου συνίσταται εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως ἐν γένει καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν σχέσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων πρὸς τὴν ζωὴν ἐν γένει τὴν ἐκδηλουμένην διὰ τῆς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ διὰ τῆς ἀψύχου φύσεως, ἔπεται ὅτι καὶ ἡ γενικωτάτη βούλησις καὶ τάσις σκοπὸν θέτει τὴν ἐξασφάλισιν ταύτην τῆς συνεχοῦς καὶ ἄνευ διακοπῆς ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἐπειδὴ δ' ὁ σκοπὸς οὗτος ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς μορφώσεως τῶν ἀτόμων κατὰ τρόπον ὥστε ἡ συντονιζομένη τούτων ἐνέργεια καὶ δράσις νὰ λαμβάνῃ τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν συνολικὴν βούλησιν, τάσιν καὶ ἐνέργειαν κατεύθουσιν, καὶ ἐπειδὴ ἡ συνολικὴ αὕτη βούλησις καὶ τάσις προκύπτει ἐξ ὠρισμένων ἀντιλήψεων καὶ ιδεωδῶν, διὰ τοῦτο ἡ μόρφωσις τῶν ἀτόμων ἐπιδιώκεται δι' ἀναπτύξεως τῆς λειτουργίας τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γενικῶν τούτων ἀντιλήψεων καὶ τῶν ιδεωδῶν. Καὶ ἐφ' ὅσον ἐν τῇ ζωῇ, ἡ μία γενεὰ διαδέχεται τὴν ἄλλην, πᾶσα γενεὰ ἀνθρώπων καὶ κοινωνία φροντίζει ἐγκαίρως ὥστε ἡ μέλλουσα νὰ διαδεχθῇ αὐτήν, προσλάβῃ καὶ ἀφομοιώσῃ τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ιδεώδη καὶ διὰ τούτων τὴν βούλησιν καὶ τὰς τάσεις διὰ τὴν αὐτὴν κατεύθουσιν τῆς ἐνεργείας καὶ δράσεως. Αὗται βεβαίως κατὰ τὴν ἐπιδίωξιν τῆς πραγματοποίησεως κοινῶν ιδεωδῶν συντελοῦσιν εἰς τὴν πρόοδον τῶν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεων, διὰ τούτου ὅμως δὲν διακόπτεται ἡ συνέχεια πρὸς τὸ παρελθόν, οὔτινος ἡ ἐπίδρασις παραμένει διαρκῆς καὶ ἀδιάκοπος συντηροῦσα τὴν ἰδιαιτέραν πνευματικὴν φυσιογνωμίαν τοῦ συνόλου.

Ἐφ' ὅσον ἡ ζωσα γενεὰ χάριν ἐξασφαλίσεως τῆς συνεχοῦς ἐξελίξεως καὶ προόδου τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐν γένει, φροντίζει ἐγκαίρως διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς μελλούσης νὰ δια-

δεχθῆ αὐτὴν γενεᾶς, ἐξασφαλίζει τὸ μόνον καὶ σπουδαιότατον μέσον τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ὡς ἄνω γενικωτάτου σκοποῦ. Τὸ μέσον δὲ τοῦτο τῆς μορφώσεως τῆς ἐπερχομένης γενεᾶς, ἐπειδὴ εἶναι ἐν καὶ μόνον καὶ σπουδαιότατον, διὰ τοῦτο ἐναλλάσσεται συχνάκις πρὸς τὸν γενικὸν σκοπὸν, καὶ κατὰ τρόπον ὥστε νὰ νομίζεται ὅτι ἡ μία γενεὰ ζῆ κυρίως διὰ τὴν ἐπομένην καὶ ὅτι σκοπὸς αὐτῆς εἶναι ἡ ἀνάδειξις καὶ ἡ μόρφωσις τῆς νέας γενεᾶς. Τοῦτο, ἂν μὴ τι ἄλλο, ἀποδεικνύει ὀπόσῃν καὶ ὀποῖαν σημασίαν καὶ σπουδαιότητα φύσει ἔχει ἡ μόρφωσις τῶν ἐπομένων γενεῶν, διὰ τὴν συνέχειαν τῆς ζωῆς καὶ διὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς. Ἐντεῦθεν προκύπτει λοιπὸν ἡ ἀνάγκη τῆς μορφώσεως καὶ τῆς Ἐκπαιδεύσεως καὶ ὁ σκοπὸς αὐτῆς.

Τὸν σκοπὸν τοῦτον τῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐπιδιώκει νὰ πραγματοποιήσῃ ἡ κοινωνία ὡς σύνολον διὰ ρυθμίσεως, ὅπως εἴπομεν, τῶν κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπικρατουσῶν ἀντιλήψεων περὶ κόσμου καὶ ζωῆς καὶ τῶν ιδεωδῶν. Ἐπειδὴ δ' αἱ ἀντιλήψεις αὗται καὶ τὰ ιδεώδη ἔχουσιν ὡς περιεχόμενον, δι' οὗ ἐκδηλοῦνται, τὰς θρησκευτικοθητικὰς ἀντιλήψεις καὶ σχέσεις, τὴν ἐκτίμησιν τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς πρὸς αὐτὸ σχέσεις, τὰς αἰσθητικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς σχέσεις πρὸς τὸ περιβάλλον, τὰς κοινωνικοπολιτικὰς καὶ οικονομικὰς σχέσεις καὶ ἐνεργείας, διὰ τοῦτο τὰ περιεχόμενα ταῦτα συνολικῶς καὶ ἐξ ἴσου μεταδίδει ἡ κοινωνία εἰς τὰς ἐπομένας γενεὰς καὶ δι' αὐτῶν ἀφίνει νὰ ρυθμίζεται καὶ κανονίζεται ἡ λειτουργία τῆς συνειδήσεως κατὰ τὰς διὰ τοῦ διανοεῖσθαι, ἐπιθυμεῖν, βούλεσθαι, πράττειν, ἐνεργεῖν ἐκδηλώσεις αὐτῆς. Καὶ τονίζομεν τὸ ὅτι συνολικῶς καὶ ἐξ ἴσου πρέπει νὰ λαμβάνονται καὶ νὰ μεταδίδονται εἰς τὰς νεωτέρας γενεὰς καὶ εἰς τὸν ἐξελισσόμενον ἄνθρωπον αἱ ἀνωτέρω θρησκευτικοθητικαί, ιστορικαί, αἰσθητικαί, κοινωνικοπολιτικαὶ καὶ οικονομικαὶ ἐκδηλώσεις τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς ζωῆς, διότι μόνον ἐν τῷ συνόλῳ των αὗται ἀντιπροσωπεύουσι τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ιδεώδη καὶ μόνον ὡς σύνολον εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελῶσι μορφωτικὴν ἀξίαν, δυναμένην νὰ ἀνυψώσῃ τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ φέρῃ αὐτὸν εἰς τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῆς ἐξελίξεως, ὅπου ἴσταται ἡ κοινωνία. Μονομερῶς λαμβανόμεναι αὗται καὶ καλλιεργούμεναι ὄχι μόνον δὲν

Αἱ περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις

φέρουσιν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς Ἐκπαιδεύσεως, ἀλλὰ καὶ παρασκευάζουσι τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ ἀποτυγχάνωσι τὰ διὰ τὴν μόρφωσιν τῆς νέας γενεᾶς λαμβανόμενα μέτρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύουσι διάφορα σύγχρονα ἐκπαιδευτικὰ συστήματα.

Κατὰ ταῦτα λοιπὸν γενικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς καὶ διδασκαλίας φύσει καὶ κατ' οὐσίαν εἶναι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐν γένει πνευματικῆς ζωῆς, ὡς ἐκδηλοῦται αὐτῇ διὰ τῶν θρησκευτικῶν, θικῶν, τῶν ἱστορικῶν, τῶν καλαισθητικῶν, τῶν κοινωνικοπολιτικῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἰδεωδῶν καὶ ὡς γίνεται δι' ἀναπτύξεως αὐτενεργείας καὶ δραστηριότητος. Ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων τούτων λαμβάνει τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἡ διδασκαλία καὶ διαμορφοῦται καὶ γίνεται κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἀναπτύσῃ καὶ βοηθῇ τὴν αὐτενεργίαν καὶ τὴν δραστηριότητα. Τὴν ἐξυπηρέτησιν δὲ τοῦ γενικοῦ τούτου σκοποῦ πρέπει νὰ ἐπιδιώκωσι καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι μερικαὶ τάσεις καὶ σκοποὶ κατὰ τὴν διδασκαλίαν. Ὅσῳ περισσότερον οἱ μερικοὶ οὗτοι σκοποὶ ὡς μέσα ἔχουσιν ὑπ' ἑφιν τὸν γενικὸν σκοπὸν καὶ ὅσῳ περισσότερον διὰ καλλιέργειας τοῦ ἐπὶ μέρους αὐτῶν ἐξυπηρετοῦσι τὸν σκοπὸν αὐτόν, τόσῳ περισσότερον ἐξασφαλίζεται ἡ ἐνιαία καὶ συνολικὴ αὐτῶν ἐπίδρασις καὶ ἡ ἐπιτυχία τοῦ γενικοῦ σκοποῦ.

Ἄλλ' ὁ ἀνωτέρω γενικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως, ὡς προέρχεται φύσει ἐκ τῆς διὰ τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἰδεωδῶν ἐξελισσομένης συνολικῆς πνευματικῆς ζωῆς, δὲν ὑπάρχει παντοῦ καὶ πάντοτε ἐξ ἴσου ἐνσυνειδήτως, μόνον ὅτι ὑποσυνειδήτως ἢ καὶ ἀσυνειδήτως ἐπιδιώκεται. Ὅπως κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐν τῇ φύσει συμβαινόντων ἀναπτύσσονται διάφοροι θεωρίαι ἀποδίδουσαι τὴν ἀλληλεπίδρασιν καὶ τὴν κίνησιν ἄλλοτε μὲν εἰς τὸ σῶμα, ἄλλοτε δ' εἰς τὴν μᾶζαν, καὶ ὅπως κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀναπτύσσονται θεωρίαι λαμβάνουσαι ἄλλοτε μὲν τὸ ἄτομον ὡς αἰτίαν τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἄλλοτε δὲ τὸ κοινωνικὸν σύνολον, οὕτω καὶ κατὰ τὴν γνῶσιν καὶ εὔρεσιν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως λαμβάνεται ἄλλοτε μὲν ἡ μία ἐκδήλωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς ὡς κυρία καὶ οὐσιώδης, ἄλλοτε δ' ἡ ἄλλη, ἄλλοτε μὲν ἡ μία ἐκδή-

λωσις τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως, ἄλλοτε δ' ἢ ἄλλη, καὶ αὕτη τιθεμένη ὡς κυρία αἰτία, ἀποτελεῖ καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως. Οὕτω τὸν φύσει σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς ἀντικαθιστῶσιν ἄλλοι θέσει τοιοῦτοι, διαμορφούμενοι παρ' ὠρισμένων προσωπικότητων. Αἱ προσωπικότητες αὗται ζῶσι βεβαίως εἰς ὠρισμένην ἐποχὴν καὶ βαθμὸν ἐξελίξεως τῆς ἐν γένει πνευματικῆς ζωῆς καὶ ὑφίστανται τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐπικρατουσῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἰδεωδῶν. "Ὅπως ὅμως τὸ ἄτομον κατὰ τὰς σχέσεις αὐτοῦ καὶ ἀλληλεπιδράσεις πρὸς τὸν κοινωνικὸν βίον, διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐνεργείας, δραστηριότητος καὶ λειτουργίας τῆς συνειδήσεως συνεισφέρει ὅ,τι καὶ ὅσον εἶναι δυνατὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, οὕτω καὶ ἡ διανοουμένη προσωπικότης δι' ἰδίας αὐτῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὰ κατὰ τὴν πνευματικὴν ἐν γένει ζωὴν προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ τὰς τάσεις καὶ κατευθύνσεις τῆς συνολικῆς ἐνεργείας καὶ δι' ἀναλόγου ρυθμίσεως τῶν κατὰ τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν διδασκαλίαν νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἐπιδιωκομένων σκοπῶν καὶ ἰδεωδῶν. Διὰ τοῦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν παρὰ τῆς προσωπικότητος ταύτης διδομένην ἐρμηνείαν τοῦ πνευματικοῦ βίου, ὡς ἐκδηλοῦται οὗτος διὰ τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ διὰ τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως, εἶναι καὶ ὁ παρ' αὐτῆς τιθέμενος σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. "Ὅπου καὶ ὅταν αἱ θρησκευτικοὶ ἀντιλήψεις μόνον καὶ τὰ ἐκ τούτων ἰδεώδη ἐξαίρωνται καὶ λαμβάνωνται ὑπ' ὅψιν ὡς κυρία αἰτία τῆς ἐν γένει πνευματικῆς ζωῆς, ἐκεῖ σκοπὸς πάσης ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως τίθεται ἡ ἠθικὴ μόρφωσις, ἡ συνήθεια τοῦ ἐνεργεῖν καὶ δρᾶν ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένων ἠθικῶν ἀξιωμάτων καὶ ἀρχῶν. "Ὅπου δὲ πάλιν ἡ ἐν τῇ πολιτείᾳ δρᾶσις καὶ ἀλληλεπίδρασις θεωρεῖται καθ' ἑαυτὴν κύριον συστατικὸν τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐκεῖ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς τίθεται ἡ ἀνάπτυξις τῆς κοινωνικότητος, τῆς δράσεως καὶ ἐνεργείας ἐν τῷ πολιτειακῷ βίῳ δι' ὠρισμένου εἴδους ἐπιδόσεως καὶ ἐργασίας τοῦ ἀτόμου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ αἱ αἰσθητικαὶ ἐκδηλώσεις καὶ ὁ οἰκονομικὸς βίος κατ' ἰδίαν ὅταν λαμβάνωνται ὑπ' ὅψιν, συντελοῦσιν εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἀναλόγων σκοπῶν τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως. Ἰδίως ὁ κοινωνικοπολιτικὸς καὶ ὁ οἰκονομικὸς βίος τελευταίως ἐπέδρασαν πολὺ, ὥστε παρὰ πολλῶν αὐτοὶ νὰ τίθενται σκοποὶ τῆς Ἐκπαιδεύσεως καί, ἀντὶ πάσης

ἄλλης γενικῆς καὶ εἰδολογικῆς μορφώσεως, νὰ ἐπιδιώκηται ἡ ἐπαγγελματικὴ καθαρῶς τοιαύτη χάριν τῆς οἰκονομικῆς καὶ τῆς ὑλικῆς εὐημερίας. Ἐντεῦθεν προέκυψαν πολλαὶ καὶ ποικίλαι σύγχρονοι παιδαγωγικαὶ θεωρίαι φέρουσαι τὰ χαρακτηριστικὰ ὀνόματα: «παιδαγωγικὴ τῆς ἀτομικότητος» (Individualpädagogik), «ἠθικολογικὴ παιδαγωγικὴ» (Moralpädagogik), «κοινωνιστικὴ παιδαγωγικὴ» (Sozialpädagogik), «αἰσθητικὴ παιδαγωγικὴ» (Aesthetische Pädagogik), «ἐλευθέρη παιδαγωγικὴ» (Freie Pädagogik), «παιδαγωγικὴ προσωπικότητος» (Persönlichkeitspädagogik) κλπ. Ἐπειδὴ δὲ αἱ σχέσεις τῆς ζωῆς ἐπεξετάθησαν κατὰ τρόπον, ὥστε μία ὑπὸ ὠρισμένον κοινωνικὸν καὶ φυσικὸν περιβάλλον ζῶσα δι' ὠρισμένων παραδόσεων, ἀντιλήψεων καὶ ἰδεωδῶν, κοινωνία, νὰ ἔχη στενάς σχέσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις πρὸς ὅλον σχεδὸν τὸ ἄλλο σύνολον τῶν ὑπαρχουσῶν κοινωνιῶν καὶ πολιτειῶν, διὰ τοῦτο πρὸς τὸν περιορισμένον καθαρῶς σκοπὸν τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς, ἐτέθη καὶ ὁ σκοπὸς τῆς γενικῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀγωγῆς, καθ' ἣν αἱ γλῶσσαι τῶν ξένων ἐθνῶν, τὰ ἥθη αὐτῶν καὶ τὰ ἔθιμα καὶ αἱ ἰδιαίτεροι τοῦ βίου συνθήκαι λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ὡς μορφωτικὰ μέσα συμπληροῦντα καὶ τελειοποιοῦντα τὴν ἐθνικὴν ἀγωγήν καὶ μόρφωσιν. Ἐπὶ πᾶσι τούτοις, ἐπειδὴ κατενοήθη ἐπὶ πλέον ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθῇ πραγματικὴ ἀγωγή καὶ μόρφωσις ἔξωθεν παρεχομένη καὶ παθητικῶς παρὰ τοῦ ἀνθρώπου προσλαμβανομένη, ὅτι δ' εἶναι ἀνάγκη διὰ τῆς ἀναπτύξεως ἐνεργείας καὶ δράσεως ἐν αὐτῷ τῷ ἀτόμῳ νὰ προκαλῶνται αἱ κλίσεις καὶ τάσεις πρὸς αὐτοανάπτυξιν καὶ αὐτοεξέλιξιν, διὰ τοῦτο παρὰ πολλῶν ἐτέθη σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως τοῦ ἀτόμου τοῦτο, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἦλθεν εἰς φῶς τὸ λεγόμενον «Σχολεῖον ἐργασίας» κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ «Σχολεῖον μαθήσεως», ὡς χαρακτηρίζεται ὁ παλαιότερος καὶ μέχρι τοῦδε τρόπος διαπαιδαγωγήσεως καὶ μορφώσεως. Εἰς ταῦτα, ἐὰν προστεθῇ καὶ ἡ συναίσθησις πλέον ὅτι οὔτε εἶναι δυνατόν, οὔτε πρέπει νὰ λαμβάνηται ὁ νέος ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐν τῇ γενέσει τῆς προσωπικότητος, ὡς μικρογραφία τοῦ ἐνῆλικος, δυναμένη ἀμέσως διὰ μεταδόσεως τῶν ἀπαιτουμένων γνώσεων καὶ δεξιοτήτων νὰ μεταμορφωθῇ εἰς ἄνθρωπον ὄριμον, ἔχομεν τότε πλήρη τὴν εἰκόνα τῶν νεωτέρων παιδαγωγικῶν κατ-

ευθύνσεων και σκοπῶν και σαφῆ πλέον τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον και ἥττον ἐνσυνείδητον ἐπίδρασιν τῶν νεωτέρων και συγχρόνων ἀντιλήψεων περὶ κόσμου και ζωῆς και τῶν ἐκ τούτων ιδεωδῶν. Τὴν πολυμάθειαν, ἡ ὁποία ἄλλοτε και ἐπὶ πολὺ ἀπετέλει κύριον σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς, διότι ἐπιστεύετο ὅτι ἐκ τῆς καλλιεργημένης και ἀνεπτυγμένης διανοήσεως παράγονται τὰ πάντα ἐν τῇ πνευματικῇ ζωῇ, ἀντικατέστησεν ἡ ἀνάπτυξις ἐνεργείας και βουλευτικῆς δυνάμεως διὰ γνώσεων και δεξιοτήτων, ταύτην δὲ πάλιν, ὅσῳ προχωρεῖ ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ψυχοπνευματικοῦ βίου, ἡ ὑποβοήθησις τῆς ἐν γένει ψυχοπνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς μικρᾶς ἡλικίας.

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω παιδαγωγικὰς θεωρίας και εἰς τὰ παιδαγωγικὰ συστήματα διακρίνει τις εὐκόλως τὴν ἐπίδρασιν τῶν νεωτέρων ἀντιλήψεων και τῶν ιδεωδῶν περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι μερικὴ λόγῳ μονομερείας κατὰ τὴν ἀντίληψιν και ἐρμηνείαν τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ ἐκ ταύτης προερχομένη μονομερὴς και μονόπλευρος ἐπίσης παιδαγωγικὴ θεωρία ἔχει μὲν κάτι τι τὸ ἀληθὲς και πραγματικόν, δὲν στηρίζεται ὅμως εἰς τὸ ὅλον τῆς ἀληθείας και τῆς πραγματικότητος. Καὶ μὲν ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐφαρμοζομένη ἐν τῷ σχολείῳ και διὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μεταβάλλῃ τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐξελίξεως, ἣν φύσει ἀκολουθεῖ ἡ πνευματικὴ ζωὴ, καθ' ὅσον ὁ ἀνθρώπος θὰ γίνῃ ὅ,τι θὰ γίνῃ και θὰ ἐξελιχθῇ ὅπωςδήποτε και ἂν μορφωθῇ, και ὅ,τιδήποτε και ἂν διδαχθῇ, ἐν τούτοις καθιστᾷ ἡ τοιαύτη μονομερὴς θέσις και καλλιέργεια παιδαγωγικοῦ σκοποῦ ἀνίσχυρον και ἀνίκανον τὴν ἐκπαίδευσιν νὰ ἐκπληρώσῃ πραγματικῶς τὸν προορισμὸν τῆς και νὰ συντελέσῃ πράγματι και οὐσιωδῶς εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς και εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ιδεώδους. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς συντείνει εἰς τὸ νὰ μὴ συγχρονίζεται ἡ ἐκπαίδευσις και νὰ μὴ ἐξυπηρετῇ ὅσον και ὅπως πρέπει τὴν πνευματικὴν ζωὴν, εἴτε ὡς κοινωνικὸν βίον λαμβανομένην, εἴτε ὡς λειτουργίαν ἀτομικῆς συνειδήσεως. Ὅσον και ἂν ἀναπτύσσωμεν ἐν τῷ σχολείῳ τὴν ἀτομικότητα, καθ' ἑαυτὴν ἢ τὴν ἠθικὴν γνῶσιν και πράξιν, ἢ τὴν κοινωνικότητα, ἢ τὴν καλαισθησίαν, ἢ τὴν ἰκανότητα διὰ τὸ μέλλον ἐπάγγελμα κλπ. ὁ μαθητὴς ἡμῶν εἶναι ὑποχρεωμένος φύσει νὰ δράσῃ και

ἀλληλεπιδράση ἐν τῷ βίῳ καὶ θρησκευτικοθητικῶς καὶ κοινωνικοπολιτικῶς καὶ οἰκονομικῶς καὶ ἱστορικῶς, διότι τοῦτο ἐπιβάλλουσιν αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἐν γένει ζωῆς. Ἐπίσης καθ' ὅποιανδήποτε μέθοδον καὶ τρόπον καὶ ἂν διαπαιδαγωγηθῇ καὶ μορφωθῇ, εἶναι ὑποχρεωμένος δι' ἰδίας αὐτοῦ δράσεως καὶ ἐνεργείας νὰ ἐξελιχθῇ καὶ νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ὁμοίων του καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Τὰς ἰδικὰς μας συμβουλὰς, ὑποθήκας καὶ προσπαθείας θὰ λησμονήσῃ, θὰ τηρήσῃ ὅπου καὶ ἐφ' ὅσον ἀπαιτεῖ τοῦτο ἡ ζωὴ, ἢ καὶ θὰ φροντίσῃ νὰ ἀπομάθῃ ὅπου καὶ ὅταν εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τὴν πραγματικὴν αὐτῆς ἐξέλιξιν.

Προκειμένου λοιπὸν ἡ Ἐκπαίδευσις, ἢτοι ἡ ἀγωγή καὶ ἡ διδασκαλία ἐν τῷ σχολείῳ νὰ ἐξυπηρετήσωσι πραγματικῶς τὴν ζωὴν καὶ τὰ ἐκ ταύτης ἰδεώδη, ὀφείλουσι νὰ ἔχωσιν ὑπ' ὄψιν τὴν συνολικὴν ζωὴν ὡς ἐκδηλοῦται θρησκευτικοθητικῶς, ἱστορικῶς, κοινωνικοπολιτικῶς καὶ οἰκονομικῶς, ὡς λειτουργεῖ διὰ τῆς ἐνεργείας καὶ δραστηριότητος ἐν τῇ συνειδήσει καὶ κατὰ τὰς διανοητικὰς, θυμικὰς καὶ βουλευτικὰς αὐτῆς ἐκδηλώσεις, καὶ ὡς ἐξελίσσεται διὰ πάντων τούτων. Ἐπειδὴ δὲ τὸ σχολεῖον καὶ ἡ Ἐκπαίδευσις ἔχουσιν ὑπ' ὄψιν τὸν ἐξελισσόμενον ἄνθρωπον ὡς ἄτομον, ἢ τὴν ἐκ πολλῶν συμπληρούντων βαθμηδὸν τὴν ἐξέλιξιν των ἀτόμων, ἀποτελουμένην σχολικὴν κοινωνίαν, διὰ τοῦτο ὀφείλουσι νὰ ὑποβοηθῶσι τὴν ἀπὸ βαθμίδος εἰς βαθμίδα ταύτην ἐξέλιξιν, διὰ καλλιέργειας, ἀναλόγου πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ἐξελίξεως, τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ὅλης ζωῆς καὶ δι' ἀναπτύξεως ἐνεργείας καὶ αὐτενεργείας ἀναλόγου πρὸς τὴν ψυχοπνευματικὴν τοῦ ἀτόμου σύστασιν καὶ ἀνάπτυξιν, τὴν ἐκδηλουμένην τόσον εἰς τὸ καθαρῶς ψυχικὸν καὶ πνευματικὸν ἐπίπεδον, ὅσον καὶ εἰς τὸν σωματικὸν ὀργανισμόν, ἐν τῷ ὁποίῳ καὶ διὰ τοῦ ὁποίου ἐκδηλοῦται ἡ λειτουργία τῆς συνειδήσεως. Ἡ καλλιέργεια ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς ἀρμονικῶς καὶ ἀναλόγως πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ἀτομικῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐξελίξεως, μετὰ τῆς ἀναλόγου ἐπίσης ἀναπτύξεως τῆς αὐτενεργείας καὶ δράσεως, οὔσα κατ' ἀρχὰς ἐθνικὴ πρέπει βαθμηδὸν νὰ γίνηται καὶ γενικὴ ἀνθρωπιστικὴ. Τοῦτο κατορθοῦται βεβαίως ὅταν ὁ μαθητὴς καταστῇ ἱκανὸς νὰ ἐμβαθύνῃ ἐπιστημονικώτερον καὶ τελειότερον εἰς τὰς σχέσεις τῆς ζωῆς.

Τὸ σχολεῖον καὶ ἡ Ἐκπαίδευσις ἐν γένει ὀφείλουσι βεβαίως νὰ συμβαδίζωσι πρὸς τὰς κατευθύνσεις τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἰδεωδῶν τῆς ἐν γένει ζωῆς, καὶ οὕτω νὰ ὑποβοηθῶσιν εἰς τὴν αὐτοεξέλιξίν των τὰς ἀτομικότητας. Ὅφείλουσιν ἐπίσης νὰ καλλιεργῶσι κοινωνίας ἐν σμικρῷ καὶ νὰ ὑποβοηθῶσι τὰς σχέσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις τῶν μαθητῶν πρὸς ἀλλήλας. Ἡ σπουδαιότερα ὅμως αὐτῶν ἐργασία συνίσταται εἰς τὴν ὑποβοήθησιν τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως καὶ πνευματικῆς ζωῆς εἰς τὴν ὁμαλὴν ἐξέλιξίν της. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ εἶναι γνωστὴ ἡ ἀτομικότης τοῦ μαθητοῦ κατὰ τὰς ἰδιοτρόπους καὶ ἰδιοτύπους αὐτῆς σχέσεις καὶ καταστάσεις, διότι μόνον οὕτω εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποβοηθηθῇ λυσιτελέστερον ὁ μαθητὴς εἰς τὴν ἐξέλιξίν του καὶ νὰ διαπαιδαγωγηθῇ ὡς προσωπικότης δυναμένη διὰ τῆς τελειότερας ἀναπτύξεως καὶ μορφώσεώς της τῆς ἀτομικῆς, νὰ συντελέσῃ καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς ἐν γένει ζωῆς. Καὶ ἴσως μὲν εἶναι δύσκολον, ἀδύνατον περίπου, νὰ ἀνακαλύψωμεν εἰς μικροὺς παῖδας ἐξελισσομένους σωματικῶς καὶ πνευματικῶς ἰδιοφυίας καὶ ὠρισμένα χαρακτηριστικά, πάντως ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ παρακολουθῆται ἡ ἀτομικότης καὶ αἱ ἰδιοτροπίαὶ καὶ ἰδιοτυπίαὶ αὐτῆς. Τότε εἶναι δυνατὸν διὰ προσεκτικῆς παρατηρήσεως καὶ ἐρεῦνης, εἰς φαινομενικῶς ὡς ἡλίθια παρουσιαζόμενα ἄτομα νὰ ἀνακαλύπτονται εἰς τὸ βάθος πολυτιμότερα στοιχεῖα μεγαλυτέρας ἀναπτύξεως καὶ ἐξελίξεως, ὅπως καὶ εἰς φαινομενικὰς ἰδιοφυίας ἐλλείψεις καὶ κενά, τὰ ὅποια οὐδεμίαν μὀρφωσιν καὶ ἐκπαίδευσιν εἶναι δυνατὸν νὰ πληρώσῃ. (Πρβλ. Πρόλογον τοῦ Συγγραφέως G. F. Lipps, ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος) κατὰ τρόπον ὥστε πάντα τὰ ἄτομα νὰ εἶναι καὶ ὁμοίμορφα.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐτέθη ὁ σκοπὸς τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀγωγῆς ὅπως πηγάζει ἐκ τῶν συγχρόνων ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἰδεωδῶν. Τὴν συμφώνως πρὸς αὐτὸν ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐν γένει ζωῆς, ἐπιδιώκομεν καὶ ἐπιτυγχάνομεν παρέχοντες εἰς ἕκαστον τὴν ἀπαιτούμενην βοήθειαν πρὸς αὐτοβοήθειαν, τὰ κατάλληλα μέσα πρὸς αὐταναπόπτυξιν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ ἐξελισσόμενος ἄνθρωπος θὰ διέλθῃ τὰς βαθμίδας τῆς ἐξελίξεως, ἃς ἐπιβάλλει αὐτῇ ἡ ζωὴ

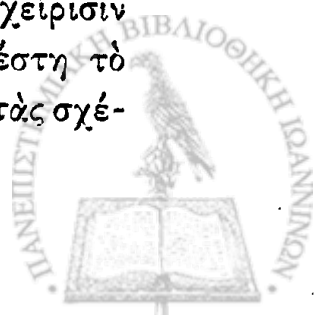

καὶ φύσις τοῦ, θὰ ὠριμάσῃ καὶ θ' ἀποβῆ προσωπικότης ἰδιό-
τυπος, συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν χαρακτήρ᾽ αὐτῆς. Ὡς
τοιαύτη δὲ διὰ τῆς ἐνεργείας καὶ δράσεώς της, εἰς ὅποιανδήποτε
κοινωνικὴν τάξιν καὶ ἂν ἀνήκῃ καὶ εἰς ὅποιονδήποτε ἔργον καὶ ἂν
καταγίνηται, ἔχει νὰ συνεισφέρῃ ὅ,τι καὶ ὅπως εἶναι δυνατόν
εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς συνολικῆς πνευματικῆς ζωῆς
καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Οὕτω προπαρασκευάζουσα τὴν ὁδὸν
ἢ ἀγωγὴν καὶ μόρφωσις, βοηθεῖ τὸν ἀναπτυσσόμενον ἄνθρωπον
νὰ φθάσῃ εἰς τὴν βαθμίδα τῆς ἐξελίξεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἵσταται
τὸ κοινωνικὸν σύνολον πνευματικῶς, καὶ καθιστᾷ αὐτὸν ἱκανόν,
ὥστε ὡς χρήσιμον μέλος τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ μετὰ τῶν
ἄλλων ὁμοίων του νὰ δρᾷ, καὶ νὰ ζῆ καὶ ὅσον δύναται νὰ συντελῆ
εἰς τὴν περαιτέρω πορείαν τῆς ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Τὸν τοιοῦτον προορισμὸν αὐτῆς ἡ Ἐκπαίδευσις φροντίζει νὰ
ἐκτελέσῃ διὰ καταλλήλων μέτρων καὶ μέσων. Ταῦτα, ἐπειδὴ κα-
νονίζονται πάντοτε συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν, τὰ ἰδεώδη περὶ
μορφώσεως, τὰς ἀντιλήψεις κλπ., πρέπει νὰ εἶναι τοιαῦτα, ὥστε
νὰ ἐξασφαλίζωσι τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ, ὃν ἐπιδιώκουσιν.
Διὰ τοῦτο ἐν ταῖς ἐπομένοις θὰ ἀσχοληθῶμεν εἰς τὰ μέσα καὶ τὰ
μέτρα, ἅτινα ἀπαιτεῖ ὁ ὡς ἄνω γενικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς καὶ
μορφώσεως.

45. Μέσα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας.

Ἡ κοινωνία, ὡς σύνολον ἀπρόσωπον, ἐπιδιώκει τὴν ἐπιτυχίαν
τοῦ ὡς ἄνω σκοποῦ τῆς μορφώσεως καὶ ἀναδείξεως τῶν ἐπερχο-
μένων γενεῶν, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς καὶ τὰς ἄλλας σχέσεις τοῦ βίου,
συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἰδεώδη τοῦ συνόλου, κα-
νονιζούσης διὰ νόμων πολιτείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ δι' ὠρι-
σμένων προσωπικοτήτων, ὧν κύριον ἔργον
εἶναι ἡ μόρφωσις τῆς ἐξελισσομένης γε-
νεᾶς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς Καρόλου τοῦ Μεγάλου καὶ κατόπιν,
βαθμηδὸν ἀναλαβοῦσα ἡ πολιτεία ἐξ ὀλοκλήρου τὴν διαχείρισιν
καὶ χρῆσιν τῆς συνολικῆς ἐνεργείας καὶ δυνάμεως, κατέστη τὸ
κύριον ὄργανον τῆς ἐπιβολῆς μὲν τάξεως καὶ ἁρμονίας εἰς τὰς σχέ-

σεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις τῶν ἀτόμων, τῆς ἐπιτυχίας δὲ τοῦ ὡς ἄνω γενικοῦ σκοποῦ τῆς μορφώσεως καὶ ἀναδείξεως τῶν νεωτέρων γενεῶν. Τοιοῦτοτρόπως αὕτη κατέστη σπουδαιότατον μέσον τῆς μορφώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως, διότι τόσον ἡ ἐπιβολὴ καὶ τήρησις τάξεως καὶ ἀρμονίας μεταξὺ τῶν ἀτόμων, ὅσον καὶ ἡ φροντίς διὰ τὴν ἀνάδειξιν τῶν ἐξελισσομένων γενεῶν, εἶναι ἔργα κατὰ βάθος μορφωτικά. Διὰ τοῦτο—ὡς καὶ παρὰ πολλῶν ὀρθῶς καὶ δικαίως ἐτονίσθη καὶ τονίζεται—ὁ προορισμὸς τῆς πολιτείας, ὡς προ- γόντος ὀργανωμένου κοινωνικοῦ βίου, εἶναι κυρίως μορφωτικὸς καὶ παιδαγωγικὸς.

Πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ προορισμοῦ αὐτῆς τούτου ἡ πολιτεία λαμβάνει ὀρισμένα μέτρα καὶ χρησιμοποιοεῖ κατάλληλα μέσα. Ἐνῶ ὅμως εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ μὴ παρεκκλίνῃ τῶν ἀντιλήψεων, τῶν ἰδεωδῶν, τῶν τάσεων καὶ τῶν σκοπῶν τοῦ συνόλου, κατὰ τὴν εὔρεσιν καὶ χρῆσιν τῶν καταλλήλων μέτρων καὶ μέσων εἶναι ἐλευ- θέρα σχεδὸν νὰ κρίνῃ καὶ νὰ ἀποφασίζῃ. Καὶ ἡ περίπτωσις αὕτη ἀκριβῶς παρουσιάζει, ὄχι τὴν πολιτείαν ὡς ἔννοιαν καὶ ἰδέαν, ἀλλὰ τὰς συνιστώσας αὐτὴν προσωπικότητας, ἀρμοδίας νὰ ἀπο- φασίζωσι περὶ τῶν μέσων τῆς ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως. Διὰ τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ εἴδους τῆς ἐρμηνείας τῶν συνολικῶν ἰδεωδῶν, τάσεων καὶ σκοπῶν, παρὰ τῶν προσωπικοτήτων τούτων, ἡ καλὴ ἢ μὴ καλὴ, ἡ σκόπιμος καὶ ἐπιτυχῆς ἢ μὴ, διαρρύθμισις καὶ ὀ- γάνωσις τῶν κατὰ τὴν ἀγωγὴν καὶ μόρφωσιν. Ἐὰν δηλαδὴ, λόγῳ μὴ ἐπαρκoῦς ἐμβαθύνσεως εἰς τὰ κατὰ τὴν ζωὴν καὶ τὰς σχέσεις αὐτῆς καὶ ἐκδηλώσεις, ἡ θεραπεία ὑπαρχουσῶν ἀναγκῶν, ἢ ἡ τήρησις καὶ διακανόνισις τῶν σχέσεων καὶ ἀλληλεξαρτήσεων τῶν ἀτόμων μόνον, ἤθελε κριθῆ ὡς μόνον καὶ κατάλληλον μέσον ἐπιτυχίας τῶν σκοπῶν καὶ πραγματοποιήσεως τῶν ἰδεωδῶν τοῦ συνόλου, τότε σκοπὸς καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τίθεται κυρίως ἡ κοινωνικότης καὶ ἡ πολιτειακὴ διαπαιδαγώγησις. Ἐὰν πάλιν μία τῶν ἀνωτέρω ἐκδηλώσεων τῆς ἐν γένει ζωῆς, ὁ οἰκονομικὸς βίος ἢ ἡ θρησκευτικοθητικὴ ἐκδήλωσις κλπ., ἤθελε ληφθῆ ὡς μόνον καὶ κυρία ἐκδήλωσις τῆς συνολικῆς ζωῆς, τότε ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς καὶ χάριν ταύτης καὶ μόνον, ρυθμίζεται καὶ ὀργανοῦται ἡ ἐκπαίδευσις. Παρὰ ταῦτα καὶ αἱ ἰδεολογίαι ὀρισμένων κοινωνι- κῶν τάξεων καὶ πολιτειακῶν μερίδων, ἃς ἀντιπροσωπεύουσιν αἱ

διαχειριζόμεναι τὰ τῆς πολιτείας προσωπικότητες, ἐπιδρῶσιν ἰσχυρῶς ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς ὀργανώσεως καὶ ρυθμίσεως τῶν τῆς Παιδείας, ἢ ὅποια κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη τὸν ὡς ἄνω τεθέντα γενικὸν σκοπὸν καὶ νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ μορφωτικὴ καὶ παιδαγωγικὴ ἀποστολὴ τῆς Πολιτείας κατὰ τεκμήριον μὲν εἶναι ἄλλη καὶ γενικωτέρα, ἐν τῇ πραγματικότητι ὅμως παρουσιάζεται διάφορος καὶ περιορισμένη. Τούτου ἕνεκα καὶ ἡ κοινωνία παρακολουθεῖ τὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀμεσώτερον κατὰ τὸ δυνατόν, καὶ ἐξαρτᾷ τὰ τῆς διαρρυθμίσεως αὐτῆς καὶ ἐκ τῆς ἐπιστήμης, ἣν ἀντιπροσωπεύουσιν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει αἱ ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῶν νεωτέρων γενεῶν προσωπικότητες. Τοιοῦτόν τι γίνεται βεβαίως ἀναλόγως πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ἀναπτύξεως μιᾶς κοινωνίας καὶ τοῦ κλάδου τῶν διδασκόντων. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅμως ὅτι ἡ πολιτεία τείνει νὰ περιλάβῃ πᾶσαν ἐνέργειαν καὶ ὅ,τι ἐδῶ ἀκριβῶς, προκειμένου περὶ ἐκπαιδεύσεως, ἀναλόγως πρὸς τὴν αὔξησιν τοῦ κύκλου τῆς δράσεως τῆς πολιτείας, πρέπει νὰ ἀΐξηθῇ καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν ἔργων τῶν ἀποτελεσῶν ταύτην προσωπικότητων.

Ὅπως δὲ ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι παρὰ τὴν πολιτείαν καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη ἢ Παιδαγωγικὴ διὰ τῶν ἀντιπροσωπευουσῶν αὐτὰς προσωπικοτήτων ἀποτελοῦσι παράγοντας καὶ ρυθμιστὰς τῶν τῆς Παιδείας. Τὰ προγράμματα καὶ τὰ μέσα ταύτης, ὅπως καὶ αἱ κατευθύνσεις κανονίζονται μὲν καὶ ἐπιβάλλονται γενικῶς παρὰ τῆς πολιτείας, ὀρθῶς ὅμως ἔχόντων τῶν πραγμάτων συγκροτοῦνται κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἐν γένει, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης. Ἀλλὰ ταῦτα πάντα εἶναι ὁμοιόμορφα καὶ ἔχουσιν ὑπ' ὄψιν τὸ σύνολον τῆς νεωτέρας καὶ μορφουμένης γενεᾶς. Ἐπειδὴ δ' ἡ μόρφωσις καὶ ἀνάπτυξις ταύτης κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ γίνῃ διὰ τῆς καλλιέργειας τῆς λειτουργίας τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως καὶ πνευματικῆς ζωῆς, διὰ τοῦτο ἐκ τοῦ καλλιεργουῦντος καὶ ἀναπτύσσοντος τὴν λειτουργίαν τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως ἐξαρτᾶται μέγα μέρος τῆς ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς σκοπίμου καὶ τελείας ἐφαρμογῆς τῶν προγραμμάτων τῆς παιδείας γενικῶς. Ὁ εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τὴν λειτουργίαν τῆς ἀτομικῆς

συνειδήσεως καὶ πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀτομικῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐρχόμενος ἄνθρωπος εἶναι εἰς θέσιν καὶ ὀφείλει νὰ δώσῃ τὴν πρώτην ὠθησιν καὶ νὰ συντηρῇ καὶ κατευθύνῃ κατόπιν τὴν ἐξέλιξιν. Οὗτος εἶναι ὁ μόνος ἀρμόδιος νὰ ποδηγετῇ τὸν ἐξελισσόμενον ἄνθρωπον καὶ νὰ βοηθῇ αὐτὸν ὥστε ταχύτερον καὶ κανονικώτερον, παρ' ὅσον θὰ ἐγίνετο φυσικῶς ὅλως, νὰ διέλθῃ τὰς βαθμίδας τῆς ἐξελίξεως διὰ νὰ ὠριμάσῃ καὶ φθάσῃ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ εἰς τὴν βαθμίδα τῆς ἐξελίξεως τοῦ συνόλου. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι μὲν κατ' ἀρχὰς ὁ γ ο ν ε ὕ ς, ἀργότερον ἔμως συμμετέχει τοῦ ἔργου τούτου καὶ τέλος ὑποκαθιστᾷ αὐτὸν ὁ δι δ ά σ κ α λ ο ς. Ὁ γονεὺς φύσει, ὑπενσυνειδήτως καὶ ἐξ ἐνστίκτου σχεδὸν φροντίζει διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν πνευματικὴν τοῦ τέκνου του ἐξέλιξιν. Ὁ διδάσκαλος ὅμως ἐνσυνειδήτως καὶ ἐν γνώσει διατελῶν τῶν ἀντιλήψεων, τῶν ἰδεωδῶν τοῦ συνόλου καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑποβοηθῇ τὸν μαθητὴν εἰς τὴν αὐτοεξέλιξιν καὶ αὐτοανάπτυξιν του. Ὁ γονεὺς ἀποτελεῖ ἐν εἶδος, μίαν πλευράν, ἴσως τὴν σπουδαιότεραν, τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐν τῇ ὁποίᾳ καὶ διὰ τῆς ὁποίας λαμβάνει τὴν πρώτην ὠθησιν καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐξελίξεως ἢ ἀτομικῆς συνειδήσεως καὶ ἢ πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ διδάσκαλος ὅμως ἀποτελεῖ ἐκεῖνον τὸν παράγοντα, ὁ ὁποῖος θὰ καθοδηγήσῃ τὸν μαθητὴν εἰς τὸ περιβάλλον τοῦτο καὶ πέραν αὐτοῦ θὰ κατευθύνῃ αὐτὸν εἰς τὸ γενικώτερον φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιβάλλον, εἰς τὸν κόσμον, ὅστις παρουσιάζεται ὡς ζωὴ καὶ ὡς φύσις. Τὴν κατ' ἔθος καὶ συνήθειαν λαμβάνουσιν χώραν ἐνέργειαν ἐν τῷ πατρικῷ οἴκῳ ὁ διδάσκαλος προώριστα νὰ καταστήσῃ ἐνσυνειδήτον καὶ νὰ τονώσῃ αὐτήν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει σαφῶς ἡ σπουδαιότης καὶ σημασία τοῦ διδάσκοντος ὡς μέσου διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ γνωστοῦ ἤδη σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς καὶ μερφώσεως. Ὁ διδάσκαλος δὲν εἶναι ἀπλοῦν ὄργανον τῆς πολιτείας, ὅπως ὁ ἀστυνόμος ἢ ὁ διοικητικὸς καὶ ὁ δικαστικὸς ὑπάλληλος. Παραλαμβάνει μὲν παρὰ ταύτης τὰς καὶ διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ συμβολῆς ἐν προγράμματι διατυπουμένας διασαφήσεις τοῦ περιεχομένου, δι' οὓς θὰ ἐπιδράσῃ τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως, καὶ τὰς κατευθύνσεις τῆς ἐκπαιδεύσεως γενικῶς, εἶναι ἐλεύθερος ὅμως νὰ κανονίσῃ τὰ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν. Ἐπὶ πλέον ἐκ τῆς προσωπικότητος

καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ ἐξαρτᾶται τὸ εἶδος καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐξελίξεως τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως καὶ πνευματικῆς ζωῆς. Τοῦτο, ὅχι διότι αὐτὸς μορφώνει αὐθαιρέτως τὸν μαθητὴν, ἀλλὰ διότι οὗτος δι' αὐτοῦ μορφώνει ἑαυτὸν ἐπὶ τῇ βάσει προτύπου. Ὁ διδάσκαλος δὲν διδάσκει μόνον, δίκην φωνογράφου, ἀλλὰ καὶ διαπαιδαγωγῆ, τούτεστι ἀποτελεῖ πρότυπον ρυθμίσεως τῶν κατὰ τὴν ἀτομικὴν ἐνέργειαν καὶ τῶν κατὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν κατεύθυνσιν αὐτῆς, εἴτε διδάσκει τι σκοπίμως καὶ τελείως, εἴτε ὅχι, εἴτε πράττει καὶ συμπεριφέρεται ἀναλόγως πρὸς τὴν ἀποστολὴν του, εἴτε ὅχι. Ἐπαγγελματικῶς εἶναι οὗτος παιδαγωγὸς καὶ διαμορφωτῆς τῆς νεότητος, διὰ τούτου ὅμως εἶναι καὶ ἀναμορφωτῆς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, εἰς οἵανδήποτε βαθμίδα ἐκπαιδεύσεως καὶ ἂν διδάσκη καὶ ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν διδάσκη.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἐκ τῆς προσωπικότητος τοῦ διδάσκοντος ἐξαρτᾶται τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς διὰ τῆς καταλλήλου ἐφαρμογῆς τῶν παρὰ τῆς πολιτείας πρὸς τοῦτο λαμβανομένων μέτρων, διὰ τοῦτο ἡ ἐκλογή τῶν καταλλήλων προσώπων διὰ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου, καὶ ἡ κατάλληλος αὐτῶν μόρφωσις πρέπει νὰ ἀποτελῶσι σπουδαιοτάτην φροντίδα τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Χάριν τούτου ἀνεκάθεν ὑπάρχει ἡ εἰδικὴ μόρφωσις παιδαγωγῶν καὶ διδασκάλων ἐν Διδασκαλείοις καὶ εἰς τὰ Πανεπιστήμια. Ἄλλ' ἐν αὐτοῖς, μέχρι σήμερον τοῦλάχιστον, οὐδεμία διάγνωσις καὶ ἐκλογή τῶν καταλλήλων διὰ τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα γίνεται σοβαρῶς καὶ ἡ παρεχόμενη εἰδικὴ παιδαγωγικὴ καὶ διδακτικὴ μόρφωσις μᾶλλον ὡς γνῶσις καὶ δεξιότης παρέχεται. Οὕτω ἡ πιθανότης μορφώσεως καταλλήλων παιδαγωγῶν εἶναι πάντοτε μικρὰ καὶ ἐκ τῆς τύχης ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν προοριζομένων διὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου καὶ ἐκ τῶν διδασκομένων καὶ ἐπιστημονικώτερον ἀκόμη τὰ παιδαγωγικά, νὰ ἀνδειχθῶσι τινὲς κατάλληλοι διὰ τὸν τόσον ὑψηλὸν προορισμὸν προσωπικότητες. Τοῦτο, ἐφ' ὅσον κατὰ τύχην τὸ περιεχόμενον τῆς εἰδικῆς παιδαγωγικῆς μορφώσεως θὰ ἐπιπτεν εἰς ἕδαφος κατάλληλον τῆς ἀτομικῆς ψυχοσυνθέσεως καὶ ιδιοφυΐας τοῦ τρεφίμου τοῦ Διδασκαλείου. Λόγω τούτου πολλὰ ἐλέχθησαν καὶ

ἐγράφησαν περὶ τοῦ εἴδους καὶ τοῦ τρόπου τῆς μορφώσεως καταλλήλων διδασκάλων μάλιστα κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν. Πάντα ταῦτα ὅμως, ὅπως καὶ αἱ ὀργανώσεις καὶ διαρρυθμίσεις τῶν Διδασκαλείων καὶ τῶν ἀνωτέρων Παιδαγωγικῶν ἰδρυμάτων καὶ σχολῶν ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις, ἐλάμβανον καὶ λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν μόνον τὸ μορφωτικὸν εἶδος ὅπερ πρέπει νὰ παρέχεται εἰς τοὺς μέλλοντας νὰ γίνωσι διδάσκαλοι καὶ καθηγηταί, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν ψυχοσύνθεσιν αὐτῶν καὶ τὴν ἀτομικότητα, ἐξ ἧς τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται κατὰ τὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ μορφωτοῦ καὶ ποδηγέτου τῶν νεωτέρων γενεῶν. Ἀλλὰ μόρφωσις δὲν συμπίπτει καὶ πρὸς τὴν μορφωτικότητα. Δύναται τις νὰ εἶναι τελείως καὶ κατὰ βάθος παιδαγωγικῶς μεμορφωμένος καὶ νὰ μὴ δύναται νὰ μορφώῃ ἄλλους. Ὄταν δὲ τοῦτο συμβαίῃ, εἶναι περιττόν, ἢ μᾶλλον ἐπιζήμιον, νὰ ἐπιδίδηται τις εἰς τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον τὸ γνωρίζειν ἀλλὰ καὶ τὸ δύνασθαι ἀπαιτεῖ. Τὸ δύνασθαι δὲ τοῦτο καὶ ἡ μορφωτικότης ἐξαρτῶνται ἐξ ὀλοκλήρου ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ψυχοσυνθέσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος, ἢ τῆς ἀτομικότητος τοῦ προαλειφομένου διὰ τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, καὶ προκειμένου νὰ εὐρεθῇ καὶ μορφωθῇ ὁ κατάλληλος διδάσκαλος, εἰς τοῦτο πρέπει νὰ συγκεντρωθῇ ἡ ἔρευνα, ἡ ἐξέτασις καὶ ἡ προσοχὴ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι πρόκειται νὰ δώσωσι τοὺς καταλλήλους διδασκάλους εἰς τὴν κοινωνίαν. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἀπασχολεῖ βεβαίως ἀπὸ τινος τὴν ἐπιστήμην καὶ διὰ τῶν Ed. Spranger¹ καὶ G. Kerschensteiner² κλπ. ἤλθον εἰς φῶς πολῦτιμοι ἰδέαι καὶ ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι ὅμως τὴν ἀρχὴν τῆς τοιαύτης ἐρεύνης ἐσημείωσαν. Ὁ πρῶτος δίδει πράγματι τὰς βάσεις περαιτέρω ἐρεύνης διὰ τὴν διάγνωσιν τῶν ἀτομικῶν γνωρισμάτων, ἅτινα διὰ καταλλήλου καὶ εἰδικῆς καλλιέργειας θὰ ἀνεδείκνυον ἄνθρωπὸν τινα πραγματικὸν καὶ ἀληθῆ παιδαγωγόν. Ὁ F. Kerschensteiner ὅμως διὰ διακρίσεως τύπων ὀρισμένων καὶ διὰ ἀναγνωρίσεως ὀρισμένου τύπου καὶ ὀρισμένων κλίσεων εἰς τὸν διδάσκαλον, καθιστᾷ δυσεπίλυτον τὸ πρόβλημα,

1. Πρβλ. Ed. Spranger: Gedanken über Lehrerbildung.

2. Πρβλ. G. Kerschensteiner: Die Seele des Erziehers und das Problem der Lehrerbildung.

διότι οὐδαμοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσι καθαροὶ τύποι (κοινωνικοὶ-οἰκονομικοί, θρησκευτικοὶ κλπ) καὶ διότι καὶ ἂν παρουσιάζωνται ἀνάλογον πρὸς τοὺς τοιοῦτους τύπους κλίσεις καὶ τάσεις ὑπερβάλλουσαι καὶ ἐξέχουσαι, αὗται ἔρχονται εἰς φῶς μετὰ τὴν διαρκῆ ἐνασχόλησιν καὶ ἐπίδοσιν εἰς ἀνάλογον καὶ ὠρισμένον ἔργον ἢ ἐπάγγελμα. Ἐνταῦθα ὅμως πρόκειται ὄχι περὶ διαμορφώσεως τῆς ἀτομικότητος μετὰ τὴν ἐπίδοσιν εἰς τὸ ἐπάγγελμα, ἀλλὰ περὶ ἀνακαλύψεως τῶν καταλλήλων στοιχείων ἐν αὐτῇ πρὸ τῆς ἐπίδοσεως εἰς τὸ ἐπάγγελμα. Καὶ τὰ στοιχεῖα ταῦτα δὲν εἶναι ἀδύνατον, οὔτε δύσκολον νὰ ἀνακαλύψωμεν παρακολουθοῦντες τὸν μαθητὴν τοῦ διδασκαλείου καὶ τὸν παρακολουθοῦντα ἀνωτέρας παιδαγωγικᾶς σπουδᾶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐπὶ ὠρισμένον χρονικὸν διάστημα. Ἐφ' ὅσον τοιαῦτα στοιχεῖα καὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἐξάσκησιν τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος εἶναι: 1) ἡ ἐκτίμησις καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν μορφωτικῶν ἀξιῶν, δι' ὧν γίνεται ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως καὶ αἱ ὁπιῖαι συμπίπτουσι πρὸς τὰς ἀνωτέρω θρησκευτικοθηθικᾶς, ιστορικᾶς, αἰσθητικᾶς, κοινωνικοπολιτικᾶς καὶ οἰκονομικᾶς ἐκδηλώσεις τῆς ἐν γένει ζωῆς, 2) ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς μαθητὰς, ἡ ἐξαρτῶσα τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὸ ἔργον, τὴν χαρὰν καὶ εὐχαρίστησιν, τὴν ἐμπιστοσύνην, τὴν προσήθειαν, τὴν καλωσύνην, τὴν ἐπιμονὴν κλπ. καὶ ἀποτελοῦσα τὴν κυρίως προδιάθεσιν τοῦ διδασκάλου, 3) ἡ αὐθεντία καὶ ἡ ἐπιβλητικότης, ἡ σοβαρότης, ἡ τάξις κλπ. 4) ἡ κοινωνικότης καὶ ἡ ἱκανότης καὶ ἡ εὐκολία πρὸς τὸ ἐπικοινωνεῖν πρὸς τοὺς μικροὺς μαθητὰς καὶ μεταδίδειν τι εἴτε γλωσσικῶς εἴτε πρακτικῶς, δὲν εἶναι δύσκολον ἐπὶ τινα χρόνον δοκιμασίας νὰ ἐξακριβώνηται κατὰ πόσον ὁ ὑποψήφιος διδάσκαλος ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὰ στοιχεῖα ταῦτα. Τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ συνδυάζηται πρὸς τὰς εἰσιτηρίους ἐξετάσεις, ὅποτε ἀφίνεται νὰ ἐπικοινωνῇ ὁ μέλλων νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὸ Διδασκαλεῖον μαθητῆς, πρὸς τοὺς μικροὺς τοῦ προτύπου σχολείου μαθητὰς καὶ παρακολουθεῖται τακτικῶς καὶ διὰ πρωτοκόλλου. Ἐπίσης καὶ ἄλλα τεχνικὰ μέσα, ὅπως ἀνάλογος ψυχοπειραματικὴ ἔρευνα, κατάλληλοι συνομιλῖαι μεταξὺ διδασκόντων τὰ Παιδαγωγικὰ ἢ προωρισμένων νὰ μορφώνωσι διδασκάλους καὶ τῶν ὑποψηφίων μαθητῶν Διδασκαλείων, εἶναι δυνατὸν νὰ παρέχωσι σαφῆ ὅπωςδῆποτε ιδέαν περὶ τῆς ἀτο-

μικῆς ψυχοσυνθέσεως καὶ τῶν προδιαθέσεων τῶν μελλόντων νὰ μορφωθῶσι παιδαγωγικῶς. Ταύτην τὴν προδικασίαν ἀκολουθεῖ κατόπιν ἡ εἰδικὴ παιδαγωγικὴ μόρφωσις, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ πᾶσα διδασκαλία, πρέπει νὰ εἶναι μορφωτικὴ πραγματικῶς καὶ παιδαγωγοῦσα. Εἶναι δὲ τοιαύτη, ὄχι ὅταν γίνηται διὰ μεταδόσεως γνώσεων ξηρῶν καὶ ὅταν κρατῆ εἰς παθητικὴν κατάστασιν τὸν μαθητὴν, ἀλλ' ὅταν προκαλῆ τὴν αὐτενέργειαν αὐτοῦ καὶ δρᾷσιν, τὴν ἐλευθέραν ἔκφρασιν, ἐκτίμησιν καὶ κρίσιν, τὴν τάσιν καὶ εὐχαρίστησιν πρὸς ἔρευναν. Οὐδὲν πρέπει νὰ διδάσκηται χωρὶς νὰ προκαλῆ τὴν ἐνέργειαν τοῦ μαθητοῦ, τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν συνεργασίαν πρὸς τοὺς συναδέλφους του. Μόνον οὕτω διδασκόμενος ὁ μέλλων διδάσκαλος γίνεται κάτοχος τῶν μέσων, δι' ὧν πρόκειται νὰ μορφώσῃ ἄλλους καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς διδασκαλίας, ἀποκτᾷ τὴν πραγματικὴν παιδαγωγικοδιδασκτικὴν μέθοδον καὶ ὄχι τὴν ψευδῆ καὶ κατ' ἐπιφάνειαν ἐκείνην δεξιότητα τοῦ μηχανικῶς διδάσκειν, ἀποκτᾷ τὴν εὐκολίαν ἐκείνην καὶ δεξιότητα, δι' ἧς εὐκόλως πάντοτε θὰ διαμορφώσῃ τὴν διδακτέαν ὕλην κατὰ τρόπον ὥστε νὰ προκαλῆ δι' αὐτῆς τὴν αὐτενέργειαν καὶ δρᾷσιν, τὴν λειτουργίαν τὴν κανονικὴν τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως. Ἐπὶ πλέον ὁ διδάσκων εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχη σαφῆ συνείδησιν τῆς συμβαινοῦσης ἐξελίξεως καθ' ἡλικίας καὶ τάξεις καὶ κατ' άτομα, ἀφοῦ δὲν πρόκειται νὰ διδάσκη ἀπλῶς καὶ νὰ ἀφοσιώνηται εἰς τὴν μετάδοσιν τῆς διδακτέας ὕλης, ἀλλὰ νὰ ὑποβοηθῆ διὰ πάντων τούτων τὸν μαθητὴν εἰς τὴν αὐτοεξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν του.

Ἡ διδασκτέα ὕλη καὶ ὅταν ἀκόμη λαμβάνηται ὀρθῶς καὶ κατὰ τρόπον τέλειον ἐκ τῶν εἰρημένων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς καὶ τῶν μορφωτικῶν ἀξιῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μορφώσῃ καὶ ὑποβοηθῆ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἐὰν δὲν διαμορφώνηται συμφώνως πρὸς τὴν φύσει λαμβάνουσαν χώραν ἐξέλιξιν καὶ ἐὰν δὲν συντελῆ εἰς τὸ νὰ ἐμβαθύνῃ ὁ μαθητὴς δι' αὐτῆς εἰς τὰς σχέσεις καὶ ἀλληλουχίας τῆς ζωῆς αὐτενεργῶν καὶ διακρίνων τὸ ἓν διὰ τοῦ ἄλλου, συνδέων τὸ ἓν πρὸς τὸ ἄλλο, συγκρίνων ταῦτα καὶ διατυπώνων τὰς σχέσεις αὐτῶν.

Ἡ ἐξέλιξις τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐν γένει καὶ τῆς ἀτομικῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως, πρὸς ἣν πρέπει νὰ προσαρμόζηται καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας πρέπει νὰ διαμορφώνηται ἡ διδασκο-

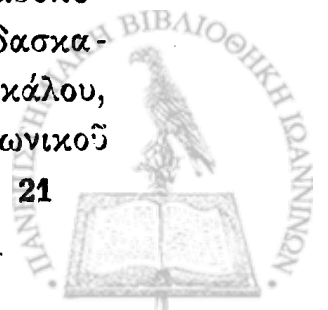

μένη ὕλη, εἶναι ἢ ἐξῆς: 1) Οἱ μαθηταὶ τῶν δύο κατωτέρω τάξεων, ἐξ ἧ ἑπτὰ μέχρις ἑννέα ἐτῶν ἡλικίας, ἀναλογοῦντες πρὸς τὴν πρωτόγονον κατάστασιν καὶ βαθμίδα τῆς ἐξελίξεως τῆς ἐν γένει πνευματικῆς ζωῆς, παρ' ὅλας τὰς ἐπιδράσεις τοῦ συγχρόνου κοινωνικοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, διακρίνουσιν ἀντικείμενα, καταστάσεις καὶ ἐνεργείας, καθ' ἑαυτά, χωρὶς νὰ λαμβάνωσιν ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ ἐκτιμῶσι τὰς σχέσεις καὶ ἀλληλουχίας πάντων τούτων πρὸς ἄλλα ἀντικείμενα, καταστάσεις καὶ ἐνεργείας, ἢ πρὸς τὸ περιβάλλον τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κοινωνικόν. 2) Οἱ μαθηταὶ ἡλικίας ἑννέα μέχρι δώδεκα ἐτῶν διακρίνουσι, συνδέουσι, συγκρίνουσι κλπ. διαφόρους ἀπόψεις καὶ φάσεις ἐνὸς ἀντικειμένου, μιᾶς καταστάσεως ἢ ἐνεργείας, ταῦτα πάντα ὅμως κρίνουσι καὶ ἐκτιμῶσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδίας αὐτῶν ὑποκειμενικῆς καταστάσεως. Ἐντεῦθεν ἢ κατὰ φαντασίαν καὶ ὑποκειμενικὴ ὅλως ἀντίληψις περὶ τῶν πραγμάτων τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἡ ἐγωιστικὴ καὶ ὑποκειμενικὴ ἐκτίμησις αἰσθητικῶν, κοινωνικῶν, ἠθικῶν κλπ. σχέσεων. 3) Οἱ μαθηταὶ ἡλικίας δώδεκα μέχρι δέκα πέντε ἐτῶν διακρίνουσι, συνδέουσι, συγκρίνουσι καὶ διατυπώνουσιν ὀρθῶς τὰς σχέσεις καὶ ἀλληλουχίας τῶν ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ συμβαινόντων, δὲν ἔχουσιν ὅμως ἀκόμη πλήρη συνείδησιν τῆς ἀτομικότητός των καὶ τῶν σχέσεων αὐτῆς τῶν πραγματικῶν πρὸς τὰ ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ συμβαίοντα καὶ πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιβάλλον ἰδίᾳ, οὔτε παρουσιάζουσι τὰς ἐκ τοιαύτης συνειδήσεως ἐκδηλουμένας τάσεις, τὸν χαρακτῆρα κατὰ τὸ ἐνεργεῖν καὶ πράττειν, καὶ τὰ ιδεώδη διὰ τὴν ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος ἐνέργειαν καὶ δρασίαν. 4) Οἱ νεανῖαι δεκαπέντε ἐτῶν καὶ ἄνω μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους ἀποκτῶσι πλήρη συνείδησιν τῆς ἀτομικότητός των καὶ τῶν σχέσεων αὐτῆς τῶν πραγματικῶν πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, σχηματίζουσιν ὠρισμένας ἀντιλήψεις περὶ κόσμου καὶ ζωῆς, ἔχουσιν ὠρισμένα ιδεώδη, τὴν πραγματοποίησιν τῶν ὁποίων ἐπιδιώκουσι, διὰ τῶν ὠρισμένων δὲ τάσεων καὶ κλίσεων σχηματίζονται ἐν αὐτοῖς ὠρισμένα ἐλατήρια παρουσιάζοντα, διὰ σταθερότητός τινος κατὰ τὰς ἐνεργείας καὶ πράξεις, τὸν χαρακτῆρα ὡς ἰδιότυπον τρόπον τοῦ βούλεσθαι καὶ πράττειν.

Αἱ βαθμίδες αὗται τῆς ἐξελίξεως παρουσιάζονται βεβαίως παν-

τοῦ καὶ πάντοτε ἐν τῇ πορείᾳ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τὰ άτομα ὅμως δὲν ἀκολουθοῦσιν αὐτὰς συγχρόνως ὅλα καὶ καθ' ὠρισμένην ἡλικίαν. Ἡ τριετία, ὑφ' ἣν περιελάβομεν ἀνωτέρω ἓνα ἕκαστον βαθμὸν ἐξελίξεως, ἀφορᾷ εἰς τὴν κανονικὴν καὶ τακτικὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐνενήκοντα τοῖς ἑκατὸν περίπου. Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ὠρισμένος ἀριθμὸς ἀτόμων, ὅστις ἢ προπορεύεται ἢ καθυστερεῖ εἰς τὴν ἐξέλιξιν ταύτην. Καὶ οἱ μὲν προπορευόμενοι διὰ τῆς ἐν τῷ σχολείῳ ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως ἀναπτύσσονται καὶ μορφοῦνται εὐκολώτερον καὶ τελειότερον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν ἄλλην καὶ ἐξαιρετικὴν φροντίδα εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ. Οἱ καθυστεροῦντες ὅμως, ἐφ' ὅσον δὲν θὰ ἤρκομεθα εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῆς πλειονότητος μόνον, θὰ ἔπρεπε νὰ τύχωσιν ἰδιαιτέρας φροντίδος καὶ ἰδιαιτέρου τρόπου μορφώσεως καὶ ὑποβοηθήσεως. Οὔτε εἶναι, οὔτε πρέπει νὰ θεωρῶνται οὗτοι περιττοὶ καὶ ἀπορριπτέοι. Διὰ τοῦτο ἀποτελοῦσιν οἱ τοιοῦτοι ἰδιαιτέρας ομάδας καὶ τάξεις βραδυπορούντων καὶ μορφοῦνται καὶ διαπαιδαγγοῦνται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μεθόδων τῆς νεωστὶ ἀναπτυχθείσης «θεραπευτικῆς Παιδαγωγικῆς» (Heilpädagogik). Εἰς τὴν διάκρισιν τῶν τοιούτων βραδυπορούντων ἢ μὴ κανονικῶς ἐξελισσομένων, βοηθοῦσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ στασιμότης των καὶ αἱ ἀποτυχίαι εἰς ἐξετάσεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ τάσις των πρὸς τὸ νὰ συμπεριφέρωνται, νὰ ἐκφράζωνται κλπ. ὅπως οἱ κατωτέρων ἡλικιῶν μαθηταί. Ἐπίσης καὶ ὀργανικαὶ παθήσεις καὶ ἀσθένειαι συντείνουσιν εἰς τὸ νὰ ἐπιβραδύνηται ἡ κανονικὴ καὶ ἀρμονικὴ ἐξέλιξις, καθ' ὅσον τὸ σύνολον τοῦ ὀργανισμοῦ ἀποτελεῖ πάντως ὅρον τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ὑγεία καὶ ἡ φυσικὴ ἀγωγή πρέπει νὰ ἀποτελῇ σπουδαιότατον μέρος τῆς φροντίδος τῆς ἐν γένει ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως. Κατὰ τὴν διάγνωσιν ὅμως καὶ ἔρευναν τῶν καθυστερούντων πνευματικῶς πρέπει νὰ καταβάλληται μεγίστη προσοχή, διότι εἶναι δυνατὸν κατόπιν ἐπιπολαίας παρατηρήσεως καὶ κρίσεως μαθηταί μὴ ἐκφραζόμενοι ταχέως καὶ εὐκόλως καὶ μὴ ἀντιδρῶντες ἀμέσως εἰς ἐπιδράσεις, κατὰ βάθος ὅμως ὑγιεῖς πνευματικῶς, νὰ θεωρῶνται βραδυποροῦντες ἢ μὴ κανονικῶς ἐξελισσόμενοι. Πολλάκις καὶ ἡ διδασκαλία αὐτὴ καὶ ὁ τρόπος ἐπιδράσεως καὶ ἐπαφῆς τοῦ διδασκάλου, καθὼς καὶ ἄλλα αἷτια ἐκ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ

βίου (συναίσθημα κατωτερότητος καὶ μειονεκτικότητος, ἀτολμία κλπ.), συντείνουσιν εἰς τὸ νὰ παρουσιάζηται ὑγιῆς πνευματικὴ φύσις βραδυποροῦσα. Ταῦτα δὲ τὰ ἐνδεχόμενα ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν ὁ διδάσκων καὶ νὰ ἐξετάζη αὐστηρῶς καὶ λεπτομερῶς καὶ τὰ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἐφαρμοζόμενα μέσα, ὅταν πρόκηται νὰ χωρίσῃ βραδυποροῦντας μαθητὰς καὶ ἰδιαιτέρως εἰς ἰδιαιτέρας τάξεις νὰ φροντίσῃ περὶ τῆς πνευματικῆς των ἐξελίξεως.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν ὁμαλῶς ἐξελισσομένην πλειονότητα καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συμβαινούσης ἐξελίξεως διαμόρφωσιν τῆς διδακτέας ὕλης τονίζομεν καὶ πάλιν τὴν αὐτενέργειαν καὶ ἐργασίαν καὶ δρᾶσιν τοῦ μαθητοῦ δι' ἐνασχολήσεως εἰς ἀντικείμενα, καταστάσεις καὶ ἐνεργείας ἀνταποκρινομένας πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ἐξελίξεώς του. Κατὰ τὴν πρώτην βαθμίδα ἐξελίξεως, ἦτοι κατὰ τὰ τρία πρῶτα σχολικὰ ἔτη τὸ πᾶν γίνεται δι' ἐποπτεῶν ὕλικῶν καὶ δι' ἐντυπώσεων. Οὐδὲν λέγεται ἢ διδάσκεται εἰς τοὺς μαθητὰς, τὸ ὁποῖον νὰ μὴ προέρχεται ἐξ ἐποπτεῶν καὶ ἐντυπώσεων αὐτῶν τῶν ἰδίων. Ἐπειδὴ δ' αἱ ἄμεσοι αὐταὶ ἐποπτεῖαι καὶ αἱ ἐντυπώσεις προέρχονται ἐκ τοῦ ἀμέσως περιστοιχίζοντος τὸν μαθητὴν φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ (κυρίως παιδικοῦ) περιβάλλοντος, διὰ τοῦτο τὸ περιβάλλον τοῦτο ἀποκλειστικῶς πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ τὴν διδασκαλίαν καὶ θρησκευτικοθητικῶς καὶ ἱστορικῶς (τοπικὰ διηγήματα καὶ μῦθοι) καὶ γλωσσικῶς καὶ ἀριθμητικῶς καὶ φυσικῶς καὶ κοινωνικῶς. Οἱ μαθηταὶ ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ διδασκάλου των ἔρχονται ὅπου καὶ ὅταν πρέπει καὶ συλλέγουσιν ἐποπτείας καὶ ἐντυπώσεις, τὰς ὁποίας ἐν τῷ σχολείῳ συνολικῶς καὶ ὡς γλωσσικὸν μάθημα καὶ ὡς θρησκευτικοθητικὸν συγχρόνως καὶ ὡς ἀριθμητικὴν, γεωγραφίαν, φυσικὴν ἱστορίαν, φυσικὴν πειραματικὴν, ἱστορίαν κλπ. ἐπεξεργάζονται μετὰ τοῦ διδασκάλου των ἐνεργοῦντες, δηλαδὴ ἰχνογραφοῦντες, ζωγραφίζοντες, κατασκευάζοντες ἀντικείμενα ἐκ ξύλου, πηλοῦ κλπ. χαράσσοντες καὶ οὕτω καθεξῆς. Πᾶν ἀντικείμενον, ἐπειδὴ εὐρίσκεται μετ' ἄλλων, προκαλεῖ τὴν γνῶσιν τῆς σχέσεως τῶν συμβιουσῶν κοινοτήτων ἐν τῇ φύσει, πᾶν δὲ κατασκευαζόμενον ἐν τῷ σχολείῳ ἢ ὅπωςδήποτε ἀναπαριστανόμενον προκαλεῖ κατ' ἀνάγκην τὴν προσοχὴν καὶ εἰς τὰς ἄλλας σχέσεις καὶ φάσεις, αἱ ὁποῖαι τυχόν

δὲν προσείλκυσαν τὴν προσοχὴν τοῦ μαθητοῦ κατὰ τὴν παρατήρησιν καὶ ἐπεξεργασίαν τοῦ ἀντικειμένου, τῆς καταστάσεως ἢ τῆς ἐνεργείας. Ἡ χρησιμοποίησις χρωμάτων κατὰ τὴν ἐπικολητικὴν ἢ ζωγραφικὴν, ἢ ἀπόδοσις ρυθμῶν, κινήσεων καὶ ἐνεργειῶν, ἀναπτύσσει τὸ συναίσθημα τοῦ γαλοῦ καὶ τῆς τάξεως. Τὰ σχετικὰ παιδικὰ ἀσμάτια ἐκ τοῦ περιβάλλοντός του ἐπίσης συντελοῦσιν εἰς τοῦτο. Καὶ αὐτὴ ἡ πρώτη ἀνάγνωσις καὶ γραφὴ διδάσκεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὅταν οἱ μαθηταὶ ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ διδασκάλου ἀναπαριστῶσιν ἀπλῶς διὰ γραμμάτων ἐπιφωνήματα κατ' ἀρχάς, ὀνόματα κατόπιν κλπ. Ἡ διὰ τοῦ ἀλφαβηταρίου παράστασις τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἀριθμῶν, ὅσον ζωηρὰ καὶ ἄν εἶναι, ἀποτελεῖ πάντοτε τεχνητόν τι καὶ ξένον πρὸς τὸ περιβάλλον τοῦ μαθητοῦ. Διὰ τοῦτο τὸ πρῶτον τοῦ μαθητοῦ βιβλίον πρέπει νὰ περιέχῃ εἰκόνας καὶ σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου του ἐγχρώμους καὶ εὐκόλως δυναμένας νὰ φέρωσιν εἰς ἀναπαράστασιν γραφογνωστικὴν καὶ ἰχνογραφικὴν. Μετὰ τούτου συνδυάζεται τὸ ἀναγνωστικὸν τοῦ μαθητοῦ, ἥτοι τὸ περιέχον γράμματα κινητὰ καὶ ἀριθμοὺς κυτίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου συνθέτει καὶ στοιχειθετῇ οὗτος ὅ,τι εἶναι ἀνάγκη καὶ γραφικῶς καὶ ἀναγνωστικῶς νὰ ἀναπαραστήσῃ. Οὐδὲν ἄλλο βιβλίον πλὴν τοῦ ἀναγνωστικοῦ δίδεται εἰς τοὺς μαθητὰς κατὰ τὰ τρία πρῶτα ταῦτα σχολικὰ ἔτη. Ἐργαλεῖα μόνον κατάλληλα καὶ ὑλικά ἀποτελοῦσι τὰ βοηθητικὰ τῶν μέσα. Διὰ τὴν κατ' εὐκκριάς καὶ ἐπικαιρότητας διδασκαλίαν, καθὼς καὶ διὰ τὴν εὐρεσίαν τῆς διδακτέας λεγομένης ὕλης φροντίζει ὁ διδάσκαλος, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον εἶναι ἡ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος τοῦ φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ τοῦ μαθητοῦ καὶ ἡ κατάλληλος χρησιμοποίησις αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐργασίαν καὶ συνεργασίαν τῶν μαθητῶν του. Ἐργὸν βεβαίως δύσκολον, ἀλλ' ἀπαραίτητον.

Κατὰ τὴν δευτέραν βαθμίδα ἐξελίξεως, ἥτοι κατὰ τὰ σχολικὰ ἔτη ἐννέα μέχρι δώδεκα ἐτῶν ἡ διδακτέα ὕλη χωρίζεται εἰς μαθήματα θρησκευτικά, γλωσσικά καὶ φιλολογικά, ἱστορικά, φυσικά, μαθηματικά, τεχνικά, Μουσικὴν, Γυμναστικὴν κλπ. Ἡ διαίρεσις ὅμως αὕτη εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνηται κατὰ τρόπον ὥστε γνῶσις, πρᾶξις, καλλαισθησία, δεξιότητες νὰ εὐρίσκωνται ἐν στενῇ σχέσει καὶ ἀλληλουχίᾳ. Οὐδὲν πρέπει νὰ διδάσκηται ὡς

ἀπλή και ξηρά γνῶσις, οὐδεμία πρᾶξις νά γίνηται ἄνευ γνώσεως τῆς ἀναγκαιότητός της, οὐδεμία δεξιότης νά γίνηται ἄνευ καλισταθητικῆς ἐκτιμῆσεως. Ἐπί πλέον ἐπιδιώκεται διά πάντων τούτων μεγαλυτέρα ἐμβάθυνσις εἰς τὰς σχέσεις τῆς ζωῆς και ἀνάπτυξις τῆς συνειδήσεως τῆς ἀλληλουχίας και ἀλληλεξαρτήσεως τῶν ὄντων, καταστάσεων και ἐνεργειῶν. Τοῦτο δ' ὄχι διά ξηρᾶς διδασκαλίας και διά λόγων, ἀλλά δι' ἐνεργειῶν και πράξεων. Κατορθοῦται δὲ τοιοῦτόν τι δι' ἐνεργείας, αὐτενεργείας και πράξεως, ὅταν κατά τὴν βαθμίδα ταύτην και ἀπὸ ταύτης καλλιεργεῖται ἡ συνεργασία τῶν μαθητῶν, ἡ κοινωνικότης αὐτῶν και τὸ πνεῦμα τῆς ἀλληλεγγύης, ὁ ἀλτροῦισμός και ἡ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη, διά καταλλήλου ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτοδιοικήσεως και τῶν σχεσιακῶν κοινοτήτων¹. Διά τῶν μέσων τούτων ὁ φύσει ὑποκειμενισμός τῶν παιδίων ἀντὶ νά ἀναπτυχθῆ εἰς ἐπιβλαβῆ ἐγωισμόν, ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτοσυνειδησίας και ὀρθῆς ἐκτιμῆσεως τοῦ ἀτομικοῦ ἐγῶ. Διά τὴν κρίσιν και ἐκτίμησιν τῶν ἀντικειμένων, καταστάσεων, ἰδιοτήτων και ἐνεργειῶν δὲν θὰ λαμβάνηται πλέον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ ἐγῶ, ἀλλ' ἡ σχέσις και ἡ ἀλληλουχία ἡ ἐπικρατοῦσα ἐν τῇ πραγματικότητι.

Κατὰ τὸ τρίτον στάδιον τῆς ἐξελίξεως, ἦτοι κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ δώδεκα μέχρι δέκα πέντε ἐτῶν ἡ διδασκαλία λαμβάνει ἐπιστημονικώτερον χαρακτῆρα και δι' αὐτενεργείας και ἐργασίας τοῦ μαθητοῦ κατόπιν ἀναπαραστάσεων κλπ. καλλιεργεῖται ἀφαιρετικῆ τις ἐνασχόλησις πρὸς σχηματισμόν ἐννοιῶν γενικῶν. Νόμοι φυσικοί, κανόνες ἠθικοί και ἀξιώματα, κρίσεις ἱστορικῶν γεγονότων, ἐμβάθυνσις εἰς τὰ κατὰ τὸν πολιτισμόν, εἰς τὰς κοινωνικοπολιτειακάς σχέσεις και εἰς τὰ κατὰ τὸν οἰκονομικὸν βίον, ἀναπτύσσονται διά τῆς διδασκαλίας τῶν εἰρημένων μαθημάτων.

Μετὰ τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς καλλιεργοῦνται και αἱ δεξιότητες δι' ἐργασιῶν (ξυλοτεχνίας, μεταλλουργίας, κηπουρικῆς, πλαστικῆς κλπ.), αἱ γενικαί, αἱ ὁποῖαι θὰ παρουσίαζον τὸν μαθητὴν τελείως

1. Πλείονα περὶ ἐργασίας, συνεργασίας και αὐτοδιοικήσεως βλέπει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸ βιβλίον μου «Τὸ Σχολεῖον Ἐργασίας» Γ.Π.

έτοιμον διά νά ἐπιδοθῆ εἰς ὠρισμένον ἐπάγγελμα μετὰ τήν ἐκ τοῦ λαϊκοῦ σχολείου ἀποφοίτησίν του. Ἐπίσης παρακολουθεῖται κατὰ τὸ δυνατόν καί ἡ ἰδιοφυΐα αὐτοῦ, ὡς καί αἱ κλίσεις καί αἱ τάσεις, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸ στάδιον τοῦτε ἐκδηλοῦνται σαφέστερον καί παρουσιάζονται ὁπωσδήποτε ὡς στοιχεῖα τοῦ μέλλοντος νά σχηματισθῆ σταθερῶς χαρακτῆρος. Ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ κατὰ τὸν πολιτισμὸν καί εἰς τὰς κοινωνικοπολιτικὰς σχέσεις ὑπεβοηθουμένη καί διὰ τῆς συνεχιζομένης καί ἐνταῦθα συνεργασίας καί αὐτοκυβερνήσεως, προσανατολίζει τὸν μαθητὴν εἰς τὴν μέλλουσαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ δράσιν του καί σταθεροποιεῖ τὰς ἠθικὰς καί ἄλλας αὐτοῖς σχέσεις καί ἀντιλήψεις. Ἡ φυσικὴ τέλος ἀγωγή καταλλήλως γινομένη καί ἡ ἀνάπτυξις ἰδεωδῶν ἀνωτέρας ἀτομικῆς καί ἀνθρωπιστικῆς ἀξίας, συντελοῦσιν εἰς τὴν προφύλαξιν τοῦ μαθητοῦ, τόσον ἐν τῷ σχολείῳ, ὅσον καί ἐκτὸς αὐτοῦ, ἀπὸ τῶν παρεκτροπῶν ἐκείνων, ἃς φέρει μεθ' ἑαυτῆς ἡ ἐφηβικὴ ἡλικία καί ἡ ἀνάπτυξις τῆς γενετησίου ὁρμῆς. Κρίνομεν περιττὸν νά προσθέσωμεν ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ ἀνάπτυξις αὐτενεργείας καί δράσεως τοῦ μαθητοῦ ἀπαιτεῖ ὄχι τὴν χρῆσιν διδακτικῶν βιβλίων καί ἐγχειριδίων ἀπλῶς, ἀλλὰ τὴν χρησιμοποίησιν βιβλιοθήκης, ὁποίας οὐδὲν σχολεῖον πρέπει νά στερεῖται. Ὅχι ἡ ἀπὸ τοῦ βιβλίου ἀνάγνωσις καί ἀπόδοσις, ἀλλ' ἡ ζήτησις, ἡ ἔρευνα, ἡ κρίσις, καί ἐκτίμησις πρέπει νά κανονίζωσι τὴν διδασκαλίαν καί νά διέπωσι τὰ κατ' αὐτήν. Ἐπὶ πλέον ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ κατὰ τὸ σύγχρονον πολιτισμὸν πρέπει νά φέρῃ εἰς τὴν ἐμβάθυνσιν καί ἐκτίμησιν τῆς ἀλληλουχίας καί σχέσεως πρὸς τὸ παρελθὸν καί τοῦτο, ὄχι μόνον διὰ τῶν καθαρῶς ἱστορικῶν γεγονότων, ἀλλὰ καί δι' ἐμβραθύνσεως εἰς ὅλας τὰς σχέσεις καί ἐκδηλώσεις τῶν προηγηθέντων εἰδῶν τοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τοῦτο πάντα τὰ συγγράμματα τὰ ἔχοντα μορφωτικὴν ἀξίαν πρέπει νά μεταφρασθῶσι καί νά εὐρίσκωνται εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν σχολείων. Λέγοντες δὲ νά μεταφρασθῶσι δὲν ἐννοοῦμεν μετάφρασιν αὐτῶν εἰς γλωσσικὸν ἰδίωμα, ἢ ἀπόδοσιν αὐτῶν εἰς γλῶσσαν, ἣν ἕκαστος κατὰ τὸ δοκοῦν φαντάζεται καλὴν καί ὀρθήν, ἀλλ' εἰς τὸν τρόπον ἐκεῖνον τοῦ ἐκφράζεσθαι, τὸν ὁποῖον χρησιμοποιοεῖ ἡ ἀνάπτυξις ἡ πνευματικὴ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, διὰ τοῦ ἄμβωνος, διὰ τοῦ τύπου, διὰ τοῦ ρητορικοῦ βήματος, κλπ. Δὲν εἶναι δὲ δύσκολον νά εὕρεθῆ ὁ τρόπος οὗτος ὅταν

αἱ μὲν διαλεκτικαὶ διαφοραὶ καὶ αἱ ἰδιωτισμοὶ ἐξισώνωνται, ὁμοιομορφοποιοῦνται καὶ ὑποβάλλονται εἰς κοινούς γραμματικούς καὶ συντακτικούς κανόνας, οἱ δὲ ἀρχαϊσμοὶ καὶ αἱ μὴ συνήθεις ἐκφράσεις ἀντικαθιστῶνται διὰ κοινῶς ἐννοουμένων καὶ συνήθων. Δὲν θέλομεν ἐνταῦθα νὰ ἀναπτύξωμεν ὠρισμένην περὶ γλώσσης θεωρίαν καὶ νὰ προτείνωμεν γλωσσικὴν τινα μεταρρυθμίσειν, διότι ἡ γλῶσσα δὲν μεταρρυθμίζεται παρ' ἀτόμων καὶ διὰ νομοθετικῶν διαταγμάτων. Αὐτὴ ἐξελίσσεται μετὰ τῆς ὅλης ζωῆς, τὸν βαθμὸν δὲ τῆς τοιαύτης τῆς γλώσσης ἐξελίξεως παρουσιάζει τὸ ἔθνος ὡς σύνολον καὶ ἐπισήμως ἐκφραζόμενον. Καὶ ταῦτα μὲν προκειμένου περὶ γλώσσης καὶ ὕφους τῶν μεταφραστέων χάριν τῶν λαϊκῶν σχολείων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ μεσαίωνος. Προκειμένου δὲ περὶ γλώσσης ἐν τῷ σχολείῳ, τονίζομεν ὅτι κατὰ τὴν πρώτην βαθμίδα, ἦτοι κατὰ τὰ τρία πρῶτα σχολικὰ ἔτη, ἀρχίζομεν ἀπὸ τοῦ τοπικοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τοῦ μαθητοῦ καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον φέρομεν αὐτὸν εἰς τὸν γενικὸν τρόπον τοῦ ἐκφράζεσθαι, προσχνατολίζομεν αὐτὸν εἰς τοὺς κανόνας τῆς γλώσσης, εἰς τὸ ὕφος, τὴν ὀρθοέπειαν καὶ καλλιέπειαν, καὶ ἐν γένει βοηθοῦμεν αὐτὸν διὰ τῶν ἐκθέσεων εἰς τὸ γραπτῶς καὶ προφορικῶς ἐκφράζεσθαι, περιγράφειν, διηγεῖσθαι κλπ. Αἱ ἐκθέσεις ἀποτελοῦσι τὸ πεδίον αὐτενεργείας καὶ ἐργασίας τοῦ μαθητοῦ, τόσον ἐν τῇ γλώσσῃ ὡς τοιαύτῃ, ὅσον καὶ εἰς ἄλλα περιεχόμενα θεωρητικῆς φύσεως. Διὰ τοῦτο ἀρχονται αὗται διὰ τῆς φυσικῆς προφορικῆς ἀνακοινώσεως καὶ ἐκφράσεως διὰ νὰ ἀναπτυχθῶσιν εἰς τέλειον καὶ ὀρθὸν τρόπον τοῦ ἐκφράζεσθαι γραπτῶς καὶ προφορικῶς. Αὗται εἶναι τὸ σπουδαιότατον τῶν γλωσσικῶν μαθημάτων.

Διὰ πάντων τούτων ὁμοῦ δὲν θέλομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι τὰ δημοτικὰ λεγόμενα τραγοῦδια, τὰ παραμύθια, οἱ θρῦλλοι καὶ αἱ διηγήσεις, καθὼς καὶ τὰ πρᾶ νεωτέρων καὶ συγχρόνων ποιητῶν καὶ διηγηματογράφων εἰς λαϊκὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα γραφέντα, πρέπει νὰ παραμελῶνται καὶ νὰ περιφρονῶνται. Ταῦτα πάντα ἀποτελοῦσι σπουδαιότατας μορφωτικὰς ἀξίας, ἀλλ' ὡς περιεχόμενα ἐκδηλοῦντα τὴν λαϊκὴν ψυχὴν καὶ τὴν νεωτέραν τέχνην τοῦ λόγου. Διὰ τούτων θὰ ἐμβαθύνῃ ὁ μαθητὴς εἰς τὰς σκέψεις, εἰς τὰ συναισθήματα, εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῶν συγχρόνων του, δι' αὐτῶν δὲ θὰ καθοδηγῆ εἰς τὰ κατὰ τὴν τέχνην τοῦ λόγου, ἐννοεῖται ὅταν

καθοδηγῆται καταλλήλως. Ὄταν ὅμως διδάσκηται ἐν λογοτέχνημα εἴτε εἰς γραφομένην γλῶσσαν, εἴτε εἰς λαϊκὸν ἰδίωμα, διὰ τὴν διατεθῆ ὁ μαθητὴς κακῶς κατὰ τοῦ ἄλλου, τότε τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως καταστρέφεται καὶ ὁ ὁπαδὸς τῆς δημοτικῆς ἢ τῆς καθαρευούσης διδάσκαλος ἀντὶ μορφωτῆς, καθίσταται διαστρεβλωτὴς τῆς παιδικῆς ψυχῆς καὶ κακὸς ὁδηγὸς τῶν μαθητῶν του.

Ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου ἔτους τῆς ἡλικίας καὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ὡς ἀνωτέρω τετάρτου βαθμοῦ ἐξελίξεως ἢ ἐκπαίδευσις διχάζεται κατ' ἀνάγκην, ἐφ' ὅσον ἡ μέση λεγομένη ἐκπαίδευσις δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὴ καὶ προσιτὴ εἰς ὅλους. Διὰ τοῦτο κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν συμπληρωτικὴν μόρφωσιν καὶ ἐκπαίδευσιν ἢ μετεκπαίδευσιν τῶν τέκνων τοῦ λαοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ περαιτέρω μόρφωσιν καὶ ἐκπαίδευσιν εἰς γενικομορφωτικὰ καὶ συγχρόνως προπαρασκευαστικὰ δι' ἀνωτέρας σπουδᾶς σχολεῖα (γυμνάσια) καὶ εἰς εἰδικὰ ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα (ἐμπορικὰς σχολὰς, γεωργικὰς κλπ.). Περιττὸν νὰ τονίσωμεν καὶ πάλιν ὅτι καὶ τώρα, εἴτε περὶ λαϊκῆς μετεκπαίδευσως πρόκειται, εἴτε περὶ συστηματικῆς γενικομορφωτικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς εἰδικῆς τοιαύτης, ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ εἶναι μορφωτικὴ καὶ ὑποβοηθοῦσα τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν καὶ αὐτοανάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου. Θὰ ἐλέγομεν μάλιστα ὅτι αἱ ἡλικίαι αὗται ἀπαιτοῦσι μεγίστην προσοχὴν, καθ' ὅσον διὰ τῆς ἀναπτύξεως κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο τῆς ὁρμῆς πρὸς δρᾶσιν καὶ ἐνέργειαν, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τάσεων, κλίσεων καὶ ἰδεωδῶν, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς συνειδήσεως τῆς ἀτομικότητος καὶ τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὸ σύνολον, πολλοὶ κίνδυνοι παρουσιάζονται. Δὲν εἶχον ἄδικον οἱ ἀρχαῖοι θέσαντες τὸν Ἡρακλῆν κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην πρὸ τῆς ὁδοῦ τῆς κακίας καὶ τῆς ἀρετῆς ἔτοιμον καὶ ἐλεύθερον νὰ ἐκλέξῃ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην. Ἐπειδὴ λείπει ἀκόμη ἡ σαφὴς συνείδησις τῆς πραγματικότητος καὶ ἐπιβάλλονται ὁρμαὶ ὕλικαὶ καὶ πνευματικαὶ δεσπόζουσαι κατὰ τὸ πλεῖστον τῶν ἐνεργειῶν καὶ πράξεων, εὐκολὸν εἶναι ὁ νέος ἄνθρωπος, ἂν μάλιστα δὲν ἔχει μορφωθῆ ἀρτίως ἐκ μικρᾶς ἡλικίας, νὰ παρασυρθῆ καὶ νὰ γίνῃ ἔρμαιον τῶν τᾶ-

σεων και ὁρμῶν του. Ἐπιβάλλεται λοιπὸν συνέχισις και συμπλήρωσις τῆς μορφώσεως δι' ἀναπτύξεως τῆς κρίσεως, δι' ἀναπτύξεως ἐν τῇ ψυχῇ του ἰδεωδῶν και ἀρετῶν, ἅς νὰ καλλιεργῇ και ἐφαρμόζῃ, εἰς ἀσκήσεις τοῦ σώματος και ἀθλήσεις, εἰς ἐρεῦνας και ζητήσεις, εἰς καλλιέργειαν τοῦ ὠραίου και καλοῦ.

Διὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ἀλλὰ και διότι δὲν πρέπει νὰ ὑστερήσῃ και ὁ μὴ δυνάμενος νὰ μορφωθῇ εἰς σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς μορφώσεως και ἀναπτύξεώς του, εἶναι ἀπαραίτητος ἀνάγκη μετεκπαιδεύσεως τῶν τέκνων τοῦ λαοῦ. Ἡ ἐπαγγελματικὴ τούτων ἐπίδοσις και ἐργασία, καθὼς και ἡ σχέσις και ἀλληλεπίδρασις των πρὸς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον ἀποτελοῦσι μὲν μορφωτικὰ στοιχεῖα διὰ τῆς ἐπιβαλλομένης τάξεως, ἀκριβείας, ἀρμονικότητος, ἀλληλεγγύης, ἐμπιστοσύνης πρὸς ἀλλήλους κλπ., ἀλλὰ ταῦτα πάντα δὲν εἶναι ἀρκετά, ὥστε νὰ συγχρονίσωσι τὸν εἰς τὸν οὐδὸν τῆς δράσεως και παραγωγικότητος εὐρισκόμενον ἄνθρωπον. Αἱ περὶ κόσμου και ζωῆς ἀντιλήψεις και τὰ ἰδεώδη, ὡς ἐκδηλοῦνται εἰς τὸν ἠθικο-θηρησκευτικόν, εἰς τὸν ἱστορικὸν βίον και τὸν πολιτισμὸν, εἰς τὸν κοινωνικοπολιτειακόν, εἰς τὸν αἰσθητικὸν και εἰς τὸν οἰκονομικὸν βίον, ἀπαιτοῦσι μεγαλυτέραν κατανόησιν και ἐμβάθυνσιν, ἀπαιτοῦσι περαιτέρω ἐξέλιξιν και ἀνάπτυξιν διὰ τῆς πολυμεροῦς δράσεως τῶν ἀτόμων. Ταῦτα δὲ πάντα δὲν ἐξασφαλίζονται μόνον διὰ τῆς ὑποχρεωτικῆς λαϊκῆς μορφώσεως, καθ' ὅσον ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου ἔτους και κατόπιν ἐξακολουθεῖ ἡ ἐξέλιξις τῆς ὅλης ἀτομικῆς ζωῆς σταθερῶς και ἀκριβῶς τώρα τείνει πρὸς διαμόρφωσιν χαρακτῆρος μονίμου. Ἡ διακοπὴ ἐπομένως τοῦ ἔργου τῆς μορφώσεως κατὰ τὴν ἐκ τοῦ λαϊκοῦ σχολείου ἀποφοίτησιν ἀποτελεῖ σφάλμα δυνάμενον νὰ ἔχῃ κακὰς συνεπείας διὰ τὴν ἀναπτυσσομένην νέαν γενεάν. Διὰ τοῦτο ἡ παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴν ἐνασχόλησιν παρεχομένη μόρφωσις γενικομορφωτικὴ και πρακτικοτεχνικὴ εἶναι δυνατὸν νὰ προλάβῃ πολλοὺς κινδύνους, νὰ ἀναπτύξῃ πολλὰς ἀρετὰς και νὰ προφυλάξῃ ἀπὸ πολλὰς ἀπογοητεύσεις και δοκιμασίας τοὺς νέους. Τὸ τέλος τῆς τοιαύτης μετεκπαιδεύσεως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ σημάνη ἡ στρατιωτικὴ θητεία και ἡ κατάλληλος ἐν τῷ στρατῶνι διαπαιδαγώγησις τῶν νεοσυλλέκτων στρατιωτῶν. Τοῦτο, διότι κατ' οὐσίαν

ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς διδασκαλίαν τῆς χρήσεως τῶν ὄπλων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄνευ ἀρετῆς καὶ μορφώσεως θὰ ἦτο ὄχι μόνον περιττόν, ἀλλὰ καὶ ἐικίνδυνον. Κατ' οὐσίαν ἡ στρατιωτικὴ θητεία σημαίνει μόρφωσιν καὶ διαπαιδαγωγῆσιν ἐφήβων, διότι ἐκ τῆς τριαύτης αὐτῶν μορφώσεως καὶ διαπαιδαγωγήσεως ἐξαρτᾶται ἡ ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος ὡς στρατιώτου καὶ ὡς πολίτου. Τοῦτο ἔχει βεβαίως κατανοηθῆναι πολλαχοῦ, δὲν ἐφηρμόσθη ὅμως ὅσον καὶ ὅπως πρέπει. " Ἄς ἔχωσιν ὅμως ὑπ' ὄψιν οἱ ἀρμόδιοι πολιτικοὶ ἄνδρες καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ὅτι στρατιώτης δὲν εἶναι ὄργανον ἀπλοῦν. Εἶναι ἄνθρωπος ἔχων συνείδησιν καὶ ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν λειτουργεῖ ἡ συνείδησις του αὐτῆ, ἐκ τῶν ἀξιῶν ἃς σχηματίζει ὁ ἄνθρωπος οὗτος διὰ τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἰδεωδῶν του, ἐξαρτᾶται τὸ πᾶν. Ἀλλὰ μήπως καὶ διὰ τὴν καλυτέραν καὶ τελειότεραν ἐπίδοσιν καὶ προκοπὴν εἰς τὸ ἐπάγγελμά του δὲν ἔχει ἀνάγκην βοήθειας καὶ καθοδηγήσεως ὁ νέος αὐτὸς ἄνθρωπος; Ἐὰν ἐπαγγελματικὴ ἐπίδοσις καὶ προκοπὴ δὲν σημαίνει μόνον μηχανικὴν ἐκτέλεσιν ἑνὸς ἔργου καὶ κατασκευὴν ἑνὸς ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ σκέψιν, καλαισθησίαν, ἐφευρετικότητα καὶ γνῶσιν πολλῶν ἐπιστημονικῶν μέσων, τότε εἶναι ἀπαραίτητον καὶ ὁ γεωργός, καὶ ὁ ἔμπορος, καὶ ὁ χειροτέχνης (ὑποδηματοποιός, ράπτῃς, ξυλουργός, κτίστης κλπ.) νὰ λάβωσι γνῶσιν τοῦ πῶς γίνεται ἕν σχέδιον, πῶς τελειοποιεῖται ἕν ἔργον, πῶς εὐρίσκεται καὶ διαγιγνώσκεται τὸ κατάλληλον ὕλικόν κλπ. Ταῦτα ὅμως δὲν διδάσκεται ὁ μαθητευόμενος τεχνίτης εἰς τὸ ἐργαστήριον. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ διδαχθῆ ταῦτα εἰς ἰδιαιτέρας ὥρας (ἐσπερινὰς κλπ.) καὶ ἰδιαιτέρως εἰς σχολεῖα μετεκπαιδεύσεως. Διὰ τοῦ μέσου τούτου ἐξασφαλίζεται ὄχι μόνον ἡ γενικὴ μόρφωσις τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐπίδοσις, ἐξ ἧς ἐξαρτᾶται ἡ πρόοδος εἰς τὴν βιομηχανίαν, τὴν βιοτεχνίαν καὶ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν γενικῶς. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ λαϊκῆς μετεκπαιδεύσεως, ἀναγκαιοτάτης καὶ ἀπαραιτήτου διὰ τὸν συγχρονισμόν καὶ τὴν ἀνάδειξιν τῶν νεωτέρων γενεῶν καὶ διὰ τὴν μόρφωσιν τῆς πλειονότητος τοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία δὲν συνεχίζει τὴν ἀνάπτυξιν τῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης λεγομένης ἐκπαιδεύσεως.

Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τῶρα τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐκ τοῦ λαϊκοῦ σχολείου ἐξερχομένης νεότητος, τὸ ὁποῖον συνεχίζει τὴν μόρ-

φωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, παρατηροῦμεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ μέση ἐκπαίδευσις εἶναι γενικομορφωτικὴ μὲν ἀφ' ἑνὸς καὶ προπαρασκευαστικὴ δι' ἀνωτέρας σπουδᾶς, εἰδικὴ δ' ἀφ' ἑτέρου καὶ ἐπαγγελματικὴ. Καὶ ἡ μὲν πρώτη γίνεται εἰς τὰ λεγόμενα γυμνάσια, παρθεναγωγεῖα κλπ., ἡ δὲ δευτέρα εἰς εἰδικὰς σχολὰς (ἐμπορικὰς, γεωργικὰς, βιοτεχνικὰς κλπ.) τιτλοφορουμένας ἐκάστοτε διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπαγγέλματος, διὰ τὸ ὁποῖον προπαρασκευάζουσι τοὺς μαθητὰς των.

Τὰ γυμνάσια ὡς γενικομορφωτικὰ καὶ προπαρασκευαστικὰ δι' ἀνωτέρας σπουδᾶς ἰδρύματα προτίθενται βεβαίως νὰ καθοδηγήσωσι καὶ εἰσαγάγωσι τὸν μαθητὴν εἰς τὸ ἐπιστημονικῶς ἐρευνᾶν καὶ σκέπτεσθαι διὰ θεωρητικωτέρας διδασκαλίας καὶ μεγαλυτέρας ἐμβαθύνσεις εἰς τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ τὰς μορφωτικὰς ἀξίας. Ἐπὶ πλέον ἐπιδιώκουσι τὸν ἐπιστημονικώτερον σχηματισμὸν ἀντιλήψεων περὶ κόσμου καὶ ζωῆς καὶ τὴν καλλιέργειαν ἰδεωδῶν. Ἐνῶ ὅμως τοιοῦτος περίπου εἶναι ὁ προορισμὸς αὐτῶν κατὰ βάθος ἐν τῇ πραγματικότητι—παρ' ἡμῖν ἰδίᾳ—τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς γνώσεως καὶ τῆς μονομεροῦς διανοητικῆς ἀναπτύξεως (εἰς βάρος βεβαίως τῆς ἀναπτύξεως δραστηριότητος καὶ ἐνεργείας) διὰ παροχῆς ὠρισμένης διδακτέας ὕλης. Πρὸς ταῦτοις ὄχι ὁ μαθητὴς, ἀλλ' ἡ διδακτέα ὕλη προσελκύει τὴν προσοχὴν καὶ τὸ διαφέρον. Οὕτω κυριχεῖ ἐνταῦθα διδακτικὸς τις ὕλισμὸς μεταδοθεὶς ἴσως ἱστορικῶς διὰ τῶν ἐλευθέρων λεγομένων τεχνῶν καὶ μαθημάτων, τῶν *Trivium* καὶ *quadrivium*, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἐν τοῖς προηγουμένοις, ἢ διὰ τῶν θεωριῶν τοῦ φιλανθρωπισμοῦ (*Humanismus*) καὶ τοῦ νεοφιλανθρωπισμοῦ (*Neuhumanismus*). Ὁ ὕλισμὸς δ' οὗτος συνεχίζεται δυστυχῶς καὶ θεωρεῖται ἀπαραίτητος, ὅσον ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη καὶ πρὸ πάντων ἡ ψυχολογία, πολὺ ὀλίγον ἔχουσι ἐμβαθύνῃ εἰς τὰς ἰδιοτυπίας καὶ τὸν βαθμὸν τῆς ψυχοπνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἐφήβου καὶ νεανίου. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κομενίου ἀκόμη (1657.—Πρβλ. *Didactica magna*) κατενοήθη, ὅτι ὄχι ἡ διδακτέα ὕλη, ἀλλ' ὁ μαθητὴς πρέπει νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ψυχοσυνθέσεως αὐτοῦ καὶ τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεώς του πρέπει νὰ καθορίζηται ἡ διδακτέα ὕλη. Ἀργότερον ὁ νεοφιλανθρωπισμὸς κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα λαβὼν ὑπ' ὄψιν τὰ ἰδε-

ώδη τῆς ἀγωγῆς ἐστράφη πρὸς τὰς ἀρχαίας γλώσσας καὶ τοὺς κλασικοὺς πολιτισμοὺς, ὅπου ἐνόμιζεν ὅτι ἀνεκάλυψε τὴν τελειότητα τῶν μέσων μορφώσεως. Περὶ τὰ μέσα τέλος τοῦ 19ου αἰῶνος αἱ φιλοσοφικαὶ πρόοδοι ἀφ' ἐνός, καὶ αἱ πρόοδοι τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν ἀφ' ἐτέρου, ἐπέβαλλον τὴν φιλοσοφικὴν προπαίδευσιν καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν φυσικῶν μαθημάτων (φυσικῆς ἱστορίας, φυσικῆς πειραματικῆς, χημείας) καὶ τῶν μαθηματικῶν (ἀριθμητικῆς, ἀλγέβρας, γεωμετρίας, ἀστρονομίας), ἅτινα πρότερον ἐδιδάσκοντο ὡς φιλοσοφία τις καὶ παρὰ τοῦ αὐτοῦ προσώπου πολλάκις. Ἐπίσης σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἡ διδασκαλία ξένων γλωσσῶν, τῆς γεωγραφίας, τῶν τεχνικῶν μαθημάτων καὶ ἡ φυσικὴ ἀγωγή καὶ γυμναστικὴ, συνεπλήρωσαν τὸ περιεχόμενον τῶν διδασκομένων εἰς τὰ Γυμνάσια. Ἐπειδὴ δὲ σὺν τῇ ἐξελίξει καὶ προόδῳ τῆς ἐν γένει πνευματικῆς ζωῆς ἐξελίχθησαν καὶ αἱ περὶ γενικῆς μορφώσεως ἀντιλήψεις καὶ ἰδέαι, διὰ τοῦτο ἀφ' ἐνός μὲν ἐτροποποιήθησαν ἀναλόγως οἱ σκοποὶ τῶν διαφόρων γλωσσικῶν (ἀρχαίων καὶ νέων) καὶ φιλολογικοῖστορικῶν μαθημάτων, ἀφ' ἐτέρου δ' ἐνισχύθησαν τὰ πραγματικά καὶ φυσικομαθηματικά μαθήματα κατὰ τρόπον, ὥστε ἀπὸ ὠρισμένου σχολικοῦ ἔτους νὰ διακλαδισθῇ τὸ Γυμνάσιον εἰς κλασικοφιλολογικὸν μὲν ἀφ' ἐνός, εἰς πρακτικὸν δ' ἀφ' ἐτέρου (Realschule). Πολλαχοῦ μάλιστα πρὸς τὴν γενικὴν μόρφωσιν ἐγένετο προσπάθεια νὰ συνδυασθῇ καὶ ὁ ἐπαγγελματικὸς σκοπὸς καὶ ἡ χάριν τούτου εἰδικὴ μόρφωσις. Τούτου ἕνεκα εἰς πολλὰ μέρη μετὰ τὰ τρία πρῶτα σχολικὰ ἔτη γενικῆς μορφώσεως καὶ κοινῆς διδασκαλίας, διακλαδίζεται τὸ γυμνάσιον εἰς κλασικόν, πρακτικόν, ἐμπορικὸν τμημα κλπ. Πάντες αἱ ἀπόφοιτοι ἐνός τοιούτου Γυμνασίου δύνανται νὰ ἐξακολουθήσωσι σπουδὰς εἰς Πανεπιστήμιον καὶ εἰς ἀνωτέρας τεχνικὰς Σχολὰς, ἀλλὰ κατόπιν συμπληρωτικῆς ἐξετάξεως εἰσιτηρίου, καθ' ἣν ὅσοι πρόκειται νὰ ἀκολουθήσωσιν ἐπιστήμας ἀπαιτούσας γνῶσιν ἀρχαίων γλωσσῶν καὶ φιλολογικῶν καὶ προέρχονται ἐκ πρακτικῶν ἢ ἐμπορικῶν τμημάτων Γυμνασίου, ὀφείλουσι νὰ συμπληρώσωσι τὴν ἐκπαίδευσίν των εἰς τὰς γλώσσας ταύτας καὶ φιλολογίας καὶ νὰ ὑπεβληθῶσιν εἰς ἐξέτασιν. Ἐπίσης καὶ ὅσοι ἐκ κλασικῶν τμημάτων πρόκειται νὰ παρακολουθήσωσι φυσικὰς ἢ μαθηματικὰς ἐπιστήμας,

ἢ ἀνωτέρας τεχνικὰς σπουδὰς ὑποβάλλονται εἰς ἐξετάσεις εἰς τὰ ἀνάλογα μαθήματα.

Ἄλλ' εἴτε συνδυασθῆ ἢ ἐπαγγελματικὴ προκατάρτισις πρὸς τὸν γενικομορφωτικὸν σκοπὸν, εἴτε μὴ, ὁ κυρίως προορισμὸς τῶν σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως παραμένει πάντοτε μορφωτικός, διότι καὶ αἱ γενικαὶ καὶ θεωρητικαὶ σπουδαὶ καὶ αἱ εἰδικαὶ καὶ πρακτικαὶ τοιαῦται δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ μαθητοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν τάσεων καὶ ἰδεωδῶν αὐτοῦ. Ἄν αἱ παρεχόμεναι γνώσεις, οἰασδῆποτε φύσεως, δὲν κανονίζονται κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐπιδρῶσιν εὐεργετικῶς, τότε ἐπιδρῶσι κακῶς καὶ ἡ ὅλη διδασκαλία ἀποτυγχάνει, διότι τὸ ποιὸν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς πνευματικῆς λειτουργίας ἀναδεικνύει καὶ τὸν ἐπαγγελματίαν καὶ τὸν θεωρητικῶς σπουδάζοντα, καὶ ὄχι τὸ ποσὸν γνώσεων. Τὸ γινώσκειν καὶ δύνασθαι ἐν ταύτῳ, ὁ τρόπος τῆς προσλήψεως, ἀφομοιώσεως καὶ χρησιμοποίησεως τῶν παρεχομένων γνώσεων ἐξαρτῶσι τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ μαθητοῦ. Παρὰ ταῦτα δ' οὗτο, ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τόσον τῶν λεγομένων, πραττομένων καὶ διδασκόμενων, ὅσον καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ διδασκάλου του. Ἐπειδὴ φέρεται πρὸς ἰδεώδη καὶ ζητεῖ πρότυπα διὰ τὸν βίον του, καὶ οἱ τρόποι τοῦ διδασκάλου του, ὃν θαυμάζει καὶ ἐκτιμᾷ διὰ τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὰς γνώσεις του, καὶ αἱ κινήσεις καὶ τὰ ἐλαττώματα αὐτοῦ ἀλόγη ἀσκοῦσιν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ. Τούτου δ' οὕτως ἔχοντος, ἀδύνατον εἶναι νὰ χωρισθῆ καὶ ἀποφευχθῆ πᾶσα ἄλλη μορφωτικὴ ἐπίδρασις καὶ νὰ περιορισθῆ τὸ ὅλον ἔργον εἰς τὴν παροχὴν ἀπλῶς γνώσεων καὶ δεξιότητων. Ἐπὶ πλέον, ἐπειδὴ ἡ νεότης κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο τῆς ἐξελίξεως ἔχει μεγάλην ἀνάγκην καθοδηγήσεως καὶ ὑποβοηθήσεως, εἶναι ἀπαραίτητος ἀνάγκη νὰ ἔχη συνείδησιν καὶ συναίσθησιν τῆς μορφωτικῆς αὐτοῦ ἀποστολῆς ὁ διδάσκων εἰς σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως, εἴτε φιλολογίαν, ἱστορίαν, θρησκευτικὰ, μαθηματικοφυσικὰ κλπ. διδάσκει οὗτος, εἴτε ἐμπορικὰ μαθήματα ἢ μηχανικὴν.

Ἐὰν λοιπὸν πρόκηται νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν τὸ σχολεῖον τῆς μέσης Ἐκπαιδεύσεως τὴν μόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ μαθητοῦ καὶ νὰ βοηθῆ τοῦτον εἰς τὴν αὐτοανάπτυξιν καὶ αὐτοεξέλιξιν του, τότε,

εἴτε διὰ τοῦ περιεχομένου, εἴτε διὰ τῆς μεθόδου τῆς διδασκαλίας ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ τοῦτο. Ἀλλὰ πλὴν τοῦ διδακτικοῦ περιεχομένου, ὀφείλει ἡ μέση Ἐκπαίδευσις νὰ χρησιμοποιοῖ καὶ ἄλλα μέσα, τὰ ὁποῖα παρέχει αὐτὸς οὗτος ὁ σχολικὸς βίος. Τὰ μέσα ταῦτα εἶναι ἡ φυσικὴ ἀγωγή καὶ Γυμναστικὴ, αἱ παιδιαί, αἱ ἐκδρομαί, ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωσις καὶ αὐτοκυβέρνησις, ἡ συνεργασία τῶν μαθητῶν κατὰ τάξεις ἢ καθ' ὀμάδας, καὶ ἔχουσι τόσην μορφωτικὴν ἀξίαν, ὅσην καὶ ἡ ἄριστα γινομένη διδασκαλία ἐν τῇ παραδόσει. Ἀρκεῖ νὰ μὴ χρησιμοποιῶνται ἐπιπολαίως ταῦτα, καὶ νὰ μὴ ἀφίνωνται οἱ μαθηταὶ νὰ πράττωσιν ὅ,τι θέλουσι κατὰ τρόπον ὥστε ἡ ἐλευθερία νὰ φέρῃ εἰς ἀναρχίαν.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω ἡ μέση Ἐκπαίδευσις, ὡς μέσον ἐκτελέσεως τοῦ τεθέντος σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως, δύναται νὰ ἔχῃ ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα, ὅταν: 1) διὰ τῆς διδασκαλίας ἐπιδιώκῃ, μετὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν δι' ἀνωτέρας σπουδᾶς ἀπαιτουμένων πνευματικῶν δυνάμεων, τὴν καλλιέργειαν καταλλήλων ιδεωδῶν, τὴν ἀνάπτυξιν λογικῆς σκέψεως καὶ κρίσεως, τὴν αὐτενεργικὴν καὶ σκόπιμον ἐμβάθυνσιν εἰς τὰς ἠθικὰς σχέσεις τῆς ζωῆς, εἰς τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ τὴν ἱστορικὴν, τὴν ἀνάπτυξιν διαφέροντος διὰ τὰ ιδεώδη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου καὶ τῆς πολιτείας, ὅταν: 2) διὰ τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς, τῆς ὀργανωμένης συνεργασίας καὶ αὐτοκυβερνήσεως ἐν τῷ σχολείῳ, καλλιεργῇ τὴν αὐτοπεποίθησιν, τὴν ἀλληλεγγύην, τὴν συνειδήσιν τῆς ἀλληλεξαρτήσεως καὶ τοῦ καθήκοντος καὶ ὑποβοηθῇ εἰς τὸν σχηματισμὸν χαρακτήρων ἠθικῶν.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν ταύτην κανονίζεται λοιπὸν καὶ ἡ διδασκαλία καὶ παροχὴ τῆς διδακτέας ὕλης. Προκειμένου δηλαδὴ νὰ γίνῃ ἐμβάθυνσις εἰς τὰς ἠθικὰς σχέσεις τῆς ζωῆς, διδάσκονται τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ φιλοσοφικά, ὄχι μόνον ὡς ἀπλῆ ἠθικὴ, ἀλλὰ καὶ ὡς μαθήματα ὑποβοηθοῦντα εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἠθικοθρησκευτικῶν σχέσεων. Προκειμένου ἐπίσης νὰ γίνῃ ἐμβάθυνσις εἰς τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν καὶ τὴν πνευματικὴν ζωὴν, μετὰ τῆς Γεωγραφίας καὶ τῆς σπουδῆς τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς εἰς τὰ ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ, διδάσκεται ἡ λογοτεχνία καὶ γίνεται ἐμβάθυνσις εἰς τὰς δι' αὐτῆς ἐκδηλουμένας ἀντιλήψεις

καὶ ἰδεώδη. Μετὰ τούτων καὶ ἡ προσωπικότης τοῦ λογοτέχνου καὶ καλλιτέχνου ἀποτελοῦσιν ἀντικείμενον μελέτης καὶ ἐμβαθύνσεως. Καλλιεργεῖται ὡσαύτως ἡ προφορική καὶ γραπτὴ ἀνακοίνωσις καὶ ἡ χρῆσις τῆς γλώσσης, ἀλλ' ὑπὸ τὴν μορφήν καθ' ἣν ἐκφράζεται τὸ σύνολον τῆς ὑπαρχούσης πνευματικῆς ζωῆς, ἀπηλλαγμένην δηλαδὴ διαλεκτικῶν διαφορῶν καὶ ἰδιωτισμῶν, ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσαμεν. Ἡ τοιαύτη γλωσσικὴ καλλιέργεια γίνεται διὰ τῶν Ἐκθέσεων, ὧν τὸ περιεχόμενον λαμβάνεται ἐξ ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελιξέως τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ γίνεται διὰ τῆς ἱστορίας μὲν ἀφ' ἑνός, διὰ τῆς σπουδῆς δ' ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης καὶ φιλοσοφίας. Καὶ ἡ μὲν Ἱστορία σκοπὸν δύναται νὰ ἔχῃ τὴν κατανόησιν τῆς ἐξελιξέως τῶν πεπολιτισμένων λαῶν καὶ τῶν φαινομένων τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως καὶ τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὰς αἰτιώδεις σχέσεις καὶ ἀλληλουχίας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, καὶ τὴν κρίσιν δυνάμων, ἰκανοτήτων πνευματικῶν, ἀνθρώπων καὶ ἔργων, προσωπικοτήτων. Πρὸς ταῦτα πρέπει νὰ συνδυάζεται καὶ ἡ κατανόησις τῶν σχέσεων τοῦ πολιτειακοῦ βίου καὶ ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ κατὰ τὴν κοινωνικοπολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν. Ἡ δὲ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν καὶ φιλολογικῶν δύναται νὰ ἐπιδιώκῃ τὸν προσανατολισμὸν μὲν τῶν μαθητῶν εἰς τὰ κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ εἰς τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τὴν ἐμβάθυνσιν δὲ εἰς τὴν οὐσίαν καὶ ἐξέλιξιν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀρχαίας πνευματικῆς ζωῆς (πολιτείας, δικαίου, φιλοσοφίας) καὶ τὴν σύγκρισιν τούτων πρὸς παρομοίας ἐκδηλώσεις τῆς συγχρόνου ζωῆς. Ἐπίσης ἡ καλλιέργεια, ἡ ὀρθοέπεια, ἡ ἀκρίβεια κατὰ τὴν ἐκφρασιν ἀποτελοῦσιν ἀντικείμενον μελέτης. Πρὸ πάντων ὅμως ἡ τέχνη τοῦ λόγου καὶ ἡ τέχνη τοῦ σκέπτεσθαι, κρίνειν καὶ ἐρευνᾶν, πρέπει νὰ προσελκύωσι τὴν προσοχὴν καὶ τὸ διαφέρον. Αὐτὸ τοῦτο, μετὰ τῆς χρήσεως καὶ ἐφαρμογῆς ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ καὶ μετὰ τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὸν νεώτερον τρόπον ἐρεύνης καὶ εἰς τὰς νεωτέρας ἐπιστημονικὰς μεθόδους, πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ καὶ ἡ διδασκαλία τῶν φιλοσοφικῶν καθαρῶν μαθημάτων, ἥτοι τῆς ψυχολογίας, λογικῆς καὶ γνωσιολογίας ἢ ἐπιστημολογίας καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς, αἱ ὁποῖαι μετὰ τοῦ συστηματικοῦ πρέπει ἀπα-

ραιτήτως νά συνδυάζωσι καί τὸ ἱστορικόν, δηλαδή τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐξελίξεως τῶν διαφόρων θεωριῶν.

Αἱ νέαι γλώσσαι καὶ φιλολογίαι, μετὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ξένης γλώσσης καθ' ἑαυτὴν καὶ χάριν τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν, πρέπει νά ἔχωσι σκοπὸν καὶ τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἐξελίξεως τῶν ξένων πολιτισμῶν, καθὼς καὶ τὴν κρίσιν καὶ σύγκρισιν αὐτῶν κλπ.

Τὰ Μαθηματικὰ (Ἀριθμητικὴ, Ἄλγεβρα, Γεωμετρία) ἐξυπηρετοῦσι τὸν ἀνωτέρω σκοπὸν ὅταν διδάσκωνται κατὰ τρόπον, ὥστε ὄχι μόνον οἱ ὑπολογισμοὶ εἴτε θεωρητικῶς, εἴτε κατ' ἐφαρμογὴν καὶ πρακτικῶς, νά γίνωνται τέλειοι καὶ ὀρθῶς, ἀλλὰ καὶ οἱ συλλογισμοὶ καὶ αἱ ἀποδείξεις, καὶ αἱ σχέσεις καὶ ἀλληλουχίαι παραλληλίας ἢ χώρου καὶ διαδοχῆς, νά καλλιεργῶνται καὶ καθίστανται ἐνσυνείδητοι. Πρὸς τοῦτοις πρέπει νά καλλιεργῆται δι' αὐτῶν ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ φαινόμενα τοῦ περιβάλλοντος διὰ τῶν μορφῶν, τῶν ποσῶν καὶ ἀριθμῶν καὶ τῶν κυριαρχούντων νόμων. Ἐπίσης καὶ ἡ σαφὴς καὶ ἀκριβὴς ἔκφρασις καὶ διατύπωσις δύναται νά ἀναπτυχθῇ διὰ καταλλήλου διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν.

Τὰ φυσικὰ μετὰ τῶν Μαθηματικῶν πρέπει νά συντείνωσιν εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν σχέσεων καὶ ἀλληλουχιῶν ἐν τῇ φύσει καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν νεωτέρου τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, διακρίνειν, συγκρίνειν, συνδέειν κλπ. Παρόμοιον τι πρέπει νά ἐπιδιώκη καὶ ἡ διδασκαλία τῆς χημείας. Πάντα ὁμοίως ταῦτα πρέπει νά γίνωνται διὰ παρατηρήσεων καὶ πειραματικῶν ἐρευνῶν παρ' αὐτοῦ τοῦ μαθητοῦ βοηθοῦντος, ὑπεδεικνύοντος καὶ καθοδηγοῦντος τοῦ διδάσκοντος. Διὰ τσιαύτης αὐτενεργικῆς παρατηρήσεως καὶ πειραματικῆς ἐργασίας ὁ μαθητὴς εὕρισκει τοὺς φυσικοὺς, χημικοὺς καὶ βιολογικοὺς νόμους, σχηματίζει ἐννοίας καὶ ἀναπτύσσεται οὕτω εἰδολογικῶς καὶ μορφώνεται. Κατ' αὐτὸν τοῦτον τὸν τρόπον καὶ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν πρέπει νά διδάσκωνται καὶ ἡ φυσικὴ ἱστορία (Βοτανικὴ, Ζωολογία, Ἀνθρωπολογία) καὶ ἡ Βιολογία. Τὴν ἐκ τῆς ἀμέσου παρατηρήσεως ἐντύπωσιν πρέπει νά ἀκολουθῇ ἡ ἐργασία, τὸ πείραμα καὶ ἡ ἐνέργεια, ἡ κρίσις, ἡ σύγκρισις καὶ ἡ παραβολή, ἡ συσχέτισις τῶν παρατηρηθέντων καὶ ὁ σχηματισμὸς τῶν καταλλήλων ἐννοιῶν.

Καὶ τὰ τεχνικὰ μαθήματα—Ἰχνογραφία, Μουσική, Ζωγραφική—πρέπει ἐπίσης αὐτενεργικῶς νὰ διδάσκωνται. Ταῦτα, μετὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς καλλισθησίας πρέπει νὰ συνδυάζωσι τὴν κρίσιν καὶ ἐκτίμησιν τοῦ ὠραίου διὰ παρατηρήσεων καὶ μελετῶν ἔργων τέχνης. Ἡ δὲ Ἰχνογραφία εἶναι ἀνάγκη πρὸς τούτοις νὰ συνδυάζῃ καὶ τὴν ἱκανότητα πρὸς γραφικὴν ἀναπαράστασιν καὶ ἀπόδοσιν τῶν ἀντικειμένων, πρὸς σύνθεσιν σχεδίων κλπ.

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή τέλος διὰ τῆς Γυμναστικῆς, τῶν παιδιῶν, τῶν ἀγῶνων ἀθλητικῆς φύσεως κλπ., πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τὴν συνολικὴν ἀνάπτυξιν καὶ διαμόρφωσιν τοῦ σώματος καὶ τὴν ἁρμονίαν μεταξὺ πνευματικῆς καὶ σωματικῆς ἐνεργείας. Εὐστροφία, δύναμις καὶ διάρκεια ταύτης καὶ ἐπιρροή, ἐνέργεια μετὰ θάρρους, ἀποφασιστικότητος καὶ περισκέψεως, ἀνάπτυξις τῆς ἐνεργείας, τῆς πνευματικῆς ἐτοιμότητος καὶ τῆς αὐτοπεποιθήσεως, ἐθισμὸς εἰς ταχεῖαν ἀντίληψιν καὶ ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν διαταγῶν, πειθαρχία μετὰ συνειδήσεως τῆς ἀξίας τῆς ἐκουσίας ὑποβολῆς τοῦ ἑαυτοῦ εἰς κανόνας, κοινωνικότης, ἀλληλεγγύη καὶ ἄμιλλα κατὰ τὰς παιδιάς καὶ τὰ ἀγωνίσματα, ταῦτα πάντα πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ ἡ Γυμναστικὴ, ἡ ὁποία ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὀφείλει νὰ ἀποτελῇ ἐν τῶν κυριωτάτων καὶ οὐσιωδεστάτων μέσων ἀναπτύξεως καὶ μορφώσεως τῶν νέων. Διὰ τοῦτο δικαίως δύναται νὰ τεθῇ αὕτη παράλληλος πρὸς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν διδακτέαν ὕλην. Ἐμβάθουνσιν εἰς τὰ κατὰ τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν καὶ εἰς τὰ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς ἀπὸ ἠθικῆς, φιλοσοφικῆς, ἱστορικῆς, αἰσθητικῆς, κοινωνικοπολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀπόψεως, διὰ διδασκαλίας γλωσσικοφιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς, ἐμβάθουνσιν εἰς τὰ κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν ζωὴν διὰ διδασκαλίας φυσικομαθηματικῶν κλπ. ἐπιδιώκει ἡ διδασκαλία. Τὴν ἐμβάθουνσιν ὅμως ταύτην, τὴν γινομένην βεβαίως αὐτενεργικῶς καὶ δι' ἐργασίας τοῦ μαθητοῦ, ἀκολουθεῖ ὁ σχηματισμὸς ἰδεωδῶν δι' ἐκτιμήσεων καὶ διὰ σχηματισμοῦ ἀξιῶν. Τὰ ἰδεώδη ταῦτα προκαλοῦσι τάσεις, ἐπιθυμίας, βουλήσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦσιν ἐνέργειαν καὶ δύναμιν διὰ νὰ πραγματοποιήσωσι τὰ ἰδεώδη. Τὴν δ' ἐνέργειαν ταύτην καὶ δύναμιν ἀναπτύσσει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐργασία καὶ αὐτενέργεια κατὰ τὴν διδασκαλίαν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἀσκησις ἢ σωματικὴ κατὰ τὴν φυσικὴν ἀγωγήν καὶ Γυμναστικὴν.

Διὰ τὰ γίνονται ἕμως κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἡ διδασκαλία καὶ ἡ φυσικὴ ἀγωγή, δὲν ἀρκεῖ μόνον ἡ γνῶσις τοῦ πραγματικοῦ αὐτῶν σκοποῦ. Ἀπαιτεῖται καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ ἐνέργεια διὰ τὰ ἐπιτευχθῆ οὗτος. Τὴν δύναμιν δὲ ταύτην καὶ ἐνέργειαν μετὰ τοῦ τρόπου καὶ τῆς καταλλήλου μεθόδου εἶναι ἀνάγκη τὰ διαθέτῃ ἡ προσωπικότης τοῦ διδάσκοντος. Ἐξ αὐτῆς ἐξαρτᾶται, ὅπως καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἐπιτυχίας τοῦ γνωστοῦ ἤδη σκοποῦ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀγωγῆς. Διὰ τοῦτο μεγίστη προσοχὴ πρέπει τὰ δίδηται εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς τοιαύτης προσωπικότητος καὶ εἰς τὴν κατάλληλον αὐτῆς μόρφωσιν. Δὲν δύναται πᾶς διδάκτωρ καὶ τελειόφοιτος Πανεπιστημίου—ὅσον καὶ ἀρτιώτερον καὶ ἂν εἶναι κατηρτισμένος—τὰ διδάξῃ καὶ μορφώσῃ τοὺς νέους τοὺς φοιτῶντας εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Μετὰ τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία πάντως δὲν πρέπει τὰ εἶναι ξηρὰ καὶ νεκρά, πρέπει τὰ συνδυάζηται καὶ ἡ δύναμις τοῦ μεταδίδειν καὶ ἐμβαθύνειν εἰς τὰς ψυχάς, ἡ ἀγάπη καὶ ὁ ἐνθουσιασμός διὰ τὸ ἔργον—καὶ ἡ εὐκολία τοῦ σχετίζεσθαι καὶ τοῦ προσανατολιζέσθαι εἰς τὸ ποιὸν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς τάξεως καὶ τῶν μαθητῶν καθ' ἕνασπον. Πῶς ἀνακαλύπτονται τὰ φυσικὰ ταῦτα προσόντα τῆς προσωπικότητος, εἶδομεν ἀνωτέρω. Ἐνταῦθα ὀφείλομεν τὰ τόνισωμεν μόνον ὅτι αὐτὸ τοῦτο ἰσχύει τόσον διὰ τὴν δοκιμασίαν καὶ ἐκλογὴν τοῦ καταλλήλου προσώπου, ὅσον καὶ διὰ τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ.

Κλείοντες τὸ κεφάλαιον τοῦτο περὶ τῶν μέσων ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως τονίζομεν ἅπαξ ἔτι ὅτι ἐργασία, συνεργασία καὶ αὐτοδιοίκησις ἐν τῷ σχολεῖῳ ἐξασφαλίζουσι τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μαθητοῦ. Ταύτας πρέπει τὰ ἔχωσιν ὡς βάσιν καὶ πηγὴν πᾶσαι αἱ διδακτικαὶ μέθοδοι καὶ αἱ μορφαί. Ἐργασία, ὡς αὐτενέργεια, δὲν εἶναι βεβαίως μόνον χειροτεχνικὴ ἀσχολία, ἀλλὰ καὶ πνευματικὴ καθαρῶς καὶ ὡς τοιαύτη δύναται τὰ ἐκταθῆ καὶ ἐφαρμοσθῆ εἰς πᾶν μάθημα καὶ εἶδος διδασκαλίας. Συνεργασία μαθητῶν, εἴτε καθ' ὁμάδας, εἴτε κατὰ τάξεις ὁλοκλήρους μαθητῶν καὶ διδάσκοντος, σημαίνει αὐτενεργικὴν ἐμβαθύνειν, ἔλεγχον, βοήθειαν, ἀσκήσιν τῆς παρατηρήσεως καὶ ἀνάπτυξιν τρόπου μελέτης καὶ ἐμβαθύνσεως. Ὁ διδάσκων λ.χ. τὴν ἱστορίαν ὅταν δίδῃ εἰς τοὺς μαθητάς του τὴν διὰ συνεργασίας μελέτην μιᾶς πη-

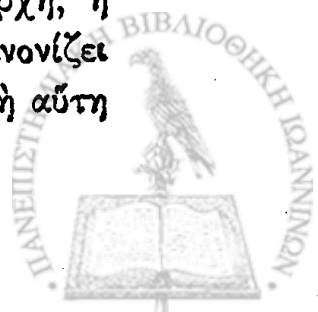
Αἱ περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις

γῆς ἱστορικῆς ἐκ τοῦ Ἡροδότου π.χ. ἢ τοῦ Θουκυδίδου, ἐξασφαλίζει τὴν ἐμβάθυνσιν τῶν μαθητῶν τοῦ εἰς τὸ ἱστορικὸν περιεχόμενον, τὴν κρίσιν αὐτῶν καὶ τὴν ὀρθῶς ἐννοουμένην μελέτην. Ἡ αὐτοδιοίκησις τέλος ὅταν ἐφαρμόζεται μετὰ περισκέψεως, ὅπως πρέπει καὶ ὅταν καλλιεργῆται σκοπίμως, συντονίζει ὅ,τι διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ διὰ τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς κατ' ἰδίαν ἐπιτυγχάνεται, καὶ προπαρασκευάζει τὸν μαθητὴν διὰ τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ δρᾶσιν του.

46. Ἡ ὀργάνωσις τῆς Ἐκπαιδεύσεως.

Ὅπως καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀποδεικνύεται, ἡ ἐκπαίδευσις ἀποτελεῖ μέτρον ἐκ μέρους τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ ἀνάδειξιν τῶν νεωτέρων γενεῶν. Ὡς τοιοῦτον μέτρον ἀπετέλεσεν ἀνέκαθεν αὕτη ὀργανικῶς κεκατανομημένον σύστημα καὶ ὑπὸ νόμων διεπόμενον κατὰ τε τὴν διαίρεσιν εἰς βαθμίδας καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σύστασιν καὶ διαρρύθμισιν. Ἡ ἀνέκαθεν ὑπάρχουσα ὀργάνωσις τῆς Ἐκπαιδεύσεως φέρει βεβαίως τὴν ἐπίδρασιν τοῦ παρελθόντος, ἐνῶ ἡ συνεχιζομένη ἐξέλιξις διὰ τῶν νέων ἰδεωδῶν καὶ τάσεων ἐπιβάλλει κατὰ καιροῦς τὴν ἀνάλογον μεταβολὴν ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ τοῦ ὑπάρχοντος εἴδους ὀργανώσεως. Οὕτω ἐκ τῆς ἀρχαιότητος καὶ πρὸ πάντων ἐκ τοῦ Μεσαίωνος καὶ τῆς νεωτέρας ἐποχῆς ἐκληρονομήσαμεν τὰ Γυμνάσια καὶ τὰ Πανεπιστήμια, τὰ ὅποια ὅμως σὺν τῷ χρόνῳ μεταρρυθμίζονται κατὰ τὰ προγράμματα αὐτῶν καὶ τὰς ἀλληλεξαρτήσεις, ἢ συμπληροῦνται διὰ νέων σχολῶν καὶ νέων ἰδρυμάτων. Τὴν ἀρχὴν καὶ βάσιν πάσης μεταρρυθμίσεως καὶ ἀναδιοργανώσεως τῆς Ἐκπαιδεύσεως ἀποτελοῦσι βεβαίως αἱ ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἰδεώδη περὶ μορφώσεως τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ὅπως ἐρμηνεύονται καὶ καθορίζονται ταῦτα παρὰ τῆς πολιτείας καὶ παρὰ τῆς ἐπιστήμης τῆς Παιδαγωγικῆς κλπ. ἢ ἀντιπροσωπεύουσιν οἱ ἀσχολούμενοι ἀμέσως καὶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν νεωτέρων γενεῶν. Ἐνῶ δὲ διαρκῶς διὰ τῆς ἐξελίξεως τροποποιεῖται ἀναλόγως τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα, ὑπάρχει εἰς τὸ βάθος μία ἀρχή, ἡ ὅποια παραμένει ἀναλλοίωτος καὶ ἀμετάβλητος καὶ κανονίζει τὰ τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐκάστοτε. Ἡ ἀρχὴ αὕτη

εἶναι ἢ τάσις τοῦ νὰ καταβάλληται προσπάθεια πρὸς ἀνάδειξιν νεωτέρων γενεῶν διὰ καλλιέργειας ἐν αὐταῖς τῶν μορφωτικῶν ἀξιῶν ὡς προκύπτουσιν αὐταὶ ἐκ τῆς ζωῆς καὶ τῶν περὶ αὐτῆς ἀντιλήψεων καὶ τῶν ιδεωδῶν. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἀρχῆς ταύτης ἱκανῶς ἐπραγματεύθημεν ἐν τοῖς προηγουμένοις. Διὰ τοῦτο ἐνταῦθα δὲν μένει ἄλλο, εἰμὴ νὰ ἴδωμεν πῶς ἡ ἀρχὴ αὕτη δύναται καὶ πρέπει νὰ διαμορφώσῃ ἐκπαιδευτικὸν ὀργανικὸν σύστημα ἐπαρκὲς διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ὡς ἄνω τεθέντος γενικοῦ σκοποῦ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀγωγῆς.

Προκειμένου ἐκ μικρᾶς ἡλικίας καὶ ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων νὰ ἀρχίσῃ ἡ μόρφωσις καὶ διαπαιδαγώγησις, λαμβάνεται ἀνέκαθεν πρόνοια, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ σύστημα ἐκπαιδεύσεως διὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Ἡδὴ ὁ Ἀριστοτέλης (Πολιτικ. Η, 1336 α, 17 κ.έ.) συνιστᾷ μέχρι πέντε μὲν ἐτῶν ἡλικίας, καθ' ἣν μαθησίς τις, κατ' αὐτόν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καλλιεργηθῇ συστηματικῶς καὶ «ἀναγκαῖοι πόνοι» ἐμποδίζουσι τὴν αὔξησιν, νὰ γίνηται ἡ μόρφωσις καὶ ἀγωγή «καὶ δι' ἄλλων πράξεων καὶ διὰ παιδιῶν... μῆτε ἀνελευθέρων μῆτε ἐπιπόνων μῆτε ἀνειμένων. Καὶ λόγων δὲ καὶ μύθων ἐπίσης, ποιούς τινὰς ἀκούειν δεῖ τοὺς τηλικούτους... Πάντα γὰρ δεῖ τὰ τοιαῦτα προοδοποιεῖν πρὸς τὰς ὑστερον διατριβάς· διὸ τὰς παιδιάς εἶναι δεῖ τὰς πολλὰς μιμήσεις τῶν ὑστερον σπουδαζομένων.» Μετὰ τὴν πενταετίαν δὲ ταύτην, κατὰ «τὰ δύο μέχρι τῶν ἑπτὰ ἐτῶν δεῖ θεωροῦς ἤδη γίνεσθαι (τοὺς παῖδας) τῶν μαθησεων ἃς δεήσει μαθάνειν αὐτούς». Ἡ συστηματικὴ ὁμῶς παιδεία, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, «περὶ ἧς πραγματευτέον τὸν νομοθέτην» καὶ ἡ ὁποία «ἀναγκαῖον εἶναι πάντων» μία καὶ ἡ αὐτή, περιλαμβάνει δύο ἡλικίας: μίαν «μετὰ τὴν ἀπὸ τῶν ἑπτὰ ἐτῶν μέχρι ἡβῆς» καὶ ἄλλην πάλιν δευτέραν, «μετὰ τὴν ἀφ' ἡβῆς μέχρι τῶν ἑνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν. Οἱ γὰρ ταῖς ἑβδομάσι διαιροῦντες τὰς ἡλικίας ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λέγουσιν οὐ κακῶς, δεῖ δὲ τῇ διαιρέσει τῆς φύσεως ἐπακολουθεῖν. Πᾶσα γὰρ τέχνη καὶ παιδεία τὸ προσλείπον βούλεται τῆς φύσεως ἀναπληροῦν». Τὴν φυσικὴν ταύτην διαίρεσιν περίπτου ἀκολουθοῦσαι καὶ αἱ μεταγενέστεραι γενεαί, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους συνεχέντρωνον τὴν προσοχὴν αὐτῶν εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς ἐφηβικῆς. Ὅταν δὲ σὺν τῷ χρόνῳ παρέστη ἀνάγκη νὰ καταστῇ ὑποχρεωτικὴ

ἡ ἐκπαίδευσις καὶ νὰ παρέχεται δωρεὰν παρὰ τῆς πολιτείας, τότε ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν μόνον ἡ παιδικὴ ἡλικία καὶ αὕτη ὑπεβλήθη εἰς ὑποχρεωτικὴν μὴ μὲν ἔξ ἢ ἑπτὰ ἐτῶν ἐθεωρήθη ἰδιωτικὴ καὶ ἀνετέθη εἰς τοὺς γονεῖς, ἡ δὲ ἀπὸ τῆς ἡβῆς μέχρις ἑνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν» ἔλαβε τὴν μορφήν προαιρετικῆς Παιδείσεως βαρυνούσης οἰκονομικῶς τοὺς γονεῖς καὶ πάλιν τοῦ μαθητοῦ. Καὶ ἡ τοιαύτη κατὰ παράδοσιν συνήθεια συνεχίζεται μέχρι τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, ὅτε διὰ τοῦ Πεσταλότσι καὶ Φροέμπελ ἐπεστήθη ἡ προσοχὴ εἰς τὸ εἶδος, τὸν τρόπον καὶ τὴν σημασίαν τῆς ἀποκλειστικῶς παρὰ τῆς οἰκογενείας μέχρι τοῦ ἐβδόμου ἔτους παρεχομένης ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως. Καὶ ὁ Φίχτε ἐτόνισε τὴν συνδρομὴν πρὸς πληρεστέραν καὶ τελειότεραν μὴ μὲν τῶν μικρῶν νηπίων καὶ συνέστησε μάλιστα τὴν ἴδρυσιν οἰκοτροφείων καὶ δι' αὐτά. Οὕτω διὰ τῶν Φίχτε, Πεσταλότσι καὶ Froebel προκαλεῖται ἡ προσοχὴ καὶ τὸ διαφέρον καὶ εἰς τὴν μὴ μὲν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῶν μικροτέρων τῶν ἑπτὰ ἐτῶν παιδίων ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κατ' αὐτὸν δὲ τὸν τρόπον ἦλθεν εἰς φῶς ἡ νηπιαγωγικὴ ἢ προσχολικὴ παιδεία, ἡ ὁποία μόνον φέρει ἰδιωτικὸν χαρακτήρα, ὑποστηρίζεται ἐν τούτοις παρὰ τῆς πολιτείας καὶ τείνει νὰ γίνῃ δημοσία καὶ ὑποχρεωτικὴ, ὅπως καὶ συνέβη εἰς πολλὰς χώρας νεωστί. Πολλαχοῦ μάλιστα συνεδυσάσθη ἡ τῶν νηπίων μὴ μὲν πρὸς τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπιτηρήσεως καὶ ἀνατροφῆς τῶν μικρῶν ἐκείνων, τῶν ὁποίων οἱ γονεῖς ἐργαζόμενοι εἰς ἐργαστάσια κλπ. ἀδυνατοῦσι νὰ ἀνατρέφωσιν αὐτά. Οὕτω ἐν Ἀμερικῇ, Ἀγγλίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ ὑπάρχουσι παιδικοὶ σταθμοὶ παρὰ τὰ νηπιαγωγεῖα. Ἡ ἐσωτερικὴ λεγομένη ὀργάνωσις τούτων, ἐπειδὴ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ στηριχθῇ εἰς μᾶθησιν τινα, ἐβασίσθη εἰς τὴν παιδιὰν καὶ εἰς τὸν τρόπον διδασκαλίας καὶ ἀνατροφῆς ἐν τῇ οἰκογενείᾳ. Ἐνεκα τούτου ἡ ὑλικὴ καὶ κατὰ φύσιν ἐποπτεία, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν κίνησιν, ἐνέργειαν καὶ τὴν τάσιν πρὸς διάχυσιν καὶ ἐνασχόλησιν τῶν μικρῶν, συνετέλεσαν εἰς τὴν εὕρεσιν καὶ διαμόρφωσιν ὠρισμένων διδασκτικῶν μέσων, ἅτινα εἶναι γνωστὰ ὡς δῶρα παιδικὰ παρὰ τοῦ Froebel ὀνομασθέντα. Σὺν τῷ χρόνῳ ἐξειλίχθησαν καὶ ἐτελειοποιήθησαν τὰ μέσα ταῦτα κατὰ τρόπον ὥστε περισσότερον νὰ πλησιάζῃ ἡ ὀργάνωσις τοῦ νηπιαγωγείου ἢ νηπιακοῦ κήπου πρὸς τὴν οἰκογενειακὴν ἐστίαν.

Τὰ φυσικὰ παιγνίδια τῶν μικρῶν ἐμελετήθησαν, ἐτροποποιήθησαν καὶ ἀπετέλεσαν μορφωτικὰ μέσα. Ἡ παράδοσις ἢ τὸ δωμάτιον τοῦ σχολείου, ὅπου συναθροίζονται τὰ μικρὰ αὐτά, διὰ καταλλήλων ὀργάνων καὶ ἐπίπλων ἔλαβε πλήρη μορφήν παιδικοῦ δωματίου. Ἐπίσης καὶ ὁ κήπος ἐτροποποιήθη ἀναλόγως. Εἰς τὰ μέσα ταῦτα προσετέθησαν ἀκολούθως καὶ ἄλλα ὡσαύτως κατάλληλα, ὅπως εἶναι τὰ κατὰ τὸ σύστημα τῆς Μαρίας Μοντεσσόρι, Ντεκρολύ κ.ἄ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἀν καὶ ἡ ὑποχρεωτικὴ μόρφωσις καὶ ἐκπαίδευσις ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ ἕκτου ἢ ἑβδόμου ἔτους, πράγματι καὶ κατ' οὐσίαν γίνεται ἀπὸ τοῦ τετάρτου. Εἶναι δ' εὐχῆς ἔργον νὰ ἐπιβληθῇ αὕτη ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀνατροφή τῶν μικρῶν δὲν εἶναι ἐξησφαλισμένη ἐν τῇ οἰκογενειακῇ ἐστία. Πάντως ὅμως ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ ὑπάρχη στενὴ σχέσις καὶ συνάφεια μεταξὺ οἰκογενείας καὶ νηπιαγωγοῦ καὶ νὰ ὑπάρχη καὶ ἡ κατάλληλος νηπιαγωγὸς ὡς προσωπικότης δυναμένη νὰ ὑποκαθιστᾷ τὴν μητέρα καὶ ἐπὶ πλεόν τελειότερον ταύτης νὰ γνωρίζῃ τὴν χρῆσιν τῶν καταλλήλων μέσων μορφώσεως καὶ ἐπιδράσεως. Διὰ τοῦτο οὐδέποτε τὸ νηπιαγωγεῖον πρέπει νὰ εὐρίσκηται ἔξω καὶ μακρὰν τῆς συνοικίας ἢ γειτονίας τοῦ μικροῦ, οὐδέποτε δ' ἡ νηπιαγωγὸς νὰ εἶναι ξένη πρὸς τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα, πρὸς τὰ ἦθη, πρὸς τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου καὶ τῶν οἰκογενειῶν. Μόνον ὑπὸ τοιούτους ὄρους καὶ προϋποθέσεις εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀποστολὴν τὸ νηπιαγωγεῖον. Ἐὰν δὲ πρόκηται ποτε νὰ γενικευθῇ καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ μόρφωσις τῶν νηπίων καὶ νὰ ἐπιβληθῇ ἐμμέσως ἢ ἀμέσως, ὅπερ θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον, τότε πρέπει νὰ ἰδρυθῶσι πανταχοῦ κατ' ἐπαρχίας τοῦλάχιστον διδασκαλεῖα νηπιαγωγῶν, ὧν κύριον ἔργον θὰ ἦτο καὶ ἡ πρακτικὴ μόρφωσις μητέρων. Τοῦτο διότι κατὰ τὴν μικρὰν ἡλικίαν οὐδὲν ἄλλο πρόσωπον εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν μητέρα, ἐνῶ αὕτη λαμβάνουσα τὴν κατάλληλον μόρφωσιν πρὸ τοῦ ἀκόμη ὑπανδρευθῆ, εἶναι ἐφωδιασμένη καὶ δι' ὅλων τῶν μέσων, ἅτινα ἀπαιτεῖ ἡ μόρφωσις τῶν τέκνων τῆς. Δὲν δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ ἐκταθῶμεν εἰς τὰ καθ' ἕκαστα τῆς ὀργανώσεως νηπιαγωγείου ἢ Διδασκαλείου νηπιαγωγῶν. Ἡ ἀρχὴ ὅμως καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς ὀργανώσεως αὐτῶν, ὡς δίδονται διὰ τῆς ψυχῆς αὐτῆς ταύτης καὶ τῶν ἰδιοτύπων ἐκδηλώσεων τοῦ νηπίου, καὶ ὡς ἐξάγονται ἐκ τῆς ἀποστολῆς τῆς Νηπιαγωγοῦ, τῆς προωρισμένης

νά υποκαταστήσῃ, ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο, τὴν μητέρα καὶ νά συμπληρώσῃ τὸ ἔργον ταύτης, παρέχουσι τὴν βάσιν τῆς ὀργανώσεως αὐτῶν. Πρὸς τούτοις πρέπει νά κατανοηθῇ ὅτι ὄχι ἡ γνῶσις ἀπλῶς, ἀλλ' ἡ ἀγάπη καὶ στοργή πρὸς τὰ μικρὰ παιδιά, ὄχι ἡ ἀπλῆ διδασκαλία Παιδαγωγικῶν, ἀλλ' ἡ ἀφροσύσις, εἰς τὸ ἔργον τυῦτο καὶ ἡ ἐνεργητικότης ἀναδεικνύουσι τὴν νηπιαγωγόν, ὄχι ἡ παθητικὴ στάσις καὶ αἱ μιμήσεις δίχην πιθηκισμῶν, ἀλλ' ἡ ἐνεργητικότης καὶ ἡ αὐτενέργεια ἐξασφαλίζουσι τὴν μόρφωσιν τῶν μικρῶν καὶ τὴν ὁμαλὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς τῶν ζωῆς.

Ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευσις, ἡ ὁποία λέγεται καὶ λαϊκὴ ἢ δημοτικὴ παρ' ἡμῖν, δὲν προϋποθέτει μὲν μόρφωσιν ἐν νηπιαγωγείῳ, ἔχει ὅμως ὑπ' ὄψιν προηγηθεῖσαν τινὰ ἀνατροφὴν καὶ εἰς ταύτην στηρίζεται καὶ ἐξ αὐτῆς ἀναχωρεῖ. Κατ' ἐποχὰς καὶ πολλαχοῦ αὕτη περιελάμβανε καὶ περιλαμβάνει ἴσως ἀκόμη τέσσαρα, ἢ πέντε ἔτη. Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τείνει νά γίνῃ πανταχοῦ ἐξαετῆς καὶ λαμβάνεται συγχρόνως καὶ πρόνοια συμπληρωτικῆς μορφώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως διὰ διητοιῦς περαιτέρω φοιτήσεως εἰς μέσον τι σχολεῖον (Sekundarschul, école secondaire). Οὕτω κατ' οὐσίαν ἡ λαϊκὴ ἐκπαίδευσις εἶναι ὀκταετῆς ἢτοι ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου ἔτους μέχρι τοῦ δεκάτου πέμπτου. Παρ' ἡμῖν τὰ συμπληρωτικὰ ταῦτα τῆς λαϊκῆς ἐκπαιδεύσεως σχολεῖα, ἀπετέλεσαν προκαταρκτικὰ διὰ τὴν μέσσην ἐκπαίδευσιν σχολεῖα καὶ φέρουσι τὸ ὄνομα «Ἑλληνικὰ σχολεῖα» ἢ «Σχολαρχεῖα».

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη ὅμως τὸ πρᾶγμα, ἡμεῖς βασιζόμενοι εἰς ὅσα περὶ ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ μαθητοῦ καὶ περὶ ἀναλόγου διαρρυθμίσεως τῶν κατὰ τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν διδασκαλίαν εἶδομεν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, παραδεχόμεθα πλήρη ὀκταετῆ μόρφωσιν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῶν τέκνων τοῦ λαοῦ ὑποχρεωτικὴν, διακρινομένην εἰς τρία στάδια περιλαμβάνοντα τὰς ἡλικίας 7—9, 9—12 καὶ 12—15 ἐτῶν. Ὅποια πρέπει νά εἶναι τὰ μέσα ἐπιδράσεως καθ' ἕκαστον τῶν σταδίων τούτων καὶ πῶς πρέπει νά κατανέμηται ἡ διδακτέα ὕλη εἰς αὐτά, εἶδομεν ἐπίσης ἀνωτέρω εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον. Ἐνταῦθα μένει μόνον νά ἀναφέρωμεν ὀλίγα τινὰ τεχνικὰ καθαρῶς περὶ ὀργανώσεως τῶν τοιούτων σχολείων. Καὶ πρῶτον παρουσιάζεται τὸ ζήτημα ἂν εἶναι δυνατόν ἐν μόνον πρόσωπον νά ἐργασθῇ ἐπιτυχῶς εἰς ἐν

τοιούτον σχολεῖον. Βεβαίως τοιοῦτόν τι εἶναι δύσκολον, ἀλλ' ὄχι καὶ ἀδύνατον. Πεπειραμένος δηλαδὴ διδάσκαλος, ἱκανὸς καὶ ἀγαπῶν τὸ ἔργον του, δύναται ἐκ τῶν ὀκτὼ τούτων ἡλικιῶν νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν τρεῖς κυρίως ομάδας καὶ δι' αὐτενεργείας αὐτῶν καὶ ἀπασχολήσεως, καθὼς καὶ διὰ συνδιδασκαλίας, νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἔργον του. Ἐὰν ὁ διδάσκαλος ἔχη ὑπ' ὄψιν τὴν διδασκομένην ὕλην καὶ ὄχι τὸν μαθητὴν, ὄχι τὴν αὐτενέργειαν, ἐργασίαν καὶ συνεργασίαν αὐτοῦ, βεβαίως εἶναι δύσκολον νὰ διδάξῃ εἰς ἓν τοιοῦτον ὀκτατάξιον σχολεῖον, ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ ἐφ' ὅσον μόνον περὶ μεταδόσεως γνώσεων πρόκειται, προτιμότερον εἶναι νὰ μὴ διδάσκη. Τρία πράγματα μόνον πρέπει νὰ ληθῶσιν ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν διευκόλυνσιν τοῦ ἔργου τοῦ μονοτάξιου σχολείου. Ταῦτα εἶναι: 1) Νὰ μὴ διορίζωνται ἄπειροι καὶ πρωτόπειροι διδάσκαλοι, ἢ προβεβηκυῖας ἡλικίας καὶ ὀκνηροί, εἰς τοιαύτας θέσεις. 2) Νὰ μὴ ἔχη πλέον τῶν τριάκοντα μαθητῶν ἓν τοιοῦτον σχολεῖον, καὶ 3) Νὰ εἶναι ἐφωδιασμένον ἓν τοιοῦτον σχολεῖον ἐξάπαντος διὰ κήπου σχολικοῦ, ἐργαστηρίου καὶ διὰ καταλλήλου μικρᾶς βιβλιοθήκης. Μετὰ τούτων καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς συνεργασίας καὶ αὐτοδιοικήσεως τῶν μαθητῶν δύναται νὰ διευκολύνῃ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου εἰς τοιοῦτον μονοτάξιον, ὅπως λέγεται, σχολεῖον. Βεβαίως τὰ μονοτάξια σχολεῖα εἶναι ἀναγκαῖον κακὸν καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχωσιν ἐκεῖ μόνον ὅπου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἄλλως. Ἀλλὰ μετὰ τῶν μειονεκτημάτων αὐτῶν ὑπάρχει καὶ ἐν σπουδαῖον πλεονέκτημα εἰς τὰ τοιαῦτα σχολεῖα, διότι εἷς διδάσκαλος ὑποβοηθεῖ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μαθητοῦ καὶ παρακολουθεῖ τὴν ἀνάπτυξίν του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καθιστᾷ αὐτὸν ἱκανὸν νὰ χειρίζηται καὶ νὰ συνδυάζῃ καταλλήλως καὶ ἐπιτυχῶς τὰ διάφορα διδακτικὰ καὶ μορφωτικὰ μέσα. Διὰ τοῦτο καὶ ἐκεῖ ὅπου ἐκάστη τάξις εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη ἰδιαίτερον διδάσκαλον, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ πρέπει νὰ κατανέμηται ἡ ὕλη κατ' εἰδικότητος, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ πρόσωπον πρέπει νὰ διδάσκη πάντα τὰ μαθήματα τῆς τάξεως, μὴ ἐξαιρουμένης μήτε τῆς γυμναστικῆς, μήτε τῆς μουσικῆς, μήτε τῶν τεχνικῶν μαθημάτων. Ὅχι δὲ μόνον τοῦτο. Χάριν τῆς ἐνότητος κατὰ τὴν ἓν τῶν σχολείῳ μόρφωσιν καὶ ἐργασίαν, ὁ εἷς καὶ ὁ αὐτὸς διδάσκαλος πρέπει νὰ ἔχη τοὺς αὐτοὺς μαθητὰς μέχρι τῆς ἀποφοιτήσεώς των. Μετὰ τοῦτο παραλαμβάνει ἐκ νέου νέους μαθητὰς τῆς κατωτάτης

ἢ πρώτης τάξεως. Ὃπου γίνεται μετάθεσις, ἢ ὅπωςδήποτε ὁ διδάσκαλος ἀναγκάζεται νὰ διακόψῃ τὸ ἔργον του, ἐκεῖ ὁ νέος διδάσκαλος παραλαμβάνει τὴν τάξιν ταύτην καὶ ἐξακολουθεῖ τὴν μόρφωσιν τῆς κατὰ τὰ λοιπὰ ἔτη. Διὰ νὰ ἀποκτήσωσιν ἐπὶ πλέον πεῖραν οἱ ἀποφοιτῶντες τῶν Διδασκαλείων διδάσκαλοι τῆς τε λαϊκῆς καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, πρέπει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ὑπηρετῶσιν ὡς βοηθοὶ καὶ δόκιμοι εἰς πολυτάξια σχολεῖα, ἢ ἀναλόγως εἰς σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως, προσαρτώμενοι εἰς ἀνεγνωρισμένης ἰκανότητος διδασκάλους, ἐπὶ διετίαν τοῦλάχιστον. Τοῦτο, μετὰ τῆς ἐν τῷ Διδασκαλείῳ μορφώσεώς των, ἐξασφαλίζει κατὰ πολὺ τὴν εὐδοκίμησιν των κατόπιν.

Αἱ ὥραι ἐργασίας καθ' ἑβδομάδα δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνωσι τὰς τριάκοντα μέχρι τριάκοντα δύο τὸ πολὺ, καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴν ἐπέρχηται ὑπερκόπωσις καὶ διὰ νὰ λαμβάνῃ καιρὸν ὁ διδάσκαλος νὰ προπαρασκευάζεται διὰ τὸ ἔργον του κατ' ἰδίαν. Εἰς ταῦτα πάντα ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν καὶ τὴν ἀνάγκην σχηματισμοῦ ἰδιαιτέρων τάξεων ἐκεῖ ὅπου παρατηρεῖται βραδυπορία καὶ πνευματικὴ δυσκινησία μαθητῶν, ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσσαμεν.

Τὴν οὕτω γενομένην ὑποχρεωτικὴν μόρφωσιν καὶ ἐκπαίδευσιν μέχρι τοῦ δεκάτου πέμπτου ἔτους, ἀκολουθεῖ ἡ συμπληρωτικὴ μετεκπαίδευσις εἰς ἑσπερινὰ μαθήματα κλπ. Τὴν μετεκπαίδευσιν ταύτην θεωροῦμεν ἀπαραίτητον, πρῶτον διότι μέχρι τῆς ἡλικίας ταύτης δὲν συμπληροῦται ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις καὶ ἡ ἐφηβικὴ ἡλικία ἔχει ἀνάγκην μεγάλης φροντίδος καὶ προσοχῆς, καὶ δεύτερον διότι εἶναι ἀνάγκη νὰ μὴ στερῆται ὁ ἄνθρωπος τῶν ἀπαραιτήτων διὰ τὸν βίον γνώσεων καὶ δεξιοτήτων. Ἐπὶ πλέον εἶναι ἀνάγκη νὰ καθοδηγηθῇ ὁ ἀπόφοιτος τοῦ λαϊκοῦ σχολείου εἰς τὰ πρῶτα αὐτοῦ βήματα ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ καὶ τοῦτο γίνεται μετὰ τῆς μετεκπαιδεύσεως, διὰ τῆς βεβαίως πρὸς ἐκλογὴν ἐπαγγέλματος. Τοῦτο δὲν εἶναι δύσκολον νὰ γίνηται δι' εἰδικῶν ἐπιτροπῶν καὶ συμβουλίων κατὰ δήμους καὶ κοινότητας, ὅπου μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν κλίσεων τοῦ νέου θὰ γίνηται συνεννόησις πρὸς καταλλήλους τεχνίτας καὶ ἐπαγγελματίας, οἱ ὅποιοι θὰ ἀναλαμβάνουν τὴν ἐπαγγελματικὴν διδασκαλίαν καὶ μόρφωσιν τοῦ ὑποψηφίου. Ἡ τοιαύτη βοήθεια παρέχεται βεβαίως ἐκεῖ ὅπου οἱ γονεῖς δὲν εἶναι εἰς θέσιν μόνοι των νὰ ἐξακριβώσωσι τὰς κλίσεις τοῦ τέκνου των

καὶ νὰ τοποθετήσωσιν αὐτὸ ὅπου πρέπει. Διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν κλίσεων καὶ τῆς ἰδιοφυίας τοῦ μαθητοῦ καθὼς καὶ διὰ τὴν σοβαρὰν παρακολούθησιν τῆς ἐξελιξέως του πρέπει νὰ λαμβάνηται φροντίς ἀπὸ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ ἀκόμη εἰς τὸ λαϊκὸν σχολεῖον καὶ ἀπὸ τῆς πρώτης τάξεως. Τοῦτο δὲ γίνεται δι' ἀτομικῶν τοῦ μαθητοῦ βιβλιαρίων, εἰς τὰ ὅποια σημειώνεται ἡ πρώτη κατάστασις καὶ ἡ ἱστορία τοῦ μαθητοῦ καὶ κατόπιν πᾶσα πρόοδος, μεταβολὴ εἰς τὸν χαρακτῆρα, πᾶσα ἐπίδοσις καὶ διάκρισις εἰς τὰ μαθήματα κλπ. Τὰ ἀτομικὰ ταῦτα βιβλιάρια—πολυσέλιδα κλπ.—ἀντικαθιστῶσι τὰ λεγόμενα ἐνδεικτικά, τὰ ὅποια ὅπως γίνονται οὐδένα σκοπὸν ἐκπληροῦσιν, εἰμὴ τὸν τῆς ἀποδείξεως ὅτι δύναται ὁ μαθητὴς νὰ παρακολουθήσῃ τὴν διδασκαλίαν ἀνωτέρας τάξεως. Τὸ ἀτομικὸν βιβλιάριον παρέχον τὴν εἰκόνα τῆς προόδου καὶ τὴν πορείαν τῆς ἐξελιξέως τοῦ μαθητοῦ εἶναι διαφωτιστικώτατον πάντοτε. Διὰ τοῦτο ὄχι μόνον κατὰ τὴν ἐν τῷ λαϊκῷ σχολείῳ μόρφωσιν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐν τῷ Γυμνασίῳ ἐκπαίδευσιν πρέπει νὰ τηρῆται καὶ συνεχίζεται ἀντὶ ἐνδεικτικοῦ.

Περὶ σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως, εἴτε γενικομορφωτικῶν, εἴτε εἰδικῶν ἐπαγγελματικῶν εἶδομεν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον. Κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν τὸ γυμνάσιον ἐξατάξιον ὄν, δύναται κατὰ μὲν τὰ τρία ἢ τέσσαρα πρῶτα σχολικὰ ἔτη νὰ παρέχῃ γενικὴν καὶ κοινὴν μόρφωσιν, κατὰ δὲ τὰ τρία ἢ δύο λοιπὰ σχολικὰ ἔτη νὰ εἰδικοποιῇ τὰς σπουδὰς διαφοροποιούμενον εἰς κλασικόν, πρακτικόν, ἐμπορικόν. Ἐπίσης καὶ τὰ Διδασκαλεῖα καὶ αἱ ἄλλαι ἐπαγγελματικαὶ σχολαὶ πρέπει νὰ προϋποθέτωσι τῆς αὐτῆς γενικῆς μόρφωσιν καὶ μετ' αὐτὴν νὰ παραλαμβάνωσι τοὺς μαθητὰς των καὶ νὰ εἰδικοποιῶσιν αὐτοὺς καὶ προπαρασκευάζωσι διὰ τὸ ἐπάγγελμα. Ὅπως φαίνεται τὸ πρᾶγμα, ἡ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ Γυμνάσιον καὶ τὰς λοιπὰς μέσας σχολὰς πρέπει νὰ γίνηται μετὰ τὴν ὀκταετῆ φοίτησιν εἰς τὸ λαϊκὸν σχολεῖον. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ λαϊκὸν σχολεῖον ὡς ὀκτατάξιον, μόνον τὴν ἐπαρκῆ μόρφωσιν ἐπιδιώκει χωρὶς νὰ προπαρασκευάζῃ δι' ἀνωτέρας σπουδὰς, καὶ ἐπειδὴ εἰς τὸ Γυμνάσιον πρέπει νὰ συνεχίζεται ἡ γενικὴ μόρφωσις, διὰ τοῦτο, καὶ χάριν εὐκολίας, πρέπει ἡ συνέχισις τῶν σπουδῶν εἰς τὸ Γυμνάσιον νὰ γίνηται μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν ἐκ τῆς ἕκτης τάξεως τοῦ λαϊκοῦ σχολείου, ὃν μὴ ἐκ τῆς ἐβδόμης. Οὕτω καὶ τὸ

λαϊκὸν σχολεῖον εἶναι ὡς ὀκτατάξιον πλήρες καὶ ἐπαρκές, καὶ τὸ γυμνάσιον συνεχίζει τὴν μόρφωσιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δύνανται νὰ ἐξακολουθήσωσι τὴν ἐκπαίδευσίν των εἰς αὐτό, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον λειτουργῇ συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχάς, αἵτινες εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον ἐξετέθησαν.

Ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν λεγομένην ὀργάνωσιν τῶν σχολείων τῆς λαϊκῆς καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἐπειδὴ ὡς ὄρον ἀπαραίτητον ἐθέσαμεν τὴν ἐργασίαν καὶ αὐτενέργειαν, τὴν συνεργασίαν καὶ αὐτοκυβέρνησιν, χάριν τῆς πραγματικῆς μορφώσεως καὶ τῆς ὁμαλῆς ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἔχομεν νὰ εἴπωμεν τὰ ἐπόμενα: 1) Ἐξ οὐδενὸς σχολείου πρέπει νὰ λείπουν τὰ ἀπαραίτητα διδακτικὰ ὄργανα, ἐπιπλα καὶ σκεύη. 2) Πᾶν σχολεῖον πρέπει νὰ ἔχη βιβλιοθήκην καὶ ἀναγνωστήριον, ἰδιαίτερον ἐργαστήριον (ἢ ἐργαστήρια διὰ τὰ Γυμνάσια), κῆπον καὶ Γυμναστήριον μὲ ὑπόστεγον. 3) Πρέπει νὰ ἔχη πᾶν σχολεῖον τὰς καταλλήλους συλλογὰς τὰ ὑλικά καὶ τὰ διδακτικὰ ὄργανα διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν φυσιογνωστικῶν, τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν ἄλλων μαθημάτων. Περὶ ἀναλυτικῶν καὶ ὠρολογίων προγραμμάτων, καθὼς καὶ περὶ ἄλλων λεπτομερειῶν δὲν δυνάμεθα νὰ πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα, διότι τοῦτο δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸν σκοπὸν τῆς παρούσης ἐργασίας, ὃ ὅποῖος κυρίως συνίσταται εἰς τὸ νὰ δοθῶσιν αἱ κεντρικαὶ ἰδέαι καὶ αἱ γενικαὶ γραμμαὶ διὰ τὴν κατάλληλον ὀργάνωσιν τῆς Ἐκπαιδεύσεως.

Ἡ ἀνωτάτη θεωρητικὴ καὶ τεχνικὴ ἐκπαίδευσις ἐν Πανεπιστημίοις, Πολυτεχνείοις κλπ. θὰ ἠδύνατο νὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐνταῦθα μόνον ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ μορφώσεως μὲν καὶ διαπαιδαγωγήσεως τῆς νεότητος, περὶ μορφώσεως δὲ καὶ προπαρασκευῆς καταλλήλων διδασκάλων καὶ μορφωτῶν. Λαμβάνοντες λοιπὸν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνωτάτην ταύτην βαθμίδα τῆς ἐκπαιδεύσεως εὐρίσκομεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι αὕτη ἐπιδιώκει: α') τὴν καλλιέργειαν τῆς καθαρῶς θεωρητικῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν· β) τὴν τεχνικὴν καὶ ἐπαγγελματικὴν ἱκανότητα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν θεωρίαν καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν· γ) τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν μορφωτικὴν ἱκανότητα. Ἐννοοῦντες δ' ὡς καθαρῶς θεωρητικὴν μὲν ἐπιστήμην τὴν διάταξιν τῶν περιεχομένων τῆς γνώσεως κατ' ἀπολύτως πραγματικὸν καὶ λογικὸν κανόνα καὶ

νόμον, καὶ τὴν ἀντικειμενικὴν ὅλως συσχέτισιν τῶν ἀντικειμένων ἀνεξαρτήτως τῆς μὴ θεωρητικῆς αὐτῶν ἀξίας, ὡς τέχνην δὲ τὴν ὑπαγωγὴν ἐπιστημονικῶς ἀνεγνωρισμένων σχέσεων εἰς τὴν χρησιμοποίησιν, τὴν ὠφελιμότητα καὶ εἰς τὴν σκόπιμον ἐκλογὴν τῶν μέσων, ὡς μὲν ὁρῶσιν δὲ τέλος τὴν διὰ τῆς ἐνεργείας καὶ δράσεως ἐφαρμογὴν ὠρισμένων ἀξιῶν εἰς τὸν ἰδιωτικὸν καὶ εἰς τὸν δημόσιον βίον, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μὲν ὁρῶσις δὲν συμπίπτει οὔτε πρὸς τὴν θεωρητικὴν ἐπιστήμην, οὔτε πρὸς τὴν τεχνικὴν τοιαύτην καθ' ὅλοκληρίαν. Βεβαίως καὶ ἡ ἐπιστήμη καταγίνεται εἰς τὰς γενικὰς καὶ συνολικὰς μορφωτικὰς ἀξίας. Ὡς θεολογία ἐμβαθύνει εἰς τὰ κατὰ τὸν θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν βίον, ὡς οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἐρευνᾷ τὰς οἰκονομικὰς σχέσεις καὶ ἀξίας, ὡς αἰσθητικὴ καταγίνεται εἰς τὰς σχέσεις τοῦ ὠραίου, ὡς κοινωνιολογία, ἐπιστήμη τοῦ δικαίου κλπ. ἐρευνᾷ καὶ διαπιστώνει τὰς πραγματικὰς σχέσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὡστε δι' ὅλων τούτων ἡ ἐπιστήμη δύναται νὰ θεωρηθῆ καὶ ὡς θεωρία τις τῶν ἀξιῶν τοῦ βίου καὶ ὡς φιλοσοφία τις τῆς ζωῆς γενικῶς. Ἄλλ' ἐπειδὴ μόνον ὡς ἔρευνα τοῦ ἀληθοῦς καὶ πραγματικοῦ πράττει τοῦτο καὶ μόνον τὴν γνῶσιν ἐπιδιώκει καὶ ἔχει ὑπ' ὄψιν, διὰ τοῦτο, προπάντων διὰ τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν, ὁ ὑποκειμενικὸς βίος καὶ ἡ μὲν ὁρῶσις καθ' ἑαυτὴν ἐκφεύγουσι τοῦ κύκλου τῆς δικαιοδοσίας τῆς. Ὡπως ἡ ἐπιστήμη σκοπὸν ἔχει ἑαυτὴν, οὕτω καὶ ἡ τέχνη σκοπὸν ἔχει τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ οὐδὲν ἄλλο. Μὲν ὁρῶσις ὅμως σημαίνει, μετὰ τῆς γνώσεως τοῦ ἀληθοῦς καὶ πραγματικοῦ καὶ μετὰ τῆς ἐφαρμογῆς τούτων εἰς ἔργα ὠφέλιμα, καὶ σχηματισμὸν ἀτομικοῦ χαρακτῆρος σταθεροῦ, ἥτοι μονίμου τρόπου τοῦ βούλεσθαι καὶ πράττειν συμφῶνως πρὸς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ ἀξίας. Τοῦ τοιούτου δὲ σκοποῦ δὲν δύναται νὰ παραιτηθῆ ἡ ἀνωτάτη Ἐκπαίδευσις, ἐφ' ὅσον πρόκειται νὰ δώσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν προσωπικότητας δυναμένας νὰ κατευθύνωσι τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἰδεώδη πρὸς τὸ ἀληθὲς καὶ πραγματικὸν καὶ νὰ ὑποβοηθήσωσι τὴν ζωὴν εἰς τὴν τελείαν αὐτῆς ἀνάπτυξιν καὶ ἐξέλιξιν. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀνάπτυξις τῆς συνεργασίας μεταξὺ τῶν φοιτητῶν, τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, ἀποτελεῖ ἀπαίτησιν σοβαρὰν ἐκ μέρους τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Τοιοῦτόν τι δύναται νὰ καλ-

λιεργηθῆ ἔν τῷ Πανεπιστημίῳ τόσον διὰ τῆς συνεργασίας ἔν τιῖς φροντιστηρίοις κλπ., ὅσον καὶ διὰ τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς καὶ διὰ τῶν φοιτητικῶν σωματείων καὶ ὀργανώσεων. Ἐννοεῖται ὅτι διὰ νὰ ἀποφέρουν ταῦτα πάντα τοὺς ἀπαιτούμενους καρπούς εἶναι ἀνάγκη νὰ ὀργανώνωνται κατὰ τρόπον τέλειον καὶ σκόπιμον, διότι ἔν ἐναντία περιπτώσει, ὅπου ἡ αὐθαιρεσία καὶ ἡ ἀχαλινωσία ἐκμεταλλεύεται τὸ νεανικὸν σφρῖγος, κακὰ μόνον καὶ οὐδὲν καλὸν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔλθωσιν εἰς φῶς.

Ἡ μορφωτικὴ ἱκανότης ἀποκτᾶται ἔν τῷ Πανεπιστημίῳ καὶ διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῆς ἀγωγῆς βεβαίως, ἀλλ' ὄχι μόνον διὰ ταύτης. Ὅπως ἡ θεωρία τῆς τέχνης δὲν κάμνει τὸν καλλιτέχνην, οὕτω καὶ ἡ θεωρία τῆς ἀγωγῆς, φέρει μὲν εἰς ἐμβάθυνσιν τὸν Παιδαγωγόν, δὲν κάμνει ὅμως αὐτόν. Ὁ παιδαγωγὸς πρέπει ὄχι μόνον νὰ σκέπτηται ἐπιστημονικῶς καὶ νὰ γνωρίζῃ ἀπλῶς τὸ ἔργον του, ἀλλὰ καὶ νὰ δύναται διὰ τῆς προσωπικότητός του, τῶν τρόπων του καὶ τῆς διδασκαλίας του, νὰ μεταδίδῃ τὰ μορφωτικὰ περιεχόμενα καὶ νὰ προκαλῆ δι' αὐτῆς τὴν ἐνέργειαν καὶ ἐξέλξιεν τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως. Τὸ δύνασθαι δὲ τοῦτο εὐρίσκεται εἰς τὰς κλίσεις αὐτοῦ καὶ προδιαθέσεις καὶ ἐκεῖ πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ. Διὰ τοῦτο, ὡς καὶ ἔν τοῖς προηγουμένοις ἐτονίσθη, πάντες οἱ προαλειφόμενοι διὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου ἢ καθηγητοῦ πρέπει νὰ δοκιμάζωνται εἰς τὰ πρότυπα σχολεῖα καὶ Γυμνάσια, ὅποια πρέπει νὰ εἶναι προσηρτημένα εἰς ὅσα Πανεπιστήμια ἐπιδιώκεται καὶ ἡ μόρφωσις διδασκάλων καὶ παιδαγωγῶν. Μετὰ τοιαύτην, πειραματικὴν τρόπον τινά, ἔρευναν καὶ παρακολούθησιν τῶν κλίσεων καὶ προδιαθέσεων δύναται ὁ τοιοῦτος φοιτητῆς νὰ παρακολουθήσῃ τὴν παιδαγωγικὴν σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου, ἢ ὅποια μετὰ τῶν θεωρητικῶν, παιδαγωγικῶν, φιλοσοφικῶν, ψυχολογικῶν κλπ. μαθημάτων πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ καὶ πρακτικὰς παιδαγωγικὰς ἀσκήσεις καὶ ἄλλα μαθήματα φιλολογικοῖστορικῆς ἢ φυσικομαθηματικῆς φύσεως.

Τὸ δίπλωμα τοῦ Πανεπιστημίου, διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, δὲν πρέπει νὰ ἀποτελῆ τεκμήριον ἱκανότητος πρὸς τὸ διδάσκειν καὶ μορφῶναι. Διὰ τούτου εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρῶνται οἱ ἀπόφοιτοι Πανεπιστημίου μόνον δικαιούμενοι νὰ ὑποστῶσι καὶ ἰδιαιτέρως ἐξε-

τάσεις διά τήν παιδαγωγικήν αὐτῶν καί διδακτικήν μόρφωσιν καί ἰκανότητα. Ἐκ τῆς ἐξετάσεως δ' αὐτῶν ταύτης καί ἐκ τῶν πορισμάτων τῆς ἐρεῦνης τῶν κλίσεων καί προδιαθέσεων των, πρέπει νά ἐξαρτᾶται ὁ διορισμός αὐτῶν εἰς σχολεῖον καί πάλιν ὡς βοηθῶν διά τίνα χρονικήν περίοδον. Ἐννοεῖται ὁ βοηθός οὗτος δέν πρέπει νά μειονεκτῇ κατά τήν ὑλικήν ἀμοιβήν τῶν ἄλλων ὁμοιοβαθμίῶν του, ἐφ' ὅσον θά ἐργάζεται.

Κατ' αὐτόν τόν τρόπον ἐκ τῶν ἐν τοῖς προηγουμένοις ἀναπτυχθεισῶν θεωριῶν προκύπτει καί ἡ ἐφαρμογή τῶν μορφωτικῶν ἀξιοματῶν καί ἰδεῶν. Ἐνταῦθα, διά τῶν μέσων ἀγωγῆς καί μορφώσεως καί διά τῶν περὶ ὀργανώσεως τῆς Παιδείας ἰδεῶν, ἐδόθησαν αἱ γενικαὶ γραμμαὶ καί αἱ βάσεις διά περαιτέρω σκέψιν καί ἐρευναν, καθὼς καί διά τήν ἀνάλογον διαρρύθμισιν τῶν τῆς Ἐκπαιδεύσεως. Τὰ λοιπὰ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἀγαθῆς βουλήσεως καί ἐκ τῆς ἐνεργείας.

Τ Ε Λ Ο Σ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Μητροπολίτη
ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ
ΑΓΥΡΩΤΟΥ
ΑΥΞΟΝ ΑΡΙΘ.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
Πρόλογος Γ. Παναγιωτίδου	1
Πρόλογος τοῦ συγγραφέως G. F. Lipps	7

ΜΕΡΟΣ Αον

**Ἡ ἐξάρτησις τῆς ιδεώδους μορφώσεως ἐκ τῆς περὶ κόσμου
καὶ ζωῆς ἀντίληψεως.**

1.—Στάιν (Stein), Σιάρνχορστ (Scharnhorst), Φίχτε (Fichte)	15
2.—Ἡ θεμελιώδης ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὀρμή	17
3.—Τὸ νέον εἶδος ἀγωγῆς καὶ παιδείσεως	21
4.—Ἡ πορεία τῆς φύσεως ἐν τῇ ἀγωγῇ κατὰ τὸν Πεσταλότσι (Pestalozzi)	25
5.—Τὸ Εὐαγγέλιον τῆς φύσεως κατὰ τὸν Ρουσσώ (Rousseau)	28
6.—Ἡ κατὰ τὸν Χέρντερ (Herder) ἀνθρωπιστικὴ μόρφωσις	30
7.—Ἡ κατὰ τὴν Σίλλερ (Schiller) αἰσθητικὴ διαπαιδαγώγησις	32
8.—Ἡ διαπαιδαγώγησις πρὸς σεβασμὸν κατὰ τὸν Goethe (Γκαίτε) ..	34
9.—Ἰδεαλισμὸς καὶ διαφώτισις (Aufklärung—ύλισμός)	35
10.—Ὁ κατὰ τὸν Λόκκ (Locke) σχηματισμὸς τοῦ πνεύματος ἐκ στοι- χείων	44
11.—Ὁ μηχανισμὸς τῶν παραστάσεων κατὰ τὸν Χέρμπαρτ (Herbart). ..	46
12.—Ὁ ἐξελικτικὸς μηχανισμὸς τοῦ Σπένσερ (Spencer)	50
13.—Ἡ ψυχικὴ αἰτιότης	56
14.—Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξελίξεως	64

ΜΕΡΟΣ Βον

**Ἡ νοολογικὴ πολιτεία τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸ ἀρχαῖον ιδεῶδες
περὶ μορφώσεως.**

15.—Ἡ ἰδρυσις τῆς πολιτείας	71
16.—Ἡ συντήρησις καὶ διακυβέρνησις τῆς πολιτείας	75
17.—Ἡ ἐπίδρασις καὶ ἐνέργεια τῆς διανοήσεως	80
18.—Διανόησις καὶ ἐπιθυμία	84
19.—Ὁ κόσμος ὡς νοολογικὴ πολιτεία	87
20.—Ἡ περὶ κόσμου ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων	94
21.—Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ιδεῶδη περὶ μορφώσεως.....	106
22.—Ἡ μαθηματικὴ καὶ ἡ διαλεκτικὴ παιδείσις	114
23.—Μουσικὴ καὶ Γυμναστικὴ	119

- 24.—Ἡ τέχνη τοῦ λέγειν καὶ ἡ ἐγκύκλιος παιδεία 126
 25.—Ἡ θεία ἀνωτέρα διανόησις καὶ ὁ ἀσθενὴς ἀνθρώπινος νοῦς 136

ΜΕΡΟΣ Γον

Ἡ θεία πολιτεία τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τὸ χριστιανικὸν
καὶ μεσαιωνικὸν ιδεώδες περὶ μορφώσεως.

	Σελ.
26.—Ἡ πίστις ὡς πηγὴ τῆς γνώσεως.	143
27.—Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου	152
28.—Ἡ προέλευσις τοῦ κακοῦ	156
29.—Ἡ ἐπουράνιος καὶ ἡ ἐπίγειος πολιτεία	161
30.—Ἡ ἐνέργεια τῆς Βουλῆσεως	167
31.—Διανόησις καὶ Βούλησις	174
32.—Ὁ σκοπὸς καὶ τὰ μέσα τῆς μορφώσεως καὶ ἀγωγῆς.....	191

ΜΕΡΟΣ Δον

Ἡ νεωτέρα περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντίληψις καὶ τὰ νεώτερα
ιδεώδη περὶ μορφώσεως.

33.—Ἡ τροπὴ πρὸς τὴν νεωτέραν ἐποχὴν	205
34.—Ἡ προπαρασκευὴ τῆς νέας περὶ φυσικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων ἀντιλήψεως	213
35.—Ἡ κατ' ἀρχὴν ἀντίληψις τῶν καταστάσεων καὶ τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν ἐν τῇ ἀψύχῳ φύσει	221
36.—Ὁ μηχανισμὸς τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος	226
37.—Ἐνιαῖος βασικὸς καὶ κατ' ἀξίωμα καθορισμὸς	238
38.—Ἡ σύστασις τῶν ἐν χώρῳ σωμάτων	240
39.—Ἡ θεμελιώδης μορφή τῆς συνειδήσεως	248
40.—Ἡ ἐμμονὴ τοῦ παρελθόντος ἐν τῷ παρόντι	251
41.—Ἡ νεωτέρα εἰκὼν τοῦ κόσμου	255
42.—Τὸ νεώτερον ιδεώδες περὶ μορφώσεως	264
43.—Ἡ ἐπιστημονικὴ διδασκαλία	275

ΜΕΡΟΣ Εον (συμπληρωτικὸν ὑπὸ Δ. Παναγιωτίδου).

Τὰ νεώτερα καὶ σύγχρονα ιδεώδη κατὰ τὴν πραγματοποιήσιν των
διὰ τῆς Ἐκπαιδεύσεως.

44.—Ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας	293
45.—Τὰ μέσα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκα- λίας	312
46.—Ἡ ἀγωγή τῆς Ἐκπαιδεύσεως	338
Κατάλογος ὀνομάτων καὶ ἐνοιῶν	351

